O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON PSIXOLOGLARI ILMIY-AMALIY JAMIYATI
SURXONDARYO VILOYATI PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI
“FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI” ILMIY JURNALI

“PSIXOLOGIK XIZMAT TIZIMINING ZAMONAVIY MODELLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI” MAVZUSIDAGI

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

MATERIALLARI

TERMIZ - 2026

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

SURXONDARYO VILOYATI PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI

O‘ZBEKISTON PSIXOLOGLARI ILMIY-AMALIY JAMIYATI

“FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI” ILMIY JURNALI

“PSIXOLOGIK XIZMAT TIZIMINING ZAMONAVIY MODELLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI”

MAVZUSIDAGI
XALQARO ILMIY–AMALIY KONFERENSIYA
(2026-yil 22-sentabr)

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE ON “MODERN MODELS AND DEVELOPMENT TRENDS OF THE PSYCHOLOGICAL SUPPORT SYSTEM”
(SEPTEMBER 22, 2026)

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ НА ТЕМУ «СОВРЕМЕННЫЕ МОДЕЛИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ»
(22 СЕНТЯБРЯ 2026 Г.)

Termiz-2026

Mazkur to‘plam zamonaviy jamiyatda psixologik xizmatni takomillashtirish va innovatsion yondashuvlarni amaliyotga joriy etishning dolzarb masalalariga bag‘ishlangan. To‘plamdan psixologik xizmatning zamonaviy modellari, raqamli psixologiya, sun’iy intellekt imkoniyatlari, krizis holatlaridagi yordam hamda psixodiagnostika va psixokorreksiyaning ilg‘or metodlariga oid ilmiy-amaliy tadqiqotlar o‘rin olgan.

Anjumanning asosiy maqsadi — sohadagi ilmiy va amaliy tajribalarni birlashtirish hamda psixologik xizmat samaradorligini oshirishga qaratilgan hamkorlikni rivojlantirishdir. Nashr professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar va amaliyotchi psixologlar uchun o‘zaro fikr va tajriba almashish, shuningdek, ilmiy izlanishlar natijalarini amaliyotga tatbiq etishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

***

Настоящий сборник посвящён актуальным вопросам совершенствования психологической службы в современном обществе и внедрения инновационных подходов в практику. В сборник вошли научно-практические исследования, посвящённые современным моделям психологической службы, цифровой психологии, возможностям искусственного интеллекта, оказанию психологической помощи в кризисных ситуациях, а также передовым методам психодиагностики и психокоррекции.

Основная цель конференции — объединение научного и практического опыта в данной сфере, а также развитие сотрудничества, направленного на повышение эффективности психологической службы. Издание представляет собой важный источник для профессорско-преподавательского состава, исследователей и практикующих психологов, способствуя обмену мнениями и профессиональным опытом, а также внедрению результатов научных исследований в практическую деятельность.

***

This collection is devoted to current issues in improving psychological services in modern society and implementing innovative approaches in practice. It includes scientific and practical studies on contemporary models of psychological services, digital psychology, the potential of artificial intelligence, psychological support in crisis situations, as well as advanced methods of psychodiagnostics and psychocorrection.

The main objective of the conference is to bring together scientific and practical experience in the field and to foster collaboration aimed at enhancing the effectiveness of psychological services. The publication serves as an important resource for faculty members, researchers, and practicing psychologists, providing opportunities for the exchange of ideas and professional experience, as well as facilitating the practical implementation of research findings.

Mas’ul muharrir:
Murod Isoqov *– Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi direktori*

Taqrizchilar:
G‘ayrat Shoumarov – *psixologiya fanlari doktori, akademik*
Sharif Barotov *– psixologiya fanlari doktori, professor*

Tahrir hay’ati:
Umarali Qodirov *– psixologiya fanlari doktori, professor*
Akmal Bayturayev *– akademik faoliyat bo‘yicha direktor o‘rinbosari*
Sanjar Sattorov *– iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Abdunazar Salomov *– pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*
Bahrom Umarov *– pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
Oygul Berdiyeva *– pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*
Avazov Komil *– siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Hanifa Berdiyeva *– pedagogika fanlari nomzodi*
Ruxsara Asadova *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*
To‘ychibek Bolliyev *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*
Lobar Sobirova *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*
Abdukarim Turaxonov *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*
Bahrom Boymatov *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*
Gulchehra Durmanova *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*
Marhabo Mamadaliyeva *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*
Nazokat Bozorova *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*
Nilufar Tursunova *– “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi*

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi ilmiy-metodik kengashining 2026-yil 10-sentabrda o‘tkazilgan 10.5.1-sonli yig‘ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalar sifati va ilmiy dalillarning haqqoniyligi hamda mazmuni uchun mualliflar mas’uldir.

© Surxondaryo VPMM, 2026

MUNDARIJA

Shoumarov G‘.B. O‘zbekistonda psixologik xizmat muammolari, sabablari, imkoniyatlari va yechimlari…….. 12
Baratov Sh.R. O‘zbekistonda psixologik xizmatning asosiy yo‘nalishlari va istiqbollari……. 16
Saidov B.O. Mehnat migrantlarining psixologik moslashuvini qo‘llab-quvvatlashning bosqichli modeli……. 28
Qodirov U.D. O‘zbekistonda psixologik xizmatning bugungi holati va asosiy yo‘nalishlari…… 32
Мухамедова Д.Г., Туракулова А.С. Мультимедийный психологический комплекс для девочек и девушек 9–19 лет: научно-психологические основания, структура и результаты апробации…… 35
Бобоева С.Б. Взаимосвязь креативности и эмоционального интеллекта как фактор успеха будущих специалистов…… 41
Самсонова Е.В., Шеманов А.Ю., Быстрова Ю.А. Развитие социальных навыков у подростков в инклюзивных школах: зоны риска и приоритеты психологической службы…….. 46
Утепбергенов М.А. Классификация семьи и её социально-психологические особенности……... 50
Нарзикулова Ф.Б. Психологическое обеспечение цифрового благополучия обучающихся: саморегуляция, здоровьесбережение и педагогический дизайн…….. 55
Абдурасулов Р.А. Свойства типов темперамента учащихся-спортсменов…… 59
Mirqosimova M. Zamonaviy jamiyatda ta’lim va tarbiya uyg‘unligi…… 63
Сулетбаева Э.С. Психология брачных традиций: межпоколенческий анализ..... 67
Djumayev M. Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitishni takomillashtirishning zamonaviy yo‘nalishlari……. 73
Sog‘inov N.A., Beknazarov A.A. Oila, oila a’zolari va shaxsga psixologik xizmat ko‘rsatish insoniyat taraqqiyoti va farovonligi asosidir…….. 78
Kosimov U.A. Emotsional intellektning bola shaxsi rivojlanishidagi roli…… 82
Salomov A.A. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar orqali ta’lim tizimini rivojlantirishning imkoniyatlari va muammolari…….. 86
Tursunov L.S. Xalq ta’limi tizimida psixologik xizmatning dolzarb masalalaridan biri…….. 89
Алимова Е.Г. Психологическая саморегуляция подростков в цифровой среде: диагностические критерии и направления коррекционной работы 93
Pardayev B. Konseptual yondashuv asosida ona tili fanini o‘qitishning dolzarb masalalari: o‘zbekiston va xorij tajribasi qiyosiy tahlili…….. 96

Xudoyberdiyev Sh.M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida valeologik madaniyatni shakllantirishda harakatli o‘yinlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari…….. 101
Aytbayev D.T. “Aqliy hujum” metodining ta’lim jarayonidagi pedagogik imkoniyatlari va samarali qo‘llash mexanizmlari……. 105
Narbasheva M.A., **Shaydullayeva M.** Inklyuziv ta’limda psixologik xizmat: nazariy-amaliy tahlil……. 109
Kenjaboyeva N.M. Ta’lim va tarbiyaning uzviyligi: zamonaviy talablar…. 113
Xasanov A.X., Yusupxanova F.A. O‘quvchilarda huquqiy madaniyatni shakllantirish va huquqbuzarliklarning oldini olish masalalari……. 118
Jalilova S.X. Amaliyotchi psixolog faoliyatining o‘ziga xos jihatlari…… 122
Turaxonov A.E. Maktab ta’limi tashkilotlari rahbarlarida boshqaruv kompetensiyalarining rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar**……** 126
Turaxonov A.E. Maktab rahbarlarining boshqaruv faoliyatida psixologik omillar va kasbiy kompetentlikni rivojlantirish masalalari……. 131
Rasulov Z. P. Kasbiy kompetentlik — bo‘lajak sport psixologlari kasbiy kamolotini belgilovchi omil sifatida……. 135
Agzamova M.M. Ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar xususiyatlarining o‘smirlardagi hissiy beqarorlikka ta’siri…….. 139
Raximova D.M. Ta’limning psixologik modeli: bilim, tarbiya, oila va fanlararo integratsiya uyg‘unligi asosida zamonaviy shaxsni shakllantirish mexanizmlari…….. 143
Jabborova M.A. Samarali o‘quv strategiyalarini rivojlantirishning integrativ psixologik omillari……. 148
Berdiyeva H.M. Zamonaviy ta’lim jarayonida texnologiya fanini o‘qitishda fanlararo integratsiyaning pedagogik imkoniyatlari……. 152
Mirzayev O.S. Maktab amaliyotchi psixologlari faoliyatida proyektiv metodikalardan foydalanish…….. 156
Samatova D. Ayollar jinoyatchiligini oldini olish: muammolar va yechimlar.. 159
Abduraimov Sh.N. Tarbiya fanini o‘qitishda fanlararo integratsiyaning ahamiyati…… 162
Сандул А.М. Психологические аспекты коммуникативной компетенции в рамках междисциплинарной интеграции в современной системе образования и воспитания…….. 167
Адилова Д.Ж. Педагогические проблемы обучения русскому речевому этикету узбекских школьников……..... 170
Примкулова Ш.Н., Ағабекова С.С., Естемкулов С.А., Елгонова С.Д., Арипбаева Л.Ш. Фортепиано оқытуда цифрлық технологияларды қолдану: болашақ музыка мұғалімінің цифрлық құзыреттілігін дамыту… 174

Елгонова С.Д., Ағабекова С.С., Естемкулов С.А., Сыралиева Р. Арипбаева Л.Ш. Музыкалық білім беруде цифрлық педагогиканы қолданудың тиімді стратегиялары……. 180
Axmedov X.P. Ta’lim sohasida davlat siyosati: maktab ta’limi misolida…… 186
Odilbekov M.M. Oliy ta’limda akademik prokrastinatsiyani pass metodikasi asosida psixologik diagnostika qilish imkoniyatlari..... 192
Usmonova A.T. Oila, maktab va jamiyat ta’sirida bola shaxsining psixologik farovonligini ta’minlashning pedagogik-psixologik asoslari……. 196
Xolmirzayeva G. Bo‘lajak tarbiyachilarning kasbiy faoliyatida psixologik xizmatni takomillashtirish……. 200
Xidoyatova L.T. Ta’lim muhitida psixologik xizmatning raqamli transformatsiyasi va psixologik xavfsizlik..... 206
Bayturayev A. F. Urbanizatsiya sharoitida ta’lim subyektlariga psixologik xizmat ko‘rsatishni raqamlashtirish va innovatsion yondashuvlar**……** 210
Сафарова З.М. Развитие лингвокультурной компетенции учащихся старших классов на уроках русского языка как иностранного……. 214
Narmatova G. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida hissiy intellektni rivojlantirishning zamonaviy psixologik-pedagogik yondashuvlar…….. 218
Maxmatraimov Ch.E. STEAM loyihalari orqali maktab o‘quvchilarida tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik modeli..... 222
Tursunova N.S. Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy merosidagi tarbiyaviy g‘oyalarning zamonaviy pedagogik psixologiyaga tatbiqi..... 226
Soibjonov J.B. Emotsional intellekt kasbiy o‘zini-o‘zi anglashning muhim omili sifatida…….. 231
Asadova R.E. Yangi milliy ta’lim dasturini yaratish va joriy etishda pedagogik mahorat mezonlari tizimini takomillashtirishning amaliy ahamiyati……. 234
Bolliyev T.R. O‘quvchilarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik aspektlari……. 238
Yo‘ldosheva H. M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik tafakkurni innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida takomillashtirish…… 240
Yo‘ldosheva H.M. Oila muhitining boshlang‘ich sinf o‘quvchilari psixologik farovonligiga ta’siri…… 246
Ne’matilloyeva M.A. Yoshlarda psixologik rezilyentlikning nazariy asoslari 249
Qulmamatova F.Q. Shaxs destruktiv xulqini bartaraf etish va psixologik farovonligini ta’minlashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari..... 252
Rasulov Z.P., Kazakbayeva G.U. Gandbolchilarda jamoa jipsligini baholashning gender xususiyatlari…… 257
Daminova Sh.K. Maktab direktorlarining o‘zini-o‘zi anglashi va kasbiy diagnostikasi: o‘zini-o‘zi rivojlantirishning boshlang‘ich mexanizmi……. 260

Umarov B.A. Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida pedagogik monitoring va qayta aloqa asosida boshqaruv qarorlarini takomillashtirish..... 266
Arzumetova Z.S. Arab oilalarida gender rollari va qadriyatlar tizimi……. 271
Qodirov G‘.U. Giyohvandlikka chalingan shaxslarga psixologik yordam ko‘rsatish…….. 275
Alibekov Sh.A. Integrativ yondashuv asosida 9-sinf o‘quvchilarini kasbga tayyorlashda nizoli vaziyatlarga psixologik yondashuvni rivojlantirishning metodik omillari……. 279
Qodirqulov N.H. Zamonaviy ta’lim muhitida psixologik xizmatni tashkil etishning innovatsion yondashuvlari…….. 284
Salimov S.A. Talabalarda huquqiy ong shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari…….. 289
Cho‘liyev I.I. Sun’iy intellektli ta’lim muhiti sharoitida yuqori sinf o‘quvchilarining ingliz tili bo‘yicha o‘quv motivatsiyasini rivojlantirish……. 293
Abdullayeva M.S. Cooperation between the school psychological service and subject teachers: an innovative methodology for developing the student’s personality……. 298
Abdullayeva M.S. Psychological and methodological foundations of developing students’ learning motivation in digital educational environments.. 300
To‘xtayev U.Q. Davlat yo‘l harakati xavfsizligi xodimi imijining tarkibiy komponentlari: kognitiv, emotsional, kommunikativ va xulqiy jihatlar…… 303
Ermetov D.N. Bo‘lajak sport murabbiylarida kasbiy yo‘nalganlik tushunchasini yondosh konstruktlardan farqlash masalasi…… 307
Davronova R. K. Mustaqillik yillarida andijon yoshlari ijtimoiy faolligining yuksalishi: yutuqlar va imkoniyatlar…….. 311
Ismoiljonov R.B. Noto‘liq oilalardagi onalarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish tizimining psixologik tahlili (L.A. Gritsay konsepsiyasi asosida)…… 315
Mamatrayimov J.M. O‘zbekiston sharoitida o‘smir yoshlarni diniy ekstremizmdan ijtimoiy-psixologik himoyalashning milliy-madaniy xususiyatlari……. 318
Eshmurodova D.O‘. Bola shaxsini shakllantirishda nutq o‘stirish muammosining pedagogik-psixologik jihatlari…… 321
Темиров А.О. Мотивационно-волевые факторы развития саморегуляции студентов…… 325
Раджабова У.У. Социально-психологическая адаптация при ВИЧ-инфекции: проблемы и возможности психологической коррекции…… 329
Pardayeva U.M. Internal locus of control as a psychological factor of academic motivation in school students……. 335
Sharipova M.T. Anxiety and social-psychological adaptation of adolescents in the educational environment…….. 340

Khasanbekova A.R. Emotional alienation and readiness for marital dialogue as psychological factors of divorce risk in young families…… 344
Shomurodova M.A. Parental attachment anxiety and emotional closeness in parent–child relationships…….. 348
Шомуродова М.А. Психологические механизмы влияния стилей привязанности родителей на эмоциональное благополучие детей в современных семьях……. 352
Badalov J.J. Makro va mikro darajadagi investitsion jozibadorlik va unga ta’sir etuvchi omillar tahlili…… 356
Туракулова Д.Б. Гендерные и этнопсихологические особенности стрессоустойчивости женщин-спортсменок…… 360
Туракулова Д.Б. Соревновательный стресс в каратэ (WKF)…… 366
Abduvoxidova U.Sh. Ta’lim jarayonida attraktor tushunchasi va uning pedagogik talqini…… 370
Jumabekov Z.X. Oilada turli yoshdagi farzandlarda siblinglararo hasad hissi namoyon bo‘lishidagi jins farqlari…….. 374
Asadullayeva G.A. Bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarini xalqaro baholash timss tadqiqotiga tayyorlashda tabiiy fanlarga oid kontekst topshiriqlardan foydalanish…….. 379
Ummatkulova N.U. O‘smirlar aqliy taraqqiyoti va qobiliyatini rivojlantirish…… 385
To‘rayeva N.B. Inqirozli vaziyatlarda o‘smirlarning yashirin emotsional kechinmalarini proyektiv metodikalar yordamida aniqlash…….. 389
Xo‘jamova Sh.A. Oila mustahkamligining ijtimoiy-psixologik omillari…. 393
Nuriddinova M.Sh. Raqamli gamifikatsion muhit orqali bo‘lajak pedagoglarning innovatsion ta’lim ko‘nikmalarini takomillashtirish…… 398
Erimmetova N.B. Yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissini belgilovchi psixologik indikatorlar…… 402
Soxibov B.O. Aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar: muammo va yechimlar…… 406
Anarboyev H.E. Talabalar akademik o‘zlashtirishidagi qoniqarli o‘zlashtirishning psixologik determinantlari…… 411
Kuchimova Ch.A. Psixoorganik sindrom bilan komorbid kechuvchi depressiv buzilishli keksa yoshdagi bemorlarda takroriy suitsidal xulq-atvorning xavf omillari..... 417
Normamatova S.A. Flipped classroom texnologiyasi asosida talabalarning mustaqil ta’lim olish motivatsiyasini rivojlantirish…….. 421
Karimova G.Sh. Kasbiy yo‘naltirish jarayonida o‘spirinlarning mustaqil qaror qabul qilishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar…….. 426
Murodilloyev N. Raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik-etik asoslarini takomillashtirish…… 430

Ismoilov B.I. Raqamli psixologik xizmat sharoitida yoshlar vatanparvarligini rivojlantirish imkoniyatlari…… 435
Urokova R.Y. Artificial intelligence in efl teaching: new opportunities for language teaching methodology……. 441
Urokova R.Y. Interdisciplinary approaches in efl teaching: connecting english with other subject areas……. 444
Boymurotova M.G‘. O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlariga oid normalarning shakllanishi: tarixiy bosqichlar va huquqiy rivojlanish tendensiyalari……. 447
Turaxonova Z.A. Muzey etnografiya bo‘limi materiallari asosida yosh avlod tarbiyasida fanlararo integratsiya: tarix, san’at va mahalliy urf-odatlarni uyg‘unlashtirish tajribasi…… 451
Zoirova Y.M. Etnografik ko‘rgazmalar tashkil etishda interaktiv usullar: ta’lim-tarbiya jarayonini boyitish va fanlararo integratsiya imkoniyatlari…… 456
Karimova M. Oilaviy hayotga tayyorgarlik jarayonida muloqot ko‘nikmalari dinamikasi…….. 461
Jo‘raqo‘ziyeva D.X. Ta’lim jarayonida savol-topshiriqlar orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish……. 465
Obidova D.M. O‘zbekistonda refleksiv tafakkur va shaxsning hayotiy strategiyasi: konseptual muammolar va rivojlanish istiqbollari…… 470
Sidiqova B.M. Ijtimoiy munosabatlarda emotsional holatlarning regulyativ asoslari……. 473
Raimdjanova G.B. Talabalarda prokrastinatsiya hodisasining o‘z-o‘zini nazorat qilish tizimidagi nazariy o‘rni: konseptual-metodologik tahlil…… 478
Choriyeva S.A. Oilalarda rolli munosabatlarning ijtimoiy tushunchalari: surxondaryo aholisi misolida……. 483
Toshqo‘ziyeva D.Sh. Masofaviy ta’lim sharoitida o‘quv motivlarining ijtimoiy-psixologik asoslari…… 488
Mo‘minova A.S. O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari…… 491
O‘skanov M.A. O‘smirlik davrida abyuz xulq-atvorning namoyon bo‘lish omillari……. 494
Юнусзода Ш.Ж. Роль психологической службы в развитии инклюзивной культуры в образовательном пространстве вуза…… 497
Джамашова Г.А. Психологические особенности адаптации студентов к цифровой образовательной среде……... 501
Джамашова Г.А. Адаптивные технологии обучения в системе высшего образования: педагогические возможности и перспективы применения… 507
Жайлымысова Г.А. Музика мұғалімдерін даярлауда генеративті жасанды интеллектті қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері……. 513

Alisherova M.A. Shaxsning ichki inqirozlarini bartaraf etishda o‘z-o‘zini anglashning roli……. 520
O‘sarova Q.N. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarda “men-konsepsiya” va uning ijtimoiylashuvga ta’siri…… 524
Orifjonova L.A. Zamonaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchi pedagogik mahoratini oshirishning psixologik xususiyatlari……. 528
Орифжонова Ш.Ж. Семейные факторы формирования суеверности личности……. 532
Ergasheva J.A.O‘zbek tilidagi qasamyod matnlarining shakliy-uslubiy va psixolingvistik xususiyatlari…….. 538
Одилова У.У. Роль спортивного психолога в формировании психологической устойчивости у спортсменов легкоатлетов..... 541
Umrzaqova G.A. Qisqa videolar, diqqat va impulsivlik: raqamli kontentning o‘smirlar psixologiyasiga ta’siri..... 544
Umrzaqova G.A. Ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy obrazlar, nikohdan kutilmalar va oilaviy qoniqish o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik..... 550
Shomuratov U.A., O‘rinbadalova D.B. Shaxsdagi agressiyaning namoyishini namoyon bo’lishini bartaraf qilish yoki oldini olish choralari ……..…….. 556
Qurdoshev B.F. O‘smir sportchilarda mas’uliyat hissining shakllanishida shaxsiy faollik va maqsadga intiluvchanlikning ahamiyati ……. 558
Safoyev H.A. Sportchilarda qaror qabul qilish jarayonlarining ijtimoiy-psixologik aspektlari ……. 561
Sobirova L.R. Raqamli ta’lim muhitida psixologik xizmat ko‘rsatishning innovatsion usullari va psixodiagnostik interfaol texnologiyalar …… 563

UDK 159.9:37.018.4

O‘ZBEKISTONDA PSIXOLOGIK XIZMAT MUAMMOLARI, SABABLARI, IMKONIYATLARI VA YECHIMLARI

Shoumarov G‘ayrat Baxromovich,
psixologiya fanlari doktori, akademik

Aholiga psixologik xizmat ko‘rsatish va aholining turli qatlamlariga psixologik yordam berish bugungi kunda ijtimoiy ahamiyatga ega masalalardan biridir. Insonning ruhiy va psixologik salomatligi, bolalar va yoshlar shaxsining shakllanishi, oilaviy munosabatlarning barqarorligi, ta’lim va mehnat jamoalarida sog‘lom psixologik muhitni ta’minlash psixologik xizmatning asosiy yo‘nalishlarini tashkil etadi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, ruhiy salomatlik bilan bog‘liq muammolar global miqyosda katta ijtimoiy yukni yuzaga keltiradi va ko‘plab mamlakatlarda aholining tegishli psixologik hamda ruhiy salomatlik xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarurati saqlanib qolmoqda.

O‘zbekistonda ham aholining psixologik savodxonligini oshirish, psixologik yordamning ommabopligini ta’minlash va ta’lim tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus davlat ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni tashkil etishning huquqiy asoslari Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 12-iyuldagi 577-son qarori bilan belgilangan.

Aholiga psixologik xizmat ko‘rsatish zarurati bir qator ijtimoiy va psixologik omillar bilan belgilanadi.

Birinchidan, aholining ruhiy va psixologik salomatligini muhofaza qilish muhim ahamiyatga ega. Stress, xavotir, oilaviy va kasbiy nizolar, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar shaxsning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ikkinchidan, bolalar va yoshlarning shaxs sifatida shakllanishida psixologik yordam va psixologik savodxonlik muhim o‘rin tutadi. Bolaning o‘ziga bo‘lgan munosabati, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlari, o‘z his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish ko‘nikmalari uning keyingi ijtimoiy rivojlanishiga ta’sir qiladi.

Uchinchidan, oilaviy nizolarni barvaqt aniqlash va ularning oldini olishda psixologik xizmatning imkoniyatlari katta. Ota-ona va farzandlar, er-xotin hamda boshqa oila a’zolari o‘rtasidagi nizolarning oldini olishda psixologik maslahat va vositachilik xizmatlaridan foydalanish mumkin.

To‘rtinchidan, oiladagi zo‘ravonliklarning oldini olishda psixologik profilaktika va psixologik yordam muhim yo‘nalish hisoblanadi. Jismoniy, psixologik, jinsiy yoki iqtisodiy zo‘ravonlik shaxsning ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Beshinchidan, suitsidal xatti-harakatlarning oldini olishda psixologik xizmatning profilaktik imkoniyatlaridan foydalanish zarur. Bunda xavf omillarini erta aniqlash,

shaxsni qo‘llab-quvvatlash va zarur hollarda tegishli mutaxassislarga yo‘naltirish muhimdir. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti suitsidning oldini olishda psixologik, ijtimoiy va boshqa omillarni kompleks hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi.

Shuningdek, mehnat jamoalari va ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, shaxsning psixofiziologik imkoniyatlaridan samarali foydalanish ham psixologik xizmatning muhim vazifalaridan biridir.

O‘zbekistonda umumiy o‘rta ta’lim tizimida psixologik xizmatni tashkil etish uchun muayyan tashkiliy imkoniyatlar mavjud. Rasmiy ma’lumotlarda mamlakat maktablarida 10 mingdan ortiq psixolog faoliyat yuritishi qayd etilgan; 2025-yilda e’lon qilingan ma’lumotlarda 10 812 nafar maktab psixologi ko‘rsatilgan.

Biroq psixologlarning mavjudligi bilan ularning xizmatidan kutilayotgan natijani olish o‘rtasida farq bo‘lishi mumkin. Bunga bir qator omillar sabab bo‘ladi.

Avvalo, ayrim ta’lim muassasalarida psixologlarning kasbiy tayyorgarligi va amaliy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Psixologik xizmat samaradorligi mutaxassisning nazariy bilimlari bilan bir qatorda uning diagnostika, maslahat, profilaktika, korreksiya va psixologik ma’rifat yo‘nalishlaridagi amaliy ko‘nikmalariga ham bog‘liq.

Ikkinchi muammo psixologning o‘quvchilar bilan bevosita va muntazam muloqot qilish imkoniyati bilan bog‘liq. Maktabdagi o‘quv jarayonining qat’iy jadvali sababli psixologning barcha o‘quvchilar bilan tizimli ravishda individual va guruhiy ishlashini tashkil etish murakkablashishi mumkin.

Natijada psixologning faoliyati ayrim hollarda muammo yuzaga kelgandan keyingi yordam ko‘rsatish bilan chegaralanib qolishi, profilaktik va ma’rifiy faoliyat esa yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmasligi mumkin.

Uchinchi muammo — psixologik xizmatning moddiy va tashkiliy ta’minoti. Psixologning alohida ish xonasiga ega bo‘lishi, maxfiy suhbatlar o‘tkazish sharoitining mavjudligi, zarur psixodiagnostik vositalar va metodik materiallar bilan ta’minlanishi psixologik xizmat sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda maktab psixologik xizmatining huquqiy va tashkiliy asoslari mavjud. Amaldagi nizom umumiy o‘rta va o‘rta maxsus davlat ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini tashkil etish tartibini belgilaydi.

Shuningdek, ta’lim tizimida o‘quvchilar bilan ma’rifiy va tarbiyaviy mazmundagi muntazam mashg‘ulotlar uchun tashkiliy imkoniyatlar kengaymoqda. 2025/2026 o‘quv yilidan boshlab maktab va boshqa ta’lim tashkilotlarida haftaning har dushanba kuni “Kelajak soati” mashg‘ulotlari o‘tkazilishi rasmiy manbalarda qayd etilgan.

Mazkur imkoniyatdan psixologik savodxonlikni oshirish maqsadida foydalanish mumkin. Jumladan, o‘quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagi mavzularda psixologik-ma’rifiy mashg‘ulotlar tashkil etish maqsadga muvofiq:

emotsiyalarni anglash va boshqarish;

stress va xavotirni boshqarish;

sog‘lom muloqot madaniyati;

nizolarni konstruktiv hal qilish;
tengdoshlar bilan munosabat;
kiberxavfsizlik va internetdan xavfsiz foydalanish;
zo‘ravonlikning oldini olish;
zararli odatlarning profilaktikasi;
kasb tanlash va kasbiy o‘zini anglash;
o‘z-o‘zini baholash va shaxsiy rivojlanish.

Bunday mashg‘ulotlarning yana bir muhim jihati shundaki, ular psixolog va o‘quvchi o‘rtasida tabiiy, ishonchli va muntazam muloqot shakllanishiga xizmat qilishi mumkin.

Maktab psixologik xizmatini yanada samarali tashkil etish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin.

Birinchidan**,** maktab psixologlarining mehnatini moddiy va kasbiy jihatdan rag‘batlantirish tizimini takomillashtirish zarur. Psixologning mas’uliyati va kasbiy kompetensiyasiga mos mehnat sharoitlarini yaratish uning kasbiy faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ikkinchidan**,** psixolog uchun o‘quvchilar bilan muntazam guruhiy va individual ishlashga mo‘ljallangan vaqtni ta’lim jarayonida aniq belgilash lozim. Bu psixolog faoliyatini faqat muammoli vaziyatlardan keyingi yordam bilan cheklanib qolishining oldini olishga yordam beradi.

Uchinchidan**,** “Kelajak soati” kabi mavjud ma’rifiy mashg‘ulotlar doirasida o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos psixologik mavzularni tizimli ravishda joriy etish mumkin. Bunda mashg‘ulotlar psixologik savodxonlikni oshirishga, o‘quvchilarning o‘z xatti-harakatlarini anglashiga va muammoli vaziyatlarda yordam so‘rash ko‘nikmasini shakllantirishga yo‘naltirilishi kerak.

To‘rtinchidan**,** maktab psixologlarining psixodiagnostik imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy va ilmiy asoslangan diagnostika metodikalari bilan ta’minlash hamda ularni qo‘llash bo‘yicha muntazam malaka oshirish tizimini kuchaytirish zarur.

Beshinchidan**,** psixologik xizmat samaradorligini baholashda faqat o‘tkazilgan tadbirlar yoki suhbatlar soniga emas, balki xizmatning natijalariga ham e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Bunda o‘quvchilarning psixologik savodxonligi, murojaat qilish imkoniyati, profilaktik tadbirlarning qamrovi va qayta murojaatlar kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin.

O‘zbekistonda psixologik xizmatni rivojlantirish uchun zarur tashkiliy imkoniyatlar mavjud. Xususan, ta’lim tizimida psixologik xizmatning huquqiy asoslari shakllangan va maktablarda psixologlar faoliyat yuritmoqda.

Shu bilan birga, mavjud imkoniyatlardan to‘liq foydalanish uchun psixologlarning kasbiy tayyorgarligi, moddiy rag‘batlantirilishi, ish sharoitlari, o‘quvchilar bilan bevosita muloqot qilish imkoniyati va psixologik-ma’rifiy faoliyatini tizimli tashkil etish masalalariga e’tibor qaratish zarur.

Maktab psixologining faoliyatini faqat muammoli vaziyatlarga aralashish bilan cheklamasdan, profilaktika, psixologik ma’rifat, maslahat, diagnostika va rivojlantirish yo‘nalishlarini birlashtirgan yaxlit xizmat sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq. “Kelajak soati” kabi muntazam mashg‘ulotlardan psixologik savodxonlikni oshirish uchun foydalanish esa psixolog va o‘quvchi o‘rtasidagi bevosita muloqotni kengaytirish imkonini berishi mumkin.

Natijada psixologik xizmatning profilaktik yo‘nalishini kuchaytirish, aholining psixologik savodxonligini oshirish hamda bolalar va yoshlarning psixologik farovonligini qo‘llab-quvvatlash uchun yanada samarali mexanizm shakllantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 12-iyuldagi 577-son qarori. O‘quvchilarni psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash ishlarini yanada takomillashtirish to‘g‘risida.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Uzluksiz ta’lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish dasturi, 2026-yil.
3. World Health Organization. World Mental Health Today: Latest estimates and evidence. Geneva: WHO, 2025.
4. World Health Organization. Suicide mortality rate (per 100 000 population). WHO Data, 2024.
5. World Health Organization. Suicide. Fact sheet, 28 August 2026.
6. Shaumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2000.
7. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
8. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o‘qituvchisining psixologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1999.
9. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.
10. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.
11. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.
12. Nemov R.S. Psixologiya. – Moskva: Vlados, 2003.
13. Bodalev A.A., Stolin V.V. Umumiy psixodiagnostika. – Moskva: Rech, 2000.

UDK 159.9:37.015.3(575.1)

O‘ZBEKISTONDA PSIXOLOGIK XIZMATNING ASOSIY YO‘NALISHLARI VA ISTIQBOLLARI

Baratov Sharif Ramazonovich,
Buxoro xalqaro universiteti rektori,
psixologiya fanlari doktori, professor

Kirish

Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida insonning psixologik holati nafaqat shaxsiy farovonlik, balki mehnat unumdorligi, ta’lim sifati, oilaviy barqarorlik va ijtimoiy farovonlik bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan muhim resurs sifatida qaralmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ruhiy salomatlik bo‘yicha hisobotida ruhiy salomatlik muammolari bilan bog‘liq iqtisodiy yo‘qotishlar global miqyosda katta miqdorni tashkil etishi, ularning oldini olish va muammolarni erta aniqlash esa muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega ekani ta’kidlangan [1]. Mazkur holat ko‘plab mamlakatlarda psixologik yordamni tor klinik doiradan chiqarib, keng qamrovli ijtimoiy xizmat sifatida rivojlantirish zaruratini yuzaga keltirdi.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda psixologik xizmat sohasida sezilarli institutsional o‘zgarishlar amalga oshirildi. Agar ilgari psixolog faoliyati asosan ta’lim muassasalari va ayrim tibbiyot tashkilotlari bilan cheklangan bo‘lsa, bugungi kunda psixologik yordam huquqiy jihatdan mustaqil faoliyat turi sifatida e’tirof etilib, uning turlari, tamoyillari va subyektlari qonunchilik darajasida belgilangan. 2024-yil 5-noyabrda qabul qilingan va 2025-yil 6-fevraldan kuchga kirgan “Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni [2] ushbu sohaning rivojlanishida yangi huquqiy bosqichni boshlab berdi.

Shu bilan birga, huquqiy asosning yaratilishi psixologik xizmat bilan bog‘liq barcha muammolarni avtomatik ravishda hal qilmaydi. Amaliyotda yo‘nalishlar o‘rtasida sezilarli nomutanosiblik saqlanib qolmoqda: ayrim sohalarda psixolog lavozimi va uning vazifalari batafsil tartibga solingan bo‘lsa, boshqa sohalarda mutaxassisning maqomi, ish yuklamasi va samaradorlik mezonlari yetarlicha aniqlashtirilmagan. Metodik ta’minot masalasi ham dolzarb bo‘lib qolmoqda: qo‘llanilayotgan psixodiagnostik vositalarning muayyan qismi milliy tanlanmada standartlashtirilmagan, ularning ishonchliligi va validligi O‘zbekiston sharoitida yetarlicha qayta tekshirilmagan.

Mazkur maqolaning maqsadi — O‘zbekistonda psixologik xizmatning asosiy yo‘nalishlarini yagona metodologik asosda tizimlashtirish, ularning institutsional-huquqiy ta’minlanganligi, metodik jihozlanishi va samaradorlik mezonlarini qiyosiy tahlil qilish hamda sohaning o‘rta muddatli rivojlanish istiqbollarini belgilashdan

iborat. Bunday tahlil mavjud holatni tavsiflash bilan birga, soha rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi. Mavzuning dolzarbligi bir necha o‘zaro bog‘liq omillar bilan belgilanadi.

Birinchidan, **demografik omil**. O‘zbekiston aholisining yosh tarkibida yosh avlod ulushining yuqoriligi ta’lim tizimida psixologik xizmatga bo‘lgan talabning barqarorligini ta’minlaydi. Yoshlar bilan ishlash faqat diagnostika bilan cheklanmay, kasb tanlash, ijtimoiy moslashuv, oilaviy munosabatlarga tayyorgarlik va huquqbuzarliklar profilaktikasi kabi vazifalarni ham qamrab oladi.

Ikkinchidan, **ijtimoiy-iqtisodiy omil**. Urbanizatsiya, mehnat migratsiyasi, oila tuzilmasidagi o‘zgarishlar va kasbiy raqobatning kuchayishi shaxs oldiga yangi moslashuv talablarini qo‘ymoqda. Migratsiya sharoitida uzoq muddat ajralib yashayotgan oilalarda bolalarning emotsional rivojlanishi va ota-onalik funksiyalarining qisman o‘zgarishi psixologik yordamning alohida yo‘nalishlarini rivojlantirishni talab etadi.

Uchinchidan, **axborot-texnologik omil**. Raqamli muhitning kengayishi, ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar psixologiyasiga ta’siri, kiberbulling, raqamli muhitdan ortiqcha foydalanish va boshqa yangi xulq-atvor shakllari an’anaviy psixologik xizmat vositalarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

To‘rtinchidan, **huquqiy omil**. “Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi bilan psixologik yordam ko‘rsatishning huquqiy asoslari, mutaxassislarga qo‘yiladigan malaka talablari, kasbiy sir va davlat kafolatlari bilan bog‘liq masalalar qonunchilik darajasida tartibga solindi [2]. Bu holat psixologik xizmatning mazmunini qayta ko‘rib chiqish va kasbiy standartlarni ishlab chiqish zaruratini kuchaytirdi.

Beshinchidan, **ilmiy-metodik omil**. Milliy psixologiya fanida psixologik xizmatning yaxlit nazariy modeli, uning samaradorligini baholash mezonlari va turli sohalardagi faoliyat mazmunini belgilovchi yagona metodologik asos hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mavjud tadqiqotlarning katta qismi alohida yo‘nalishlarga, xususan, ta’lim tizimidagi psixologik xizmatga bag‘ishlangan bo‘lib, psixologik xizmatni yaxlit institutsional tizim sifatida tahlil qiluvchi tadqiqotlar nisbatan kam.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi

Psixologik xizmat muammosining ilmiy o‘rganilishini shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga psixologik xizmatning umumiy nazariyasi va tashkiliy modellariga bag‘ishlangan tadqiqotlar kiradi. Post-sovet makonida ushbu yo‘nalishning muhim vakillaridan biri I.V. Dubrovina bo‘lib, u ta’lim tizimidagi psixologik xizmatning asosiy maqsadini bolaning psixologik salomatligini ta’minlash bilan bog‘laydi hamda psixoprofilaktika, psixodiagnostika, psixokorreksiya va maslahat berishni xizmatning asosiy tarkibiy qismlari sifatida ajratadi [3]. M.R.

Bityanova maktab psixologining faoliyatini psixologik-pedagogik hamrohlik modeli doirasida tizimlashtirib, psixolog faoliyatini muammo yuzaga kelgandan keyingi aralashuv bilangina cheklamaslik zarurligini asoslaydi [4].

Ikkinchi guruhni xalqaro miqyosdagi qiyosiy tadqiqotlar tashkil etadi. S.R. Jimerson, T. Oakland va P. Farrell tahriri ostidagi xalqaro maktab psixologiyasi bo‘yicha qo‘llanmada turli mamlakatlardagi psixologik xizmat modellari qiyoslangan hamda xizmatning rivojlanish darajasi mutaxassis va o‘quvchi nisbati, kasbiy tayyorgarlik standartlari va qonunchilik ta’minoti bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan [5]. P. Farrell maktab psixologiyasining tarixiy rivojlanishini tahlil qilib, ko‘plab mamlakatlarda xizmatning diagnostik-saralash modelidan konsultativ-tizimli modelga o‘tganini ko‘rsatadi [6].

Uchinchi guruhga psixologik yordam samaradorligi va dalillarga asoslangan amaliyotga oid tadqiqotlar kiradi. B. Wampold va Z. Imel tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar psixologik yordam samaradorligida terapevtik texnikalar bilan bir qatorda ishchi ittifoq, mijozning kutilmalari va mutaxassisning kasbiy xususiyatlari muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi [7]. A. Kazdin esa psixologik dasturlar va aralashuvlarning empirik asoslanganligini baholash mezonlarini ishlab chiqishga katta hissa qo‘shgan [8].

O‘zbekiston psixologiya fanida psixologik xizmatning turli jihatlari M.G. Davletshin, E.G‘. G‘oziyev, V.M. Karimova, G‘.B. Shoumarov, Z.T. Nishonova, B.R. Qodirov, N.S. Safayev, D.G‘. Muxamedova va boshqa olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan [9; 10; 11; 12]. Ushbu ishlarda shaxs rivojlanishining yosh davrlari, oilaviy munosabatlar psixologiyasi, kasb tanlash va psixodiagnostika masalalari nazariy jihatdan asoslangan. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlarning ko‘pchiligi psixologik xizmatni alohida sohalar doirasida ko‘rib chiqadi. Uni yaxlit institutsional tizim sifatida, turli yo‘nalishlarni yagona metodologik mezonlar asosida qiyoslash masalasi esa nisbatan kam o‘rganilgan.

Adabiyotlar tahlili

Adabiyotlar tahlili psixologik xizmat tushunchasining ilmiy talqinida uchta asosiy yondashuv mavjudligini ko‘rsatadi.

Funksional yondashuv psixologik xizmatni mutaxassis bajaradigan funksiyalar majmui sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvda diagnostika, korreksiya, profilaktika, maslahat va ma’rifiy ishlar asosiy funksiyalar sifatida ajratiladi [3; 4]. Yondashuvning afzalligi mutaxassis faoliyatining mazmunini aniq belgilash imkonini berishida, cheklovi esa xizmatning tashkiliy-huquqiy jihatlarini ikkilamchi darajaga tushirishidadir.

Institutsional yondashuv psixologik xizmatni muayyan huquqiy maqom, moliyalashtirish manbalari, boshqaruv mexanizmlari va kadrlar tayyorlash tizimiga ega ijtimoiy institut sifatida qaraydi [5; 6]. Mazkur yondashuv xalqaro qiyosiy tadqiqotlarda keng qo‘llanadi. Biroq institutsional shakllarning mavjudligi amaliy faoliyat sifatini o‘z-o‘zidan kafolatlamaydi.

Natijaga yo‘naltirilgan, dalillarga asoslangan yondashuv psixologik xizmatni uning yakuniy natijalari, ya’ni mijoz holatidagi o‘lchanadigan o‘zgarishlar orqali baholashni nazarda tutadi [7; 8]. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ruhiy salomatlik bo‘yicha harakatlar rejasida ham xizmatlarni baholashda jarayon ko‘rsatkichlaridan natija ko‘rsatkichlariga bosqichma-bosqich o‘tish zarurligi ta’kidlangan [13].

Mazkur maqolada ushbu uch yondashuv o‘zaro integratsiya qilinadi: psixologik xizmatning har bir yo‘nalishi institutsional asosi, funksional mazmuni va natijaviy indikatorlari bo‘yicha bir vaqtning o‘zida tahlil qilinadi. Bunday uch o‘lchovli yondashuv sohaning mavjud imkoniyatlari va muammolarini yaxlitroq baholash imkonini beradi.

Me’yoriy-huquqiy manbalar tahlili ham muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistonda psixologik xizmatning huquqiy asoslari bosqichma-bosqich shakllangan. 2019-yilda aholi ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi [14]. Shu davrda psixologiya sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va huquqbuzarliklarning oldini olish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilandi [15]. Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatiga oid nizomda psixologlarning faoliyati, lavozimlari va attestatsiyasi bilan bog‘liq masalalar tartibga solindi [16]. 2024-yildagi Qonun esa psixologik yordamning oltita turini — psixologik profilaktika, psixologik ekspress-tekshiruv, psixologik reabilitatsiya, psixologik korreksiya, psixologik maslahat va psixologik treningni belgiladi [2].

O‘zbekistonda psixologik xizmatning shakllanish bosqichlari

Mavjud me’yoriy hujjatlar va ilmiy manbalar tahlili O‘zbekistonda psixologik xizmatning shakllanish jarayonini shartli ravishda to‘rt bosqichga ajratish imkonini beradi.

Birinchi bosqich — kasbiy asoslarning shakllanishi (XX asrning 70–80-yillari). Ushbu davrda oliy ta’lim muassasalarida psixologiya yo‘nalishida kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yildi va psixologiya fanining milliy maktabi shakllana boshladi. Amaliy psixologik xizmat esa hali alohida institutsional tizim sifatida to‘liq shakllanmagan edi.

Ikkinchi bosqich — tarqoq amaliyot bosqichi (1991–2018-yillar). Mustaqillik yillarida ta’lim muassasalarida psixolog lavozimlari joriy etildi, oilaviy maslahat markazlari va ishonch telefonlari kabi xizmat shakllari rivojlandi. Biroq ushbu tuzilmalarning faoliyati yagona metodik va huquqiy asos bilan to‘liq birlashtirilmagan edi.

Uchinchi bosqich — institutsionallashuv bosqichi (2019–2024-yillar). Ushbu davrda ruhiy salomatlikni muhofaza qilish, psixologiya sohasida kadrlar tayyorlash va ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni tashkil etish bo‘yicha qator tizimli hujjatlar qabul qilindi [14; 15; 16]. Natijada psixologik xizmatning tashkiliy asoslari mustahkamlandi.

To‘rtinchi bosqich — huquqiy tartibga solish va standartlashtirish bosqichi (2024-yildan boshlab). “Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi bilan psixologik yordam mustaqil faoliyat turi sifatida qonunchilikda mustahkamlandi, uning turlari, tamoyillari va mutaxassislarga qo‘yiladigan malaka talablari belgilandi [2]. Ushbu bosqichning asosiy vazifasi huquqiy normalarni amaliy standartlarga aylantirish, ya’ni turli yo‘nalishlarda xizmat mazmuni, hajmi va sifat mezonlarini aniqlashtirishdan iborat.

Bosqichlar ketma-ketligi mamlakatda psixologik xizmat rivojlanishining tashkiliy shakldan mazmuniy standartlashtirish tomon yo‘nalganini ko‘rsatadi. Dastlab lavozim va tuzilmalar shakllantirilgan bo‘lsa, keyinchalik ularning huquqiy maqomi mustahkamlandi. Hozirgi bosqichda esa asosiy vazifa metodik va kasbiy standartlarni takomillashtirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot sifat metodologiyasi doirasida hujjatlarni tahlil qilish va qiyosiy-institutsional tahlil usullariga tayangan holda amalga oshirildi. Empirik material sifatida O‘zbekiston Respublikasining psixologik yordam va psixologik xizmatga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlari, ilmiy adabiyotlar hamda xalqaro tashkilotlarning tahliliy materiallaridan foydalanildi.

Tahlil vositasi sifatida mualliflik metodologik matritsasi ishlab chiqildi. Matritsani shakllantirishda quyidagi mantiqqa amal qilindi: psixologik xizmatning har bir yo‘nalishi, birinchidan, muayyan institutsional-huquqiy asosga tayanadi; ikkinchidan, o‘ziga xos ustuvor vazifalarni bajaradi; uchinchidan, ushbu vazifalarga mos metod va texnologiyalardan foydalanadi; to‘rtinchidan, faoliyat natijalari muayyan indikatorlar orqali baholanadi. Beshinchi mezon sifatida aniqlangan muammolar va mavjud imkoniyatlardan kelib chiqadigan rivojlanish istiqbollari belgilandi.

Yo‘nalishlarni ajratishda faoliyat obyekti va institutsional mansublik mezonlaridan foydalanildi. Ushbu mezonlarning birgalikda qo‘llanilishi yo‘nalishlar chegaralarini aniqroq belgilash imkonini beradi.

Matritsaning har bir katagini to‘ldirishda manbalar quyidagi ketma-ketlikda tahlil qilindi: tegishli me’yoriy hujjat, ilmiy adabiyot va ekspert bahosi. Agar muayyan mezon bo‘yicha normativ talab mavjud bo‘lmasa, bu holat alohida qayd etildi va institutsional yoki metodik bo‘shliq sifatida talqin qilindi.

Tadqiqotning ishonchliligini oshirish maqsadida uchta cheklov belgilandi. Birinchidan, matritsaga faqat hujjat yoki nashr etilgan manba bilan asoslanadigan ma’lumotlar kiritildi. Ikkinchidan, miqdoriy ko‘rsatkichlar rasmiy statistik manbaga ega bo‘lmagan holatlarda keltirilmadi. Uchinchidan, istiqbollar ustuni tavsiyaviy xarakterga ega bo‘lib, empirik prognoz sifatida talqin qilinmaydi.

1-jadval

O‘zbekistonda psixologik xizmat yo‘nalishlarining metodologik matritsasi

Yo‘nalish	Institutsional-huquqiy asos	Ustuvor vazifalar	Asosiy metod va texnologiyalar	Samaradorlik indikatorlari va istiqbol
1. Umumiy o‘rta ta’limda psixologik xizmat	Ta’lim muassasalarida psixologik xizmat to‘g‘risidagi nizom; psixolog lavozimi va attestatsiya tartibi [16]	Moslashuv qiyinchiliklarini erta aniqlash; kasb tanlashga yo‘naltirish; nizolar va zo‘ravonlik profilaktikasi; ota-onalar bilan ishlash	Kuzatuv, suhbat, skrining so‘rovnomalari, sinf jamoasi bilan trening, individual maslahat, pedagoglar bilan konsilium	Hozircha asosan o‘tkazilgan tadbirlar soni bilan baholanadi. Istiqbol: o‘quvchi holatidagi o‘zgarishni o‘lchaydigan natijaviy indikatorlarga o‘tish
2. Maktabgacha ta’limda psixologik qo‘llab-quvvatlash	Maktabgacha ta’lim tizimiga oid me’yoriy hujjatlar; psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tartibi [15; 16]	Rivojlanishdagi chetlanishlarni erta aniqlash; bog‘chaga moslashuv; ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirish	Rivojlanish kartalari, o‘yin terapiyasi elementlari, kuzatuv protokollari, ota-onalar uchun seminarlar	Erta aniqlangan holatlar ulushi. Istiqbol: erta aralashuv (early intervention) xizmatini alohida bo‘g‘in sifatida shakllantirish
3. Oliy ta’limda psixologik xizmat	Oliy ta’lim muassasalarining ichki hujjatlari; yoshlarga oid davlat siyosati normalari	Talabalarning moslashuvi; imtihon stressini boshqarish; kasbiy o‘zlikni anglash; akademik nomuvaffaqiyat va tark etish profilaktikasi	Kirish diagnostikasi, guruhiy treninglar, individual maslahat, tengdosh-maslahatchi (peer counselling) dasturlari	Talabalarni saqlab qolish ko‘rsatkichi. Istiqbol: har bir oliy ta’lim muassasasida psixologik xizmat markazining yagona standarti
4. Sog‘liqni saqlash va ruhiy salomatlik	Ruhiy salomatlikni muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasi [14]; psixologik yordam standartlari [2]	Ruhiy buzilishlarning erta aniqlanishi; davolanishga rioya qilishni qo‘llab-quvvatlash; bemor va oila bilan ishlash; stigmani kamaytirish	Klinik suhbat, standartlashtirilgan skrining shkalalari, psixokorreksiya, reabilitatsiya dasturlari	Erta murojaat ulushi, qayta kasallanish darajasi. Istiqbol: birlamchi tibbiy yordam bo‘g‘iniga klinik psixologni integratsiya qilish

Yo‘nalish	Institutsional-huquqiy asos	Ustuvor vazifalar	Asosiy metod va texnologiyalar	Samaradorlik indikatorlari va istiqbol
5. Oila, mahalla va ijtimoiy himoya	Ijtimoiy himoya sohasidagi hujjatlar; davlat kafolati doirasida bepul psixologik yordam normalari [2]	Nikohga tayyorgarlik; ajralishlar profilaktikasi; oiladagi zo‘ravonlik holatlarida yordam; kam ta’minlangan oilalarni qo‘llab-quvvatlash	Oilaviy maslahat, mediatsiya elementlari, guruhiy ishlar, mahalla darajasidagi ma’rifiy tadbirlar	Takroriy murojaatlar soni, nizolarning hal etilishi. Istiqbol: mahalla darajasida doimiy psixolog shtati va yagona metodik dastur
6. Huquqni muhofaza qilish va penitensiar tizim	Huquqbuzarliklar profilaktikasi bo‘yicha chora-tadbirlar [15]; idoraviy normativ hujjatlar	Huquqbuzarlikka moyillikni erta aniqlash; mahkumlarni reabilitatsiya qilish; jamiyatga qayta moslashuvga ko‘maklashish; xodimlar bilan ishlash	Kasbiy saralash metodikalari, xulq-atvor korreksiyasi dasturlari, individual va guruhiy ish, kasbiy deformatsiya profilaktikasi	Takroriy huquqbuzarlik darajasi. Istiqbol: reabilitatsiya dasturlari samaradorligini empirik baholash tizimini joriy etish
7. Harbiy va maxsus xizmat psixologiyasi	Harbiy xizmatga oid idoraviy hujjatlar	Xizmatga psixologik saralash; jangovar va ekstremal sharoitlarga tayyorlash; jamoadagi ijtimoiy-psixologik iqlimni boshqarish	Kasbiy psixologik saralash batareyalari, stressga chidamlilik treningi, jamoaviy diagnostika	Xizmat davridagi moslashuv ko‘rsatkichlari. Istiqbol: xizmatdan keyingi reabilitatsiya bo‘g‘inini rivojlantirish
8. Mehnat va tashkilot psixologiyasi	Mehnat qonunchiligi normalari; tashkilotlarning ichki hujjatlari	Kasbiy saralash va kadrlar tanlovi; kasbiy kuyish profilaktikasi; mehnat xavfsizligining inson omili; korporativ madaniyat	Kasbiy psixodiagnostika, ijtimoiy-psixologik iqlimni o‘rganish, kouching, tashkiliy trening	Kadrlar qo‘nimsizligi, mehnat unumdorligi. Istiqbol: yirik korxonalarda psixologik xizmat bo‘limlarini tashkil etish

Yo‘nalish	Institutsional-huquqiy asos	Ustuvor vazifalar	Asosiy metod va texnologiyalar	Samaradorlik indikatorlari va istiqbol
9. Inqirozli holatlar va suitsid profilaktikasi	Favqulodda vaziyatlar va ijtimoiy himoyaga oid normalar; bepul yordam toifalari [2]	Inqirozli holatda tezkor yordam; xavf guruhini aniqlash; jabrlanganlar bilan ishlash; ishonch telefoni faoliyati	Inqiroz intervensiyasi protokollari, telefon va onlayn maslahat, debrifing, qo‘llab-quvvatlash guruhlari	Yordamga murojaat qilish darajasi, yordamning tezkorligi. Istiqbol: yagona respublika inqiroz liniyasi va tayyorgarlik standarti
10. Ilmiy-metodik ta’minot va kadrlar tayyorlash	Psixologiya sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari [15]; malaka talablari [2]	Metodikalarni milliy tanlanmada standartlashtirish; kasbiy standart va etika kodeksini ishlab chiqish; malaka oshirish va supervizor tayyorlash	Psixometrik tadqiqot, metodikalarni moslashtirish, magistratura va qayta tayyorlash dasturlari, supervizorlik amaliyoti	Standartlashtirilgan metodikalar soni, supervizor bilan qamrov. Istiqbol: milliy psixodiagnostik vositalar bazasi va majburiy supervizor instituti

Metodologik jadval tahlili

Matritsani ustunlar kesimida tahlil qilish bir qator muhim qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Institutsional-huquqiy asos bo‘yicha yo‘nalishlar o‘rtasida sezilarli tafovut mavjud. Umumiy o‘rta ta’lim, sog‘liqni saqlash va kadrlar tayyorlash yo‘nalishlari nisbatan aniqroq me’yoriy asosga ega [14; 15; 16]. Oliy ta’lim, mahalla, tashkilot psixologiyasi va inqiroz xizmatida esa umumiy yoki idoraviy normalarning ulushi yuqoriroq. 2024-yilgi Qonun mazkur yo‘nalishlar uchun umumiy huquqiy ramkani yaratgan bo‘lsa-da, ularni amaliy jihatdan tartibga soluvchi idoraviy mexanizmlarni ishlab chiqish zarurati saqlanib qolmoqda [2].

Ustuvor vazifalar tahlili psixologik profilaktikaning barcha yo‘nalishlar uchun muhim ekanini ko‘rsatadi. Biroq amaliy faoliyatda joriy murojaatlar, diagnostika va hujjatlashtirishga sarflanadigan vaqt profilaktik hamda rivojlantiruvchi dasturlar uchun mavjud vaqtni cheklashi mumkin. Shu sababli xizmatning tashkiliy modelida profilaktik faoliyat uchun alohida vaqt va resurslarni belgilash muhim.

Metod va texnologiyalar bo‘yicha diagnostik vositalarning ustunligi kuzatiladi. Korreksion, rivojlantiruvchi va konsultativ texnologiyalar esa ayrim yo‘nalishlarda ikkilamchi o‘rinda qolmoqda. P. Farrell ta’riflagan diagnostik-saralash modelidan konsultativ-tizimli modelga o‘tish psixologning nafaqat shaxs bilan, balki oila, sinf, jamoa va tashkilot muhiti bilan ishlashini kuchaytirishni nazarda tutadi [6].

Psixodiagnostik metodikalarning **psixometrik ta’minoti** alohida e’tibor talab qiladi. Xorijiy metodikalarni boshqa til va madaniy muhitga moslashtirish ularning ishonchliligi, validligi va me’yoriy ko‘rsatkichlarini qayta tekshirishni talab etadi [17; 18]. Shu bois milliy tanlanmada standartlashtirilgan metodikalar bazasini shakllantirish psixologik xizmatning sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Samaradorlik indikatorlari esa tizimning eng muhim takomillashtirish nuqtalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Faoliyatni o‘tkazilgan tadbirlar, qamrab olingan shaxslar yoki tayyorlangan hujjatlar soni bilan baholash xizmatning hajmini ko‘rsatishi mumkin, biroq uning real natijasini to‘liq ifodalamaydi. Dalillarga asoslangan yondashuv esa mijoz holatidagi o‘lchanadigan o‘zgarishlar va boshqa natijaviy ko‘rsatkichlarni hisobga olishni talab qiladi [7; 8; 13].

Yo‘nalishlarni institutsional va metodik rivojlanganlik xususiyatlariga ko‘ra shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh — institutsional jihatdan shakllangan, biroq metodik yangilanishga ehtiyoj sezadigan yo‘nalishlar. Ikkinchi guruh — talab mavjud bo‘lsa-da, institutsional mexanizmlari yetarlicha aniqlashtirilmagan yo‘nalishlar. Uchinchi guruh — o‘ziga xos yopiq institutsional muhitda faoliyat yuritadigan yo‘nalishlar. Mazkur guruhlar uchun rivojlanish strategiyalari ham bir xil bo‘lishi mumkin emas.

Muhokama

Olingan natijalarni muhokama qilishda uchta masala alohida ahamiyatga ega.

Birinchi masala — **“psixologik yordam” va “psixologik xizmat” tushunchalarining chegaralarini aniqlashtirish**. 2024-yilgi Qonun psixologik yordamning asosiy turlarini belgilab, uni ko‘rsatish huquqiga ega mutaxassislarga nisbatan talablarni mustahkamladi [2]. Shu bilan birga, nazariy jihatdan psixologik yordamni muayyan shaxsga ko‘rsatiladigan professional faoliyat, psixologik xizmatni esa bunday yordamni tizimli, uzluksiz va tashkiliy jihatdan ta’minlovchi institutsional tizim sifatida farqlash maqsadga muvofiq. Bu farq amaliy jihatdan ham muhim: yordamni tartibga solish mutaxassisga, xizmatni tartibga solish esa tashkilot va uning faoliyat mexanizmiga talab qo‘yishni anglatadi.

Ikkinchi masala — **kadrlar tayyorlash va supervizorlik instituti**. Malaka talablarining belgilanishi mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi uchun zarur shart bo‘lsa-da, diplomning o‘zi amaliy kompetentlikni to‘liq kafolatlamaydi. Xalqaro amaliyotda ushbu muammoni hal etish mexanizmlaridan biri supervizorlik hisoblanadi. Supervizorlik yosh mutaxassislarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, murakkab holatlarni muhokama qilish va mijoz manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi [5; 7]. Shu sababli O‘zbekistonda supervizorlarni tayyorlash va supervizorlikning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Uchinchi masala — **metodik mustaqillik va psixodiagnostik vositalarning milliy standartlashtirilishi**. O‘zbek tilining leksik-semantik xususiyatlarini va milliy-madaniy kontekstni hisobga olgan, milliy tanlanmada standartlashtirilgan psixodiagnostik vositalar bazasini yaratish psixologik xizmatning ilmiy-metodik

asoslarini mustahkamlashi mumkin. Bunday vazifa alohida tadqiqotchi doirasidan chiqib, milliy darajadagi muvofiqlashtirilgan ilmiy-metodik dastur, yagona ma’lumotlar bazasi va metodikalarni baholash hamda sertifikatlashtirish mexanizmlarini talab qiladi.

Tadqiqotning **cheklovlari** ham mavjud. Tahlil asosan hujjatlar va ilmiy adabiyotlarga tayangan bo‘lib, psixologlarning real ish vaqti taqsimoti, foydalanilayotgan metodikalar va kasbiy qiyinchiliklarini bevosita o‘lchaydigan keng ko‘lamli empirik ma’lumotlarni qamrab olmaydi. Shu sababli matritsada keltirilgan ayrim xulosalar ekspert-tahliliy xarakterga ega. Keyingi tadqiqotlarda respublika miqyosida psixologlar o‘rtasida so‘rov o‘tkazish, ish vaqti byudjetini o‘rganish va qo‘llanilayotgan metodikalarning tarkibini tahlil qilish ushbu xulosalarni empirik jihatdan aniqlashtirish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar

O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, O‘zbekistonda psixologik xizmat 2019–2025-yillar davomida tarqoq amaliyotdan huquqiy jihatdan tan olingan institutsional tizimga aylanish yo‘lini bosib o‘tdi. “Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi Qonunning kuchga kirishi sohaning huquqiy asoslarini mustahkamladi va psixologik xizmatni mazmunan standartlashtirish uchun yangi bosqichni boshlab berdi.

Ikkinchidan, psixologik xizmatning asosiy yo‘nalishlari institutsional yetuklik, normativ ta’minot va metodik jihozlanish jihatidan bir xil darajada rivojlanmagan. Ayniqsa, oliy ta’lim, mahalla, tashkilot psixologiyasi va inqiroz xizmatida tashkiliy mexanizmlarni yanada aniqlashtirish zarur.

Uchinchidan, barcha yo‘nalishlar uchun umumiy bo‘lgan uchta metodologik muammo aniqlandi: diagnostik funksiyaning korreksion va profilaktik funksiyalarga nisbatan ustunligi; psixodiagnostik metodikalarning milliy tanlanmada yetarli darajada standartlashtirilmaganligi; samaradorlikni baholashda jarayon indikatorlarining natijaviy indikatorlarga nisbatan ustunligi.

Aniqlangan muammolardan kelib chiqib, quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Psixolog faoliyatining kasbiy standartini ishlab chiqish va unda bilim, ko‘nikma, kompetensiya darajalari hamda etik talablarni yagona tizimda belgilash.

2. Yosh mutaxassislar uchun bosqichma-bosqich supervizorlik amaliyotini joriy etish hamda supervizorlarni tayyorlash dasturini ishlab chiqish.

3. Milliy tanlanmada standartlashtirilgan psixodiagnostik metodikalarning yagona elektron bazasini shakllantirish va ularni ilmiy-metodik ekspertizadan o‘tkazish hamda sertifikatlashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish.

4. Psixologik xizmat samaradorligini baholashda jarayon ko‘rsatkichlaridan natijaviy ko‘rsatkichlarga bosqichma-bosqich o‘tish va har bir yo‘nalish bo‘yicha o‘lchanadigan natija indikatorlarini belgilash.

5. Oliy ta’lim muassasalari, mahalla va yirik mehnat jamoalarida psixologik xizmatning tashkiliy modeli, shtat birliklari va faoliyat mezonlarini belgilovchi idoraviy hujjatlarni ishlab chiqish.

6. Psixologik xizmat sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni muvofiqlashtiruvchi metodik markazlarning faoliyatini kuchaytirish va ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish.

Mazkur takliflarning izchil amalga oshirilishi psixologik xizmatni tashkiliy jihatdan mavjud tizimdan mazmunan samarali, natijaga yo‘naltirilgan, ilmiy-metodik jihatdan asoslangan va zamonaviy kasbiy talablarga mos tizimga aylantirishga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Health Organization. *World Mental Health Report: Transforming Mental Health for All*. Geneva: WHO, 2022. 296 p.

2. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 5-noyabrdagi O‘RQ-989-son “Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

3. Дубровина И.В. *Психологическая служба образования: теория и практика*. Москва: Академия, 2009. 400 с.

4. Битянова М.Р. *Организация психологической работы в школе*. Москва: Генезис, 2000. 298 с.

5. Jimerson S.R., Oakland T.D., Farrell P.T. (eds.). *The Handbook of International School Psychology*. Thousand Oaks: Sage Publications, 2007. 552 p.

6. Farrell P. School psychology: Learning lessons from history and moving forward // *School Psychology International*. 2010. Vol. 31, No. 6. P. 581–598.

7. Wampold B.E., Imel Z.E. *The Great Psychotherapy Debate: The Evidence for What Makes Psychotherapy Work*. 2nd ed. New York: Routledge, 2015. 323 p.

8. Kazdin A.E. Evidence-based treatment and practice: New opportunities to bridge clinical research and practice // *American Psychologist*. 2008. Vol. 63, No. 3. P. 146–159.

9. G‘oziyev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

10. Karimova V.M. *Ijtimoiy psixologiya asoslari*. Toshkent: O‘zbekiston, 2012.

11. Shoumarov G‘.B., Nishonova Z.T. va boshqalar. *Oila psixologiyasi*. Toshkent: Sharq, 2008.

12. Davletshin M.G., Do‘stmuhamedova Sh.A., Muxamedova D.G‘. *Yosh davrlari va pedagogik psixologiya*. Toshkent: Fan va texnologiya, 2011.

13. World Health Organization. *Comprehensive Mental Health Action Plan 2013–2030*. Geneva: WHO, 2021. 40 p.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-fevraldagi PQ-4190-son “O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini 2019–2025-yillarda rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.

15. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 7-iyundagi 472-son “Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

16. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 12-iyuldagi 577-son “O‘quvchilarni psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash ishlarini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarori.

17. Анастази А., Урбина С. *Психологическое тестирование*. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 688 с.

18. DeVellis R.F., Thorpe C.T. *Scale Development: Theory and Applications*. 5th ed. Thousand Oaks: Sage, 2021. 328 p.

19. Бурлачук Л.Ф. *Психодиагностика*. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 351 с.

20. Gutkin T.B., Curtis M.J. School-based consultation: The science and practice of indirect service delivery // *The Handbook of School Psychology*. 4th ed. Hoboken: Wiley, 2009. P. 591–635.

UDK 316.6:331.556.4

MEHNAT MIGRANTLARINING PSIXOLOGIK MOSLASHUVINI QO‘LLAB-QUVVATLASHNING BOSQICHLI MODELI

Saidov Baxtiyor Odilovich,
O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vaziri,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Zamonaviy globallashuv sharoitida mehnat migratsiyasi nafaqat iqtisodiy, balki murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida ham namoyon bo‘lmoqda. Xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan shaxs yangi ijtimoiy va madaniy muhitga moslashish, til to‘siqlarini yengib o‘tish, oila a’zolaridan uzoqda yashash, yangi ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish, mehnat munosabatlaridagi noaniqlik va huquqiy xavflar bilan to‘qnashishi mumkin. Mazkur omillar migrantning psixologik barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va hayotiy faoliyat samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Migratsiya jarayonida insonning psixologik holati faqat tashqi sharoitlar bilan emas, balki uning shaxsiy resurslari, moslashuv qobiliyati, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi, migratsiyadan oldingi tayyorgarligi va kelajakka oid kutishlari bilan ham belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan migrantlarga psixologik yordamni faqat muammo yuzaga kelganidan keyin ko‘rsatiladigan xizmat sifatida emas, balki migratsiya jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oluvchi profilaktik va rivojlantiruvchi tizim sifatida tashkil etish zarur.

R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressning kognitiv-tranzaksion nazariyasiga ko‘ra, stress shaxs va muhit o‘rtasidagi o‘zaro munosabat jarayonida shakllanadi hamda insonning vaziyatni qanday baholashi va mavjud resurslarini qanday idrok etishiga bog‘liq [1]. Mehnat migratsiyasi sharoitida til to‘siqlari, madaniy farqlar, notanish huquqiy muhit, yangi mehnat sharoitlari, ijtimoiy aloqalarning o‘zgarishi va oiladan uzoqda yashash asosiy stress omillari sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

J. Berryning akkulturatsiya konsepsiyasi migratsiya jarayonida shaxsning yangi madaniy muhit bilan o‘zaro munosabatini tushuntirish imkonini beradi [2]. Yangi madaniy muhitga moslashish jarayoni migrantning shaxsiy xususiyatlari, madaniy masofa, mahalliy jamiyatning munosabati va mavjud ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlariga bog‘liq. Tilni yetarli darajada bilmaslik, yangi ijtimoiy me’yorlarni tushunishda qiyinchiliklar va ijtimoiy aloqalarning cheklanishi akkulturatsion stressni kuchaytirishi mumkin.

O‘zbekistonlik migrantlar uchun oilaviy va qarindoshlik munosabatlarining ahamiyati yuqori bo‘lganligi sababli, oiladan uzoqda yashash alohida psixologik ahamiyat kasb etadi. Bir tomondan, migrant oila a’zolarini moddiy qo‘llab-quvvatlash

mas’uliyatini his qilsa, ikkinchi tomondan, yaqinlaridan uzoqda yashash sog‘inch, yolg‘izlik va emotsional zo‘riqishni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli migrantlarning psixologik moslashuvini o‘rganishda oilaviy aloqalar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash omillarini hisobga olish muhimdir.

Migratsiya sharoitidagi psixologik moslashuv bir xil va chiziqli kechmaydi. Dastlabki davrda yangi imkoniyatlar, yuqori motivatsiya va ijobiy kutishlar ustun bo‘lishi mumkin. Keyinchalik real mehnat va ijtimoiy sharoitlar bilan to‘qnashish natijasida til muammolari, madaniy farqlar, oiladan uzoqlik va ijtimoiy aloqalarning cheklanganligi emotsional zo‘riqishni kuchaytirishi mumkin. Vaqt o‘tishi bilan shaxs yangi ijtimoiy normalarni o‘zlashtirishi, kundalik hayotga moslashishi va yangi muhitda o‘zining funksional rolini belgilashi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, migrantlarni psixologik qo‘llab-quvvatirishni uchta o‘zaro bog‘liq bosqichda tashkil etish maqsadga muvofiq. Birinchi bosqich — migratsiyadan oldingi psixologik tayyorgarlik. Ushbu bosqichda migrantning migratsiya motivlari, kelajak haqidagi kutishlari, stressga munosabati va ehtimoliy psixologik qiyinchiliklarga tayyorgarligi baholanadi. Stressni boshqarish, emotsional zo‘riqishni kamaytirish, konfliktlarni konstruktiv hal qilish, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish va yangi madaniy muhitga moslashishga tayyorlash bo‘yicha treninglar samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi bosqich — xorijda bo‘lish davridagi psixologik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash. Bu davrda psixologik maslahatni huquqiy va ijtimoiy ko‘mak bilan uyg‘unlashtirish muhim. Migrantning muammosi ko‘pincha faqat psixologik omil bilan cheklanmaydi: mehnat sharoitlari, huquqiy maqom, uy-joy masalasi, til muammosi va oilaviy munosabatlar ham uning ruhiy holatiga ta’sir qiladi. Shuning uchun psixologik yordam kompleks xarakterga ega bo‘lishi lozim.

Uchinchi bosqich — vataniga qaytgandan keyingi psixologik va ijtimoiy reintegratsiya. Xorijda muayyan vaqt yashab, mehnat qilgan shaxsning hayot tarzi, kasbiy tajribasi, iqtisodiy kutishlari va ijtimoiy munosabatlari o‘zgarishi mumkin. Natijada vataniga qaytganidan so‘ng u mahalliy mehnat bozoriga moslashish, oilaviy munosabatlarni qayta tashkil etish va avvalgi ijtimoiy muhitga qayta integratsiyalashish kabi yangi vazifalarga duch keladi.

Mehnat migrantlariga psixologik yordam ko‘rsatishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ham muhim imkoniyatlardan biridir. Xorijda yashayotgan migrantning psixologga bevosita murojaat qilish imkoniyati har doim ham mavjud bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli videomaslahat, onlayn psixologik skrining, mobil ilovalar orqali o‘z-o‘ziga yordam materiallari, stressni boshqarish bo‘yicha qisqa mashqlar va ona tilidagi psixologik-ma’rifiy kontentdan foydalanish psixologik xizmatlarning qamrovini kengaytirishi mumkin. Bunday xizmatlar migrantning yordam so‘rashdagi psixologik to‘siqlarini kamaytirib, zarur yordamni o‘z vaqtida olishiga imkon beradi.

Psixologik qo‘llab-quvvatlashda migrantning shaxsiy resurslarini rivojlantirishga ham alohida e’tibor qaratish lozim. Stressga chidamlilik, o‘z-o‘zini boshqarish,

muammolarni mustaqil hal qilish, ijobiy fikrlash, muloqot ko‘nikmalari va yordam so‘rash qobiliyati migrantning yangi muhitga moslashish imkoniyatlarini oshiradi. Bunda psixologik yordam faqat mavjud muammoni bartaraf etishga emas, balki shaxsning kelgusidagi qiyinchiliklarni mustaqil yengib o‘tish salohiyatini rivojlantirishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq.

Migrantlarning oilalari bilan ishlash ham kompleks psixologik qo‘llab-quvvatlashning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xorijda mehnat qilayotgan shaxsning psixologik holatiga oiladagi munosabatlar, farzandlar bilan muloqot, turmush o‘rtog‘i bilan o‘zaro tushunish va qarindoshlik aloqalarining barqarorligi ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois migrantning o‘zini emas, balki uning oilasini ham psixologik-ma’rifiy dasturlarga jalb etish oilaviy separatsiyaning salbiy oqibatlarini kamaytirish va qaytishdan keyingi reintegratsiyani yengillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Bundan tashqari, migrantlarni qo‘llab-quvvatlash tizimida individual yondashuvni kuchaytirish zarur. Barcha migrantlarning psixologik ehtiyojlari bir xil emas. Migrantning yoshi, oilaviy holati, migratsiya tajribasi, kasbiy malakasi, tilni bilish darajasi, yashayotgan mamlakatining ijtimoiy-madaniy xususiyatlari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tarmog‘i uning moslashuv jarayoniga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli psixologik xizmatlar umumiy dastur bilan bir qatorda individual ehtiyojlarni diagnostika qilish va ularga mos yordam ko‘rsatish mexanizmlarini ham o‘z ichiga olishi kerak.

Tadqiqotning nazariy tahlili va amaliy kuzatuvlari asosida mehnat migrantlarini psixologik qo‘llab-quvvatirish tizimini takomillashtirish uchun quyidagi yo‘nalishlarni ustuvor deb hisoblash mumkin:

migratsiyadan oldingi psixologik tayyorgarlik dasturlarini joriy etish;

migrantlarga stressni boshqarish va emotsional o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini o‘rgatish;

xorijda ona tilida psixologik maslahat olish imkoniyatlarini kengaytirish;

onlayn psixologik maslahat va raqamli o‘z-o‘ziga yordam xizmatlarini rivojlantirish;

psixologik yordamni huquqiy va ijtimoiy ko‘mak bilan integratsiyalash;

migrantlarning oilalari bilan psixologik-ma’rifiy ishlarni tashkil etish;

vataniga qaytgan migrantlar uchun psixologik va kasbiy reintegratsiya dasturlarini ishlab chiqish;

migrantlarning individual psixologik ehtiyojlarini hisobga oluvchi differensial yondashuvni joriy etish.

Mehnat migratsiyasi shaxs hayotida iqtisodiy o‘zgarishlar bilan bir qatorda jiddiy ijtimoiy-psixologik o‘zgarishlarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Yangi ijtimoiy muhitga moslashish, til va madaniy tafovutlar, oiladan uzoqda yashash, ijtimoiy izolyatsiya, huquqiy noaniqlik va kasbiy rollarning o‘zgarishi migrantning psixologik holatiga ta’sir etuvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu asosda mehnat migrantlarining psixologik moslashuvini qo‘llab-quvvatirish migratsiyadan oldingi tayyorgarlik, xorijda bo‘lish davridagi psixologik va ijtimoiy yordam hamda vataniga qaytgandan keyingi reintegratsiyani o‘z ichiga oluvchi uzluksiz tizim sifatida tashkil etilishi lozim. Bunday yondashuv migrantlarning psixologik barqarorligini mustahkamlash, mavjud ijtimoiy va shaxsiy resurslardan samarali foydalanish hamda migratsiya bilan bog‘liq psixologik xavflarning oldini olishga xizmat qiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda migrantlarning psixologik moslashuviga ta’sir etuvchi omillarni turli mamlakatlar va turli migratsiya guruhlari kesimida kengroq tanlanmalar asosida o‘rganish, shuningdek, taklif etilayotgan psixologik qo‘llab-quvvatlash dasturlarining samaradorligini eksperimental tarzda baholash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lazarus R.S., Folkman S. *Stress, Appraisal, and Coping*. — New York: Springer Publishing Company, 1984.

2. Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // *Applied Psychology*. — 1997. — Vol. 46, No. 1. — P. 5–34.

3. Leontyev A.N. *Deyatelnost. Soznanie. Lichnost*. — Moskva: Politizdat, 1975. — 304 s.

4. Seligman M.E.P. *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. — San Francisco: W.H. Freeman, 1975.

5. Mak J., Roberts B., Zimmerman C. Coping with Migration-Related Stressors: A Systematic Review of the Literature // *Journal of Immigrant and Minority Health*. — 2021. — Vol. 23, No. 2. — P. 389–404. — DOI: 10.1007/s10903-020-00996-6.

6. Андреева Г.М. *Социальная психология: учебник для высших учебных заведений*. — Москва: Аспект Пресс, 2001. — 384 с.

7. Майерс Д. *Социальная психология: учебное пособие*. — Санкт-Петербург: Питер, 2010. — 800 с.

UDK 37.015.3

O‘ZBEKISTONDA PSIXOLOGIK XIZMATNING BUGUNGI HOLATI VA ASOSIY YO‘NALISHLARI

Qodirov Umarali Do‘stqobilovich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi kafedra mudiri,
psixologiya fanlari doktori, professor

Hozirgi globallashuv sharoitida amaliy psixologiyaning shiddat bilan rivojlanishi jarayonida psixologik xizmat zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mamlakatimizda psixologik xizmatni rivojlantirish borasida mustaqillikdan so‘ng muayyan vazifalar bajarilgan bo‘lsa-da, so‘nggi ikki-uch yilda soha taraqqiyoti uchun misli ko‘rilmagan darajada ishlar amalga oshirildi, deyish mumkin.

Psixologik xizmat ta’lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillarini amaliyotga tatbiq etishda katta ahamiyat kasb etadigan yo‘nalishlardan biri bo‘lib, inson, shaxs salomatligini, tarbiyalanuvchi, o‘quvchilarning har tomonlama, komil inson sifatida rivojlanishini, ta’lim jarayonida shaxslararo munosabatlarning maqsadga muvofiqligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

Mamlakatimiz rahbarining tashabbusi va sa’y-harakatlari natijasida nisbatan qisqa vaqt ichida ta’lim psixologik xizmatini amalga oshiruvchi mutaxassis – psixolog ommaviy va nufuzli kasblardan biriga aylanmoqda. Psixolog – ayni kunda jamiyat ehtiyojlarini qondirishda, yosh avlodning aqliy va ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishda ijtimoiy jihatdan ahamiyatga ega bo‘lgan yangi kasbiy faoliyat turlaridan hisoblanadi va davr hozirgi kunda psixologlar oldiga amalga oshirilishi zarur bo‘lgan qator vazifalarni qo‘ymoqda.

Maktabgacha ta’lim tizimini yaxlit uzluksiz ta’lim tizimining muhim bo‘g‘ini sifatida yanada takomillashtirish, maktabgacha ta’lim muassasalari tarmog‘ini kengaytirish hamda moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta’minlash, bolalarni har tomonlama intellektual, ma’naviy-estetik va jismoniy rivojlantiruvchi zamonaviy ta’lim dasturlari va texnologiyalarini ta’lim-tarbiya jarayoniga joriy etish, ularning maktabga tayyorgarlik darajasini tubdan oshirish maqsadida ham mamlakatimizda keng ko‘lamli islohotlar olib borilmoqda. Bu o‘z-o‘zidan soha mas’ullari va mutaxassislar oldida hal etilishi lozim bo‘lgan bir qator vazifalarni qo‘ymoqda.

Mazkur vazifalarning bajarilishi esa turli soha va yo‘nalishlar doirasida psixologik xizmat jarayonining muvaffaqiyatli tatbiq etilishiga ham bog‘liq ekanligi shubhasizdir. Zero, shaxs va uning faoliyatini har tomonlama rivojlantirish muammosiga

psixologiyaning amaliy-tatbiqiy yo‘nalishlari asosida yondashish zarurligi haqida vatanimiz va xorij olimlari o‘z fikr-mulohazalarini bildirganlar va bildirib kelmoqdalar.

Ta’lim psixologik xizmati – mamlakat ta’lim tizimining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Bola, o‘quvchi, talaba shaxsini rivojlantirishga nisbatan yondashuv ta’lim psixologik xizmatining quyidagi yo‘nalishlarini belgilab beradi:

har bir yoshdagi bola bilan uning imkoniyatlari, salohiyatini ro‘yobga chiqarish borasida ishlarni amalga oshirish;

bolaning o‘ziga xos, individual xususiyatlari – qiziqishlari, qobiliyati, ijodiy moyilligi va intilishlari, his-tuyg‘usi, munosabatlari, hayotiy rejalari va hokazolarni rivojlantirish;

bola, o‘quvchi maqsadga muvofiq rivojlanishi uchun (bog‘cha, internat, maktabda) qulay psixologik muhit, iqlimni yaratish, bunda bir tomondan bolaning o‘z tengdoshlari va yoshi kattalar bilan samarali muloqotini ta’minlash, ikkinchi tomondan bolaning ontogenez (hayoti davomida)dagi rivojlanish bosqichlarida uning uchun ahamiyatga ega faoliyat turlaridagi shaxsiy muvaffaqiyatga erishish vaziyatlarini namoyon qilib borish;

nafaqat bolalar, balki ularning ota-onasi, tarbiyachilari va o‘qituvchilarini ham o‘z vaqtida psixologik qo‘llab-quvvatlash va ularga psixologik yordam ko‘rsatish.

Ta’kidlanganidek, ta’lim psixologik xizmati – davlat ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri ekan, uning maqsadi – maktabgacha ta’lim va xalq ta’limi tizimidagi tarbiyalanuvchilar, o‘quvchilarning psixologik salomatligini ta’minlash, asosiy vazifasi – barcha yosh davrlaridagi tarbiyalanuvchi va o‘quvchilarning psixik, psixofiziologik va shaxsiy rivojlanishiga yordam berish, ko‘maklashish. Bunda har bir yosh davridagi bolaning imkoniyatlarini risoladagidek namoyon qilish uchun maqbul psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni yaratishga alohida e’tibor qaratish zarur.

Ma’lum darajada psixologlar har bir bolaning to‘laqonli psixik va shaxsiy rivojlanishi uchun kafol bo‘luvchi, o‘ziga xosligini qo‘llab-quvvatlovchi mutaxassislar sifatida namoyon bo‘ladilar.

Pedagogik amaliyotda (nafaqat pedagogik, balki hayotning boshqa jabhalarida ham) psixolog mutaxassislarga nisbatan talab, ehtiyojning oshib borishi, ular kasbiy faoliyati qamrovining kengayishi psixologlar va umuman, psixologik xizmatga doir metodik, tashkiliy-boshqaruv mazmunidagi masalalar, muammolarni hal etish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Shunday ekan, tan olish kerakki, ayni vaqtda hali to‘liq shakllanib ulgurmagan, mamlakat-hududlar-tumanlar-ta’lim muassasalari miqyosida vertikal darajada ishi maqsadga muvofiq tarzda yo‘lga qo‘yilmagan, uzluksiz ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblangan ta’lim psixologik xizmatining kelgusi rivoji uchun ilmiy-metodik adabiyotlar yaratish, faoliyatining barcha jihatlarini tartibga keltirish borasida mutasaddilar, olimlar, mutaxassislar oldida bajarilishi lozim bo‘lgan ko‘p vazifalar

turibdi. Mazkur vazifalar sirasiga psixologik xizmat tizimining yaxlitligi, bir butunligini ta’minlash ham kiradiki, bu barcha darajalarda quyidagilarni nazarda tutadi:

psixologik xizmat faoliyati maqsadi, vazifalari va mohiyatini aniq va bir xil tushunish;

faoliyat mazmunidan kelib chiqib, maqsadlarni amalga oshirishni huquqiy va moliyaviy jihatdan ta’minlash;

mahalliy davlat organlari, tegishli bo‘linmalar va tashkilot hamda muassasalarning o‘zaro aloqasini yo‘lga qo‘yish.

Psixologik xizmat yaxlit tizimi faoliyati samaradorligiga kafolat – har bir bo‘g‘in, bo‘linma o‘zining konkret vazifalarini izchil, aniq bajarib borishlari.

Mamlakatimizda psixologik xizmat samaradorligini alohida o‘rganish, ta’lim va mehnat muassasalarida tashkil etilgan psixologik xizmat tajribalari misolida ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish borasida ayrim nazariy va empirik tadqiqotlar olib borilgan, muayyan adabiyotlar nashr etilgan bo‘lsa-da, maktabgacha ta’lim tizimida psixologik xizmatga bag‘ishlangan alohida qo‘llanma, risolalar hali yetarli darajada chop qilinmaganligini, bu borada hali ehtiyoj mavjudligini ta’kidlash joiz.

O‘zbekistonda psixologik xizmatning bugungi holati va asosiy yo‘nalishlari xususida so‘z yuritilganda, psixologik xizmat – ijtimoiy-psixologik muammo sifatida talqin qilinar ekan, mamlakatimizda mazkur xizmat muammosining qay tariqa va qanday ilmiy-tashkiliy asoslarda bartaraf etilayotganligini o‘rganish, tahlil qilish va talqin qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki respublikada psixologik xizmatga oid olib borilayotgan nazariy-ilmiy va amaliy-uslubiy tadqiqotlar ko‘lamiga ma’lum tartibda baho bermay turib, O‘zbekistonda psixologik xizmatni yanada takomillashtirish va rivojlantirish masalasi haqida fikr-mulohaza yuritib bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. https://lex.uz/en/docs/7196808.

2. Barotov Sh.R. Psixologik xizmat asoslari. – T., 1999.

3. Shoumarov G‘.B., Qodirov U.D. Maktabgacha ta’lim tizimida psixologik xizmat (uslubiy qo‘llanma). – Termiz, 2022.

УДК 159.922.8:37.015.3:004.9

МУЛЬТИМЕДИЙНЫЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ДЛЯ ДЕВОЧЕК И ДЕВУШЕК 9–19 ЛЕТ: НАУЧНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ, СТРУКТУРА И РЕЗУЛЬТАТЫ АПРОБАЦИИ

Мухамедова Дилбар Гафурджановна,
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека,
декан факультета социальных наук,
доктор психологических наук, профессор

Туракулова Азиза Санджаровна,
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека,
кафедра психологии,
доктор философии (PhD) по психологическим наукам, доцент

Подростковый и ранний юношеский возраст представляет собой один из наиболее значимых периодов психологического развития личности. Именно в этот период происходят существенные изменения физического состояния, эмоциональной сферы, системы отношений, самосознания и представлений о собственном будущем. Подросток постепенно переходит от преимущественно внешней регуляции поведения к большей самостоятельности, формирует более сложную систему представлений о себе и начинает самостоятельно определять значимые жизненные цели.

Для девочек данный период одновременно связан с интенсивными изменениями образа тела, становлением гендерной идентичности, повышением чувствительности к социальной оценке, изменением характера отношений со сверстниками и взрослыми, а позднее – с формированием интимно-личностных отношений и профессионального самоопределения. Поэтому психологические трудности, возникающие на одном возрастном этапе, могут оказывать влияние на последующее развитие самооценки, эмоциональной устойчивости и способов взаимодействия с социальной средой [11]. Проблема приобретает особую значимость в условиях возрастающей информационной нагрузки. Современная девочка получает значительную часть информации о теле, отношениях, эмоциональных состояниях, успешности и социальных нормах не только от семьи и школы, но и из цифровой среды. При этом информация, поступающая из социальных сетей и других цифровых источников, не всегда является научно обоснованной, психологически безопасной или соответствующей возрасту.

По данным Всемирной организации здравоохранения, около одного из семи подростков 10–19 лет сталкивается с психическим расстройством [10]. К числу

наиболее распространённых проблем относятся тревожные и депрессивные состояния, поведенческие трудности и нарушения, связанные с эмоциональной регуляцией. При этом подростковый возраст рассматривается как период, в котором особенно важно развитие навыков совладания со стрессом, эмоциональной регуляции, решения проблем и построения поддерживающих отношений.

Для Узбекистана проблема доступности психологической информации приобретает дополнительное значение. Масштабное исследование психического здоровья и психосоциального благополучия подростков, проведённое при поддержке UNICEF в 2022 г., охватило 22 854 учащихся из 299 школ страны [8]. Сам факт проведения исследования такого масштаба свидетельствует о высокой общественной значимости вопросов психологического благополучия подростков и необходимости развития систем профилактической и образовательной психологической помощи. В этих условиях особую роль приобретает не только увеличение количества психологических услуг, но и развитие доступных форм психологического образования. Психологическое образование позволяет решать принципиально иную задачу по сравнению с индивидуальной помощью: формировать у подростка базовые знания о собственных эмоциональных состояниях, способах их регуляции, межличностных отношениях, границах, цифровой безопасности, правах и возможностях получения помощи.

Настоящие вопросы, по-видимому, позволяют расценивать психологическую грамотность как один из компонентов психологической субъектности, поскольку знание названия эмоции само по себе не приводит к психологическому благополучию, однако доступность распознавания собственного состояния, понимания его возможных причин, оценить варианты поведения и знать, когда и к кому обратиться за помощью расширяет возможности человека по управлению собственной жизнью [5]. Именно данная логика легла в основу разработки мультимедийного психологического комплекса для девочек и девушек в возрасте 9–19 лет. Разработка комплекса основывалась на интеграции трёх взаимодополняющих теоретических подходов: биопсихосоциальной модели, экологической теории развития и теории самодетерминации.

Биопсихосоциальная модель, предложенная G. Engel, исходит из необходимости рассматривать состояние человека как результат взаимодействия биологических, психологических и социальных процессов. Её значение для подростковой психологии заключается в возможности отказаться от редукционистского объяснения трудностей подростка только индивидуальными характеристиками. В период взросления изменения тела непосредственно связаны с изменениями самовосприятия, эмоционального состояния и отношений с окружающими. В свою очередь, семейная атмосфера, школьная среда, отношения со сверстниками и социальные ожидания способны усиливать

либо снижать психологическую нагрузку. Следовательно, психологическая помощь и профилактика должны воздействовать не на один изолированный фактор, а формировать у подростка способность понимать взаимосвязь между различными сторонами собственной жизни. В соответствии с данной логикой в комплекс были включены темы, относящиеся к личности и эмоциональной сфере, телу и физиологическим изменениям, отношениям, социальной и цифровой среде, правовой грамотности и будущему.

Важным дополнением стала экологическая теория развития U. Bronfenbrenner, согласно которой развитие личности осуществляется внутри системы взаимосвязанных социальных контекстов [2]. Исходя из данного подхода, для девочки психологическая проблема редко существует исключительно «внутри неё». Тревожность может быть связана с отношениями в семье, конфликтами со сверстниками, школьной нагрузкой, социальной оценкой, переживанием собственного тела или цифровым сравнением себя с другими. Поэтому комплекс был построен таким образом, чтобы психологическое образование не ограничивалось внутрипсихическими процессами. Темы отношений, цифрового поведения, правовой грамотности и будущего позволяют рассматривать подростка как участника различных социальных систем. Особенно значимым является переход от позиции «со мной что-то не так» к позиции «я могу понять, что происходит со мной и в каком контексте это возникает», что снижает риск чрезмерной персонализации психологических трудностей и создаёт основу для более конструктивного поиска способов решения проблемы.

Следующим теоретическим основанием стала теория самодетерминации E.Deci и R.Ryan, согласно которой психологическое развитие и благополучие связаны с удовлетворением потребностей в автономии, компетентности и связанности с другими [3]. Для подросткового возраста данное положение имеет особое значение, поскольку по мере взросления увеличивается потребность самостоятельно принимать решения и определять собственную позицию [9]. Одновременно подросток нуждается в ощущении собственной компетентности и принятии со стороны значимых людей, поэтому психологическое образование не должно строиться исключительно по модели «взрослый сообщает ребёнку правильные ответы» [5]. Более продуктивным является формат, в котором подросток получает возможность осмысливать собственный опыт, распознавать варианты поведения и постепенно формировать собственные способы решения проблем, в связи с чем в комплексе были использованы не только информационные материалы, но и нарративные истории, интерактивные презентации, аудиопрактики и материалы самопомощи.

Основной целью проекта стало создание и апробация мультимедийного психологического комплекса, направленного на повышение психологической грамотности, поддержку психологического благополучия и развитие ресурсов

самопонимания и саморегуляции девочек и девушек в возрасте 9–19 лет, по реализации которой была проведена апробация комплекса с участием 1 212 девочек и девушек из 8 регионов Республики Узбекистан. Для оценки динамики использовалось сравнительное пре- и пост-тестирование. Анализировались четыре основных показателя: психологическая грамотность, реактивная тревожность, самооценка и осведомлённость о правовых правах.

В настоящей работе нами будут рассмотрены результаты индекса психологической грамотности, взгляды на понимание которой менялись на протяжении нескольких последних десятилетий. Одним из первых термин psychological literacy использовал A. Boneau (1990), связывая его прежде всего с владением базовыми понятиями и ключевым содержанием психологии, первоначально акцентируя внимание преимущественно на знаниях [4].

В дальнейшем понимание стало существенно шире. McGovern и соавт. (2010) рассматривали психологическую грамотность как совокупность результатов психологического образования, включающую понимание основных психологических концепций, критическое мышление, решение проблем, понимание научных методов и способность применять психологические знания [7]. В то же время, Cranney и Dunn (2011) пошли ещё дальше и определили психологическую грамотность как способность намеренно применять психологическую науку для достижения личных, профессиональных и социальных целей [6]. Именно это последнее направление особенно важно для описанного проекта: психологически грамотный человек – это не тот, кто просто знает определения «стресса», «самооценки» или «тревожности», а тот, кто может использовать психологическое знание для понимания себя, принятия решений, решения проблем и взаимодействия с другими.

В рамках проведенного исследования показатель психологической грамотности увеличился с 44,2 до 67,8 балла, что соответствует приросту на 53,4%. В связи с тем, что психологическая грамотность выступала непосредственной целью образовательного воздействия, настоящий показатель выступал центральным для интерпретации эффективности комплекса, однако, важно отличать психологическую грамотность от простого объёма знаний. Психологически значимым результатом является не столько способность воспроизвести определение тревоги или стресса, сколько возможность применить соответствующее знание к собственной жизненной ситуации.

Рост психологической грамотности, полученный в ходе исследования, можно рассматривать как один из возможных механизмов, через которые комплекс мог способствовать изменениям других психологических показателей. означает потенциальное расширение способности подростка распознавать психологические состояния, понимать основные механизмы поведения, выбирать способы совладания и ориентироваться в возможностях получения помощи. Наиболее существенным результатом проекта является не отдельное

изменение каждого показателя, а их согласованная динамика. Повышение психологической грамотности сопровождалось снижением реактивной тревожности, повышением самооценки и значительным увеличением правовой осведомлённости.

Полученные данные позволяют предположить следующую психологическую последовательность: получение психологически достоверной информации → повышение понимания собственного состояния → развитие чувства компетентности → расширение субъективного контроля → формирование более адаптивных способов реагирования → повышение психологического благополучия.

Эта модель не является доказанным причинно-следственным механизмом и требует дальнейшей эмпирической проверки. Вместе с тем она соответствует теоретической логике комплекса и позволяет объяснить согласованное направление выявленных изменений.

Особое значение имеет переход от внешней информированности к внутренней субъектности. Если подросток знает, что тревога является распространённой эмоциональной реакцией, умеет распознавать её проявления и владеет несколькими способами саморегуляции, то сама ситуация тревоги становится менее неопределённой, в то время как уменьшение неопределённости потенциально снижает ощущение беспомощности. Аналогичным образом знание собственных прав может усиливать чувство контроля и расширять репертуар возможных действий в сложной социальной ситуации.

Таким образом, настоящее исследование позволяет рассматривать психологическую грамотность не с точки зрения конечного результата, а в качестве ресурса психологической саморегуляции и субъектности, представляя собой интегративную способность личности понимать основные закономерности психологического функционирования, распознавать и интерпретировать собственные и чужие психологические состояния, критически оценивать психологическую информацию и осознанно применять научно обоснованные психологические знания и способы действия для саморегуляции, решения жизненных задач, построения взаимодействия с другими людьми и получения необходимой психологической поддержки.

Литература:

1. Borrell-Carrió F., Suchman A.L., Epstein R.M. The biopsychosocial model 25 years later // Annals of Family Medicine. 2004. Vol. 2 (6). P. 576–582.
2. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Cambridge: Harvard University Press, 1979.
3. Deci E.L., Ryan R.M. The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior // Psychological Inquiry. 2000. Vol. 11 (4). P. 227–268.

4. Engel G.L. The need for a new medical model: A challenge for biomedicine // Science. 1977. Vol. 196 (4286). P. 129–136.
5. Greenberg M.T. Promoting resilience in children and youth // Annals of the New York Academy of Sciences. 2006. Vol. 1094 (1). P. 139–150.
6. Nolen-Hoeksema S., Girgus J.S. The emergence of gender differences in depression during adolescence // Psychological Bulletin. 1994. Vol. 115 (3). P. 424–443.
7. Steinberg L. Age of Opportunity: Lessons from the New Science of Adolescence. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2014.
8. UNICEF. Study on Adolescent Mental Health in Uzbekistan. Tashkent: UNICEF, 2022.
9. Vygotsky L.S. Mind in Society. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
10. World Health Organization. Adolescent mental health. Geneva: WHO, 2021.
11. Мухамедова Д.Г., Туракулова А.С. Эмоциональное благополучие подростков: анализ проблемных тем и источников поддержки // Научный вестник Бухарского международного университета. 2025. № 12 (3). С. 121–126.
12. Мухамедова Д.Г., Рахманова И.Ш. Социально-психологические аспекты гендерной ответственности как один из факторов развития общества // Вестник интегративной психологии. 2025. Вып. 37. Ч. 1. С. 191–198.
13. Shoumarov G‘.B., Qodirov U.D. Maktabgacha ta’lim tizimida psixologik xizmat (uslubiy qo‘llanma). – Termiz, 2022.

159.923:159.942:378.14

ВЗАИМОСВЯЗЬ КРЕАТИВНОСТИ И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА КАК ФАКТОР УСПЕХА БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Бобоева Сайёра Бобораджабовна,
ГОУ “Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова”, и.о профессора кафедры социальной и профессиональной психологии, доктор психологических наук

Актуальность изучения креативных способностей во взаимосвязи с современными социально-экономическими процессами и важной позицией личности создающей новое, неповторимое, оригинальное в этом пространстве бесспорна. Этот фактор влияет на все сферы жизнедеятельности человека в решении самых различных современных проблем на всех уровнях его активности касаемо как личностной так и социальной плоскостей. Это относится не только к профессиям непосредственно связанных с творчеством, но и к человеческой деятельности в целом, поскольку тенденции определяющие современность, подразумевают наличие креативных способностей во всех специальностях, что в свою очередь является требованием будущего высокоразвитого социума с повышенными стандартами компетентости и эффективности кадров. В особенности это относится к студенческой молодёжи – будущим специалистам, поскольку одним из ведущих качеств востребованных, конкурентоспособных кадров, отвечающих требованиям сегодняшнего рынка труда, видится именно творческое, креативное мышление.

Под креативностью понимается способность человека, которая зависит от того насколько быстро, необычно он может использовать информацию для решения самых различных задач, то есть человек обладающий креативными качествами использует полученную информацию по-своему, оригинально, инновационно. Вместе с тем, наличие креативных способностей будущих специалистов хоть и является необходимым условием их востребованности, не может считаться главным показателем индивидуально-психологических свойств, обеспечивающих успешность в определенной сфере деятельности.

Как писал А.Маслоу «Поскольку мы живём в мире, который изменяется намного быстрее, чем это было в прошлом, уже недостаточно делать вещи так, как люди делали их раньше» [3.с.403].

Речь идет об эмоциональном интеллекте, высокий уровень которого на сегодняшний день расценивается как ключевой показатель результативности будущего специалиста, его достижений, успехов, благополучия. В особенности это касается социономических профессий (относящихся к системе “человек –

человек”) в виду того, что здесь ведущая роль отводится позитивному, эффективному взаимодействию и взаимоотношению с окружающими. Эмоциональный интеллект описывается как свойство личности способной понимать, правильно оценивать, регулировать и управлять эмоциями, как своими так и других людей.

Исследования креативности показали разностороннюю взаимосвязь этой способности с эмоциональной сферой, в частности отмечается, что ...движущей силой творчества является желание воплотить пережитые личностные чувства в художественной форме (любовь, счастье, печаль, горе, зависть, ненависть...) [6, с.197].

На наш взгляд эмоциии и чувства взаимосвязаны с определенными психическими состояниями, переживаемыми личностью непосредственно в определенный момент, в определенной ситуации. Эти состояния оставляют свой след на все психические явления и различные виды деятельности человека, особенно на познавательную и творческую. Вместе с тем, специфика эмоциональной сферы определяет и индивидуально-психологические свойства личности. Чувства и эмоции имеют важное значение в жизни индивида, поскольку каждая отдельная эмоция или чувство определяются посредственным или прямым воздействием внешней среды [4,с.163].

В этой связи стоит отметить регулятивную функцию эмоций, которая выражается в том, что устойчивые и сильные эмоции приводят поведение человека в определенную систему/порядок, придают ему дополнительный импульс и помогают преодолевать встречающиеся объективные и субъективные препятствия. Регулятивные механизмы чувств позволяют устранять излишние впечатления от эмоционального возбуждения, кроме того, эмоции приводят индивида к особому психическому состоянию, придающему силу творческому процессу.

К примеру Т.Любарт считал, что положительное эмоциональное состояние благоприпятствует объяснению необычных, оригинальных влияний, потому как в этой ситуации процессы торможения временно замедляются. Таким образом, эмоциональный опыт позволяет возникновению ассоциативной связи между двумя понятиями, когинитивно близкими и эмоционально отдаленными. В конечном счете, эмоции могут служить как показатель /индикатор/ для выделения полезных идей [5].

Поддерживая данное высказывание добавим, что исследование взаимосвязи креативности и эмоционального интеллекта должно опираться прежде всего на характеристику соотношения эмоциональных и мыслительных процессов. Именно взаимодействие и взаимосвязь данных процессов определяет их различные аспекты и разнообразные проявления таких как, эмоциональный интеллект, эмоциональное мышление, эмоциональная креативность.

В современной психологии взаимосвязь и взаимозависимость мышления и эмоциональной сферы доказана многочисленными фактами, в частности данное направление исследований активизировалось в XXI веке. Различные аспекты вышеназванной проблемы получили сове отражение в трудах Э.Айзен, Т.Амабиле, И.Н.Андреевой, Р.Бар-Она, Э.де Боно, С.Восбурга, Г.Гарднера, Д.Гоулмана, Т.Джонса, Д.Кауфманна Т.Любарта Д.В.Люсина, Дж.Мэйера, Ч.Спирмена, П.Сэловея и др.

Мы полагаем, что прежде всего стоит обратить внимание на более дифференцированное объяснение понятия “эмоциональное состояние”. Определение различия в описании измерительного инструментария эмоциональных состояний очень важно. Изначально это – *валентность*, то есть активизация, но последующая дифференциация была бы более полезной и оптимальной при учете разных психических состояний и их влияния на креативность. Например, такие отрицательные состояния как страх и гнев зависят от различных мотивационных систем организма и было бы рациональным ожидать разного их влияния на познавательные процессы. В то же время, необходимо учитывать неоднозначное влияние положительных и отрицательных состояний, что прослеживается в исследованиях последних десятилетий.

Существуют разные подходы к изучению непосредственного влияния эмоций и эмоциональных сосстояний на интеллектуальные процессы и количество их все увеличивается, но относительно проблемы взаимосвязи эмоций и креативности исследований значительно меньше. В этой связи можно привести работы русских психологов И.И.Андреевой, А.А.Бодалева, А.В.Брушлинского, Г.Г.Гарсковой, Д.В.Люсина, Л.Б.Ермолаевой-Томиной, Я.А.Пономарева, О.П.Санниковой, О.К.Тихомирова и др.

Американский психолог Элис Айзен провела ряд исследований посвященных проблеме влияния положительных эмоциональных состояний на различные когнитивные процессы, в частности на творческое мышление. Согласно её гипотезе, тоько положительные эмоциональные состояния способствуют творческой продуктивности, что нельзя сказать то же об отрицательных или нейтральных эмоциональных состояниях. Положительная эмоция облегчает восприятие различных сторон и особенностей объектов используемых в задаче, что в свою очередь приводит к изобретению большего количества соответсвующих элементов. Э.Айзен считала, что в памяти “обычного” человека количество положительных идей относительно больше отрицательных, то есть... “позитивному человеку доступно большее количество когнитивного материала образущего сложное когнитивное значение”. Она пришла к выводу, что положительное психическое состояние влияет на когнитивную природу, когнитивную гибкость человека и способствует переработке воспринимаемого и запоминаемого материала [1].

Этот фактор позволяет обнаружить связь между наиболее отдалёнными идеями и когнитивными элементами, увидеть больше общего между ними. Полученные Э.Айзен факты оказали огромное влияние на исследование данного подхода и были признаны достоверными со стороны ряда авторов.

Мы поддерживаем точку зрения Э.Айзен по поводу влияния положительных эмоциональных состояний на творческие способности личности. В процессе длительного педагогического опыта не раз убеждалась в том, как позитивно влияют положительные эмоциональные состояния на творческий потенциаал студентов. Тем не менее, на наш взгляд, было бы ошибкой не учитывать влияние и отрицательных эмоций на креативность, потому как доказано, находясь в негативном эмоциональном состоянии личность переживает сильное психологическое напряжение и это становится причиной активации её интеллектуальных процессов. Примером этому может быть влияние эустресса на активную мобилизацию потенциальных возможностей личности в напряженных ситуациях. Вместе с тем, хотим отметить, что такое влияние зависит от индивидуально-психологических особенностей индивида (темперамент, характер, волевые качества, направленность, интересы итд.) поскольку это своеобразие определяет проявления, длительность, интенсивность и ещё ряд специфических показателей протекания чувств, особенно если имеется в виду взаимосвязь эмоционального интеллекта и креативности, которые во многом зависят от индивидуальных свойств человека. К тому же, прошлый опыт переживается каждым отдельно взятым индивидом только ему свойственными чувствами. Понятия, предметы, события, ситуации пораждают у разных людей цепочку самых различных ассоциаций, связанных с определенными пережитыми эмоциями. Следовательно, данное положение подтверждает наше мнение о непосредственной взаимосвязи индивидуально-психологических свойств личности с её мыслительными процессами, в особенности с творческим мышлением. Наблюдения за творческими людьми доказывает это – у них яркие и богатые эмоции, их внутренний мир окрашен иначе, они мыслят по другому, оригинально, тонко.

Мы полагаем, что эмоциональный интеллект является необходимым элементомт креативных способностей, поскольку в процессе решения новых, оригинальных задач, человек:

находится в состоянии эмоциональногот напряжения;

должен уметь регулировать и контролировать свои эмоции;

уметь оптимально использовать свои эмоции;

правильно оценивать эмоции других людей;

уметь контролировать эмоции других людей;

обладать чувством эмпатии.

В ситуации предложения креативного решения задачи, вышеназванные свойства обеспечат позитивное её принятие как со стороны человека

предложившего новую идею, так и со стороны человека правильно/положительно принявшего данный путь решения. Следовательно, высокий уровень эмоционального интеллекта креативной личности является ключевым условием её успешности и способствует продвижению предложенных ею идей. Вместе с тем, личность которая обладает высоким уровнем эмоционального интеллекта в процессе изложения своих креативных идей будет учитывать различные факторы, в том числе, эмоциональное состояние другого/других, восприятие и правильное оценивание этого состояния, будет адаптироваться к определенному эмоциональному состоянию, контролировать его, регулировать возникшее состояние, что в сумме составляют необходимые компоненты эмоционального интеллекта. Это ещё раз доказывает регулирующую роль эмоционального интеллекта в достижении успеха в деятельности.

“Формирование человека креативного типа предполагает усвоение новой культуры мышления, сущность которой в развитии интеллекта человека с помощью приобретенного опыта, как механизмов восстанавливающих возможность развития эмоционального интеллекта путем упражнений [82].

Проблема взаимосвязи креативности и эмоционального интеллекта в современной психологии находится на стадии всестороннего и глубокого изучения, потому как оба этих понятия в психологической науке считаются относительно новыми феноменами и до сих пор не имеют единого, однозначного пояснения. Исследования в этой области пребывают на начальном этапе разработки и требуют огромного масштаба научной деятельности. Мы считаем, что анализ и всестороннее изучение понятий креативности и эмоционального интеллекта, их взаимосвязи в структуре личности является актуальной психологической проблемой в современных социально-экономических условиях, поскольку наряду с креативной способностью, специалист будущего должен обладать высоким уровнем эмоционального интеллекта, чтобы успешно претворять свои новые идеи и быть востребованным на рынке труда.

Библиографический список:

1.Айзен М. Элис. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https//.pda.litres.ru
2.Андреева Г. М. Социальная психология. –М,: Аспект-Пресс, 2001. – с.82.
3.Батлер–Боудон, Т. 50 великих книг по психологии / Т. Батлер–Боудон; пер. с англ.: В. Д. Соколова. – М.: Эксмо, 2012. – 608 с.
4.Бобоева С.Б. Автореф. дисс… докт. псих. наук. – Худжанд, 2022. – 84 с.
5.Любарт Т. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https//.pda.litres.ru
6.Туник Е.Е. Психодиагностика творческого мышления. Креативные тесты. СПб.: СПбУПМ, 1997. 2-е издание: СПб.:Дидактика. Плюс,2002.203с.

УДК 159.922.7:37.043.2

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У ПОДРОСТКОВ В ИНКЛЮЗИВНЫХ ШКОЛАХ: ЗОНЫ РИСКА И ПРИОРИТЕТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ

Самсонова Елена Валентиновна,
Московский государственный психолого-педагогический университет,
ведущий научный сотрудник, к.психол. н, доцент

Шеманов Алексей Юрьевич,
Московский государственный психолого-педагогический университет,
профессор кафедры специальной психологии и реабилитологии, факультет клинической и специальной психологии, д. философ. Наук

Быстрова Юлия Александровна,
Московский государственный психолого-педагогический университет
ведущий научный сотрудник, д.психол. н

Актуальность. В условиях развития инклюзивного образования приоритетом становится не просто доступность обучения, но и создание условий для полноценного личностного развития всех детей. Ключевая роль в этом отводится психологической службе, которая, как в России, так и в Узбекистане, находится на этапе активного становления и требует новых научно-обоснованных подходов к организации психологической помощи обучающимся с особыми образовательными потребностями.

В инклюзивной среде, где совместно обучаются дети с разными образовательными потребностями и возможностями, развитие социальных навыков, включая коммуникативные и организаторские способности, приобретает особую значимость. При этом международные исследования указывают на то, что обучающиеся с особыми образовательными потребностями (SEN) испытывают значительные трудности в социальном взаимодействии в условиях инклюзивного образования по сравнению со своими сверстниками без SEN. Подростки с SEN демонстрируют более низкие показатели по взаимным дружеским связям, полученным номинациям от одноклассников и самооценке социальных отношений (5,6).

Особую остроту эта проблема приобретает в подростковом возрасте, когда, согласно исследованиям, сложность социальных отношений возрастает, а принадлежность к референтной группе сверстников становится доминирующей потребностью развития (1,2). В этот период коммуникативные умения

выступают ключевым условием успешной социализации, обеспечивая эффективное взаимодействие подростка с окружающими и являясь важным индикатором социальной зрелости. Для подростков с ограниченными возможностями здоровья, а также для всех обучающихся в инклюзивном пространстве, значение коммуникации особенно велико: через общение они усваивают социальные нормы, учатся принимать других и быть принятыми. В то же время отсутствие сформированных коммуникативных умений в инклюзивной среде приводит к трудностям в установлении межличностных отношений, повышенной тревожности, конфликтности и социальной изоляции (3,4,6). В связи с этим возрастает необходимость в исследованиях особенностей развития социальных навыков у подростков в инклюзивной образовательной среде и в разработке рекомендаций для организации психолого-педагогического сопровождения и оказания им психологической помощи.

Цель исследования: выявить уровень развития коммуникативных и организаторских склонностей у обучающихся 8-х классов в инклюзивной среде для оптимизации системы психолого-педагогического сопровождения.

Методология и выборка. Исследование проводилось специалистами Федерального центра по развитию инклюзивного общего и дополнительного образования Московского психолого-педагогического университета под руководством С.В.Алехиной. Эмпирическую базу составили данные из 55 школ 6 регионов РФ. Выборка — 1525 подростков, из которых 99 — с ОВЗ, 54 — с девиантным поведением, а также дети из замещающих семей – 21, в трудной жизненной ситуацией (ТЖС) – 22, одаренные - 60. Использовалась методика В.В. Синявского и Б.А. Федоришина для оценки коммуникативных и организаторских склонностей (2).

Ключевые результаты:

1. Дефицит социальных навыков как системная проблема. Почти у трети всех подростков выявлен низкий уровень коммуникативных (29,96%) и организаторских (30,3%) склонностей. Это указывает на масштабный запрос к психологической службе по развитию soft skills.

2. Группы повышенного риска. Наиболее уязвимыми оказались:

- Обучающиеся с ОВЗ и с девиантным поведением (стабильно низкие показатели по обоим параметрам);
- Подростки из замещающих семей (выраженный дефицит коммуникативных и организаторских навыков);
- Подростки в ТЖС (значительные трудности в организаторской сфере).

3. Ресурсные группы. Наименьший дефицит навыков зафиксирован у одаренных детей и подростков с неродным русским языком, что говорит о наличии у них адаптационного и личностного потенциала.

Выводы и рекомендации для организации психологической помощи в инклюзивных школах:

1. От точечной работы к системному скринингу. Результаты демонстрируют, что низкий уровень социальных навыков не является исключительной характеристикой детей с ОВЗ, а затрагивает широкий спектр категорий обучающихся. Психологической службе необходим регулярный мониторинг социально-коммуникативного развития всех подростков для раннего выявления групп риска.

2. Эффективное сопровождение требует тесного взаимодействия психолога, педагогов, социальных педагогов и, при необходимости, медицинских специалистов в рамках школьного психолого-педагогического консилиума. Психолог здесь выступает не только как терапевт, но и как координатор междисциплинарной команды.

3. Учет разнообразия особых потребностей (вариативность программ). Единая программа развития социальных навыков должна включать как общие направления в совместных формах социального взаимодействия, таких как коммуникативные тренинги, тренинги по командообразованию и т.п., так и программы, учитывающие особенности развития обучающихся с ООП:

Для детей с ОВЗ и девиантным поведением требуются коррекционно-развивающие программы с элементами социальной адаптации и поведенческой коррекции.

Для подростков из замещающих семей и в ТЖС — программы психологической поддержки, направленные на преодоление тревожности и развитие уверенности в социальных взаимодействиях.

Для одаренных детей — программы наставничества и развития лидерских качеств, где они могут выступить в роли помощников для сверстников (тьюторство).

4. Повышение квалификации специалистов. Учитывая дефицит кадров и специфику запроса, необходимо усилить подготовку школьных психологов в области инклюзивного образования и междисциплинарного взаимодействия.

Заключение. Результаты исследования подтверждают, что ключевая задача психологической службы в инклюзивной школе смещается с "диагностики нарушений" на "развитие социального потенциала" каждого ребенка. Предложенный подход, основанный на данных скрининга, междисциплинарной команде и дифференцированных программах, может быть адаптирован для системы образования Узбекистана с учетом его национальных и культурных особенностей.

Список литературы:

1. Быстрова, Ю. А. (2022). Развитие социальной компетентности у подростков с ОВЗ в условиях инклюзивного образования. Психологическая наука и образование, 27(6), 102–114.

2. Быстрова, Ю.А., Самсонова, Е.В., Шеманов, А.Ю., Алексеева, М.Н. (2025). Связь уровня принятия школьниками друг друга в инклюзивных классах

и их самооценки. *Психологическая наука и образование, 30*(6), 54–72. https://doi.org/10.17759/pse.2025300604

3. Казакова, Л. А. (2023). Формирование и развитие навыков социальной коммуникации подростков с ограниченными возможностями здоровья в инклюзивной образовательной среде: функциональные и содержательные аспекты. В сб.: Актуальные вопросы обеспечения условий инклюзивного образования в Российской Федерации (С. 224-228). М.: МГППУ.

4. Ростомашвили, И. Е., & Колосова, Т. А. (2023) Психологический тренинг партнерского общения подростков с ограниченными возможностями здоровья при инклюзивном обучении: учебно-методическое пособие. СПб.: КАРО.

5. Hartmann, A., Lenkeit, J., Knigge, M., Ehlert, A., & Spörer, N. (2025). Relations of special educational needs and different indicators of social participation of adolescents in regular education. International Journal of Inclusive Education.

6. Douma I, Warrens M, de Boer A and Minnaert A (2025) Predicting peer acceptance among students with and without special educational needs in secondary educational settings. Frontiers in Developmental Psychology, 3, Article 1380004. doi: 10.3389/fdpys.2025.1380004.

УДК 316.356.2:159.9

КЛАССИФИКАЦИЯ СЕМЬИ И ЕЁ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Утепбергенов Марат Алланазарович,
заведующий кафедрой Каракалпакского института повышения квалификации,
доктор психологических наук, профессор

Семья представляет собой одну из важнейших социальных групп и одновременно сложную социально-психологическую систему, в которой формируются межличностные отношения, осуществляется воспитание детей, передаются культурные традиции и усваиваются социальные нормы и ценности. Характер семейных отношений оказывает существенное влияние на психологическое благополучие её членов, особенности социализации детей и устойчивость семейной системы.

Современные социальные процессы сопровождаются изменением структуры и функций семьи, расширением многообразия семейных форм и трансформацией традиционных представлений о семейных ролях. В связи с этим изучение семьи только по одному формальному признаку не позволяет получить целостное представление о характере внутрисемейных отношений. Для социально-психологического анализа необходимо учитывать совокупность взаимосвязанных характеристик семьи.

В материалах диссертационного исследования, посвящённого социально-психологическим и этнопсихологическим особенностям каракалпакской семьи, предпринята попытка систематизировать основные подходы к классификации семьи и представить их в комплексном виде. При этом предлагаемая классификация рассматривается не как исчерпывающая и окончательная система, а как один из возможных вариантов систематизации семей с учётом различных критериев.

Семью целесообразно рассматривать одновременно по нескольким взаимосвязанным основаниям. Такой подход позволяет перейти от формального определения состава семьи к изучению её внутренней организации, психологического климата и характера взаимодействия между членами семьи.

По **структуре** можно выделить полные, неполные и реконструированные семьи. Полная семья включает супругов и, при наличии, их детей. Неполная семья состоит из одного родителя и одного или нескольких детей. Реконструированная семья формируется в результате повторного брака, когда один или оба супруга имеют детей от предыдущих браков. Такая форма семейной организации может сопровождаться специфическими задачами адаптации,

связанными с установлением новых отношений между супругами, родителями и детьми.

По **количеству совместно проживающих поколений** выделяются нуклеарные, многопоколенные и сложные многопоколенные семьи. Нуклеарная семья, как правило, включает супругов и их детей. Многопоколенная семья объединяет представителей нескольких поколений, проживающих совместно. Сложная многопоколенная семья может включать несколько супружеских пар и представителей различных поколений, связанных родственными отношениями и ведущих общее хозяйство.

Совместное проживание нескольких поколений создаёт возможности для взаимопомощи, передачи опыта и активного участия старших членов семьи в воспитании детей. Вместе с тем такая форма организации семейной жизни может сопровождаться различиями в ценностях, воспитательных установках и представлениях о семейных ролях. При недостаточной согласованности позиций это способно становиться источником межпоколенных конфликтов.

Существенным критерием является **продолжительность супружеской жизни**. В рамках рассматриваемого подхода можно выделить молодые семьи с продолжительностью брака до 3 лет, семьи со средним супружеским стажем от 3 до 10 лет и семьи со значительным супружеским стажем от 10 до 20 лет и более. Подобное деление позволяет учитывать изменение семейных задач, характера супружеского взаимодействия и распределения ролей на различных этапах жизненного цикла семьи. При этом возрастные и временные границы таких категорий могут уточняться в зависимости от целей конкретного исследования.

По **количеству детей** выделяются бездетные, однодетные, среднедетные и многодетные семьи. К среднедетным в рассматриваемой классификации относятся семьи с двумя-тремя детьми, а к многодетным — семьи с четырьмя и более детьми. Вместе с тем подобное деление является условным, поскольку представления о детности могут различаться в зависимости от исторического периода, культуры, региона и социально-демографических условий.

Для социально-психологического анализа особое значение имеют **национальная принадлежность супругов и регион проживания семьи**. По национальному признаку можно выделить мононациональные и межнациональные семьи.

В мононациональных семьях супруги, как правило, имеют сходные культурные нормы, язык и традиции, хотя индивидуальные различия между ними также могут быть значительными. В межнациональных семьях взаимодействие различных культурных установок может выступать как ресурс взаимного обогащения, но одновременно способно становиться источником разногласий при различии представлений о воспитании детей, распределении семейных обязанностей, традициях и семейных ролях.

По **региональному признаку** целесообразно рассматривать городские, сельские и смешанные семьи. Социальная среда проживания может влиять на характер межличностных связей, степень участия родственников в семейной жизни, особенности общественного контроля и формы взаимной поддержки. В сельской местности семейные связи нередко характеризуются большей включённостью в локальное сообщество, тогда как в городской среде наблюдается большая вариативность социальных контактов и способов организации семейной жизни.

Одним из наиболее значимых критериев социально-психологической классификации является **характер психологического климата семьи**. С этой точки зрения условно можно выделить семьи с благоприятным, относительно благоприятным, неблагоприятным и крайне неблагоприятным психологическим климатом.

Основными критериями оценки психологического климата выступают характер и частота конфликтов, уровень удовлетворённости семейными отношениями, культура общения, взаимопонимание, эмоциональная поддержка, способность супругов конструктивно разрешать разногласия и выполнение основных семейных функций.

Следовательно, формальная структура семьи сама по себе не позволяет определить уровень её психологического благополучия. Две семьи, имеющие одинаковый состав и сходные социально-демографические характеристики, могут существенно различаться по характеру эмоциональных отношений, уровню взаимопонимания и устойчивости семейной системы.

Важным направлением классификации является **характер лидерства и распределения ответственности между супругами**. В данном случае можно выделить семьи с преимущественным лидерством мужа, семьи с преимущественным лидерством жены, эгалитарные семьи и семьи со скрытым лидерством.

В традиционной модели семейных отношений основные решения могут преимущественно приниматься одним из супругов. В эгалитарной модели ответственность и принятие решений распределяются между супругами на основе взаимного согласования. Скрытое лидерство может проявляться в ситуации, когда формально ведущая роль принадлежит одному члену семьи, однако фактическое влияние на принятие решений осуществляется другим.

В современных условиях особое значение приобретает не столько формальное определение лидера, сколько согласованность действий супругов, взаимное уважение, распределение ответственности и возможность совместного принятия решений. Именно эти характеристики во многом определяют устойчивость внутрисемейных отношений.

Комплексный подход к классификации семьи позволяет рассматривать её как динамическую систему, которая изменяется под воздействием внутренних и

внешних факторов. Структура семьи, количество поколений, продолжительность брака, число детей, национальная и региональная принадлежность, материально-бытовые условия, психологический климат и характер лидерства находятся во взаимосвязи и в совокупности определяют особенности семейного функционирования.

Для практической психологии такая классификация имеет значение при проведении семейной диагностики, изучении супружеских и межпоколенных конфликтов, определении факторов семейного благополучия и выборе направлений психологического сопровождения. При этом ни один из критериев не должен использоваться изолированно от других.

Особое значение комплексный подход приобретает при изучении каракалпакской семьи. Учет культурных традиций, характера межпоколенных взаимодействий, особенностей семейного воспитания, социальной среды и устойчивых представлений о семейных ролях позволяет более полно раскрыть специфику семейных отношений.

Таким образом, семья является сложной и динамичной социально-психологической системой, которую невозможно полноценно охарактеризовать посредством одного классификационного признака. Для получения целостного представления о семье необходимо учитывать её структуру, количество совместно проживающих поколений, продолжительность супружеской жизни, число детей, национальную и региональную принадлежность, психологический климат, материально-бытовые условия, характер лидерства и распределение семейных ролей.

Комплексная классификация позволяет не только систематизировать многообразие современных семейных форм, но и глубже понять особенности внутрисемейного взаимодействия. Её практическая значимость заключается в возможности использовать соответствующие критерии при социально-психологической диагностике, изучении супружеских и межпоколенных отношений, профилактике семейных конфликтов и организации психологической помощи.

При исследовании каракалпакской семьи данный подход позволяет учитывать сочетание общих закономерностей семейного функционирования с особенностями культурной традиции и социальной среды. В результате семья может рассматриваться не как статичная структура, а как развивающаяся система, находящаяся в постоянном взаимодействии с изменяющимися социальными и культурными условиями.

Список использованной литературы:

1. Дружинин В. Н. Психология семьи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – 176 с.

2. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – 2-е изд., расшир. и доп. – СПб.: Питер, 1999. – 651 с.

3. Мандель Б. Р. Психология семьи. – М.: Флинта, 2015. – 304 с.

4. Утепбергенов М. А. Социальные и этнопсихологические проблемы Каракалпакской семьи: автореф. дис. ... д-ра психол. наук (DSc). – Ташкент, 2019. – 216 с.

5. Утепбергенов М. А. Социально-психологические особенности и динамика удовлетворённости браком у мужчин и женщин в каракалпакской семье // Наука и общество. – 2019. – № 1. – С. 102–104.

6. Утепбергенов М. А. Этнопсихологические особенности предбрачных факторов в каракалпакских семьях // Наука и общество. – 2016. – № 2. – С. 86–88.

7. Салаева Н. Этнопсихологические особенности хорезмских семей: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Ташкент: УзМУ, 2002. – 162 с.

8. Согинов Н. А. Социально-психологические особенности удовлетворённости браком в узбекской семье: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Киев, 1990. – 20 с.

9. Садгян И. М. Воспитание детей в городской семье каракалпаков: опыт этнографического изучения по материалам Нукуса и Чимбая Республики Каракалпакстан: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1993.

10. Давлетияров М. М. Взаимоотношения родственных групп в представлениях каракалпаков // Türkoloji. – 2011. – № 55.

УДК 159.923:37.015.3:004.9

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЦИФРОВОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ: САМОРЕГУЛЯЦИЯ, ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ДИЗАЙН

Нарзикулова Фируза Ботировна,
доктор психологических наук (DSc), профессор кафедры
«Педагогика, психология и физическая культура»
Самаркандского государственного института иностранных языков

Цифровизация образования расширяет доступ к знаниям, персонализации обучения и развитию компетенций XXI века, однако одновременно усиливает риски для психического здоровья обучающихся: информационную перегрузку, нарушение сна, тревожность, снижение концентрации и мотивации. Цифровое благополучие целесообразно рассматривать как многокомпонентную характеристику, включающую субъективное ощущение контроля над использованием цифровых средств, баланс онлайн- и офлайн-активности и психологическую устойчивость в цифровой среде [1].

В структуре цифрового благополучия выделяются поведенческие компоненты (режим и характер использования устройств, экранное время, мультитаскинг), когнитивно-эмоциональные компоненты (контроль, цифровая тревожность, удовлетворённость коммуникацией), социально-контекстуальные компоненты (поддержка семьи и образовательной организации, правила и доступ к ресурсам) и информационно-коммуникационные компетенции, включая цифровую грамотность и навыки саморегуляции [8; 9; 10].

Развитые навыки саморегуляции и цифровая компетентность выступают важными психологическими факторами, определяющими характер связи между интенсивностью использования технологий и благополучием личности. Осознанное управление цифровой средой позволяет использовать технологии без избыточного эмоционального истощения и когнитивной перегрузки, поддерживая продуктивность и учебную вовлечённость.

Данный подход согласуется с психолого-педагогическим пониманием здорового образа жизни. Он предполагает не только физическую активность и профилактику вредных привычек, но и осознанное управление когнитивными и эмоциональными ресурсами. В условиях цифровой нагрузки особое значение приобретают психологическая устойчивость, рациональная организация труда и отдыха и способность регулировать собственное цифровое поведение [6; 7].

Современная цифровизация затрагивает профессиональную деятельность, коммуникацию, образование и повседневную жизнь. Цифровые платформы,

мессенджеры и специализированные приложения призваны снижать рутинную нагрузку и поддерживать принятие решений, однако при отсутствии самоконтроля они могут становиться источником постоянной вовлечённости и перегрузки. Поэтому образовательная среда должна сочетать преимущества цифровых технологий с практиками здоровьесбережения.

К таким практикам относятся ограничение мультитаскинга во время учебных занятий, чередование экранной и офлайн-активности, введение цифровых пауз, разумное регламентирование экранного времени и развитие цифровой осознанности. Перспективным направлением является создание цифровых продуктов, способных учитывать физическое и психологическое состояние человека и формировать персонализированные рекомендации по сохранению здоровья [4; 5; 6; 7].

Таблица 1.

Структура модели цифрового благополучия личности в образовательной среде

Структурный блок	**Содержание**	**Психологические механизмы**	**Ожидаемые результаты**
Ценностно-мотивационный	Ценность здоровья и цифрового баланса; ответственность за цифровое поведение	Мотивация, интериоризация ценностей	Осознанное отношение к технологиям
Когнитивно-рефлексивный	Цифровая грамотность; критическое мышление; анализ цифровых привычек	Рефлексия, осознанность, когнитивный контроль	Снижение перегрузки, повышение концентрации
Эмоционально-регулятивный	Регуляция эмоций; профилактика цифровой тревожности; стрессоустойчивость	Эмоциональная саморегуляция	Снижение напряжения, профилактика выгорания
Поведенческий	Цифровая гигиена; контроль экранного времени; баланс онлайн/офлайн	Самоконтроль, поведенческая саморегуляция	Оптимизация цифрового поведения
Социально-средовой	Психологически безопасная цифровая среда; правила; поддержка педагогов и психологов	Социальная поддержка, интериоризация норм	Повышение безопасности и адаптации

Интегративный результат	Цифровое благополучие как устойчивое личностное образование	Системная саморегуляция	Психологическое благополучие, учебная и профессиональная эффективность

Обзор исследований показывает неоднозначность эффектов цифровизации: при грамотном педагогическом дизайне цифровые инструменты расширяют доступ к информации и психосоциальной поддержке, тогда как отсутствие контроля повышает риски выгорания, нарушений сна и снижения учебной успеваемости. В связи с этим цифровая компетентность и качество педагогического сопровождения следует рассматривать как важные условия психологического благополучия обучающихся [8; 9; 10].

Для Узбекистана вопросы цифрового благополучия связаны с развитием цифровой образовательной среды и защитой персональных данных. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-6079 от 05.10.2020 «О стратегии “Цифровой Узбекистан — 2030”» определяет приоритеты цифровой трансформации, включая образование. Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» (ЗРУ-547 от 02.07.2019) устанавливает требования к обработке и защите персональных данных, что особенно важно при использовании систем мониторинга цифровой активности и психологического состояния [2; 3].

Практическая реализация модели предполагает регулярный мониторинг цифровой усталости, сна и эмоционального состояния обучающихся и педагогов с соблюдением требований конфиденциальности; разработку правил цифровой гигиены; чередование экранной и офлайн-работы; ограничение чрезмерной экранной нагрузки; обучение управлению вниманием, тайм-менеджменту, снижению цифровой тревожности и критическому потреблению информации.

Важным компонентом является психологическое сопровождение обучающихся, особенно при выраженных признаках цифрового стресса. При внедрении систем мониторинга необходимо получать информированное согласие, обеспечивать анонимизацию данных там, где это возможно, и соблюдать требования законодательства. Новые цифровые практики целесообразно предварительно апробировать и оценивать с использованием научно обоснованных процедур: измерений до и после вмешательства, контрольных групп и квазиэкспериментального дизайна.

Таким образом, цифровое благополучие является важным условием успешной цифровой трансформации образования. Его обеспечение требует интеграции саморегуляции, здоровьесберегающих практик и педагогического дизайна, а также нормативной и правовой поддержки. Системное психолого-педагогическое сопровождение должно быть направлено на формирование цифровой осознанности, поддержание баланса онлайн- и офлайн-деятельности,

профилактику цифровых рисков и создание психологически безопасной образовательной среды.

Использованная литература:

1. UNESCO. (2024). Digital learning and transformation of education. UNESCO.
2. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-6079 (05.10.2020). О стратегии «Цифровой Узбекистан — 2030».
3. Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» (ЗРУ-547, 02.07.2019).
4. Лукашенко Д.В. Наблюдение за цифровой средой когнитивных процессов и эмоционального благополучия на начальных стадиях профессионализации // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Педагогика и психология. 2025. № 3. DOI: 10.26456/vtpsyped/2025.3.065.
5. Минюрова С.А. Подход к исследованию психологических факторов эмоционального благополучия педагога в условиях цифровой образовательной среды // Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития. 2025. № 4.
6. Нарзикулова Ф.Б. Психологические вызовы подготовки молодежи к семейной жизни в условиях цифровой реальности // Fan va ta’lim yangiliklari. 2025. № 2. С. 76–82.
7. Narzikulova F.B. Use of digital technologies in creating psychological and pedagogical conditions for healthy lifestyle formation // BIO Web Conf. 2024. № 120. DOI: 10.1051/bioconf/202412001045.
8. Buckingham S., Tu G. Digital competence and psychological wellbeing in a social housing community: a repeated survey study. 2023. DOI: 10.1186/s12889-023-16875-2.
9. Gull M., et al. Do screen time and social media use affect sleep patterns, psychological health, and academic performance among adolescents? Children and Youth Services Review. 2024. Vol. 164. DOI: 10.1016/j.childyouth.2024.107886.
10. Echevarría P., et al. Screen use and sleep duration and quality at 15 years old: cohort study. Sleep Medicine: X. 2023. Vol. 5. 100073. DOI: 10.1016/j.sleepx.2023.100073.
14. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

УДК 159.923.2:796.01

СВОЙСТВА ТИПОВ ТЕМПЕРАМЕНТА УЧАЩИХСЯ-СПОРТСМЕНОВ

Абдурасулов Рустам Абдураимович,
доктор психологических наук, профессор кафедры «Психология»
Джизакского государственного педагогического университета

Темперамент является одним из важных индивидуально-психологических свойств личности, определяющих динамику деятельности, особенности общения и эмоционального реагирования. Изучение темперамента учащихся-спортсменов представляет особый интерес, поскольку систематическая спортивная деятельность связана с физическими и психологическими нагрузками, необходимостью самоконтроля, быстрого принятия решений и взаимодействия с окружающими.

Для исследования свойств темперамента нами была использована методика В.М. Русалова «Тестирование темперамента» в переработанном варианте Р.С. Немова. Методика включает 105 вопросов и позволяет оценить такие свойства темперамента, как энергичность, пластичность, темп и эмоциональность [4].

Исследование проводилось среди учащихся, занимающихся национальной борьбой, боксом, каратэ, таэквондо и дзюдо. Для сравнительного анализа были также обследованы учащиеся, не занимающиеся спортом.

Результаты исследования показали, что по ряду показателей учащиеся-спортсмены отличаются от своих сверстников, не занимающихся спортом.

Энергичность в деятельности и общении

Энергичность характеризует стремление личности к активности и взаимодействию с окружающей средой. Наиболее высокие показатели энергичности в деятельности выявлены у учащихся, занимающихся каратэ (8,6 балла), боксом (8,4) и таэквондо (8,3). У занимающихся национальной борьбой показатель составил 7,3, дзюдо — 7,1 балла, тогда как у учащихся, не занимающихся спортом, — 6,5 балла.

По энергичности в общении наиболее высокие показатели отмечены у занимающихся таэквондо (7,7) и каратэ (7,5). У учащихся, занимающихся национальной борьбой, боксом и дзюдо, показатели составили соответственно 7,1; 6,8 и 6,6 балла. В группе учащихся, не занимающихся спортом, данный показатель составил 6,5 балла.

Полученные данные свидетельствуют о более выраженной активности спортсменов как в деятельности, так и в общении. Это может быть связано со спецификой тренировочного процесса, который требует постоянного

взаимодействия с тренером и партнёрами, соблюдения правил, проявления инициативы и преодоления физических и психологических трудностей.

Пластичность в деятельности и общении

Пластичность отражает способность человека переключаться между различными видами деятельности и изменять способы взаимодействия в зависимости от ситуации.

Наиболее высокие показатели пластичности в деятельности выявлены у учащихся, занимающихся каратэ и таэквондо (по 7,1 балла), несколько ниже — у боксёров (6,7). У занимающихся национальной борьбой показатель составил 5,8, дзюдо — 5,7 балла. У учащихся, не занимающихся спортом, показатель составил 5,1 балла.

Пластичность в общении также была более выражена у спортсменов. Наиболее высокие показатели отмечены у занимающихся таэквондо (7,3) и каратэ (7,2), тогда как у учащихся, не занимающихся спортом, данный показатель составил 5,6 балла.

По-видимому, постоянная необходимость учитывать действия партнёра или соперника, быстро изменять тактику и адаптироваться к изменяющимся условиям способствует развитию гибкости поведения и коммуникативных навыков.

Темп деятельности и общения

Темп характеризует скорость выполнения действий и динамику психической активности личности.

Показатели темпа в деятельности у учащихся-спортсменов были выше, чем у учащихся, не занимающихся спортом. Наиболее высокие результаты выявлены у занимающихся каратэ (8,6), таэквондо (8,4), боксом и дзюдо (по 8,3 балла). У занимающихся национальной борьбой показатель составил 7,9 балла, а у учащихся, не занимающихся спортом, — 6,4 балла.

Полученные результаты можно связать со спецификой единоборств, где большое значение имеют скорость реакции, способность быстро оценивать ситуацию и своевременно принимать решения.

Темп в общении у спортсменов также был несколько выше. Показатели составляли от 6,2 до 6,5 балла, тогда как у учащихся, не занимающихся спортом, — 5,4 балла. Однако данные различия следует рассматривать с учётом индивидуальных речевых, возрастных и коммуникативных особенностей учащихся.

Эмоциональность в деятельности и общении

Эмоциональность характеризует чувствительность личности к различным воздействиям и эмоциональным ситуациям.

В исследовании показатели эмоциональности в деятельности у учащихся, не занимающихся спортом, составили 7,8 балла. У спортсменов они были ниже: от 5,4 до 5,7 балла.

Аналогичная тенденция наблюдалась по эмоциональности в общении. У спортсменов показатели составляли от 5,0 до 5,5 балла, тогда как у учащихся, не занимающихся спортом, — 8,3 балла.

Полученные результаты могут свидетельствовать о большей выраженности навыков эмоционального контроля у учащихся-спортсменов. Регулярные тренировки и участие в соревнованиях требуют способности сохранять самообладание, контролировать эмоциональные реакции и продолжать деятельность несмотря на неудачи.

При этом высокий или низкий уровень эмоциональности не следует однозначно оценивать как положительный или отрицательный. Эмоциональная чувствительность является индивидуальной особенностью личности и должна рассматриваться в комплексе с другими свойствами темперамента.

Заключение

Таким образом, проведённое исследование показывает наличие различий в свойствах темперамента учащихся, занимающихся восточными единоборствами и боксом, и учащихся, не занимающихся спортом.

У спортсменов выявлены более высокие показатели энергичности, пластичности и темпа деятельности, а также более низкие показатели эмоциональности в деятельности и общении. Особенно выраженные показатели активности и пластичности наблюдались у учащихся, занимающихся каратэ и таэквондо.

Систематические занятия единоборствами и боксом могут создавать благоприятные условия для развития активности, саморегуляции, коммуникативных навыков, способности быстро принимать решения и контролировать эмоциональные реакции.

Вместе с тем выявленные различия нельзя связывать исключительно с занятиями спортом. На формирование темперамента и личности учащихся оказывают влияние возраст, индивидуально-психологические особенности, семейная и социальная среда, особенности воспитания и специфика тренировочного процесса.

Литература:

1. Абдурасулов Р.А. Влияние занятий восточными единоборствами и боксом на формирование личности учащихся: дис. ... канд. психол. наук. – Ташкент, 1997. – 146 с.
2. Мерлин В.С. Экспериментальное исследование личности и темперамента. – Пермь, 1971.
3. Немов Р.С. Психология: в 3 кн. – М.: ВЛАДОС, 2003.
4. Наракидзе В.Г. Экспериментальные данные исследования некоторых особенностей личности спортсмена // Психология и современный спорт. – М.: Физкультура и спорт, 1973.

5. Гребень Н.Ф. Психологические тесты для профессионалов. – Минск: Современник, 2007. – 496 с.

6. Дмитриев А.В., Худадов Н.А. О типологических различиях у боксёров высокой квалификации // Бокс: ежегодник. – М.: Физкультура и спорт, 1974. – С. 28–29.

7. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

8. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

UDK 37.01:37.018.1

ZAMONAVIY JAMIYATDA TA’LIM VA TARBIYA UYG‘UNLIGI

Mirqosimova Marg‘ubaxon,
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi professori,
pedagogika fanlari doktori (DSc)

Zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy rivojlanishi ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Bugungi kunda ta’limning mazmuni va shakllari takomillashib, yoshlarning zamonaviy bilim va kompetensiyalarni egallashi uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Kunduzgi, kechki va sirtqi ta’lim shakllari, masofaviy ta’lim imkoniyatlari, xorijiy oliy ta’lim muassasalari bilan hamkorlik hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi ta’lim jarayonining mazmunan boyishiga xizmat qilmoqda.

Ta’lim tizimining rivojlanishi faqat bilim berish jarayoni bilan chegaralanib qolmasligi kerak. Chunki bilimning inson faoliyatidagi amaliy qiymati uning qanday maqsadda va qanday ijtimoiy-ma’naviy mezonlar asosida qo‘llanilishiga ham bog‘liq. Shu sababli ta’lim va tarbiya bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zaro uzviy bog‘langan jarayonlar sifatida qaralishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatida ham yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish, ularning intellektual salohiyati bilan bir qatorda ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyalarida ta’lim sifatini oshirish, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish kabi vazifalar belgilangan.

Ta’lim va tarbiya tushunchalari mazmunan bir-biridan farq qilsa-da, pedagogik jarayonda ular o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Ta’lim, avvalo, shaxsga bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash imkonini bersa, tarbiya uning dunyoqarashi, qadriyatlari, axloqiy qarashlari, ijtimoiy mas’uliyati va xulq-atvorini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shaxsning barkamol rivojlanishi uchun ushbu ikki jarayonning uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Faqat bilimli, biroq ijtimoiy mas’uliyati va ma’naviy qadriyatlari yetarli shakllanmagan shaxs jamiyat taraqqiyotiga kutilgan darajada hissa qo‘sha olmaydi. Shu bilan birga, tarbiyaviy ta’sir ta’lim mazmuni bilan uyg‘unlashgandagina uning samaradorligi ortadi.

Ta’lim jarayonida o‘quvchining mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi, qaror qabul qilishi va o‘z nuqtayi nazarini asoslay olishi bilan bir qatorda, boshqalarning fikriga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, mas’uliyat, hamkorlik, bag‘rikenglik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarni shakllantirish ham muhimdir.

Shu jihatdan zamonaviy pedagogning vazifasi faqat bilim berishdan iborat bo‘lmay, balki o‘quvchining shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, uning ijtimoiy va ma’naviy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashni ham nazarda tutadi.

Bugungi ta’lim jarayonida interfaol metodlar, innovatsion pedagogik texnologiyalar va raqamli vositalardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Bunday texnologiyalar o‘quvchini ta’lim jarayonining faol subyektiga aylantirib, uning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishga imkon beradi.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim yondashuvi ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Chunki har bir o‘quvchining qiziqishi, qobiliyati, ehtiyoji va individual psixologik xususiyatlari mavjud. Ta’lim jarayonida ana shu jihatlarni hisobga olish o‘quvchining o‘z imkoniyatlarini namoyon etishiga yordam beradi.

Biroq innovatsion texnologiyalardan foydalanishning o‘zi ta’lim va tarbiya uyg‘unligini ta’minlamaydi. Texnologiyaning pedagogik samarasi uni qanday maqsadda va qanday metodik yondashuv asosida qo‘llashga bog‘liq. Shu sababli zamonaviy ta’lim texnologiyalari o‘quvchilarda nafaqat bilim va kompetensiyalarni, balki ijtimoiy mas’uliyat, axloqiy qadriyatlar va insonparvarlik munosabatlarini shakllantirishga yo‘naltirilishi lozim.

Ta’lim va tarbiya uyg‘unligini ta’minlashda oila alohida o‘rin tutadi. Oila bolaning dastlabki ijtimoiylashuv muhiti bo‘lib, unda shaxsning dastlabki axloqiy qarashlari, muloqot ko‘nikmalari, mehnatga munosabati va ijtimoiy xulq me’yorlari shakllanadi.

Shu sababli ta’lim tashkilotlari va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish tarbiyaviy jarayon samaradorligini oshiradi. Ota-onalarning pedagogik va psixologik savodxonligini oshirish, ular bilan muntazam fikr almashish, bolaning rivojlanishini birgalikda kuzatish va muammolarni hamkorlikda hal qilish ijobiy natija beradi.

Bugungi kunda “oila–mahalla–ta’lim tashkiloti” hamkorligini rivojlantirish yosh avlod tarbiyasini yaxlit tizim sifatida tashkil etish imkonini beradi. Bunda har bir subyektning vazifalari va mas’uliyati aniq belgilanishi, o‘zaro axborot almashinuvi va hamkorlik mexanizmlari takomillashtirilishi zarur.

Ta’lim tashkiloti, oila va mahalla o‘rtasidagi hamkorlik faqat muammo yuzaga kelganida emas, balki profilaktik va rivojlantiruvchi yo‘nalishda ham amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Chunki tarbiyaviy jarayon uzluksiz xarakterga ega bo‘lib, unda oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy muhitning ta’siri bir-birini to‘ldirib boradi.

Zamonaviy jamiyatda yoshlarni tarbiyalash mazmuni ham yangilanib bormoqda. Bugungi yosh avloddan nafaqat chuqur bilim, balki ijtimoiy faollik, tanqidiy va ijodiy fikrlash, axborotdan to‘g‘ri foydalanish, muloqot qilish, turli nuqtayi nazarlarni hurmat qilish kabi kompetensiyalar talab etiladi.

Ayniqsa, raqamli axborot muhitining kengayishi yoshlarning tarbiyasiga yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish jarayonida axborot xavfsizligi, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash va raqamli

madaniyatni shakllantirish tarbiyaviy ishlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Shuningdek, yoshlarni vatanparvarlik, insonparvarlik, bag‘rikenglik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash ham ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lishi kerak. Bunday yondashuv ta’limning mazmunini hayotiy faoliyat bilan bog‘lash va yoshlarni jamiyat hayotida faol ishtirok etishga tayyorlash imkonini beradi.

Ta’lim va tarbiya uyg‘unligini ta’minlash uchun, avvalo, ta’lim mazmuni bilan tarbiyaviy maqsadlar o‘zaro muvofiqlashtirilishi kerak. Dars jarayonida o‘quvchilarning bilim olish faoliyati bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy va axloqiy rivojlanishiga ham sharoit yaratilishi lozim.

Buning uchun quyidagi pedagogik shartlarga e’tibor qaratish mumkin:

ta’lim va tarbiya maqsadlarini yagona pedagogik tizim asosida rejalashtirish;

shaxsga yo‘naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlardan foydalanish;

o‘quvchilarning mustaqil, ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish;

ta’lim jarayonida hamkorlik va o‘zaro hurmat muhitini yaratish;

oila, mahalla va ta’lim tashkilotlari hamkorligini kuchaytirish;

zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan tarbiyaviy maqsadlarda ham samarali foydalanish;

o‘quvchilarning individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olish;

pedagoglarning psixologik-pedagogik kompetensiyasini muntazam rivojlantirish.

Mazkur shartlarning tizimli ravishda amalga oshirilishi ta’lim sifatini oshirish bilan bir qatorda, ijtimoiy jihatdan faol, mustaqil fikrlaydigan va ma’naviy yetuk shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Zamonaviy jamiyatda ta’lim va tarbiyani bir-biridan ajratib bo‘lmaydi. Ta’lim shaxsning intellektual salohiyatini rivojlantirsa, tarbiya uning ma’naviy-axloqiy qiyofasi, ijtimoiy mas’uliyati va hayotiy pozitsiyasini shakllantiradi. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida bilim berish va tarbiyaviy ta’sirni yagona pedagogik jarayon sifatida tashkil etish muhim vazifa hisoblanadi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, oila va ta’lim tashkilotlari hamkorligi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan tarbiya hamda raqamli madaniyatni shakllantirish ta’lim va tarbiya uyg‘unligini ta’minlovchi muhim omillardir.

Demak, ta’lim sifatini oshirishning asosiy mezonlaridan biri faqat o‘quvchilarning akademik natijalari emas, balki ularning mustaqil fikrlaydigan, ijtimoiy mas’uliyatli, ma’naviy yetuk va jamiyat taraqqiyotiga faol hissa qo‘sha oladigan shaxs sifatida shakllanishidir. Bunga esa ta’lim va tarbiyaning uzviyligi, oila–mahalla–ta’lim tashkiloti hamkorligi hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlarning uyg‘unligi orqali erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. – 56 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.
3. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. – New York: Simon and Schuster, 2000.
4. Mirqosimova M. Umumiy pedagogika. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2021. – B. 99–100.
5. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

УДК 316.356.2:159.9:392.5(575.172)

ПСИХОЛОГИЯ БРАЧНЫХ ТРАДИЦИЙ: МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Сулетбаева Элла Серикбаевна,
доктор психологических наук (DSc), доцент кафедры «Педагогика и психология», Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

В современном обществе проблема совершенствования социально-психологической подготовки молодежи к семейной жизни приобретает особую актуальность в связи с изменением брачно-семейных установок, трансформацией социальных ролей и изменением характера межпоколенных отношений. Современная семья развивается в условиях одновременного воздействия традиционных культурных норм и новых социальных ориентиров, связанных с индивидуализацией, цифровизацией, образовательной и профессиональной мобильностью молодежи.

Изменения затрагивают не только структуру семейных отношений, но и представления молодых людей о браке, семейных ролях, родительстве, взаимной ответственности и допустимых формах взаимодействия между супругами. В связи с этим подготовка молодежи к семейной жизни требует учета не только общих социально-психологических закономерностей, но и этнокультурной специфики конкретного региона.

Особое значение в данном контексте приобретают брачные традиции, которые выступают одним из механизмов передачи культурного опыта от поколения к поколению. Традиции закрепляют определенные представления о семейных ролях, нормах поведения, уважении к старшим, взаимоотношениях между родственниками и способах организации семейной жизни. Вместе с тем изменение социального контекста приводит к переосмыслению отдельных традиционных норм молодежью.

В культуре Каракалпакстана традиции исторически выполняли не только обрядовую, но и воспитательную, регулятивную и интегративную функции [1; 3; 4]. Поэтому изучение их психологического содержания позволяет глубже понять особенности формирования брачно-семейных установок представителей разных поколений.

Брачные традиции можно рассматривать как систему устойчивых культурно обусловленных норм, ценностей и моделей поведения, которые регулируют взаимодействие членов семьи. Они задают определенные ориентиры относительно супружеских обязанностей, отношения к старшим членам семьи,

воспитания детей, участия родственников в семейной жизни и организации значимых семейных событий.

В этом отношении традиция может выполнять функцию своеобразного психологического ориентира. Когда супруги придерживаются сходных представлений о семейных ролях и обязанностях, это способно облегчать взаимопонимание и снижать неопределенность в повседневном взаимодействии. Общие культурные нормы могут выступать основанием для формирования согласованных ожиданий относительно поведения супругов.

Особенно значимыми для каракалпакской семьи являются уважение к старшим, сохранение родственных связей, участие родственников в значимых семейных событиях, соблюдение свадебных и других семейных обрядов. Эти элементы традиционной культуры могут способствовать сохранению чувства принадлежности к определенной социальной и культурной общности.

Вместе с тем влияние традиций не следует рассматривать как однозначно положительное или отрицательное. Психологическое значение традиционной нормы определяется тем, каким образом она воспринимается и интерпретируется членами семьи. Если традиция осознается как ценность и адаптируется к конкретным условиям жизни, она может выполнять интегрирующую функцию. Если же определенная норма воспринимается как неизменное требование, не учитывающее индивидуальные особенности членов семьи и реальные жизненные обстоятельства, она может становиться источником напряжения.

Таким образом, психологическая роль традиции определяется не только ее содержанием, но и характером ее усвоения, интерпретации и практического применения.

Особый интерес представляет вопрос о различиях в отношении к традициям у представителей молодого и взрослого поколений. Эти различия связаны прежде всего с особенностями социализации и изменением социально-культурной среды.

Взрослое поколение Каракалпакстана в значительной степени формировалось в условиях, когда традиционные нормы и родственные связи занимали заметное место в организации социальной и семейной жизни. Для представителей этого поколения соблюдение традиций может выступать не только как следование определенному обычаю, но и как выражение принадлежности к семье, роду и культурной общности.

Молодое поколение формируется в условиях значительно более разнообразного информационного и социального пространства. Цифровизация, расширение образовательных и профессиональных возможностей, мобильность и доступ к различным культурным моделям создают условия для более вариативного отношения к традициям. В результате молодые люди могут избирательно принимать отдельные элементы традиционной культуры,

одновременно переосмысливая те нормы, которые воспринимаются ими как недостаточно соответствующие современным условиям жизни.

Такое различие не следует интерпретировать исключительно как противопоставление традиции и современности. Более корректно рассматривать его как процесс культурной адаптации, в ходе которого содержание традиционных норм получает новое значение.

С точки зрения теории социализации, различия между поколениями могут быть связаны с тем, что представители разных возрастных групп проходили социализацию в неодинаковых социально-культурных условиях. В результате одна и та же семейная норма может обладать для них различной субъективной значимостью.

Важным объяснительным подходом является также теория когнитивного диссонанса Л. Фестингера. В ситуации, когда традиционная норма вступает в противоречие с личными ценностями или жизненными целями человека, может возникать психологическое напряжение, связанное с необходимостью выбора или согласования различных установок.

С позиций теории идентичности Э. Эриксона отношение молодого человека к традициям может рассматриваться в контексте формирования и утверждения собственной идентичности. На этапе становления личности происходит соотнесение семейных и культурных установок с индивидуальными ценностями и жизненными планами. Поэтому избирательное отношение к отдельным традициям может быть частью процесса формирования самостоятельной системы ценностей.

Одним из важнейших аспектов брачных традиций является их связь с представлениями о семейных ролях. Традиционная культура формирует определенные ожидания относительно обязанностей мужчины и женщины, участия старшего поколения в жизни молодой семьи, воспитания детей и принятия семейных решений.

При этом современные социальные условия требуют большей гибкости семейных ролей. Изменение характера трудовой деятельности, повышение образовательной и профессиональной активности женщин, изменение экономических условий и характера родительских обязанностей могут обусловливать необходимость перераспределения функций между супругами.

Поэтому устойчивость семьи целесообразно связывать не с неизменностью традиционной модели, а со способностью супругов согласовывать свои роли с учетом конкретных обстоятельств. Традиционные представления могут сохранять свое значение, если они не препятствуют взаимному уважению, сотрудничеству и учету индивидуальных потребностей членов семьи.

В этом отношении особую роль приобретает семейная коммуникация. Именно посредством общения супруги и представители разных поколений

согласовывают ожидания, обсуждают обязанности и определяют приемлемые для конкретной семьи формы поведения.

Исследования межпоколенческих отношений показывают, что коммуникация может выступать механизмом согласования культурных различий. В частности, в исследовании семей Java B. P. Wahyuningtyas, D. Asteria и Sunarto показана роль коммуникативной адаптации в согласовании различий между поколениями [5]. Данный результат позволяет рассматривать межпоколенческий диалог как один из механизмов адаптации культурных ценностей к изменяющимся социальным условиям.

При этом результаты зарубежных исследований не следует непосредственно переносить на каракалпакскую семью. Они могут быть использованы преимущественно для выявления общих механизмов взаимодействия поколений и последующего сопоставления с особенностями конкретного этнокультурного контекста.

Выявленные особенности имеют непосредственное значение для организации социально-психологической подготовки молодежи к семейной жизни. Такая подготовка не должна сводиться только к передаче знаний о семейных обязанностях и традиционных нормах. Она должна включать развитие навыков конструктивного общения, эмоциональной саморегуляции, разрешения конфликтов, согласования ожиданий и принятия совместных решений.

Особое значение имеет формирование у молодежи способности различать ценность традиции и конкретную форму ее реализации. Сохранение культурной идентичности не обязательно предполагает буквальное воспроизведение всех моделей прошлого. Напротив, устойчивость культурной традиции может обеспечиваться посредством ее адаптации к изменяющимся условиям.

В данном контексте подготовка к семейной жизни должна включать обсуждение реальных проблем семейного взаимодействия: распределения обязанностей, финансовой ответственности, взаимоотношений с родителями супругов, воспитания детей, личных границ, профессиональной занятости и разрешения разногласий.

Важным направлением является также организация межпоколенческого диалога. Представители старшего поколения обладают значительным опытом семейной жизни, тогда как молодежь сталкивается с новыми социальными и профессиональными условиями. Их взаимодействие может быть продуктивным при условии взаимного уважения и признания права каждой стороны на собственный жизненный опыт.

Следовательно, социально-психологическая подготовка молодежи к семейной жизни должна учитывать одновременно культурную преемственность и необходимость адаптации традиционных норм к современным условиям.

Проведенный анализ показывает, что брачные традиции являются значимым элементом социально-психологического пространства семьи. Они участвуют в

формировании представлений о семейных ролях, взаимных обязанностях, способах взаимодействия и культурной принадлежности. Их психологическое значение определяется не только содержанием традиционных норм, но и тем, каким образом они воспринимаются, интерпретируются и реализуются членами семьи.

Межпоколенческие различия в отношении к брачным традициям могут быть связаны с неодинаковыми условиями социализации, изменением социальных ценностей, расширением информационного пространства и усилением индивидуализационных тенденций. Молодое поколение демонстрирует более вариативное отношение к традициям, что не обязательно означает отказ от культурной преемственности. В ряде случаев это может отражать стремление адаптировать традиционные ценности к современным условиям.

Устойчивость семейных отношений целесообразно рассматривать не как результат полного соответствия традиционным нормам, а как способность членов семьи согласовывать культурные ценности, индивидуальные потребности и реальные жизненные обстоятельства. В этом процессе особое значение приобретают семейная коммуникация, взаимное уважение, гибкость ролевых установок и конструктивный межпоколенческий диалог.

Таким образом, при социально-психологической подготовке молодежи к семейной жизни необходимо учитывать этнопсихологическую специфику каракалпакской семьи, обеспечивать осмысленное отношение к брачным традициям и создавать условия для их конструктивного сочетания с современными социальными реалиями. Такой подход позволяет рассматривать традицию не как неизменный набор предписаний, а как динамичный ресурс культурной преемственности и семейной идентичности.

Литература:

1. Атамуратов Т. Ж. Народные традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков: автореф. дис. … канд. ист. наук. — М., 1976. — 15 с.

2. Давлетияров М. М. Родоплеменные отношения — пережиток или реальность? // Историческая этнология. — 2022. — Т. 7, № 3. — С. 359–370.

3. Баҳадырова С. Қарақалпақ — қандай халық. — Ташкент: Наврўз, 2017. — С. 14–15.

4. Утепбергенов М. А. Социальные и этнопсихологические проблемы каракалпакской семьи: автореф. дис. … д-ра психол. наук. — Ташкент, 2019. — 216 с.

5. Шоумаров Г. Б., Сулетбаева Э. С. Этнопсихологическая функция каракалпакской семьи в подготовке молодёжи к семейной жизни // Человеческий фактор: социальный психолог. — 2025. — № 2 (54). — С. 535–542.

6. Wahyuningtyas B. P., Asteria D., Sunarto. The Accommodation of Communication in the Family as an Adjustment of Cultural Values between Generations // Social Sciences. — 2023. — Vol. 12, No. 12.

7. Shoumarov G. B., Kodirov U. D. Osiyo xalqlari oilasi. — Termiz: Surxon-nashr, 2024. — 168 b.

8. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

9. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

10. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK: 373.3:51:37.091.3

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA MATEMATIKA O‘QITISHNI TAKOMILLASHTIRISHNING ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI

Djumayev Mamanazar,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti,
pedagogika fanlari nomzodi, professor,

Bugungi kunda ta’lim tizimida o‘quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasdan, ularning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishi, o‘z bilimlarini kundalik hayotda qo‘llay olishi va amaliy faoliyatga tayyorligini ta’minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida shakllantiriladigan bilim, ko‘nikma va malakalar bolaning keyingi ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Matematika fani o‘quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, hodisalar o‘rtasidagi sababiy bog‘lanishlarni anglash, muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashish hamda aniq xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Shu jihatdan matematik savodxonlikni rivojlantirish nafaqat matematik bilimlarni o‘zlashtirish, balki ularni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash bilan ham bog‘liq.

Mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi yosh avloddan zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni egallashni talab etmoqda. Shu sababli umumiy o‘rta ta’lim, xususan, boshlang‘ich ta’lim mazmunini xalqaro tajriba va zamonaviy ta’lim talablari asosida takomillashtirish dolzarb masalaga aylandi.

Boshlang‘ich ta’limda matematika fanini o‘qitishdan ko‘zlangan asosiy maqsad o‘quvchilarda kundalik faoliyatda, boshqa fanlarni o‘rganishda va keyingi ta’lim bosqichlarida zarur bo‘ladigan matematik bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat.

Bunda o‘quvchilarning matematik tushunchalarni anglashlari, hisoblash amallarini to‘g‘ri bajarishlari bilan bir qatorda, matematik bilimlardan amaliy vaziyatlarda foydalanishlariga alohida e’tibor qaratish lozim. Matematika darslari orqali o‘quvchilarda aniq va ravshan fikrlash, mantiqiy xulosa chiqarish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z fikrini matematik dalillar asosida ifodalash ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Zamonaviy matematika ta’limida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o‘quvchilarga singdirish, tabiiy va moddiy resurslardan oqilona foydalanish, tejamkorlik, aniqlik va tartiblilik kabi sifatlarni shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kompetensiyaviy yondashuv o‘quvchining egallagan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olishiga asoslanadi. Bunday yondashuvda matematika ta’limining mazmuni nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan chegaralanmay, ularni amaliy faoliyatga tatbiq etishga yo‘naltiriladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida mulohaza yuritish, modellashtirish, muammoni yechish, matematik muloqot hamda ma’lumotlar bilan ishlash kabi faoliyat turlariga e’tibor berish maqsadga muvofiq.

Mulohaza yuritish jarayonida o‘quvchi matematik fikrni asoslash, o‘z javobini izohlash va boshqa o‘quvchining fikriga munosabat bildirishni o‘rganadi. Modellashtirish orqali hayotiy vaziyatlarni matematik ifoda, chizma, jadval yoki boshqa model yordamida tasvirlash ko‘nikmasi shakllanadi. Muammoni yechish faoliyati o‘quvchini berilgan shartni tahlil qilish, yechim yo‘lini izlash va natijani tekshirishga o‘rgatadi. Matematik muloqot esa matematik tushunchalar, belgilar va ifodalar orqali o‘z fikrini aniq bayon qilish imkonini beradi. Ma’lumotlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilar ma’lumotlarni yig‘ish, taqqoslash, tahlil qilish va ularni diagramma, jadval yoki boshqa ko‘rinishlarda ifodalashni o‘zlashtiradilar.

O‘zbekistonda ta’lim sifatini xalqaro mezonlar asosida takomillashtirish jarayonida PISA va TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlarining mazmuni va talablari muhim metodik manba sifatida namoyon bo‘lmoqda.

PISA dasturida matematik savodxonlik o‘quvchining matematik bilim va ko‘nikmalaridan real hayotiy vaziyatlarda foydalana olish qobiliyati bilan bog‘liq holda baholanadi. Mazkur yondashuv boshlang‘ich ta’limda ham matematik bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi.

TIMSS tadqiqotlarida esa o‘quvchilarning matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha bilimlari hamda ularni qo‘llash ko‘nikmalari baholanadi. Mazkur xalqaro tajriba matematika ta’limida bilimni eslab qolishdan ko‘ra uni tushunish, qo‘llash va mulohaza yuritish bilan bog‘liq topshiriqlarga kengroq o‘rin berish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Shu nuqtayi nazardan boshlang‘ich sinf matematika darslarida hayotiy vaziyatlarga asoslangan masalalar, mantiqiy topshiriqlar, diagramma va jadvallar bilan ishlash, o‘lchash, taqqoslash, modellashtirish va sodda tadqiqot topshiriqlaridan foydalanish samarali natija beradi.

Bugungi ta’lim jarayonida STEAM yondashuvidan foydalanish o‘quvchilarning matematika faniga bo‘lgan qiziqishini oshirish va matematik bilimlarni boshqa fanlar bilan bog‘lash imkonini beradi. Mazkur yondashuv tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik, san’at va matematikaning o‘zaro integratsiyasiga asoslanadi.

Boshlang‘ich sinflarda STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilar oddiy o‘lchash, hisoblash, loyihalash, kuzatish va modellashtirish faoliyatlarini bajarishlari mumkin. Masalan, maktab hududidagi daraxtlar soni va ularning balandligini aniqlash, olingan ma’lumotlarni jadval va

diagrammada ifodalash, geometrik shakllardan foydalanib oddiy maket yaratish kabi topshiriqlar matematikaning amaliy ahamiyatini ochib beradi.

Bunday mashg‘ulotlar o‘quvchilarning nafaqat matematik bilimlarini, balki ijodkorlik, kuzatuvchanlik, hamkorlikda ishlash va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Boshlang‘ich ta’lim matematika kursida sonlar va amallar, kattaliklar, geometrik shakllar, ma’lumotlar bilan ishlash, kasrlar va sodda kombinatorik masalalar kabi yo‘nalishlar o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich o‘zlashtiriladi.

Masalan, oddiy kasrlarni o‘rganishda kasrni butunning qismi sifatida anglash, uni sonlar yoki modellar yordamida ifodalash, sodda kasrlarni taqqoslash va tartiblashga oid topshiriqlardan foydalanish mumkin. O‘nli kasrlarni o‘rganishda esa ularni son, so‘z va model yordamida ifodalash, taqqoslash va amaliy vaziyatlarda qo‘llashga e’tibor qaratiladi.

Ma’lumotlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilar sodda ustunli va chiziqli diagrammalarni tuzish, ulardagi ma’lumotlarni o‘qish, taqqoslash va ular asosida masalalar yechishni o‘rganadilar. Bunday topshiriqlar matematikaning kundalik hayot bilan bog‘liqligini ko‘rsatish bilan birga, o‘quvchilarning tahliliy fikrlashini ham rivojlantiradi.

Sodda kombinatorik masalalar esa o‘quvchilarning turli imkoniyatlarni tizimli ravishda sanash, muayyan qoida asosida variantlarni ajratish va mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Matematika o‘qitish metodikasi amaliy tajriba va pedagogik kuzatuvlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan sohadir. Muayyan mavzuni o‘qitishning samaradorligi o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlari, o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi, ta’lim vositalari hamda qo‘llanilayotgan metodlarga bevosita bog‘liq.

Shuning uchun matematika darslarida faqat tayyor o‘quv materiallarini o‘zlashtirishga asoslangan yondashuvdan bosqichma-bosqich voz kechib, o‘quvchini faol fikrlashga undaydigan metodlardan foydalanish zarur. Keys, kichik tadqiqot, loyiha, muammoli vaziyat, amaliy topshiriq va o‘quv kashfiyotlari kabi usullar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishda kuzatish, o‘lchash, taqqoslash, tahlil va umumlashtirish kabi faoliyat turlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday faoliyatlar o‘quvchilarning matematik bilimlarini mustahkamlash bilan birga, ularni kundalik hayotda qo‘llashga tayyorlaydi.

Ta’lim mazmunini yangilash jarayonida fan dasturlarining uzviyligi va uzluksizligini ta’minlash muhim ahamiyatga ega. Matematika fanini o‘qitishda ham bilim va ko‘nikmalarning bosqichma-bosqich murakkablashib borishi, avval o‘zlashtirilgan tushunchalarning yangi bilimlar bilan bog‘lanishi ta’lim samaradorligini oshiradi.

Bunda ta’lim mazmunining spiralsimon rivojlanish tamoyili muhim o‘rin tutadi. O‘quvchi avval sodda shaklda o‘zlashtirgan matematik tushunchalarni keyingi bosqichlarda kengaytirilgan va murakkablashtirilgan ko‘rinishda qayta o‘rganadi. Mazkur jarayon bilimlarning mustahkamlanishi va amaliy faoliyatda qo‘llanishiga imkon yaratadi.

Ta’lim mazmunini takomillashtirishda ilg‘or xorijiy tajriba, xalqaro baholash dasturlari va milliy ta’lim tizimining amaliy ehtiyojlarini uyg‘unlashtirish muhimdir. Ayniqsa, o‘quvchilarning matematik savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarni darslik va o‘quv-metodik majmualarga izchil kiritish ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich ta’limda matematika fanini o‘qitishni takomillashtirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Bugungi sharoitda matematik ta’limning mazmuni o‘quvchiga faqat hisoblash ko‘nikmalarini berish bilan cheklanmasdan, uning mantiqiy, tanqidiy va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga yo‘naltirilishi zarur.

PISA va TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlarida ilgari surilgan yondashuvlar matematika ta’limida bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash, modellashtirish, muammoni hal qilish va ma’lumotlar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu bois boshlang‘ich sinf matematika darslarida amaliy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, kichik tadqiqotlar, loyiha ishlari va fanlararo bog‘liqlikka asoslangan mashg‘ulotlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Matematika ta’limining samaradorligi, avvalo, o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi, metodik mahorati va zamonaviy pedagogik yondashuvlardan oqilona foydalana olishiga bog‘liq. Shuning uchun boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining matematik va metodik kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish, xalqaro baholash mezonlari bilan tanishtirish hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish ta’lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-maydagi PQ-4708-son “Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

2. Djumayev M.I. The development of mathematical abilities in younger students. *Science and Innovation International Scientific Journal*. Volume 2, Issue 1, January 2023. – B. 424–434.

3. Djumayev M.I. Some Considerations of Teaching Mathematics in Uzbek Primary School. *Journal of Mathematical & Computer Applications*. 2023. Volume 2(2). – B. 1–5.

4. Djumayev M.I. Перспективы совершенствования преподавания математики в школе, колледже и вузе Республики Узбекистан. *Профессиональное образование арктических регионов*. 2023. № 6(147). – С. 3–6.

5. Djumayev M.I. Формирование элементарных математических представлений у детей в дошкольном возрасте с использованием и без наглядных материалов. *Глобальный научный потенциал*. 2023. № 6(147).

6. Djumayev M.I. Matematika o‘qitishda kombinatorika masalalarini o‘rganishning o‘ziga xos xususiyatlari. *Fizika, matematika va informatika jurnali*. 2023. № 2/1. – B. 19–27.

7. Djumayev M.I. Matematika o‘qitishda milliy o‘quv dasturining uzviyligi va uzluksizligining o‘ziga xos xususiyatlari. *Muallim həm uzliksiz bilimlendiriw*. 2023. № 1. – B. 314–324.

8. PISA 2012 Assessment and Analytical Framework: Mathematics, Reading, Science. OECD, 2012.

9. TIMSS 2015 Assessment Frameworks. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), 2015.

10. PISA 2021 Mathematics Framework. OECD, 2018.

UDK 159.922.1:316.356.2

OILA, OILA A’ZOLARI VA SHAXSGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO‘RSATISH INSONIYAT TARAQQIYOTI VA FAROVONLIGI ASOSIDIR

Sog‘inov Nurmat Abdusamatovich,
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi professori,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Beknazarov Ahmadjon Asamiddinovich,
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi professori

Sobiq ittifoq davrida, kommunistik g‘oyalar ustuvor bo‘lgan vaqtlarda, biz “kommunizm sari” borayotgan avlodning uchta dohiylaridan biri sifatida nemis iqtisodchi olimi Fridrix Engels nomini yaxshi bilardik. U yozgan asarlardan biri, bundan yarim asr muqaddam ilmiy izlanish olib boruvchilar uchun o‘zlashtirilishi shart bo‘lgan asarlardan biri “Oila, xususiy mulkchilik va davlatning kelib chiqishi” deb nomlangan.

Maqolamizning boshidayoq bu asarga murojaat qilishimizning boisi shundaki, u, darhaqiqat, fundamental asarlardan biridir. Asar yaratilgan davrlarda kommunistlar ham, bolsheviklar ham, sovetlar ham, o‘z vaqtida davrini surib, so‘ng yo‘qolib ketgan qancha-qancha “...izm”lar ham mavjud emas edi. Biz uchun uning ahamiyatli jihati, avvalo, uning nomlanishida, ya’ni “Oila, xususiy mulkchilik va davlatning kelib chiqishi” nomida mujassam. Ya’ni, OILA**.**

Bizga yaxshi tanishki, arxeologiya, tarix va psixologiya tarixining asosiy tamoyillari, qoidalari qatorida tarixiylik, bayoniylik, o‘tmish mutafakkirlari fikrlarini, aforizmlarni, iqtiboslarni sharhlash kabi yondashuvlar qayd etiladi. Chunki bundan 3–4 million yil oldin ro‘y bergan voqealarni biz faqat ilmiy bilish, u yoki bu fanda mavjud tamoyillar orqaligina qayta tiklashimiz mumkin.

Demak, ilk odam (Homo sapiens) paydo bo‘lgan davrlardan shakllanib, rivojlanib kelgan ilk ibtidoiy jamoa – bu oila bo‘lgan. O‘tgan million yillar davomida insoniyat, odamzod rivojlanib borar ekan, unda oila bo‘g‘ini muhim vazifani o‘tab kelgan. Hech kimga sir emaski, shu uzoq muddat davom etgan evolyutsion taraqqiyot jarayonida odamzod ruhiyatida nimaiki o‘zgarish va rivojlanish bo‘lgan bo‘lsa, u asosan oila va oilaviy munosabatlar orqali avloddan-avlodga uzatilib turgan.

Bu borada oila ibtidoiy jamoa tuzumidan keyingi uzoq asrlar davomida taraqqiy etgan: quldorlik, feodalistik va boshqa tuzumlarda ham oila instituti jamiyat oldidagi asosiy funksiyalarini bajarib kelgan. Shuning uchun ham nafaqat bizning

respublikamizda, balki deyarli butun dunyoda oila masalasiga alohida e’tibor berib kelinadi. Bu shunday qadriyatki, uni haqli ravishda umuminsoniy qadriyat deb hisoblash mumkin.

Demak, amaliyotchi psixologlar, oilalar bilan ish olib boruvchi psixologlar o‘z mehnat faoliyatida oila bilan ishlash jarayoniga uch karra ehtiyotkorlik bilan, oqilona va ilmiy ma’lumotlarga asoslangan holda yondashishlari kerak. Oilaning insoniyat taraqqiyotidagi o‘rni, evolyutsion taraqqiyot jarayonida u bajargan funksiyalar, oila a’zolarining rollar taqsimoti, xullas, uning tarixiy bosib o‘tgan yo‘li va arxetiplariga jiddiy e’tibor berish zarur.

Qahramon shoirimiz Abdulla Oripov yozganlaridek:

“Inson qalbi bilan hazillashmang Siz, Unda ona yashar, yashaydi Vatan... Unda istiqomat qiladi bashar...”.

Shunday ekan, u yoki bu oila muammosi, oilaviy ish, avvalo, shu oila a’zolarining o‘z ishi, uning ichki olamidir. Uning ichki hayotiga tashqaridan ko‘rsatilgan har qanday ta’sir hamma vaqt ham kutilgan natijaga olib kelmasligi mumkin. Shuning uchun ham amaliyotchi psixolog o‘z mehnat faoliyati jarayonida oilalar bilan ishlashga, oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda kuchli bilim va tajribaga, mahoratga ega bo‘lishi kerak.

Bunda oilaviy munosabatlar borasida hozirgi zamon psixologiyasi erishgan yutuqlardan boxabarlik, amaliy psixologiyaning ilg‘or yutuqlaridan oqilona foydalana bilish lozim. Agar u moda deb, bugungi kunlarimizda ko‘proq kuzatilayotgan “chet el tajribasi”, “G‘arb psixologiyasi” kabi yondashuvlar doirasidagina cheklanib qolsa, uning faoliyati kutilgan samarani bermasligi ehtimol.

Psixologiya bo‘yicha yaratilgan maxsus adabiyotlarda qayd etilishicha:

“Professional psixolog hech qachon u yoki bu ishni qilish uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri, aniq maslahat, ko‘rsatmalar bermaydi. U ruhiy xastaliklar uchun tabletkalar yozib beradigan doktor ham emas, kishilarni barcha baxtsizliklardan qutilishining magik formulasini aytib beradigan folbin ham emas. Uning maqsadi – shaxsda o‘zini anglashi uchun sharoit yaratib berishdan iborat. U sizga hissiy stresslarni bartaraf etishda, sizni va yaqinlaringiz xatti-harakatlari va xulqining yashirin motivlarini tushunishga, eng muhimi – o‘z muammolaringizni o‘zingiz mustaqil hal qila olish qobiliyatingizni qayta tiklashga yordam beradi. Shuni yodda tutingki, o‘z hayotingizni faqat Sizning o‘zingizgina o‘zgartira olishingiz mumkin!”

Amaliyotchi psixolog oilaga va shaxsga psixologik xizmat ko‘rsatish, uning farovonligini ta’minlash, unga konsultatsiya berishda, avvalo, maslahat oluvchi, respondentning o‘zini yuzaga kelgan muammoni hal qilishga jalb etishga erishishi, yuzaga kelgan muammoni o‘zi hal qila olish imkoniyatlarini topishga bo‘lgan ishonchini yuzaga keltirishi, bu borada unda adekvat o‘zini-o‘zi baholashning namoyon bo‘lishiga erishishi lozim.

Agar odam o‘z oldida turgan muammoni hal qilishda o‘z o‘rnini anglay olsa – bu har qanday muammoning muvaffaqiyatli yechimiga erishishdagi ilk qadamdir. Shu

qadamni suhbatdoshning o‘zi bosishiga erishish professional psixologning eng katta yutug‘idir.

Bu yutuqqa faqat G‘arb psixologiyasi imkoniyatlari bilangina emas, balki Sharq psixologiyasi, islom psixologiyasi, har bir xalq, har bir elat, yurt, mahalla, oila tajribasidan, mavjud bilim, o‘tmishdoshlar qoldirgan boy ma’naviy meros, o‘tmish ajdodlarimiz tajribalari, xalqimiz asotirlari va arxetiplaridan oqilona foydalana bilish orqali erishish mumkin.

Shunday qilib, oilaga psixologik xizmat ko‘rsatish amaliyotchi psixologdan nafaqat maxsus psixologik bilim va amaliy ko‘nikmalarni, balki oilaning tarixiy, ijtimoiy-madaniy va ma’naviy xususiyatlarini anglashni ham talab qiladi. Oila inson shaxsining shakllanishi, uning ruhiy rivojlanishi va ijtimoiylashuvida muhim muhit bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli oilaviy muammolarni o‘rganish va psixologik yordam ko‘rsatish jarayonida individual yondashuv, ehtiyotkorlik, kasbiy mas’uliyat va ilmiy asoslangan metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliyotchi psixologning asosiy vazifalaridan biri oiladagi mavjud muammolarni faqat tashqi tomondan baholash emas, balki uning ichki psixologik mexanizmlarini anglash, oila a’zolarining o‘zaro munosabatlarini tahlil qilish va ularning muammoni mustaqil ravishda hal qilish imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlashdan iborat. Bunday yondashuv oila a’zolarining o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash, o‘zaro tushunish va mas’uliyat hissini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, oilaga psixologik xizmat ko‘rsatish jarayonida zamonaviy psixologik bilimlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish muhimdir. Har bir oila o‘zining hayotiy tajribasi, qadriyatlari, an’analari va o‘zaro munosabatlar tizimiga ega. Psixolog ana shu xususiyatlarni hisobga olgan holda faoliyat olib borgan taqdirdagina psixologik yordamning samaradorligini ta’minlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдулла Орипов. Йиллар армони. – Тошкент, 1987. – 432 б.

2. Резников Е.Н. Теоретические и методологические проблемы этнической психологии: монография / Е.Н. Резников. – Минск: Изд. центр БГУ, 2006. – 440 с.

3. Psixologik atamalar ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati / Psixol. fan. dokt., prof. G‘.B. Shoumarov tahriri ostida. Tuzuvchilar: N.A. Sog‘inov, Z.T. Nishonova, X.K. Karimov, B.M. Umarov, E.Sh. Usmonov. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019. – 400 b.

4. Sog‘inov N.A., Qodirov U.D. Psixologiya fani: mamlakat taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi // “Ma’rifat” gazetasi. – 2018-yil 20-yanvar. – № 6. – B. 8–9.

5. Sog‘inov N.A., Norimbetov T.B. Amaliyotchi psixolog faoliyatida psixodiagnostika masalalari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2026. – 184 b.

6. Sog‘inov N.A. Psixologiya sxemalarda: ko‘rgazmali qo‘llanma. – Olmaliq: Ipak yo‘li innovatsiyalar universiteti, 2026. – 186 b.

7. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

8. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

9. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

10. Temur tuzuklari / Forschadan A. Sog‘uniy va H. Karamatov tarj.; B. Ahmedov tahr. ostida. – Toshkent, 1996. – 344 b.

UDK: 159.922.7:159.942

EMOTSIONAL INTELLEKTNING BOLA SHAXSI RIVOJLANISHIDAGI ROLI

Kosimov Ubaydulla Axrorovich,
Buxoro viloyati pedagogik mahorat markazi
“Pedagogika va psixologiya, ta’lim texnologiyalari” kafedrasi mudiri,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Bugungi kunda jahon ta’lim tizimida yuqori malakali, raqobatbardosh va ijtimoiy jihatdan faol shaxsni tarbiyalash masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Globallashuv, urbanizatsiya, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va axborot oqimining keskin ortishi insonning psixologik holatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Mazkur jarayonlar shaxsning o‘z xatti-harakatlari va ruhiy holatlarini boshqarishi, emotsional reaksiyalarini nazorat qilishi hamda turli ijtimoiy vaziyatlarda muvozanatni saqlashiga bo‘lgan talabni kuchaytirmoqda.

Ayniqsa, bolalik va o‘smirlik davrida emotsional jarayonlarni boshqarish masalasi alohida ahamiyatga ega. Ayrim o‘smirlarning qo‘zg‘aluvchanligi, impulsivligi, o‘z xatti-harakatlari va ruhiy holatlarini yetarli darajada idora qila olmasligi turli nizoli va tajovuzkor xatti-harakatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, o‘smirlarning o‘zini o‘zi idora qilishi, o‘z va boshqalarning emotsiyalarini tushunishi hamda ularni boshqarishi bilan bog‘liq psixologik mexanizmlarni o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biridir.

Insonning o‘z hissiy holatini anglay olishi, uni nazorat qilishi, boshqa insonlarning emotsiyalarini tushunishi va ularga mos ravishda munosabat bildira olishi uning shaxs sifatida shakllanishi va ijtimoiy moslashuvida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur qobiliyatlar majmui zamonaviy psixologiyada “emotsional intellekt” tushunchasi orqali ifodalanadi.

Emotsional holatlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning qonuniyatlari, xatti-harakat motivlarida namoyon bo‘lishi va yuzaga kelish mexanizmlari psixologiyaning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. Shaxsning o‘zini o‘zi psixoemotsional boshqarishi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganish esa emotsional jarayonlarning ijtimoiy xulq-atvorga ta’sirini tushunishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur muammoning ayrim jihatlari rus psixologiya maktabi vakillari tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, psixik holatlarni o‘zini o‘zi boshqarishning nazariy-metodologik jihatlari V.S. Agavelyan, G.Sh. Gabdreeva, V.A. Ganzen, B.V. Zeygarnik, O.A. Konopkin, N.D. Levitov, G.S. Nikiforov, N.M. Peysaxov, A.O. Proxorov, Yu.E. Sosnovikova, Yu.I. Filimonenko va I.I. Chesnokova kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida o‘z aksini topgan.

O‘quv jarayonida o‘smirlar va pedagoglarning psixik holatlari G.N. Gening, A.V. Plexanov va A.F. Safarova tadqiqotlarida, kasbiy faoliyat va ekstremal vaziyatlarda subyektning o‘zini o‘zi boshqarishi bilan bog‘liq jihatlar esa B.A. Vyatkin, Yu.A. Golikov, L.G. Dikaya, A.N. Kostin, A.B. Leonova, V.I. Melnikov va I.X. Mirziev kabi tadqiqotchilarning ishlarida o‘rganilgan.

O‘zbek psixologiyasida ham shaxsning o‘zini o‘zi idora qilishi, hissiy holatlari, o‘z-o‘zini anglash va shaxslararo munosabatlari bilan bog‘liq masalalar E.G‘. G‘oziyev, G‘.B. Shoumarov, Sh.R. Baratov, Z.R. Ibodullayev, V.M. Karimova, A.M. Jabborov, Z.T. Nishonova, N.S. Safoyev, D.G‘. Muxamedova, R.S. Samarov, U.A. Kosimov, E.M. Muxtorov, N.I. Xalilova, R.I. Sunnatova, X.A. Ruxiyeva va F.I. Haydarov kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida turli jihatlarda yoritilgan.

“Emotsional intellekt” (Emotional Intelligence — EI yoki EQ) tushunchasi psixologiya fanida P. Salovey va J. Mayer tomonidan 1990-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan. Mualliflar emotsional intellektni shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini va boshqa insonlarning emotsional holatlarini anglash, tushunish hamda ulardan fikrlash va xatti-harakatlarni boshqarishda foydalanish imkonini beruvchi qobiliyatlar majmui sifatida talqin qilganlar [1].

Emotsional intellekt konsepsiyasining rivojlanishida D. Goulmanning tadqiqotlari ham muhim o‘rin tutadi. U emotsional intellektni o‘z-o‘zini anglash, o‘zini o‘zi boshqarish, ijtimoiy anglash va munosabatlarni boshqarish kabi kompetensiyalar bilan bog‘laydi. Mazkur yondashuv emotsional ko‘nikmalarni ta’lim va tarbiya jarayonida rivojlantirish mumkinligi haqidagi qarashlarning keng tarqalishiga xizmat qildi.

P. Salovey va J. Mayerning modelida emotsional intellektning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilar bilan ifodalanadi:

1. **Emotsiyalarni idrok etish va ifodalash** — o‘zining hamda boshqalarning hissiy holatini aniqlash, farqlash va tegishli tarzda ifodalash qobiliyati.
2. **Emotsiyalardan fikrlash jarayonida foydalanish** — hissiy holatlarning tafakkur va qaror qabul qilish jarayonlariga ta’sirini anglash hamda ulardan samarali foydalanish.
3. **Emotsiyalarni tushunish** — hissiy holatlarning sabablarini, o‘zgarishlarini va ular o‘rtasidagi munosabatlarni anglash.
4. **Emotsiyalarni boshqarish** — o‘z va boshqalarning emotsiyalarini ongli ravishda tartibga solish, vaziyatga mos ravishda boshqarish qobiliyati [1].

Shu jihatdan emotsional intellekt faqat his-tuyg‘ularni boshqarish bilangina cheklanmaydi. U emotsiyalarni aniqlash, tushunish, ulardan kognitiv faoliyatda foydalanish va ularni boshqarishning o‘zaro bog‘liq jarayonlarini qamrab oladi.

Bolalik va o‘smirlik davri shaxsning emotsional va ijtimoiy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Ayniqsa, o‘smirlik davrida bolalikdan kattalik holatiga o‘tish jarayoni sodir bo‘lib, unda kognitiv jarayonlar bilan bir qatorda emotsional sohada ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi.

O‘smirning o‘ziga, tengdoshlariga va kattalarga bo‘lgan munosabati o‘zgaradi. O‘z qadr-qimmati haqidagi tasavvurlarning qayta shakllanishi, mustaqillikka intilish, tengdoshlar tomonidan qabul qilinish ehtiyoji va emotsional beqarorlik ayrim vaziyatlarda nizolarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bunday holatlarda emotsiyalarni anglash va boshqarish qobiliyati muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘smirning o‘z emotsional holatini tushunishi va nazorat qila olishi uning ota-onasi, o‘qituvchilari va tengdoshlari bilan konstruktiv munosabatlar o‘rnatishiga yordam beradi. Empatiyaning rivojlanishi esa boshqa insonlarning kechinmalarini tushunish, ularning nuqtayi nazarini hisobga olish va ijtimoiy jihatdan maqbul xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi.

Rahmdillik, hamdardlik va boshqa insonning kechinmalarini tushunish qobiliyati emotsional rivojlanishning muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Mazkur ko‘nikmalar bolalikdan shakllana boshlaydi va tegishli ta’lim-tarbiya hamda ijtimoiy tajriba asosida rivojlanib boradi.

Emotsional intellektning rivojlanishida oilaviy muhit, ota-onaning bola emotsiyalariga munosabati, oiladagi o‘zaro hurmat va samimiylik, bolaning ijtimoiy tajribasi, tengdoshlari bilan munosabatlari hamda ta’lim muhiti muhim rol o‘ynaydi.

Emotsional intellektni rivojlantirish bolaning o‘z emotsiyalarini anglashidan boshlanadi. Shu sababli ta’lim-tarbiya jarayonida bolalarga o‘z hissiyotlarini nomlash, ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash, emotsional holat va xatti-harakat o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunish imkoniyatini berish muhimdir.

Emotsional intellektni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

hissiy o‘zini anglash — o‘z emotsiyalarini aniqlash va ularning xulq-atvorga ta’sirini tushunish;

o‘ziga ishonch — o‘z imkoniyatlari va shaxsiy qadr-qimmatini real baholash;

emotsiyalarni boshqarish — salbiy emotsiyalarni nazorat qilish va ularni konstruktiv faoliyatga yo‘naltirish;

empatiya — boshqa insonlarning hissiy holatini tushunish va unga mos munosabat bildirish;

ijtimoiy mas’uliyat — guruhdagi hamkorlik va ijtimoiy munosabatlarda mas’uliyatli ishtirok etish;

shaxslararo munosabatlar — nizolarni konstruktiv hal qilish va samarali muloqot o‘rnatish;

moslashuvchanlik — o‘zgaruvchan vaziyatlarga moslasha olish va real sharoitlarni to‘g‘ri baholash.

Emotsional intellektni rivojlantirishda individual va guruhiy psixologik treninglar, rolli o‘yinlar, emotsional vaziyatlarni tahlil qilish, refleksiv mashqlar, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar hamda oilaviy psixologik-pedagogik yondashuvlardan foydalanish mumkin.

Bunda ota-ona va pedagoglarning emotsiyalarga nisbatan munosabati alohida ahamiyatga ega. Bolaning his-tuyg‘ularini inkor etish yoki keskin bostirishdan ko‘ra, ularni tushunishga, nomlashga va konstruktiv tarzda ifodalashga o‘rgatish emotsional kompetensiyaning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Emotsional intellekt bola shaxsining kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan muhim psixologik resursdir. Uning rivojlanishi bolaning o‘z hissiy holatini anglash va boshqarishiga, boshqa insonlarning emotsiyalarini tushunishiga, samarali muloqot o‘rnatishiga va turli ijtimoiy vaziyatlarga moslashishiga yordam beradi.

Ayniqsa, o‘smirlik davrida emotsional intellektning shakllanganlik darajasi shaxslararo munosabatlar, nizoli vaziyatlarni hal qilish, o‘zini o‘zi idora qilish va ijtimoiy moslashuv jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli umumiy ta’lim muassasalarida emotsional intellektni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik-pedagogik dasturlarni takomillashtirish, ota-onalar va pedagoglarning emotsional kompetensiyasini oshirish hamda bolalarning emotsional o‘zini anglash ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biridir.

Shunday qilib, emotsional intellektni rivojlantirish bola shaxsining nafaqat psixologik farovonligi, balki uning ijtimoiylashuvi, shaxslararo munosabatlari, moslashuvchanligi va kelgusidagi hayotiy faoliyati uchun ham muhim psixologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Salovey P., Mayer J.D. Current Directions in Emotional Intelligence Research // Handbook of Emotions. 2nd ed. / Eds. M. Lewis, J.M. Haviland. – New York: Guilford Press, 2000. – P. 504–520.

2. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других**.** – М.: Филинъ, 1996. – 472 с.

3. Ильин Е.П. Эмоции и чувства**.** – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.

4. Люсин Д.В., Марютина О.О., Степанова А.С. Структура эмоционального интеллекта и связь его компонентов с индивидуальными особенностями: эмпирический анализ // Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – С. 29–36.

5. Андреева И.Н. Понятие и структура эмоционального интеллекта // Социально-психологические проблемы ментальности: материалы VI Международной научно-практической конференции. – Смоленск: СГПУ, 2004. – Ч. 1. – С. 22–26.

UDK: 37.01:004.8

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ORQALI TA’LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING IMKONIYATLARI VA MUAMMOLARI

Salomov A.A.,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi kafedra mudiri,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning (SI) jadal rivojlanishi ta’lim tizimining mazmuni, shakli va metodlarini takomillashtirish uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Ta’limning raqamli transformatsiyasi, avvalo, o‘quvchilarning individual ta’lim ehtiyojlarini hisobga olish, o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish hamda pedagogik faoliyatni qo‘llab-quvvatlash bilan tavsiflanadi. Shu nuqtayi nazardan, sun’iy intellekt ta’lim jarayonining yordamchi vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

SI texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilim darajasi va individual ehtiyojlarini tahlil qilish, ularga mos topshiriqlarni shakllantirish, o‘quv materiallarini tavsiya etish hamda natijalarni tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa, aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda raqamli modellashtirish, interaktiv topshiriqlar, virtual tajribalar, avtomatlashtirilgan tahlil va elektron ta’lim resurslaridan foydalanish o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq o‘zlashtirishiga xizmat qilishi mumkin. Bunday yondashuv o‘quvchini tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi subyekt emas, balki izlanadigan, tahlil qiladigan va muammoni mustaqil hal etadigan faol ishtirokchiga aylantirishga yordam beradi.

Raqamli vositalarning yana bir muhim jihati ta’lim jarayonida vaqt va resurslardan oqilona foydalanish imkoniyatidir. Elektron ta’lim platformalari, raqamli topshiriqlar va avtomatlashtirilgan tahlil vositalari o‘qituvchiga o‘quvchilarning o‘zlashtirish holatini tezkor aniqlash, ta’limdagi bo‘shliqlarni belgilash va keyingi pedagogik faoliyatni rejalashtirishda ko‘maklashadi. Natijada ta’lim jarayoni faqat umumiy yondashuv asosida emas, balki o‘quvchilarning real ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi mumkin.

Sun’iy intellektdan foydalanishda pedagogning roli ham alohida ahamiyatga ega. SI o‘qituvchining o‘rnini bosuvchi emas, balki uning kasbiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida qaralishi lozim. Pedagog o‘quv maqsadini belgilaydi, ta’lim mazmunini tanlaydi, o‘quvchilarning faoliyatini boshqaradi, natijalarni pedagogik jihatdan tahlil qiladi va zarur hollarda tuzatishlar kiritadi. Shu sababli raqamli texnologiyalar bilan ishlash kompetensiyasi zamonaviy o‘qituvchining muhim kasbiy ko‘nikmalaridan biriga aylanmoqda.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni ta’limga joriy etish qator muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, raqamli tengsizlik, pedagoglarning zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kompetensiyasi, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish masalalari dolzarb bo‘lib qolmoqda. Bundan tashqari, SI vositalaridan haddan tashqari foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va izlanish faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligi uchun ulardan foydalanishning pedagogik chegaralarini belgilash zarur.

Ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanish akademik halollik masalasini ham kun tartibiga olib chiqmoqda. O‘quvchilarning tayyor javoblardan foydalanib, topshiriqlarni mustaqil bajarmasligi ularning haqiqiy bilim va ko‘nikmalarini aniqlashni qiyinlashtirishi mumkin. Shu sababli baholash jarayonida faqat yakuniy natijaga emas, balki o‘quvchining fikrlash jarayoni, amaliy faoliyati, mustaqil xulosalari va ijodiy yondashuviga ham e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Bunda raqamli vositalardan foydalanish bilan bir qatorda og‘zaki suhbat, amaliy topshiriq, loyiha va muammoli vazifalardan foydalanish samarali natija beradi.

Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni ta’lim tizimiga joriy etishda bosqichma-bosqich yondashuv muhim hisoblanadi. Dastlab pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish, ta’lim muassasalarining texnik imkoniyatlarini baholash va mavjud o‘quv dasturlariga mos raqamli resurslarni tanlash zarur. Keyingi bosqichda fanlar kesimida samarali raqamli metodikalarni ishlab chiqish, tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va ularning natijalarini tahlil qilish orqali ilg‘or tajribalarni ommalashtirish mumkin. Bunday yondashuv texnologiyadan maqsadsiz foydalanishning oldini olib, uning pedagogik samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

SI texnologiyalarini ayniqsa aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda qo‘llash o‘quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini kuchaytirishi mumkin. Masalan, matematik masalalarni modellashtirish, fizik jarayonlarni vizuallashtirish, biologik jarayonlarni raqamli muhitda kuzatish yoki statistik ma’lumotlarni tahlil qilish orqali o‘quvchilar nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlar bilan bog‘lash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa fanlararo aloqadorlikni kuchaytirib, o‘quvchilarda tahliliy, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga zamin yaratadi.

Ta’lim tizimida sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligini ta’minlash uchun, birinchi navbatda, pedagoglarning raqamli kompetensiyasini muntazam rivojlantirish, ta’lim muassasalarining texnik bazasini mustahkamlash va sifatli elektron resurslar yaratish muhimdir. Shuningdek, SI vositalaridan foydalanish jarayonida axborot xavfsizligi, akademik halollik va pedagogik maqsadga muvofiqlik tamoyillariga rioya qilish lozim.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonini individuallashtirish va pedagogik faoliyat samaradorligini kuchaytirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Biroq texnologiyaning o‘zi ta’lim sifatini avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Uning samarasi pedagogning kasbiy mahorati,

puxta metodik yondashuvi, zamonaviy infratuzilma va xavfsiz raqamli muhit bilan uyg‘unlashgandagina namoyon bo‘ladi. Shu bois ta’limning raqamli transformatsiyasi texnologik yangilanish bilan bir qatorda pedagogik va metodik rivojlanishni ham qamrab olishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4th ed. Pearson, 2021.
2. Davenport T.H., Ronanki R. Artificial Intelligence for the Real World // *Harvard Business Review*. 2018. Vol. 96, No. 1.
3. Shabbir J., Anwar S. A Survey of Deep Learning Techniques for Natural Language Processing // *IEEE Access*. 2018. Vol. 6.
4. Саломов А.А. Развитие умений и навыков у учащихся старших классов при реализации межпредметной функции математики. — Ташкент, 1996.
5. Саломов А.А., Мирзаева М. Активизация познавательной деятельности учащихся на уроках математики // Основные роли педагогических идей. — Челябинск, 1990.
6. Саломов А.А. Самостоятельные занятия на уроках математики // Совершенствование организационных форм и методов преподавания математики, информатики и ВТ в школах и педвузах. — Гулистан, 1990.

UDK 159.9:37.015.3

XALQ TA’LIMI TIZIMIDA PSIXOLOGIK XIZMATNING DOLZARB MASALALARIDAN BIRI

Tursunov L. S.,
Toshkent ijtimoiy fanlar universiteti
“Pedagogika va tillar” kafedrasi dotsenti, p.f.n.

Har bir shaxsning ontogenez jarayonidagi ruhiy rivojlanishi va takomillashuvi bevosita va bilvosita uni qurshab turgan ijtimoiy muhit bilan bog‘liq. Shu bilan birga, shaxs rivojlanishining turli bosqichlarida pedagog, psixolog, ota-ona va boshqa mutaxassislarning hamkorlikdagi kuzatuvi hamda ko‘magi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda kompyuter texnologiyalarining jadal rivojlanishi, axborot oqimining keskin ortishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi yoshlarning ruhiy rivojlanishiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, o‘smirlik va o‘spirinlik davrida shaxsning o‘zligini anglashi, «Men» obrazini shakllantirishi, tengdoshlari orasida o‘z o‘rnini topishi va ijtimoiy mavqeini belgilashi murakkab psixologik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur jarayonda yosh avlodga psixologik yordam ko‘rsatuvchi mutaxassis sifatida maktab psixologining o‘rni tobora ortib bormoqda.

Psixologik xizmatning asosiy maqsadi shaxsning har tomonlama shakllanishi va rivojlanishi, uning samarali ijtimoiylashuvi va moslashuvi, shuningdek, bolalar rivojlanishining turli yosh davrlarida psixologik salomatligini muhofaza qilish uchun zarur psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

XXI asrning birinchi choragi yakuniga kelib, psixologik xizmatga bo‘lgan ehtiyoj yanada ortib bormoqda. Bu ehtiyoj faqat ta’lim tizimi bilan cheklanib qolmay, oila, mahalla, mehnat jamoalari va boshqa ijtimoiy institutlarda ham yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Ta’lim muassasalaridagi psixologik xizmat xodimlari psixologik-pedagogik diagnostika, maslahat, korreksiya, rivojlantirish va profilaktika ishlarini amalga oshirish bilan bir qatorda, oila va mahalla bilan hamkorlikda ijtimoiy-psixologik muhitni sog‘lomlashtirishga ham hissa qo‘shmoqda.

Maktabning kundalik hayotida psixologik xizmat oldiga qo‘yilayotgan har bir vazifa muhim hisoblanadi. Biroq o‘quvchilar o‘rtasidagi ruhiy va jismoniy bosim, tajovuzkorlik, tahqirlash, qo‘rqitish, kamsitish va shaxsiy chegaralarni buzish bilan bog‘liq xatti-harakatlarning oldini olish alohida e’tibor talab qiladi.

Psixologik nuqtayi nazardan ab’yuz xulq-atvorni bir shaxsning boshqa shaxsga nisbatan muntazam ravishda psixologik, hissiy yoki jismoniy bosim o‘tkazishi, uni nazorat qilish yoki shaxsiy chegaralarini buzishga intilishi bilan tavsiflash mumkin. Bunday xatti-harakatlar ochiq yoki yashirin shaklda namoyon bo‘lishi mumkin.

O‘quvchilar orasida ab’yuz xulq-atvor turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Jumladan, sinfdoshini muntazam masxara qilish, uning kamchiliklarini bo‘rttirib ko‘rsatish, qo‘pol hazillar orqali tahqirlash, qo‘rqitish, ijtimoiy jihatdan ajratib qo‘yish, guruhdagi mavqeidan foydalanib bosim o‘tkazish, shaxsiy tanlovini cheklash yoki doimiy ravishda aybdorlik hissini shakllantirish shular jumlasidandir.

Bunday holatlarni oddiy tengdoshlar o‘rtasidagi kelishmovchilikdan farqlash muhim. Bir martalik nizoli vaziyat bilan muntazam, maqsadli va takroriy bosim o‘rtasida psixologik jihatdan muhim farq mavjud. Shu sababli maktab psixologi vaziyatni baholashda xatti-harakatning takroriyligi, tomonlar o‘rtasidagi kuchlar nomutanosibligi, jabrlanuvchining psixologik holati va ijtimoiy muhitning ta’sirini kompleks ravishda hisobga olishi lozim.

O‘smirlik va o‘spirinlik davrida shaxs o‘z «Men»ligini anglash, o‘z imkoniyatlarini baholash va tengdoshlari orasida o‘z o‘rnini belgilashga intiladi. Bu davrda «Men kimman?», «Menga qanday munosabatda bo‘lishlari kerak?», «Men boshqalarga qanday munosabatda bo‘lishim kerak?» kabi savollar shaxsiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismiga aylanadi.

O‘smirning hozirgi «Men»i bilan kelajakdagi «Men»i o‘rtasidagi farq ba’zan ichki ziddiyatlarni yuzaga keltirishi mumkin. O‘zligini namoyon etish va tengdoshlari tomonidan tan olinishga intilish konstruktiv yo‘nalishda kechsa, sport, san’at, texnika, tadbirkorlik, ilm-fan va boshqa sohalarda yuqori natijalarga olib kelishi mumkin. Aksincha, o‘zini namoyon etish ehtiyoji ijtimoiy jihatdan nomaqbul yo‘l bilan qondirilsa, tajovuzkorlik, bosim o‘tkazish yoki deviant xulq-atvor shakllanishi ehtimoli ortadi.

Shu nuqtayi nazardan o‘quvchi shaxsining rivojlanishini faqat individual psixologik xususiyatlar bilan emas, balki u faoliyat yuritayotgan ijtimoiy muhit va muloqot tizimi bilan birgalikda o‘rganish zarur.

O‘quvchilar xulq-atvorining shakllanishida muloqot alohida o‘rin tutadi. Muloqot jarayonida shaxs o‘zining munosabatini, ehtiyojlarini, hissiy holatini va boshqalarga nisbatan pozitsiyasini namoyon qiladi. Shu bilan birga, tengdoshlar bilan munosabatlar o‘quvchining o‘ziga beradigan bahosiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

E.G‘. G‘oziyev shaxs rivojlanishida munosabatlar tizimining ahamiyatini ta’kidlab, uni «subyekt–obyekt–subyektlararo» va «subyekt–subyekt–obyektlararo» munosabatlar doirasida tahlil qilish mumkinligini ko‘rsatadi [1]. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, o‘quvchi xulq-atvorini baholashda uning individual xususiyatlari bilan bir qatorda, oila, sinf jamoasi, tengdoshlar guruhi va boshqa ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlarini ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

Muloqot jarayonida o‘quvchi o‘zini yetakchi, tashabbuskor, boshqaruvchi, hamkorlikka moyil yoki aksincha, bosim o‘tkazuvchi subyekt sifatida namoyon qilishi mumkin. Shu bilan birga, bir xil o‘quvchi turli ijtimoiy guruhlarda turlicha mavqega ega bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Masalan, u bir guruhda yetakchilik qilsa, boshqa guruhda tengdoshlari bosimiga duch kelishi mumkin. Demak, o‘quvchiga faqat

«ab’yuz» yoki «jabrlanuvchi» sifatida bir tomonlama baho berishdan ko‘ra, uning turli vaziyatlardagi xulq-atvor dinamikasini o‘rganish muhimdir.

O‘quvchilar o‘rtasidagi ab’yuz munosabatlarning asosiy belgilaridan biri shaxsiy chegaralarning muntazam buzilishidir. Agar o‘zaro munosabatlarda nazorat kuchli, erkinlik cheklangan, qo‘rqitish yoki tahdid mavjud bo‘lsa, shaxsning qadr-qimmati muntazam ravishda kamsitilsa, bunday munosabatlar psixologik jihatdan xavfli muhitni yuzaga keltirishi mumkin.

Ab’yuz xulq-atvorning yana bir ko‘rinishi muntazam ravishda ayblash va aybdorlik hissini shakllantirishdir. «Sen meni hech qachon tushunmaysan», «Men haqimda o‘ylamaysan», «Sen o‘zing kimligingni bilmaysan» kabi iboralar takroriy tarzda qo‘llanib, boshqa shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytirishga xizmat qilsa, bu psixologik bosimning belgisi bo‘lishi mumkin.

Maktab muhitida bunday holatlar sinfdoshining shaxsiyatini kamsitish, uni masxara qilish, qo‘pol hazillar orqali tahqirlash, tengdoshlar guruhidan chetlashtirish, qo‘rqitish yoki uning fikrini muntazam ravishda mensimaslik shaklida namoyon bo‘ladi.

Ota-ona yoki yaqinlarning bolaning qiziqishlari, do‘stlari, kasbiy yo‘nalishi yoki bo‘sh vaqtini haddan tashqari nazorat qilishi ham o‘quvchining shaxsiy chegaralari bilan bog‘liq muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Biroq har qanday ota-ona nazorati yoki tarbiyaviy talabni avtomatik ravishda ab’yuz munosabat sifatida baholash to‘g‘ri emas. Bunda talabning mazmuni, qo‘llanish shakli, muntazamligi va bolaning psixologik holatiga ta’siri kompleks baholanishi lozim.

Bola shaxsining rivojlanishida oilaviy muhit muhim o‘rin egallaydi. Oilada zo‘ravonlik, doimiy qo‘rqitish, tahqirlash yoki bir-biriga nisbatan hurmatsiz munosabatlarning mavjudligi bola tomonidan muayyan xulq-atvor namunalarining o‘zlashtirilishiga olib kelishi mumkin. Bunday vaziyatlarda bola kuzatuv orqali nizolarni kuch ishlatish, bosim o‘tkazish yoki bo‘ysundirish orqali hal qilish mumkinligi haqidagi noto‘g‘ri tasavvurni shakllantirishi ehtimoli mavjud.

Shu bilan birga, ab’yuz xulq-atvorni faqat oilaviy muhit bilan izohlash ham bir tomonlama yondashuv bo‘ladi. Uning shakllanishida maktab muhiti, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari, internet va ijtimoiy tarmoqlar, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari ham muayyan rol o‘ynashi mumkin.

O‘quvchi turli jamoalarda turlicha ijtimoiy rollarni bajarishi mumkin. Shu sababli psixologik diagnostika jarayonida uning xulq-atvorini faqat bitta muhitdagi kuzatuvlar asosida baholash emas, balki turli vaziyatlardagi xatti-harakatlarini solishtirish maqsadga muvofiq.

Ab’yuz xulq-atvor bilan bog‘liq vaziyatlarda maktab psixologining asosiy vazifasi faqat muammo yuzaga kelganidan keyin unga munosabat bildirishdan iborat emas. Muhim yo‘nalishlardan biri bunday holatlarning oldini olishdir.

Buning uchun o‘quvchilar o‘rtasida psixologik xavfsiz muhitni shakllantirish, muloqot madaniyatini rivojlantirish, nizolarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini

shakllantirish, empatiya va o‘zaro hurmatni rivojlantirishga qaratilgan trening va profilaktik mashg‘ulotlarni tashkil etish mumkin.

Psixolog o‘quvchi bilan individual ishlashda uning hissiy holati, o‘ziga bergan bahosi, tengdoshlari bilan munosabatlari va oilaviy muhitini o‘rganishi lozim. Zarur hollarda pedagoglar va ota-onalar bilan hamkorlikda individual psixologik-pedagogik yordam dasturini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Ayniqsa, o‘quvchi zo‘ravonlik yoki muntazam psixologik bosimga duch kelayotgan bo‘lsa, vaziyatni «o‘zi hal qilib olishi»ni kutish o‘rniga, uning xavfsizligini ta’minlash va tegishli mutaxassislarni jalb etish muhimdir. Shu bilan birga, bosim o‘tkazuvchi o‘quvchi bilan ishlashda uni faqat jazolashga yo‘naltirilgan yondashuvdan ko‘ra, xulq-atvorining sabablarini aniqlash, empatiya, o‘zini boshqarish va nizolarni zo‘ravonliksiz hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratish samaraliroq bo‘lishi mumkin.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xalq ta’limi tizimida psixologik xizmatning dolzarb vazifalaridan biri o‘quvchilar o‘rtasidagi psixologik xavfsizlikni ta’minlash va ab’yuz xulq-atvorning oldini olishdan iborat. Mazkur muammo o‘quvchining individual xususiyatlari bilan bir qatorda, uning oilaviy muhiti, tengdoshlari bilan munosabatlari, sinf jamoasi va kengroq ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘liq.

Ab’yuz xulq-atvorning dastlabki belgilarini o‘z vaqtida aniqlash, o‘quvchilarning psixologik holatini muntazam kuzatish, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish va ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish maktab psixologik xizmatining muhim yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

Shu bilan birga, o‘quvchiga nisbatan bir tomonlama yorliq qo‘yishdan saqlanish, uning xulq-atvorini turli ijtimoiy vaziyatlarda kompleks o‘rganish zarur. Psixologik xizmatning profilaktik, diagnostik, maslahat va korreksion-rivojlantiruvchi yo‘nalishlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali ta’lim muassasasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish hamda o‘quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini qo‘llab-quvvatlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2010.
2. G‘oziyev E.G‘. Psixologiya metodologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2013.
3. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.
4. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

УДК 159.922.8:004

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ САМОРЕГУЛЯЦИЯ ПОДРОСТКОВ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ: ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ И НАПРАВЛЕНИЯ КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ

Алимова Елена Геннадьевна
PhD по психологическим наукам, доцент,
Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами

Цифровая среда стала одним из постоянных условий развития современного подростка. Она выполняет коммуникативную, образовательную, информационную, развлекательную и регуляторную функции. Поэтому цифровое поведение целесообразно рассматривать не только как внешнее воздействие на подростка, но и как часть его способов совладания с эмоционально значимыми ситуациями.

Обращение к телефону, социальной сети, игре или видеоконтенту может быть связано не только с интересом к цифровой активности, но и со снижением тревоги, отвлечением от конфликта или уходом от неприятных переживаний. В этом случае цифровая среда включается в систему психологической регуляции.

В структуре психологической регуляции значимое место занимают защитные механизмы, связанные со снижением субъективного эмоционального напряжения [1, 95–123; 2, 199–209; 12, 229–257]. Их нельзя автоматически оценивать как адаптивные или дезадаптивные: значение имеют контекст, частота использования и возможность перехода к более осознанным способам переработки ситуации.

Другой уровень регуляции представлен копинг-стратегиями. В подростковом возрасте они находятся в процессе развития: по мере взросления возрастает способность анализировать ситуацию и планировать действия [7, 1–8]. Цифровая среда предоставляет быстрые способы переключения внимания, поэтому важно изучать не только интенсивность активности, но и ее психологическую функцию.

Эмпирическую основу исследования составили результаты обследования подростков в возрасте от 12 до 15 лет. Выборка была разделена на две возрастные группы: 12–13 лет и 14–15 лет. Комплекс методик позволил рассмотреть психологическую саморегуляцию с нескольких взаимосвязанных сторон.

Для диагностики механизмов психологической защиты применялась методика Life Style Index [12, 229–257]. Ведущие копинг-стратегии определялись с помощью CISS. Уровень тревожности оценивался посредством шкалы тревожности Спилбергера–Ханина. Особенности интернет-поведения и

признаки интернет-зависимости исследовались с помощью теста К. Янг [15, 237–244].

Анализ результатов показал наличие возрастных различий в характере копинг-стратегий. У подростков старшей возрастной группы более выраженным оказался проблемно-ориентированный копинг, тогда как у младших подростков в большей степени представлены эмоционально-ориентированный и избегающий способы совладания. Полученные данные соответствуют представлениям о возрастной специфике копинг-поведения в подростковом возрасте [7, 1–8].

Анализ защитных механизмов выявил возрастную специфику их представленности. У младших подростков более выраженными оказались регрессия и замещение. У старших подростков отмечалось увеличение выраженности интеллектуализации и проекции при снижении выраженности регрессии и замещения. Такая динамика может рассматриваться как качественная перестройка системы психологической регуляции в процессе подросткового развития [2, 199–209; 12, 229–257].

Особое значение для практической модели имеют взаимосвязи защитных механизмов и копинг-стратегий. Проблемно-ориентированный копинг положительно связан с интеллектуализацией и отрицательно — с регрессией. Это позволяет предположить, что способность переводить эмоционально насыщенную ситуацию в когнитивно осмысленную форму может создавать условия для более последовательного решения проблемы.

Полученные результаты позволяют уточнить подход к оценке цифрового поведения. Сам факт интенсивного использования интернета не является достаточным основанием для вывода о нарушении адаптации. Более информативным является анализ того, что происходит с эмоциональным состоянием подростка до и после цифровой активности. Если обращение к телефону, игре или видеоконтенту систематически снижает тревогу, раздражение, чувство одиночества или позволяет не сталкиваться с проблемой, цифровое поведение может выполнять выраженную регуляторную функцию [15, 237–244].

Таким образом, психологическая саморегуляция подростка в цифровой среде представляет собой систему взаимодействующих процессов, включающих эмоциональные реакции, защитные механизмы, копинг-стратегии и особенности цифрового поведения. В исследовании выявлены возрастные различия в способах совладания: у старших подростков более выражен проблемно-ориентированный копинг, у младших — эмоционально-ориентированный и избегающий.

Одновременно обнаружена перестройка структуры защитных механизмов: у старших подростков увеличивается выраженность интеллектуализации и проекции, тогда как регрессия и замещение выражены в меньшей степени. Выявленные связи между защитными механизмами и копинг-стратегиями

позволяют рассматривать конструктивное и избегающее совладание как различные варианты психологической регуляции.

В связи с этим психологическое сопровождение подростков в цифровой среде должно включать не только регулирование времени использования гаджетов, но и развитие внутренних механизмов саморегуляции, эмоциональной осознанности и конструктивных способов совладания. Ключевым диагностическим вопросом становится не только «сколько подросток находится в цифровой среде», но и «какую психологическую функцию она выполняет для него в конкретной ситуации».

Литература:

1. Одинцова М.А., Сорокова М.Г. Копинг-стратегии и копинг-стили подростков при врожденной и приобретенной инвалидности (на примере ДЦП, онкологии, ревматических заболеваний) // Клиническая и специальная психология. 2021. Т. 10. № 2. С. 95–123.

2. Зубарева Н.С., Капустина В.А. Психологическое содержание жизнестойкости и защитных механизмов у молодежи с разными видами интернет-поведения // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2021. № 6. С. 199–209.

3. Байрамян Р.М. Половые различия в предпочтениях школьниками копинг-стратегий // Психологические исследования. 2021. Т. 14. № 80.

4. Матафонова С.И., Рерке В.И., Кротова Т.Е. Взаимосвязь оценок детско-родительского взаимодействия и копинг-стратегий подростков «группы риска» // Психология и право. 2022. Т. 12. № 3. С. 109–123.

5. Одинцова М.А., Любовский Д.В. и др. Профили жизнестойкости подростков (на примере подростков с врожденной, приобретенной инвалидностью и здоровых сверстников) // Клиническая и специальная психология. 2022. Т. 11. № 3.

6. Алимова Е.Г. Методологические основы исследования защитных механизмов и стратегий психологической устойчивости подростков в условиях цифровой среды. // Педагогическая акмеология. № 12 (29) 2025. –С. 318-323.

UDK 372.881.512.133:37.02

KONSEPTUAL YONDASHUV ASOSIDA ONA TILI FANINI O‘QITISHNING DOLZARB MASALALARI: O‘ZBEKISTON VA XORIJ TAJRIBASI QIYOSIY TAHLILI

Pardayev Bekmurat,
Nizomiy nomidagi O‘zMPU dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Zamonaviy ta’lim tizimida ona tili fanining vazifasi grammatik qoidalar, nazariy tushunchalar va imlo me’yorlarini o‘quvchiga yetkazish bilangina cheklanmaydi. Bugungi raqamli va axborotlashgan muhitda o‘quvchi turli janrdagi yozma, og‘zaki, vizual va multimodal matnlarni tushunishi, tahlil qilishi, baholashi hamda o‘z fikrini turli kommunikativ vaziyatlarda aniq va asoslangan tarzda ifodalay olishi lozim.

Shu jihatdan ona tili ta’limini tashkil etishda konseptual yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Konseptual yondashuv deganda ta’lim mazmunini alohida mavzular va qoidalar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan maqsad, mazmun, metod, faoliyat, natija va baholash tizimidan iborat yaxlit pedagogik konsepsiya asosida tashkil etish tushuniladi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham ona tili fanini o‘qitish mazmunini yangilash, o‘quvchini mustaqil va ijodiy fikrlashga, o‘z fikrini og‘zaki hamda yozma shaklda to‘g‘ri ifodalashga yo‘naltirish masalalari ilgari surilgan. Ona tili ta’limiga oid metodik manbalarda ham o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish, ijodiy fikrlashni rivojlantirish va amaliy nutq faoliyatini kuchaytirish muhim vazifa sifatida ko‘rsatiladi.

Biroq mavjud amaliyotda nazariy-lingvistik bilim bilan real kommunikativ faoliyat o‘rtasidagi tafovut, o‘quvchilarning matnni chuqur anglash va tahlil qilish ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmasligi, baholashning ayrim holatlarda reproduktiv topshiriqlarga tayanishi kabi muammolar saqlanib qolmoqda.

Mazkur masalaning dolzarbligini xalqaro baholash natijalari ham ko‘rsatadi. OECDning PISA-2022 mamlakatlar bo‘yicha hisobotida O‘zbekistonda 15 yoshli o‘quvchilarning atigi 14 foizi o‘qish savodxonligi bo‘yicha 2-daraja yoki undan yuqori natijaga erishgani, OECD mamlakatlari o‘rtacha ko‘rsatkichi esa 74 foizni tashkil etgani qayd etilgan. Ushbu ko‘rsatkich ona tili ta’limini matnni yodlash va grammatik tahlildan ko‘ra o‘qish savodxonligi, matnni talqin qilish, dalillash, xulosa chiqarish va mustaqil fikrlashga yo‘naltirish zaruratini kuchaytiradi.

Tadqiqotda qiyosiy-pedagogik tahlil, ilmiy-metodik adabiyotlarni o‘rganish, konseptual modellashtirish, tizimli yondashuv va pedagogik tajribani umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

O‘zbekiston hamda Finlyandiya ta’lim tizimlari tanlandi. Finlyandiya tajribasida ona tili va adabiyot fani umumiy ta’limning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning mazmuni o‘qish, yozish, muloqot, matnni talqin qilish, baholash va madaniy kompetensiyalar bilan bog‘langan. Finlyandiya milliy o‘quv dasturida fanlar bilan bir qatorda barcha fanlarda rivojlantiriladigan transversal kompetensiyalar tizimi ham belgilangan. Ular qatoriga fikrlash va o‘rganishni o‘rganish, madaniy kompetensiya, o‘zaro muloqot va o‘zini ifodalash, multiliteracy, AKT kompetensiyasi hamda jamiyatdagi faol ishtirok kiradi.

Ona tili fanini konseptual asosda o‘qitish uchta asosiy o‘zgarishni nazarda tutadi.

Birinchidan, “bilim - ko‘nikma — faoliyat — kompetensiya” uzviyligi ta’minlanishi kerak. O‘quvchi grammatik qoidani bilishi bilan cheklanmasdan, mazkur bilimni real kommunikativ vaziyatda qo‘llay olishi zarur.

Ikkinchidan, ta’lim mazmunining markaziga matn va kommunikativ vaziyat qo‘yilishi lozim. Masalan, “qo‘shma gap” mavzusini o‘rganishda faqat uning grammatik belgilarini aniqlash emas, balki o‘quvchiga ijtimoiy mazmundagi matn berilib, undagi qo‘shma gaplarning ma’no va uslubiy vazifasini tahlil qildirish, keyin esa o‘quvchining o‘zi shu grammatik qurilmalardan foydalanib matn yaratishini tashkil etish samaraliroqdir.

Uchinchidan, baholash ham o‘qitish konsepsiyasiga moslashishi lozim. Agar darsning maqsadi kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bo‘lsa, yakuniy baholash faqat test yoki grammatik tahlil bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchining matn yaratishi, fikrini dalillashi, matnni talqin qilishi va kommunikativ vaziyatga mos til vositalarini tanlashi ham baholanishi lozim.

O‘zbekiston va Finlyandiya tajribasining qiyosiy tahlili

Mezon	O‘zbekiston sharoiti	Finlyandiya tajribasi	O‘zbekiston uchun metodik xulosa
Ta’lim maqsadi	Nutqiy va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish, savodxonlikni rivojlantirish	Kommunikativ kompetensiya, multiliteracy, matnni yaratish va talqin qilish	Maqsadlarni real kommunikativ faoliyat bilan yanada kuchli bog‘lash
Ta’lim mazmuni	Fonetik, leksik, grammatik bilimlar va nutqiy faoliyat	Til, adabiyot, muloqot, matnlar, madaniyat va transversal kompetensiyalar	Grammatik mazmunni kommunikativ va madaniy kontekstda berish
O‘quvchi roli	Bilimni o‘zlashtiruvchi va topshiriq bajaruvchi	Faol subyekt, tadqiqotchi, matn yaratuvchi va o‘z faoliyatini baholovchi	O‘quvchi agentligini kuchaytirish
Matn bilan ishlash	O‘qish, savol-javob, tahlil, qayta hikoyalash	Matnni tushunish, talqin qilish, baholash, yaratish va multimodal ishlash	Matn bilan ishlashning to‘liq siklini joriy etish

Kompetensiya	Fanga oid va tayanch kompetensiyalar	Transversal kompetensiyalar barcha fanlarga singdirilgan	Ona tili darsini boshqa fanlar bilan integratsiyalash
Raqamli savodxonlik	Raqamli vositalardan foydalanish bosqichma-bosqich kengaymoqda	AKT va multiliteracy umumiy kompetensiyalarning tarkibiy qismi	Raqamli va multimodal matnlarni dars mazmuniga kiritish
Baholash	Nazorat ishlari, test, yozma va og‘zaki topshiriqlar	Turli xil, jarayonni qo‘llab-quvvatlovchi formatif va summativ baholash	Formativ baholash, portfolio va mezonli baholashni kengaytirish
Fanlararo integratsiya	Alohida loyihalar va integratsion topshiriqlar mavjud	Har bir o‘quv yilida multidisiplinar modul tashkil etilishi ko‘zda tutiladi	Ona tili asosida tarix, informatika, adabiyot va jamiyatshunoslik bilan loyihalar yaratish

Finlyandiya milliy o‘quv dasturida transversal kompetensiyalar har bir fan doirasida o‘qitilishi, o‘rganilishi va baholanishi belgilangan. Shuningdek, maktablar kamida yiliga bir marta bir nechta fanlarni birlashtiruvchi multidisiplinar o‘quv modulini tashkil etadi.

Mazkur tajribaning O‘zbekiston uchun eng muhim jihati — ona tili fanini boshqa fanlardan ajratilgan, faqat til hodisalarini o‘rgatuvchi fan sifatida emas, balki o‘quvchining umumiy tafakkuri, muloqoti va savodxonligini rivojlantiruvchi vosita sifatida ko‘rishdir.

Bugungi o‘quvchi an’anaviy kitob va maqolalardan tashqari elektron xabar, blog, infografika, videorolik, reklama, ijtimoiy tarmoq posti, jadval va grafik kabi turli shakldagi axborotlar bilan ishlaydi.

Shu sababli ona tili ta’limida multiliteracy, ya’ni ko‘p savodxonlik konsepsiyasidan foydalanish dolzarbdir. Finlyandiya ta’lim tizimida multiliteracy o‘quvchining turli muhit va vositalarda matnni o‘qish, tushunish, talqin qilish, yozish, yaratish va baholash qobiliyati sifatida talqin qilinadi.

O‘zbekiston maktablarida ushbu yondashuvni quyidagi topshiriqlar orqali bosqichma-bosqich joriy etish mumkin:

- bir mavzuga oid gazeta maqolasi va ijtimoiy tarmoq postini qiyoslash;
- reklama matnining til xususiyatlarini tahlil qilish;
- statistik ma’lumot asosida axborot matni yaratish;
- videomaterial asosida qisqa yozma xulosa tayyorlash;
- bir xil mazmunning ilmiy, publitsistik va badiiy uslubdagi ifodalarini qiyoslash;

internetdagi axborot manbalarining ishonchliligini til va mazmun jihatidan baholash.

Bunday topshiriqlar o‘quvchini faqat “to‘g‘ri javob”ni topishga emas, balki axborotni anglash, saralash, baholash va qayta yaratishga o‘rgatadi.

O‘zbekistonda konseptual yondashuvni amalga oshirishning dolzarb masalalari

1. Grammatik bilim bilan nutqiy faoliyat o‘rtasidagi uzviylikni kuchaytirish

Ona tili darslarida grammatik mavzularni o‘rganish zarur. Ammo grammatik bilimning ta’limiy qiymati uni amaliy nutqda qo‘llash bilan namoyon bo‘ladi.

Shuning uchun “qoida — misol — mashq” ketma-ketligiga “kommunikativ vaziyat — kuzatish — xulosa — qoida — amaliy qo‘llash — ijodiy mahsulot” modelini qo‘shish maqsadga muvofiq.

2. Matn markazidagi ta’limni kuchaytirish

Ona tili darsining asosiy didaktik birligi sifatida alohida gapdan ko‘ra matnga ko‘proq e’tibor qaratish zarur. Matn o‘quvchiga til hodisasining real qo‘llanishini ko‘rsatadi.

Masalan, fe’l zamonlarini o‘rgatishda alohida gaplarni mexanik o‘zgartirishdan ko‘ra tarixiy voqea, kundalik hayot yoki kelajak kasbi haqida matn bilan ishlash o‘quvchida mazmuniy va grammatik tafakkurning birligini ta’minlaydi.

3. O‘qish savodxonligini alohida metodik yo‘nalish sifatida rivojlantirish

PISA natijalari O‘zbekiston uchun o‘qish savodxonligini rivojlantirish masalasining nihoyatda dolzarbligini ko‘rsatmoqda. Shu sababli ona tili darslarida matnning asosiy g‘oyasini aniqlash; yashirin ma’noni anglash; muallif pozitsiyasini aniqlash; dalil va xulosani farqlash; ikki matnni qiyoslash; matn mazmunini boshqa manba bilan tekshirish; fakt va fikrni ajratish; matnning maqsadli auditoriyasini aniqlash; o‘z xulosasini dalillar asosida asoslash. i savol turlarining ulushini oshirish maqsadga muvofiq.

4. O‘qituvchining metodik rolini o‘zgartirish. Konseptual yondashuvda o‘qituvchi tayyor bilimni yetkazuvchi emas, balki o‘quv faoliyatini loyihalashtiruvchi va yo‘naltiruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa o‘qituvchidan muammoli vaziyat yaratish, savol va topshiriqlarni kompetensiyaga yo‘naltirish, turli darajadagi o‘quvchilar uchun differensial topshiriqlar tuzish, raqamli resurslardan maqsadli foydalanish, formatif baholashni amalga oshirish, o‘quvchi refleksiyasini tashkil etish, kabi metodik kompetensiyalarni talab etadi.

5. Baholash tizimini konsepsiyaga moslashtirish. Konseptual yondashuvning samaradorligi baholash tizimi bilan bevosita bog‘liq. Agar darsda ijodiy va kommunikativ faoliyat tashkil etilib, yakuniy natija faqat reproduktiv test orqali baholansa, ta’lim maqsadi bilan baholash vositasi o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga keladi.Shuning uchun ona tili fanida mezonli baholash, portfolio, o‘z-o‘zini baholash, o‘zaro baholash, rubrika va formatif fikr-mulohaza vositalaridan foydalanishni kengaytirish lozim.

Finlyandiya tajribasida ham baholashning turli shakllari hamda o‘quv jarayonini rivojlantiruvchi feedback muhim o‘rin egallaydi. Ona tili va adabiyot bo‘yicha yakuniy bosqich baholashida o‘zaro ta’sir, o‘qish va yozish, matnni talqin qilish, yaratish va baholash, til, adabiyot hamda madaniyat mazmunlari qamrab olinadi.

Xulosa shuki, ona tili fanini konseptual yondashuv asosida o‘qitish zamonaviy ta’limning muhim metodik talablaridan biridir. Mazkur yondashuv ona tili darsini

grammatik bilimlarni uzatish jarayonidan o‘quvchining kommunikativ, kognitiv, ijodiy va madaniy kompetensiyalarini rivojlantiruvchi yaxlit pedagogik tizimga aylantirish imkonini beradi. Umuman olganda, konseptual yondashuv asosidagi ona tili ta’limining bosh mezoni o‘quvchining “qoidani bilishi” emas, balki til bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda mustaqil, ongli, ijodiy va samarali qo‘llay olishi bilan belgilanadi. Aynan shu jihat ona tili ta’limining mazmunini xalqaro ta’lim tendensiyalari bilan uyg‘unlashtirish va o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. G‘ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
4. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tilini o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Nosir, 2009.
5. Alavutdinova N. G. Ona tili darslarida nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi: monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 102 b.
6. Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi: Ona tili. Adabiyot. O‘zbek tili (ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablar uchun). – Toshkent: Sharq.
7. OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Science. – Paris: OECD Publishing, 2019. ECD

UDK: 373.3:796.01

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA VALEOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA HARAKATLI O‘YINLARDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Xudoyberdiyev Shuxrat Mamayuspovich,
Termiz davlat pedagogika instituti “Jismoniy madaniyat” kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Zamonaviy ta’lim tizimida yosh avlod salomatligini saqlash va mustahkamlash masalasi ustuvor pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. O‘quv yuklamalarining ortishi, bolalarning harakat faolligi kamayishi, raqamli qurilmalardan foydalanish vaqtining ko‘payishi hamda sog‘lom turmush tarziga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarning kuchayishi maktab ta’limining dastlabki bosqichidayoq valeologik madaniyatni shakllantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda [3; 5].

Boshlang‘ich maktab davri bolaning asosiy qadriyatlari, odatlari va xulq-atvor stereotiplari shakllanadigan muhim rivojlanish bosqichidir. Shu sababli aynan ushbu davrda o‘quvchilarda o‘z salomatligiga ongli va mas’uliyatli munosabatni tarkib toptirish, jismoniy faollikka ehtiyojni shakllantirish hamda sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega [1; 4].

Valeologik madaniyat shaxsning integrativ sifati bo‘lib, u salomatlik haqidagi bilimlar, sog‘lom turmush tarziga motivatsiya, o‘zini asrashga qaratilgan xulq-atvor ko‘nikmalari va sog‘lomlashtiruvchi faoliyat tajribasini o‘z ichiga oladi. Uni shakllantirishda o‘quvchilarning yosh va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish, ta’lim mazmunini amaliy faoliyat bilan bog‘lash hamda bolalar uchun tabiiy va qiziqarli pedagogik vositalardan foydalanish zarur [1; 3].

Bunday vositalar orasida harakatli o‘yinlar alohida o‘rin egallaydi. Harakatli o‘yinlar kichik maktab yoshidagi bolalarning tabiiy harakatga bo‘lgan ehtiyojiga mos keladi, ularni faol emotsional jarayonga jalb qiladi va jismoniy, ruhiy hamda ijtimoiy rivojlanishning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlaydi.

Tadqiqotning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida valeologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslarini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ushbu jarayonda harakatli o‘yinlardan foydalanishning samarali metodik imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning tajriba-sinov ishlari Surxondaryo viloyati Termiz shahridagi 10-sonli umumta’lim maktabining 3-sinf o‘quvchilari ishtirokida olib borildi.

Tadqiqot jarayonida pedagogik va psixologik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma, tajriba-sinov hamda olingan natijalarni qiyosiy tahlil qilish metodlaridan foydalanildi.

Tajriba jarayonida o‘quvchilar nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari amaldagi o‘quv dasturi asosida olib borildi. Tajriba guruhida esa valeologik mazmunga yo‘naltirilgan, maxsus tanlangan harakatli o‘yinlardan muntazam foydalanishga asoslangan pedagogik yondashuv qo‘llanildi.

Valeologik madaniyatning shakllanganlik darajasi kognitiv, motivatsion-qadriyatli, xulq-atvor va emotsional-irodaviy komponentlar asosida baholandi.

Valeologik madaniyatni shakllantirish zamonaviy pedagogika, psixologiya, jismoniy tarbiya nazariyasi, yosh fiziologiyasi hamda sog‘lomlashtiruvchi ta’lim konsepsiyalarining o‘zaro kesishgan nuqtasida o‘rganiladigan kompleks jarayondir [4; 7].

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda salomatlik ta’lim jarayonining muhim natijalaridan biri sifatida qaraladi. Maktab nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarning jismoniy va psixologik farovonligini qo‘llab-quvvatlovchi muhit bo‘lishi lozim. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayonida sog‘lom xulq-atvorni shakllantirish, jismoniy faollikka ijobiy munosabatni rivojlantirish va salomatlikni qadriyat sifatida anglatish muhim pedagogik vazifadir [1; 5].

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida valeologik madaniyatni shakllantirishning asosiy pedagogik shartlaridan biri ta’lim mazmunining bolaning yosh xususiyatlariga mosligidir. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar mavhum tushunchalarga qaraganda aniq faoliyat, obrazli topshiriqlar, o‘yin va bevosita tajriba orqali bilimlarni samaraliroq o‘zlashtiradilar.

Shu sababli salomatlik, gigiyena, jismoniy faollik, dam olish va ovqatlanish kabi tushunchalarni faqat nazariy ma’lumotlar orqali emas, balki amaliy mashqlar va harakatli o‘yinlar yordamida tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

Harakatli o‘yinlar kichik maktab yoshidagi bolalarning rivojlanish xususiyatlariga mos bo‘lgan faoliyat shaklidir. Ular o‘quvchilarni jismoniy faoliyatga jalb qilish bilan birga, muloqot, hamkorlik, o‘zini boshqarish va mas’uliyat kabi ijtimoiy-psixologik ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi.

Jismoniy tarbiya sohasidagi tadqiqotlar harakatli o‘yinlarning bir qator pedagogik afzalliklarini ko‘rsatadi. Jumladan, ular:

- o‘quvchilarning yosh va psixofiziologik xususiyatlariga mos keladi;
- jismoniy faoliyatga bo‘lgan motivatsiyani oshiradi;
- jismoniy va ruhiy rivojlanishga kompleks ta’sir ko‘rsatadi;
- hamkorlik, mas’uliyat va o‘zaro yordam ko‘nikmalarini rivojlantiradi;
- jismoniy mashg‘ulotlarga nisbatan ijobiy emotsional munosabatni shakllantiradi;
- o‘zini boshqarish va belgilangan qoidalarga rioya qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Harakatli o‘yinlarning muhim jihati shundaki, ularda ta’limiy, tarbiyaviy va sog‘lomlashtiruvchi vazifalar bir vaqtning o‘zida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, gigiyena qoidalariga oid savollar bilan uyg‘unlashtirilgan harakatli o‘yinlar orqali

o‘quvchi bir vaqtning o‘zida bilim oladi, harakat qiladi va sog‘lom xulq-atvor me’yorlarini mustahkamlaydi.

Tajriba-sinov jarayonida tajriba guruhida valeologik yo‘naltirilgan harakatli o‘yinlardan tizimli foydalanish natijasida barcha asosiy ko‘rsatkichlarda ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

Tajriba boshida kognitiv komponent bo‘yicha tajriba guruhining ko‘rsatkichi 44 foizni tashkil etgan bo‘lsa, yakuniy bosqichda ushbu ko‘rsatkich 78 foizga yetdi. Nazorat guruhida esa mazkur ko‘rsatkich 42 foizdan 55 foizgacha oshdi.

Motivatsion-qadriyatli komponent bo‘yicha tajriba guruhida ko‘rsatkich 41 foizdan 82 foizgacha o‘sdi. Nazorat guruhida esa 39 foizdan 52 foizgacha o‘zgarish kuzatildi.

Xulq-atvor komponentida tajriba guruhining natijasi 38 foizdan 79 foizgacha oshgan bo‘lsa, nazorat guruhida 36 foizdan 50 foizgacha o‘sish qayd etildi.

Emotsional-irodaviy komponent tajriba guruhida 43 foizdan 85 foizgacha, nazorat guruhida esa 40 foizdan 54 foizgacha oshdi.

Umumiy o‘rtacha ko‘rsatkich tajriba guruhida 42 foizdan 81 foizgacha, ya’ni 39 foiz bandga oshgan. Nazorat guruhida esa 39 foizdan 53 foizgacha, ya’ni 14 foiz bandlik o‘sish kuzatilgan.

Olingan natijalar tajriba guruhida qo‘llanilgan pedagogik yondashuvning samaradorligi yuqoriroq bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, motivatsion-qadriyatli va emotsional-irodaviy komponentlardagi o‘sish harakatli o‘yinlarning bolalarda sog‘lom turmush tarziga ijobiy munosabatni shakllantirishdagi imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Eng sezilarli o‘zgarish emotsional-irodaviy komponentda qayd etildi. Buni o‘yin faoliyati davomida muvaffaqiyatga erishish hissining paydo bo‘lishi, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqishning kamayishi va jismoniy faollikka nisbatan ijobiy munosabatning shakllanishi bilan izohlash mumkin.

Kognitiv ko‘rsatkichlarning oshishi esa salomatlikka oid bilimlarning amaliy faoliyat bilan bog‘langan holda o‘zlashtirilishi samaraliroq ekanligini ko‘rsatadi. O‘quvchi bilimni faqat tinglab yoki yodlab qolmay, uni bevosita faoliyat jarayonida qo‘llaganida mazkur bilimning mazmuni yaxshiroq anglanadi va mustahkamlanadi.

Shuningdek, harakatli o‘yinlar o‘quvchilarda hamkorlik, o‘zaro yordam, qoidalarga rioya qilish va mas’uliyat kabi sifatlarni shakllantirishga xizmat qilgani kuzatildi. Bu esa valeologik madaniyatni faqat jismoniy salomatlik bilan cheklab qo‘ymasdan, uning ijtimoiy va psixologik jihatlarini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida valeologik madaniyatni shakllantirishda faoliyatga asoslangan pedagogik yondashuvning muhimligini ko‘rsatmoqda. Harakatli o‘yinlar o‘quvchining tabiiy ehtiyojlari va qiziqishlariga mos kelgani sababli ta’limiy mazmunni emotsional jihatdan qulay sharoitda o‘zlashtirish imkonini beradi.

Bunda o‘yinlardan foydalanishning samaradorligi ularning shunchaki jismoniy faollik vositasi sifatida emas, balki aniq pedagogik maqsad asosida tashkil etilishiga bog‘liq. O‘yin mazmuni salomatlik, gigiyena, jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish, dam olish va o‘zini asrash kabi valeologik tushunchalar bilan uzviy bog‘lanishi lozim.

Shu jihatdan, boshlang‘ich sinflarda jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari bilan bir qatorda sinfdan tashqari tadbirlar, tarbiyaviy soatlar va sog‘lomlashtirish tadbirlarida ham valeologik mazmundagi harakatli o‘yinlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

O‘tkazilgan tadqiqot boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida valeologik madaniyatni shakllantirishda harakatli o‘yinlardan foydalanish samarali pedagogik vosita ekanligini ko‘rsatdi.

Tajriba-sinov natijalari tajriba guruhida kognitiv, motivatsion-qadriyatli, xulq-atvor va emotsional-irodaviy komponentlarning shakllanganlik darajasi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada oshganini ko‘rsatdi. Umumiy o‘rtacha ko‘rsatkichning tajriba guruhida 42 foizdan 81 foizgacha o‘sishi qo‘llanilgan metodik yondashuvning ijobiy samaradorligini tasdiqlaydi.

Harakatli o‘yinlar o‘quvchilarning jismoniy faolligini oshirish bilan birga, sog‘lom turmush tarziga ijobiy munosabat, o‘z salomatligiga mas’uliyatli munosabat, hamkorlik va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida harakatli o‘yinlarni valeologik mazmun bilan boyitish, ularni jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari va tarbiyaviy faoliyatga tizimli ravishda integratsiya qilish maqsadga muvofiq. Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur metodikaning turli yosh guruhlarida samaradorligini kengroq tanlanma asosida o‘rganish hamda uning uzoq muddatli natijalarini aniqlash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2017. — 320 b.

2. Kerimov F.A. Sport pedagogikasi asoslari. — Toshkent: Tafakkur-Bo‘stoni, 2018. — 256 b.

3. Xo‘jayev N.X., Nishonova S.N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. — 384 b.

4. Rasulov A.Q. Sog‘lom turmush tarzi va valeologiya asoslari. — Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2019. — 224 b.

5. Bailey R. Physical Education and Sport in Schools: A Review of Benefits and Outcomes // Journal of School Health. 2018. Vol. 88, No. 5. P. 345–356.

6. Corbin C.B., Welk G.J., Corbin W.R., Welk K.A. Concepts of Physical Fitness: Active Lifestyles for Wellness. — New York: McGraw-Hill Education, 2019. — 480 p.

7. World Health Organization. Global Recommendations on Physical Activity for Health. — Geneva: WHO Press, 2010. — 60 p.

UDK 37.02:37.018.4

“AQLIY HUJUM” METODINING TA’LIM JARAYONIDAGI PEDAGOGIK IMKONIYATLARI VA SAMARALI QO‘LLASH MEXANIZMLARI

Aytbayev D.T.,
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti professori

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri bilimlarni tayyor holda yetkazish bilan bir qatorda, ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, o‘z nuqtayi nazarini erkin ifodalashi, muammoli vaziyatlarga yechim topishi va ijodiy faoliyat yuritishi uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Shu jihatdan ta’lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish muhim metodik vositalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Interfaol metodlar ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchi, shuningdek, ta’lim oluvchilarning o‘zaro faol hamkorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Bunday metodlar orqali ta’lim oluvchi dars jarayonining passiv ishtirokchisidan faol subyektiga aylanadi. U o‘z fikrini ilgari surish, uni asoslash, boshqa fikrlarni tinglash va baholash, umumiy xulosaga kelish jarayonida bevosita ishtirok etadi.

Ana shunday interfaol metodlardan biri “Aqliy hujum” metodidir. Mazkur metod qisqa vaqt ichida ko‘plab fikr va g‘oyalarni yuzaga chiqarish, ta’lim oluvchilarning mavzu bo‘yicha mavjud bilimlarini aniqlash hamda ularni yangi bilimlarni o‘zlashtirishga tayyorlash imkonini beradi.

“Aqliy hujum” metodining mazmun-mohiyati haqida fikr yuritadigan bo‘lsak: “Aqliy hujum” metodi ta’lim jarayonida muayyan muammo yoki savol yuzasidan ta’lim oluvchilarning imkon qadar ko‘proq fikr va g‘oyalarini shakllantirishga asoslanadi. Metodning asosiy xususiyati shundan iboratki, fikrlarni bildirishning dastlabki bosqichida ular tanqid qilinmaydi, muhokama etilmaydi va baholanmaydi.

Bunday yondashuv ta’lim oluvchiga o‘z fikrini erkin ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, noto‘g‘ri javob berishdan qo‘rqadigan yoki o‘z fikrini ochiq bayon qilishga qiynaladigan ta’lim oluvchilar uchun mazkur metod psixologik jihatdan qulay muhit yaratadi.

“Aqliy hujum” jarayonida asosiy e’tibor fikrlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘-riligiga emas, balki ularning imkon qadar ko‘p va xilma-xil bo‘lishiga qaratiladi. Keyingi bosqichda bildirilgan fikrlar tahlil qilinib, ular orasidan mavzuga mos, asoslangan va maqbul javoblar ajratib olinadi.

Metodni qo‘llashning pedagogik imkoniyatlari: “Aqliy hujum” metodidan darsning turli bosqichlarida foydalanish mumkin. Uni qo‘llashdan ko‘zlangan pedagogik maqsadga qarab metodning o‘rni va mazmuni o‘zgaradi.

Birinchidan, ta’lim oluvchilarning boshlang‘ich bilimlarini aniqlash maqsa-dida “Aqliy hujum” darsning kirish qismida qo‘llanadi. Bunda yangi mavzu bilan bog‘liq savol berilib, ta’lim oluvchilarning mavjud bilimlari aniqlanadi.

Ikkinchidan, avvalgi mavzuni takrorlash yoki uni yangi mavzu bilan bog‘lash maqsadida metoddan yangi mavzuga o‘tish bosqichida foydalanish mumkin. Bu usul o‘zlashtirilgan bilimlarni faollashtirish va yangi mavzuni qabul qilish uchun zarur intellektual tayyorgarlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, o‘tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida “Aqliy hujum” darsning yakuniy yoki mustahkamlash bosqichida tashkil etiladi. Bunda ta’lim oluvchilar o‘zlashtirilgan bilimlarni qisqa vaqt ichida qayta faollashtirib, asosiy tushunchalarni umumlashtiradilar.

Shunday qilib, metoddan foydalanish maqsadi faqat savol-javob o‘tkazish-dan iborat bo‘lmay, balki ta’lim oluvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularni fikrlashga undash va mavzu yuzasidan mustaqil xulosa chiqarishga yo‘nal-tirishni nazarda tutadi.

Metodning samaradorligi uni tashkil etish qoidalariga rioya qilinishiga bevosita bog‘liq. Eng avvalo, bildirilayotgan fikrlarni dastlabki bosqichda tanqid qilmaslik muhimdir. Chunki fikrni darhol baholash ta’lim oluvchilarning erkin fikr bildirishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Metoddan foydalanishda quyidagi asosiy qoidalarga amal qilish maqsadga muvofiq: bildirilgan fikr va g‘oyalar dastlabki bosqichda muhokama qilinmaydi va baholanmaydi; har qanday fikr, hatto u noto‘g‘ri yoki mavzuga to‘liq mos bo‘lmasa ham, qayd etiladi; har bir ta’lim oluvchining jarayonda faol ishtirok etishiga imkon yaratiladi; bildirilgan fikrlar ko‘rinadigan shaklda qayd etib boriladi; fikrlar umumlashtirilgach, ular belgilangan mezonlar asosida tahlil qilinadi hamda yakuniy bosqichda savol yoki muammo yuzasidan asoslangan xulosa shakllantiriladi.

Mazkur qoidalar metodning asosiy maqsadi – erkin, faol va ijodiy fikrlash muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Metodni samarali tashkil etish muayyan ketma-ketlikni talab qiladi. Birinchi bosqichda ta’lim beruvchi mavzu yoki muammo yuzasidan aniq va tushunarli savolni shakllantiradi. Savol ta’lim oluvchilarni fikrlashga undashi va bir nechta javob variantlarini yuzaga keltirishi lozim.

Ikkinchi bosqichda ta’lim oluvchilar savol yuzasidan o‘z fikr-mulohaza va g‘oyalarini bildiradilar. Bu jarayonda erkin fikrlashga imkon berilishi va javoblar tanqid qilinmasligi kerak.

Uchinchi bosqichda bildirilgan barcha fikrlar doska, elektron taqdimot, rangli qog‘ozlar yoki boshqa vizual vositalar yordamida qayd etiladi. Fikrlarning ko‘rgazmali tarzda ifodalanishi ta’lim oluvchilarga ularni yaxlit holda ko‘rish va keyinchalik tahlil qilish imkonini beradi.

To‘rtinchi bosqichda bildirilgan fikrlar mazmuni, o‘xshashligi yoki boshqa belgilari asosida guruhlanadi. Bu bosqichda fikrlar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniq-lanadi.

Beshinchi bosqichda dastlab qo‘yilgan savolga eng maqbul va asoslangan javob tanlab olinadi. Zarur hollarda ta’lim beruvchi umumlashtiruvchi xulosa chiqaradi va bildirilgan fikrlarni ilmiy-nazariy jihatdan to‘ldiradi.

“Aqliy hujum” metodining muhim pedagogik imkoniyatlaridan biri ta’lim oluvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirishdir. Metoddan foydalanilganda ta’lim oluvchi tayyor javobni kutib o‘tirmaydi, balki muammo yuzasidan mustaqil fikrlashga harakat qiladi. Shuningdek, metod ta’lim oluvchilarning mavjud bilimlarini aniqlashga imkon beradi. Ta’lim beruvchi bildirilgan fikrlar orqali guruhning mavzu bo‘yicha tayyorgarlik darajasini aniqlashi va keyingi ta’lim jarayonini shunga mos ravishda tashkil etishi mumkin.

Metodning yana bir muhim jihati – ta’lim oluvchilarda mavzuga nisbatan qiziqish uyg‘otishidir. Muammo yoki savolning ochiq tarzda qo‘yilishi ularda javob izlash ehtiyojini yuzaga keltiradi. Natijada ta’lim jarayoni oddiy axborot uzatishdan faol bilish faoliyatiga aylanadi. Shuningdek, “Aqliy hujum” kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish uchun ham qulay imkoniyat yaratadi. Ta’lim oluvchi o‘z fikrini qisqa va aniq ifodalash, boshqalarning fikrlarini tinglash, turli qarashlarni qiyoslash va umumiy xulosaga kelish ko‘nikmalarini egallaydi.

“Aqliy hujum” metodining afzalliklari, avvalo, uning sodda va qulay tashkil etilishi bilan belgilanadi. Metoddan foydalanish uchun murakkab texnik vositalar talab etilmaydi. Eng muhimi, ta’lim beruvchi tomonidan aniq muammo yoki savol qo‘yilishi va ta’lim oluvchilarga erkin fikr bildirish imkoniyatining yaratilishidir.

Metodning asosiy afzalliklarini quyidagicha umumlashtirish mumkin: ta’lim oluvchilarning barchasini faol ishtirok etishga undaydi; mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi; turli fikr va g‘oyalarni tezkor shakllantirish imkonini beradi; bosh-lang‘ich bilimlarni aniqlashga yordam beradi; ta’lim oluvchilarning mavzuga qiziqishini oshiradi; fikrlarni vizual tarzda umumlashtirish imkonini beradi va ham-korlik va kommunikativ faoliyatni rivojlantiradi.

Shu bilan birga, metodni qo‘llashda ayrim qiyinchiliklar ham uchrashi mumkin. Xususan, ta’lim beruvchining muammoni yoki savolni noto‘g‘ri shakl-lantirishi kutilgan natijaga erishishga to‘sqinlik qiladi. Savol juda tor yoki mavhum bo‘lsa, ta’lim oluvchilarning fikrlari ham cheklangan bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, metod ta’lim beruvchidan faol tinglash, barcha fikrlarni xolis qayd etish va keyingi bosqichda ularni to‘g‘ri tahlil qilish ko‘nikmasini talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, “Aqliy hujum” metodi zamonaviy ta’lim jarayonida ta’lim oluvchilarning bilish faolligi va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali interfaol metodlardan biridir. Uning asosiy pedagogik qiymati ta’lim oluvchilarga o‘z fikrlarini erkin ifodalash, turli g‘oyalarni ilgari surish va ularni hamkorlikda tahlil qilish imkoniyatini yaratish bilan belgilanadi.

Metodni darsning kirish, yangi mavzuga o‘tish va mustahkamlash bosqich-larida maqsadga muvofiq qo‘llash mumkin. Bunda metodning samara-dorligi, avvalo,

savolning to‘g‘ri qo‘yilishi, fikrlarning dastlabki bosqichda baholanmasligi va barcha ta’lim oluvchilarning jarayonga jalb etilishi bilan bog‘liq.

“Aqliy hujum”dan oqilona foydalanish natijasida ta’lim oluvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muloqotga kirishish, o‘z fikrini asoslash va jamoaviy qaror qabul qilish kabi kompetensiyalar shakllanadi. Shu sababli mazkur metodni interfaol ta’lim texnologiyalarining tarkibiy qismi sifatida tizimli va maqsadli qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Osborn A.F. Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem-Solving. – New York: Charles Scribner’s Sons, 1963.
2. Osborn A.F. Your Creative Power: How to Make the Most of Your Imagination. – New York: Charles Scribner’s Sons, 1948.
3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008.
5. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003.
6. Farberman B.L. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2000.
7. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
8. Mavlonova R., To‘rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
9. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. – Toshkent, 2015.

UDK: 37.015.3:376

INKLYUZIV TA’LIMDA PSIXOLOGIK XIZMAT: NAZARIY-AMALIY TAHLIL

Narbasheva Mehri Achilovna,
Termiz davlat pedagogika instituti, “Amaliy psixologiya” kafedrasi professori

Shaydullayeva Marjona,
Termiz davlat pedagogika instituti 3-kurs talabasi

So‘nggi yillarda inklyuziv ta’limning rivojlanishi ta’lim jarayoniga yangicha yondashuvni shakllantirmoqda. Inklyuziv ta’lim faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarni umumiy ta’lim muassasalariga jalb etish bilan cheklanmay, barcha o‘quvchilar uchun qulay, xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratishni nazarda tutadi.

Inklyuziv ta’limning samaradorligi ko‘p jihatdan psixologik xizmatning sifatiga bog‘liq. Psixolog o‘quvchining individual rivojlanish xususiyatlarini aniqlash, uning ta’lim muhitiga moslashuvini qo‘llab-quvvatlash, pedagog va ota-onalarga maslahat berish hamda zarur psixokorreksion ishlarni tashkil etishda muhim o‘rin tutadi.

Inklyuziv ta’limning nazariy asoslarini rivojlantirishda L.S. Vigotskiyning rivojlanish va ijtimoiy muhitga oid qarashlari, T. Booth va M. Ainscowning inklyuziv madaniyat, siyosat va amaliyotga doir yondashuvlari muhim ahamiyatga ega. Mazkur qarashlarda bolaning cheklangan imkoniyatlariga emas, balki uning rivojlanish salohiyati va ijtimoiy muhit bilan o‘zaro ta’siriga e’tibor qaratiladi.

O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning rivojlanishi psixologik xizmatni takomillashtirish, malakali mutaxassislar tayyorlash va milliy sharoitga mos psixodiagnostik hamda korreksion-rivojlantiruvchi dasturlarni ishlab chiqishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda.

Inklyuziv ta’limda psixologik xizmatning mazmuni

Psixologik xizmat ta’lim jarayoni ishtirokchilarining psixologik farovonligini ta’minlash, shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ta’lim muhitiga samarali moslashuviga yordam berishga qaratilgan tizimli faoliyatdir.

Inklyuziv sharoitda psixologik xizmatning mazmuni yanada kengayadi. Bunda o‘quvchining individual xususiyatlarini aniqlash, uning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishini baholash, ta’lim jarayonidagi qiyinchiliklarni aniqlash hamda individual yondashuvni ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

Psixologik xizmatni quyidagi asosiy yo‘nalishlarga ajratish mumkin:

- **diagnostik yo‘nalish** — o‘quvchining psixologik rivojlanishi, individual xususiyatlari va ta’lim ehtiyojlarini aniqlash;

• **korreksion-rivojlantiruvchi yo‘nalish** — aniqlangan qiyinchiliklarni kamaytirish va zarur psixologik ko‘nikmalarni rivojlantirish;

• **maslahat yo‘nalishi** — pedagoglar va ota-onalarga psixologik-pedagogik tavsiyalar berish;

• **profilaktik yo‘nalish** — emotsional zo‘riqish, ijtimoiy ajralish, nizolar va moslashuv qiyinchiliklarining oldini olish.

Mazkur yo‘nalishlarning o‘zaro bog‘liqligi inklyuziv ta’limda kompleks psixologik yordamni ta’minlaydi.

Psixologik xizmatning asosiy vazifalari

Inklyuziv ta’lim sharoitida psixologning asosiy vazifalaridan biri maxsus ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarni imkon qadar erta aniqlash va ularning individual rivojlanish xususiyatlarini o‘rganishdir.

Shuningdek, psixolog:

• individual rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etadi;

• o‘quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini qo‘llab-quvvatlaydi;

• sinfda o‘zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan psixologik muhitni shakllantirishga yordam beradi;

• pedagoglarning inklyuziv kompetentligini rivojlantirishga ko‘maklashadi;

• ota-onalarga bolaning rivojlanish xususiyatlari va uni qo‘llab-quvvatlash usullari bo‘yicha maslahat beradi.

Shu jihatdan psixolog faoliyati alohida bola bilan ishlash bilangina cheklanmay, butun ta’lim muhitini takomillashtirishga yo‘naltiriladi.

Ota-onalar bilan psixologik ish

Inklyuziv ta’limda ota-onalar bilan hamkorlik alohida ahamiyatga ega. Bolaning rivojlanish xususiyatlarini to‘g‘ri tushunish va qabul qilish ota-onaning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini kuchaytiradi.

Ota-onalar bilan ishlashda quyidagi yo‘nalishlardan foydalanish mumkin:

1. **Diagnostik ishlar** — bolaning rivojlanish xususiyatlari bilan bir qatorda, ota-onaning bolaga munosabati va uni qabul qilish darajasini o‘rganish.

2. **Psixokorreksion ishlar** — individual va guruhli suhbatlar, treninglar hamda bolaning emotsional ehtiyojlarini tushunishga qaratilgan mashg‘ulotlar.

3. **Psixologik-ma’rifiy ishlar** — ota-onalarga inklyuziv ta’lim, bolaning rivojlanish xususiyatlari va samarali tarbiya usullari haqida ma’lumot berish.

4. **Konsultativ yordam** — ota-onalarning savollarini muhokama qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va amaliy tavsiyalar berish.

Bunday hamkorlik ota-onaning psixologik tayyorgarligini oshirish va bola bilan munosabatlarni konstruktiv tashkil etishga xizmat qiladi.

Psixodiagnostika va korreksion-rivojlantiruvchi ishlar

Inklyuziv ta’limda diagnostik metodlarni tanlashda bolaning yoshi, rivojlanish darajasi, nutqiy va kognitiv imkoniyatlari hisobga olinishi lozim. Kuzatish, suhbat, psixologik testlar va zarur hollarda proyektiv metodlardan foydalanish mumkin.

Korreksion-rivojlantiruvchi ishlar individual va guruh shaklida tashkil etiladi. Ularning mazmuni o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarini, o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyatini, kommunikativ kompetensiyasini va ijtimoiy moslashuvini rivojlantirishga qaratiladi.

Guruhli mashg‘ulotlarda barcha o‘quvchilarning o‘zaro hamkorligini rag‘batlantirish inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan teng ishtirok va o‘zaro hurmatni mustahkamlaydi.

Inklyuziv ta’limda mavjud muammolar

Amaliyotda inklyuziv ta’limda psixologik xizmatni tashkil etish bilan bog‘liq bir qator muammolar mavjud. Jumladan, malakali mutaxassislarning yetishmasligi, milliy sharoitga moslashtirilgan diagnostik vositalarning cheklanganligi hamda pedagog, psixolog va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlikning yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi shular jumlasidandir.

Bundan tashqari, nogironlik va rivojlanishdagi farqlarga nisbatan ijtimoiy stereotiplar ayrim hollarda inklyuziv muhitning shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Mazkur muammolarni kamaytirish uchun inklyuziv psixologiya bo‘yicha mutaxassislar tayyorlashni takomillashtirish, milliy sharoitga mos psixodiagnostik vositalarni ishlab chiqish va validatsiyadan o‘tkazish, psixologik-pedagogik konsilium faoliyatini kuchaytirish hamda inklyuziv qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi ma’rifiy tadbirlarni kengaytirish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Inklyuziv ta’limda psixologik xizmat ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning asosiy vazifasi har bir o‘quvchining individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Diagnostika, korreksiya, rivojlantirish, maslahat va profilaktika yo‘nalishlarining o‘zaro uyg‘unligi psixologik yordamning samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, pedagog, psixolog va ota-onalar o‘rtasidagi muntazam hamkorlik bolaning ta’lim jarayoniga moslashuvi va ijtimoiy rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi.

O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’limning psixologik ta’minotini rivojlantirish malakali kadrlar tayyorlash, milliy sharoitga mos diagnostik va korreksion dasturlar yaratish hamda ta’lim muassasalarida psixologik-pedagogik hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirishni talab etadi. Mazkur yo‘nalishlarning izchil rivojlantirilishi inklyuziv ta’lim sifatini oshirish va barcha bolalar uchun teng rivojlanish imkoniyatlarini yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ткачева В.В. Психологическая помощь семьям, воспитывающим детей с отклонениями в развитии: дис. ... канд. психол. наук. — М., 1999. — 204 с.

2. Левченко И.Ю., Волковская Т.Н., Ковалева Г.А. Психологическая помощь в специальном образовании: учебник для вузов. — М.: ИНФРА-М, 2016. — 314 с.

3. Алехина С.В., Клочко Е.Ю., Авилочева Н.С., Седых О.А. Инклюзия и кадры: взгляд родителей и мнение профессионалов // Вестник практической психологии образования. — 2020. — Т. 17, № 2. — С. 67–78.

4. Свистунова Е.В., Луценко Т.В. Динамика отношения родителей к болезни ребенка после перевода в инклюзивную группу // Психолог. — 2017. — № 2. — С. 47–58.

5. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

6. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

7. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK: 37.013.42

TA’LIM VA TARBIYANING UZVIYLIGI: ZAMONAVIY TALABLAR

Kenjaboyeva Nigora Mamayusufovna,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi professori v.b.,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

XXI asr yuqori texnologiyalar, globallashuv, raqamli axborot makonining kengayishi va intellektual salohiyatga bo‘lgan ehtiyojning ortishi bilan tavsiflanadi. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi ta’lim tizimi oldiga shaxsni nafaqat bilimli, balki mustaqil fikrlaydigan, o‘zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga tez moslasha oladigan, ijodiy yondashuvga ega hamda yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarni namoyon eta oladigan qilib tarbiyalash vazifasini qo‘ymoqda. Shu jihatdan an’anaviy ta’lim modelida ustuvor bo‘lgan tayyor bilimlarni egallash va takrorlashga asoslangan yondashuv zamonaviy jamiyat ehtiyojlarini to‘liq qondira olmaydi.

Bugungi ta’lim jarayonida bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirish bilan bir qatorda o‘quvchining axloqiy, ijtimoiy, estetik va fuqarolik sifatlarini rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ta’lim va tarbiyani bir-biridan ajratmagan holda, yagona pedagogik jarayon sifatida tashkil etish zamonaviy ta’limning muhim talablaridan biridir. Ayniqsa, o‘quv fanlarini o‘zaro bog‘lash va integratsiyalashgan holda o‘qitish orqali o‘quvchida borliqni yaxlit idrok etish, bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash hamda turli muammolarga kompleks yondashish ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini takomillashtirish, yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularning intellektual va ma’naviy salohiyatini oshirishga qaratilgan islohotlar ta’lim va tarbiyaning uzviyligini ta’minlash masalasiga alohida e’tibor qaratishni talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim mazmunini tarbiyaviy maqsadlar bilan uyg‘unlashtirish va fanlararo integratsiya imkoniyatlaridan samarali foydalanish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Pedagogika fanining fundamental qoidalariga ko‘ra, ta’lim va tarbiya bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zaro ta’sir qiluvchi va yagona pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan jarayonlardir. Ta’lim orqali o‘quvchida ilmiy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va kompetensiyalar shakllantirilsa, tarbiya orqali uning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, ijtimoiy mas’uliyati, fuqarolik pozitsiyasi va ma’naviy qadriyatlari rivojlantiriladi. Ularning birligi natijasida bilimni hayotiy maqsadlar va ijtimoiy mas’uliyat bilan uyg‘unlashtira oladigan shaxs shakllanadi.

Globallashuv va raqamli muhitning jadal rivojlanishi ta’lim va tarbiya munosabatiga yangicha yondashishni talab qilmoqda. Bugungi kunda o‘quvchi turli axborot manbalari bilan bevosita ishlaydi, ijtimoiy tarmoqlar va internet muhitidan

keng foydalanadi. Shu sababli ta’lim jarayonida faqat bilim berish bilan cheklanib qolish yetarli emas. O‘quvchida axborotni tanqidiy baholash, raqamli muhitda mas’uliyatli xulq-atvorni namoyon etish, muloqot madaniyatiga rioya qilish, boshqalarning fikrini hurmat qilish va axborotdan oqilona foydalanish kabi sifatlarni ham shakllantirish zarur.

Zamonaviy tarbiya mazmunida raqamli madaniyat, insonparvarlik, hamkorlik, empatiya, bag‘rikenglik, ekologik mas’uliyat va fuqarolik ongini rivojlantirish alohida o‘rin egallaydi. Bunday sifatlar alohida tarbiyaviy tadbirlar doirasidagina emas, balki kundalik ta’lim jarayonining o‘zida shakllantirilishi maqsadga muvofiq. Masalan, matematika fanini o‘qitishda aniqlik, mas’uliyat va halollik, adabiyot darslarida estetik did, insonparvarlik va vatanparvarlik, biologiya fanida esa tabiatga ehtiyotkorona munosabat va hayotga hurmat kabi tarbiyaviy jihatlarni rivojlantirish mumkin.

Demak, tarbiya jarayonini faqat muayyan vaqtga ajratilgan tarbiyaviy mashg‘ulotlar bilan cheklash ta’lim-tarbiyaning uzviyligini to‘liq ta’minlamaydi. Tarbiyaviy mazmun o‘quv fanlarining mazmuni, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabat, darsni tashkil etish usullari hamda ta’lim muhitining o‘zida namoyon bo‘lishi lozim.

An’anaviy ta’lim tizimida o‘quv fanlari ko‘pincha o‘z predmeti va mazmuni doirasida alohida o‘rganiladi. Bunday yondashuv muayyan fan bo‘yicha chuqur bilim olish imkonini bergani bilan birga, ayrim hollarda o‘quvchining turli fanlardan olgan bilimlarini o‘zaro bog‘lash va ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatlarini cheklashi mumkin. Vaholanki, hayotdagi ko‘plab muammolar birgina fan doirasidagi bilimlar bilan emas, balki turli yo‘nalishlardagi bilim va ko‘nikmalarni birlashtirish orqali hal etiladi.

Fanlararo integratsiya ta’lim mazmuni, metodlari va bilimlarni o‘zaro bog‘lash asosida o‘quvchida yaxlit ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi. Integratsiyaning mazmuni faqat fanlarni mexanik tarzda birlashtirishdan iborat emas. Uning asosiy mohiyati turli fanlarda o‘rganiladigan tushuncha va hodisalar o‘rtasidagi mantiqiy aloqalarni aniqlash, o‘quvchilarga ularni yagona mazmuniy kontekstda anglash imkonini berishdan iborat.

Fanlararo integratsiya fan ichidagi mazmuniy aloqalarni kuchaytirishdan tortib, bir nechta fanlarning bilim va metodlarini uyg‘unlashtirishgacha bo‘lgan turli darajalarda namoyon bo‘lishi mumkin. Yuqori darajadagi integratsiyada esa o‘quvchilarning bilimlari real hayotiy muammolarni hal etishga yo‘naltiriladi. Shu ma’noda integratsiyalashgan ta’lim o‘quvchining nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lashiga imkon yaratadi.

O‘quv jarayoniga fanlararo integratsiyani tizimli ravishda joriy etish ta’lim samaradorligini oshirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Birinchidan, turli fanlarda uchraydigan o‘xshash tushunchalarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish o‘quv materialini yaxlit idrok etishga yordam beradi. Bu esa o‘quvchining bilimlarni

alohida faktlar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida anglashiga zamin yaratadi.

Ikkinchidan, integratsiyalashgan ta’lim o‘quvchilarning tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Biror muammoni turli fanlar nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish o‘quvchini bir nechta yechim variantlarini izlashga, ularni taqqoslashga va asoslangan xulosa chiqarishga undaydi. Natijada o‘quvchining muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Uchinchidan, fanlararo yondashuv o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini faollashtiradi. Turli sohalarga oid bilimlarning birlashishi yangi g‘oyalarni ilgari surish, nostandart yechimlarni izlash va amaliy loyihalarni ishlab chiqish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim va hamkorlikdagi ta’lim metodlaridan foydalanish integratsiyalashgan darslarning samaradorligini oshiradi.

Ta’lim va tarbiyani fanlararo integratsiya asosida tashkil etish muayyan pedagogik va tashkiliy muammolarni ham yuzaga keltiradi. Ulardan biri pedagoglarning integratsiyalashgan darslarni loyihalashga tayyorgarligi bilan bog‘liq. O‘qituvchining faqat o‘z fani metodikasini bilishi yetarli bo‘lmay, boshqa fanlar mazmuni va metodik imkoniyatlari haqida ham umumiy tasavvurga ega bo‘lishi talab etiladi. Shu sababli pedagoglarning malakasini oshirish jarayonida fanlararo hamkorlik, integratsiyalashgan darslarni loyihalashtirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalalariga kengroq o‘rin berish zarur.

Yana bir muhim masala o‘quv dasturlari va darsliklarning o‘zaro muvofiqligidir. Turli fanlarda bir-biriga yaqin mavzularning turli vaqtlarda o‘rganilishi integratsiyalashgan darslarni tashkil etishda qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Shu bois o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda fanlararo bog‘liqlikni hisobga olish, mavzularning mazmuniy va vaqt jihatidan muvofiqligini ta’minlash muhimdir.

Integratsiyalashgan ta’limning samaradorligi ta’lim muassasasining moddiy-texnik imkoniyatlariga ham bog‘liq. Zamonaviy laboratoriyalar, raqamli ta’lim vositalari, multimedia resurslari va amaliy loyihalarni bajarish uchun zarur sharoitlarning mavjudligi o‘quvchilarning fanlararo bilimlarini amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq moddiy imkoniyatlar cheklangan sharoitlarda ham mavjud resurslardan oqilona foydalanish, oddiy tajribalar, muammoli topshiriqlar va jamoaviy loyihalar orqali integratsiyalashgan ta’limni tashkil etish mumkin.

Ta’lim va tarbiyaning uzviyligini ta’minlash uchun, avvalo, dars mazmunida bilim berish va tarbiyaviy maqsadlarning uyg‘unligini ta’minlash zarur. Bunda o‘qituvchi har bir mavzuning nafaqat ta’limiy, balki tarbiyaviy imkoniyatlarini ham oldindan belgilab olishi maqsadga muvofiq. O‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, hamkorlik qilishi, o‘z fikrini asoslay olishi va boshqalarning nuqtayi nazarini hurmat qilishi uchun qulay psixologik-pedagogik muhit yaratilishi ham muhim ahamiyatga ega.

Pedagoglarni tayyorlash va malakasini oshirish tizimida integratsiyalashgan ta’lim metodikasiga alohida e’tibor qaratish lozim. Bo‘lajak va amaldagi

pedagoglarning bir nechta fanlar kesishmasida darslarni loyihalash, fanlararo loyihalarni tashkil etish va o‘quvchilarning kompetensiyalarini kompleks baholash bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish ta’lim sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, dars jarayonida loyiha asosida ta’lim, muammoli ta’lim, kichik guruhlarda ishlash, munozara, amaliy tadqiqot va ijodiy topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday metodlar o‘quvchini ta’lim jarayonining passiv ishtirokchisidan faol subyektiga aylantirib, bilimlarni mustaqil izlash va amaliyotda qo‘llash imkoniyatini beradi. Shu bilan birga, jamoaviy faoliyat orqali hamkorlik, mas’uliyat, o‘zaro hurmat va bag‘rikenglik kabi tarbiyaviy sifatlar ham rivojlanadi.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti ta’lim tizimidan bilimli, mustaqil fikrlaydigan, ijodiy va ijtimoiy mas’uliyatli shaxsni shakllantirishni talab etmoqda. Bunday shaxsni tarbiyalashda ta’lim va tarbiyaning uzviyligini ta’minlash hamda fanlararo integratsiyadan samarali foydalanish muhim pedagogik shartlardan biri hisoblanadi.

Ta’lim va tarbiyaning uzviyligi o‘quvchining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini uning ma’naviy-axloqiy sifatlari bilan uyg‘un rivojlantirish imkonini beradi. Fanlararo integratsiya esa turli fanlarga oid bilimlarni o‘zaro bog‘lash, o‘quvchida yaxlit dunyoqarashni shakllantirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish hamda bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy ta’lim jarayonida ta’lim, tarbiya va integratsiya bir-biridan ajralgan yo‘nalishlar sifatida emas, balki yagona pedagogik tizimning o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari sifatida qaralishi lozim. Bilim, ma’naviyat va tizimli fikrlashning uyg‘unligi yosh avlodning intellektual, axloqiy va ijtimoiy jihatdan barkamol rivojlanishiga xizmat qiladi. Kelgusida fanlararo integratsiyaga asoslangan ta’limning metodik ta’minotini takomillashtirish, pedagoglarning ushbu yo‘nalishdagi kompetensiyalarini rivojlantirish hamda integratsiyalashgan darslarning amaliy samaradorligini ilmiy jihatdan baholash dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

2. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar*. — Toshkent: Iste’dod, 2015.

3. Yakubov J.A. Fanlararo integratsiyaning pedagogik asoslari // *Pedagogika jurnali*. — 2023. — №3.

4. Bybee R.W. *The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities*. — Arlington: NSTA Press, 2013.

5. Kenjaboyeva N.M. Boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida fanlararo integratsiyani takomillashtirish yo‘llari // *Fan, ta’lim, madaniyat va innovatsiya*. — 2024. — Jild 03, №7. — ISSN 2992-8915.

6. Kenjaboyeva N.M. STEAM ta’lim texnologiyasi asosida boshlang‘ich sinf darslarini tashkil qilish // *Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar*.

7. UNESCO. *Education for the 21st Century: Issues and Prospects*. — Paris: UNESCO, 2020.

8. Dewey J. *Democracy and Education*. — New York: Macmillan, 1916.

9. Beane J.A. *Curriculum Integration: Designing the Core of Democratic Education*. — New York: Teachers College Press, 1997.

10. Fogarty R. *How to Integrate the Curricula*. — Thousand Oaks: Corwin Press, 1991.

UDK: 37.017:34-053.6

O‘QUVCHILARDA HUQUQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH VA HUQUQBUZARLIKLARNING OLDINI OLISH MASALALARI

Xasanov A.X.,
Jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, tarix fanlari nomzodi, dotsent

Yusupxanova F.A.,
O‘zDSA Parasport va umumkasbiy fanlar kafedrasi v.b. dotsenti

Yosh avlodda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirish zamonaviy ta’lim-tarbiya tizimining muhim vazifalaridan biridir. Huquqiy bilimlarga ega bo‘lgan, o‘z huquq va burchlarini anglaydigan hamda qonun talablariga hurmat bilan munosabatda bo‘ladigan shaxs jamiyatning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Bugungi kunda o‘quvchilarning huquqiy bilimlarini oshirish bilan bir qatorda, ularda huquqiy madaniyatni shakllantirishga qaratilgan tarbiyaviy ishlarning mazmuni va samaradorligini takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir. Globallashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va yoshlarning turli axborot manbalaridan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi huquqiy tarbiya shakllarini ham zamonaviylashtirishni taqozo etmoqda.

Shu jihatdan o‘quvchilarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishda an’anaviy targ‘ibot usullari bilan bir qatorda interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar tahlili, munozara, rolli o‘yinlar, huquqiy vaziyatlarni modellashtirish va raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Har bir fuqaro shaxsiga nisbatan huquqiy madaniyat huquqni bilish va tushunish, uning talablariga ongli ravishda rioya qilish hamda o‘z huquq va burchlariga mas’uliyat bilan yondashishni anglatadi. Huquqiy madaniyat shaxs kamolotining muayyan sifat darajasini ifodalaydi.

Huquqiy madaniyat tarkibida bir necha o‘zaro bog‘liq jihatlarni ajratish mumkin. Birinchidan, huquqiy bilim va tafakkur, ya’ni huquqiy normalarni bilish, ularning mazmunini tushunish va ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini anglash. Ikkinchidan, huquqiy qadriyatlarga nisbatan ijobiy munosabat, qonunlarga hurmat va huquqiy me’yorlarning ahamiyatiga ishonch. Uchinchidan, mazkur bilim va qarashlarning amaliy xulq-atvorda namoyon bo‘lishidir.

Shu ma’noda huquqiy madaniyat faqat huquqiy ma’lumotlarni o‘zlashtirish bilan chegaralanmaydi. U shaxsning huquqiy bilimlarini kundalik xatti-harakatlari bilan bog‘lay olish qobiliyatini ham nazarda tutadi.

O‘quvchilarning huquqiy ongini rivojlantirishda ta’lim va tarbiya jarayonlarining uzviyligini ta’minlash muhimdir. O‘quvchilarga mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, qonun hujjatlari va davlat dasturlarining mazmun-mohiyatini ularning yosh va psixologik xususiyatlariga mos ravishda tushuntirish, qonunlarga hurmat munosabatini shakllantirish huquqiy tarbiyaning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi mumkin.

Bunda o‘quvchilarga huquq va burch, adolat, halollik, mas’uliyat, inson qadr-qimmati va o‘zaro hurmat kabi tushunchalarni izchil singdirish zarur. Konstitutsiyaviy bilimlarni bolalikdan boshlab yosh xususiyatlariga mos shaklda o‘rgatish ham huquqiy madaniyatning shakllanishiga xizmat qiladi.

Umumta’lim maktablarida huquqiy-ma’rifiy tadbirlarni xalqimiz tarixi, milliy qadriyatlar, ma’naviy meros va fuqarolik tarbiyasi bilan uyg‘un holda tashkil etish mumkin. Bunday yondashuv o‘quvchilarda jamiyatga daxldorlik, fuqarolik mas’uliyati va vatanparvarlik tuyg‘ularini rivojlantirishga yordam beradi.

Huquqiy tarbiya samaradorligini oshirishda o‘quvchilarni passiv tinglovchi emas, balki muhokama va tahlil jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish muhim. Masalan, dars va tarbiyaviy mashg‘ulotlarda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

Bezorilikning kelib chiqishiga qanday omillar sabab bo‘lishi mumkin?

Insonni huquqbuzarlikka undashi mumkin bo‘lgan ijtimoiy va psixologik omillar nimalardan iborat?

Axborot va media mahsulotlari o‘smirlarning xulq-atvoriga qanday ta’sir ko‘rsatishi mumkin?

Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun qonunchilikda qanday choralar belgilangan?

Huquqbuzarliklarning oldini olishda oila, maktab va mahallaning vazifalari nimalardan iborat?

Bunday savollar asosida tashkil etilgan munozara o‘quvchilarning huquqiy vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, o‘z fikrini asoslash va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

O‘quvchilar o‘rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish kompleks va tizimli yondashuvni talab qiladi. Bunda faqat ta’lim muassasasining faoliyati bilan cheklanib qolmasdan, oila va mahalla bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish muhim.

Oila, mahalla va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlikning uzviyligi bolaning ijtimoiylashuvi va xulq-atvorini qo‘llab-quvvatlashda muhim omillardan biridir. Mazkur subyektlar o‘rtasidagi axborot almashinuvi va hamkorlikning sustligi tarbiyaviy ta’sirning izchilligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Masalan, o‘quvchining maktabga qatnashi, bo‘sh vaqtini qanday o‘tkazishi, tengdoshlari bilan munosabati va psixologik holatidagi o‘zgarishlar haqida oila va maktab o‘rtasida muntazam muloqot bo‘lishi profilaktik ishlarning samaradorligini oshiradi. Bunda asosiy e’tibor jazolashga emas, balki huquqbuzarlikning sabab va xavf

omillarini erta aniqlash hamda o‘quvchiga tegishli pedagogik va psixologik yordam ko‘rsatishga qaratilishi lozim.

O‘quvchilarning huquqiy ongi yetarli darajada shakllanmaganligi, oilaviy va ijtimoiy muhitdagi muammolar, tengdoshlar ta’siri, bo‘sh vaqtning mazmunli tashkil etilmasligi kabi omillar ayrim hollarda xulq-atvorda salbiy o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois profilaktik ishlarni amalga oshirishda har bir o‘quvchining yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Huquqbuzarliklarning oldini olishda o‘quvchilarning darsdan tashqari vaqtini mazmunli tashkil etish ham muhim ahamiyatga ega. Sport mashg‘ulotlari, ijodiy to‘garaklar, kitobxonlik, intellektual o‘yinlar, volontyorlik va boshqa ijtimoiy faoliyat turlari o‘quvchilarning ijobiy qiziqishlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, o‘quvchilarning jismoniy va ruhiy salomatligiga mas’uliyatli munosabatini rivojlantirish ham profilaktik ishlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

O‘quvchilarning darsdan tashqari vaqtini mazmunli tashkil etishda ota-onalar, sinf rahbarlari, fan o‘qituvchilari, qo‘shimcha ta’lim o‘qituvchilari, to‘garak rahbarlari, maktab psixologi va tibbiyot xodimlarining hamkorligi muhimdir.

Mazkur ta’lim subyektlari o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy va profilaktik tadbirlarni o‘zaro muvofiqlashtirishi zarur. Bunda sinf rahbari ota-ona, o‘quvchi va pedagoglar o‘rtasidagi samarali muloqotni tashkil etuvchi muhim subyekt sifatida faoliyat yuritishi mumkin.

Maktab psixologi esa o‘quvchilarning psixologik holatini kuzatish, ijtimoiy moslashuvida qiyinchiliklarga duch kelayotgan bolalarni aniqlash, ota-onalar va pedagoglarga maslahat berish hamda zarur hollarda tegishli mutaxassislar bilan hamkorlik qilish orqali profilaktik ishlarni qo‘llab-quvvatlaydi.

O‘quvchilarda huquqiy madaniyatni shakllantirish va huquqbuzarliklarning oldini olish uzluksiz, tizimli va hamkorlikka asoslangan pedagogik jarayonni talab etadi. Huquqiy madaniyatni rivojlantirish faqat huquqiy bilimlarni berish bilan cheklanmasdan, o‘quvchilarda qonunlarga hurmat, o‘z huquq va burchlarini anglash, mas’uliyatli xulq-atvor va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishni ham qamrab olishi lozim.

Huquqiy tarbiyada zamonaviy interfaol metodlardan foydalanish, huquqiy vaziyatlarni muhokama qilish, munozaralar tashkil etish va o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash ta’lim jarayonining amaliy yo‘nalishini kuchaytiradi. Shu bilan birga, huquqbuzarliklarning oldini olishda oila, mahalla va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish va individual yondashuvga asoslangan profilaktik ishlarni rivojlantirish muhimdir.

Demak, o‘quvchilarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish va huquqbuzarliklarning oldini olish masalalarini ta’lim, tarbiya, psixologik qo‘llab-

quvvatlash va ijtimoiy hamkorlikning o‘zaro uyg‘unligi asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston xalqiga yangi yil tabrigi**.** – 2025-yil 31-dekabr.
2. Mirziyoyev Sh.M. Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnoma**.** – 2025-yil 26-dekabr.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi**.** – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 486 b.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri**.** – Toshkent: O‘qituvchi, 1993. – 182 b.
5. Mavrulov A. Vatanni sevish mas’uliyati**.** – Toshkent: Sano-standart, 2015. – 67 b.
6. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar**.** – Toshkent: Iste’dod, 2008. – 58 b.

UDK 159.9:37.015.3

AMALIYOTCHI PSIXOLOG FAOLIYATINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Jalilova Saboxat Xalilovna,
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi

Hozirgi zamon psixologiyasi – psixik hayot qonuniyatlari va faktlari, shaxsning mavjud bo‘lishi va rivojlanish xususiyatlarini o‘rganadi. Zamonaviy psixologiya ko‘p tarmoqli fan bo‘lib, uning sohalari orasida amaliy psixologiya alohida o‘rinni egallaydi. Amaliy psixologiyaning asosiy vazifasi nafaqat insonning individualligini, shu bilan birga unga ko‘rsatiladigan ta’sirotlarning xususiyatlarini ham o‘rganishdan iborat bo‘lib, psixologik yordam tarzida amalga oshiriladi.

Psixologik yordam – insonda yuzaga kelgan turli toifadagi qiyinchiliklarni bartaraf etish, ularni yumshatish yoki oldini olishga qaratilgan, diagnostika, maslahat, psixoterapiya va psixokorreksiya tarzidagi amaliy psixologiya vositalari yordamida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimidir.

Amerikalik psixolog Devid Mayersning ta’kidlashicha, psixologiyaning turli sohalari mavjud. Ba’zi psixologlar ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug‘ullansalar, boshqalari amaliy faoliyatni amalga oshiradilar [4]. Biologik muammolardan tortib madaniy muammolargacha shug‘ullanar ekanlar, psixologlar psixik jarayonlar va inson xulqini tavsiflash hamda tushuntirishdek yagona umumiy muammoni tadqiq qiladilar.

Olimlarning yana bir guruhi tatbiqiy psixologiya bilan shug‘ullanib, amaliy muammolarni o‘rganadilar. Masalan, tashkiliy-ishlab chiqarish psixologiyasi namoyandalari insonning ish joyidagi xulqini tadqiq qilib, foydali tavsiyalarni taklif etadilar.

Shuningdek, psixologlar muvaffaqiyatli nikoh qurish, xavotirlik va depressiyani yengib o‘tish, bolalarni tarbiyalash yuzasidan maslahatlar beradilar. Bu ko‘proq klinik psixologlar tomonidan amalga oshiriladi va ularning asosiy vazifasi bemorlarni o‘rganish, diagnostika qilish va davolashdan iborat bo‘ladi. Amaliy tayyorgarlikdan so‘ng ular test o‘tkazish, psixoterapiya bilan shug‘ullanish, psixik sog‘lomlashtirish dasturlarini tuzish, ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish bilan mashg‘ul bo‘ladilar. Bunga qarama-qarshi ravishda, psixoterapiya bilan shug‘ullanuvchi psixiatrlar vrach bo‘lib, dori-darmonlar tavsiya qilish va psixik buzilishlarning fiziologik sabablarini davolash huquqiga ega bo‘ladilar [4].

Rus psixologi G.S. Abramovaning ta’kidlashicha, amaliy psixolog kasbiy faoliyati modeli haqidagi masalaning muhim jihati shundaki, amaliy psixologning ishi o‘z mohiyat-mazmuniga ko‘ra o‘ziga xos, ya’ni u insonning individualligi bilan bog‘liq

[1]. Bunda psixologning o‘zi ham individuallikka ega bo‘lgan inson sifatida namoyon bo‘ladi.

Psixolog – murakkab kasbiy faoliyat sohasida ish olib boruvchi aqlli, xayrixoh, o‘ziga maftun etuvchi inson.

Psixologik xizmatni amaliyotchi psixologlar olib boradilar. Ular o‘z faoliyatlarini turli muassasalarda amalga oshiradilar. Psixolog qayerda ishlamasin, u turli yoshdagi, turli ijtimoiy mavqega ega, lekin shu bilan bir vaqtda o‘z individualligiga ega bo‘lgan, qaytarilmas xususiyat va shaxs sifatlariga ega insonlar bilan ishlaydi.

Biroq psixolog ham inson. Uning individualligi qanchalik yorqin namoyon bo‘lsa, uning kasbiy mahorati ham shunchalik yuqori bo‘ladi.

Amaliy psixolog faoliyatini tushunish va baholash ham murakkab. Psixologiyadan uzoq bo‘lgan odamlar psixolog faoliyatini tashqi hamda muhim bo‘lmagan ko‘rsatkichlar:

tadqiq qilingan mijozlar miqdori;

berilgan tavsiyalar;

o‘tkazilgan konsultatsiyalar;

turli xil tadbirlar va ulardagi chiqishlar asosida baholaydilar.

Bularning barchasi juda muhim va zarur. Biroq bunda eng muhim jihat – psixolog faoliyati va muloqoti natijasida mijozda yuzaga keladigan o‘zgarishlar hamda ularning qanday yuzaga kelishi masalasi diqqat markazidan chetda qoladi, deb ta’kidlaydi I.V. Dubrovina [2].

Psixologlarning kasbiy faoliyati mazmuni, uning shakllari va amalga oshirish metodlari masalasini tushunishga nisbatan turli qarashlar kuzatiladi. Bu nima bilan bog‘liq?

Birinchidan, bu psixologlarni kasbiy tayyorlash bilan bog‘liq. Hozirgi kunda psixologlarni psixologik tayyorlash tartibga solinmagan, uning mazmuni va darajasi ta’lim qayerda olib borilishi va ularni kimlar o‘qitishiga qarab farqlanadi. Kasbiy tayyorgarlikning mohiyati va murakkabligi shundaki, mutaxassis sifatida psixolog chuqur bilimlarga ega bo‘libgina qolmay, insonning real hayotiga ham bilimdonlik bilan mo‘ljal ola bilishi kerak.

Ikkinchidan, bu psixologning umumiy taraqqiyot darajasi va yo‘nalganligi, uning shaxsiy xususiyatlari, ijtimoiy hayotga qanchalik qo‘shilganligi, turli madaniyat xususiyatlarini hisobga olish qobiliyatlariga bog‘liq.

Uchinchidan, bu psixolog faoliyat yuritadigan muassasalarning o‘ziga xosligi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning har biri psixolog faoliyatiga turlicha talablar qo‘yadi.

To‘rtinchidan, bu psixolog shaxsiy hayotining xususiyatlari: shaxsiy hayotining farovonligi, yaqinlari bilan o‘zaro munosabatlari, moddiy ta’minlanganligi va zarur turmush sharoitlarining mavjudligiga bog‘liq. Uning mas’uliyati juda yuqori, lekin doim ham himoyalangan emas [3].

Amaliyotchi psixolog faoliyatining o‘ziga xos jihatlaridan yana biri uning mijoz bilan o‘rnatadigan professional munosabatlaridir. Psixologik yordam jarayonida

mijozning shaxsiy xususiyatlari, hayotiy tajribasi, ehtiyojlari va muammoga bo‘lgan munosabati hisobga olinishi lozim. Har bir insonning muammosi o‘ziga xos bo‘lgani sababli, bir xil usul yoki tavsiyani barcha mijozlarga bir xilda qo‘llash kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu bois amaliyotchi psixolog vaziyatni to‘g‘ri baholashi, mijozning individual xususiyatlarini aniqlashi va unga mos yondashuvni tanlashi zarur.

Psixologning kasbiy faoliyatida muloqot alohida ahamiyatga ega. Mijoz bilan ishonchli munosabatni shakllantirish, uni tinglay bilish, fikrini bo‘lmasdan eshitish, uning kechinmalarini tushunishga intilish psixologik yordamning samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biridir. Psixolog muloqot jarayonida o‘zining shaxsiy qarashlarini mijozga majburan singdirmasligi, balki mijozning muammoni anglashiga, mavjud imkoniyatlarini ko‘ra olishiga va mustaqil qaror qabul qilishiga ko‘maklashishi kerak.

Amaliyotchi psixolog faoliyatida kasbiy etika ham muhim o‘rin tutadi. Mijoz tomonidan bildirilgan ma’lumotlarning maxfiyligini saqlash, insonning sha’ni va qadr-qimmatiga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, uning shaxsiy hayotiga ehtiyotkorlik bilan yondashish psixologning muhim kasbiy vazifalaridandir. Psixologik yordam jarayonida insonning ishonchini suiiste’mol qilmaslik, mijozning shaxsiy xususiyatlari va hayotiy vaziyatini hisobga olish mutaxassisdan yuqori darajadagi mas’uliyatni talab etadi.

Shuningdek, amaliyotchi psixolog doimiy ravishda o‘z kasbiy bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirib borishi zarur. Psixologiya fani muntazam ravishda rivojlanib, yangi ilmiy qarashlar, tadqiqot natijalari va amaliy metodlar bilan boyib bormoqda. Shu sababli mutaxassisning oliy ta’lim jarayonida olgan bilimlari uning butun kasbiy faoliyati uchun yetarli bo‘lib qolmaydi. U ilmiy va amaliy adabiyotlarni o‘rganishi, kasbiy tajribasini tahlil qilishi, yangi yondashuvlarni o‘zlashtirishi va o‘z faoliyatini takomillashtirib borishi lozim.

Amaliyotchi psixolog faoliyatining yana bir muhim jihati shundaki, u turli yosh va ijtimoiy guruhlarga mansub insonlar bilan ishlashi mumkin. Ta’lim muassasalarida bolalar va o‘smirlar, ota-onalar hamda pedagoglar bilan; tashkilotlarda esa xodimlar va rahbarlar bilan ishlash jarayonida psixologdan turli vaziyatlarga moslasha olish qobiliyati talab etiladi. Ayniqsa, bolalar va o‘smirlar bilan ishlashda ularning yosh va individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Psixolog faoliyatining natijadorligi faqat o‘tkazilgan konsultatsiyalar yoki qo‘llanilgan psixodiagnostik metodlar soni bilan belgilanmasligi kerak. Asosiy e’tibor psixologik yordamning inson hayotida qanday ijobiy o‘zgarishlarga olib kelganiga, mijozning o‘z muammosini anglashiga, mavjud imkoniyatlarini aniqlashiga va hayotiy vaziyatlarda mustaqil ravishda to‘g‘ri yo‘l topishiga qaratilishi lozim. Shu ma’noda, amaliyotchi psixolog faoliyatining samaradorligi tashqi ko‘rsatkichlardan ko‘ra, mijoz bilan olib borilgan ishning mazmuni va natijasi bilan chambarchas bog‘liq.

Bundan tashqari, psixologning o‘z-o‘zini anglashi va o‘z faoliyatini tahlil qila olishi ham kasbiy rivojlanishning muhim shartidir. Psixolog boshqa insonlarning

muammolari bilan ishlash jarayonida o‘zining hissiy holati, munosabati va kasbiy imkoniyatlarini ham nazorat qila olishi kerak. Chunki psixologik faoliyat bevosita insonning ichki dunyosi bilan bog‘liq bo‘lib, undan nafaqat nazariy bilim, balki yuqori darajadagi shaxsiy yetuklikni ham talab qiladi.

Shunday qilib, ish va hayot sharoitlarining turlicha bo‘lishi, mutaxassislarning individual shaxs xususiyatlariga qaramay, psixologlik kasbi muhim, kasbiy va axloqiy jihatdan qadrlanadigan kasb hisoblanadi. Amaliyotchi psixologning kasbiy mahorati uning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, muloqot madaniyati, individual yondashuvi, kasbiy etikaga amal qilishi va inson shaxsiga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli amaliy psixolog faoliyatini takomillashtirishda mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi bilan bir qatorda, uning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ham doimiy e’tibor qaratish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. – Москва: «Академический проект», 2001. – 63 б.

2. Дубровина И.В. Практическая психология образования. – Санкт-Петербург, 2004. – 94 б.

3. Jalilova S.X., Qurbonova M.A. Ўзбекистонда психологик хизмат: муаммо ва ечимлар // Психология. Илмий журнал. – Бухоро, 2019. – № 2.

4. Майерс Д. Психология. – Минск, 2008. – 24 б.

5. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

6. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

UDK: 37.07:005.95/.96:159.9

MAKTAB TA’LIMI TASHKILOTLARI RAHBARLARIDA BOSHQARUV KOMPETENSIYALARINING RIVOJLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR

Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi Ta’lim sifati nazorati bo‘limi boshlig‘i, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Maktab ta’limi tashkilotlarining samaradorligi ko‘p jihatdan rahbar kadrlarning boshqaruv salohiyati va kompetensiyalariga bog‘liq. Xalqaro tadqiqotlar sharhida maktab rahbarligi va boshqaruvi o‘quvchilarning ta’lim natijalariga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biri ekani ta’kidlanadi [1]. Mazkur ta’sir, asosan, bilvosita xarakterga ega bo‘lib, o‘qituvchilarning motivatsiyasi, kasbiy hamkorligi, pedagogik faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va maktab muhitini rivojlantirish orqali namoyon bo‘ladi [2]. Demak, rahbarning boshqaruv kompetensiyalari faqat uning individual bilim va ko‘nikmalari bilan emas, balki faoliyat yuritayotgan ijtimoiy-psixologik muhit bilan ham chambarchas bog‘liq.

Boshqaruv psixologiyasi bilan boshqaruv amaliyoti o‘rtasida ayrim hollarda uzilishlar kuzatiladi. Xususan, rahbar kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlarida me’yoriy-huquqiy hamda ma’muriy masalalarga katta e’tibor qaratilgan holda, boshqaruv kompetensiyalarining rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar yetarlicha tizimli yoritilmasligi mumkin. Shu sababli maktab rahbarlarida boshqaruv kompetensiyalarining rivojlanish determinantlarini tizimlashtirish va ularni boshqaruv amaliyoti bilan bog‘lash muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biridir.

Boshqaruv psixologiyasida kompetensiya R. Boyatzis tomonidan samarali faoliyat bilan sababiy bog‘liq bo‘lgan shaxsiy xususiyatlar majmui sifatida talqin qilinadi [3]. L. M. Spencer va S. M. Spencerlarning “aysberg” modelida esa bilim va ko‘nikmalar kompetensiyaning nisbatan ko‘rinadigan qatlamini, motivlar, shaxsiy sifatlar va o‘z-o‘zini anglash kabi omillar esa chuqurroq qatlamini tashkil etadi [4]. Mazkur yondashuv boshqaruv kompetensiyasini faqat kasbiy bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki shaxsning motivatsion, kognitiv va xulqiy xususiyatlari bilan bog‘liq murakkab tizim sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Maktab rahbarining boshqaruv kompetensiyalari tarkibiga strategik fikrlash, jamoani boshqarish va rag‘batlantirish, pedagogik jarayonni qo‘llab-quvvatlash, o‘zgarishlarni boshqarish, resurslardan samarali foydalanish hamda tashqi hamkorlikni yo‘lga qo‘yish kabi kompetensiyalarni kiritish mumkin.

Rahbarlikning transformatsion modeli [5] rahbarning shaxsiy namunasi, istiqbolni belgilashi, intellektual rag‘batlantirishi va xodimlarga individual yondashuviga tayanadi. Pedagogik rahbarlik esa, avvalo, ta’lim va o‘qitish sifatini takomillashtirishga bevosita yo‘naltiriladi. Ayrim empirik tadqiqotlarda pedagogik rahbarlikning o‘quvchilar ta’lim natijalariga ta’siri boshqa rahbarlik shakllariga nisbatan sezilarli ekanligi ko‘rsatilgan [6]. Har ikki yondashuv ham rahbarning shaxsiy-psixologik xususiyatlari va u faoliyat yuritayotgan tashkiliy muhit bilan uzviy bog‘liq.

Maktab rahbarlarida boshqaruv kompetensiyalarining rivojlanishiga ta’sir etuvchi determinantlarni uch asosiy guruhga ajratish mumkin: shaxsiy-psixologik, tashkiliy-guruhiy hamda ijtimoiy-madaniy va me’yoriy determinantlar.

1-jadval

Boshqaruv kompetensiyalarining rivojlanish determinantlari

Determinantlar guruhi	**Asosiy determinantlar**	**Boshqaruv amaliyotidagi namoyon bo‘lishi**
Shaxsiy-psixologik	O‘zining boshqaruv imkoniyatlarini anglashi, kasbiy motivatsiya, emotsional intellekt, stressga chidamlilik	Qaror qabul qilish, tashabbuskorlik, muammolarni hal etish, o‘zgarishlarni boshqarish
Tashkiliy-guruhiy	Psixologik xavfsizlik, tashkiliy madaniyat, ish yuklamasi va resurslar, mentorlik	Jamoa bilan hamkorlik, vakolat berish, o‘qituvchilarni qo‘llab-quvvatlash
Ijtimoiy-madaniy va me’yoriy	Jamiyat kutishlari, madaniy qadriyatlar, hisobdorlik tizimi, tayinlash tartibi	Strategik rejalashtirish, tashqi hamkorlik, muloqot uslubi, boshqaruv qarorlarini qabul qilish

Shaxsiy-psixologik determinantlar orasida rahbarning o‘z boshqaruv imkoniyatlarini anglashi alohida ahamiyatga ega. A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘ziga samaradorlik konsepsiyasiga ko‘ra, shaxsning muayyan vazifalarni muvaffaqiyatli tashkil etish va amalga oshirish qobiliyatiga bo‘lgan ishonchi uning xulq-atvori va faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi [7]. Rahbarning o‘z boshqaruv imkoniyatlariga ishonchi murakkab qarorlarni qabul qilish, tashabbus ko‘rsatish, o‘zgarishlarni boshqarish va muvaffaqiyatsizliklardan keyin faoliyatni davom ettirish jarayonlarida muhim psixologik resurs vazifasini bajaradi.

Tashkiliy-guruhiy determinantlar orasida psixologik xavfsizlik alohida o‘rin tutadi. A. Edmondson psixologik xavfsizlikni jamoa a’zolarining shaxslararo munosabatlarda o‘zini xavfsiz his qilishi haqidagi umumiy tasavvur sifatida izohlaydi va uni jamoaning o‘rganish xatti-harakati bilan bog‘laydi [8]. Maktab muhitida psixologik xavfsizlikning mavjudligi rahbar va pedagoglar o‘rtasida ochiq muloqot,

fikr almashish, muammolarni yashirmasdan muhokama qilish va xatolardan o‘rganish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ish talablari va resurslari modeliga ko‘ra, yuqori darajadagi mehnat talablari yetarli resurslar bilan muvozanatlashmagan sharoitda kasbiy zo‘riqish va kuyish xavfi ortishi mumkin [9]. Maktab rahbarlari faoliyatida ish yuklamasining haddan tashqari ko‘payishi, ma’muriy vazifalarning ortishi va vaqt resurslarining cheklanganligi boshqaruv kompetensiyalarining to‘liq namoyon bo‘lishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimolini oshiradi. Shu sababli rahbar faoliyatida nafaqat talablarni, balki tashkiliy va psixologik resurslarni ham hisobga olish zarur.

Ijtimoiy-madaniy va me’yoriy determinantlar tarkibiga jamiyatning maktabga nisbatan kutishlari, hisobdorlik talablari, rahbarlarni tanlash va tayinlash tartibi, shuningdek, muayyan madaniy qadriyatlar kiradi. G. Xofstede tomonidan tavsiflangan hokimiyat masofasi kabi madaniy o‘lchovlar rahbar va xodimlar o‘rtasidagi munosabatlarga, qaror qabul qilishda ishtirok etish darajasiga va tashkilotdagi muloqot xususiyatlariga ta’sir qilishi mumkin [10].

O‘zbekistonda ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan me’yoriy-huquqiy hujjatlar [11; 12] maktab rahbarlari oldiga yangi vazifalar va talablarni qo‘ymoqda. Ushbu talablarning rahbarlarning kasbiy motivatsiyasi, boshqaruv uslubi, mas’uliyat hissi va psixologik holatiga ta’siri alohida empirik tadqiqotlarni talab etadi.

Yuqoridagi nazariy yondashuvlar va determinantlar tahlili maktab ta’limi tashkilotlari rahbarlarining boshqaruv faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi yo‘nalishlarni ajratib ko‘rsatish imkonini beradi:

1. **Rahbarlarni tayyorlash dasturlarini psixologik mazmun bilan boyitish.** Menejerlik kurslariga o‘z-o‘ziga samaradorlik, stressni boshqarish, emotsional intellekt, samarali muloqot va nizolarni boshqarish kabi ijtimoiy-psixologik modullarni kiritish.

2. **Psixologik xavfsiz tashkiliy muhitni shakllantirish.** Maktab jamoasida ochiq muloqot, konstruktiv fikr almashish va xatolardan o‘rganish madaniyatini rivojlantirish.

3. **Rahbarlarning ish yuklamasini maqbullashtirish.** Rahbarlarni bevosita boshqaruv faoliyatiga aloqador bo‘lmagan vazifalar va ortiqcha yig‘ilishlarga asossiz ravishda jalb etishni kamaytirish hamda kasbiy zo‘riqishning dastlabki belgilarini aniqlash mexanizmlarini joriy etish.

4. **Mentorlik va kasbiy qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish.** Yangi tayinlangan rahbarlarga tajribali rahbarlar yoki tegishli mutaxassislar tomonidan muntazam maslahat va psixologik-pedagogik ko‘mak berilishini yo‘lga qo‘yish.

Maktab ta’limi tashkilotlari rahbarlarining boshqaruv kompetensiyalari faqat kasbiy bilim va ko‘nikmalar asosida emas, balki shaxsiy-psixologik, tashkiliy-guruhiy hamda ijtimoiy-madaniy va me’yoriy determinantlarning o‘zaro ta’siri natijasida rivojlanadi.

Rahbarning o‘z boshqaruv imkoniyatlarini anglashi, kasbiy motivatsiyasi, emotsional intellekti va stressga chidamliligi uning individual boshqaruv salohiyatini belgilovchi muhim omillar bo‘lsa, psixologik xavfsizlik, tashkiliy madaniyat, ish yuklamasi, resurslar va mentorlik jamoaviy muhitning muhim determinantlari hisoblanadi. Jamiyat kutishlari, hisobdorlik tizimi, madaniy qadriyatlar va rahbarlarni tayinlash tartibi esa boshqaruv kompetensiyalarining ijtimoiy-madaniy va me’yoriy kontekstini belgilaydi.

Shu nuqtayi nazardan, boshqaruv psixologiyasining asosiy vazifalaridan biri rahbar kompetensiyalarini faqat baholash emas, balki ularning rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik va tashkiliy shart-sharoitlarni aniqlashdan iborat. Mazkur determinantlarni hisobga olish rahbar kadrlarni tanlash, tayyorlash, qayta tayyorlash va kasbiy qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Leithwood K., Harris A., Hopkins D. Seven strong claims about successful school leadership // *School Leadership & Management*. – 2008. – Vol. 28, No. 1. – P. 27–42.

2. Hallinger P., Heck R. H. Reassessing the principal’s role in school effectiveness: A review of empirical research, 1980–1995 // *Educational Administration Quarterly*. – 1996. – Vol. 32, No. 1. – P. 5–44.

3. Boyatzis R. E. *The Competent Manager: A Model for Effective Performance.* – New York: Wiley, 1982.

4. Spencer L. M., Spencer S. M. *Competence at Work: Models for Superior Performance.* – New York: Wiley, 1993.

5. Bass B. M., Riggio R. E. *Transformational Leadership.* 2nd ed. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2006.

6. Robinson V. M. J., Lloyd C. A., Rowe K. J. The impact of leadership on student outcomes: An analysis of the differential effects of leadership types // *Educational Administration Quarterly*. – 2008. – Vol. 44, No. 5. – P. 635–674.

7. Bandura A. *Self-Efficacy: The Exercise of Control.* – New York: W. H. Freeman, 1997.

8. Edmondson A. Psychological safety and learning behavior in work teams // *Administrative Science Quarterly*. – 1999. – Vol. 44, No. 2. – P. 350–383.

9. Bakker A. B., Demerouti E. The Job Demands-Resources model: State of the art // *Journal of Managerial Psychology*. – 2007. – Vol. 22, No. 3. – P. 309–328.

10. Hofstede G. *Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations.* 2nd ed. – Thousand Oaks: Sage, 2001.

11. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”.

13. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

14. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

15. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK 37.07:159.9

MAKTAB RAHBARLARINING BOSHQARUV FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK OMILLAR VA KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi Ta’lim sifati nazorati bo‘limi boshlig‘i, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Maktab ta’limi tashkilotlarining samaradorligi ko‘p jihatdan rahbar kadrlarning boshqaruv salohiyati bilan belgilanadi. Xalqaro tadqiqotlar sharhida maktab rahbarligi va boshqaruvi o‘quvchilarning o‘zlashtirishiga ta’sir qiluvchi omillar orasida sinfdagi o‘qitishdan keyingi o‘rinda turishi ta’kidlanadi [1]. Bu ta’sir asosan bilvosita, ya’ni o‘qituvchilarning motivatsiyasi, kasbiy hamkorligi va maktab muhiti orqali amalga oshadi [2]. Demak, rahbarning kasbiy kompetentligi nafaqat uning shaxsiy bilim va ko‘nikmalariga, balki u faoliyat yuritayotgan ijtimoiy-psixologik muhitga ham bog‘liq.

Boshqaruv psixologiyasi va amaliyot o‘rtasida esa ko‘pincha uzilish kuzatiladi. Rahbar kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlarida me’yoriy-huquqiy hamda ma’muriy mavzular ustun bo‘lib, kasbiy kompetentlikning qaysi psixologik va ijtimoiy omillar ta’sirida rivojlanishi masalasi kamroq o‘rganiladi. Shu sababli maktab rahbarlarining boshqaruv faoliyatida psixologik omillar va kasbiy kompetentlikni rivojlantirish masalalarini tizimli o‘rganish hamda ularni boshqaruv amaliyoti bilan bog‘lash muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshqaruv psixologiyasida kompetensiya R. Boyatzis asarlaridan boshlab shaxsning samarali faoliyat bilan sababiy bog‘liq xususiyati sifatida talqin etiladi [3]. L. Spenser va S. Spenserlarning “aysberg” modelida bilim va ko‘nikmalar yuza qatlamni, motivlar, shaxsiy xislatlar va o‘z-o‘zini anglash esa chuqur qatlamni tashkil etadi [4]. Chuqur qatlamni o‘zgartirish nisbatan murakkab bo‘lgani sababli uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Maktab rahbarining kasbiy kompetentligi tarkibiga strategik fikrlash, jamoani boshqarish va rag‘batlantirish, pedagogik jarayonni qo‘llab-quvvatlash, o‘zgarishlarni boshqarish, resurslar bilan ishlash hamda tashqi hamkorlik kabi yo‘nalishlarni kiritish mumkin. Rahbarlik modellari orasida transformatsion yondashuv [5] rahbarning shaxsiy namunasi, istiqbol rejasi, intellektual rag‘batlantirishi va individual yondashuviga tayanadi. Pedagogik rahbarlik esa o‘qitish sifatini bevosita yo‘naltirishga qaratilgan bo‘lib, ayrim tahlillarda uning o‘quvchilar natijalariga ta’siri kuchliroq ekani ko‘rsatilgan [6]. Har ikkala yondashuv ham rahbarning psixologik xususiyatlari va u faoliyat yuritayotgan muhit bilan uzviy bog‘liq.

Maktab rahbarlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik omillarni shaxsiy-psixologik, tashkiliy-guruhiy hamda ijtimoiy-madaniy va me’yoriy omillarga ajratish maqsadga muvofiq.

Shaxsiy-psixologik omillar qatoriga rahbarning o‘z boshqaruv imkoniyatlarini anglashi, kasbiy motivatsiyasi, emotsional intellekti va stressga chidamliligi kiradi. A. Bandura o‘z-o‘ziga ishonchni shaxsning zarur harakatlarni tashkil etish va bajara olishiga bo‘lgan ishonchi sifatida ta’riflaydi [7]. Bunday ishonch rahbarning murakkab qarorlarni qabul qilishi, o‘zgarishlarni boshqarishi va muvaffaqiyatsizliklardan keyin tiklanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Rahbar o‘zining kuchli va zaif jihatlarini anglab, faoliyatini tahlil qila olgan sari kasbiy rivojlanish uchun zarur bo‘lgan individual strategiyalarni shakllantirish imkoniyati ham ortadi.

Kasbiy motivatsiya ham rahbar faoliyatining muhim psixologik omillaridan biridir. Ichki motivatsiyasi yuqori bo‘lgan rahbar o‘z faoliyatini faqat ma’muriy vazifalarni bajarish bilan cheklab qo‘ymaydi, balki ta’lim sifatini oshirish, jamoani rivojlantirish va maktabning istiqboldagi faoliyatini takomillashtirishga intiladi. Emotsional intellekt esa rahbarning o‘z his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish, boshqa insonlarning hissiy holatini tushunish hamda samarali muloqot qilish qobiliyatini belgilaydi.

Tashkiliy-guruhiy omillar orasida jamoadagi psixologik xavfsizlik alohida o‘rin tutadi. A. Edmondson psixologik xavfsizlikni jamoa a’zolarining shaxslararo munosabatlarda o‘zini xavfsiz his etishiga bo‘lgan umumiy ishonch sifatida izohlaydi va uni jamoaning o‘rganish xatti-harakati bilan bog‘laydi [8]. Maktab jamoasida xodimlar o‘z fikrini erkin bildira olishi, muammolarni yashirmasdan muhokama qilishi va xatolardan xulosa chiqarishi uchun qulay psixologik muhit mavjud bo‘lishi rahbarning boshqaruv kompetentligini namoyon etishiga ijobiy ta’sir qiladi.

Ish talablari va resurslari modeliga ko‘ra, yuqori ish talablari yetarli resurslar bilan qoplanmasa, kasbiy kuyish xavfi ortadi [9]. Maktab rahbarlarining ish yuklamasining haddan tashqari yuqoriligi, ortiqcha ma’muriy vazifalar, vaqt tanqisligi va doimiy nazorat bosimi ularning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Natijada strategik fikrlash, ijodkorlik, jamoa bilan ishlash va muammolarni konstruktiv hal etish imkoniyatlari cheklanadi.

Mentorlik va kasbiy hamkorlik ham rahbarlarning rivojlanishida muhim tashkiliy-guruhiy omil hisoblanadi. Tajribali rahbarlar bilan fikr almashish, boshqaruvdagi real vaziyatlarni tahlil qilish va ilg‘or tajribalarni o‘rganish yangi rahbarlarning kasbiy moslashuvini tezlashtiradi. Shu bilan birga, rahbarlar o‘rtasidagi hamkorlik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda yangi yondashuvlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-madaniy va me’yoriy omillarga jamiyatning maktabga bo‘lgan kutishlari, hisobdorlik talablari, rahbarni tanlash va tayinlash tartibi hamda madaniy qadriyatlar kiradi. G. Xofstede tomonidan tasvirlangan hokimiyat masofasi kabi madaniy o‘lchovlar rahbar va xodimlar o‘rtasidagi munosabatlarga, qarorlar qabul qilishda ishtirok etish darajasiga va jamoada ochiq muloqotga ta’sir ko‘rsatishi mumkin [10].

O‘zbekistonda ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan me’yoriy hujjatlar [11, 12] maktab rahbarlari oldiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Zamonaviy rahbar nafaqat ma’muriy boshqaruvni amalga oshirishi, balki ta’lim sifatini ta’minlashi, pedagoglarni kasbiy rivojlanishga yo‘naltirishi, jamoada sog‘lom psixologik muhit yaratishi va ta’lim tashkilotining rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishi lozim. Bu talablarning rahbar shaxsiga va uning psixologik holatiga ta’sirini alohida o‘rganish zarur.

Maktab rahbarlarining boshqaruv faoliyatini takomillashtirishda, avvalo, rahbarlarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlarining mazmunini takomillashtirish muhimdir. Menejerlik kurslari tarkibiga o‘z boshqaruv imkoniyatlarini anglash, stressni boshqarish, samarali muloqot, nizolarni konstruktiv hal etish, emotsional intellekt va jamoani motivatsiyalash kabi ijtimoiy-psixologik mavzularni kengroq kiritish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, maktablarda sog‘lom psixologik xavfsizlik muhitini yaratish, ochiq muloqot va xatolardan o‘rganish madaniyatini shakllantirish zarur. Rahbar jamoa a’zolarining fikrlarini tinglashi, muammolarni jazolash vositasi sifatida emas, balki rivojlanish imkoniyati sifatida ko‘rib chiqishi samarali boshqaruvning muhim shartlaridan biridir.

Rahbarlarning ish yuklamasini muvozanatlash ham alohida ahamiyatga ega. Faoliyatiga bevosita aloqador bo‘lmagan ishlar va ortiqcha yig‘ilishlarga jalb etilishni kamaytirish, kasbiy kuyishning dastlabki belgilarini aniqlash va psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini joriy etish rahbarning kasbiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, rahbarlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish bir martalik malaka oshirish kurslari bilan cheklanmasligi kerak. Bu jarayon uzluksiz kasbiy rivojlanish, amaliy vaziyatlarni tahlil qilish, mentorlik, o‘z-o‘zini baholash va muntazam refleksiya asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv rahbarning o‘z faoliyatini doimiy ravishda tahlil qilishiga va boshqaruv uslubini mavjud sharoitga moslashtirishiga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, maktab rahbarlarining kasbiy kompetentligi shaxsiy-psixologik, tashkiliy-guruhiy hamda ijtimoiy-madaniy va me’yoriy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida rivojlanadi. Rahbarning o‘z imkoniyatlarini anglashi, kasbiy motivatsiyasi, emotsional intellekti va stressga chidamliligi uning boshqaruv faoliyatining ichki psixologik asoslarini tashkil etadi. Jamoada psixologik xavfsizlik, samarali hamkorlik, mentorlik va yetarli tashkiliy resurslar esa ushbu kompetensiyalarning amaliy faoliyatda namoyon bo‘lishiga sharoit yaratadi. Shu sababli maktab rahbarlarini tanlash, tayyorlash va kasbiy qo‘llab-quvvatlash jarayonlarida boshqaruvning psixologik jihatlariga alohida e’tibor qaratish ta’lim tashkilotlari samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Leithwood K., Harris A., Hopkins D. Seven strong claims about successful school leadership // School Leadership & Management. 2008. Vol. 28, No. 1. P. 27–42.
2. Hallinger P., Heck R. H. Reassessing the principal's role in school effectiveness: A review of empirical research, 1980–1995 // Educational Administration Quarterly. 1996. Vol. 32, No. 1. P. 5–44.
3. Boyatzis R. E. The Competent Manager: A Model for Effective Performance. New York: Wiley, 1982.
4. Spencer L. M., Spencer S. M. Competence at Work: Models for Superior Performance. New York: Wiley, 1993.
5. Bass B. M., Riggio R. E. Transformational Leadership. 2nd ed. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2006.
6. Robinson V. M. J., Lloyd C. A., Rowe K. J. The impact of leadership on student outcomes: An analysis of the differential effects of leadership types // Educational Administration Quarterly. 2008. Vol. 44, No. 5. P. 635–674.
7. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W. H. Freeman, 1997.
8. Edmondson A. Psychological safety and learning behavior in work teams // Administrative Science Quarterly. 1999. Vol. 44, No. 2. P. 350–383.
9. Bakker A. B., Demerouti E. The Job Demands-Resources model: State of the art // Journal of Managerial Psychology. 2007. Vol. 22, No. 3. P. 309–328.
10. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage, 2001.
11. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.
13. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.
14. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.
15. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK 159.9:796.07

KASBIY KOMPETENTLIK — BO‘LAJAK SPORT PSIXOLOGLARI KASBIY KAMOLOTINI BELGILOVCHI OMIL SIFATIDA

Rasulov Zokir Pardayevich,
O‘zbekiston davlat sport akademiyasi,
ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Ma’lumki, sport sohasining jadal rivojlanishi sportchilarni nafaqat jismoniy, balki psixologik jihatdan tayyorlash masalasiga ham alohida e’tibor qaratishni taqozo etmoqda. Zamonaviy sport amaliyotida sportchining yuqori natijalarga erishishi uning jismoniy tayyorgarligi bilan bir qatorda, motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va musobaqa jarayonidagi psixologik holatini boshqara olish qobiliyatiga ham bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, sport psixologining kasbiy faoliyati sportchilarning psixologik tayyorgarligini ta’minlash, ularning individual-psixologik xususiyatlarini o‘rganish va sport faoliyati samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sport psixologiyasi yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning kelgusidagi kasbiy faoliyati turli va murakkab psixologik vaziyatlar bilan bog‘liq bo‘lib, ulardan maxsus bilim, amaliy ko‘nikma, kasbiy tajriba hamda shaxsiy-psixologik sifatlarning uyg‘unligini talab qiladi. Sportchi bilan individual ishlash, uning psixologik holatini diagnostika qilish, musobaqa oldidan psixologik tayyorgarlikni tashkil etish, stress va emotsional zo‘riqishni kamaytirish, motivatsiyani shakllantirish hamda sport jamoasida sog‘lom psixologik muhitni yaratish bo‘lajak sport psixologidan yuqori darajadagi kasbiy kompetentlikni talab etadi.

Shu jihatdan, bo‘lajak sport psixologlarini tayyorlash jarayonida kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish bilan bir qatorda, ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish ham muhim psixologik-pedagogik vazifa hisoblanadi. Kasbiy kompetentlik mutaxassisning o‘zlashtirgan bilimlarini amaliy faoliyatda qo‘llashi, kasbiy vaziyatlarni tahlil qilishi, mustaqil qaror qabul qilishi va faoliyat natijalarini baholashi imkoniyatlarini belgilaydi.

Kasbiy kompetentlik tushunchasi pedagogika va psixologiya fanlarida turli nuqtayi nazarlardan talqin etilgan. Jumladan, A.V. Xutorskoy kompetensiyani muayyan faoliyat sohasida samarali faoliyat yuritish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va faoliyat usullarining o‘zaro bog‘liq majmui sifatida, kompetentlikni esa shaxsning mazkur kompetensiyaga egaligi hamda unga nisbatan shaxsiy munosabati sifatida izohlaydi [1].

Mazkur yondashuv nuqtayi nazaridan, bo‘lajak sport psixologi uchun kasbiy kompetentlik faqat sport psixologiyasiga oid bilimlarni egallash bilangina cheklanmaydi. Talaba ushbu bilimlarni real sport vaziyatlarida qo‘llay olishi, sportchining individual xususiyatlarini hisobga olishi va kasbiy vazifalarni mustaqil hal eta olishi zarur. Demak, Xutorskoy yondashuvida kompetentlikning bilim va ko‘nikmalar bilan bir qatorda, shaxsning faoliyatga bo‘lgan munosabati bilan bog‘lanishi sport psixologlarini kasbiy tayyorlash uchun ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqotchi E.F. Zeer kompetentlikni shaxsning muayyan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zida mujassamlashtirgan integrativ sifati sifatida qaraydi. Olimning yondashuvida kompetensiyalar bilim, ko‘nikma, faoliyat qobiliyatlari hamda qadriyat-motivatsion komponentlarning birligini ifodalaydi [2].

Bizningcha, ushbu yondashuv bo‘lajak sport psixologlarining kasbiy kompetentligini tadqiq etishda alohida ahamiyatga ega. Chunki sport psixologi faoliyatining samaradorligi faqat uning psixologik bilimlariga emas, balki kasbiy faoliyatga bo‘lgan motivatsiyasi, sportchilar bilan ishlashga tayyorligi, kasbiy qadriyatlari va amaliy vaziyatlarda mavjud bilimlarini safarbar qila olish qobiliyatiga ham bog‘liq. Shuning uchun kasbiy kompetentlikni yaxlit va integrativ shaxsiy sifat sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

A.K. Markova professionalizm va kasbiy kompetentlikni insonning kasbiy faoliyatni yuqori darajada amalga oshirish imkoniyatlari bilan bog‘laydi. Uning yondashuvida kasbiy kompetentlik tarkibida professional bilim va ko‘nikmalar bilan bir qatorda, psixologik sifatlar, kasbiy pozitsiya, kasbiy intilishlar va mehnat motivatsiyasi ham muhim o‘rin egallaydi [3].

A.K. Markovaning mazkur qarashlari bo‘lajak sport psixologlarining kasbiy kamolotini tushuntirishda muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki sport psixologining kasbiy yetukligi faqat psixologik metodikalarni bilishi bilan emas, balki sportchi bilan ishlashga bo‘lgan munosabati, kasbiy mas’uliyati, o‘z faoliyatiga nisbatan refleksiv munosabati va professional rivojlanishga intilishi bilan ham belgilanadi. Shu sababli kasbiy kompetentlikni bo‘lajak sport psixologining kasbiy kamolotini ta’minlovchi kompleks omil sifatida qarash mumkin.

N.V. Kuzmina kasbiy kompetentlikni mutaxassisning kasbiy vazifalarni samarali hal etish uchun ilmiy va amaliy bilimlarni maqsadga muvofiq tarzda qo‘llay olish qobiliyati bilan bog‘laydi. Olim pedagogik faoliyat kompetentligini maxsus-kasbiy, metodik, ijtimoiy-psixologik va differensial-psixologik jihatlar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqadi [4].

Mazkur fikrni sport psixologiyasi faoliyatiga tatbiq etadigan bo‘lsak, bo‘lajak mutaxassisning kasbiy kompetentligi sport psixologiyasiga oid maxsus bilimlar, psixodiagnostik va psixokorreksion metodlarni egallash, sportchi bilan samarali muloqot qilish, uning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish va turli kasbiy

vaziyatlarda mos psixologik yondashuvni tanlash qobiliyatlarining birligi orqali namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, I.A. Zimnyaya kompetentlikning motivatsion, kognitiv, xulq-atvor, qadriyat-mazmuniy va emotsional-irodaviy jihatlarini ajratib ko‘rsatadi. Uning yondashuvida kompetentlik faqat bilimning mavjudligi emas, balki ushbu bilimni amaliy faoliyatda namoyon etishga tayyorlik va uni real vaziyatlarda qo‘llash tajribasi bilan tavsiflanadi [5].

Bizning tadqiqotimiz nuqtayi nazaridan, ushbu yondashuv ayniqsa muhimdir. Chunki bo‘lajak sport psixologining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda motivatsion komponent uning boshqa tarkibiy qismlarini faollashtiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi. Kasbiy faoliyatga qiziqish, sportchilar bilan ishlashga bo‘lgan ehtiyoj, muvaffaqiyatga intilish va professional o‘zini rivojlantirish motivi talabaning bilimlarni egallashiga, amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishiga va kasbiy tajriba orttirishiga turtki beradi.

Shu asosda bo‘lajak sport psixologlarining kasbiy kompetentligini motivatsion, kognitiv, amaliy-faoliyat, kommunikativ, refleksiv va shaxsiy-psixologik komponentlarning o‘zaro integratsiyasi sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Bunda:

motivatsion komponent — kasbiy qiziqish va maqsadlarni;

kognitiv komponent — sport psixologiyasiga oid bilimlarni;

amaliy-faoliyat komponenti — psixologik metod va texnologiyalarni qo‘llashni;

kommunikativ komponent — sportchi va murabbiylar bilan samarali muloqotni;

refleksiv komponent — o‘z faoliyatini tahlil qilishni;

shaxsiy-psixologik komponent — empatiya, emotsional barqarorlik, mas’uliyat va stressga chidamlilikni qamrab oladi.

Kasbiy kompetentlikning bo‘lajak sport psixologlari kasbiy kamolotidagi o‘rni

Bo‘lajak sport psixologlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish ularning kasbiy kamolotini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lishining yana bir jihati shundaki, kasbiy kompetentlik shakllangan sari talabaning mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorgarligi ham ortib boradi. Bunda talaba nafaqat mavjud bilimlarni takrorlaydi, balki yangi kasbiy vaziyatlarni mustaqil tahlil qiladi, muammolarni aniqlaydi, psixologik yordamning maqbul usullarini tanlaydi va o‘z faoliyati natijalarini baholaydi.

Shu bilan birga, sport psixologining kasbiy kompetentligi uning psixologik diagnostika, psixologik maslahat, psixokorreksiya, psixoprofilaktika va sportchining psixologik tayyorgarligini tashkil etish kabi faoliyat yo‘nalishlarini samarali amalga oshira olishida namoyon bo‘ladi. Mazkur faoliyat turlarining har biri maxsus psixologik bilimlar bilan bir qatorda, yuqori darajadagi kommunikativ qobiliyat, empatiya, kuzatuvchanlik, emotsional barqarorlik va refleksivlikni talab qiladi.

Kasbiy kompetentlikning rivojlanishi bo‘lajak sport psixologining murakkab sport vaziyatlarida oqilona qaror qabul qilish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Masalan, sportchining musobaqa oldidagi kuchli hayajoni, mag‘lubiyatdan keyingi psixologik

tushkunligi, motivatsiyasining pasayishi yoki jamoada yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarda psixologdan vaziyatni tezkor baholash, individual yondashuvni tanlash va tegishli psixologik yordamni tashkil etish talab qilinadi.

Shu jihatdan, kasbiy kompetentlik bo‘lajak sport psixologining kasbiy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lovchi, uning kasbiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi va professional o‘zini-o‘zi rivojlantirishini rag‘batlantiruvchi omil sifatida qaralishi mumkin. Uning shakllanganlik darajasi mutaxassisning nafaqat ta’lim jarayonidagi, balki kelgusidagi kasbiy faoliyatidagi samaradorligi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bo‘lajak sport psixologining kasbiy kamolotini ta’minlovchi muhim omillardan biri bo‘lib, uning shakllanishi ta’lim jarayonida nazariy bilim, amaliy tayyorgarlik, kasbiy motivatsiya, kommunikativ faoliyat va refleksiv rivojlanishning o‘zaro uyg‘unligini talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, kasbiy kompetentlik bo‘lajak sport psixologlarining kasbiy kamolotini belgilovchi muhim psixologik-pedagogik omil hisoblanadi. Uning shakllanishi sport psixologiyasi yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, kasbiy motivatsiyasi, kommunikativ va refleksiv qobiliyatlari hamda kasbiy jihatdan muhim shaxsiy sifatlarining o‘zaro uyg‘un rivojlanishi bilan belgilanadi.

Shu bilan birga, bo‘lajak sport psixologlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonida ta’limning nazariy va amaliy tarkibiy qismlarini integratsiyalash, real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan topshiriqlardan foydalanish, refleksiv faoliyatni kuchaytirish hamda talabalarning mustaqil kasbiy rivojlanishiga sharoit yaratish muhim pedagogik shartlar sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada kasbiy kompetentlik bo‘lajak sport psixologining kasbiy bilim va ko‘nikmalarini yaxlit tizimga birlashtirib, uning mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorgarligini ta’minlovchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Эйдос. – 2002. – № 1. – С. 34.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. – М.: Академия, 2009. – 240 с.
3. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 308 с.
4. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М.: Высшая школа, 1990. – 119 с.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 87.

UDK 159.922.8:316.356.2

OTA-ONA VA FARZAND O‘RTASIDAGI MUNOSABATLAR XUSUSIYATLARINING O‘SMIRLARDAGI HISSIY BEQARORLIKKA TA’SIRI

Agzamova Malika Muratovna,
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
“Din psixologiyasi va pedagogika” kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Insonning emotsional sohasi tashqi voqea va hodisalarning subyektiv ahamiyatini belgilovchi affektiv holatlar hamda individual xususiyatlar majmuasidan iborat. Emotsiyalar xulq-atvorni tartibga solishda muhim rol o‘ynab, samarali ijtimoiy integratsiya uchun zarur bo‘lgan shaxsiy moslashuv, muloqot va motivatsiyani ta’minlaydi. Biroq emotsional sohaning rivojlanishi ko‘pincha muayyan qiyinchiliklar bilan kechadi. Ayniqsa, o‘smirlik davrida bu holat hissiy beqarorlik, yuqori ta’sirchanlik va emotsional reaksiyalarning tez o‘zgarishi ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin [3].

L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, hissiyotlarning rivojlanishi ijtimoiy o‘zaro munosabatlar bilan chambarchas bog‘liq. Olim shaxsning keyingi rivojlanishini belgilovchi muhim psixologik tuzilmalar aynan o‘smirlik davrida shakllanishini ta’kidlagan [2].

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim va ziddiyatli bosqichi hisoblanadi. Mazkur davrda psixikaning kognitiv, emotsional va motivatsion tuzilmalarida sezilarli o‘zgarishlar yuz beradi. Kechagi bola asta-sekin mustaqillikka, o‘z fikri va xatti-harakatlari uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga intila boshlaydi. Biroq biologik yetilish jarayoni, ijtimoiy muhitning murakkablashuvi va shaxslararo munosabatlardagi o‘zgarishlar ko‘pincha o‘smirlarda emotsional beqarorlik va yuqori darajadagi ta’sirchanlikni yuzaga keltiradi [1; 2].

O‘smirlar o‘z hissiyotlarini anglash va tushunish qobiliyatini tobora rivojlantirib boradilar, biroq ularni samarali boshqarish hali ham muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. D.B. Elkonin ta’kidlaganidek, o‘smirlik davrida tengdoshlar bilan muloqot yetakchi faoliyatlardan biriga aylanadi. Natijada tengdoshlar bilan munosabatlar kuchli hissiy kechinmalarning muhim manbalaridan biri bo‘lib qoladi [4].

O‘smirlarning hissiy holatini o‘rganishning muhimligi ruhiy salomatlik sohasidagi zamonaviy tendensiyalar bilan ham tasdiqlanadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, 10–19 yoshdagi har yetti nafar o‘smirdan taxminan bir nafari ruhiy salomatlik bilan bog‘liq muammolarga duch keladi. Ushbu yosh guruhida

depressiya, xavotir va xulq-atvor buzilishlari keng tarqalgan muammolar qatoriga kiradi [6].

O‘smirlik davri bolalik va kattalik o‘rtasidagi o‘tish bosqichini ifodalaydi. O‘smirning mustaqillikka va o‘z xatti-harakatlarini erkin belgilashga intilishi ko‘pincha hayotiy tajriba hamda psixologik barqarorlikning yetarli darajada shakllanmaganligi bilan to‘qnashadi. Bu holat o‘smirning o‘zini kattalardek his qilishi, ya’ni subyektiv qarashlari bilan uning real imkoniyatlari o‘rtasida ichki ziddiyat yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Oila muhiti esa o‘smirning hissiy farovonligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Nosog‘lom oilaviy munosabatlar, hissiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi yoki tarbiyaviy talablarning nomutanosibligi o‘smirning hissiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [3].

Empirik tadqiqot Toshkent shahridagi 188-sonli umumta’lim maktabida o‘tkazildi. Tadqiqotda 27 nafar o‘smir va ularning 22 nafar onasi ishtirok etdi. Tadqiqotning asosiy maqsadi oiladagi tarbiya usullari hamda ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlarning o‘smirlarning hissiy holati bilan bog‘liq xususiyatlarini aniqlashdan iborat bo‘ldi.

Baholash uchun E.G. Eydemiller va V.V. Yustiskis tomonidan ishlab chiqilgan “Oilaviy munosabatlar tahlili” (OMT) metodikasidan foydalanildi. Mazkur metodika ota-onaning farzandga munosabatini kompleks baholash, tarbiyaviy ta’sirning o‘ziga xos jihatlarini, bolaga qo‘yiladigan talablar xususiyatini, hissiy jalb etilganlik darajasini hamda oiladagi nazorat xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi [5].

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ishtirokchi onalar orasida oilaviy tarbiyaning bir qator nomutanosib shakllari aniqlandi. Jumladan, yuqori axloqiy mas’uliyat va hissiy rad etish ko‘rsatkichlari eng yuqori ulushni tashkil etdi — har ikkala ko‘rsatkich bo‘yicha 5 nafardan, ya’ni 22,7 foizdan natija qayd etildi. Shafqatsiz munosabat ko‘rsatkichi 4 nafar onada (18,2 foiz), haddan tashqari homiylikka asoslangan giperproteksiya va hukmronlik qiluvchi giperproteksiya esa 3 nafardan (13,6 foiz) qayd etildi.

Mazkur natijalar tanlanma guruhdagi ayrim onalar o‘smirga nisbatan yuqori darajadagi talablarni qo‘yishga moyilligini ko‘rsatadi. Bunday tarbiyaviy yondashuvlarda o‘smirning yosh va individual xususiyatlari, mustaqillikka bo‘lgan ehtiyoji hamda hissiy ehtiyojlarini yetarli darajada hisobga olmaslik holatlari kuzatilishi mumkin.

“Hissiy rad etish” ko‘rsatkichining nisbatan yuqori ulushi ota-ona va o‘smir o‘rtasidagi hissiy yaqinlikning yetarli darajada shakllanmaganligi, shartsiz qabul qilish va qo‘llab-quvvatlashni namoyon etishda qiyinchiliklar mavjudligini ko‘rsatishi mumkin. O‘smirlik davrida tengdoshlarning ta’siri kuchayishiga qaramay, ota-ona bilan hissiy bog‘liqlik va qo‘llab-quvvatlashga bo‘lgan ehtiyoj saqlanib qoladi. Ushbu ehtiyojning yetarli darajada qondirilmasligi ochiq muloqotning cheklanishiga va shaxsiy muammolarni ota-ona bilan muhokama qilishdagi qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Giperproteksiya ko‘rsatkichlarining mavjudligi esa ayrim oilalarda o‘smirning mustaqilligiga nisbatan cheklovlar, ortiqcha nazorat yoki tarbiyaviy jarayonga haddan tashqari aralashuv mavjud bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bunday holat o‘smirning mustaqillikka bo‘lgan tabiiy ehtiyoji bilan ota-onaning nazoratga intilishi o‘rtasida ziddiyat yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalarini talqin qilishda tanlanma hajmi cheklanganligini hisobga olish lozim. Mazkur natijalar ushbu guruhdagi oilaviy tarbiya xususiyatlarini aks ettiradi va ularni barcha o‘smirlar yoki oilalarga umumlashtirish uchun kengroq tanlanmalarda qo‘shimcha tadqiqotlar o‘tkazish talab etiladi.

Olingan nazariy va empirik ma’lumotlar o‘smirlik davridagi hissiy beqarorlik faqat yoshga xos psixologik o‘zgarishlar bilan emas, balki ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Xususan, haddan tashqari himoyalash, hissiy rad etish, o‘ta yuqori axloqiy talablarni qo‘yish hamda tarbiyaviy nazoratning nomutanosibligi o‘smirlarda hissiy taranglik, xavotir, impulsiv reaksiyalar va o‘zini o‘zi boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Aksincha, oiladagi ijobiy hissiy muhit, o‘smirning shaxs sifatida qabul qilinishi, uning shaxsiy chegaralariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va tarbiyaviy talablardagi izchillik hissiy barqarorlik hamda konstruktiv xulq-atvorning rivojlanishi uchun qulay psixologik sharoit yaratadi.

O‘tkazilgan nazariy va empirik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlik davridagi hissiy beqarorlikni tushuntirishda oilaviy muhit va ota-ona hamda farzand o‘rtasidagi munosabatlarning xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. O‘smirning hissiy holati uning yoshga xos psixologik rivojlanishi bilan bir qatorda, oiladagi hissiy muhit, ota-onaning tarbiyaviy yondashuvi, nazorat darajasi, qo‘llab-quvvatlash va o‘smirning mustaqilligiga bo‘lgan munosabat bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotda yuqori axloqiy mas’uliyat va hissiy rad etish ko‘rsatkichlarining nisbatan yuqori ulushda aniqlanishi oilaviy tarbiya jarayonida talabchanlik va hissiy qo‘llab-quvvatlash o‘rtasidagi muvozanatga e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Giperprotektiv tarbiya shakllarining mavjudligi esa o‘smirning mustaqillikka bo‘lgan ehtiyoji bilan ota-onaning nazorati o‘rtasidagi munosabatlarni psixologik jihatdan o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu bois o‘smirlarda hissiy beqarorlikning oldini olish va hissiy barqarorlikni rivojlantirishda faqat individual psixologik yordam bilan cheklanib qolmasdan, ota-onalar bilan psixologik-ma’rifiy va konsultativ ishlarni tashkil etish, oiladagi muloqot sifatini yaxshilash, o‘smirning shaxsiy chegaralari va mustaqilligini hurmat qilish hamda hissiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishga qaratilgan kompleks yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, oila o‘smirning psixologik barqarorligi va hissiy farovonligini qo‘llab-quvvatlovchi muhim ijtimoiy-psixologik muhit bo‘lishi bilan birga, tarbiyaviy

munosabatlardagi nomutanosibliklar mavjud bo‘lgan sharoitda hissiy zo‘riqish bilan bog‘liq omillardan biriga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. — СПб.: Питер, 2008. — 400 с.
2. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка. — М.: Эксмо, 2019. — 512 с.
3. Реан А.А. Психология подростка. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2018. — 480 с.
4. Эльконин Д.Б. Психология развития. — М.: Академия, 2017. — 384 с.
5. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд. — СПб.: Питер, 2008. — 672 с.
6. World Health Organization. Adolescent mental health. World Health Organization — Adolescent mental health.
7. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.
8. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.
9. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK: 37.015.3:37.018.1:37.02

TA’LIMNING PSIXOLOGIK MODELI: BILIM, TARBIYA, OILA VA FANLARARO INTEGRATSIYA UYG‘UNLIGI ASOSIDA ZAMONAVIY SHAXSNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Raximova Dilbar Muxitdinovna,
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti v.b., psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Zamonaviy jamiyatda ta’limning mazmuni va vazifalari sezilarli darajada o‘zgarib bormoqda. Avvalgi davrlarda ta’lim samaradorligi, avvalo, o‘quvchi tomonidan o‘zlashtirilgan bilimlar hajmi bilan izohlangan bo‘lsa, bugungi kunda bilimni mustaqil izlash, uni tahlil qilish, turli vaziyatlarda qo‘llash, muammoli holatlarda qaror qabul qilish hamda ijtimoiy munosabatlarda mas’uliyatli ishtirok etish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday yondashuv ta’lim jarayonining nafaqat pedagogik, balki psixologik va ijtimoiy omillarini ham kompleks ravishda o‘rganishni taqozo etadi.

O‘quvchining ta’limdagi muvaffaqiyati faqat dars jarayonida berilayotgan bilim va topshiriqlarga bog‘liq emas. Uning oiladagi muloqot tajribasi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi, ta’limga munosabati, ichki motivatsiyasi, emotsional xavfsizlik hissi va mustaqil faoliyatga tayyorgarligi ham ta’lim natijalariga ta’sir etuvchi muhim omillardir [1; 4]. Shu jihatdan oila va ta’lim muassasasini bir-biridan ajratib o‘rganish shaxs rivojlanishining barcha jihatlarini to‘liq ochib berishga imkon bermaydi. Oila shaxs rivojlanishining dastlabki ijtimoiy-psixologik muhitini yaratadi, ta’lim muassasasi esa mazkur tajribani tizimli bilim, ko‘nikma va ijtimoiy faoliyat bilan boyitadi.

Zamonaviy ta’lim konsepsiyalarida bilim bilan bir qatorda ko‘nikma, qadriyat, munosabat va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishga ham alohida e’tibor qaratiladi. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim, fan va amaliyot o‘rtasidagi aloqalarni kuchaytirish, o‘quvchining olgan bilimlarini real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi [9].

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy ta’lim amaliyotida bilim, tarbiya, oila, psixologik rivojlanish va fanlararo integratsiya ko‘pincha alohida yo‘nalishlar sifatida qaraladi. Aslida esa ushbu omillar shaxs rivojlanishining yagona tizimida o‘zaro ta’sir etadi.

Tadqiqotning maqsadi bilim, tarbiya, oila, psixologik rivojlanish va fanlararo integratsiya o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni nazariy jihatdan asoslash hamda zamonaviy shaxsni shakllantirishga xizmat qiluvchi psixopedagogik modelni ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun ta’lim va shaxs rivojlanishining psixologik jihatlarini tahlil qilish, oilaning ta’limiy va tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash, fanlararo integratsiyaning shaxs rivojlanishidagi rolini asoslash, bilim, tarbiya va psixologik rivojlanish o‘rtasidagi aloqalarni yoritish, “oila–psixologik rivojlanish–ta’lim–fanlararo integratsiya” modelini ishlab chiqish hamda ushbu modelni ta’lim amaliyotida qo‘llash imkoniyatlarini ko‘rsatish vazifalari belgilandi.

Tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega bo‘lib, unda pedagogika, psixologiya, ta’lim metodikasi va fanlararo integratsiyaga oid ilmiy qarashlar tizimlashtirildi. Tadqiqot metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, psixologik va fanlararo yondashuvlar tashkil etadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvda o‘quvchi tayyor bilimni passiv qabul qiluvchi obyekt sifatida emas, balki o‘z rivojlanish jarayonining faol subyekti sifatida qaraladi. Bunda uning individual qobiliyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari va shaxsiy tajribasini hisobga olish ta’lim samaradorligining muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

Psixologik yondashuv o‘quvchining motivatsiyasi, ehtiyojlari, qiziqishlari, emotsional holati, o‘z-o‘zini baholashi va mustaqil faoliyatga tayyorgarligini ta’lim jarayonining muhim ichki omillari sifatida baholaydi. O‘quvchining psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlanishi uning bilim olishga bo‘lgan munosabati va ta’limdagi faolligini mustahkamlashi mumkin.

Fanlararo yondashuv esa murakkab hayotiy va ilmiy muammolarni birgina fan doirasida emas, balki turli fanlarning bilim va metodlarini o‘zaro bog‘lash orqali o‘rganishni nazarda tutadi [2; 7]. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi.

Bolaning ta’limga bo‘lgan munosabati maktabga kelgan paytdan boshlanmaydi. U oiladagi kundalik muloqot, savollarga beriladigan javoblar, kitob o‘qishga munosabat, kattalarning bilimga bo‘lgan qiziqishi va bolaning fikrini tinglash madaniyati orqali bosqichma-bosqich shakllanadi. Shu sababli oilani faqat bolaning xulq-atvorini nazorat qiluvchi ijtimoiy institut sifatida baholash yetarli emas. Oila bir vaqtning o‘zida shaxsning dastlabki psixologik, ijtimoiy va ta’limiy tajribasi shakllanadigan muhit hisoblanadi [2; 6].

Oiladagi qo‘llab-quvvatlovchi va hurmatga asoslangan muloqot bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, mustaqil fikrlashi va bilishga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirishga xizmat qiladi. Aksincha, doimiy tanqid, haddan tashqari nazorat yoki bolaning fikrini inkor etish uning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan munosabatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda oila bilan ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlikni psixologik-pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil etish muhimdir.

O‘quvchining bilimni o‘zlashtirishi uning ichki motivatsiyasi bilan chambarchas bog‘liq. Agar o‘quvchi bilimning mazmuni va hayotiy ahamiyatini anglamasa, o‘qish faoliyati faqat tashqi talabni bajarishga aylanib qolishi mumkin [3; 4]. Shu sababli

zamonaviy ta’limda o‘quvchiga bilimning amaliy va shaxsiy ahamiyatini anglash imkonini beradigan ta’limiy vaziyatlarni yaratish zarur.

Fanlararo integratsiya mazkur vazifani amalga oshirishning samarali vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi bir mavzuning bir nechta fan bilan bog‘liqligini va uning real hayotdagi ahamiyatini anglaganida bilimning funksional qiymati oshadi. Masalan, “suvni tejash” muammosini matematika, geografiya, biologiya, informatika va tarbiya fanlari bilan bog‘lash mumkin. Bunda o‘quvchi turli fanlardan olingan bilimlarni alohida ma’lumotlar sifatida emas, balki yagona hayotiy muammoni anglash va hal qilish vositalari sifatida qabul qiladi.

Shunday qilib, fanlararo integratsiya faqat didaktik vazifani bajarib qolmay, balki psixologik vazifani ham amalga oshiradi. U o‘quvchining bilishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishi, bilimning mazmunini anglashiga yordam berishi va o‘quv faoliyatining ichki motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

Ta’lim jarayonida bilim va tarbiya bir-biridan ajratilgan holda emas, balki o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Bilim o‘quvchiga muayyan hodisa va jarayonlarni anglash imkonini bersa, tarbiya mazkur bilimlardan foydalanishning ijtimoiy va axloqiy yo‘nalishini belgilaydi. Shu sababli zamonaviy ta’limda “nimani bilish?” savoli bilan bir qatorda “bilimdan qanday foydalanish kerak?” degan savolga ham e’tibor qaratish muhim.

Fanlararo integratsiya ushbu ikki yo‘nalishni birlashtirish imkonini beradi. Masalan, ekologik muammolarni o‘rganishda biologik va geografik bilimlar bilan bir qatorda mas’uliyat, tabiatga ehtiyotkor munosabat, jamoaviy hamkorlik va fuqarolik mas’uliyati kabi tarbiyaviy jihatlar ham shakllantiriladi. Bunday yondashuvda o‘quvchi bilimni shunchaki eslab qolmaydi, balki uning ijtimoiy ahamiyatini ham anglaydi.

Oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlik o‘quvchining rivojlanishi uchun yagona psixologik-ta’limiy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Bunda ota-onalar, pedagoglar va psixologlar o‘quvchining individual xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari va rivojlanish dinamikasi haqida o‘zaro fikr almashishi muhimdir.

Hamkorlik faqat ota-onalar yig‘ilishi yoki o‘quvchining baholari haqida axborot berish bilan cheklanmasligi kerak. Uni oilaviy loyihalar, fanlararo topshiriqlar, ijodiy faoliyat, kasbiy yo‘naltirish tadbirlari va refleksiv mashg‘ulotlar orqali kengaytirish mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchining oilaviy tajribasini ta’lim mazmuni bilan bog‘lash imkonini beradi.

Tadqiqot natijasida zamonaviy shaxsni shakllantirishning quyidagi psixopedagogik modeli taklif etiladi:

Oila → psixologik tayanch → ta’lim motivatsiyasi → bilim → fanlararo tafakkur → qadriyat → amaliy faoliyat → refleksiya → shaxsiy rivojlanish.

Mazkur ketma-ketlikda oila shaxsning dastlabki ijtimoiy-psixologik tayanchi sifatida namoyon bo‘ladi. Psixologik tayanch o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi va ta’limga nisbatan ijobiy munosabatini qo‘llab-quvvatlaydi. Ta’lim motivatsiyasi bilim olish jarayonining ichki harakatlantiruvchi omiliga aylanadi. O‘zlashtirilgan bilim

fanlararo aloqalar orqali kengayib, o‘quvchining murakkab hodisalarni tizimli idrok etishiga yordam beradi.

Keyingi bosqichda bilim qadriyatlar bilan bog‘lanadi va amaliy faoliyatda namoyon bo‘ladi. Refleksiya esa o‘quvchiga o‘z faoliyati, erishgan natijalari va kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini anglash imkonini beradi. Shu tariqa ta’lim jarayoni faqat bilim berishga emas, balki mustaqil fikrlovchi, mas’uliyatli va faol shaxsni shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Taklif etilayotgan modelni ta’lim amaliyotida qo‘llash bir necha o‘zaro bog‘liq bosqichlar asosida tashkil etilishi mumkin. Dastlab o‘quvchining qiziqishlari, ehtiyojlari, psixologik xususiyatlari va oilaviy ta’lim muhiti o‘rganiladi. Keyingi bosqichda fanlararo mazmunga ega muammoli vaziyatlar va amaliy topshiriqlar ishlab chiqiladi. Mazkur topshiriqlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, jamoada ishlashi va turli fanlardan olingan bilimlarni birlashtirishini taqozo etishi lozim.

Keyingi bosqichda o‘quvchilarni loyiha faoliyati, muammoli ta’lim, munozara, amaliy mashg‘ulot va ijodiy topshiriqlarga jalb etish maqsadga muvofiq. Bunday faoliyat davomida o‘quvchi bilimni amaliy vaziyatda qo‘llash, muammoni tahlil qilish, muqobil yechimlarni izlash va qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Yakuniy bosqichda esa refleksiya tashkil etilib, o‘quvchilarning o‘z faoliyatini baholashi, erishilgan natijalarni tahlil qilishi va kelgusidagi vazifalarni belgilashi ta’minlanadi.

Mazkur jarayonda oila bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ham muhim. Ota-onalarni fanlararo loyihalar, kasbiy yo‘naltirish mashg‘ulotlari, oilaviy ta’limiy topshiriqlar va tarbiyaviy tadbirlarga jalb etish o‘quvchining maktabdagi va oiladagi tajribasi o‘rtasidagi uzviylikni mustahkamlashi mumkin.

Xulosa. Zamonaviy shaxsni shakllantirish jarayonini faqat ta’lim muassasasi doirasida izohlash yetarli emas. Shaxs rivojlanishining pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillari o‘zaro aloqada faoliyat ko‘rsatadi. Oila shaxsning dastlabki psixologik va ijtimoiy tajribasini shakllantirsa, ta’lim muassasasi ushbu tajribani tizimli bilim, ko‘nikma va ijtimoiy faoliyat bilan boyitadi. Fanlararo integratsiya esa olingan bilimlarni o‘zaro bog‘lash, ularni real hayotiy muammolarni anglash va hal qilishda qo‘llash imkonini beradi.

Tadqiqotda taklif etilgan psixopedagogik model oila, psixologik rivojlanish, ta’lim, fanlararo integratsiya, qadriyat va amaliy faoliyatni yagona tizimda birlashtiradi. Modelning asosiy mantiqi **“oila → psixologik tayanch → ta’lim motivatsiyasi → bilim → fanlararo tafakkur → qadriyat → amaliy faoliyat → refleksiya → shaxsiy rivojlanish”** ketma-ketligi orqali ifodalanadi.

Mazkur modelning nazariy ahamiyati shundaki, fanlararo integratsiya faqat didaktik hodisa emas, balki shaxsning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi mexanizm sifatida talqin qilinadi. Amaliy jihatdan esa oila va ta’lim muassasasi hamkorligini fanlararo loyihalar bilan bog‘lash, o‘quvchining oilaviy tajribasini ta’lim resursiga aylantirish, muammoli vaziyatlar va refleksiv topshiriqlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Shunday qilib, zamonaviy ta’limning asosiy vazifasi faqat bilimli o‘quvchini emas, balki bilimini amaliyotda qo‘llay oladigan, mustaqil fikrlaydigan, o‘z faoliyatini tahlil qila oladigan, ijtimoiy mas’uliyatni anglaydigan va doimiy rivojlanishga intiladigan shaxsni shakllantirishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bandura A. *Social Learning Theory*. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
2. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development*. — Cambridge: Harvard University Press, 1979.
3. Bruner J. S. *The Process of Education*. — Cambridge: Harvard University Press, 1960.
4. Deci E. L., Ryan R. M. *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. — New York: Plenum, 1985.
5. Dewey J. *Experience and Education*. — New York: Macmillan, 1938.
6. Epstein J. L. *School, Family, and Community Partnerships*. — Boulder: Westview Press, 2001.
7. Jacobs H. H. *Interdisciplinary Curriculum: Design and Implementation*. — Alexandria: ASCD, 1989.
8. Vygotsky L. S. *Mind in Society*. — Cambridge: Harvard University Press, 1978.
9. UNESCO. *Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action*. — Paris: UNESCO, 2016.

UDK 159.928:378.147

SAMARALI O‘QUV STRATEGIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATIV PSIXOLOGIK OMILLARI

Jabborova Malohat Azimovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti v.b.,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Zamonaviy oliy ta’lim sharoitida talabaning akademik muvaffaqiyati faqat egallangan bilimlar hajmi bilan belgilanmaydi. Axborot oqimining jadallashuvi va raqamli ta’lim imkoniyatlarining kengayishi talabalardan bilimni izlash, tanlash, qayta ishlash, o‘zlashtirish va yangi vaziyatlarda qo‘llashning samarali usullarini egallashni talab etmoqda. Shu sababli ta’lim jarayonida “nimani o‘rganish?” masalasi bilan bir qatorda “qanday samarali o‘rganish?” masalasi ham muhim psixologik muammolardan biriga aylanmoqda.

O‘quv strategiyalari talabaning muayyan akademik maqsadga erishish uchun ongli ravishda tanlaydigan va boshqaradigan kognitiv hamda metakognitiv harakatlari tizimini ifodalaydi. Biroq muayyan o‘quv usulini bilishning o‘zi uning samarali qo‘llanishini kafolatlamaydi. Talaba strategiyani nima uchun tanlayotgani, qaysi vazifada undan foydalanish mumkinligi va erishilgan natijaga qarab uni qachon o‘zgartirish zarurligini ham anglay olishi kerak. Shu jihatdan samarali o‘quv strategiyasi tayyor algoritm emas, balki o‘quv vaziyatiga moslashtiriladigan va natijalar asosida takomillashtirib boriladigan dinamik psixologik mexanizmdir.

P.H. Winne va A.F. Hadwin o‘zini o‘zi boshqarib o‘rganishni axborotni qayta ishlash va metakognitiv boshqaruv bilan o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida izohlaydilar. Ularning yondashuvida talaba avvalo o‘quv vazifasining shartlarini anglaydi, maqsadni belgilaydi, unga erishish uchun zarur strategiya va taktikalarni tanlaydi hamda o‘z faoliyati natijalarini kuzatib boradi. Olingan natija kutilgan maqsadga mos kelmasa, o‘quv faoliyatiga tegishli o‘zgartirishlar kiritiladi [1]. Bunday yondashuvda talaba bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki o‘z o‘rganish jarayonini rejalashtiruvchi, nazorat qiluvchi va boshqaruvchi faol subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Samarali strategiyalar rivojlanishining muhim psixologik omillaridan biri metakognitiv monitoring hisoblanadi. U talabaning o‘z bilim darajasini, vazifaning murakkabligini va qo‘llanayotgan strategiyaning natijadorligini kuzatib borish qobiliyatini anglatadi. A. Efklides metakognitiv jarayonlarni motivatsiya va affektiv holatlar bilan bog‘liq holda tahlil qilib, o‘quv faoliyatida qiyinchilikni his etish, o‘ziga ishonch va sarflanayotgan aqliy kuchni baholash kabi metakognitiv tajribalar o‘zini o‘zi

boshqarishga ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi [2]. Demak, talaba nafaqat nimani bilishini, balki o‘rganish jarayoni qanday kechayotganini ham anglay olishi muhimdir.

R.A. Bjork va E.L. Bjork tomonidan ilgari surilgan “maqsadga muvofiq qiyinchiliklar” konsepsiyasi samarali o‘rganish mexanizmlarini tushuntirishda alohida ahamiyatga ega. Mazkur yondashuvga ko‘ra, o‘quv jarayonining subyektiv jihatdan oson kechishi bilimning mustahkam o‘zlashtirilganligini har doim ham anglatmaydi. Aksincha, o‘rganish jarayoniga maqsadga muvofiq kiritilgan ayrim qiyinchiliklar bilimning uzoq muddatli saqlanishi va keyinchalik qayta tiklanishiga yordam berishi mumkin [3]. Masalan, matnni qayta-qayta o‘qish talabada material tanish degan taassurot uyg‘otadi, biroq kitob yopilgandan so‘ng uning asosiy mazmunini mustaqil ravishda qayta tiklash haqiqiy o‘zlashtirish darajasini aniqroq namoyon qilishi mumkin.

Samarali o‘quv strategiyalarining yana bir muhim nazariy asosi L. Fiorella va R.E. Mayerning bilimlarni faol qayta ishlashga yo‘naltirilgan o‘rganish yondashuvida namoyon bo‘ladi. Ushbu yondashuvda chuqur o‘rganish axborotni passiv qabul qilish orqali emas, balki muhim ma’lumotlarni tanlash, ularni mazmunan tashkil etish va avvalgi bilimlar bilan bog‘lash orqali yuzaga kelishi ta’kidlanadi [4]. Talabaning o‘rganilgan mavzuni o‘z so‘zlari bilan tushuntirishi, asosiy g‘oyalarni umumlashtirishi, konseptual xarita tuzishi yoki bilimni boshqa kishiga tushuntirishga harakat qilishi materialning faol qayta ishlanishini ta’minlaydi.

Y. Weinstein, C.R. Madan va M.A. Sumeracki tomonidan ta’lim amaliyoti uchun tizimlashtirilgan o‘rganish strategiyalari ham mazkur muammoni yoritishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotchilar interval asosida o‘rganish, mavzularni navbatlashtirib o‘rganish, faol esga tushirish, mazmuniy kengaytirish va aniq misollardan foydalanish kabi strategiyalarning o‘quv jarayonidagi imkoniyatlarini ko‘rsatganlar [5]. Ushbu strategiyalarning umumiy xususiyati talabani ma’lumotni shunchaki takrorlashdan bilim bilan faol ishlashga yo‘naltirishdan iborat.

Xususan, faol esga tushirish jarayonida talaba materialni qayta o‘qishdan oldin o‘zlashtirilgan bilimni xotiradan mustaqil ravishda tiklashga harakat qiladi. O‘z-o‘ziga savol berish, mavzu yuzasidan kichik test bajarish yoki asosiy tushunchalarni manbaga qaramasdan qayta bayon qilish ushbu strategiyaning amaliy ko‘rinishlaridir. Interval asosida o‘rganish esa materialni bir martalik uzoq mashg‘ulot davomida o‘rganish o‘rniga, uni ma’lum vaqt oralig‘ida takroriy o‘zlashtirishga asoslanadi.

Mazmuniy kengaytirish yangi bilim bilan mavjud bilim o‘rtasidagi aloqalarni shakllantirishga yordam beradi. Talabaning “Nima uchun?”, “Bu qaysi tushuncha bilan bog‘liq?”, “Bunga qanday misol keltirish mumkin?” kabi savollar ustida fikrlashi yangi axborotning kengroq bilim tizimiga integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

Nazariy qarashlarning qiyosiy tahlili samarali o‘quv strategiyalarini rivojlantirish bir nechta psixologik komponentlarning o‘zaro uyg‘unligiga asoslanishini ko‘rsatadi.

Birinchidan, kognitiv faollik axborotni tanlash, tahlil qilish, qayta tashkil etish va xotiradan tiklashni ta’minlaydi.

Ikkinchidan, metakognitiv monitoring talabaning o‘zlashtirish jarayonini kuzatishi va nazorat qilishiga imkon beradi.

Uchinchidan, motivatsion faollik tanlangan strategiyadan izchil foydalanishni qo‘llab-quvvatlaydi hamda o‘quv maqsadiga erishishga yo‘naltirilgan faoliyatni rag‘batlantiradi.

To‘rtinchidan, o‘zini o‘zi boshqarish maqsad belgilash, rejalashtirish, vaqt va resurslarni taqsimlash hamda strategiyani o‘quv vaziyatiga moslashtirishni ta’minlaydi.

Beshinchidan, refleksiya olingan natijalarni tahlil qilish va o‘quv tajribasini keyingi faoliyat uchun zarur bilim va ko‘nikmalarga aylantirish imkonini beradi.

Shu asosda samarali o‘quv strategiyalarini rivojlantirishning integrativ psixologik jarayonini quyidagicha ifodalash mumkin:

maqsadni anglash → vazifani tahlil qilish → strategiyani tanlash → faol o‘rganish → metakognitiv monitoring → natijani baholash → refleksiya → strategiyani takomillashtirish.

Mazkur ketma-ketlikda strategiya o‘quv faoliyatining bir martalik usuli emas, balki talabaning o‘z tajribasi va natijalari asosida doimiy ravishda rivojlantirib boriladigan psixologik vositaga aylanadi. Shuning uchun samarali o‘quv strategiyalarini shakllantirishda talabalarga faqat “qanday o‘qish kerakligi”ni ko‘rsatish yetarli emas. Ularda qaysi strategiyani, nima uchun, qachon va qanday sharoitda qo‘llash kerakligini anglash qobiliyatini ham rivojlantirish zarur.

Samarali o‘quv strategiyalarini rivojlantirish kognitiv, metakognitiv, motivatsion va refleksiv jarayonlarning funksional birligiga asoslanadi. Oliy ta’limda talabalarni ko‘proq ma’lumot o‘zlashtirishga emas, balki o‘z o‘rganish jarayonini samarali tashkil etishga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun o‘quv mashg‘ulotlariga faol esga tushirish, interval asosida takrorlash, o‘z-o‘ziga tushuntirish, bilimlararo bog‘lanishlarni aniqlash, o‘zini tekshirish va refleksiv tahlil elementlarini tizimli ravishda kiritish maqsadga muvofiq.

Samarali o‘rganishning yakuniy natijasi faqat yuqori akademik ko‘rsatkich bilan cheklanmaydi. Uning muhim natijasi o‘z bilimini anglaydigan, o‘quv faoliyatini mustaqil boshqaradigan, strategik qarorlar qabul qila oladigan va yangi ta’limiy vaziyatlarga moslasha oladigan talaba shaxsini shakllantirishdan iborat. Shu ma’noda samarali o‘quv strategiyalari talabaning joriy ta’lim natijalarini yaxshilovchi vositagina emas, balki uning uzluksiz intellektual rivojlanishini ta’minlovchi psixologik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Winne P.H., Hadwin A.F. Studying as Self-Regulated Learning // Hacker D.J., Dunlosky J., Graesser A.C. (eds.). *Metacognition in Educational Theory and Practice*. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1998. – P. 277–304.

2. Efklides A. Interactions of Metacognition with Motivation and Affect in Self-Regulated Learning: The MASRL Model // *Educational Psychologist*. – 2011. – Vol. 46, No. 1. – P. 6–25.

3. Bjork R.A., Bjork E.L. Making Things Hard on Yourself, But in a Good Way: Creating Desirable Difficulties to Enhance Learning // Gernsbacher M.A. et al. (eds.). *Psychology and the Real World: Essays Illustrating Fundamental Contributions to Society*. – New York: Worth Publishers, 2011.

4. Fiorella L., Mayer R.E. *Learning as a Generative Activity: Eight Learning Strategies That Promote Understanding*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

5. Weinstein Y., Madan C.R., Sumeracki M.A. Teaching the Science of Learning // *Cognitive Research: Principles and Implications*. – 2018. – Vol. 3. – Article 2.

6. Winne P.H., Marzouk Z. Learning Strategies and Self-Regulated Learning // Dunlosky J., Rawson K.A. (eds.). *The Cambridge Handbook of Cognition and Education*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

UDK: 37.016:62:371.3

ZAMONAVIY TA’LIM JARAYONIDA TEXNOLOGIYA FANINI O‘QITISHDA FANLARARO INTEGRATSIYANING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Berdiyeva Hanifa Meyliyevna,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi “Amaliy fanlar va maktabdan tashqari ta’lim metodikasi” kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari nomzodi

Bugungi kunda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik jihatdan jadal rivojlanishi ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchiga faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, uning olgan bilimlarini amaliyotda qo‘llay olishi, mustaqil qaror qabul qilishi, muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashishi va zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, umumiy o‘rta ta’lim tizimida texnologiya fanining imkoniyatlari keng bo‘lib, mazkur fan o‘quvchilarning kundalik hayotda zarur bo‘ladigan amaliy ko‘nikmalarini shakllantirish, ularni mehnat faoliyatiga, kasb tanlashga va ijodiy faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi. Texnologiya fanida nazariy bilim bilan amaliy faoliyatning uyg‘unligi boshqa fanlarga nisbatan yaqqol namoyon bo‘lgani sababli uni o‘qitishda fanlararo integratsiyadan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarini yaxlit tizimga keltirish va amaliy faoliyatini samarali tashkil etish imkonini beradi.

Fanlararo integratsiya zamonaviy pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, turli fanlar mazmunidagi bilim, ko‘nikma va tushunchalarni yagona ta’limiy maqsad asosida o‘zaro bog‘lashni nazarda tutadi. Integratsiyalashgan ta’lim jarayonida o‘quvchi muayyan masalani hal etish uchun bir nechta fanlardan o‘zlashtirgan bilimlaridan foydalanadi. Texnologiya fanining amaliy xarakteri esa bunday yondashuvni qo‘llash uchun keng imkoniyat yaratadi. Chunki har qanday texnologik jarayonda hisob-kitoblarni amalga oshirish, materiallarning xususiyatlarini aniqlash, chizma va tasvirlardan foydalanish, axborot texnologiyalarini qo‘llash hamda estetik talablarga rioya qilish zarur bo‘ladi.

Texnologiya va matematika fanlari integratsiyasi o‘quvchilarga matematik bilimlarning amaliy ahamiyatini bevosita anglash imkonini beradi. Mahsulot tayyorlash uchun zarur material miqdorini hisoblash, o‘lchamlarni aniqlash, yuza va hajmni hisoblash, mahsulot tannarxi va xarajatlarni belgilash kabi topshiriqlar matematik bilimlardan foydalanishni talab etadi. Bunday mashg‘ulotlar o‘quvchini bilimni faqat eslab qolishdan uni amaliy faoliyatda qo‘llashga yo‘naltiradi. Natijada o‘quvchilarda hisob-kitob qilish, aniqlik, tejamkorlik va amaliy muammolarni hal etish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Texnologiya fanining tasviriy san’at bilan integratsiyasi o‘quvchilarning estetik didi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Buyum dizaynini ishlab chiqish, ranglar uyg‘unligini tanlash, bezak elementlarini yaratish va kompozitsiyani shakllantirish jarayonida tasviriy san’atga oid bilimlardan foydalaniladi. Bunda o‘quvchi yaratilayotgan buyumning nafaqat funksional, balki estetik jihatlarini ham hisobga olishni o‘rganadi. Mazkur yondashuv ijodkorlik, did va dizayn tafakkurini shakllantirish uchun muhim pedagogik sharoit yaratadi.

Texnologiya fanini geografiya, biologiya va ekologiya bilan bog‘lab o‘qitish ham muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. Mahalliy xomashyolardan oqilona foydalanish, tabiiy resurslarni tejash, chiqindilarni kamaytirish, materiallarni qayta ishlash va ekologik xavfsiz mahsulotlar yaratish bilan bog‘liq topshiriqlar o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantiradi. Shu bilan birga, texnologiya darslarida milliy hunarmandchilik, xalq amaliy san’ati va milliy qadriyatlarni o‘rganish orqali ta’limning tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytirish mumkin. Kashtachilik, yog‘och o‘ymakorligi, kulolchilik va milliy bezak san’ati kabi yo‘nalishlar o‘quvchilarda milliy merosga hurmat, mehnatsevarlik, sabr-toqat va estetik didni rivojlantiradi.

Texnologiya va informatika fanlari integratsiyasi zamonaviy ta’lim sharoitida alohida ahamiyatga ega. Bugungi kunda mahsulot loyihasini ishlab chiqish, grafik tasvirlarni yaratish, axborot izlash, elektron taqdimotlar tayyorlash va ayrim texnologik jarayonlarni raqamli vositalar yordamida modellashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Bunday faoliyat o‘quvchilarning raqamli savodxonligini oshirish bilan birga, texnologik masalalarni zamonaviy vositalar asosida hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Fanlararo integratsiyalashgan darslarda o‘quvchi tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi emas, balki faol ta’lim subyekti sifatida ishtirok etadi. Masalan, “Ekologik mahsulot yaratish” mavzusida tashkil etilgan loyiha ishida o‘quvchi materialni tanlaydi, uning xususiyatlarini o‘rganadi, mahsulot dizaynini ishlab chiqadi, o‘lchamlarni hisoblaydi, texnologik jarayonni rejalashtiradi va tayyor mahsulotni taqdim etadi. Bunday faoliyat davomida texnologik, matematik, ekologik, estetik va kommunikativ bilimlar o‘zaro uyg‘unlashadi. Natijada o‘quvchi turli fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni nazariy jihatdan emas, balki amaliy faoliyat orqali anglaydi.

Texnologiya fanini fanlararo integratsiya asosida o‘qitishda loyiha metodi, muammoli ta’lim, “aqliy hujum”, klaster, keys-stadi, kichik guruhlarda ishlash, tadqiqot va amaliy topshiriqlardan foydalanish samarali natija beradi. Ayniqsa, loyiha metodi texnologiya fanining amaliy mazmuniga mos keladi. O‘quvchilar muayyan mahsulot yoki buyumni mustaqil loyihalash va tayyorlash jarayonida turli fanlarga oid bilimlardan foydalanadilar. Loyihaning yakunida tayyor mahsulotni himoya qilish esa ularning nutqiy, kommunikativ va taqdimot ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Muammoli ta’lim asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilarga real hayotga yaqin vaziyatlar taklif etiladi. Masalan, cheklangan miqdordagi materialdan qanday qilib funksional va estetik mahsulot yaratish mumkinligi haqidagi muammo

o‘quvchini mustaqil izlanishga undaydi. O‘quvchi materialni tejash, konstruksiyani tanlash, o‘lchamlarni hisoblash va dizaynni ishlab chiqish orqali muammoning maqbul yechimini izlaydi. Bunday faoliyat o‘quvchilarda ijodkorlik bilan bir qatorda iqtisodiy tafakkur, tejamkorlik va mas’uliyatni ham shakllantiradi.

Texnologiya fanining yana bir muhim jihati uning tarbiyaviy imkoniyatlari bilan bog‘liq. Amaliy faoliyat jarayonida o‘quvchilarda mehnatsevarlik, mas’uliyat, tartiblilik, jamoada ishlash, o‘z faoliyatini rejalashtirish va natijani baholash kabi sifatlar shakllanadi. O‘quvchi o‘z qo‘li bilan mahsulot yaratish jarayonida mehnatning qadri va natijaning ahamiyatini anglaydi. Yo‘l qo‘yilgan xatolarni aniqlash va tuzatish orqali sabr-toqat hamda mas’uliyatni o‘rganadi. Guruhda ishlash esa boshqalarning fikrini tinglash, vazifalarni oqilona taqsimlash va hamkorlikda faoliyat yuritish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu sababli texnologiya fanini o‘qitishda ta’limiy maqsadlar bilan bir qatorda tarbiyaviy maqsadlarni ham aniq belgilash maqsadga muvofiq.

Fanlararo integratsiyani samarali tashkil etish uchun o‘qituvchidan yuqori metodik tayyorgarlik, fanlar mazmunini o‘zaro bog‘lay olish va amaliy topshiriqlarni to‘g‘ri tanlash talab etiladi. Integratsiya sun’iy ravishda bir nechta fanni bitta darsga qo‘shish emas, balki umumiy maqsadga xizmat qiladigan bilim va faoliyat turlarini mantiqiy jihatdan birlashtirishni anglatadi. Shu nuqtayi nazardan, texnologiya darslarini rejalashtirishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, mavjud bilim darajasi, amaliy imkoniyatlari va hududiy sharoitlarni hisobga olish muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta’lim jarayonida texnologiya fanini fanlararo integratsiya asosida o‘qitish o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. Texnologiya fanining amaliy xarakteri uni matematika, informatika, tabiiy fanlar, tasviriy san’at, geografiya, ekologiya va boshqa fanlar bilan uzviy bog‘lash imkonini beradi. Fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchilar nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash, muammolarni mustaqil hal qilish, ijodiy fikrlash va jamoada ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shu bilan birga, bunday darslar o‘quvchilarning mehnat, ekologik, estetik, iqtisodiy va kasbiy tarbiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi. Demak, texnologiya fanini fanlararo integratsiya asosida tashkil etish zamonaviy kompetensiyaviy ta’lim talablariga javob beradigan, o‘quvchini amaliy faoliyatga tayyorlaydigan va uning ijodiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradigan samarali pedagogik yondashuvlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent.

3. Mavlonova R.A., To‘rayeva O.T., Holiqberdiyev K.M. Pedagogika. – Toshkent.
4. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent.
5. Beane J.A. *Curriculum Integration: Designing the Core of Democratic Education*. – New York: Teachers College Press.
6. Fogarty R. *How to Integrate the Curricula*. – Corwin Press.
7. UNESCO. *Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action*. – Paris: UNESCO.
8. OECD. *The Future of Education and Skills 2030*. – OECD Publishing.
9. Partnership for 21st Century Learning. *Framework for 21st Century Learning*.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.

UDK: 159.9:373.5

MAKTAB AMALIYOTCHI PSIXOLOGLARI FAOLIYATIDA PROYEKTIV METODIKALARDAN FOYDALANISH

Mirzayev Olim Safarovich,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti “Psixologiya” kafedrasi katta o‘qituvchisi, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining nafaqat akademik o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini, balki uning individual-psixologik xususiyatlari, emotsional holati, ijtimoiy munosabatlari va shaxsiy rivojlanish dinamikasini o‘rganish dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda maktab amaliyotchi psixologining diagnostik faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi.

Maktab amaliyotchi psixologi o‘quvchining psixologik holatini o‘rganish, ta’lim jarayonidagi muammolarni aniqlash, sust o‘zlashtirish va uning kelib chiqish omillarini tushunish hamda o‘quvchilarga tegishli psixologik yordam ko‘rsatishda turli psixodiagnostik metodlardan foydalanadi. Psixodiagnostik amaliyotda standartlashtirilgan shaxs so‘rovnomalari, testlar, suhbat, kuzatish, faoliyat mahsulini tahlil qilish, biografik metod hamda proyektiv metodikalar muhim o‘rin egallaydi.

Ayniqsa, bolalar va o‘smirlar bilan ishlashda rasm chizishga asoslangan proyektiv metodikalar o‘quvchi uchun nisbatan tabiiy va qiziqarli diagnostik vaziyatni yaratishi bilan ahamiyatlidir. Proyektiv metodikalar shaxsning ichki psixologik mazmunini bilvosita o‘rganishga qaratilgan psixodiagnostik vositalar hisoblanadi. Ularda tadqiq etiluvchiga muayyan darajada noaniq yoki turlicha talqin qilinishi mumkin bo‘lgan stimul, topshiriq, obraz yoki vaziyat taqdim etiladi. Shaxs esa mazkur materialga o‘zining individual tajribasi, munosabati, ehtiyoji va kechinmalari asosida javob beradi.

Ukrain psixologi L. F. Burlachukning fikricha, proyektiv metodikalarning amaliyotdagi muhim jihati shundaki, respondentlarning javobi faqat tayyor variantlardan birini tanlash bilan cheklanmaydi [1, 78]. Proyektiv metodikalar shaxsning psixologik xususiyatlarini o‘rganishda, boshqa testlar uchun qo‘shimcha diagnostik ma’lumot manbai sifatida xizmat qilishi mumkin. Maktab amaliyotida, ayniqsa, rasmli proyektiv metodikalardan foydalanish qulay va samarali usullardan biri hisoblanadi. Rasm chizish jarayoni o‘quvchining ichki tajribalarini bilvosita ifodalashi uchun psixologik imkoniyat yaratadi.

Maktab psixologi proyektiv metodikalardan o‘quvchining individual-psixologik xususiyatlarini kompleks o‘rganish jarayonida foydalanishi mumkin. Psixolog D. Ya. Raygorodskiyning fikriga ko‘ra, proyektiv metodikalar orqali o‘quvchining emotsional holati, o‘zini idrok qilishi va o‘z-o‘ziga munosabati, oilaviy munosabatlar tizimi, tengdoshlari bilan munosabatlari, xavfsizlik va himoya hissi, shaxslararo

munosabatlardagi qiyinchiliklari, ichki kechinmalari va emotsional zo‘riqish belgilari, ijtimoiy muhitni idrok etish xususiyatlari, shaxsiy chegaralarni his qilish ko‘nikmalari hamda ijodiy tasavvuri va obrazli tafakkuri haqida qo‘shimcha ma’lumot olish mumkin [2, 300].

Mazkur yo‘nalishlar amaliyotchi psixologga o‘quvchining psixologik holati haqida dastlabki tasavvur hosil qilish va keyingi psixodiagnostik ishlarni istiqbolli rejalashtirish imkonini beradi. Biroq proyektiv metodikalar natijalarini sharhlashda ehtiyotkorlik va kasbiy kompetentlik talab etiladi. Olingan natijalar o‘quvchining shaxsiyati yoki psixologik holati haqida yakuniy xulosa sifatida emas, balki kompleks diagnostikaning bir qismi sifatida qaralishi lozim.

Maktab psixologik amaliyotida keng qo‘llanishi mumkin bo‘lgan proyektiv metodikalardan biri “Uy-Daraxt-Odam” metodikasidir. Psixolog olim A. L. Vengerning fikricha, mazkur metodikada tadqiq etiluvchining uy, daraxt va odam obrazlarini tasvirlashi hamda ushbu obrazlarga bergan mazmuni tahlil qilinadi [3, 76]. Metodika orqali o‘quvchining o‘ziga va atrof-muhitga munosabati haqida qo‘shimcha diagnostik ma’lumot olish imkoniyati mavjud.

Shuningdek, “Oila rasmi” proyektiv metodikasi bolaning oila a’zolari bilan munosabatlarini hamda oilaviy muhitni subyektiv idrok etish xususiyatlarini o‘rganishda qo‘llanilishi mumkin. Bunda rasmning o‘zi bilan bir qatorda bolaning rasm chizish jarayonidagi xatti-harakatlari, izohlari va rasmdan keyingi suhbatda bildirgan fikrlari ham inobatga olinadi.

“Mavjud bo‘lmagan hayvon” kabi rasmli metodikalar esa shaxsning obrazli tasavvuri, individual xususiyatlari va o‘ziga xos psixologik reaksiyalarini o‘rganishda qo‘shimcha diagnostik manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Bunday metodikalardan foydalanishda bolaning yosh xususiyatlari, rasm chizish qobiliyati, topshiriqni tushunishi va diagnostik vaziyatdagi emotsional holatini hisobga olish zarur.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, rasmdagi alohida bir belgiga qarab o‘quvchining shaxsiy xususiyati yoki psixologik holati haqida qat’iy xulosa chiqarish ilmiy jihatdan asosli emas. Proyektiv metodikalar natijalarini birlamchi diagnostik ma’lumot sifatida qabul qilish va ularni boshqa psixodiagnostik vositalar yordamida tekshirish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqotchi N. A. Korniyenkoning ta’kidlashicha, proyektiv metodikalar natijalari suhbat, kuzatish, testlar va boshqa shaxs so‘rovnomalari kabi diagnostik vositalar orqali kompleks tahlil qilinishi lozim [4, 353].

Demak, maktab ta’limi amaliyotida proyektiv metodikalardan foydalanish, avvalo, amaliyotchi psixologdan yuqori darajadagi kasbiy mas’uliyat, maxsus tayyorgarlik va diagnostik natijalarni to‘g‘ri talqin qilish ko‘nikmasini talab etadi. Proyektiv metodikalar o‘quvchining ichki kechinmalari, emotsional holati va shaxslararo munosabatlari haqida qo‘shimcha ma’lumot olish imkonini berishi bilan maktab psixologining diagnostik faoliyatini boyitadi.

Umuman olganda, maktab amaliyotchi psixologi faoliyatida proyektiv metodikalardan oqilona va kompleks foydalanish o‘quvchilarning individual-

psixologik xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish, mavjud psixologik muammolarni aniqlash hamda ularga ko‘rsatiladigan psixologik yordam yo‘nalishlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бурлачук Л. Ф. Введение в проективную психодиагностику. — Киев: Ника-центр; Вист-С, 1997. — 128 с.
2. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учеб. пособие. — Самара: ИД «БАХРАХ-М», 2007. — 672 с.
3. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство. — М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. — 160 с.
4. Корниенко Н. А. Проективная психология типологии личности // Профессиональное образование в современном мире. — 2023. — Т. 13, № 2. — С. 353–376.

UDK 343.85:343.91-055.2

AYOLLAR JINOYATCHILIGINI OLDINI OLISH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Samatova Dilrabo,
Guliston davlat pedagogika instituti dotsenti

Ayollar jamiyatning muhim ijtimoiy-demografik guruhlaridan biri bo‘lib, ularning oiladagi, ta’limdagi, mehnat bozoridagi va ijtimoiy hayotdagi ishtiroki jamiyat rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ayollar bilan bog‘liq ijtimoiy muammolarni o‘rganish, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda turli huquqbuzarliklarning oldini olish zamonaviy jamiyatning muhim vazifalaridan biridir.

Ayollar jinoyatchiligi jinoyatchilikning o‘ziga xos yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishiga individual, oilaviy, ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik va huquqiy omillar ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois ushbu hodisani faqat shaxsning individual xususiyatlari bilan izohlash yetarli emas. Jinoyatchilikning oldini olishda ayolning yashash muhiti, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishi, ta’lim va bandlik imkoniyatlari, oilaviy munosabatlari hamda huquqiy savodxonligi kabi omillarni ham hisobga olish zarur.

Ayollar jinoyatchiligini o‘rganishda uning sabablarini bir tomonlama talqin qilishdan qochish muhim. Masalan, ishsizlik yoki moddiy qiyinchiliklarning mavjudligi o‘z-o‘zidan jinoyat sodir etishga olib kelmaydi. Biroq bunday sharoitlar boshqa xavf omillari bilan birlashganda ayrim shaxslar uchun ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklarini kuchaytirishi mumkin.

Ayollar jinoyatchiligini shakllantiruvchi omillarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga ijtimoiy-iqtisodiy omillar kiradi. Ishsizlik, kasbiy tayyorgarlikning yetarli emasligi, barqaror daromad manbaining mavjud emasligi va ijtimoiy himoyaga ehtiyojning kuchayishi shaxsning hayotiy vaziyatini murakkablashtirishi mumkin.

Ikkinchi guruhni oilaviy va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq omillar tashkil etadi. Oiladagi nizolar, ajralish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi, zo‘ravonlik yoki doimiy psixologik bosim ayrim hollarda shaxsning emotsional holatiga va qaror qabul qilish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Uchinchi guruh — psixologik omillardir. Ular qatoriga yuqori darajadagi stress, emotsional zo‘riqish, impulsiv xatti-harakatlar, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarining yetarli rivojlanmaganligi va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarni kiritish mumkin. Bunday omillar jinoyatning bevosita sababi sifatida emas, balki ayrim hollarda xavf omillaridan biri sifatida baholanishi lozim.

To‘rtinchi guruhni huquqiy va ma’rifiy omillar tashkil etadi. Shaxsning o‘z huquq va majburiyatlarini yetarli darajada bilmasligi, huquqiy masalalarda maslahat olish

imkoniyatining cheklanganligi hamda qonuniy muqobil imkoniyatlardan bexabarlik ayrim muammoli vaziyatlarda noto‘g‘ri qarorlar qabul qilinishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Ayollar jinoyatchiligining oldini olishda ta’lim muhim profilaktik vositalardan biridir. Ta’lim nafaqat bilim va kasbiy kompetensiyalarni shakllantiradi, balki shaxsning huquqiy, ijtimoiy va axloqiy dunyoqarashini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Ayniqsa, yosh qizlarda huquqiy savodxonlikni oshirish, mehnat va ta’lim imkoniyatlari haqida ma’lumot berish, muammoli vaziyatlarda yordam so‘rash ko‘nikmalarini shakllantirish hamda sog‘lom muloqot va nizolarni konstruktiv hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirish muhimdir.

Tarbiya jarayonida esa shaxsning ijtimoiy mas’uliyati, qonunlarga hurmat, inson huquqlariga rioya qilish, o‘z xatti-harakatlari oqibatlarini anglash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga e’tibor qaratilishi lozim.

Ayollar jinoyatchiligining oldini olishda psixologik xizmatlarning imkoniyatlaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Psixologik maslahat shaxsning muammoli vaziyatni anglashiga, emotsional zo‘riqishni kamaytirishiga, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishiga va muammolarni konstruktiv yo‘l bilan hal etish strategiyalarini shakllantirishiga yordam berishi mumkin.

Ayniqsa, oilaviy nizolar, ajralish, ishsizlik, ijtimoiy yakkalanish yoki boshqa og‘ir hayotiy vaziyatlarni boshdan kechirayotgan ayollarga o‘z vaqtida psixologik va ijtimoiy yordam ko‘rsatish profilaktik jihatdan muhimdir.

Bunda psixologik yordam jazolash yoki ayblashga emas, balki shaxsning mavjud muammolarini anglash, o‘z imkoniyatlarini baholash va konstruktiv xulq strategiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilishi kerak.

Ayollar jinoyatchiligining oldini olishda bandlik masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Kasbiy ta’lim, qayta tayyorlash, tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish va mehnat bozoriga kirish imkoniyatlarini kengaytirish ayollarning iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ayniqsa, ijtimoiy jihatdan zaif guruhlarga mansub, yolg‘iz farzand tarbiyalayotgan yoki jazoni o‘tab bo‘lgan ayollarni jamiyatga qayta moslashtirish bo‘yicha kompleks dasturlarni rivojlantirish zarur.

Ijtimoiy moslashuv jarayonida faqat moddiy yordam bilan cheklanib qolmasdan, kasbiy yo‘naltirish, psixologik maslahat, huquqiy yordam va ijtimoiy ko‘makni o‘zaro uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq.

Ayollar jinoyatchiligining oldini olish masalasida gender tengligi tamoyillariga rioya qilish ham muhimdir. Ayollarning ta’lim olish, mehnat qilish, kasbiy rivojlanish va jamiyat hayotida faol ishtirok etish imkoniyatlarining kengayishi ularning ijtimoiy resurslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bunda gender tengligi jinoyatchilikning yagona sababi yoki yechimi sifatida emas, balki ayollarning ijtimoiy imkoniyatlari va himoya resurslarini kengaytiruvchi omillardan biri sifatida qaralishi lozim.

Ayollar jinoyatchiligining oldini olish samarali amalga oshirilishi uchun davlat tashkilotlari, ta’lim muassasalari, mahalla, psixologik xizmatlar, tibbiy va ijtimoiy tashkilotlar hamda fuqarolik jamiyati institutlari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarur.

Bunday hamkorlik doirasida xavf guruhiga mansub ayollarni erta aniqlash, ularga psixologik va huquqiy maslahat berish, kasbiy tayyorgarlik va bandlikka ko‘maklashish, oilaviy muammolarni hal etishda tegishli mutaxassislarni jalb qilish imkoniyatlari kengayadi.

Jazoni o‘tab bo‘lgan ayollarni ijtimoiy hayotga qaytarish ham alohida e’tiborni talab qiladi. Ularning jamiyatga moslashuvi uchun kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirish, bandlikka ko‘maklashish, psixologik yordam va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini birgalikda qo‘llash zarur.

Ayollar jinoyatchiligining oldini olish murakkab va ko‘p omilli ijtimoiy-psixologik hamda huquqiy vazifa hisoblanadi. Jinoyatchilikka olib kelishi mumkin bo‘lgan omillarni faqat iqtisodiy yoki psixologik sabablar bilan izohlash to‘g‘ri emas. Shaxsning individual xususiyatlari, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit, ta’lim va bandlik imkoniyatlari, huquqiy savodxonlik hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqilishi lozim.

Profilaktikaning samaradorligini oshirish uchun ta’lim-tarbiya, psixologik yordam, huquqiy maslahat, kasbiy tayyorgarlik, bandlikka ko‘maklashish va ijtimoiy moslashuv choralarini yagona tizimga birlashtirish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, ayollar bilan ishlashda ularni faqat jinoyatchilik xavfi bilan bog‘liq guruh sifatida emas, balki turli ehtiyoj va hayotiy sharoitlarga ega bo‘lgan shaxslar sifatida ko‘rib chiqish muhimdir. Bunday yondashuv profilaktik ishlarning insonparvarlik, individual yondashuv va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tamoyillariga asoslanishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2024.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Aholi bandligi to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-iyundagi “Jazoni o‘tab bo‘lgan fuqarolarning ijtimoiy moslashuviga ko‘maklashish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-303-son qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 14-oktabrdagi 595-son qarori bilan tasdiqlangan “Ayollar daftari”ni yuritish tartibi to‘g‘risidagi nizom.
5. Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash va ularning jamiyatdagi rolini oshirishga doir tizimli islohotlar tahlili // Huquq va burch jurnali. – 2025. – №3.

UDK 37.013.42:37.016

TARBIYA FANINI O‘QITISHDA FANLARARO INTEGRATSIYANING AHAMIYATI

Abduraimov Sherali No‘monjonovich,
Andijon viloyati pedagogik mahorat markazi
“Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi” kafedrasi mudiri, dotsent v.b.

Zamonaviy ta’limning asosiy maqsadi o‘quvchilarga ma’lum hajmdagi bilimlarni berish bilangina cheklanmaydi. Bugungi kunda ta’lim oldida mustaqil fikrlaydigan, ma’naviy jihatdan yetuk, ijtimoiy faol, o‘z xatti-harakatiga mas’uliyat bilan yondashadigan shaxsni tarbiyalash vazifasi ham turibdi. Shu sababli ta’lim mazmunini takomillashtirish, o‘quv fanlari o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlash va o‘quvchilarda yaxlit dunyoqarashni shakllantirish muhim pedagogik masalalardan biri hisoblanadi.

Ta’lim jarayonida fanlarni bir-biridan mutlaqo ajratib o‘qitish o‘quvchining muayyan hodisa va jarayonlarni faqat bir tomonlama anglashiga olib kelishi mumkin. Aslida esa inson hayoti, jamiyat taraqqiyoti, tabiat va ijtimoiy munosabatlar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun o‘quvchining turli fanlardan olgan bilimlarini o‘zaro bog‘lay olishi, ularni hayotiy vaziyatlarda qo‘llashi ta’lim samaradorligining muhim shartlaridan biridir.

O‘zbekiston ta’lim tizimida “Tarbiya” fanining joriy etilishi yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, vatanparvarlik, fuqarolik mas’uliyati va ijtimoiy faollikni shakllantirishga qaratilgan muhim qadamlardan biri bo‘ldi. Mazkur fan mazmunida odob-axloq, ma’naviyat, huquqiy madaniyat, fuqarolik mas’uliyati, insonlararo munosabatlar va jamiyat hayotiga daxldorlik kabi masalalar o‘zaro uyg‘unlashgan.

“Tarbiya” fanini samarali o‘qitishda uning boshqa fanlar bilan aloqadorligini ta’minlash alohida ahamiyatga ega. Jumladan, tarix fani orqali vatanparvarlik va tarixiy xotira, adabiyot orqali insoniy fazilatlar va axloqiy tanlov, biologiya orqali tabiatga mas’uliyatli munosabat, tasviriy san’at va musiqa orqali estetik did, informatika orqali esa raqamli madaniyat va axborotdan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin.

O‘quvchilarda yaxlit dunyoqarashni shakllantirish uchun faqat bitta fan doirasidagi bilimlar yetarli emas. Ayniqsa, tarbiyaviy mazmundagi tushunchalar o‘quvchining kundalik hayoti, tarixiy voqealar, badiiy asarlar, tabiat hodisalari va jamiyatdagi munosabatlar bilan bog‘lab tushuntirilgandagina yanada aniq va ta’sirchan mazmun kasb etadi.

Fanlararo integratsiya o‘quvchining turli fanlardan olgan bilimlarini bir-biriga bog‘lash, muayyan masalaga turli nuqtayi nazardan qarash va mustaqil xulosa chiqarish

imkoniyatini kengaytiradi. Shu bilan birga, o‘quvchi nazariy bilimni amaliy faoliyat bilan bog‘lashni o‘rganadi. Bu esa “Tarbiya” fanining hayotiyligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Fanlararo aloqadorlik pedagogika tarixida uzoq davrlardan beri muhim didaktik tamoyillardan biri sifatida qaralib keladi. Y.A. Komenskiy ta’limda izchillik, uzviylik va tizimlilikka katta ahamiyat bergan. Uning pedagogik qarashlarida bilimlarni o‘zaro bog‘liq holda berish orqali o‘quvchida yaxlit tasavvurni shakllantirish g‘oyasi alohida o‘rin tutadi.

Hozirgi pedagogik tadqiqotlarda ham fanlararo integratsiya o‘quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishning samarali vositalaridan biri sifatida baholanadi. Chunki axborot bilan ishlash, muloqotga kirishish, ijtimoiy mas’uliyat, o‘z-o‘zini rivojlantirish va mustaqil qaror qabul qilish kabi ko‘nikmalarni faqat bitta fan doirasida shakllantirish qiyin. Bunday sifatlar turli fanlar mazmuni va ta’limiy faoliyatning o‘zaro uyg‘unligi asosida rivojlanadi.

Fanlararo bog‘liqlik o‘quvchining xotirasi, tasavvuri va mantiqiy fikrlashini faollashtirishga ham yordam beradi. Bir mavzuning turli fanlarda turlicha yoritilishi o‘quvchiga bilimlar o‘rtasidagi aloqani ko‘rish va ularni mustaqil ravishda umumlashtirish imkonini beradi.

Mazkur maqolani tayyorlash jarayonida pedagogik kuzatuv, qiyosiy-tahliliy yondashuv, modellashtirish, sintez va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. “Tarbiya” fani mazmuni boshqa o‘quv fanlarining tegishli mavzulari bilan qiyosiy tahlil qilinib, fanlararo aloqadorlikning amaliy imkoniyatlari ko‘rib chiqildi.

“Tarbiya” fanining boshqa fanlar bilan integratsiyalashuvi, avvalo, mavzularning mazmuniy jihatdan bir-birini to‘ldirishiga asoslanishi lozim. Bunda integratsiya faqat bir darsda bir nechta fan nomini tilga olishdan iborat bo‘lmasligi kerak. Muhimi, o‘quvchi o‘rganayotgan mavzuning turli fanlarda qanday namoyon bo‘lishini anglay olishi va olgan bilimlarini bir butun holda qo‘llay bilishidir.

Tarix fani bilan bog‘liqlik “Tarbiya” darslarida ayniqsa katta imkoniyat beradi. Tarixiy shaxslar faoliyati, ajdodlarning ilm-fan va davlat boshqaruvidagi xizmatlari, xalqning ozodlik va taraqqiyot yo‘lidagi kurashi haqida ma’lumot berish orqali o‘quvchilarda Vatanga sadoqat, milliy g‘urur va tarixiy xotira tuyg‘ularini shakllantirish mumkin. Masalan, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Muhammad al-Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi tarixiy shaxslarning hayoti va ilmiy-ma’naviy merosini o‘rganish “Tarbiya” fanidagi mehnatsevarlik, bilimga intilish, mas’uliyat va Vatanga xizmat qilish kabi tushunchalarni aniq misollar bilan ochib berishga yordam beradi.

Adabiyot bilan integratsiya ham tarbiyaviy jihatdan katta imkoniyatlarga ega. Badiiy asarlardagi qahramonlarning xatti-harakatlari, hayotiy tanlovlari, insonlar bilan munosabatlari o‘quvchilar uchun muayyan axloqiy vaziyat sifatida tahlil qilinishi mumkin. Bunday mashg‘ulotlarda o‘quvchi qahramonning xatti-harakatiga baho berish

bilan cheklanmay, “Men shunday vaziyatda qanday yo‘l tutgan bo‘lardim?” degan savol ustida ham fikr yuritadi. Natijada adabiy obraz tarbiyaviy mazmun kasb etadi.

Biologiya va ekologiya bilan integratsiya qilish orqali tabiatga munosabat, ekologik mas’uliyat, tejamkorlik va daxldorlik kabi sifatlarni shakllantirish mumkin. Tabiiy resurslarning cheklanganligi, atrof-muhitning ifloslanishi, suv va energiyadan oqilona foydalanish masalalarini “Tarbiya” fanidagi mas’uliyat va burch tushunchalari bilan bog‘lash o‘quvchining ekologik muammolarga bo‘lgan munosabatini yanada kuchaytiradi.

Tasviriy san’at va musiqa fanlari bilan integratsiya o‘quvchilarning estetik didini rivojlantirishga xizmat qiladi. Milliy san’at namunalari, xalq kuy-qo‘shiqlari, me’moriy obidalar va tasviriy san’at asarlari orqali o‘quvchilarda milliy madaniyatga hurmat va go‘zallikni anglash tuyg‘ularini shakllantirish mumkin. Shu bilan birga, jahon xalqlari san’ati bilan tanishtirish boshqa madaniyatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishga yordam beradi.

Bugungi raqamli muhit sharoitida matematika va informatika fanlari bilan aloqadorlik ham muhim. “Tarbiya” darslarida axborot xavfsizligi, internetdan foydalanish madaniyati, kiberetika, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash kabi masalalarga e’tibor qaratish mumkin. Bu yo‘nalish o‘quvchilarda raqamli muhitda o‘zini tutish madaniyatini shakllantirish bilan birga, axborotni tanqidiy baholash ko‘nikmasini ham rivojlantiradi.

Fanlararo integratsiyani amalga oshirishda darsning mazmuni va o‘quvchilarning yosh xususiyatlari hisobga olinishi kerak. Integratsiya o‘quvchini ortiqcha ma’lumot bilan band qilib qo‘ymasligi, aksincha, asosiy tarbiyaviy g‘oyani chuqurroq anglashiga yordam berishi lozim.

“Tarbiya” fanini biologiya va adabiyot bilan bog‘lab tashkil etiladigan darslardan biri “Ekologik mas’uliyat va insonning tabiat oldidagi burchi” mavzusidagi mashg‘ulot bo‘lishi mumkin.

Darsning dastlabki bosqichida o‘quvchilarga suv tanqisligi, havoning ifloslanishi, o‘rmonlarning qisqarishi kabi ekologik muammolar aks etgan videolavha yoki tasvirlar namoyish etiladi. Shundan so‘ng biologiya fanidan olingan bilimlarga tayangan holda tabiatdagi ekologik muvozanat va uning inson hayotidagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Bu jarayonda o‘quvchilarga ekologik muammoning faqat tabiiy emas, balki axloqiy mas’uliyat bilan ham bog‘liq ekanligi tushuntiriladi.

Darsning keyingi bosqichida adabiyot faniga murojaat qilinib, o‘zbek adabiyotida tabiatga munosabatni aks ettiruvchi badiiy namunalar tahlil qilinadi. Tabiatni asrash, uning go‘zalligini qadrlash va insonning tabiat oldidagi mas’uliyati haqida fikr almashiladi. “Inson tabiatning hukmdorimi yoki uning bir qismimi?” degan savol asosida o‘quvchilar o‘rtasida munozara tashkil etish mumkin.

Mashg‘ulotning amaliy qismida o‘quvchilar guruhlarga ajratilib, maktab hududini obodonlashtirish, chiqindilarni kamaytirish, suv va elektr energiyasidan tejamkor foydalanish bo‘yicha takliflar ishlab chiqadilar. Masalan, “Mening maktabim – yashil

makon” loyihasi orqali o‘quvchilar o‘z maktabida ekologik madaniyatni oshirish bo‘yicha aniq takliflar tayyorlashlari mumkin.

Bunday dars jarayonida o‘quvchi biologik bilimni, adabiy tasavvurni va axloqiy qarashni bir-biri bilan bog‘laydi. Eng muhimi, u o‘rganilgan mavzuni kundalik hayoti bilan bog‘lash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Fanlararo integratsiyaga asoslangan “Tarbiya” darslarida o‘quvchilarning mavzuga qiziqishi va ishtiroki ortishi kuzatiladi. Chunki mavzu birgina nazariy tushuntirish bilan cheklanmay, tarixiy voqea, badiiy obraz, ilmiy dalil yoki amaliy topshiriq bilan boyitiladi.

Integratsiyalashgan yondashuv o‘quvchiga muayyan masalani bir necha tomondan ko‘rib chiqish imkonini beradi. Masalan, ekologik muammo biologiya nuqtayi nazaridan tabiiy jarayon, “Tarbiya” fani nuqtayi nazaridan insonning mas’uliyati, adabiyot nuqtayi nazaridan esa inson va tabiat munosabati sifatida talqin qilinishi mumkin. Shu tariqa o‘quvchida voqea-hodisalar haqida kengroq va tizimli tasavvur shakllanadi.

Bunday yondashuv o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va o‘z fikrini asoslash qobiliyatini rivojlantiradi. Turli fanlardan olingan ma’lumotlarni taqqoslash, umumiy jihatlarni aniqlash va xulosa chiqarish jarayonida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari shakllanadi.

Fanlararo integratsiyaning yana bir muhim jihati shundaki, tarbiyaviy tushunchalar hayotiy misollar bilan bog‘lanadi. Mas’uliyat, vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, tabiatga ehtiyotkor munosabat kabi tushunchalar quruq nazariya sifatida emas, balki tarixiy shaxslar faoliyati, adabiy qahramonlar taqdiri yoki real hayotdagi muammolar misolida o‘rganiladi. Bu esa o‘quvchining mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi.

“Tarbiya” fanini o‘qitishda fanlararo integratsiyadan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarini boyitish bilan birga, ularning ma’naviy-axloqiy va ijtimoiy sifatlarini shakllantirish uchun ham muhim imkoniyat yaratadi. Fanlararo aloqadorlik asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchi turli fanlardan olgan bilimlarini o‘zaro bog‘lashni, muammoga turli nuqtayi nazardan yondashishni va o‘z xulosasini asoslashni o‘rganadi.

“Tarbiya” fanining tarix bilan bog‘lanishi tarixiy xotira va vatanparvarlikni, adabiyot bilan integratsiyasi insonparvarlik va axloqiy fazilatlarni, biologiya bilan aloqadorligi ekologik madaniyatni, san’at fanlari bilan bog‘liqligi estetik didni, informatika bilan uyg‘unligi esa raqamli madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu bois “Tarbiya” fani o‘qituvchisi darsni rejalashtirishda boshqa fanlar dasturidagi mazmunan yaqin mavzularga e’tibor qaratishi maqsadga muvofiq. Fan o‘qituvchilari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, tarix va “Tarbiya”, adabiyot va “Tarbiya”, biologiya va “Tarbiya” fanlari doirasida qo‘shma darslar tashkil etish yaxshi samara beradi.

Shuningdek, fanlararo integratsiyaga mos metodik qo‘llanmalar, amaliy topshiriqlar, keyslar va loyiha ishlanmalarini ko‘paytirish zarur. Bunda o‘quvchining

faqat tayyor bilimni o‘zlashtirishi emas, balki uni hayotiy vaziyatlarda qo‘llashi, muammoga yechim topishi va mustaqil fikr bildirishiga imkon beradigan topshiriqlarga ustuvorlik berish lozim.

Umuman olganda, fanlararo integratsiya “Tarbiya” fanining mazmunini boshqa fanlar bilan mexanik tarzda birlashtirish emas, balki o‘quvchida bilim, dunyoqarash va tarbiyaviy qarashlarning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlashga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Shu jihatdan u o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish va ta’limning hayotiyligini ta’minlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ‘Tarbiya’ fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 422-son qarori.

2. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

3. Ishmuhammedov R., Yuldashev M. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar*. – Toshkent: Nihol, 2016.

4. Mavlonova R., Rahmonqulova N. *Pedagogik integratsiya va innovatsiyalar*. – Toshkent: Tafakkur, 2020.

5. Ziyoyev A. Tarbiya fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar va fanlararo aloqadorlik // *Pedagogik mahorat*. – 2023. – №4.

6. Hasanboyev J. va boshqalar. *Pedagogika fanidan ma’ruzalar matni*. – Toshkent: Edu Press, 2018.

UDK 159.9:37.015.3:316.77

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В РАМКАХ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Сандул Александр Михайлович,
Специалист ЦЯТ ФГБОУ ВО
«Санкт Петербургский государственный университет»
г. Санкт Петербург РФ

В настоящее время инновационные подходы трансформируют психологическую службу в системе образования, делая её более гибкой, доступной и эффективной. Однако важно сохранять баланс между технологическими возможностями и личностным подходом, чтобы обеспечить качественную поддержку психологического здоровья учащихся, педагогов и родителей. Каждый педагог должен быть не только психологически образован, но должен быть ещё и психологически компетентен, т. е. способен эффективно использовать психологическую образованность на практике. В профессиональной деятельности учителя оказание психологической поддержки ученику как партнеру общения – это важная составляющая педагогического успеха на уроке и вне его.

Характеризуя психологическую компетенцию в составе коммуникативных навыков преподавателя РКИ, я имею в виду прежде всего знание учителем психологических законов и понятий, а также владение специальными методами психологического анализа для решения профессиональных задач. Психологические аспекты играют ключевую роль в формировании и реализации коммуникативной компетенции современного учителя в школе и преподавателя в системе высшего образования. Именно высокий уровень коммуникативной компетентности обеспечивает успешность в социуме и соответственно повышает самоуважение специалиста, а низкая коммуникативная компетентность напротив коррелирует с повышенной стрессоуязвимостью, фрустрированностью и тревожностью. Коммуникативная компетенция — это способность эффективно взаимодействовать в различных ситуациях общения, выбирая адекватные речевые и неречевые средства. Это комплекс навыков и качеств, позволяющих эффективно взаимодействовать с иностранными учащимися в процессе обучения, который предполагает: - владение нормами литературного языка; - умение строить речь с учетом цели, ситуации и адресата; - способность слушать и понимать собеседника; - навыки управления общением; - умение

предупреждать и разрешать конфликты; - владение приемами обратной связи; - способность к адаптации в межкультурной коммуникации. Коммуникативная компетенция преподавателя – фактор психического развития человека, формирования его как личности. Все психические процессы с помощью речи становятся произвольными и управляемыми. Правильная речь является показателем интеллектуального развития человека. Соответственно психологические особенности коммуникативной компетенции преподавателя тесно связаны не только с владением речью , но и с умением выстраивать эффективное, доверительное и развивающее общение с учениками, коллегами и родителями. В качестве ключевого критерия оценки психологической организации коммуникативной компетенции в статье представлена характеристика его речевого поведения в соответствии с его педагогической деятельностью. С психологической точки зрения коммуникативная компетенция — это способность преподавателя воспринимать общение не как передачу информации в одну сторону, а как живой процесс взаимодействия, в котором важны эмоции, мотивация, восприятие, установка, личностные смыслы и контекст. Мы знаем, что предметом психологии служат закономерности развития и функционирования психики и таких процессов, как мышление, познание, общение, эмоции, деятельность, отношения, воображение, творчество, память и запоминание. Все перечисленные категории теснейшим образом связаны с речью, ее восприятием и мышлением, которое неотделимо от речи и от языка. В современной системе образования особенно очень важно учитывать эти когнитивные факторы. Они позволяют формировать навыки самостоятельной работы, развивать критическое мышление, способности к анализу и сравнению, навыкам переноса знаний в реальные коммуникативные ситуации. Качественная система образования на современном этапе в условиях активного развития ИИ и инновационных технологий тесно связана с активной работой таких когнитивных механизмов, как память, внимание, восприятие, воображение, мышление, а также использование метакогнитивных стратегий.

В связи с чем, сформированные психологические аспекты коммуникативной компетенции требуют от педагога не только профессиональной подготовки, но и высокого уровня личностной зрелости, эмпатии, толерантности и готовности к постоянному самосовершенствованию. Психологические критерии определяют, насколько учитель умеет: - понимать собеседника; - выстраивать доверительное общение; - регулировать эмоциональный климат на занятии; - учитывать личностные и культурные особенности обучающихся; - создавать условия для речевой активности и уверенности учащихся. Именно эти качества делают преподавателя эффективным коммуникатором и успешным педагогом. Именно они помогают сделать учебный процесс более продуктивным, гуманным и развивающим.

Речь — это не просто инструмент передачи знаний, а зеркало профессиональных

и личностных качеств, которое напрямую влияет на атмосферу в аудитории и эффективность обучения. стиль и тип речи тесно связаны с психологическим портретом человека. Они отражают его когнитивные стили (например, склонность к анализу или образному восприятию), эмоциональную сферу (степень эмоциональности), ценностные ориентации и уровень коммуникативной компетентности. Анализ этих особенностей помогает лучше понять мотивы, установки и внутренний мир человека. Психологическая характеристика представителей разных типов и стилей речи связана с тем, как особенности речи отражают личностные черты, мотивы, эмоциональное состояние и социальные установки человека.

Таким образом, качественная коммуникативная компетенция — это в основе своей адаптивная, чёткая, эмоционально насыщенная и при этом тактичная речь. Она отражает профессиональную компетентность, эмпатию и готовность к межкультурному взаимодействию. А «слабая» монотонная, перегруженная сложными конструкциями или резко критикующая ошибки) может сигнализировать о профессиональных сложностях или недостаточной психологической гибкости современного учителя.

Список литературы:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. — М., 1996. — 416 с.
2. Зимняя, И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991.
3. Лаврова М. В. Формирование коммуникативной компетенции у обучающихся . — Екатеринбург, 2016. — С. 12–16.
4. Леонтьев А. А. Психология общения. 3-е изд. — М.: Смысл, 1999. — 365 с..
5. Леонтьев, А. А. Психолингвистика. – М.: Смысл, 2003.
6. Махмудова, Г. Р. Особенности обучения русскому языку студентов вузов Узбекистана в условиях билингвизма. // Вестник Ташкентского государственного педагогического университета. – 2020. – №3.
7. Мясищев В. Н. Психология отношений: . — Москва; Воронеж: Изд-во Московского психолого-социального ин-та: МОДЭК, 2011. — 398 с.
8. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54

УДК 811.161.1

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ РЕЧЕВОМУ ЭТИКЕТУ УЗБЕКСКИХ ШКОЛЬНИКОВ

Адилова Дилноза Журабековна,
Научный сотрудник Российского государственного педагогического университета им. М.И. Герцена, Россия, г. Санкт-Петербург

В условиях расширения международных контактов и развития межкультурной коммуникации особую актуальность приобретает формирование у школьников способности эффективно использовать иностранный язык не только с точки зрения грамматической и лексической правильности, но и с учетом социокультурных норм общения. Для узбекских школьников, изучающих русский язык, важным компонентом коммуникативной компетенции является владение нормами русского речевого этикета.

Речевой этикет представляет собой совокупность языковых формул и правил речевого поведения, регулирующих общение в зависимости от ситуации, социального статуса, возраста, степени знакомства и коммуникативных целей собеседников. Эффективное обучение русскому языку как неродному предполагает формирование у учащихся способности правильно выбирать формы приветствия, прощания, обращения, благодарности, извинения и другие речевые средства в соответствии с конкретной ситуацией общения.

Актуальность данной проблемы обусловлена также влиянием родного языка и национальной культуры на процесс освоения русского речевого поведения. Узбекские школьники переносят в русскоязычное общение привычные модели речевого и невербального поведения, что иногда становится причиной языковой и социокультурной интерференции. Поэтому обучение русскому речевому этикету должно строиться на сопоставлении русских и узбекских коммуникативных норм без противопоставления или нивелирования национальных культур.

Одной из наиболее значимых педагогических проблем является учет социокультурного контекста учащихся. В узбекской культуре большое значение имеют уважение к старшим, соблюдение социальной дистанции, использование уважительных форм обращения, гостеприимство и особые нормы речевого поведения. Эти особенности находят отражение в употреблении соответствующих языковых и невербальных средств. При изучении русского языка школьники должны понимать, что аналогичные коммуникативные ситуации могут оформляться в русском языке иначе.

Например, в русском языке выбор обращения «ты» или «вы», использование имени и отчества, а также формулы «здравствуйте», «до свидания», «извините», «спасибо» определяется прежде всего ситуацией общения и социальными отношениями между собеседниками. В узбекском языке также существует развитая система выражения уважения, однако способы ее языкового оформления имеют свои национальные особенности. Сопоставительный анализ подобных явлений позволяет учащимся осознанно использовать изучаемый язык и предупреждает возникновение коммуникативных ошибок.

Особого внимания требует проблема языковой интерференции. При освоении русского речевого этикета учащиеся могут механически переносить нормы узбекского языка и культуры в русскоязычную коммуникацию. Это может проявляться в выборе обращения, построении реплик, интонации, выражении согласия или несогласия, благодарности и извинения. Поэтому целесообразно использовать задания, основанные на сравнении коммуникативных ситуаций в русском и узбекском языках. Такой подход способствует не только усвоению речевых формул, но и развитию межкультурной компетенции.

Другой важной проблемой является мотивация учащихся. Для части школьников русский язык воспринимается преимущественно как учебная дисциплина, необходимая для решения академических задач. В результате практическая и культурная ценность языка может оставаться недостаточно осознанной. Для повышения мотивации необходимо создавать на уроках ситуации, приближенные к реальному общению: моделировать диалоги, проводить ролевые игры, организовывать дискуссии, использовать проектные задания и анализировать реальные коммуникативные ситуации.

Эффективным средством формирования речевого этикета является использование аутентичных материалов. Фрагменты фильмов, интервью, телевизионных передач, художественных произведений и современных медиатекстов позволяют учащимся наблюдать особенности употребления речевых формул в естественном контексте. При этом важно не ограничиваться механическим запоминанием выражений, а обращать внимание на ситуацию их употребления, интонацию, социальные отношения между участниками общения и возможные последствия неправильного выбора речевой формулы.

Существенной педагогической проблемой остается недостаточная обеспеченность учебно-методическими материалами, учитывающими специфику узбекской аудитории. Универсальные учебные пособия не всегда отражают особенности языковой интерференции и национального коммуникативного опыта учащихся. В связи с этим возникает необходимость разработки специальных упражнений и учебных материалов, ориентированных на сопоставление русского и узбекского речевого этикета.

Особое значение имеют задания ситуативного характера. Например, учащимся можно предложить определить, какую форму обращения следует

использовать при разговоре с учителем, незнакомым взрослым человеком, сверстником или официальным лицом. Эффективными являются также задания на преобразование диалогов, исправление коммуникативных ошибок, составление собственных реплик и моделирование различных ситуаций общения. Подобные упражнения позволяют перейти от знания отдельных речевых формул к их практическому использованию.

Не менее важным направлением является подготовка педагогов. Учитель русского языка как иностранного должен обладать не только языковой и методической компетентностью, но и знаниями в области межкультурной коммуникации. Педагогу необходимо понимать особенности национальной культуры учащихся, прогнозировать возможные проявления интерференции и создавать условия для сопоставительного изучения языковых и культурных норм.

При этом обучение русскому речевому этикету не должно означать отказ от национальной культурной идентичности учащихся. Напротив, сопоставление русского и узбекского коммуникативного поведения способствует более глубокому осознанию особенностей обеих культур. Учащийся получает возможность расширить собственный коммуникативный репертуар и выбирать соответствующую модель поведения в зависимости от конкретной ситуации.

Таким образом, обучение русскому речевому этикету узбекских школьников должно носить системный характер и интегрироваться в изучение лексики, грамматики, чтения, аудирования, говорения и письма. Речевой этикет целесообразно рассматривать не как отдельный набор формул, а как компонент коммуникативной и лингвокультурной компетенции учащегося.

Проведенный анализ показывает, что основными педагогическими проблемами обучения русскому речевому этикету узбекских школьников являются учет социокультурного контекста, преодоление языковой интерференции, повышение мотивации, недостаточная обеспеченность адаптированными учебно-методическими материалами и необходимость повышения межкультурной компетентности педагогов.

Решение данных проблем предполагает использование сопоставительного, лингвокультурного и коммуникативно-деятельностного подходов. Важную роль играют аутентичные материалы, ролевые игры, ситуативные задания, проектная деятельность, анализ диалогов и моделирование реальных коммуникативных ситуаций. Систематическое включение речевого этикета в процесс обучения русскому языку позволит повысить коммуникативную самостоятельность учащихся и подготовить их к эффективному взаимодействию с представителями русскоязычной культуры.

Следовательно, обучение русскому речевому этикету в узбекской школе должно быть направлено не только на усвоение языковых норм, но и на формирование способности понимать культурный контекст общения, адекватно

выбирать речевые стратегии и сохранять собственную национально-культурную идентичность. Такой подход создает основу для успешной межкультурной коммуникации и повышает практическую результативность обучения русскому языку как иностранному.

Литература:

1. Данилова Ю.Ю., Рахмонова Ш.Ш. Игровые формы в практике преподавания русского языка как иностранного в 4 классе узбекской школы // Многоязычие в образовательном пространстве. – 2024. – № 3. – С. 335–346.
2. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 507 с.
3. Сафарова М.Р. Основы обучения русскому речевому этикету в условиях межкультурной коммуникации // Вестник педагогического университета. – 2021. – № 1 (5). – С. 65–78.
4. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: нормативный социокультурный контекст. – М.: Русский язык, 2002. – 160 с.
5. Ярматова М.А. Национальные особенности этикета // Экономика и социум. – 2023. – № 6-1 (109). – С. 1227–1231.
6. Culpeper J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 256 p.
7. Eelen G. A Critical Introduction to Politeness. – London: Routledge, 2019. – 240 p.
8. Haugh M. The Pragmatics of Politeness. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021. – 272 p.
9. Lakoff R.T. Talking Power: The Politics of Language in Our Lives. – New York: Basic Books, 2023. – 336 p.
10. Mills S. Gender Matters in Discourse. – London: Routledge, 2022. – 288 p.

ӘОЖ 378.147:004.9:786

ФОРТЕПИАНО ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ: БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ

Примкулова Ш.Н., Ағабекова С.С., Естемкулов С.А., Елгонова С.Д., Арипбаева Л.Ш.,
М.Әуэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің цифрлық трансформациясы педагогтің кәсіби қызметіне қойылатын талаптарды едәуір өзгертуде. Цифрлық технологиялар оқу ақпаратын ұсынудың жаңа тәсілдерін қалыптастырып қана қоймай, білім алушының өздігінен ізденуіне, оқу нәтижесін бақылауына және шығармашылық қабілеттерін дамытуына мүмкіндік береді. Осыған байланысты болашақ мұғалімнің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру педагогикалық жоғары білім берудің маңызды бағыттарының біріне айналып отыр.Музыкалық білім беру саласында бұл мәселенің өзіндік ерекшелігі бар. Себебі музыка мұғалімінің кәсіби дайындығы теориялық біліммен шектелмейді. Ол музыкалық шығарманы есту, түсіну, талдау, орындау, сүйемелдеу және оны оқушыға педагогикалық тұрғыдан түсіндіру қабілеттерін қамтиды. Сондықтан цифрлық технологияларды музыка сабақтарына енгізу дәстүрлі орындаушылық мәдениетті сақтай отырып жүзеге асырылуы тиіс.Фортепиано пәні болашақ музыка мұғалімінің кәсіби даярлығында ерекше орын алады. Фортепиано арқылы студент ноталық мәтінді оқуды, музыкалық шығарманың құрылымын талдауды, сүйемелдеуді, ансамбльдік орындауды, есту қабілетін және орындаушылық дағдыларын дамытады. Сонымен бірге қазіргі цифрлық ресурстар бұл үдерісті жаңа мүмкіндіктермен толықтыруға жағдай жасайды.Болашақ музыка мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін фортепиано пәнін меңгеру арқылы қалыптастыру мәселесі қазақстандық зерттеулерде де қарастырылған. А.Б. Күздеубаева, С.Т. Айсина және К.А. Жақаева еңбектерінде «Негізгі музыкалық аспап – фортепиано» пәнін оқыту барысында болашақ музыка мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесіне назар аударылады.Ал қазіргі цифрлық ортада бұл құзыреттіліктің мазмұны кеңейіп, оған цифрлық құралдарды педагогикалық мақсатта қолдану қабілеті де қосылуы қажет.

Зерттеудің мақсаты – фортепиано пәнін оқыту барысында цифрлық технологияларды тиімді пайдаланудың педагогикалық мүмкіндіктерін анықтау

және олардың болашақ музыка мұғалімінің цифрлық құзыреттілігін дамытудағы рөлін негіздеу.

Осы мақсатқа сәйкес міндеттер: фортепиано оқытудағы цифрлық технологиялардың қазіргі мүмкіндіктерін анықтау, болашақ музыка мұғалімінің цифрлық құзыреттілігінің мазмұнын нақтылау, цифрлық технологиялардың фортепиано сабағындағы қолданылу бағыттарын көрсету,
цифрлық құралдарды пайдалану арқылы студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыру жолдарын қарастыру,цифрлық технологияларды қолданудың педагогикалық тиімділігі мен ықтимал қиындықтарын анықтау.

Зерттеуде ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау, салыстыру, жинақтау, жүйелеу, педагогикалық тәжірибені зерделеу және музыкалық-педагогикалық үдерісті талдау әдістері қолданылды.Сонымен қатар фортепиано пәнінің мазмұны мен цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін өзара байланыстыра қарастыру үшін жүйелік және құзыреттілік тұрғыдағы тәсілдер пайдаланылды.

Фортепиано сабағы дәстүрлі түрде оқытушы мен студенттің тікелей шығармашылық қарым-қатынасына негізделеді. Оқытушы шығарманы таңдайды, ноталық мәтінді талдайды, орындаушылық ерекшеліктерді түсіндіреді, студенттің орындауын тыңдап, түзету жұмыстарын жүргізеді. Бұл әдіс өзінің педагогикалық маңызын әлі де сақтайды. Цифрлық технологияларды қолдану сабақтың мазмұнын кеңейтуге мүмкіндік береді. Мысалы, студент музыкалық шығарманың әртүрлі орындаушылар орындаған нұсқаларын тыңдап, оларды салыстыра алады. Бейнежазба арқылы орындаушылық техниканы қайта қарап, қол қойылымын, саусақ қимылын, дене қалпын және педаль қолдану ерекшеліктерін талдай алады.Ноталық редакторлар музыкалық мәтінмен жұмыс жасау мүмкіндігін кеңейтеді. Студент ноталарды енгізу, редакциялау, музыкалық фразаларды белгілеу, шығарманың жекелеген бөліктерін тыңдау сияқты әрекеттерді орындай алады. Мұндай жұмыс ноталық сауаттылықты жетілдіруге ықпал етеді.Метрономдық және ырғақтық қосымшалар шығарманың темпін тұрақтандыруға көмектеседі. Әсіресе техникалық тұрғыдан күрделі шығармаларды меңгеру кезінде студент шығарманың қиын фрагментін баяу темпте бірнеше рет орындап, біртіндеп бастапқы жылдамдыққа көше алады.Цифрлық пианино мен электрондық аспаптардың мүмкіндіктерін де оқу үдерісінде тиімді пайдалануға болады. Олардың дыбысты жазу, құлаққап арқылы жұмыс жасау, тембрді өзгерту, метрономды пайдалану сияқты функциялары студенттің жеке жұмысын ұйымдастыруға қолайлы жағдай жасайды.

Цифрлық құзыреттілік ұғымын тек компьютерді немесе смартфонды пайдалана білу деңгейімен шектеуге болмайды. Болашақ музыка мұғалімі цифрлық құралдың педагогикалық мақсатын түсініп, оны оқу міндетіне сәйкес таңдай алуы керек.

Фортепиано пәні тұрғысынан цифрлық құзыреттілікті бірнеше өзара байланысты компонент арқылы қарастыруға болады ақпараттық компонент**.** Студент музыкалық шығармалар, композиторлар, орындаушылар, ноталық материалдар және әдістемелік ресурстар туралы ақпаратты цифрлық ортадан іздеп, оның сенімділігін бағалай білуі қажет.Технологиялық компонент музыкалық бағдарламаларды, ноталық редакторларды, дыбыс және бейнежазба құралдарын, онлайн платформаларды және мобильді қосымшаларды қолдану дағдыларын қамтиды. Музыкалық-шығармашылық компонент. Цифрлық құралдардың көмегімен музыкалық шығарманы талдау, аранжировка жасау, сүйемелдеу нұсқаларын әзірлеу және шығармашылық тапсырмалар орындау қабілетімен сипатталады.

Педагогикалық компонент болашақ мұғалім цифрлық ресурсты оқушының жас ерекшелігіне, музыкалық дайындығына және нақты оқу мақсатына сәйкес таңдай алуы керек. Рефлексиялық компонент студент өзінің цифрлық құралдарды қолдану нәтижесін бағалап, қандай технологияның тиімді болғанын және қандай жағдайда дәстүрлі әдіске жүгіну қажеттігін түсінуі тиіс.Осы компоненттердің қалыптасуы болашақ музыка мұғалімінің кәсіби даярлығын жаңа деңгейге көтереді.Фортепиано сабағында цифрлық технологияларды қолдану бағыттары.Фортепиано пәнінде цифрлық технологияларды бірнеше бағытта қолдануға болады.Біріншіден, ноталық мәтінмен жұмыс жасау.Электрондық ноталар мен ноталық редакторлар шығарманың құрылымын талдауға, аппликатураны белгілеуге, динамикалық белгілерді көрсетуге мүмкіндік береді.Екіншіден, аудио және бейне материалдарды пайдалану. Студент бір шығарманың бірнеше орындаушылық интерпретациясын тыңдап, темп, динамика, фразировка және дыбыс жүргізу ерекшеліктерін салыстырады.Үшіншіден, орындауды жазып алу және өзіндік талдау. Студент өзінің орындауын аудио немесе бейне форматында жазып, кейін оны қайта тыңдау арқылы кемшіліктерін анықтай алады. Бұл өзіндік бақылау дағдысын қалыптастырудың тиімді жолы.Төртіншіден, цифрлық метроном және ырғақтық жаттығулар. Мұндай құралдар студенттің ырғақ сезімін жетілдіруге және орындау тұрақтылығын қалыптастыруға мүмкіндік береді.Бесіншіден, онлайн оқыту ресурстарын пайдалану. Қосымша бейнесабақтар, орындаушылық шеберлік бойынша түсіндірмелер және музыкалық-теориялық материалдар студенттің сабақтан тыс уақыттағы өзіндік жұмысын толықтыра алады.Алтыншыдан, жасанды интеллект құралдарын педагогикалық мақсатта пайдалану. Мысалы, студент белгілі бір композитор туралы ақпаратты жинақтау, шығарманың тарихи-стильдік контекстін зерттеу немесе сабақ жоспарының бастапқы нұсқасын әзірлеу кезінде AI құралдарын көмекші ресурс ретінде пайдалана алады. Бірақ алынған ақпарат міндетті түрде студенттің өз тарапынан тексеріліп, музыкалық-педагогикалық тұрғыдан сараланууы қажет.UNESCO-ның 2024 жылғы мұғалімдерге арналған AI құзыреттілігі жөніндегі шеңберінде

жасанды интеллектті педагогикалық мақсатта қолдану адамға бағдарланған ұстаным, этика, AI негіздері, AI педагогикасы және кәсіби даму бағыттарымен байланыстырылған. Құжатта мұғалім құзыреттері «меңгеру – тереңдету – жасау» деңгейлері бойынша қарастырылады.Бұл қағидаларды музыка мұғалімдерін даярлау жүйесіне де бейімдеуге болады.Фортепиано пәнінде студенттің сабақтан тыс орындайтын өзіндік жұмысының маңызы өте жоғары. Орындаушылық шеберлік тұрақты жаттығу, қайталау және өзіндік бақылау арқылы қалыптасады.Цифрлық технологиялар бұл үдерісті жүйелеуге мүмкіндік береді. Мысалы, студент жеке оқу жоспарын құрып, күнделікті жаттығу уақытын белгілей алады. Шығарманың қиын бөлімдерін жеке аудиофайл немесе бейнежазба ретінде жазып, бірнеше күннен кейін қайта тыңдау арқылы өзінің даму динамикасын бақылайды.Мұндай тапсырмалар студенттің жауапкершілігін арттырып, оның оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал етеді.Фортепиано оқытуда цифрлық технологиялардың тиімділігі оларды қаншалықты көп қолданумен емес, педагогикалық мақсатқа қаншалықты дұрыс сәйкестендірілгенімен анықталады.Бірінші шарт – мақсаттылық. Әрбір цифрлық құрал нақты оқу мақсатына қызмет етуі керек.Екінші шарт – музыкалық мазмұнның басымдығы. Технология музыканың көркемдік мазмұнын, орындаушылық мәнерді және шығармашылық ізденісті алмастырмауы қажет.Үшінші шарт – оқытушының жетекшілік рөлі. Цифрлық технология қаншалықты дамығанымен, музыкалық-педагогикалық үдерісте оқытушының кәсіби тәжірибесі мен жеке кері байланысы маңызды болып қала береді.Төртінші шарт – ақпараттық қауіпсіздік және академиялық адалдық. Студент интернеттен алынған музыкалық немесе теориялық материалдарды дайын күйінде қабылдамай, оның авторын, дереккөзін және дұрыстығын тексеруі тиіс.Бесінші шарт – цифрлық және дәстүрлі оқыту әдістерінің үйлесімділігі. Фортепиано пәнінің табиғаты тірі музыкалық қарым-қатынасты, орындаушылық тәжірибені және оқытушының тікелей бақылауын талап етеді. Сондықтан цифрлық технология дәстүрлі сабақтың орнына емес, оны толықтыратын құрал ретінде қолданылуы тиімді.

Фортепиано пәніне цифрлық технологияларды жүйелі енгізу нәтижесінде болашақ музыка мұғалімінде бірнеше маңызды дағды қалыптасады:

Бағыт	**Қалыптасатын дағды**
Нотамен жұмыс	Цифрлық ноталық ресурстарды пайдалану
Орындаушылық	Өз орындауын жазу және талдау
Ырғақ	Цифрлық метрономмен жүйелі жұмыс
Тыңдау	Орындаушылық нұсқаларды салыстыру
Ақпараттық сауаттылық	Музыкалық ақпаратты іздеу және бағалау

Шығармашылық	Цифрлық құралдар арқылы музыкалық идеяларды жүзеге асыру
Педагогикалық қызмет	Цифрлық тапсырмалар мен ресурстар әзірлеу
Рефлексия	Өзінің оқу нәтижесін цифрлық құралдар арқылы бақылау

Осы нәтижелер болашақ музыка мұғалімінің кәсіби және цифрлық құзыреттілігінің өзара байланыста дамитынын көрсетеді.

Фортепиано пәнін цифрландыру туралы сөз болғанда, технологияны мақсат емес, педагогикалық құрал ретінде қарастыру маңызды. Себебі музыкалық білімнің негізгі нәтижесі – тек цифрлық құралды меңгеру емес, музыканы түсінетін, тыңдайтын, орындайтын және оны оқушыға түсіндіре алатын кәсіби мұғалімді қалыптастыру.Қазіргі зерттеулер Қазақстандағы музыка мұғалімдерін даярлау үдерісіне жасанды интеллект пен цифрлық технологияларды енгізудің персонализация, виртуалды жаттықтырғыштар, интеллектуалды бағалау және шығармашылық мүмкіндіктер тұрғысынан перспективалы екенін көрсетеді. Сонымен қатар техникалық, әдістемелік және этикалық мәселелерді ескеру қажеттігі атап өтіледі.Осыған байланысты фортепиано сабақтарында цифрлық технологияларды қолдану үш деңгейде ұйымдастырылуы мүмкін.Бірінші деңгей – меңгеру. Студент цифрлық музыкалық құралдардың негізгі функцияларын үйренеді.Екінші деңгей – қолдану**.** Студент технологияларды нақты орындаушылық және педагогикалық міндеттерді шешуде пайдаланады.Үшінші деңгей – шығармашылық. Студент өзі цифрлық оқу материалдарын, интерактивті тапсырмаларды, бейнесабақтарды немесе музыкалық жобаларды әзірлейді. Мұндай кезеңдік тәсіл болашақ музыка мұғалімінің цифрлық құзыреттілігін біртіндеп және жүйелі қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, фортепиано оқытуда цифрлық технологияларды қолдану болашақ музыка мұғалімінің кәсіби даярлығын жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Цифрлық құралдар ноталық мәтінмен жұмыс жасау, музыкалық шығармаларды тыңдау және салыстыру, орындауды жазып алу, ырғақ пен темпті бақылау, өзіндік жұмыс жүргізу және шығармашылық тапсырмаларды орындау мүмкіндіктерін кеңейтеді.Сонымен бірге цифрлық технологияларды енгізудің негізгі нәтижесі студенттің белгілі бір бағдарламаны немесе қосымшаны пайдалана білуімен ғана шектелмеуі тиіс. Ең маңыздысы – болашақ мұғалімнің цифрлық ресурсты педагогикалық міндетке сәйкес таңдап, оны музыкалық білім мазмұнымен байланыстыра алуы.Фортепиано пәні осы тұрғыдан алғанда цифрлық құзыреттілікті дамытудың қолайлы практикалық ортасы бола алады. Студент бір мезгілде орындаушы, тыңдаушы, зерттеуші және болашақ педагог ретінде әрекет етеді. Бұл оның кәсіби ойлауын, шығармашылық белсенділігін, өзіндік бақылауын және цифрлық

сауаттылығын кешенді түрде дамытуға жағдай жасайды.Фортепиано оқытудағы цифрлық технологиялардың тиімді моделі дәстүрлі музыкалық-педагогикалық тәжірибені цифрлық мүмкіндіктермен үйлестіруге негізделуі қажет. Мұндай тәсіл болашақ музыка мұғалімін заманауи білім беру ортасында кәсіби қызмет атқаруға даярлап қана қоймай, оның үздіксіз кәсіби және цифрлық дамуына негіз қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Куздеубаева А.Б., Айсина С.Т., Жакаева К.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя музыки в процессе изучения дисциплины «Основной музыкальный инструмент – фортепиано» // Вестник Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. – 2023.

2. Айнабекова Н., Какимова Л., Айтжанова Ж. Искусственный интеллект в подготовке будущих учителей музыки в цифровом образовании // Известия. Серия: Педагогические науки. – 2026. – Т. 81, № 2. – DOI: 10.48371/PEDS.2026.81.2.009.

3. Miao F., Cukurova M. AI competency framework for teachers. – Paris: UNESCO, 2024. – 52 p. – ISBN 978-92-3-100707-1. – DOI: 10.54675/ZJTE2084.

4. UNESCO. AI competency framework for teachers: a global framework for teacher competencies in the age of artificial intelligence. – Paris: UNESCO, 2024.

5.Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В. Теория музыкального образования: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва: Прометей, 2013. — 431 с. — ISBN 978-5-7042-2430-3.

6.Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В**.** Теория музыкального образования: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности 030700 — Музыкальное образование. — Москва: ACADEMIA, 2004. — 333, [2] с. — ISBN 5-7695-1671-2.

7.Абдуллин Э.Б. и др.; под ред. Г.М. Цыпина. Психология музыкальной деятельности: теория и практика: учебное пособие для студентов вузов. — Москва: Academia, 2003. — 366, [2] с. — ISBN 5-7695-0975-9.

8. Дүйсембінова Р.Қ**.** Музыкалық білім беру педагогикасы: оқу құралы. — Талдықорған, 2006. — 216 б. — ISBN 9965-723-62-1.

9. Таубалдиева Ж. Музыкалық білім беру теориясының негіздері: ЖОО арналған оқу құралы. — Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2020. — 98 б. — ISBN 978-601-216-681-1.

10. Султанова Н.К**.** Музыкалық білім берудің тарихы мен теориясы: оқу құралы. — Семей, 2011. — 158 б. — ISBN 9965-776-22-9.

ОӘЖ: 37.01:78:004

МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ЦИФРЛЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Елгонова С.Д., Ағабекова С.С., Естемкулов С.А.,Сыралиева Р. Арипбаева Л.Ш.,
М.Әуэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы

Қазіргі қоғамдағы цифрлық өзгерістер білім беру жүйесіне айтарлықтай ықпал етуде. Білім алушылар ақпаратты қабылдау, іздеу, өңдеу және ұсыну тәсілдерін өзгертіп қана қоймай, оқу үдерісіне қатысуының жаңа формаларын қалыптастыруда. Осы жағдайда мұғалімнің міндеті тек дайын білімді жеткізу емес, білім алушының ақпаратпен саналы жұмыс жасауына, шығармашылық әрекетіне және өздігінен білім алуына жағдай жасау болып табылады. Музыкалық білім беру саласы да бұл өзгерістерден тыс қалмайды. Музыка сабағында дыбыс, бейне, ноталық мәтін және шығармашылық әрекет бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, цифрлық технологияларды педагогикалық мақсатта қолданудың мүмкіндігі кең. Мысалы, цифрлық аудио және бейнежазбалар музыкалық шығарманы тыңдап талдауға, ноталық редакторлар музыкалық мәтінмен жұмыс істеуге, интерактивті платформалар теориялық білімді бекітуге, ал дыбыс жазу құралдары білім алушының өз орындауын тыңдап, бағалауына мүмкіндік береді. ЮНЕСКО-ның мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігі жөніндегі шеңбері цифрлық технологияларды қолдануды тек техникалық дағды ретінде емес, оқыту, бағалау, педагогикалық ұйымдастыру және кәсіби даму міндеттерімен байланысты кешенді құзырет ретінде қарастырады. Сондықтан музыкалық білім беру жүйесінде цифрлық педагогиканы енгізу мәселесі «қандай технологияны қолдану керек?» деген сұрақпен ғана шектелмейді. Негізгі мәселе – цифрлық құралды қандай педагогикалық мақсатта, қандай әдіспен және қандай нәтижеге жету үшін пайдалану қажет?Музыкалық білім беруді цифрландырудың өзектілігі Қазақстан жағдайында да байқалады. Қазіргі зерттеулерде музыкалық білім беру үдерісінде цифрлық платформаларды, ноталық бағдарламаларды және жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану мәселелері қарастырылып келеді. Мысалы, 2026 жылы жарияланған зерттеулерде болашақ музыка мұғалімдерін даярлауда бейімделген оқыту платформалары, виртуалды музыкалық жаттықтырғыштар және интеллектуалды бағалау жүйелерін қолдану мүмкіндіктері талданған.

Зерттеудің мақсаты – музыкалық білім беру үдерісінде цифрлық педагогиканы қолданудың тиімді стратегияларын теориялық тұрғыдан негіздеу

және оларды болашақ музыка мұғалімдерін даярлау тәжірибесінде пайдаланудың мүмкіндіктерін анықтау.

Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер қойылды:

– цифрлық педагогика ұғымының мазмұнын анықтау;

– музыкалық білім берудегі цифрлық технологиялардың педагогикалық мүмкіндіктерін талдау;

– цифрлық педагогиканы қолданудың тиімді стратегияларын жүйелеу;

– болашақ музыка мұғалімінің цифрлық құзыреттілігін дамыту жолдарын көрсету;

– цифрлық технологияларды дәстүрлі музыкалық оқыту әдістерімен үйлестірудің педагогикалық шарттарын анықтау.

Зерттеу барысында ғылыми-педагогикалық және музыкалық-педагогикалық әдебиеттерді теориялық талдау, салыстыру, жүйелеу, жинақтау және педагогикалық тәжірибені саралау әдістері қолданылды. Сонымен қатар цифрлық педагогиканың музыкалық білім беру мазмұнымен байланысын анықтау мақсатында жүйелік, құзыреттілік және тұлғалық-бағдарлы тәсілдер басшылыққа алынды.

Цифрлық педагогика – цифрлық технологияларды оқу үдерісіне жай ғана енгізу емес, технологиялардың мүмкіндіктеріне сәйкес оқытудың мақсатын, мазмұнын, әдістерін және бағалау тәсілдерін жаңаша ұйымдастыру. ЮНЕСКО IITE цифрлық педагогиканы білім алушының оқу тәжірибесін байытуға, оқытуды бейімдеуге және жекелендіруге мүмкіндік беретін жаңа педагогикалық тәсілдермен байланыстырады. Музыкалық білім беру тұрғысынан алғанда цифрлық педагогика бірнеше ерекшелікке ие. Біріншіден, музыка дыбыстық өнер болғандықтан, аудио материалдардың маңызы ерекше. Екіншіден, музыкалық шығармашылықты визуалды және интерактивті ресурстар арқылы көрсетуге болады. Үшіншіден, музыкалық орындау үдерісін жазып алып, қайта тыңдау білім алушының рефлексиялық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан цифрлық педагогиканың музыкалық білімдегі басты артықшылығы – музыканы тыңдау, көру, орындау, талдау және шығармашылықпен түрлендіру әрекеттерін бір цифрлық ортада біріктіру мүмкіндігі. Музыкалық білім беруде цифрлық педагогиканы қолданудың негізгі стратегиялары. Музыкалық білім беру мазмұнын цифрлық ресурстармен толықтыру білім алушының музыкалық материалға қолжетімділігін кеңейтеді. Мысалы, белгілі бір музыкалық шығарманы оқыту кезінде композитор туралы қысқаша бейнематериал, шығарманың аудиожазбасы; бірнеше орындаушының интерпретациясы, электрондық ноталық нұсқа, музыкалық-теориялық түсіндірме, тарихи-мәдени контекст туралы ақпарат қолданылуы мүмкін. Бұл тәсіл музыкалық шығарманы тек ноталық мәтін ретінде емес, оның тарихи, көркемдік және орындаушылық ерекшеліктерімен бірге қабылдауға жағдай жасайды. Дәстүрлі музыка сабағында студент көбіне оқытушының түсіндірмесін тыңдап, музыкалық шығарманы

орындайды. Ал цифрлық ортада студент оқу үдерісінің белсенді қатысушысына айналады. Мысалы, интерактивті тапсырма арқылы студент музыкалық терминдерді сәйкестендіреді, ноталарды анықтайды,музыкалық өлшемдерді ажыратады, музыкалық фрагменттерді тыңдап, олардың айырмашылығын анықтайды, музыкалық шығарманың құрылымын интерактивті түрде белгілейді.Бұл тәсіл теориялық білімді тәжірибемен байланыстыруға мүмкіндік береді.Музыкалық қабілеті мен орындаушылық деңгейі әртүрлі студенттермен бірдей тапсырма арқылы жұмыс жасау әрқашан тиімді бола бермейді. Цифрлық орта студенттің жеке ерекшелігіне қарай тапсырманы саралауға мүмкіндік береді. Мысалы, орындаушылық деңгейі төмен студентке шығарманың қарапайым фрагменттері берілсе, тәжірибелі студентке шығарманың интерпретациялық ерекшеліктерін талдау немесе өз орындаушылық нұсқасын әзірлеу тапсырылуы мүмкін. Цифрлық платформалар арқылы студент өзінің оқу қарқынын белгілі бір деңгейде өзі реттей алады. Бұл жеке оқу траекториясын ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялардың маңызды мүмкіндіктерінің бірі – студенттің шығармашылық белсенділігін арттыру. Музыкалық бағдарламалар арқылы студент қарапайым әуен құрастыра алады, музыкалық фрагменттерді өңдей алады,аранжировка жасай алады, ырғақтық үлгілер құрастырады, музыкалық шығарманы цифрлық ортада безендіреді, өз шығармасын аудио форматта сақтай алады. Бұл әрекеттер болашақ музыка мұғалімінің тек орындаушы ретінде емес, шығармашылықпен жұмыс істейтін педагог ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Музыкалық орындауда өзіндік бақылау ерекше маңызды. Студент өз орындауын сабақ барысында бірден толық бағалай алмауы мүмкін. Сондықтан орындауды жазып алып, кейін қайта тыңдау тиімді әдіс болып табылады. Студент шығарманы орындайды, орындауын жазып алады,жазбаны тыңдайды,кемшіліктерін белгілейді, оқытушының пікірін ескереді, шығарманы қайта орындайды, екі нұсқаны салыстырады. Осылайша цифрлық жазба құралдары бағалау құралы ғана емес, рефлексия құралына айналады. Музыкалық білім беруде толық онлайн оқыту барлық жағдайда тиімді бола бермейді. Себебі орындаушылық шеберлікті қалыптастыруда оқытушының тікелей бақылауы қажет.Сондықтан ең тиімді тәсілдердің бірі – аралас оқыту.Цифрлық педагогика бағалау жүйесін де өзгертуге мүмкіндік береді. Музыкалық білім алушыны тек қорытынды орындау нәтижесі бойынша бағалау жеткіліксіз. Оның оқу барысындағы жетістіктерін де ескеру маңызды. Цифрлық портфолио осы мақсатта тиімді құрал бола алады. Студент семестр бойы өзінің аудио және бейнежазбаларын, шығармашылық жұмыстарын, рефлексиялық жазбаларын жинақтап отырады. Болашақ музыка мұғалімінің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру. Музыка мұғалімінің цифрлық құзыреттілігі тек техникалық құралдарды пайдалану қабілетімен шектелмеуі керек. Оның құрамына ақпараттық сауаттылық – музыкалық ақпаратты іздеу, саралау және

бағалау,технологиялық сауаттылық – музыкалық бағдарламалар мен цифрлық платформаларды пайдалану,педагогикалық цифрлық құзыреттілік – цифрлық құралдарды сабақтың мақсатына сәйкес таңдау,шығармашылық цифрлық құзыреттілік – цифрлық ортада музыкалық шығармашылықпен айналысу ,этикалық құзыреттілік – авторлық құқықты, академиялық адалдықты және ақпараттық қауіпсіздікті сақтау, рефлексиялық құзыреттілік – цифрлық технологияны қолданудың нәтижесін бағалау кіреді. ЮНЕСКО-ның ICT Competency Framework for Teachers құжаты мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін оқыту мен оқу, бағалау, сынып ұйымдастыру және кәсіби даму сияқты бірнеше бағытта қарастырады. Қазіргі уақытта жасанды интеллект цифрлық педагогиканың жаңа бағыттарының біріне айналып отыр. Музыкалық білім беру саласында AI құралдары музыкалық шығарманы талдау, оқу материалдарын әзірлеу, тапсырмаларды саралау және шығармашылық идеяларды дамыту үшін көмекші құрал ретінде қолданылуы мүмкін. Қазақстандық зерттеушілердің 2026 жылғы еңбегінде болашақ музыка мұғалімдерін даярлауда жасанды интеллектті қолданудың адаптивті оқыту, виртуалды жаттықтырғыштар және интеллектуалды бағалау сияқты бағыттары көрсетілген. Сонымен бірге техникалық, әдістемелік және этикалық тәуекелдерге назар аударылады. Музыкалық сабақта AI-ды, сабақ жоспарының бастапқы нұсқасын әзірлеу, музыкалық шығарма туралы ақпаратты жинақтау, оқушының деңгейіне сәйкес тапсырма идеяларын ұсыну, музыкалық теория бойынша жаттығулар құрастыру, шығармашылық жобаның идеяларын іздеу кезінде пайдалануға болады. Алайда жасанды интеллект мұғалімнің кәсіби шешімін алмастырмауы тиіс. AI ұсынған ақпаратты педагог тексеріп, музыкалық және педагогикалық тұрғыдан бағалауы қажет.Музыкалық білім беруде цифрлық педагогиканың нәтижелі болуы бірнеше шартқа байланысты.Біріншіден, технология оқу мақсатына сәйкес болуы керек. Тек заманауи болғаны үшін цифрлық құралды сабаққа енгізу педагогикалық нәтиже бермейді.Екіншіден, музыкалық мазмұн негізгі орында тұруы тиіс**.** Цифрлық технология музыка өнерінің эстетикалық және көркемдік табиғатын көлеңкеде қалдырмауы қажет.Үшіншіден, оқытушының кәсіби рөлі сақталуы тиіс. Технология мұғалімді алмастырмайды, оның педагогикалық мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Төртіншіден, цифрлық және дәстүрлі әдістер үйлесуі керек**.** Әсіресе аспаптық орындауда тірі дыбыс, сахналық тәжірибе, қол қимылы және оқытушының тікелей түзетуі маңызды.Бесіншіден, цифрлық қауіпсіздік пен академиялық адалдық сақталуы тиіс.Музыкалық білім беруде цифрлық педагогиканың тиімділік моделі.Цифрлық педагогиканы музыкалық білім беруде төмендегі логикалық жүйемен ұйымдастыруға болады педагогикалық мақсат → цифрлық құралды таңдау → оқу әрекеті → шығармашылық/орындаушылық нәтиже → цифрлық бағалау → рефлексия → келесі оқу қадамы**.**Бұл модельде технология өздігінен мақсат емес. Ол нақты педагогикалық міндетті шешуге

бағытталады. Студенттің музыкалық-есту қабілетін дамыту мақсаты қойылса, цифрлық аудио материалдар мен интерактивті тыңдау тапсырмалары пайдаланылады. Орындаушылық дағдыны дамыту үшін аудио-бейне жазба және цифрлық метроном қолданылуы мүмкін. Ал музыкалық шығармашылықты дамыту үшін ноталық редакторлар мен музыкалық бағдарламалар тиімді.

Цифрлық педагогиканың музыкалық білім берудегі мүмкіндіктері кең болғанымен, оны абсолюттендіруге болмайды. Цифрлық технологиялардың оқу нәтижесіне әсері технологияның өзінен гөрі оны педагогикалық тұрғыдан қалай қолдануға байланысты. UNESCO-ның білім берудегі технология жөніндегі есебінде технология оқыту сапасындағы кейбір мәселелерді шешуге, жаттығу мүмкіндігін арттыруға және оқытуды жекелендіруге көмектесе алатыны көрсетілгенімен, технологияның нәтижесін мұғалімнің қолдауы мен оқу жағдайларынан бөлек қарастыру қиын екені атап өтіледі.

Музыка пәнінде бұл мәселе ерекше маңызды. Себебі музыкалық білім тек ақпаратты меңгерумен шектелмейді. Музыкалық есту, орындаушылық техника, дыбыс мәдениеті, сахналық тәжірибе және эмоционалдық қабылдау тікелей практикалық әрекет арқылы қалыптасады.Цифрлық педагогиканың ең тиімді моделі – «цифрлық технология + кәсіби педагогикалық жетекшілік + музыкалық практикалық әрекет» үштағанына негізделген модель.Халықаралық зерттеулер де болашақ музыка мұғалімдерінің кәсіби дағдыларын қалыптастыруда электрондық оқытудың мүмкіндіктерін көрсетеді. Мысалы, Karkina және әріптестері e-learning негізінде болашақ музыка мұғалімдерінің кәсіби дағдыларын дамытуға бағытталған педагогикалық модельді зерттеген.

Қорыта айтқанда, цифрлық педагогика музыкалық білім беру жүйесін жаңартудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Оның басты ерекшелігі – цифрлық технологияларды жай ғана оқу үдерісіне енгізу емес, музыканы оқыту мен үйренудің жаңа мүмкіндіктерін педагогикалық тұрғыдан ұйымдастыру.Музыкалық білім беруде цифрлық педагогиканы қолданудың тиімді стратегияларына цифрлық ресурстар арқылы оқу мазмұнын байыту, интерактивті оқыту, жекелендірілген оқу, музыкалық шығармашылықты дамыту, аудио-бейне рефлексия, аралас оқыту және цифрлық бағалау жатады.

Бұл стратегиялар болашақ музыка мұғалімінің кәсіби даярлығын жетілдіруге, оның цифрлық құзыреттілігін қалыптастыруға және білім алушылардың музыкалық-шығармашылық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге цифрлық технологиялар дәстүрлі музыкалық білім берудің орнын баспауы керек. Музыка өнерінің табиғаты орындаушылық тәжірибені, тірі қарым-қатынасты, музыкалық естуді және эмоционалдық қабылдауды талап етеді. Сондықтан цифрлық педагогиканың тиімділігі оның дәстүрлі әдістермен қаншалықты үйлесімді байланыстырылғанына тәуелді.Осы тұрғыдан алғанда, болашақ музыка мұғалімін даярлау барысында цифрлық педагогиканы жүйелі

түрде меңгерту – қазіргі білім беру талаптарына жауап беретін ғана емес, музыкалық-педагогикалық маманның кәсіби дамуына ұзақ мерзімді негіз қалыптастыратын маңызды міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В. Теория музыкального образования: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Прометей, 2013. – 431 с.

2. Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В. Методика музыкального образования. – М.: Музыка, 2006. – 336 с.

3. Дүйсембінова Р.Қ. Музыкалық білім беру педагогикасы: оқу құралы. – Талдықорған, 2006. – 216 б.

4. Таубалдиева Ж. Музыкалық білім беру теориясының негіздері: оқу құралы. – Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2020. – 98 б.

5. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. – Paris: UNESCO, 2018.

6. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.

7. Айнабекова Н., Какимова Л., Айтжанова Ж. Искусственный интеллект в подготовке будущих учителей музыки в цифровом образовании // Известия. Серия: Педагогические науки. – 2026. – Т. 81. – № 2. – DOI: 10.48371/PEDS.2026.81.2.009.

8. Тобылбаева С.С. Интеграция музыки и цифровых технологий в современном образовательном процессе // Султангазинские чтения: материалы международной научно-практической конференции. – Костанай, 2025.

UDK 37.014.5:373(575.1)

TA’LIM SOHASIDA DAVLAT SIYOSATI: MAKTAB TA’LIMI MISOLIDA

Axmedov Xurshid Pulatjonovich,
Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi mas’ul xodimi

Har qanday davlatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va kelajagi, avvalo, uning ta’lim tizimining samarali tashkil etilishiga bog‘liq. Inson kapitalini rivojlantirish, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish va jamiyatning intellektual salohiyatini oshirish jarayoni, eng avvalo, sifatli maktab ta’limidan boshlanadi. Shu sababli dunyoning aksariyat mamlakatlarida, jumladan, O‘zbekistonda ham ta’lim sohasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda maktab ta’limi tizimini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan qator strategik hujjatlar qabul qilindi. Xususan, Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda maktabgacha va maktab ta’limi tizimini takomillashtirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar ta’lim boshqaruvi, moliyalashtirish, o‘quv dasturlari, pedagog kadrlar tayyorlash va ta’lim sifatini baholash yo‘nalishlarida tizimli o‘zgarishlarni nazarda tutdi.

O‘zbekistonning xalqaro ta’lim monitoringi dasturlarida, xususan, PISA, TIMSS va PIRLS kabi tadqiqotlarda ishtirok etishi milliy ta’lim tizimining natijalarini xalqaro mezonlar asosida baholash imkoniyatini kengaytirdi. Ayniqsa, PISA-2022 tadqiqotida ilk bor ishtirok etish o‘quvchilarning bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llash, o‘qish, matematik va tabiiy-ilmiy savodxonligini xalqaro mezonlar asosida tahlil qilish uchun muhim manba bo‘ldi.

Mazkur maqolaning maqsadi O‘zbekistonda maktab ta’limi sohasidagi davlat siyosatini so‘nggi islohotlar, statistik ko‘rsatkichlar va xalqaro baholash natijalari asosida tahlil qilish, mavjud yutuq va muammolarni aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- maktab ta’limi sohasidagi asosiy me’yoriy-huquqiy o‘zgarishlarni tizimlashtirish;
- ta’lim tizimining miqdoriy dinamikasini, jumladan, maktablar, o‘quvchilar va pedagoglar sonining o‘zgarishini tahlil qilish;
- xalqaro baholash dasturlari, xususan, PISA-2022 natijalari orqali ta’lim sifatini baholash;
- ta’lim siyosatining mavjud muammolarini aniqlash va takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqot tavsiflovchi-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, mavjud ikkilamchi manbalar, jumladan, rasmiy statistik ma’lumotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, xalqaro tadqiqotlar va ilmiy nashrlar asosida amalga oshirildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Me’yoriy-huquqiy tahlil. Ta’lim siyosatini tartibga soluvchi Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va tegishli vazirliklarning hujjatlari o‘rganildi.

Statistik tahlil. Milliy statistika qo‘mitasi hamda Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tomonidan e’lon qilingan ochiq ma’lumotlar asosida umumiy o‘rta ta’lim muassasalari, o‘quvchilar va pedagoglar sonining yillar kesimidagi dinamikasi tahlil qilindi.

Qiyosiy tahlil. O‘zbekistonning PISA-2022 tadqiqotidagi natijalari xalqaro ko‘rsatkichlar bilan taqqoslandi.

Kontent-tahlil. Ta’lim siyosati va maktab ta’limidagi islohotlarga oid ilmiy, tahliliy hamda ommaviy axborot vositalaridagi materiallar umumlashtirildi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda maktab ta’limi boshqaruvining institutsional tuzilmasida muhim o‘zgarishlar amalga oshirildi. Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligining tashkil etilishi maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim bosqichlari o‘rtasidagi uzviylikni kuchaytirish, boshqaruv jarayonlarini muvofiqlashtirish hamda yagona davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan institutsional yondashuvni shakllantirdi.

Shuningdek, ta’lim mazmunini ilmiy-metodik jihatdan qo‘llab-quvvatlash, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va o‘quv dasturlarini takomillashtirishga yo‘naltirilgan ilmiy-metodik tuzilmalar faoliyati yo‘lga qo‘yildi.

Mazkur institutsional o‘zgarishlarning asosiy maqsadi ta’lim boshqaruvining samaradorligini oshirish, o‘quv jarayonining mazmunini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish hamda ta’lim sifatini muntazam monitoring qilish mexanizmlarini kuchaytirishdan iborat.

Maktab ta’limidagi islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri o‘quv dasturlari va ta’lim mazmunini yangilash hisoblanadi.

2023/2024 o‘quv yilidan boshlab umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida yangi tuzilmadagi o‘quv dasturlarini bosqichma-bosqich joriy etish jarayoni boshlandi. Mazkur yondashuvda boshlang‘ich ta’lim, tayanch ta’lim va yuqori sinflarda o‘quvchilarning qiziqishi hamda qobiliyatlariga mos ta’lim yo‘nalishlarini shakllantirishga e’tibor qaratildi.

Ayrim hududlarda tajriba-sinov maktablari tanlanib, ularda majburiy va tanlov fanlari bo‘yicha yangi o‘quv rejalari sinovdan o‘tkazildi. Jumladan, matematika-fizika hamda kimyo-biologiya kabi fanlar yo‘nalishlarini chuqurlashtirib o‘qitishga qaratilgan yondashuvlar joriy etildi.

Xorijiy tillarni o‘qitish tizimida ham bosqichli yondashuvni kuchaytirishga qaratilgan o‘zgarishlar amalga oshirildi. Bunda quyi sinflarda bazaviy bilim va nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish, yuqori sinflarda esa akademik yozuv, muloqot va amaliy til ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Mazkur o‘zgarishlar ta’lim mazmunini faqat nazariy bilim berishdan o‘quvchining bilim va ko‘nikmalarini amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirishga qaratilganini ko‘rsatadi.

Ochiq statistik ma’lumotlar maktab ta’limi infratuzilmasi va inson resurslari salohiyatida o‘sish kuzatilayotganini ko‘rsatadi.

2025/2026 o‘quv yili boshida mamlakatda 11 mingdan ortiq umumiy o‘rta ta’lim muassasasi faoliyat yuritgan. Maktablarda tahsil olayotgan o‘quvchilar soni 6,7 million nafardan oshgan.

Pedagog kadrlar sonida ham sezilarli o‘sish qayd etilgan. Xususan, 2015/2016 o‘quv yilida umumiy ta’lim tizimida taxminan 385 ming nafar o‘qituvchi faoliyat yuritgan bo‘lsa, 2024/2025 o‘quv yiliga kelib mazkur ko‘rsatkich qariyb 565 ming nafarga yetgan.

Shuningdek, so‘nggi yillarda nodavlat umumiy ta’lim muassasalari sonining sezilarli darajada ko‘payishi ta’lim tizimida davlat sektori bilan bir qatorda nodavlat sektorning ham ulushi ortib borayotganini ko‘rsatadi.

1-jadval

Ta’lim tizimining ayrim miqdoriy ko‘rsatkichlari dinamikasi

Ko‘rsatkich	**2015/2016 o‘quv yili**	**2024/2025–2025/2026 o‘quv yili**
Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari soni	—	11 mingdan ortiq
O‘quvchilar soni	—	6,7 mln dan ortiq
Pedagog kadrlar soni	≈385 ming	≈565 ming

Manba: Milliy statistika qo‘mitasi va Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligining ochiq ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Shu bilan birga, o‘quvchilar sonining o‘sish sur’ati bilan yangi ta’lim o‘rinlarini yaratish sur’ati o‘rtasidagi muvozanat masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ayrim hududlarda demografik o‘sish va maktab yoshidagi bolalar sonining ko‘payishi mavjud infratuzilmaga qo‘shimcha yuklama keltirib chiqarmoqda. Shu sababli ta’lim infratuzilmasini rejalashtirishda hududlarning demografik xususiyatlari va maktablarning amaldagi sig‘imini hisobga olish muhimdir.

O‘zbekiston 2022-yilda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan tashkil etiladigan PISA xalqaro tadqiqotida ilk bor ishtirok etdi. Mazkur tadqiqot 15 yoshli o‘quvchilarning matematika, o‘qish va tabiiy-ilmiy savodxonligini, shuningdek, bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatini baholashga qaratilgan.

PISA-2022 natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston o‘quvchilari matematik savodxonlik bo‘yicha 364 ball, o‘qish savodxonligi bo‘yicha 336 ball va tabiiy-ilmiy savodxonlik bo‘yicha 355 ball to‘plagan.

2-jadval

PISA-2022: O‘zbekiston natijalari va xalqaro o‘rtacha ko‘rsatkichlar

Yo‘nalish	**O‘zbekiston**	**OECD o‘rtachasi**	**Farq**

Matematik savodxonlik	364	472	−108
O‘qish savodxonligi	336	476	−140
Tabiiy-ilmiy savodxonlik	355	485	−130

Manba: OECD, PISA 2022 Results ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ushbu natijalar O‘zbekiston ta’lim tizimida o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirish masalasi muhim ekanini ko‘rsatadi. Biroq PISA natijalarini milliy ta’lim tizimining barcha jihatlarini to‘liq ifodalovchi yagona mezon sifatida emas, balki ta’lim sifatini xalqaro kontekstda baholash vositasi sifatida talqin qilish lozim.

Tahlil natijalari davlat ta’lim siyosatining miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari bo‘yicha turli dinamikaga ega ekanini ko‘rsatadi.

Miqdoriy jihatdan maktablar, o‘quvchilar va pedagoglar sonining ortishi, ta’lim infratuzilmasining kengayishi hamda nodavlat ta’lim sektorining rivojlanishi tizimning qamrov va resurs salohiyati kengayayotganidan dalolat beradi.

Biroq ta’lim tizimining miqdoriy kengayishi avtomatik ravishda ta’lim sifatining oshishini anglatmaydi. PISA-2022 natijalari o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatini yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Mazkur holatni izohlashda bir qator omillarni hisobga olish mumkin.

Birinchidan, o‘quv dasturlari va baholash tizimi o‘rtasidagi uyg‘unlikni kuchaytirish zarur. Ta’lim jarayonida bilimni yodlab olish bilan bir qatorda uni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda qo‘llash va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini baholash mexanizmlari kengaytirilishi lozim.

Ikkinchidan, pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshirish masalasi muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy o‘qitish metodikalarini amaliyotga samarali joriy etish uchun malaka oshirishning uzluksiz va amaliyotga yo‘naltirilgan mexanizmlarini kuchaytirish talab etiladi.

Uchinchidan, hududlar o‘rtasidagi ta’lim imkoniyatlari farqini kamaytirish muhim. Maktablarning moddiy-texnik bazasi, pedagogik kadrlar bilan ta’minlanganligi va ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlaridagi tafovutlar ta’lim natijalariga ta’sir qilishi mumkin.

To‘rtinchidan, o‘quvchilar sonining ko‘payishi ayrim hududlarda sinflar sig‘imiga bosimni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli yangi maktab va qo‘shimcha o‘quv o‘rinlarini yaratish jarayonida hududlarning demografik prognozlarini hisobga olish maqsadga muvofiq.

Xalqaro tajriba ham ta’lim sifatini oshirishda nafaqat infratuzilmaga investitsiya kiritish, balki pedagoglarning kasbiy rivoji, ta’lim mazmuni, baholash tizimi va maktab boshqaruvi kabi omillarning o‘zaro uyg‘unligi muhimligini ko‘rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan yangi o‘quv dasturlari, ixtisoslashtirilgan ta’lim yo‘nalishlari, xorijiy tillarni o‘qitish tizimidagi o‘zgarishlar va xalqaro baholash dasturlaridagi ishtirokni yagona ta’lim siyosati doirasida o‘zaro bog‘liq holda amalga oshirish muhimdir.

O‘tkazilgan tahlil O‘zbekistonda maktab ta’limi sohasidagi davlat siyosati so‘nggi yillarda tizimli o‘zgarishlar bilan tavsiflanayotganini ko‘rsatadi. Ta’lim boshqaruvi takomillashtirildi, o‘quv dasturlarini yangilash jarayoni boshlandi, xorijiy tillarni o‘qitish mazmuniga yangi yondashuvlar joriy etildi, maktablar va pedagoglar soni oshdi hamda xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etish yo‘lga qo‘yildi.

Shu bilan birga, ta’lim sifatini oshirish, funksional savodxonlikni rivojlantirish, hududiy tafovutlarni kamaytirish va pedagoglarning kasbiy salohiyatini mustahkamlash dolzarb vazifalar bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Pedagog kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish. Malaka oshirish jarayonida zamonaviy pedagogik metodikalar, kompetensiyaviy yondashuv va amaliy mashg‘ulotlar ulushini oshirish.
2. Baholash tizimini takomillashtirish. O‘quvchilarning faqat nazariy bilimlarini emas, balki funksional savodxonligi, tanqidiy va mantiqiy fikrlashi, muammolarni hal qilish hamda bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini baholashga ko‘proq e’tibor qaratish.
3. Hududiy ta’lim tafovutlarini kamaytirish. Qishloq va chekka hududlardagi maktablarning moddiy-texnik bazasi, pedagogik kadrlar bilan ta’minlanganligi va zamonaviy ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash.
4. Xalqaro baholash natijalaridan tizimli foydalanish. PISA, TIMSS va PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlar natijalarini muntazam tahlil qilish va aniqlangan muammolarni ta’lim siyosatini ishlab chiqishda hisobga olish.
5. Maktablarning boshqaruv imkoniyatlarini kengaytirish. Hudud va maktablarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘quv jarayonini tashkil etish, resurslardan foydalanish va ta’lim sifatini oshirish bo‘yicha maktablarning institutsional imkoniyatlarini kengaytirish.
6. Ta’lim infratuzilmasini demografik prognozlar asosida rejalashtirish. O‘quvchilar sonining hududlar bo‘yicha o‘zgarishini hisobga olgan holda yangi maktablar va qo‘shimcha o‘quv o‘rinlarini yaratish bo‘yicha uzoq muddatli rejalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish.

Umuman olganda, ta’lim sohasidagi davlat siyosatining samaradorligini baholashda maktablar yoki o‘quvchilar sonining o‘sishi bilan bir qatorda, ta’lim oluvchilarning real bilim, ko‘nikma va kompetensiyalari, ta’lim imkoniyatlarining tengligi hamda ta’lim natijalarining barqarorligi asosiy mezonlardan biri bo‘lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-79-son Farmoni, 2023-yil 26-may.
2. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligining umumiy o‘rta ta’lim muassasalari o‘quvchilarini xorijiy tillar va zamonaviy kasblarga o‘qitish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlarga oid hujjatlari. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 2024-yil.
3. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.
4. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Umumiy o‘rta ta’lim tizimiga oid statistik ma’lumotlar.
5. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Umumiy o‘rta ta’lim tizimiga oid ochiq statistik ma’lumotlar.
6. OECD. *PISA 2022 Results*. Paris: OECD Publishing, 2023.
7. Avloniy.uz. O‘zbekistonning PISA-2022 tadqiqotidagi natijalariga oid materiallar.
8. Gazeta.uz. O‘zbekistonning PISA-2022 tadqiqotidagi natijalari bo‘yicha tahliliy materiallar.
9. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*. Xalq ta’limi tizimidagi muassasalarning statistik ma’lumotlarini taqqoslash. Vol. 45, 2025.
10. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi rasmiy portali. 2024/2025 o‘quv yiliga oid statistik ma’lumotlar.

UDK 159.9:378.015.3

OLIY TA’LIMDA AKADEMIK PROKRASTINATSIYANI PASS METODIKASI ASOSIDA PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKA QILISH IMKONIYATLARI

Odilbekov Mansurbek Maxmudjon o‘g‘li,
Oriental universiteti katta o‘qituvchisi

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida talabalarning mustaqil ta’lim olishi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi, vaqt resurslaridan samarali foydalanishi va o‘quv vazifalarini o‘z vaqtida bajarishi muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Kredit-modul tizimining keng joriy etilishi, mustaqil ta’lim hajmining ortishi hamda raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi talabadan yuqori darajadagi o‘zini o‘zi boshqarish va mas’uliyatni talab qilmoqda.

Bunday sharoitda talabalar duch keladigan psixologik muammolardan biri akademik prokrastinatsiyadir. Akademik prokrastinatsiya — shaxs muayyan topshiriqni bajarish zarurligini anglagan va kechiktirish salbiy oqibatlarga olib kelishini bilgan holda, uni ixtiyoriy ravishda keyinga qoldirishi bilan tavsiflanadigan xulq-atvor shaklidir [1; 2]. Bunda topshiriqni kechiktirish oddiy rejalashtirish yoki vazifani boshqa muddatga ko‘chirishdan farq qiladi. Prokrastinatsiya ko‘pincha vaqt tanqisligi, xavotir, aybdorlik hissi, o‘z faoliyatidan norozilik, topshiriq sifatining pasayishi va akademik natijalarning yomonlashuvi bilan birga kechishi mumkin.

Akademik prokrastinatsiyaning shakllanishida bir qator psixologik omillar ishtirok etadi. Jumladan, o‘zini o‘zi boshqarishning yetarli darajada rivojlanmaganligi, vaqtni rejalashtirishdagi qiyinchiliklar, o‘quv motivatsiyasining pasayishi, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish, perfektsionizm, topshiriqning murakkab yoki yoqimsiz deb qabul qilinishi hamda qisqa muddatli emotsional qulaylikni afzal ko‘rish shular jumlasidandir [2; 3].

Shu sababli akademik prokrastinatsiyani faqat intizom yoki mas’uliyatning yetishmasligi sifatida baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Uni psixologik diagnostika asosida o‘rganish, kechiktirishning qaysi vaziyatlarda va qanday sabablar bilan yuzaga kelishini aniqlash talabalar bilan olib boriladigan psixologik yordamning samaradorligini oshirishi mumkin.

Akademik prokrastinatsiyani o‘rganishda Solomon va Rothblum tomonidan ishlab chiqilgan **Procrastination Assessment Scale for Students — PASS** metodikasi alohida ahamiyatga ega [1]. Ushbu metodika universitet talabalarining akademik vazifalarni bajarishni kechiktirish xususiyatlarini aniqlash uchun ishlab chiqilgan.

PASS metodikasi ikki asosiy yo‘nalishni qamrab oladi. Birinchi yo‘nalishda talabaning turli akademik vazifalarni kechiktirish darajasi o‘rganiladi. Bunda yozma ishlarni bajarish, imtihonlarga tayyorgarlik ko‘rish, muntazam o‘quv topshiriqlarini

bajarish, akademik-ma’muriy vazifalar va boshqa o‘quv faoliyatiga oid vazifalarni bajarish jarayonidagi kechiktirish holatlari hisobga olinadi.

Muhim jihati shundaki, talaba faqat vazifani qanchalik tez-tez kechiktirishi bilan emas, balki mazkur kechiktirishni o‘zi uchun qanchalik muammoli deb baholashi bilan ham o‘rganiladi. Bundan tashqari, talabaning ushbu xulq-atvorini o‘zgartirish istagi aniqlanadi. Bu ko‘rsatkichlar psixolog uchun muammoning subyektiv ahamiyatini tushunish va keyingi yordam strategiyasini belgilash imkonini beradi.

PASS metodikasining ikkinchi muhim yo‘nalishi prokrastinatsiyaning sabablarini aniqlashga qaratilgan. Ushbu qismda baholanishdan qo‘rqish, muvaffaqiyatsizlikdan xavotirlanish, perfektsionistik talablar, qaror qabul qilishdagi qiyinchilik, topshiriqning yoqimsizligi, vaqtni tashkil eta olmaslik, tashqi nazorat yoki yordamga ehtiyoj, motivatsiyaning yetarli emasligi kabi omillar hisobga olinadi [1].

Shunday qilib, PASS metodikasi “talaba topshiriqlarni kechiktiradi yoki kechiktirmaydi” degan oddiy xulosadan ko‘ra kengroq diagnostik ma’lumot beradi. U kechiktirishning chastotasi, subyektiv muammolilik darajasi, o‘zgarishga tayyorlik va ehtimoliy sabablarini birgalikda ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Bu jihat psixologik xizmat uchun ayniqsa muhimdir. Chunki bir xil darajadagi prokrastinatsiya turli talabalar uchun turlicha psixologik mexanizmlarga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, bir talaba topshiriqni vaqtni to‘g‘ri rejalashtira olmagani sababli kechiktirsa, boshqa talaba muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqishi yoki topshiriqni mukammal bajarishga haddan tashqari intilishi sababli uni boshlay olmasligi mumkin. Shuning uchun ularga bir xil psixologik yordam ko‘rsatish kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Prokrastinatsiya ko‘pincha o‘zini o‘zi boshqarish jarayonlari bilan bog‘liq. Talaba o‘z oldiga maqsad qo‘yishi, uni bajarish uchun zarur bo‘lgan vaqt va resurslarni belgilashi, faoliyat jarayonini nazorat qilishi va yuzaga kelgan qiyinchiliklarga mos ravishda strategiyasini o‘zgartira olishi kerak. Mazkur jarayonlarning ayrim bo‘g‘inlaridagi qiyinchiliklar vazifani kechiktirishga olib kelishi mumkin.

Bunda qisqa muddatli emotsional holat ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, murakkab yoki yoqimsiz topshiriqni bajarish o‘rniga ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish, dam olish yoki boshqa faoliyatga o‘tish talaba uchun vaqtinchalik emotsional qulaylik yaratishi mumkin. Biroq topshiriqning kechiktirilishi keyinchalik vaqt bosimi va xavotirning kuchayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud [3].

Shuningdek, perfektsionizm bilan bog‘liq prokrastinatsiyada talaba topshiriqni juda yuqori darajada bajarish zarur deb hisoblaydi. Natijada vazifani boshlashning o‘zi qiyinlashadi. Muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish bilan bog‘liq holatlarda esa topshiriqni kechiktirish vaqtinchalik ravishda salbiy emotsiyalarni kamaytiruvchi himoya strategiyasi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, akademik prokrastinatsiyani diagnostika qilishda faqat uning tashqi ko‘rinishini emas, balki uni yuzaga keltiruvchi psixologik mexanizmlarni ham aniqlash muhimdir.

Oliy ta’lim muassasalarida PASS metodikasidan foydalanish uchun uning o‘zbek tilidagi shaklini ilmiy-metodik talablarga muvofiq ishlab chiqish zarur. Bunda original metodikani oddiy so‘zma-so‘z tarjima qilish yetarli emas. Psixologik diagnostika vositalarini moslashtirishda mazmuniy, lingvistik va madaniy ekvivalentlik ta’minlanishi kerak.

Moslashtirish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Dastlab original bandlarning mustaqil tarjimalari tayyorlanib, ular o‘zaro taqqoslanadi va yagona variant ishlab chiqiladi. Keyingi bosqichda qayta tarjima yordamida dastlabki mazmunning saqlanganligi tekshiriladi. Shundan so‘ng psixologiya va psixometriya sohasidagi mutaxassislar tomonidan ekspert bahosi o‘tkazilishi lozim.

Bundan tashqari, talabalar ishtirokida kognitiv intervyular tashkil etish ham muhim. Bunda respondentning har bir savolni qanday tushungani, javob variantini tanlashda nimaga asoslangani va ayrim iboralar unga tushunarsiz yoki noaniq bo‘lgan-bo‘lmaganligi aniqlanadi.

Pilot tadqiqot bosqichida esa metodikaning bandlari bo‘yicha javoblarning taqsimlanishi, ichki muvofiqlik va boshqa psixometrik ko‘rsatkichlar tekshirilishi zarur. Mahalliy me’yorlar ishlab chiqilmagan sharoitda natijalarni sun’iy ravishda “past”, “o‘rta” yoki “yuqori” darajalarga ajratishdan ehtiyot bo‘lish kerak.

PASS metodikasidan oliy ta’lim muassasalaridagi psixologik xizmat faoliyatida individual va guruhiy diagnostika vositasi sifatida foydalanish mumkin. Biroq uning natijalari boshqa psixologik ko‘rsatkichlar bilan birgalikda tahlil qilinishi maqsadga muvofiq.

Jumladan, talabaning o‘quv motivatsiyasi, o‘zini o‘zi boshqarish darajasi, vaqtni rejalashtirish ko‘nikmalari va emotsional holati bilan bog‘liq ma’lumotlarni hisobga olish prokrastinatsiyaning individual profilini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Diagnostika natijalariga ko‘ra psixologik yordamning turli yo‘nalishlari belgilanadi. Masalan, vaqtni tashkil etishdagi qiyinchiliklar aniqlangan talabalar bilan rejalashtirish, ustuvorliklarni belgilash va vazifalarni kichik bosqichlarga ajratish bo‘yicha mashg‘ulotlar olib borish mumkin. Muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish bilan bog‘liq prokrastinatsiyada esa talabaning o‘ziga nisbatan haddan tashqari yuqori talablarini qayta ko‘rib chiqish va vazifani bosqichma-bosqich bajarish strategiyalarini shakllantirish muhim.

Guruhiy darajadagi diagnostika natijalari esa oliy ta’lim muassasasida profilaktik dasturlarni ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin. Jumladan, talabalar uchun vaqtni boshqarish, o‘zini o‘zi boshqarish, o‘quv motivatsiyasi va stressni konstruktiv boshqarishga qaratilgan psixologik treninglar tashkil etish mumkin.

Bunda muhim etik talab — diagnostika natijalaridan talabani jazolash, unga salbiy yorliq qo‘yish yoki intizomiy qarorlar qabul qilish vositasi sifatida foydalanmaslikdir. PASS psixologik yordamni rejalashtirishga xizmat qiluvchi diagnostik vosita sifatida qaralishi, respondentlarning individual ma’lumotlari esa maxfiy saqlanishi kerak.

Akademik prokrastinatsiya oliy ta’lim jarayonida talabaning o‘quv faoliyati, o‘zini o‘zi boshqarishi va psixologik holatiga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan muhim muammolardan biridir. Uni faqat intizomning yetishmasligi bilan izohlash o‘rniga, prokrastinatsiyaning psixologik va vaziyatli omillarini kompleks o‘rganish zarur.

PASS metodikasi akademik vazifalarni kechiktirish chastotasi, mazkur holatning talaba uchun muammolilik darajasi, xulq-atvorni o‘zgartirish istagi va kechiktirishning ehtimoliy sabablarini birgalikda aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan u oliy ta’lim tizimidagi psixologik diagnostika va profilaktik ishlar uchun amaliy ahamiyatga ega.

PASS metodikasining o‘zbek tilidagi variantini amaliyotga joriy etishdan oldin uni ilmiy-metodik talablarga muvofiq tarjima qilish, ekspert va kognitiv baholashdan o‘tkazish hamda mahalliy talaba namunalarida ishonchlilik va validlik ko‘rsatkichlarini aniqlash zarur. Shundagina metodika natijalaridan ilmiy asoslangan psixologik xulosalar chiqarish mumkin bo‘ladi.

Umuman olganda, PASS metodikasidan foydalanish talabalarning akademik prokrastinatsiyasini chuqurroq tushunish, individual psixologik yordam yo‘nalishlarini belgilash, prokrastinatsiyaning oldini olishga qaratilgan trening va dasturlarni ishlab chiqish hamda oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmat samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Solomon L. J., Rothblum E. D. Academic procrastination: Frequency and cognitive-behavioral correlates // Journal of Counseling Psychology. 1984. Vol. 31, No. 4. P. 503–509.

2. Steel P. The nature of procrastination: A meta-analytic and theoretical review of quintessential self-regulatory failure // Psychological Bulletin. 2007. Vol. 133, No. 1. P. 65–94.

3. Sirois F. M., Pychyl T. A. Procrastination and the priority of short-term mood regulation: Consequences for future self // Social and Personality Psychology Compass. 2013. Vol. 7, No. 2. P. 115–127.

4. Klingsieck K. B. Procrastination: When good things don’t come to those who wait // European Psychologist. 2013. Vol. 18, No. 1. P. 24–34.

5. Odilbekov M. M. Talabalarda akademik prokrastinatsiyaning psixologik xususiyatlari va nazariy modellari // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. 2026. T. 7, № 2. B. 281–284.

UDK: 37.015.3:159.9

OILA, MAKTAB VA JAMIYAT TA’SIRIDA BOLA SHAXSINING PSIXOLOGIK FAROVONLIGINI TA’MINLASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Usmonova Aziza To‘lqin qizi,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat instituti katta o‘qituvchisi

Bola shaxsining sog‘lom shakllanishi va psixologik farovonligi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanining eng dolzarb muammolaridan biridir. So‘nggi yillarda bolalar va o‘smirlar orasida tashvish, xavotir, ijtimoiy izolyatsiya va emotsional beqarorlik holatlarining ko‘payishi kuzatilmoqda, bu esa muammoni faqat individual (bola shaxsi) darajasida emas, balki uni o‘rab turgan tizim – oila, maktab va jamiyat – darajasida ham chuqur o‘rganishni taqozo etadi.

Amerikalik psixolog Uri Bronfenbrenner (Bronfenbrenner, 1979) ilgari surgan ekologik tizimlar nazariyasiga ko‘ra, bola shaxsi bir-biriga ta’sir ko‘rsatuvchi bir necha muhit qatlamlari – oila, maktab, mahalla, keng ijtimoiy-madaniy muhit – doirasida rivojlanadi. Ushbu yondashuv bola psixologik farovonligini ta’minlashda alohida bir institutning emas, balki oila, maktab va jamiyatning muvofiqlashgan, uzluksiz hamkorligining zarurligini ko‘rsatadi.

Maqolaning maqsadi – bola tarbiyasida oila, maktab va jamiyat ta’sirining psixologik jihatlarini tizimli tahlil qilish, xavf va himoya omillarini aniqlash hamda psixologik farovonlikni ta’minlashning pedagogik-psixologik yo‘nalishlarini asoslashdan iborat.

Oilaviy muhitning bola psixologik rivojlanishiga ta’siri. Bola psixologik farovonligining birlamchi manbai oiladir. Jon Boulbi (Bowlby, 1982) tomonidan asoslangan bog‘lanish nazariyasiga ko‘ra, bolaning ota-ona (yoki uni tarbiyalovchi shaxs) bilan hosil qiladigan hissiy bog‘lanishi uning keyingi hayotidagi ishonch hissi, o‘zini xavfsiz his qilishi va boshqalar bilan sog‘lom munosabat qurish qobiliyatining negizini tashkil etadi. Diana Baumrind (Baumrind, 1991) tomonidan ishlab chiqilgan tarbiya uslublari tasnifiga ko‘ra, mo‘tadil-talabchan (authoritative) tarbiya uslubi – issiqlik va qo‘llab-quvvatlash bilan bir qatorda aniq va izchil talablarni uyg‘unlashtiruvchi uslub – bolada eng yuqori psixologik moslashuvchanlik va o‘zini-o‘zi qadrlash hissini shakllantirishi ilmiy jihatdan asoslangan. Aksincha, haddan tashqari qattiqqo‘l yoki, aksincha, nazoratsiz-erkin tarbiya uslublari bolada tashvish, o‘zini past baholash yoki xulq-atvor muammolarining yuzaga kelish xavfini oshiradi.

Oiladagi psixologik muhit – ota-ona-bola muloqoti sifati, oilaviy ziddiyatlarning hal etilish uslubi, bolaning fikri va hissiyotlariga hurmat bilan yondashilishi – bolaning maktab va jamiyatdagi keyingi moslashuvi uchun asosiy psixologik “poydevor” vazifasini o‘taydi.

Maktab muhitining psixologik farovonlikdagi o‘rni. Maktab bola hayotining katta qismini egallovchi ikkinchi muhim ijtimoiylashuv instituti sifatida uning psixologik holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Maktab iqlimi – o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlarining sifati, tengdoshlar orasidagi munosabatlar, maktabda xavfsizlik va tegishlilik (belonging) hissining mavjudligi – o‘quvchining o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyati bilan bir qatorda uning emotsional holatini ham belgilaydi. Zo‘ravonlik (bulling), jumladan raqamli zo‘ravonlik (kiberbulling) holatlari, o‘qituvchi tomonidan yetarli hissiy qo‘llab-quvvatlanmaslik yoki o‘quv yuklamasining haddan tashqari yuqoriligi bolada surunkali stress va psixologik iztirobga olib kelishi mumkin.

Shu bois zamonaviy maktabda malakali maktab psixologi xizmatining mavjudligi, o‘qituvchilarning bolalar psixologiyasi bo‘yicha savodxonligi va erta pedagogik-psixologik diagnostika tizimining yo‘lga qo‘yilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tizim nafaqat mavjud muammolarni aniqlashga, balki bolaning psixologik farovonligini rivojlantiruvchi profilaktik muhitni yaratishga ham xizmat qiladi.

Jamiyat va ijtimoiy muhitning ta’siri. Oila va maktabdan tashqarida bola keng ijtimoiy muhit – mahalla, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va raqamli ijtimoiy tarmoqlar – ta’sirida ham shakllanadi. Zamonaviy sharoitda ijtimoiy tarmoqlarning bolalar va o‘smirlar psixologik holatiga ikki tomonlama ta’siri kuzatiladi: bir tomondan, ular ijtimoiy aloqa va o‘z-o‘zini ifodalash imkoniyatini kengaytiradi, ikkinchi tomondan esa haddan tashqari qiyoslash, ijtimoiy bosim va nazoratsiz axborot oqimi tufayli tashvish darajasini oshirishi mumkin. Jamiyatning bolalar va oilalarga nisbatan qo‘llab-quvvatlovchi munosabati, ijtimoiy xizmatlar va mahalliy jamoatchilik institutlarining faolligi bola psixologik farovonligini ta’minlashning muhim tashqi omili hisoblanadi.

Xavf va himoya omillari: profilaktika va psixologik yordam tizimi. Oila, maktab va jamiyat ta’sirini tahlil qilishda xavf omillari (oilaviy ziddiyat, hissiy qo‘llab-quvvatlanmaslik, maktabdagi zo‘ravonlik, ijtimoiy izolyatsiya) bilan himoya omillari (ishonchli kattalar bilan barqaror munosabat, maktabdagi tegishlilik hissi, o‘z qadr-qimmatini his qilish, o‘z vaqtida ko‘rsatilgan psixologik yordam) o‘rtasidagi muvozanatni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan “LIVE LIFE” strategiyasi (WHO, 2021) ham aynan shu tamoyilga – ya’ni davlat, ta’lim tizimi va jamoatchilik darajasida uzviy profilaktika va erta murojaat tizimini yaratishga – asoslanadi. Bunday tizimning markazida bola atrofidagi kattalar (ota-onalar, o‘qituvchilar, maktab psixologlari)ning bolaning hissiy holatidagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida sezishi, hukm qilmasdan tinglashi va zarur hollarda malakali mutaxassis (psixolog, tibbiyot xodimi)ga yo‘naltirishi yotadi.

O‘zbekiston Respublikasida umumta’lim maktablarida psixologik xizmatning joriy etilishi, ota-onalar uchun pedagogik-psixologik savodxonlikni oshirish bo‘yicha tashkil etilayotgan tadbirlar ushbu yo‘nalishdagi institutsional asosni tashkil etadi, biroq uning samaradorligi ko‘p jihatdan oila, maktab va mahalliy jamoatchilikning muvofiqlashgan hamkorligiga bog‘liq.

Oila-maktab-jamiyat hamkorligining integrativ modeli. Yuqorida keltirilgan tahlil bola psixologik farovonligini ta’minlashning uchta institut – oila, maktab va jamiyat – o‘rtasidagi izchil va muntazam hamkorlikni talab qilishini ko‘rsatadi. Bunday hamkorlik quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin: ota-onalar uchun tarbiya uslublari va bolalar psixologiyasi bo‘yicha maslahat-konsultatsiya xizmatlarini tashkil etish; maktabda o‘qituvchi-ota-ona-psixolog o‘rtasida muntazam axborot almashinuvini yo‘lga qo‘yish; maktab va mahalliy jamoatchilik (mahalla, ijtimoiy xizmatlar) o‘rtasida bola manfaatlarini ifodalovchi doimiy aloqa kanallarini shakllantirish. Aynan shunday integrativ yondashuvgina bolaning turli muhitlarda bir-biriga zid emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi qo‘llab-quvvatlashni his qilishini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, bola shaxsining psixologik farovonligi oila, maktab va jamiyatning uyg‘un va muvofiqlashgan ta’siri natijasida shakllanadi. Oilaviy tarbiya uslubi va hissiy bog‘lanish sifati bolaning psixologik “poydevor”ini, maktab iqlimi va o‘qituvchi munosabati uning ijtimoiy-emotsional moslashuvini, keng ijtimoiy muhit esa uning qadriyatlar tizimi va dunyoqarashini belgilaydi. Xavf omillarining o‘z vaqtida aniqlanishi va himoya omillarining mustahkamlanishi, shuningdek maktab psixologik xizmatining samarali faoliyat yuritishi bolalar va o‘smirlar orasidagi psixologik muammolarning oldini olishning eng samarali yo‘li hisoblanadi. Shu sababli kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirish dasturlarida pedagoglar va ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirishga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press.

2. Bowlby, J. (1982). Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment (2nd ed.). New York: Basic Books.

3. Baumrind, D. (1991). The Influence of Parenting Style on Adolescent Competence and Substance Use. Journal of Early Adolescence, 11(1), 56-95.

4. World Health Organization. (2021). LIVE LIFE: An Implementation Guide for Suicide Prevention in Countries. Geneva: WHO.

R.Otamuratov, M. Ochilova “Emotsional intelekt tushunchasining psixologik o‘ziga xosligi”. file:///C:/Users/admin/Downloads/emotsional-intelekt-tushunchasining-psixologik-o-ziga-xosligi.pdf

5. И.Н.Андреева Эмотсионалный интеллект как предиктор академической успеваемости / И.Н. Андреева // Университетское образование: опыт тысячелетия, проблемы, перспективы развития: тез. докл. ИИ междунар. конгр., Минск, 14 - 16 мая 2008 г.: в 2 т.; отв. ред. Р.С. Пионова-Минск: МГЛУ, 2008.

6. S.To‘ychiyeva, A.Akbaraliyeva “Emotsional intilektning shaxsiy kasbiy sifatlarga bog’liqligi” “Ilm-fan taraqqiyoti: muammo, uchim va istiqbollari II an’anaviy” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferinsiya. Toshkent. 2024 yil 17-18-dekabr. file:///C:/Users/admin/Downloads/TAFU2160.pdf

7. World Health Organization. (2021). LIVE LIFE: An Implementation Guide for Suicide Prevention in Countries. Geneva: WHO.

8. Ismailov, A.A. (2024). Rahbar kadrlar boshqaruv kompetentligining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi komponentlar. A.Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti ilmiy jurnali.

UDK 37.015.3:373.2

BO‘LAJAK TARBIYACHILARNING KASBIY FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK XIZMATNI TAKOMILLASHTIRISH

Xolmirzayeva Gulbahor Bahodirovna,
“University of Economics and Pedagogy” NOTM
Maktabgacha ta’lim kafedrasi katta o‘qituvchisi

Bugungi kunda maktabgacha ta’lim tizimining rivojlanishi faqat bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash yoki ularga dastlabki bilimlarni berish bilan belgilanmaydi. Zamonaviy maktabgacha ta’lim bolaning jismoniy, ijtimoiy-hissiy, kommunikativ, bilish va ijodiy rivojlanishini ta’minlaydigan yaxlit pedagogik muhitni yaratishni talab etmoqda. Mazkur jarayonning markazida esa bola bilan bevosita kundalik munosabatga kirishadigan tarbiyachi turadi. Shu sababli maktabgacha ta’lim sifatini oshirish masalasini tarbiyachining psixologik holati, kasbiy barqarorligi, emotsional kompetensiyasi va refleksiv tayyorgarligidan ajratib o‘rganish mumkin emas.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda maktabgacha ta’lim tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan huquqiy, tashkiliy va metodik islohotlar izchil davom etmoqda. Jumladan, 2019-yil 16-dekabrdagi O‘RQ-595-son “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonun, 2020-yil 22-dekabrdagi Vazirlar Mahkamasining 802-son qarori bilan tasdiqlangan maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standarti hamda maktabgacha ta’lim mazmunini takomillashtirishga qaratilgan boshqa normativ-huquqiy hujjatlar mazkur tizimning tashkiliy-pedagogik asoslarini belgilab bermoqda.

Ayniqsa, 2025-yil 8-iyuldagi Vazirlar Mahkamasining 423-son qarori bilan maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagogining kasbiy standarti tasdiqlangani tarbiyachining kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan talablarni kompetensiyaviy nuqtayi nazardan yanada kuchaytirdi. Mazkur yondashuv tarbiyachidan faqat metodik bilimlarga ega bo‘lishni emas, balki bolalarning individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, samarali kommunikatsiyani yo‘lga qo‘yish va o‘z faoliyatini refleksiv baholashni ham talab etadi.

Shuningdek, 2024-yil 14-noyabrda qabul qilingan O‘RQ-996-son “Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolaning psixologik xavfsizligini ta’minlash masalasini yanada dolzarblashtirdi. Mazkur huquqiy yondashuvda jismoniy va jinsiy zo‘ravonlik bilan bir qatorda ruhiy zo‘ravonlik, g‘amxo‘rlik ko‘rsatmaslik, ekspluatatsiya va bulling kabi holatlarga ham e’tibor qaratilgan. Demak, tarbiyachining bolaning emotsional holatini anglay olishi, xavf omillarini o‘z vaqtida aniqlashi va zarur hollarda tegishli

mutaxassisga murojaat qilishi zamonaviy pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Maktabgacha ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning yana bir muhim yo‘nalishi ta’lim mazmunini takomillashtirish bilan bog‘liq. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturining takomillashtirilgan nashri bolaning rivojlanishini kompleks tashkil etish, uning individual ehtiyojlarini hisobga olish, ta’lim-tarbiya jarayonini bola shaxsiga yo‘naltirish va kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari amaliyotida psixologik xizmat ko‘pincha bola bilan bog‘liq muammolarni aniqlash, ota-onalarga maslahat berish yoki ayrim muammoli holatlarda psixologik yordam ko‘rsatish bilan chegaralanib qolishi mumkin. Bunday yondashuvning asosiy cheklovi shundaki, unda tarbiyachining o‘zi psixologik xizmatning faol subyekti sifatida yetarlicha ko‘rilmaydi. Holbuki, tarbiyachi maktabgacha ta’lim tashkilotida bolaning kundalik psixologik muhitini shakllantiruvchi asosiy shaxs hisoblanadi.

Tarbiyachining emotsional holati, kommunikativ uslubi, nizoli vaziyatlarga munosabati, pedagogik empatiyasi va kasbiy stress darajasi guruhdagi psixologik iqlimga bevosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarining kasbiy faoliyatida psixologik xizmatni an’anaviy “muammoni aniqlash va maslahat berish” modelidan profilaktika, erta diagnostika, individual psixologik qo‘llab-quvvatlash va refleksiv rivojlanishga asoslangan tizimli modelga o‘tkazish muhimdir.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarining kasbiy faoliyatida psixologik xizmatni takomillashtirish, avvalo, tarbiyachining emotsional kompetensiyasi, kommunikativ qobiliyati, kasbiy barqarorligi va refleksiv imkoniyatlarini rivojlantirish mexanizmlarini asoslashni talab etadi.

Bo‘lajak tarbiyachilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Tizimli yondashuv psixologik xizmatni alohida tadbirlar yig‘indisi sifatida emas, balki diagnostika, profilaktika, maslahat, korreksiya, rivojlantirish va monitoringni o‘z ichiga oluvchi yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Kompetensiyaviy yondashuv tarbiyachining psixologik bilimlarini uning real pedagogik vaziyatlarda amaliy qo‘llay olish qobiliyati bilan bog‘laydi. Bunda nazariy bilimlarning o‘zi yetarli bo‘lmay, ularni bola bilan muloqot, nizoli vaziyatlar, ota-onalar bilan hamkorlik va guruhdagi psixologik muhitni boshqarishda qo‘llash ko‘nikmasi ham shakllantirilishi lozim.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa har bir tarbiyachining individual psixologik xususiyatlari, kasbiy ehtiyojlari, emotsional holati va rivojlanish imkoniyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Bu yondashuv psixologik yordamni bir xil shaklda emas, balki individual ehtiyojlardan kelib chiqib tashkil etishga imkon beradi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvda bo‘lajak tarbiyachining psixologik tayyorgarligi real kasbiy vaziyatlar asosida shakllantiriladi. Bunda pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, rolli o‘yinlar, keyslar, treninglar, muammoli vazifalar va refleksiv mashg‘ulotlardan foydalanish samarali natija berishi mumkin.

Shuningdek, zamonaviy ta’lim sharoitida raqamli-transformatsion yondashuv ham psixologik xizmatni takomillashtirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv doirasida elektron diagnostika, raqamli monitoring, masofaviy maslahat, elektron refleksiya kundaligi va individual rivojlanish xaritalaridan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda.

Bo‘lajak tarbiyachining kasbiy faoliyatida psixologik xizmatni tashkil etishda uning uchta asosiy darajasini ajratish mumkin: profilaktik, diagnostik-monitoring va individual rivojlantiruvchi-korreksion darajalar.

Profilaktik darajada tarbiyachilarning kasbiy zo‘riqishi, emotsional charchashi, kommunikativ qiyinchiliklari va nizoli vaziyatlarga moyilligini kamaytirishga qaratilgan psixologik ma’rifat, trening va refleksiv mashg‘ulotlar tashkil etiladi. Bunday faoliyat muammo yuzaga kelgandan keyin yordam ko‘rsatishdan ko‘ra, uning oldini olishga yo‘naltirilishi bilan ahamiyatlidir.

Diagnostik-monitoring darajasida tarbiyachining psixologik holati, kasbiy stress darajasi, emotsional barqarorligi, kommunikativ kompetensiyasi va kasbiy motivatsiyasi davriy ravishda o‘rganiladi. Bunda diagnostika natijalari “yaxshi” yoki “yomon” tarzida baholanishi emas, balki psixologik yordamga bo‘lgan ehtiyojni erta aniqlash va individual qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishini belgilash uchun xizmat qilishi lozim.

Individual rivojlantiruvchi-korreksion darajada aniqlangan muammolarga mos ravishda psixologik maslahat, individual suhbat, stressni boshqarish mashg‘ulotlari, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, konfliktlarni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarini shakllantirish va refleksiv mashg‘ulotlar tashkil etiladi.

Mazkur uch darajali yondashuv psixologik xizmatni faqat muammo mavjud bo‘lgan holatlarda ko‘rsatiladigan yordamdan rivojlantiruvchi va profilaktik tizimga aylantirish imkonini beradi.

Maktabgacha ta’lim tarbiyachisi o‘z kasbiy faoliyatida bir vaqtning o‘zida bir nechta murakkab vazifalarni bajaradi. U bolalar bilan ishlaydi, ota-onalar bilan muloqot qiladi, metodik talablarni bajaradi, ta’limiy faoliyatni rejalashtiradi, guruhdagi munosabatlarni boshqaradi va bolaning rivojlanishini kuzatadi.

Shu sababli tarbiyachining kasbiy faoliyatida emotsional barqarorlik, pedagogik empatiya, stressga chidamlilik, kommunikativ kompetensiya, konfliktlarni konstruktiv boshqarish, kasbiy refleksiya, o‘z-o‘zini boshqarish va kasbiy motivatsiya alohida ahamiyat kasb etadi.

Emotsional barqarorlik tarbiyachiga turli pedagogik vaziyatlarda o‘z hissiyotlarini nazorat qilish va bolalarga nisbatan vaziyatga mos munosabat bildirish imkonini beradi. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarning xulq-atvori ko‘pincha bevosita emotsional

reaksiyalar bilan namoyon bo‘lishini hisobga olsak, tarbiyachining vazminligi muhim kasbiy sifat sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik empatiya bolaning kechinmalari, ehtiyojlari va individual xususiyatlarini tushunishga yordam beradi. Empatik yondashuv bolaning o‘zini xavfsiz his qilishi, tarbiyachi bilan ijobiy munosabat o‘rnatishi va ta’lim-tarbiya jarayonida faol ishtirok etishiga zamin yaratadi.

Stressga chidamlilik tarbiyachining kasbiy zo‘riqish sharoitida o‘z faoliyatini barqaror davom ettirishiga xizmat qiladi. Kasbiy stressning ortib borishi esa emotsional charchash, kommunikativ qiyinchiliklar va pedagogik munosabatlarning susayishiga olib kelishi mumkin.

Kommunikativ kompetensiya tarbiyachining bolalar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot o‘rnatishini ta’minlaydi. Konfliktlarni konstruktiv boshqarish ko‘nikmasi esa nizoli vaziyatlarni kuchaytirmasdan, ularni pedagogik maqsadga muvofiq tarzda hal etishga yordam beradi.

Kasbiy refleksiya tarbiyachining o‘z faoliyati, xatti-harakatlari va pedagogik qarorlarini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Refleksiv qobiliyat rivojlangan tarbiyachi o‘zining kuchli va rivojlantirilishi zarur jihatlarini anglab, kasbiy faoliyatini takomillashtirishga intiladi.

Mazkur sifatlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi bolaning xulq-atvorini noto‘g‘ri talqin qilish, pedagogik vaziyatlarga haddan tashqari emotsional reaksiya bildirish yoki guruhda psixologik noqulay muhit yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida psixologik xizmatning samaradorligini oshirish uchun uning mazmunini tarbiyachi faoliyatining real ehtiyojlari bilan bog‘lash lozim. Bunda psixolog va tarbiyachi o‘rtasidagi hamkorlik alohida ahamiyatga ega.

Psixolog tarbiyachini faqat diagnostika natijalari bilan tanishtiruvchi yoki muammoli vaziyatlarda maslahat beruvchi mutaxassis sifatida emas, balki kasbiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi hamkor sifatida faoliyat yuritishi maqsadga muvofiq.

Psixologik xizmat doirasida quyidagi yo‘nalishlarni izchil amalga oshirish mumkin:

tarbiyachilarning psixologik savodxonligini oshirish;
emotsional kompetensiyani rivojlantirish;
stressni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish;
pedagogik empatiyani rivojlantirish;
kommunikativ kompetensiyani takomillashtirish;
konfliktlarni konstruktiv hal etish usullarini o‘rgatish;
kasbiy refleksiyani rivojlantirish;
emotsional charchashning oldini olish;
bolalarning individual psixologik xususiyatlarini anglash ko‘nikmalarini shakllantirish;

ota-onalar bilan samarali psixologik-pedagogik hamkorlikni yo‘lga qo‘yish.

Bunday tizimning muhim jihati shundaki, psixologik xizmat faqat tarbiyachidagi muammoni aniqlashga emas, balki uning kasbiy salohiyatini rivojlantirishga ham yo‘naltiriladi.

Ta’lim tizimining raqamlashtirilishi psixologik xizmatning mazmun va shakllarini ham takomillashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida raqamli vositalardan psixologik monitoring, qayta aloqa va refleksiv faoliyatni tashkil etishda foydalanish mumkin.

Masalan, tarbiyachining kasbiy holatini davriy o‘rganish uchun elektron so‘rovnomalar, qisqa refleksiv anketalar va individual rivojlanish xaritalaridan foydalanish mumkin. Bunday vositalar yordamida kasbiy zo‘riqish, emotsional holat, kommunikativ qiyinchiliklar va psixologik yordamga ehtiyojni muntazam kuzatish imkoniyati yaratiladi.

Biroq raqamli diagnostika psixologning professional faoliyatini to‘liq almashtirmasligi kerak. Uning asosiy vazifasi mutaxassisga dastlabki ma’lumotlarni tizimlashtirish, dinamikani kuzatish va individual psixologik yordam yo‘nalishlarini belgilashda ko‘maklashishdan iborat bo‘lishi lozim. Psixologik ma’lumotlarning maxfiyligi, ulardan foydalanishning etik va huquqiy me’yorlariga rioya qilish ham muhim shart hisoblanadi.

Xulosa. Maktabgacha ta’lim tizimining zamonaviy rivojlanish bosqichi ta’lim mazmunini yangilash bilan bir qatorda pedagogning psixologik barqarorligi va kasbiy farovonligini ta’minlashni ham talab qilmoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim-tarbiya jarayonining bevosita tashkilotchisi bo‘lgan tarbiyachining psixologik holati guruhdagi ijtimoiy-emotsional muhit va pedagogik munosabatlar sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda maktabgacha ta’limning normativ-huquqiy bazasi takomillashib borayotgani, pedagogning kasbiy standarti joriy etilishi, bolalarni zo‘ravonlikdan himoya qilish bo‘yicha yangi huquqiy mexanizmlarning shakllanishi, “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturining takomillashtirilishi va ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarning kengayishi psixologik xizmat oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda.

Shu nuqtayi nazardan, psixologik xizmatni faqat muammo yuzaga kelganda ko‘rsatiladigan maslahat bilan cheklash zamonaviy maktabgacha ta’lim talablariga to‘liq javob bermaydi. Uning mazmuni profilaktika, erta diagnostika, monitoring, individual psixologik qo‘llab-quvvatlash, rivojlantirish, refleksiya va qayta baholashni qamrab oladigan yaxlit tizimga aylanishi lozim.

Bo‘lajak tarbiyachilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida psixologik xizmatning mazmunini kompetensiyaviy va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida tashkil etish ularning emotsional barqarorligi, kommunikativ kompetensiyasi, pedagogik empatiyasi va kasbiy refleksiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada tarbiyachi nafaqat ta’lim-tarbiya jarayonining tashkilotchisi, balki bolaning psixologik

xavfsizligi va ijtimoiy-emotsional rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim subyekt sifatida shakllanadi.

Shunday qilib, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida psixologik xizmatni takomillashtirishning istiqbolli modeli profilaktik, diagnostik-monitoring va individual rivojlantiruvchi-korreksion yo‘nalishlarning o‘zaro uyg‘unligiga asoslanishi lozim. Mazkur yondashuv tarbiyachining kasbiy faoliyatini psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlash, bolalar uchun qulay psixologik muhit yaratish hamda maktabgacha ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi O‘RQ-595-son Qonuni. 2019-yil 16-dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonuni. 2020-yil 23-sentabr.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Bolalarni zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish to‘g‘risida”gi O‘RQ-996-son Qonuni. 2024-yil 14-noyabr.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrdagi 802-son “Maktabgacha ta’lim-tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 8-iyuldagi 423-son “Maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagogining kasbiy standartini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. Takomillashtirilgan ikkinchi nashr. – Toshkent, 2022.
7. Xolmirzayeva G.B. Bo‘lajak tarbiyachilarda tanqidiy va ijodiy tafakkurni rivojlantirishda integrativ yondashuvning o‘rni // Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal. – 2025. – 2(4.1). – B. 634–635.
8. Xolmirzayeva G.B. Bo‘lajak tarbiyachilarda empatiya hissini shakllantirishning nazariy asosi // Maktabgacha va maktab ta’limi. – Toshkent, 2026. – №5(1). – B. 452–457.

UDK: 37.015.3:004.9

TA’LIM MUHITIDA PSIXOLOGIK XIZMATNING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI VA PSIXOLOGIK XAVFSIZLIK

Xidoyatova Laylo Taxtasinovna,
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri nafaqat sifatli bilim berish, balki o‘quvchi va talabalarning psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi hamda shaxsiy rivojlanishini ta’minlashdan iborat. Ta’lim jarayonida stress, xavotir, o‘quv motivatsiyasining pasayishi, kommunikativ qiyinchiliklar, ijtimoiy bosim va raqamli muhitning haddan tashqari ta’siri yoshlarning psixologik holatiga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni an’anaviy usullar bilan cheklanib qolmasdan, zamonaviy innovatsion va raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish dolzarb vazifalardan biridir. Raqamli vositalar psixologik xizmatning tezkorligi, qulayligi va qamrovini kengaytirish imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli psixologik xizmatni joriy etish jarayonida ilmiy asoslangan metodikalar, mutaxassisning kasbiy nazorati, ma’lumotlar maxfiyligi va psixologik xavfsizlikni ta’minlash masalalari alohida e’tibor talab qiladi.

Ta’limdagi psixologik xizmat o‘quvchi va talabalarning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash, ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, muammoli vaziyatlarning oldini olish hamda zarur hollarda psixologik yordam ko‘rsatishga yo‘naltirilgan faoliyat tizimidir.

An’anaviy psixologik xizmat doirasida suhbat, kuzatish, psixologik diagnostika, maslahat, profilaktika va korreksion-rivojlantiruvchi mashg‘ulotlardan foydalaniladi. Bunday faoliyat shakllari ta’lim oluvchining psixologik holatini o‘rganish va zarur yordamni tashkil etishda muhim ahamiyatga ega.

Biroq zamonaviy raqamli muhit psixologik xizmatning mazmuni va tashkiliy shakllarini kengaytirish imkonini bermoqda. Xususan, onlayn konsultatsiya, elektron psixologik so‘rovnomalar, masofaviy diagnostika, videomuloqot, raqamli treninglar va elektron monitoring tizimlari psixologik xizmatning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda.

Ta’lim muassasalarida raqamli psixologik xizmatni bir necha asosiy yo‘nalishlarda tashkil etish mumkin.

Birinchidan, raqamli psixologik diagnostika. Elektron so‘rovnomalar va standartlashtirilgan psixodiagnostik vositalar yordamida stress, xavotir, o‘quv motivatsiyasi, emotsional holat va ijtimoiy moslashuv kabi ko‘rsatkichlarni dastlabki

baholash imkoniyati yaratiladi. Bunda raqamli vosita faqat dastlabki ma’lumotlarni yig‘ish va tizimlashtirish vositasi sifatida qaralishi, yakuniy psixologik xulosa esa mutaxassis tomonidan chiqarilishi lozim.

Ikkinchidan, onlayn psixologik maslahat. Videomuloqot, audioaloqa yoki himoyalangan elektron platformalar orqali psixologik maslahat olish imkoniyati psixologik yordamning hududiy va tashkiliy chegaralarini kengaytiradi. Ayniqsa, psixologga yuzma-yuz murojaat qilishda psixologik to‘siqlarga duch keladigan yoki ta’lim muassasasiga muntazam kelish imkoniyati cheklangan shaxslar uchun bunday shakl qulay bo‘lishi mumkin.

Uchinchidan, psixologik profilaktika. Stressni boshqarish, nizolarning oldini olish, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish, emotsional savodxonlik va o‘zini o‘zi boshqarish bo‘yicha raqamli treninglar va ta’limiy materiallardan foydalanish mumkin.

To‘rtinchidan, psixologik monitoring. Ta’lim oluvchilarning psixologik holatidagi o‘zgarishlarni muntazam kuzatish, muammolarning dastlabki belgilarini aniqlash va zarur hollarda individual yordamga yo‘naltirish imkoniyati yuzaga keladi.

Beshinchidan, raqamli psixologik ma’rifat. O‘quvchi, talaba, ota-ona va pedagoglar uchun psixologik bilimlarni elektron kurslar, videodarslar, podkastlar, infografikalar va boshqa raqamli materiallar orqali tarqatish mumkin.

Raqamli psixologik xizmatning rivojlanishi ta’lim oluvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish xususiyatlarini ham hisobga olishni talab etadi. Internet va raqamli qurilmalardan haddan tashqari foydalanish ayrim hollarda uyqu rejimi, diqqatni jamlash, emotsional holat va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq muammolarni kuchaytirishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, ta’lim muassasasidagi psixologning vazifasi raqamli texnologiyalardan foydalanishni faqat cheklash yoki taqiqlashdan iborat bo‘lmasligi kerak. Muhim vazifalardan biri o‘quvchi va talabalarda raqamli gigiyena, raqamli muhitda xavfsiz xulq-atvor va texnologiyalardan ongli foydalanish madaniyatini shakllantirishdan iborat.

Raqamli psixologik xizmatning samaradorligi bevosita psixologik xavfsizlik bilan bog‘liq. Psixologik ma’lumotlar shaxsga oid sezgir axborot bo‘lganligi sababli ularni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va uzatishda maxfiylik talablariga rioya qilish zarur. Ayniqsa, voyaga yetmaganlar bilan ishlashda ularning huquqlari va manfaatlarini himoya qilish, tegishli rozilik mexanizmlarini ta’minlash hamda psixologik ma’lumotlardan maqsadsiz foydalanishning oldini olish muhimdir.

Shu bois raqamli psixologik xizmatni tashkil etishda “texnologiya – inson – psixologik xavfsizlik” tamoyiliga amal qilish maqsadga muvofiq. Texnologiya psixologik xizmatni almashtirmasdan, uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida qaralishi kerak.

Innovatsion psixologik xizmatda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ham istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Sun’iy intellektga asoslangan tizimlar katta

hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, so‘rovnoma natijalarini dastlabki tahlil qilish, ma’lumotlarni tizimlashtirish va psixologning monitoring faoliyatini yengillashtirish imkonini beradi.

Biroq sun’iy intellektdan psixologik xizmatda foydalanishda muhim chegaralarni belgilash zarur. Sun’iy intellekt diagnostik ma’lumotlarni qayta ishlash yoki psixologga qo‘shimcha axborot taqdim etishda yordamchi vosita bo‘lishi mumkin, biroq u psixologning kasbiy kompetensiyasi, empatik muloqoti va professional qarorini to‘liq almashtirmasligi lozim.

Ayniqsa, ruhiy holat bilan bog‘liq muhim qarorlar, xavf darajasini baholash va psixologik yordamning individual strategiyasini belgilash malakali mutaxassis tomonidan amalga oshirilishi kerak.

Ta’lim muhitida raqamli texnologiyalarga asoslangan psixologik xizmatning kompleks modeli quyidagi tarkibiy qismlarni qamrab olishi mumkin:

psixologik diagnostika;
psixologik profilaktika;
individual va guruhiy maslahat;
korreksion-rivojlantiruvchi ishlar;
raqamli psixologik monitoring;
ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlik;
psixologik ma’rifat;
raqamli xavfsizlik va psixogigiyena bo‘yicha targ‘ibot;
natijalarni tahlil qilish va qayta aloqa.

Mazkur modelning samaradorligi uning alohida texnologiyalar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq psixologik xizmat tizimi sifatida tashkil etilishiga bog‘liq. Bunday yondashuv ta’lim oluvchining mavjud muammolarini aniqlash bilan birga uning shaxsiy, emotsional, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishini kompleks qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim tizimida psixologik xizmatni raqamlashtirish zamonaviy ta’limning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Raqamli texnologiyalar psixologik xizmatning tezkorligi, qulayligi va qamrovini kengaytirishga xizmat qilishi mumkin. Onlayn maslahat, elektron diagnostika, psixologik monitoring, raqamli treninglar va psixologik ma’rifat vositalari ta’lim muassasalarida psixologik yordamni tashkil etishning qo‘shimcha imkoniyatlarini yaratadi.

Biroq raqamlashtirishni faqat texnik yangilik sifatida emas, balki psixologik xizmatning mazmuni, metodlari va tashkiliy mexanizmlarini takomillashtirish jarayoni sifatida ko‘rish zarur. Raqamli vositalardan foydalanishda shaxsiy ma’lumotlarning maxfiyligi, axborot xavfsizligi, etik me’yorlar, voyaga yetmaganlarning huquqlari va mutaxassisning kasbiy mas’uliyati ustuvor bo‘lishi lozim.

Shunday qilib, innovatsion va raqamli yondashuvlarga asoslangan psixologik xizmat modeli ta’lim oluvchilarning psixologik farovonligini qo‘llab-quvvatlash, muammolarni erta aniqlash, profilaktik ishlarni kuchaytirish va shaxsning har

tomonlama rivojlanishiga ko‘maklashuvchi mexanizm sifatida shakllanishi mumkin. Bunda texnologik innovatsiyalar inson omili va professional psixologik yondashuv bilan uyg‘unlashtirilishi raqamli transformatsiyaning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nishanova Z.T., Alimbayeva Sh.T., Sulaymanov M.V. Psixologik xizmat: darslik. – Toshkent, 2013.
2. Nishanova Z.T. Psixologik xizmat. Psixokorreksiya: darslik. – Toshkent: Ijod-Press, 2019.
3. Barotov Sh.R. Ta’limda psixologik xizmat: o‘quv qo‘llanma. – Buxoro, 2007.
4. Mirzayeva S.R., Radjabova Z.M., Mirqosimova H.M. va boshq. Psixologik xizmat asoslari: darslik. – Toshkent: Sarbon, 2025. – 368 b.
5. Tojiboyeva G.R. Ta’lim muassasalarida psixologik xizmat. – 2021.
6. Xalimova M.V. Psixologik xizmat asoslari. – 2022.
7. Дубровина И.В. Психологическая служба в современном образовании: рабочая книга / под ред. И.В. Дубровиной. – М.: Питер, 2009.
8. Немов Р.С. Психология: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений: в 3 кн. – М.: Владос, 2000.

UDK: 37.015.3:004.738.5

URBANIZATSIYA SHAROITIDA TA’LIM SUBYEKTLARIGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO‘RSATISHNI RAQAMLASHTIRISH VA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Bayturayev Akmal Faxriddinovich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
“Ijtimoiy-iqtisodiy fanlarni o‘qitish metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

XXI asr boshidan jahon miqyosida kuzatilayotgan jadal urbanizatsiya jarayoni ijtimoiy hayotning turli sohalari, jumladan, ta’lim tizimiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shaharlarning kengayishi va aholining hududlararo harakatchanligi ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan birga, moslashuv, ijtimoiy munosabatlar, stress va psixologik qo‘llab-quvvatlashga bo‘lgan ehtiyojning ortishiga ham sabab bo‘lmoqda [1; 2].

O‘zbekistonda ham urbanizatsiya jarayoni izchil davom etmoqda. Aholining shaharlarda to‘planishi, ta’lim va mehnat imkoniyatlarining yirik shaharlarda nisbatan yuqori darajada jamlanishi yoshlarning hududlararo harakatini kuchaytirmoqda. Ayniqsa, viloyat va tumanlardagi ta’lim muassasalaridan yirik shaharlarga o‘qishga kelgan o‘quvchi va talabalar yangi ijtimoiy muhitga moslashish jarayonida turli psixologik qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Urbanizatsiya ta’lim subyektlari uchun zamonaviy ta’lim va axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy izolyatsiya, yangi muhitga moslashish, migratsiya bilan bog‘liq stress, kommunikativ qiyinchiliklar va psixologik xizmatdan foydalanishdagi hududiy tafovutlar kabi muammolarni ham yuzaga keltirishi mumkin [2].

Bunday sharoitda psixologik xizmatni raqamlashtirish muhim yo‘nalishlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Masofaviy konsultatsiya, videomuloqot, elektron murojaat tizimlari, mobil ilovalar va raqamli diagnostika vositalari psixologik yordamning hududiy qamrovini kengaytirish imkonini beradi [3].

Tadqiqotning maqsadi — urbanizatsiya sharoitida ta’lim subyektlariga psixologik xizmat ko‘rsatishni raqamlashtirishning innovatsion imkoniyatlarini tahlil qilish, shahar va qishloq ta’lim muassasalarida psixologik xizmatdan foydalanishdagi mavjud tafovutlarni aniqlash hamda ularni kamaytirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

— urbanizatsiyaning ta’lim subyektlarining psixologik holatiga ta’sirini nazariy jihatdan tahlil qilish;

— raqamli psixologik xizmatning asosiy shakllari va imkoniyatlarini o‘rganish;

— shahar va qishloq ta’lim muassasalarida psixologik xizmatdan foydalanish imkoniyatlarini qiyosiy tahlil qilish;

— raqamli psixologik xizmat samaradorligini belgilovchi asosiy omillarni aniqlash;

— ta’lim tizimida raqamli psixologik xizmatni takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Urbanizatsiya va ruhiy salomatlik o‘rtasidagi bog‘liqlik zamonaviy ilmiy adabiyotlarda muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. U. Halbreich urbanizatsiya jarayonining kuchayishi bilan ruhiy salomatlik va psixososial qo‘llab-quvvatlash tizimlariga bo‘lgan ehtiyoj ham ortib borishini ta’kidlaydi [1]. A. Hepat, D. Khode va S. Chakole tomonidan olib borilgan tahliliy sharhda esa urbanizatsiya sharoitida stress, xavotir, depressiv kechinmalar va ijtimoiy moslashuv bilan bog‘liq muammolarning dolzarbligi qayd etilgan [2].

Ta’limni raqamlashtirish jarayonining psixologik jihatlari ham alohida ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda. R. Shilko, S. Egorov va Y. Zinchenko raqamli ta’lim muhitining psixologik holatga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini qayd etadilar. Bir tomondan, raqamli vositalar psixologik yordamdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan, noto‘g‘ri tashkil etilgan raqamli ta’lim ortiqcha yuklama va ijtimoiy izolyatsiya bilan bog‘liq muammolarni kuchaytirishi mumkin [3].

Mahalliy tadqiqotlarda ham ta’lim tizimida psixologik xizmatni tashkil etish, mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish masalalariga e’tibor qaratilgan. Sh.U. Kamolova ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni samarali tashkil etishda mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasi va zamonaviy yondashuvlardan foydalanish muhimligini ko‘rsatadi [5]. M.L. Numanova esa urbanizatsiyaning hududlar rivoji va inson kapitaliga ta’sirini tahlil qilib, hududlar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish zarurligini ta’kidlaydi [6].

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar psixologik xizmatning geografik qamrovini kengaytirish imkonini beradi. Biroq bunday xizmatlarni ta’lim subyektlarining yosh, ijtimoiy va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish masalasi yanada chuqurroq o‘rganishni talab qiladi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tahliliy yondashuv, ilmiy adabiyotlarni o‘rganish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, shahar va qishloq ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni tashkil etishning tashkiliy imkoniyatlari hamda raqamli vositalardan foydalanish shartlari qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, shahar va qishloq ta’lim muassasalarida psixologik xizmatdan foydalanish imkoniyatlari bir xil emas. Yirik shaharlarda psixolog mutaxassislar, maslahat markazlari, internet infratuzilmasi va raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari nisbatan kengroq bo‘lishi mumkin. Qishloq va tuman hududlarida esa mutaxassislar yetishmasligi, masofaning uzoqligi va raqamli infratuzilmaning cheklanganligi psixologik yordamning o‘z vaqtida ko‘rsatilishiga ta’sir qilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, raqamli psixologik xizmatning asosiy afzalliklaridan biri hududiy masofani qisqartirishdan iborat. Masofaviy videokonsultatsiya, onlayn murojaat, elektron maslahat va psixologik-ma’rifiy materiallardan foydalanish imkoniyati ta’lim subyektlarining psixologik xizmatga murojaat qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Biroq raqamlashtirishni faqat texnik vositalarni joriy etish sifatida tushunish to‘g‘ri emas. Raqamli psixologik xizmat samaradorligi, avvalo, psixologning kasbiy kompetensiyasi, muloqot madaniyati, masofaviy konsultatsiya metodlarini bilishi va axborot xavfsizligi talablariga rioya qilishi bilan bog‘liq.

Ayniqsa, voyaga yetmaganlar bilan ishlashda maxfiylik, ota-ona yoki qonuniy vakillarning huquqlari, ma’lumotlarni himoya qilish va psixologik xavfsizlik masalalariga alohida e’tibor qaratish zarur. Raqamli platformalardan foydalanishda shaxsiy ma’lumotlarning himoyalanishi va psixologik maslahat jarayonining maxfiyligi ta’minlanishi lozim.

Urbanizatsiya sharoitida yana bir muhim jihat — yangi ijtimoiy muhitga moslashishdir. Qishloq yoki kichik shaharlardan yirik shaharlarga ta’lim olish uchun kelgan yoshlar yangi muhit, mustaqil hayot, yangi ijtimoiy munosabatlar va ta’lim talablari bilan bog‘liq psixologik qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Shu sababli ular uchun moslashuvga yo‘naltirilgan raqamli psixologik dasturlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Raqamli psixologik xizmatning samaradorligini baholashda bir necha mezonlardan foydalanish mumkin. Jumladan, xizmatdan foydalanish qulayligi, murojaatga javob berish tezligi, psixologik maslahatning davomiyligi, foydalanuvchilarning qoniqish darajasi, takroriy murojaatlar dinamikasi va psixologik yordamning natijadorligi muhim ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

Shuningdek, raqamli xizmat an’anaviy psixologik xizmatning to‘liq o‘rnini bosuvchi vosita sifatida emas, balki uni to‘ldiruvchi mexanizm sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Murakkab psixologik holatlarda yuzma-yuz konsultatsiya, chuqur diagnostika va tegishli mutaxassislar bilan hamkorlik zarur bo‘lishi mumkin.

Urbanizatsiya sharoitida ta’lim subyektlariga psixologik yordam ko‘rsatish tizimini takomillashtirish uchun quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

1. Shahar va qishloq ta’lim muassasalarini yagona masofaviy psixologik maslahat tizimi bilan bosqichma-bosqich bog‘lash.

2. Yirik shaharlarga ta’lim olish uchun kelgan o‘quvchi va talabalar uchun moslashuvga yo‘naltirilgan psixologik qo‘llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish.

3. Ta’lim muassasalari psixologlarining raqamli kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish.

4. Psixologik xizmat platformalarida shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va maxfiylikni ta’minlash mexanizmlarini kuchaytirish.

5. Raqamli psixologik xizmatdan foydalanish imkoniyatlarini hududlar kesimida muntazam monitoring qilish.

6. Psixologik-ma’rifiy kontent, o‘z-o‘zini rivojlantirish materiallari va moslashuv dasturlarini raqamli shaklda kengaytirish.

7. Raqamli xizmatlarni an’anaviy psixologik maslahat, diagnostika va profilaktika ishlari bilan uzviy bog‘lash.

Urbanizatsiya sharoitida ta’lim subyektlariga psixologik xizmat ko‘rsatishni raqamlashtirish hududiy masofani qisqartirish, psixologik yordamning tezkorligini oshirish va xizmat qamrovini kengaytirish imkonini beruvchi istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Ayniqsa, psixologik mutaxassislar yetishmasligi yoki geografik masofa sababli an’anaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyati cheklangan hududlarda raqamli vositalarning ahamiyati ortadi.

Shu bilan birga, raqamli psixologik xizmatni samarali tashkil etish texnologik imkoniyatlargina emas, balki psixologlarning kasbiy tayyorgarligi, raqamli kompetensiyasi, axborot xavfsizligi va maxfiylik talablariga rioya etilishiga ham bog‘liq.

Urbanizatsiya jarayonida ta’lim subyektlarining psixologik ehtiyojlari ham o‘zgarib boradi. Shuning uchun raqamli psixologik xizmatlar universal shaklda emas, balki o‘quvchi va talabalarning yoshi, ijtimoiy muhiti, hududiy sharoiti va individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim. Bunday yondashuv ta’lim tizimida psixologik xizmatning ochiqligi, qulayligi va uzluksizligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Halbreich U. Impact of Urbanization on Mental Health and Well-Being // Current Opinion in Psychiatry. – 2023. – Vol. 36, № 3. – P. 200–205.

2. Hepat A., Khode D., Chakole S. A Narrative Review of Urbanization and Mental Health: An Indian Perspective // Cureus. – 2024. – Vol. 16, № 3. – e55381.

3. Shilko R., Egorov S., Zinchenko Y. Digitalization of Education and Mental Health // European Psychiatry. – 2021. – Vol. 64, Suppl. 1. – P. S349–S350.

4. Гордиенко Е. А. Проблема цифровизации в психологической и образовательной сферах : сб. материалов III Междунар. науч.-практ. конф. – Харьков: ХНПУ им. Г. С. Сковороды, 2018. – С. 88–90.

5. Kamolova Sh. U. Maktab psixologining ta’lim tizimidagi o‘rni va ijtimoiy-psixologik xizmatni tashkil etish muammolari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2, № 2. – B. 630–636.

6. Numanova M. L. Urbanizatsiyaning shahar aholisi farovonligini rivojlantirishdagi roli // Iqtisodiyot va ta’lim. – 2024. – № 1. – B. 400–405.

7. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Aholi soni va uning hududiy joylashuvi to‘g‘risida rasmiy statistik ma’lumotlar, 2025-yil holatiga. – Toshkent, 2025.

УДК: 372.881.161.1:37.016

РАЗВИТИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Сафарова Замира Михлиевна,
старший преподаватель кафедры «Методика преподавания языков»
Центра педагогического мастерства Сурхандарьинской области

Современное образование предъявляет к процессу обучения иностранным языкам требования, связанные не только с формированием языковых знаний и речевых навыков, но и с развитием способности учащихся понимать культурный контекст общения. Владение иностранным языком предполагает знакомство с особенностями культуры его носителей, традициями, нормами поведения, ценностями и коммуникативными моделями. В связи с этим особое значение приобретает развитие лингвокультурной компетенции учащихся старших классов, изучающих русский язык как иностранный.

Лингвокультурная компетенция представляет собой способность воспринимать, понимать и интерпретировать языковые единицы с учётом их культурной обусловленности, а также использовать полученные знания в процессе межкультурного общения. Она объединяет языковые, социокультурные и коммуникативные знания и умения. Для учащихся старших классов данная компетенция имеет особое значение, поскольку именно на этом этапе расширяется круг тем и ситуаций общения, усложняется содержание учебного материала, возрастает самостоятельность учащихся и формируется их способность анализировать культурные явления.

Изучение русского языка как иностранного не должно ограничиваться освоением грамматических правил и лексического материала. Языковые единицы существуют в определённом культурном пространстве и нередко отражают особенности национального мировосприятия. Фразеологизмы, пословицы, поговорки, формы речевого этикета, обращения, традиционные формы общения и реалии повседневной жизни содержат значительный культурный компонент. Поэтому включение лингвокультурного материала в содержание уроков позволяет учащимся не только расширять словарный запас, но и глубже понимать значение языковых выражений и особенности их употребления.

Одним из эффективных направлений развития лингвокультурной компетенции является интеграция культурного материала в содержание языкового образования. На уроках русского языка целесообразно использовать

литературные произведения, адаптированные тексты, произведения устного народного творчества, музыкальные материалы, фрагменты художественных и документальных фильмов, сведения о традициях и национальных праздниках. При этом культурный материал должен быть связан с изучаемой языковой темой и соответствовать возрастным и познавательным возможностям учащихся.

Особую роль играет работа с аутентичными и адаптированными текстами. Их анализ позволяет учащимся выявлять культурно маркированные слова и выражения, определять особенности речевого поведения персонажей, сравнивать описываемые явления с традициями и нормами собственной культуры. Например, при изучении темы, связанной с речевым этикетом, можно рассматривать различные формы приветствия, обращения, благодарности, просьбы и извинения. Такое сопоставление помогает учащимся осознать сходства и различия между культурами и способствует предупреждению коммуникативных ошибок.

Эффективным средством формирования лингвокультурной компетенции является проектная деятельность. Учащимся можно предложить подготовить проекты, посвящённые традициям и праздникам, русской литературе, национальной кухне, истории городов, выдающимся деятелям культуры, особенностям повседневного общения и другим аспектам культуры. В процессе подготовки проекта учащиеся осуществляют поиск и отбор информации, работают с русскоязычными источниками, расширяют словарный запас, учатся структурировать материал и представлять результаты своей работы на русском языке. Таким образом, проектная деятельность объединяет познавательный, языковой, исследовательский и коммуникативный компоненты обучения.

Важное место в развитии лингвокультурной компетенции занимают ролевые и ситуационные задания. Моделирование реальных коммуникативных ситуаций позволяет учащимся применять языковые средства с учётом социальных и культурных норм. Например, можно организовать ситуации знакомства, посещения общественных мест, общения с преподавателем, участия в праздничном мероприятии, обращения с просьбой или выражения благодарности. При выполнении таких заданий учащиеся не просто воспроизводят изученные языковые конструкции, а учатся выбирать соответствующие речевые средства в зависимости от ситуации и характера общения.

Кросс-культурный подход также способствует эффективному развитию лингвокультурной компетенции. Сопоставление русской культуры с культурой учащихся позволяет сделать процесс обучения более осмысленным и личностно значимым. При этом важно не противопоставлять культуры, а выявлять их общие и отличительные черты. Обсуждение традиций, семейных ценностей, национальных праздников, форм общения и повседневного поведения помогает

формировать уважительное отношение к культурному многообразию и развивать навыки межкультурной коммуникации.

Современные информационные технологии расширяют возможности культурологической составляющей обучения русскому языку как иностранному. Электронные образовательные ресурсы, виртуальные экскурсии, видеоматериалы, цифровые библиотеки и образовательные платформы позволяют знакомить учащихся с различными аспектами русскоязычной культуры. Однако использование цифровых ресурсов должно сопровождаться критическим отбором информации и соответствовать образовательным целям урока. Важно формировать у учащихся не только умение находить информацию, но и способность оценивать её достоверность, содержание и культурную значимость.

Для развития лингвокультурной компетенции целесообразно использовать разнообразные виды учебных заданий. К ним относятся анализ культурно маркированной лексики, объяснение значения фразеологизмов и пословиц, сравнение речевых ситуаций, составление диалогов, интерпретация литературных и публицистических текстов, ролевые игры, подготовка презентаций и проектных работ. Эффективность таких заданий повышается в том случае, если они связаны с реальными коммуникативными ситуациями и предполагают самостоятельную позицию учащегося.

Оценивание сформированности лингвокультурной компетенции также должно носить комплексный характер. Недостаточно проверять только объём знаний о культуре страны изучаемого языка. Необходимо учитывать способность учащегося правильно интерпретировать культурную информацию, применять её в коммуникативной ситуации, объяснять значение культурных реалий и адекватно реагировать на особенности межкультурного общения. В качестве средств оценки могут использоваться тестовые задания, творческие работы, проекты, устные выступления, ролевые игры и дискуссии.

Следует учитывать, что развитие лингвокультурной компетенции представляет собой последовательный процесс. Он требует систематического включения культурного компонента на разных этапах обучения, а не проведения отдельных культурологических мероприятий. При таком подходе каждый урок русского языка может стать пространством не только для формирования языковых навыков, но и для расширения представлений учащихся о культуре, ценностях и особенностях общения носителей русского языка.

Таким образом, развитие лингвокультурной компетенции учащихся старших классов является важным условием эффективного обучения русскому языку как иностранному. Интеграция культурного материала в языковое образование способствует более глубокому пониманию значения языковых единиц, повышает мотивацию учащихся и формирует готовность к реальному межкультурному взаимодействию. Использование аутентичных и

адаптированных текстов, проектной и ролевой деятельности, кросс-культурного сопоставления, цифровых ресурсов и коммуникативных заданий позволяет создать условия для комплексного развития языковой и культурной компетентности учащихся. В результате русский язык воспринимается не только как система грамматических правил и лексических единиц, но и как важнейший элемент культуры и средство межкультурного общения.

Литература:

1. Бондарь Н. И. Лингвокультурология: введение в дисциплину. — М.: Наука, 2015.
2. Костомаров В. Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Русский язык, 1990.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Русский язык, 1990.
4. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: ИКАР, 2009.
5. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Высшая школа, 2003.
6. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово, 2000.
7. Сафонова В. В. Социокультурный подход к обучению иностранным языкам. — М.: Высшая школа, 1991.
8. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. — М.: Смысл; Академия, 2003.
9. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — М.: Просвещение, 1991.
10. Елизарова Г. В. Культура и обучение иностранным языкам. — СПб.: КАРО, 2005.

UDK: 37.015.3:159.942

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA HISSIY INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK YONDASHUVLARI

Narmatova Gulnora,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi o‘qituvchisi

Zamonaviy ta’lim tizimida bolaning intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda uning emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga ham alohida e’tibor qaratilmoqda. Ta’lim jarayonining samaradorligi faqat o‘quvchining bilim va ko‘nikmalari bilan emas, balki uning o‘z hissiyotlarini anglay olishi, ularni boshqara olishi, tengdoshlari bilan muloqot qila olishi va turli vaziyatlarda mos ijtimoiy xulq-atvorni namoyon etishi bilan ham bog‘liq.

Psixologiya fanida “hissiy intellekt” tushunchasi insonning o‘z emotsiyalarini anglash, ularni boshqarish, boshqalarning hissiy holatini tushunish va ijtimoiy munosabatlarda ulardan samarali foydalanish qobiliyatlarini ifodalash uchun qo‘llanadi. Ushbu tushunchaning ilmiy rivojlanishida P. Salovey va J.D. Mayerning ishlari muhim o‘rin tutadi. Keyinchalik mazkur yo‘nalish D. Goulman tomonidan keng ommalashtirildi.

Boshlang‘ich maktab yoshi hissiy va ijtimoiy ko‘nikmalarning rivojlanishi uchun muhim davr hisoblanadi. Bu bosqichda bola o‘z hissiyotlarini nomlash, ularning sabablarini tushunish, emotsional reaksiyalarini nazorat qilish, boshqa insonlarning kayfiyati va ehtiyojlarini anglash hamda ijtimoiy vaziyatlarga mos munosabat bildirishni bosqichma-bosqich o‘zlashtiradi.

Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida hissiy intellektni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik-pedagogik yondashuvlardan foydalanish o‘quvchilarning nafaqat ijtimoiy moslashuvi, balki ta’lim jarayonidagi faolligi va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

Hissiy intellektning mazmuni turli nazariy modellarda turlicha talqin qilinadi. D. Goulman yondashuvida u o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini boshqarish, ichki motivatsiya, empatiya va ijtimoiy ko‘nikmalar kabi tarkibiy jihatlar bilan izohlanadi.

O‘z-o‘zini anglash — bolaning o‘z hissiy holatini tanishi, uni nomlashi va muayyan vaziyatda qanday kechinmalarni boshdan kechirayotganini tushunish qobiliyatidir. Masalan, o‘quvchi xafa bo‘lganini yoki hayajonlanganini anglay olishi uning keyingi xatti-harakatlarini boshqarishi uchun muhim asos bo‘ladi.

O‘z-o‘zini boshqarish — yuzaga kelgan emotsional holatni nazorat qilish va vaziyatga mos ravishda javob qaytarish qobiliyatidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari

uchun g‘azab, xafagarchilik yoki qo‘rquv kabi kuchli hissiyotlarni boshqarishni o‘rganish alohida ahamiyatga ega.

Ichki motivatsiya — maqsad sari intilish, qiyinchiliklarga qaramay faoliyatni davom ettirish va o‘z imkoniyatlarini rivojlantirishga bo‘lgan ichki ehtiyoj bilan bog‘liq.

Empatiya — boshqa insonlarning hissiy holatini anglash, ularning kechinmalarini tushunishga harakat qilish qobiliyatidir. Boshlang‘ich sinfda empatiyaning rivojlanishi o‘quvchilar o‘rtasidagi ijobiy munosabatlarni mustahkamlashga yordam beradi.

Ijtimoiy ko‘nikmalar esa muloqot qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish va boshqa insonlar bilan samarali munosabat o‘rnatish qobiliyatlarini qamrab oladi.

L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi nuqtayi nazaridan bolaning psixik rivojlanishida ijtimoiy muhit, muloqot va ta’lim muhim o‘rin tutadi. Shu jihatdan hissiy ko‘nikmalarni ham tegishli pedagogik sharoitlar va kattalar ko‘magida rivojlantirish mumkin.

Ijtimoiy-hissiy ta’lim (Social and Emotional Learning — SEL) o‘quvchilarda o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish, ijobiy munosabatlarni shakllantirish, mas’uliyatli qarorlar qabul qilish va ijtimoiy vaziyatlarda samarali harakat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Boshlang‘ich sinflarda SEL elementlarini alohida mashg‘ulotlar bilan cheklab qo‘ymasdan, kundalik ta’lim jarayoniga integratsiya qilish maqsadga muvofiq. Masalan, dars boshida o‘quvchilarning kayfiyatini aniqlash, guruhli topshiriqlarda hamkorlikni tashkil etish, nizoli vaziyatlarni muhokama qilish va dars yakunida qisqa refleksiya o‘tkazish mumkin.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘yin va ertaklar hissiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning qulay vositalaridan biri hisoblanadi. Ertak qahramonlarining xatti-harakatlarini muhokama qilish orqali o‘quvchilar turli hissiy holatlarni farqlash, ularning sabablarini aniqlash va muayyan vaziyatda qanday munosabat bildirish mumkinligini o‘rganadilar.

Masalan, “Qahramon nima uchun xafa bo‘ldi?”, “Uning o‘rnida siz bo‘lganingizda nima qilardingiz?” kabi savollar empatiya va refleksiya ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Rolli o‘yinlarda esa o‘quvchilar turli ijtimoiy vaziyatlarni modellashtirib, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini amaliy tarzda mashq qiladilar.

Refleksiya bolaning o‘z kechinmalarini anglashiga yordam beradigan muhim pedagogik vositalardan biridir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga kun davomida yoki dars yakunida o‘z holatini sodda so‘zlar, ranglar yoki belgilar yordamida ifodalash imkoniyatini berish mumkin.

Masalan, “Bugun men o‘zimni qanday his qildim?”, “Meni nima xursand qildi?”, “Qaysi vaziyat menga qiyin bo‘ldi?” kabi savollar o‘quvchining o‘z hissiy holatini kuzatishiga yordam beradi.

Bunday mashg‘ulotlar muntazam tashkil etilganda bola o‘z hissiyotlarini anglash va ularni so‘z bilan ifodalashga asta-sekin ko‘nikadi.

Raqamli texnologiyalar ham hissiy intellektni rivojlantirish jarayonida qo‘shimcha pedagogik vosita sifatida foydalanilishi mumkin. Interaktiv topshiriqlar, animatsiyalar, obrazlar va turli vaziyatlarni aks ettiruvchi multimedia materiallari orqali o‘quvchilarga emotsiyalarni farqlash va ularga mos munosabatni tanlash bo‘yicha mashqlar berish mumkin.

Biroq raqamli vositalar o‘qituvchi va tengdoshlar bilan jonli muloqotning o‘rnini bosmasligi kerak. Ular, avvalo, amaliy mashg‘ulotlarni boyituvchi va o‘quvchilarning qiziqishini oshiruvchi qo‘shimcha vosita sifatida qo‘llanishi maqsadga muvofiq.

Bolaning hissiy rivojlanishida kattalarning munosabati alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi va ota-onaning bolaning his-tuyg‘ularini inkor etmasdan, ularni tushunishga harakat qilishi va emotsiyalarni boshqarishning maqbul usullarini ko‘rsatishi hissiy kompetensiyalarning rivojlanishiga yordam beradi.

Masalan, bola xafa bo‘lganida “Yig‘lama” yoki “Buning hech qanday ahamiyati yo‘q” deyish o‘rniga uning hissiyotini tan olish va vaziyatni birgalikda muhokama qilish samaraliroq yondashuv bo‘lishi mumkin. Bunda kattalar bolaning har qanday xatti-harakatini ma’qullashi emas, balki uning hissiyotini tushunib, xulq-atvorini maqbul yo‘nalishga yo‘naltirishi muhim.

Hissiy intellekt bilan bog‘liq ko‘nikmalar bolaning tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. O‘z hissiyotlarini anglay oladigan va ularni boshqarishning sodda usullarini biladigan o‘quvchi nizoli vaziyatlarda o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Empatiyaning rivojlanishi esa boshqa bolalarning hissiyotlarini tushunish va ularga nisbatan e’tiborli munosabatda bo‘lishga yordam beradi. Bu sinf jamoasida hamkorlik va o‘zaro hurmat muhitini shakllantirish uchun muhim shartlardan biridir.

Hissiy intellektni rivojlantirish o‘quv jarayoni bilan ham bog‘liq. O‘zini boshqarish, diqqatni jamlash, qiyinchiliklarga nisbatan konstruktiv munosabat bildirish va yordam so‘ray olish kabi ko‘nikmalar bolaning ta’lim faoliyatiga moslashishiga yordam berishi mumkin. Shu bilan birga, hissiy intellektni akademik muvaffaqiyatning yagona yoki bevosita sababi sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas. O‘quv natijalariga bolaning individual xususiyatlari, oilaviy muhit, pedagogik sharoit va boshqa ko‘plab omillar ta’sir ko‘rsatadi.

Boshlang‘ich ta’limda hissiy intellektni rivojlantirish uchun quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish mumkin:

o‘quvchilarga asosiy hissiyotlarni tanish va nomlashni muntazam o‘rgatish;

dars jarayonida qisqa reflektiv mashqlardan foydalanish;

ertak va hikoya qahramonlarining hissiy holatini muhokama qilish;

rolli va hamkorlikka asoslangan o‘yinlarni tashkil etish;

nizoli vaziyatlarni xavfsiz muhitda modellashtirish va ularning muqobil yechimlarini izlash;

o‘qituvchilarning hissiy murabbiylik ko‘nikmalarini rivojlantirish;

ota-onalarni bolaning hissiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash usullari bilan tanishtirish;

raqamli va interaktiv vositalardan maqsadli, me’yorida foydalanish.

Boshlang‘ich sinf davri bolaning hissiy, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishi uchun muhim bosqichlardan biridir. Mazkur davrda o‘quvchining o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqalarning kechinmalarini tushunish, empatiya ko‘rsatish hamda samarali muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish keyingi ta’lim va ijtimoiy hayot uchun muhim zamin yaratadi.

Hissiy intellektni rivojlantirishda ijtimoiy-hissiy ta’lim, o‘yin va ertaklardan foydalanish, reflektiv suhbatlar, hissiy kundalik, interaktiv vositalar hamda o‘qituvchi va ota-onalarning hissiy murabbiylik yondashuvlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish samarali pedagogik imkoniyatlarni yaratadi.

Shu bilan birga, hissiy intellektni rivojlantirish bir martalik mashg‘ulotlar bilan cheklanmasdan, bolaning kundalik ta’lim va tarbiya muhitiga izchil singdirilishi lozim. O‘zbekiston boshlang‘ich ta’limi sharoitida mazkur yondashuvlarning samaradorligini empirik tadqiqotlar orqali o‘rganish va milliy ta’lim muhiti uchun mos metodik tavsiyalar ishlab chiqish istiqbolli ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Salovey P., Mayer J.D. Emotional Intelligence // *Imagination, Cognition and Personality*. – 1990. – Vol. 9, No. 3. – P. 185–211.
2. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Emotional Intelligence: New Ability or Eclectic Traits? // *American Psychologist*. – 2008. – Vol. 63, No. 6. – P. 503–517.
3. Goleman D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. – New York: Bantam Books, 1995.
4. Denham S.A. *Emotional Development in Young Children*. – New York: Guilford Press, 1998.
5. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
6. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). *CASEL’s Framework for Systemic Social and Emotional Learning*. – Chicago: CASEL.
7. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет.
8. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте // *Социальный интеллект: теория, измерение, исследования*. – Москва: Институт психологии РАН.

UDK: 373.5:37.015.31:33

STEAM LOYIHALARI ORQALI MAKTAB O‘QUVCHILARIDA TADBIRKORLIK KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI

Maxmatraimov Choriyor Eshmamatovich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
“Aniq va tabiiy fanlar metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Bugungi kunda ta’lim tizimida o‘quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy, ijodiy va tadbirkorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Raqamli iqtisodiyot va innovatsion rivojlanish sharoitida muammoni aniqlash, ijodiy yechim ishlab chiqish, mavjud resurslardan samarali foydalanish, tavakkalchilikni baholash, jamoada ishlash va o‘z g‘oyasini asoslab taqdim etish kabi ko‘nikmalar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvi fanlararo integratsiya va amaliy faoliyatga asoslanganligi sababli mazkur kompetensiyalarni rivojlantirish uchun qulay pedagogik imkoniyat yaratadi [4; 5]. Bunda o‘quvchi tayyor bilimni o‘zlashtiruvchi emas, balki muammoni o‘rganuvchi, yechim ishlab chiquvchi va o‘z g‘oyasini amaliy mahsulotga aylantiruvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, STEAM ta’limi ko‘proq fanlararo integratsiya, muammoli ta’lim va loyihaviy faoliyat nuqtai nazaridan o‘rganilgan bo‘lsa, tadbirkorlik ta’limi ko‘pincha alohida yo‘nalish sifatida qaraladi. J. Dyui, J. Bruner va D. Kolbning faoliyatga asoslangan ta’limga oid qarashlari o‘quvchining tajriba, amaliy faoliyat va refleksiya orqali rivojlanishini nazariy jihatdan asoslaydi [1; 2; 3]. Shu bois STEAM va tadbirkorlik ta’limini yagona pedagogik model doirasida integratsiyalash dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi — STEAM loyihalari orqali maktab o‘quvchilarida tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik modelni ishlab chiqish va uning amaliy samaradorligini aniqlash.

Tadqiqot nazariy va amaliy bosqichlarda olib borildi. Nazariy bosqichda ilmiy adabiyotlar tahlili, taqqoslash, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Amaliy bosqichda umumta’lim maktabining 8–9-sinfida tahsil olayotgan 64 nafar o‘quvchi ishtirokida pedagogik tajriba tashkil etildi. Ishtirokchilar 32 nafardan tajriba guruhi va nazorat guruhiga ajratildi.

Tajriba guruhida STEAM asosidagi pedagogik model, nazorat guruhida esa amaldagi an’anaviy ta’lim yondashuvlari qo‘llanildi. O‘quvchilarning tadbirkorlik

ko‘nikmalarini aniqlashda pedagogik kuzatish, so‘rovnoma, ekspert baholash va loyiha mahsulotlarini tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Taklif etilgan pedagogik model maqsadli, mazmuniy, texnologik, faoliyat-jarayon va natijaviy-baholash komponentlaridan tashkil topdi. Modelning mazmuni tadbirkorlik kompetensiyalari hamda STEAM loyihalarining amaliy imkoniyatlarini integratsiyalashga yo‘naltirildi.

Model quyidagi to‘rt bosqich asosida amalga oshirildi:

1. **Motivatsion-orientatsion bosqich** — o‘quvchilarda muammoni tadbirkorlik nuqtai nazaridan ko‘ra olish, ehtiyojni aniqlash va g‘oya shakllantirish ko‘nikmalarini rivojlantirish.
2. **Loyihalash-ishlab chiqish bosqichi** — mahsulot yoki xizmat g‘oyasini ishlab chiqish, zarur resurslarni aniqlash va dastlabki prototipni yaratish.
3. **Amaliy-tadbirkorlik bosqichi** — loyiha uchun sodda biznes-reja ishlab chiqish, mahsulotning amaliy va iqtisodiy imkoniyatlarini tahlil qilish hamda uni taqdim etish.
4. **Refleksiv-baholash bosqichi** — loyiha natijalarini yangilik, foydalilik, iqtisodiy asoslanganlik, amaliy qiymat va jamoaviy hamkorlik mezonlari asosida baholash.

Mazkur modelni ishlab chiqishda S. Sarasvatining effektuatsiya nazariyasi hamda S. Mitchelmore va J. Rowley tomonidan taklif etilgan tadbirkorlik kompetensiyalari yondashuvidan foydalanildi [6; 7].

Pedagogik tajriba natijalari tajriba guruhida tadbirkorlik ko‘nikmalarining rivojlanishida sezilarli ijobiy dinamika kuzatilganini ko‘rsatdi.

Tajriba boshlanishida tajriba guruhida o‘quvchilarning 12,4 foizi yuqori, 41,7 foizi o‘rta va 45,9 foizi past darajadagi tadbirkorlik ko‘nikmalariga ega edi. Tajriba yakunida yuqori darajadagi ko‘rsatkich 38,6 foizga, o‘rta daraja 48,2 foizga yetdi, past darajadagi ko‘rsatkich esa 13,2 foizgacha kamaydi.

Nazorat guruhida esa o‘zgarishlar nisbatan kam bo‘ldi: yuqori darajadagi ko‘rsatkich 13,1 foizdan 17,8 foizgacha, o‘rta daraja 40,9 foizdan 44,6 foizgacha oshgan bo‘lsa, past daraja 46,0 foizdan 37,6 foizgacha kamaydi.

Sifat jihatidan tahlil qilish natijasida tajriba guruhi o‘quvchilarida muammoni mustaqil aniqlash, g‘oyani asoslash, jamoada hamkorlik qilish, mahsulot yoki xizmat konsepsiyasini ishlab chiqish hamda loyiha natijalarini taqdim etish ko‘nikmalari rivojlangani kuzatildi. Shuningdek, loyihaviy faoliyat o‘quvchilarning amaliy topshiriqlarga qiziqishi va o‘quv motivatsiyasining ortishiga yordam bergan.

Olingan natijalar STEAM loyihalari orqali tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Bunday yondashuvda o‘quvchi muammoni aniqlashdan boshlab, g‘oya yaratish, prototip ishlab chiqish, uning amaliy imkoniyatlarini baholash va yakuniy natijani taqdim etishgacha bo‘lgan jarayonda faol ishtirok etadi.

STEAMning fanlararo xususiyati o‘quvchilarga bitta muammoni turli fanlar nuqtai nazaridan tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, mahsulot yaratishda matematika hisob-kitoblar uchun, texnologiya va muhandislik prototip yaratish uchun, informatika raqamli vositalardan foydalanish uchun, san’at esa dizayn va taqdimot uchun xizmat qilishi mumkin. Shu tariqa fan bilimlari real amaliy vazifa bilan bog‘lanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko‘rsatadiki, tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish faqat iqtisodiy bilimlarni berish bilan cheklanmasligi kerak. Muammoni ko‘ra olish, mustaqil qaror qabul qilish, ijodiy fikrlash, jamoada ishlash, muloqot qilish va o‘z faoliyatini tahlil qilish ham tadbirkorlik kompetensiyasining muhim tarkibiy qismlaridir.

Shu bilan birga, tadqiqotning bitta ta’lim muassasasi va 64 nafar o‘quvchi bilan cheklanganligi natijalarni keng miqyosda umumlashtirishda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Model samaradorligiga o‘qituvchining metodik tayyorgarligi, moddiy-texnik baza, o‘quvchilarning boshlang‘ich tayyorgarligi va loyiha mavzularining mazmuni ham ta’sir qilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari STEAM loyihalari asosida ishlab chiqilgan pedagogik model maktab o‘quvchilarida tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik imkoniyat yaratishini ko‘rsatdi. Model fanlararo integratsiya, loyihaviy faoliyat va tadbirkorlik tafakkurini yagona ta’lim jarayonida birlashtiradi.

Modelning motivatsion-orientatsion, loyihalash-ishlab chiqish, amaliy-tadbirkorlik va refleksiv-baholash bosqichlari o‘quvchining muammoni aniqlashdan boshlab, g‘oyani ishlab chiqish, uni amaliy jihatdan sinash va natijani baholashgacha bo‘lgan faoliyatini izchil tashkil etishga xizmat qiladi.

Amaliy jihatdan mazkur model umumta’lim maktablarida texnologiya, informatika, matematika va tabiiy fanlarni o‘qitishda, shuningdek, to‘garaklar, loyiha-tanlovlar va maktabdan tashqari ta’lim jarayonida qo‘llanishi mumkin.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, o‘qituvchilarning STEAM va loyiha ta’limi bo‘yicha metodik kompetensiyasini oshirish, o‘quvchilar uchun “mini-startap yarmarkalari”ni tashkil etish, loyiha natijalarini baholashning yagona mezonlarini ishlab chiqish hamda loyiha mazmunini hududiy va ijtimoiy ehtiyojlarga moslashtirish tavsiya etiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda modelni katta hajmdagi tanlanmada sinovdan o‘tkazish, turli yosh guruhlariga moslashtirish, uzoq muddatli natijalarni kuzatish va statistik mezonlar yordamida uning samaradorligini yanada chuqurroq baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dewey J. *Democracy and Education*. — New York: Macmillan, 1916. — 434 p.

2. Bruner J. S. *The Process of Education*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960. — 97 p.

3. Kolb D. A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984. — 256 p.

4. Yakman G. STEAM Education: An overview of creating a model of integrative education // *PATT Conference Proceedings*. — 2008. — P. 1–8.

5. Bybee R. W. *The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities*. — Arlington, VA: NSTA Press, 2013. — 224 p.

6. Sarasvathy S. D. *Effectuation: Elements of Entrepreneurial Expertise*. — Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2008. — 355 p.

7. Mitchelmore S., Rowley J. Entrepreneurial competencies: A literature review and development agenda // *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*. — 2010. — Vol. 16, No. 2. — P. 92–111.

8. O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasi materiallari. — Toshkent, 2019.

UDK: 37.013.42:159.9(575.1)

SAYYID BURHONIDDIN MUHAQQIQ TERMIZIY MEROSIDAGI TARBIYAVIY G‘OYALARNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK PSIXOLOGIYAGA TATBIQI

Tursunova Nilufar Samiyevna,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi o‘qituvchisi

Bugungi kunda jamiyat oldida turgan muhim vazifalardan biri — ma’naviy jihatdan yetuk, o‘z xatti-harakatlarini anglay oladigan, ijtimoiy mas’uliyatli va jamiyatga foydali shaxsni tarbiyalashdir. Mazkur vazifani amalga oshirishda zamonaviy pedagogik-psixologik yondashuvlar bilan bir qatorda xalqimizning asrlar davomida shakllangan ma’naviy-ma’rifiy merosidan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari merosida insonning o‘zini tarbiyalashi, nafsini boshqarishi, axloqiy kamolotga intilishi, ustoz-shogird munosabatlari va jamiyatdagi odob-axloq masalalariga katta e’tibor qaratilgan. Ana shunday mutafakkirlardan biri Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy bo‘lib, u tasavvuf tarixida muhim o‘rin egallagan va Mavlono Jaloliddin Rumiyning ma’naviy ustozlaridan biri sifatida tanilgan.

Termiziydan “Maorif” nomli fors tilidagi asar meros qolgan. Unda insonning ruhiy va axloqiy kamoloti, o‘zini tarbiyalashi, ustoz-shogird munosabatlari, insonlar o‘rtasidagi muomala va ma’naviy qadriyatlarga oid qarashlar aks etgan. Mazkur g‘oyalarni bugungi pedagogik psixologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilish milliy-ma’naviy merosning zamonaviy ta’lim jarayonidagi imkoniyatlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Maqolaning maqsadi — Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziyning “Maorif” asaridagi ayrim tarbiyaviy g‘oyalarni zamonaviy pedagogik psixologiyaning tegishli tushunchalari bilan qiyosiy tahlil qilish hamda ularning ta’lim-tarbiya jarayonida qo‘llanish imkoniyatlarini yoritishdan iborat.

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, tarixiy-mantiqiy va mazmuniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Termiziyning “Maorif” asarida insonning o‘z nafsini boshqarishi, ehtiyoj va istaklarini me’yorlashtirishi, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Mutafakkir qarashlarida insonning ma’naviy kamoloti uning tashqi sharoitlardan tashqari, avvalo, o‘z ichki dunyosini boshqara olish qobiliyati bilan bog‘lanadi.

Masalan, asarda taomlanish odobi haqida fikr yuritilar ekan, ne’matlardan foydalanishda me’yorni saqlash va ortiqchalikdan tiyilish g‘oyasi ilgari suriladi.

Mazkur qarashni zamonaviy psixologiyadagi **o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulation)** tushunchasi bilan qiyoslash mumkin.

O‘z-o‘zini boshqarish shaxsning o‘z hissiyotlari, xatti-harakatlari, diqqat-e’tibori va ehtiyojlarini maqsadga muvofiq ravishda boshqara olish qobiliyatini anglatadi. Ta’lim jarayonida mazkur ko‘nikmaning rivojlanganligi o‘quvchining o‘quv faoliyatini rejalashtirishi, qiyinchiliklarga bardosh berishi, impulsiv xatti-harakatlarini nazorat qilishi va uzoq muddatli maqsadlar sari izchil harakatlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Termiziyning nafs tarbiyasiga oid qarashlari bilan zamonaviy o‘z-o‘zini boshqarish yondashuvi o‘rtasidagi mazmuniy mushtaraklik shundaki, har ikkala yondashuvda ham insonning xulq-atvorini faqat tashqi nazorat va taqiqlar orqali emas, balki ichki anglash va o‘zini boshqarish asosida tartibga solish muhim hisoblanadi.

Mazkur g‘oyalarni ta’lim amaliyotida quyidagi yo‘nalishlarda qo‘llash mumkin:

- o‘quvchilarga o‘z hissiyotlarini anglash va nomlashni o‘rgatish;
- o‘z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan baholashga yo‘naltirish;
- sabr-toqat va kechiktirilgan qoniqish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi mashqlardan foydalanish;
- o‘z oldiga maqsad qo‘yish va unga erishish jarayonini nazorat qilish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Termiziy ta’limotida insonning ichki dunyosi, qalbiy holati va ma’naviy poklanishi muhim o‘rin tutadi. “Maorif” asaridagi qarashlarda insonning ichki kechinmalarini anglash, ularni ma’naviy jihatdan to‘g‘ri yo‘naltirish hamda ezgu fazilatlarni shakllantirish masalalariga katta e’tibor beriladi.

Zamonaviy psixologiyada mazkur yo‘nalish bilan ma’lum darajada bog‘liq bo‘lgan tushunchalardan biri **emotsional intellekt**dir. Emotsional intellekt shaxsning o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarishi, boshqa insonlarning emotsional holatini tushunishi hamda ular bilan samarali munosabat o‘rnata olishi bilan bog‘liq qobiliyatlarni qamrab oladi.

Termiziyning qalb tarbiyasiga oid qarashlari bilan emotsional intellekt o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazariy ayniyat mavjud, deb aytish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Biroq har ikki yondashuvda insonning ichki holatini anglash, o‘z xatti-harakatlariga mas’uliyat bilan yondashish va boshqalarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga e’tibor qaratilishi ularni pedagogik nuqtayi nazardan qiyoslash imkonini beradi.

Maktab psixologik xizmati faoliyatida bu g‘oyalar quyidagi shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin:

- o‘quvchilarning o‘z kechinmalarini anglash va ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- empatiya va o‘zaro hurmatga asoslangan mashg‘ulotlar tashkil etish;
- stressli vaziyatlarda hissiyotlarni boshqarish usullarini o‘rgatish;
- samimiylik, mehr-oqibat, mas’uliyat va o‘zaro hurmat kabi qadriyatlarni psixologik-pedagogik mashg‘ulotlar mazmuniga kiritish.

Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy hayoti ustoz-shogird an’anasining muhim tarixiy namunalaridan biridir. U Bahouddin Valad bilan ma’naviy aloqa qilgan va keyinchalik Mavlono Jaloliddin Rumiyning ma’naviy shakllanishida muhim o‘rin tutgan.

Ustoz-shogird munosabatlarining asosini faqat bilim uzatish emas, balki shaxsiy namuna, ishonch, hurmat, ma’naviy qo‘llab-quvvatlash va yo‘l-yo‘riq tashkil etishi mumkin. Shu jihatdan ushbu an’anani zamonaviy ta’limdagi **mentorlik** yondashuvi bilan qiyoslash mumkin.

Zamonaviy mentorlikda tajribali shaxsning o‘rganuvchini qo‘llab-quvvatlashi, uning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ko‘maklashishi, maqsadlarini belgilashiga yordam berishi muhim hisoblanadi.

Termiziy merosidagi ustoz-shogird an’analaridan zamonaviy ta’limda quyidagi yo‘nalishlarda foydalanish mumkin:

- pedagog va o‘quvchi o‘rtasida ishonchli va hurmatga asoslangan munosabatni shakllantirish;
- tajribali pedagoglar tomonidan yosh o‘qituvchilarga mentorlik ko‘magini tashkil etish;
- katta yoshdagi o‘quvchilarning kichik yoshdagi o‘quvchilarga ijtimoiy va ta’limiy ko‘mak berishini yo‘lga qo‘yish;
- ustozning shaxsiy namunasini tarbiyaviy ta’sir vositasi sifatida kuchaytirish.

Bunda ustozning roli o‘quvchiga tayyor yechimlarni berishdan ko‘ra, uning mustaqil fikrlashi va shaxsiy rivojlanishiga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish bilan boyitiladi.

“Maorif” asarida insonlar bilan munosabat, samimiyat, hurmat va axloqiy mas’uliyatga oid qarashlar ham muhim o‘rin egallaydi. Termiziy insonlar o‘rtasidagi munosabatlarda samimiyat va halollikni qadrlaydi, soxta maqtov va manfaatparast munosabatlarning salbiy jihatlariga e’tibor qaratadi.

Zamonaviy ta’limda ushbu masalalar **ijtimoiy-emotsional ta’lim (Social and Emotional Learning — SEL)** yondashuvi bilan ma’lum jihatdan uyg‘unlashadi. SEL o‘quvchilarda o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, ijtimoiy anglash, sog‘lom munosabatlarni shakllantirish va mas’uliyatli qaror qabul qilish kabi kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan.

Termiziy merosidagi ijtimoiy-axloqiy qarashlarni zamonaviy ta’limga tatbiq etishda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- milliy-ma’naviy meros namunalari asosida tarbiyaviy suhbatlar tashkil etish;
- samimiylik, halollik, hurmat va mas’uliyat mavzularida psixologik treninglar o‘tkazish;
- nizoli vaziyatlarni rolli o‘yinlar orqali tahlil qilish;
- sinf jamoasida o‘zaro ishonch va psixologik xavfsizlik muhitini shakllantirish;
- o‘quvchilarda o‘z harakatlarining boshqalarga ta’sirini anglash ko‘nikmasini rivojlantirish.

Olib borilgan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziyning “Maorif” asaridagi tarbiyaviy qarashlar va zamonaviy pedagogik psixologiyaning ayrim yo‘nalishlari o‘rtasida mazmuniy yaqinliklar mavjud. Xususan, nafsni boshqarish va o‘z-o‘zini boshqarish, qalb tarbiyasi va emotsional kompetensiyalar, ustoz-shogird an’anasi va mentorlik, ijtimoiy odob-axloq va ijtimoiy-emotsional ta’lim o‘rtasida pedagogik nuqtayi nazardan qiyoslash mumkin bo‘lgan jihatlar mavjud.

Shu bilan birga, tarixiy-ma’naviy tushunchalarni zamonaviy psixologik nazariyalar bilan aynan bir xil hodisa sifatida talqin qilishdan ehtiyot bo‘lish lozim. Ular turli tarixiy, falsafiy va metodologik sharoitlarda shakllangan. Shuning uchun Termiziy merosidagi g‘oyalarni zamonaviy psixologiya bilan qiyoslashda ularning mazmuniy va funksional yaqinliklariga asoslanish maqsadga muvofiq.

Mazkur yondashuv milliy-ma’naviy merosdan ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanishning ilmiy-metodik imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, maktab psixologik xizmati faoliyatida o‘quvchilarning o‘zini boshqarishi, emotsional kompetensiyalari, ijtimoiy munosabatlari va shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashda bunday manbalardan foydalanish mumkin.

Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziyning “Maorif” asaridagi tarbiyaviy g‘oyalar bugungi ta’lim-tarbiya jarayoni uchun ma’naviy va pedagogik ahamiyatga ega. Ayniqsa, insonning o‘z xatti-harakatlarini boshqarishi, ichki dunyosini tarbiyalashi, ustoz-shogird munosabatlarida ishonch va hurmatni qaror toptirishi hamda jamiyatda axloqiy mas’uliyat bilan yashashi haqidagi qarashlar zamonaviy ta’lim maqsadlari bilan mazmunan uyg‘un jihatlarga ega.

Termiziy merosini zamonaviy pedagogik psixologiya bilan qiyosiy o‘rganish milliy-ma’naviy qadriyatlarni ta’lim jarayoniga mazmunli integratsiya qilish imkonini beradi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda o‘zini boshqarish, emotsional kompetentlik, ijtimoiy mas’uliyat, o‘zaro hurmat va mustaqil rivojlanish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi mumkin.

Shu sababli Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy merosini pedagogika va psixologiya nuqtayi nazaridan tizimli o‘rganish, uning tarbiyaviy g‘oyalarini zamonaviy ta’lim texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish istiqbolli ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sayyid Burhoniddin Muhaqqiq Termiziy. Maorif. — Tehron: Tehron universiteti, 1967. — 235 b.
2. Seyyid Burhaneddin Tirmizî. Maârif / Ali Rıza Karabulut tarjimasi. — 1995.
3. Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi. “Maorif” asarida taomlanish odobi haqida**.** — Termiziy.uz.
4. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ**.** — New York: Bantam Books, 1995.

5. Zimmerman B. J. Attaining Self-Regulation: A Social Cognitive Perspective // *Handbook of Self-Regulation*. — San Diego: Academic Press, 2000.
6. CASEL. Social and Emotional Learning (SEL) Framework. — Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning.
7. Rogers C. R. Freedom to Learn for the 1980s. — Columbus: Charles E. Merrill Publishing Co., 1983.
8. Mavlono Rumiyning termizlik ustozi haqida materiallar // *Oyina.uz* ilmiy-ma’rifiy elektron nashri.

UDK 159.923:331.101.3

EMOTSIONAL INTELLEKT KASBIY O‘ZINI-O‘ZI ANGLASHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Soibjonov Jasurbek Botirjon o‘g‘li,
O‘zbekiston Milliy universiteti “Psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi

Emotsional intellekt tushunchasi shaxsning o‘z hissiyotlarini anglash va tartibga solish, emotsional holatlarni farqlash, boshqalarning hissiy kechinmalarini tushunish hamda emotsiyalardan ijtimoiy munosabatlar va faoliyat samaradorligini ta’minlashda oqilona foydalanish imkoniyatlarini ifodalaydi. Mazkur fenomenning psixologik xususiyatlarini o‘rganish shaxsning individual-psixologik sifatlari, kognitiv jarayonlari, kommunikativ kompetentligi, empatiyasi, o‘zini-o‘zi boshqarishi va ijtimoiy moslashuvi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlash imkonini beradi.

“Emotsional intellekt” fenomeniga oid dastlabki g‘oyalar G. Ayzenk, J. Gilford hamda G. Gardnerlarning ijtimoiy intellektga oid tadqiqotlarida o‘z aksini topgan [1]. Ushbu tadqiqotlarda insonning ijtimoiy muhitga moslashuvi, shaxslararo munosabatlarni samarali tashkil etishi va ijtimoiy faoliyatdagi muvaffaqiyati bilan bog‘liq intellektual imkoniyatlar yoritilgan. Biroq mazkur yondashuvlar emotsional intellektning mustaqil psixologik fenomen sifatidagi mazmunini to‘liq ochib bermagan.

Emotsional intellekt tushunchasi ilmiy jihatdan J. Mayer va P. Salovey tomonidan tizimli ravishda asoslab berilgan [6]. Ularning yondashuviga ko‘ra, emotsional intellekt his-tuyg‘ularni idrok etish va ifodalash, ularni tushunish, emotsiyalarni fikrlash jarayoniga integratsiya qilish hamda hissiy holatlarni boshqarish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Mazkur yondashuv emotsional jarayonlar va kognitiv faoliyatning o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlaydi.

D. Goulmanning qarashlarida intellekt va emotsional intellekt bir-biriga zid bo‘lmagan, balki shaxs faoliyatining turli jihatlarini ta’minlovchi o‘zaro bog‘liq imkoniyatlar sifatida talqin qilinadi [4]. Muallif emotsional intellekt tarkibida o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini boshqarish, ijtimoiy vaziyatlarni tushunish hamda shaxslararo munosabatlarni samarali boshqarish kabi komponentlarni ajratib ko‘rsatadi. Mazkur komponentlar shaxsning kasbiy faoliyatga tayyorgarligi va kasbiy muhitga moslashuvida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy o‘zini-o‘zi anglash shaxsning o‘z kasbiy imkoniyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari, qadriyatlari va kasbiy faoliyatdagi o‘rnini anglash jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu jarayon umumiy o‘zini-o‘zi anglashning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, shaxsning hayotiy faoliyati va kasbiy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi.

Kasbiy o‘zini-o‘zi anglash masalasi S. L. Rubinshteyn, L. I. Bojovich, K. A. Abulxanova-Slavskaya kabi olimlarning tadqiqotlarida hayotiy o‘zini-o‘zi anglash va shaxsning o‘zini belgilashi muammolari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. S. L. Rubinshteyn konsepsiyasida hayotiy va kasbiy o‘zini-o‘zi anglash shaxsning o‘z hayot yo‘lini faol belgilashi, o‘z imkoniyatlari va maqsadlarini anglab yetishi bilan bog‘liq jarayon sifatida qaraladi.

Kasbiy o‘zini belgilash muammosi inson hayotining muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, ayniqsa yoshlik davrida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu davrda shaxsning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga oid qarashlari, qiziqishlari va maqsadlari shakllanadi. Shuning uchun kasbiy tanlov jarayonida nafaqat intellektual imkoniyatlar, balki shaxsning o‘z hissiy holatini anglay olishi, boshqalarning kechinmalarini tushunishi va ijtimoiy vaziyatlarga moslasha olishi ham muhim omil hisoblanadi.

Emotsional intellektning rivojlanganligi shaxsga o‘zining kuchli va zaif tomonlarini anglash, kasbiy faoliyatga nisbatan real baho berish hamda mavjud imkoniyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish imkonini beradi. O‘z emotsiyalarini anglash va boshqarish qobiliyati kasbiy qarorlar qabul qilishda hissiy impulslarning salbiy ta’sirini kamaytiradi. Shu bilan birga, emotsional o‘zini-o‘zi boshqarish murakkab kasbiy vaziyatlarda barqarorlikni saqlash, stressli holatlarga moslashish va faoliyat samaradorligini ta’minlashga yordam beradi.

Emotsional intellektning yana bir muhim jihati shaxslararo munosabatlarni samarali tashkil etish bilan bog‘liq. Kasbiy faoliyat jarayonida hamkasblar, rahbarlar, mijozlar yoki boshqa ijtimoiy guruhlar bilan doimiy muloqot talab etiladi. Bunday sharoitda empatiya, faol tinglash, suhbatdoshning emotsional holatini to‘g‘ri anglash va kommunikativ vaziyatga mos ravishda munosabat bildirish kasbiy moslashuvning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Shuningdek, emotsional intellekt shaxsning kasbiy qiziqishlari va ehtiyojlarini anglashiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Inson o‘zining hissiy reaksiyalarini kuzatish orqali qaysi faoliyat turlarida o‘zini qulay his qilishi, qaysi vazifalar unga qiziqish uyg‘otishi va qanday sharoitlarda yuqori natijaga erishishini yaxshiroq tushunishi mumkin. Bu esa kasbiy yo‘nalishni ongli ravishda tanlash va kelgusidagi kasbiy rivojlanish strategiyasini belgilashga yordam beradi.

Shunday qilib, emotsional intellekt shaxsning o‘z emotsiyalarini anglash va boshqarish, boshqalarning hissiy holatini tushunish, empatik munosabat o‘rnatish hamda turli ijtimoiy vaziyatlarda samarali harakat qilishini ta’minlovchi muhim psixologik imkoniyatdir. Nazariy tahlil natijalari emotsional intellektning o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini boshqarish va shaxslararo munosabatlar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Mazkur xususiyatlar shaxsning kasbiy qiziqishlari, imkoniyatlari va ehtiyojlarini anglashiga, ongli kasbiy tanlovni amalga oshirishiga hamda kasbiy muhitga samarali moslashishiga xizmat qiladi.

Demak, emotsional intellektni kasbiy o‘zini-o‘zi anglashning muhim psixologik omili sifatida o‘rganish shaxsning kasbiy rivojlanishi, kasbiy tanlovining ongli amalga

oshirilishi va kasbiy faoliyatga muvaffaqiyatli moslashuvining psixologik mexanizmlarini tushunishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Айзенк Г. Ю. Понятие и определение интеллекта // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 111–131.
2. Андреева И. Н. Азбука эмоционального интеллекта. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 288 с.
3. Андреева И. Н. Современные представления об эмоциональном интеллекте и его месте в структуре личности // Журнал Белорусского государственного университета. Философия. Психология. – 2017. – № 2. – С. 104–109.
4. Гоулман Д. В лабиринте эмоционального интеллекта // Отдел кадров. – 2012. – № 8. – С. 98–100.
5. Кон И. С. Психология ранней юности. – М., 1989. – 254 с.
6. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Models of Emotional Intelligence // Handbook of Intelligence / ed. by R. J. Sternberg. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 396–420.

UDK 37.091.12:005.336.5

YANGI MILLIY TA’LIM DASTURINI YARATISH VA JORIY ETISHDA PEDAGOGIK MAHORAT MEZONLARI TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING AMALIY AHAMIYATI

Asadova Ruxsara Ergash qizi,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
“Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi

Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uning mazmunini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish va ta’lim sifatini oshirish davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Ayniqsa, yangi milliy ta’lim dasturini yaratish va uni ta’lim amaliyotiga samarali joriy etish jarayonida pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi va pedagogik mahoratini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy ta’lim dasturining samaradorligi, avvalo, uni amaliyotga tatbiq etuvchi o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi, metodik tayyorgarligi va pedagogik mahoratiga bog‘liq. Shu sababli pedagoglarning kasbiy faoliyatini baholash, mavjud imkoniyatlarini aniqlash va individual rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiluvchi mezonlar tizimini takomillashtirish zarur.

Pedagogik mahorat mezonlari o‘qituvchining nafaqat nazariy bilimlarini, balki darsni rejalashtirish, ta’lim metodlarini tanlash, o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o‘quvchilar faoliyatini baholash va o‘z pedagogik faoliyatini tahlil qilish kabi amaliy kompetensiyalarini ham qamrab olishi lozim.

Mazkur tadqiqotning maqsadi yangi milliy ta’lim dasturini yaratish va joriy etish jarayonida pedagogik mahorat mezonlari tizimini takomillashtirishning amaliy ahamiyatini aniqlash, uning o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi va ta’lim sifatiga ta’sirini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot 2023–2025-yillar davomida olib borildi. Tadqiqot obyekti sifatida 50 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabi va 30 ta oliy ta’lim muassasasi tanlab olindi. Tadqiqotda turli fan yo‘nalishlarida faoliyat yuritayotgan 200 nafar o‘qituvchi hamda 150 nafar pedagogik rahbar ishtirok etdi.

Tadqiqot jarayonida pedagoglarning yangi milliy ta’lim dasturi talablarini o‘zlashtirishi, zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanishi va kasbiy rivojlanish dinamikasini aniqlashga e’tibor qaratildi. Tadqiqotda pedagogik faoliyatni kuzatish, so‘rovnoma, test, amaliy monitoring, qiyosiy tahlil va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Pedagoglarning metodik va didaktik kompetensiyalari, darsni loyihalash va tashkil etish ko‘nikmalari, interfaol metodlardan foydalanish darajasi, o‘quvchilar

faoliyatini baholash hamda pedagogik faoliyatni refleksiv tahlil qilish qobiliyati asosiy mezonlar sifatida belgilandi.

Olingan ma’lumotlar umumlashtirilib, foiz ko‘rsatkichlari va o‘rtacha natijalar asosida tahlil qilindi. Mazkur metodlar pedagogik mahorat mezonlari tizimining amaliy samaradorligini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari yangi milliy ta’lim dasturini joriy etish jarayonida pedagogik mahorat mezonlarini aniq belgilash va ularni muntazam monitoring qilish o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, tadqiqotda ishtirok etgan o‘qituvchilarning 78 foizi pedagogik mahoratini muntazam baholash va aniqlangan kamchiliklar asosida o‘z kasbiy faoliyatini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘lgan. O‘qituvchilarning 65 foizi yangi milliy ta’lim dasturi talablariga mos metodik yondashuvlarni o‘z faoliyatiga faol joriy etgan.

Shuningdek, pedagoglarning 72 foizi interfaol metodlar, innovatsion pedagogik texnologiyalar va zamonaviy o‘quv materiallaridan foydalanish orqali darslarning samaradorligini oshirishga erishganini qayd etdi. Amaliy monitoring natijalarida pedagogik mahorat mezonlari asosida kasbiy rivojlanish yo‘nalishlari belgilangan ta’lim muassasalarida darslarni rejalashtirish, o‘quvchilar bilan muloqot qilish va baholash jarayonlarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

O‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarida o‘rtacha 15–25 foizgacha ijobiy o‘zgarish qayd etilgani pedagogik faoliyatni tizimli baholash va rivojlantirish mexanizmlarining ta’lim natijalariga ham ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida pedagogik rahbarlarning fikrlari ham o‘rganildi. Ularning aksariyati mezonlarga asoslangan baholash tizimi o‘qituvchilarning kuchli va rivojlantirilishi lozim bo‘lgan jihatlarini aniqlash, individual kasbiy rivojlanish rejasini ishlab chiqish va metodik yordamni maqsadli tashkil etish imkonini berishini ta’kidladi.

Shuningdek, pedagogik mahorat mezonlaridan foydalanish o‘qituvchilarda o‘z faoliyatini tahlil qilish, pedagogik muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga bo‘lgan motivatsiyani kuchaytirgan.

Tadqiqot natijalari yangi milliy ta’lim dasturini muvaffaqiyatli joriy etishda pedagogik mahorat mezonlari tizimini takomillashtirish alohida ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Chunki yangi ta’lim mazmuni va zamonaviy pedagogik talablar o‘qituvchidan nafaqat fan bo‘yicha chuqur bilimga, balki yuqori darajadagi metodik va kommunikativ kompetensiyaga ega bo‘lishni talab qiladi.

Pedagogik mahoratni baholashda faqat nazariy bilimlarni aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, o‘qituvchining amaliy faoliyatini ham kompleks baholash zarur. Bunda darsni loyihalash, ta’limning zamonaviy metodlarini qo‘llash, raqamli vositalardan foydalanish, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga yo‘naltirish, individual yondashuvni ta’minlash va ta’lim natijalarini tahlil qilish kabi ko‘rsatkichlar muhim ahamiyatga ega.

Shu nuqtai nazardan, pedagogik mahorat mezonlari tizimi jazolovchi yoki faqat nazorat qiluvchi mexanizm sifatida emas, balki o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini

qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Baholash natijalari asosida pedagog uchun individual rivojlanish yo‘nalishlari belgilanib, metodik maslahat, mentorlik, trening va amaliy seminarlar tashkil etilishi tizimning samaradorligini oshiradi.

Yangi milliy ta’lim dasturining amaliy samaradorligi o‘qituvchilarning uni qanday tushunishi va pedagogik faoliyatida qanday qo‘llashi bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun pedagogik mahorat mezonlarini milliy ta’lim dasturining maqsad va vazifalari bilan uyg‘unlashtirish zarur. Bunday yondashuv ta’lim mazmuni, pedagog faoliyati va kutilayotgan ta’lim natijalari o‘rtasida uzviylikni ta’minlaydi.

Pedagogik mahorat mezonlari tizimini takomillashtirishda raqamli baholash vositalaridan foydalanish ham muhim istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Elektron portfolio, onlayn monitoring, o‘z-o‘zini baholash va pedagogik faoliyat natijalarini tahlil qilish vositalari o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini muntazam kuzatish imkonini beradi.

Shuningdek, baholash mezonlarining shaffofligi, tushunarliligi va amaliy faoliyat bilan bog‘liqligi o‘qituvchilarning mazkur tizimga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Natijada pedagog o‘z faoliyatini baholashni kasbiy rivojlanishning tabiiy qismi sifatida qabul qiladi.

Yangi milliy ta’lim dasturini yaratish va joriy etish jarayonida pedagogik mahorat mezonlari tizimini takomillashtirish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini aniq va shaffof mezonlar asosida baholash ularning kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan jihatlarini aniqlash, individual kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash hamda metodik yordamni maqsadli tashkil etish imkonini berishini ko‘rsatdi.

Pedagogik mahorat mezonlari tizimi o‘qituvchining faqat bilim darajasini emas, balki uning amaliy pedagogik kompetensiyasi, metodik tayyorgarligi, innovatsion texnologiyalardan foydalanish qobiliyati, kommunikativ mahorati va refleksiv faoliyatini ham qamrab olishi lozim. Bunday yondashuv yangi milliy ta’lim dasturining mazmunini amaliyotga samarali tatbiq etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, pedagogik mahoratni baholash natijalarini o‘qituvchining kasbiy rivojlanish dasturlari bilan bog‘lash, mentorlik va metodik ko‘mak tizimini kuchaytirish, zamonaviy raqamli baholash vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Pedagogik mahorat mezonlari tizimining takomillashtirilishi natijasida o‘qituvchilarning kasbiy motivatsiyasi, metodik salohiyati va ta’lim jarayonini samarali tashkil etish qobiliyati oshadi.

Umuman olganda, yangi milliy ta’lim dasturi talablarini amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish pedagog shaxsining kasbiy rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq. Shu sababli pedagogik mahorat mezonlarini takomillashtirish nafaqat o‘qituvchilar faoliyatini baholash, balki ta’lim sifatini boshqarish, pedagogik jarayonni modernizatsiya qilish va zamonaviy kompetensiyalarga ega o‘quvchilarni tayyorlashning muhim mexanizmi sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimova N. Pedagogik mahorat va uning amaliyotdagi ahamiyati. – Toshkent: O‘zbekiston ta’lim nashriyoti, 2020.
2. Axmedov S., Raximova L. Milliy ta’lim dasturlari va pedagogik innovatsiyalar. – Toshkent: Fan va ta’lim, 2019.
3. Islomova M. Pedagogik malaka va baholash tizimlari: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Pedagogika, 2021.
4. Rustamov A. Ta’limda innovatsion yondashuvlar va o‘qituvchi mahorati. – Toshkent: O‘zbekiston ta’lim nashriyoti, 2018.
5. Sobirov T. O‘qituvchilarning professional rivojlanish strategiyalari. – Toshkent: Ilmiy nashrlar, 2022.
6. O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi. Yangi milliy ta’lim dasturi. – Toshkent, 2020.
7. Yusupov F. Pedagogik baholash tizimlarini takomillashtirishning amaliy jihatlari // Pedagogika ilmiy jurnali. – 2019. – № 5(2). – B. 34–42.
8. Jalolov B. Ta’lim sifatini oshirishda o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi. – Toshkent: Fan va ta’lim, 2021.

UDK: 37.015.31:159.955

O‘QUVCHILARDA TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASPEKTLARI

Bolliyev To‘ychibek Ro‘ziqul o‘g‘li,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
“Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi

Bugungi globallashuv va axborot oqimi jadallashib borayotgan sharoitda o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir. Tanqidiy fikrlash shaxsning axborotni shunchaki qabul qilish emas, balki uni tahlil qilish, taqqoslash, baholash, dalillar asosida xulosa chiqarish va zarur hollarda o‘z nuqtayi nazarini qayta ko‘rib chiqish qobiliyatini ifodalaydi. Mazkur ko‘nikma o‘quvchining nafaqat ta’limiy faoliyatida, balki ijtimoiy hayotida, muloqotida, mustaqil qaror qabul qilishida va kelajakdagi kasbiy faoliyatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tanqidiy fikrlashning psixologik asosini tafakkurning yuqori darajadagi shakllari tashkil etadi. Tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, abstraksiyalash, xulosa chiqarish kabi aqliy operatsiyalar tanqidiy fikrlashning tarkibiy mexanizmlari hisoblanadi. L.S. Vygotskiy ta’lim va rivojlanish jarayonida ijtimoiy muhit, muloqot va tilning alohida ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi. Shu nuqtayi nazardan, o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun ularni savol-javob, munozara, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, fikrni dalillar asosida himoya qilish kabi faol kognitiv jarayonlarga jalb etish zarur.

Tanqidiy fikrlash rivojlangan o‘quvchi mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda tahliliy yondashish, qaror qabul qilishda dalillarga tayanish, muqobil fikrlarni tinglash va baholash, o‘z xulosalarini qayta ko‘rib chiqish kabi psixologik xususiyatlarga ega bo‘ladi. Ayniqsa, kognitiv moslashuvchanlik tanqidiy fikrlashning muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Kognitiv moslashuvchanlik shaxsning yangi axborot, o‘zgaruvchan vaziyat va qarama-qarshi fikrlarga mos ravishda o‘z tafakkur strategiyasini o‘zgartira olish imkoniyatini anglatadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan tanqidiy fikrlashni rivojlantirish o‘quvchini tayyor bilimlarni passiv o‘zlashtiruvchi emas, balki bilimlarni mustaqil izlovchi, tahlil qiluvchi va baholovchi faol subyektga aylantirishni nazarda tutadi. Bunda o‘qituvchining vazifasi faqat axborot berishdan iborat bo‘lmay, balki o‘quvchilarda savol berish, muammoni aniqlash, dalillarni izlash, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va mustaqil xulosa chiqarishga imkon beruvchi ta’lim muhitini yaratishdan iborat.

Tanqidiy fikrlashni shakllantirishda muammoli ta’lim, munozara, “aqliy hujum”, keys-stadi, loyiha metodi, “klaster”, “Venn diagrammasi”, “INSERT”, “B-B-B” kabi

interfaol metodlardan samarali foydalanish mumkin. Mazkur metodlarning umumiy xususiyati o‘quvchini faol fikrlashga undashi, mavjud bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llashiga imkon berishi va o‘z fikrini asoslashga yo‘naltirilishidir. Bunday yondashuvda o‘qituvchi tayyor javobni beruvchi emas, balki o‘quvchining mustaqil izlanishini tashkil etuvchi pedagog sifatida namoyon bo‘ladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda kichik guruhlarda ishlash ham samarali pedagogik vositalardan biridir. Kichik guruhdagi faoliyat o‘quvchilarga o‘z fikrlarini nisbatan erkin ifodalash, tengdoshlari bilan fikr almashish va turli qarashlarni muhokama qilish imkonini beradi. Ayniqsa, sinf oldida javob berishda qiynaladigan yoki o‘z fikriga ishonchi past bo‘lgan o‘quvchilar kichik guruh muhitida faolroq ishtirok etishlari mumkin. Natijada ularning kommunikativ faolligi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

Tanqidiy fikrlashning muhim tarkibiy qismlariga kuzatish, talqin qilish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va baholash ko‘nikmalari kiradi. O‘quvchi muayyan ma’lumotni qabul qilganda uning manbasini, ishonchliligini va mazmunini baholay olishi kerak. Ayniqsa, zamonaviy raqamli axborot muhitida bu ko‘nikmalarning ahamiyati yanada ortmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlarda katta hajmdagi turli xil axborotlarning mavjudligi o‘quvchidan ma’lumotni tanlash, uning haqqoniyligini tekshirish va manipulyativ mazmundagi axborotni ajrata olish qobiliyatini talab qiladi.

Shu jihatdan media va axborot savodxonligini tanqidiy fikrlash bilan uzviy bog‘liq holda rivojlantirish maqsadga muvofiq. O‘quvchilarga bir masala bo‘yicha turli manbalardan ma’lumot topish, ularni o‘zaro taqqoslash, muallif pozitsiyasini aniqlash va dalillarning ishonchliligini baholash topshiriqlarini berish ularning tahliliy fikrlashini rivojlantiradi. Bunday faoliyat o‘quvchining tayyor xulosani qabul qilishdan ko‘ra, xulosaga mustaqil ravishda kelishiga yordam beradi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish jarayonida psixologik xavfsiz ta’lim muhitining ham ahamiyati katta. O‘quvchi xato javob berishdan qo‘rqadigan, uning fikri keskin rad etiladigan muhitda mustaqil fikrlashga ehtiyotkorlik bilan yondashadi. Aksincha, turli fikrlarni hurmat qilish, xatoni o‘rganish imkoniyati sifatida qabul qilish va asoslangan muqobil qarashlarni qo‘llab-quvvatlash o‘quvchilarning intellektual faolligini oshiradi. Shu sababli o‘qituvchi sinfda erkin fikr almashish, savol berish va fikrni dalillar asosida himoya qilish uchun qulay psixologik muhit yaratishi lozim.

Tanqidiy fikrlashni shakllantirish jarayoni muntazam va tizimli tashkil etilgandagina samarali natija beradi. Bunda o‘quvchilarning yosh va individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhim. Boshlang‘ich bosqichlarda oddiy kuzatish, taqqoslash va sabab-oqibatni aniqlashga qaratilgan topshiriqlardan foydalanilsa, yuqori sinflarda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni solishtirish, dalillarni baholash va mustaqil xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan murakkab topshiriqlarni qo‘llash mumkin.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samaradorligini aniqlashda o‘quvchilarning mustaqil fikr bildirish darajasi, dalillardan foydalanishi, muammoli vaziyatlarga turli

nuqtayi nazardan yondashishi, xulosalarining mantiqiyligi va o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqishga tayyorligi kabi mezonlardan foydalanish mumkin. Shuningdek, kuzatish, suhbat, pedagogik tajriba-sinov, o‘quvchilar faoliyatini tahlil qilish va ekspert baholash usullarining kompleks qo‘llanilishi tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi.

Umuman olganda, tanqidiy fikrlash o‘quvchining intellektual rivojlanishi va ta’lim samaradorligini ta’minlovchi muhim kompetensiyalardan biridir. Uni shakllantirish faqat alohida bir fan doirasida emas, balki barcha ta’lim yo‘nalishlarida tizimli ravishda amalga oshirilishi lozim. Buning uchun muammoli va interfaol ta’lim metodlaridan foydalanish, kichik guruhlarda ishlashni yo‘lga qo‘yish, o‘quvchilarni mustaqil izlanishga undash, dalillash va munozara madaniyatini rivojlantirish hamda psixologik jihatdan xavfsiz ta’lim muhitini yaratish muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta’limning strategik vazifalaridan biri bo‘lib, ushbu jarayon psixologik va pedagogik omillarning o‘zaro uyg‘unligini talab qiladi. Tanqidiy fikrlaydigan o‘quvchi axborotni ongli ravishda tahlil qiladi, dalil va taxminni farqlaydi, turli qarashlarni taqqoslaydi, asoslangan qaror qabul qiladi va zarur hollarda o‘z nuqtayi nazarini qayta ko‘rib chiqadi. Shu sababli maktab ta’limida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tizimlarni takomillashtirish kelajakda mustaqil, intellektual faol va ijtimoiy mas’uliyatli shaxsni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech**.** — Moskva: Labirint, 1999.
2. Dewey J. How We Think**.** — Boston: D.C. Heath & Co., 1933.
3. Facione P.A**.** Critical Thinking: What It Is and Why It Counts**.** — Insight Assessment, 2015.
4. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. — Pearson Education, 2014.
5. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. — New York: David McKay Company, 1956.
6. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. — New York: Psychology Press, 2014.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии**.** — Москва: Народное образование, 1998.
8. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat**.** — Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.

UDK: 373.3:502.131.1:37.02

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA EKOLOGIK TAFAKKURNI INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Yo‘ldosheva Hosiyat Madat qizi,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi o‘qituvchisi

Bugungi kunda iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, atmosfera havosining ifloslanishi, biologik xilma-xillikning kamayishi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolari global miqyosdagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Orol dengizi ekologik inqirozi esa mazkur muammolarning Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shu sababli yosh avlodda tabiatga ehtiyotkorona va mas’uliyatli munosabatni shakllantirish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir.

Ekologik qarashlar va tabiatga munosabatning dastlabki asoslari boshlang‘ich maktab yoshidayoq shakllana boshlaydi. Bu davrda bola atrof-muhitni bilishga qiziqadi, kattalarning xatti-harakatlarini faol kuzatadi va o‘zlashtiradi, tabiat hodisalariga hissiy munosabat bildiradi. Shu jihatdan boshlang‘ich ta’lim bosqichida berilgan ekologik bilim va tarbiya keyingi yosh davrlarida barqaror ekologik qadriyatlar va mas’uliyatli xulq-atvorning shakllanishiga zamin yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni, xalq ta’limi tizimini rivojlantirish hamda atrof-muhitni muhofaza qilishga oid davlat dasturiy hujjatlarida ekologik madaniyat va atrof-muhitga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish ta’lim-tarbiya jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi [1–3].

Shu bilan birga, amaliyotda ekologik ta’lim ayrim hollarda tabiat haqidagi ma’lumotlarni o‘zlashtirish bilan chegaralanib qolmoqda. Bunday yondashuv o‘quvchining ekologik bilimlari bilan kundalik xatti-harakatlari o‘rtasida tafovut yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin. O‘quvchi tabiatni asrash zarurligini bilishi bilan birga, mazkur bilimni amaliy faoliyatda qo‘llashi ham muhimdir.

Shundan kelib chiqib, ekologik ta’limni faqat nazariy bilim berish bilan cheklamasdan, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, hissiy munosabati va amaliy ekologik faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirish zarur.

Ekologik tafakkur insonning tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni anglashi, o‘z xatti-harakatlarining atrof-muhitga ta’sirini tushunishi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga yo‘naltirilgan fikrlash tarzidir. Mazkur tushuncha ekologik bilimlardan kengroq bo‘lib, shaxsning tabiatga nisbatan qadriyatli munosabati, hissiy munosabati va amaliy mas’uliyatini ham qamrab oladi.

Mazkur maqolada ekologik tafakkurning quyidagi to‘rt tarkibiy komponenti ajratiladi:

Bilim komponenti — tabiatdagi o‘zaro bog‘liqlik, oziq zanjiri, tabiiy resurslar, ekologik muammolar va ularning oqibatlari haqidagi bilimlar.

Qadriyat komponenti — tabiatni muhofaza qilish, tabiiy boyliklarni asrash va ulardan oqilona foydalanish zarurligiga bo‘lgan ishonch.

Hissiy komponent — tabiatga mehr, uning go‘zalligidan zavqlanish, ekologik muammolarga befarq bo‘lmaslik va tabiatga zarar yetkazilishidan xavotirlanish.

Xulq-atvor komponenti — suv va elektr energiyasini tejash, chiqindilarni to‘g‘ri boshqarish, o‘simlik va hayvonlarga g‘amxo‘rlik qilish, tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan amaliy harakatlarda ishtirok etish.

Shunday qilib, ekologik tafakkur bilimning o‘zinigina emas, balki bilimni qadriyat va amaliy xatti-harakat bilan bog‘lash qobiliyatini ham anglatadi.

Ekologik ta’limning xalqaro nazariy asoslari 1977-yilda Tbilisida o‘tkazilgan hukumatlararo konferensiyada muhim yo‘nalishlar sifatida belgilangan. Mazkur yondashuv ekologik ta’limni bilim, munosabat, ko‘nikma va faol ishtirok bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi [7].

Hungerford va Volk tadqiqotlarida ekologik bilimning o‘zi xulq-atvorni o‘zgartirish uchun yetarli emasligi, bunda munosabat, shaxsiy mas’uliyat va amaliy harakat ko‘nikmalarining ham muhimligi ta’kidlangan [6]. Mazkur qarash ekologik tafakkurni bilim, qadriyat, hissiy munosabat va xulq-atvor birligi sifatida ko‘rib chiqish zaruratini asoslaydi.

Ta’lim psixologiyasi nuqtayi nazaridan L. S. Vygotskiy va J. Piaje qarashlari bolaning bilimni faol faoliyat va ijtimoiy hamkorlik jarayonida egallashiga e’tibor qaratadi [4;5]. Piaje nazariyasiga ko‘ra, boshlang‘ich maktab yoshida o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi konkret predmet va hodisalar bilan bog‘liq holda rivojlanadi. Shu sababli ekologik tushunchalarni real hayotiy vaziyatlar, tajribalar, kuzatuvlar va ko‘rgazmali vositalar asosida o‘rgatish maqsadga muvofiq.

Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi haqidagi qarashlari esa o‘quvchilarning kattalar va tengdoshlari bilan hamkorlikda o‘rganishining pedagogik ahamiyatini asoslaydi [4]. R. Luv esa zamonaviy bolalarning tabiat bilan bevosita aloqasining qisqarishini muhim tarbiyaviy muammo sifatida ko‘rsatadi [8].

Milliy pedagogik tajribada ham tabiatga ehtiyotkorona munosabat bilan bog‘liq qadriyatlar muhim o‘rin egallaydi. Suvni isrof qilmaslik, daraxt va o‘simliklarni asrash, hayvonlarga g‘amxo‘rlik qilish, non va rizqni qadrlash kabi tushunchalar ekologik tarbiyaning mazmunini milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqotning nazariy qismida ilmiy-pedagogik va me’yoriy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Amaliy jihatdan ekologik tafakkurni rivojlantirish jarayonini o‘rganishda pedagogik kuzatuv, suhbat, so‘rovnoma, test topshiriqlari va o‘quvchilarning amaliy faoliyatini tahlil qilish kabi metodlardan foydalanish nazarda tutiladi.

Tajriba-sinov ishlarini tashkil etishda uch bosqichli yondashuvdan foydalanish mumkin: aniqlovchi bosqichda o‘quvchilarning dastlabki ekologik bilimlari va munosabatlari aniqlanadi; shakllantiruvchi bosqichda innovatsion ta’lim texnologiyalari tizimli ravishda joriy etiladi; yakuniy bosqichda esa olingan natijalar dastlabki ko‘rsatkichlar bilan taqqoslanadi.

Past daraja: o‘quvchi ekologik tushunchalarni asosan eslab qoladi, tabiatdagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini mustaqil tushuntirishda qiynaladi va ekologik mazmundagi amaliy faoliyatda tashabbus ko‘rsatmaydi.

O‘rta daraja: o‘quvchi oddiy ekologik sabab-oqibat aloqalarini tushuntira oladi, o‘qituvchi yoki kattalar ko‘rsatmasi asosida ekologik faoliyatda ishtirok etadi.

Yuqori daraja: o‘quvchi tabiatdagi o‘zaro bog‘liqliklarni mustaqil tahlil qiladi, ekologik muammolarga yechimlar taklif etadi va kundalik hayotda tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan xatti-harakatlarni mustaqil amalga oshiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘yin texnologiyalari ekologik tushunchalarni o‘zlashtirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. «Tabiat qo‘riqchilari», «Oziq zanjirini tuz», «Kim to‘g‘ri saralaydi?» kabi rolli va didaktik o‘yinlar orqali o‘quvchilar ekologik jarayonlarni faol ishtirokchi sifatida o‘rganadilar.

Rolli o‘yinlar o‘quvchiga tabiat obyektlari yoki turli ekologik vaziyatlar nuqtayi nazaridan fikrlash imkonini beradi. Bu esa ekologik muammolarga nisbatan hissiy munosabat va mas’uliyatni shakllantirishga yordam beradi.

Loyiha texnologiyasi ekologik bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi. «Sinfimiz — yashil hudud», «Maktab hovlisida kichik bog‘», «Suvni tejaymiz» kabi loyihalar o‘quvchilarni real muammoni aniqlash, maqsad belgilash, reja tuzish, amaliy harakatlarni amalga oshirish va natijalarni baholashga jalb etadi.

Loyiha faoliyatining muhim jihati shundaki, unda o‘quvchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki muammoni hal etishda faol ishtirok etuvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Muammoli ta’lim o‘quvchilarning ekologik hodisalarni sabab-oqibat jihatidan tushunishiga yordam beradi. Masalan, «Nima uchun suv havzasidagi baliqlar soni kamayishi mumkin?», «Agar ayrim hasharotlar yo‘qolib qolsa, tabiatda qanday o‘zgarishlar yuz beradi?» kabi savollar o‘quvchini taxmin qilish, dalillarni izlash va xulosa chiqarishga undaydi.

Bunday topshiriqlar ekologik tafakkurning tahliliy va prognozlash komponentlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kichik guruhlarda ishlash, «Aqliy hujum», «Klaster», «Venn diagrammasi» kabi metodlar o‘quvchilarning o‘z fikrini asoslash, boshqalarning fikrini tinglash va umumiy qarorga kelish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Ekologik muammolarning ko‘pchiligi jamoaviy harakatni talab qilishi sababli hamkorlikda o‘qitish ekologik ta’lim mazmuni bilan ham uyg‘unlashadi.

Tabiat qo‘ynida kuzatuv olib borish, o‘simlik va hasharotlarni o‘rganish, mavsumiy o‘zgarishlarni qayd etish hamda maktab hududining ekologik holatini tahlil qilish o‘quvchilarning tabiat bilan bevosita aloqasini kuchaytiradi.

Bunday mashg‘ulotlar ekologik tafakkurning hissiy komponentini rivojlantirish bilan birga, o‘quvchilarning kuzatuvchanligi va amaliy ko‘nikmalarini ham oshiradi.

Multimedia taqdimotlari, qisqa ta’limiy videolar, interaktiv testlar va virtual sayohatlar ekologik jarayonlarni ko‘rgazmali tarzda tushuntirish imkonini beradi. Masalan, muzliklarning erishi, cho‘llanish jarayoni yoki Orolbo‘yi hududidagi ekologik o‘zgarishlarni raqamli materiallar orqali namoyish etish o‘quvchilarning mavzuga qiziqishini oshirishi mumkin.

Biroq raqamli vositalar tabiat bilan bevosita muloqotning o‘rnini to‘liq bosmasligi kerak. Ular real kuzatuv va amaliy faoliyatni to‘ldiruvchi pedagogik vosita sifatida qo‘llanilganda maqsadga muvofiqdir.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ekologik tafakkurni rivojlantirishda alohida texnologiyadan foydalanishdan ko‘ra, bir nechta metod va vositalarni yagona pedagogik tizim asosida uyg‘unlashtirish samaraliroq yondashuv hisoblanadi.

Bunday jarayonni quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin:

muammoli vaziyat orqali o‘quvchining qiziqishini uyg‘otish;

o‘yin va hamkorlikdagi faoliyat orqali ekologik bilimlarni shakllantirish;

tabiatdagi kuzatuvlar orqali hissiy munosabatni rivojlantirish;

loyiha faoliyati orqali bilimlarni amaliy harakatga aylantirish;

refleksiya va baholash orqali o‘quvchining o‘z faoliyatini tahlil qilishiga imkon yaratish.

Boshlang‘ich ta’limda ekologik tafakkurni rivojlantirish uchun quyidagi metodik tavsiyalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

Ekologik mazmunni faqat tabiiy fanlar bilan cheklamasdan, ona tili, matematika, tasviriy san’at va texnologiya darslari bilan integratsiya qilish.

Har bir o‘quv choragida kamida bitta qisqa muddatli ekologik loyiha tashkil etish.

Mashg‘ulotlarning ayrim qismlarini maktab hovlisi, bog‘ yoki boshqa xavfsiz tabiiy hududlarda tashkil etish.

O‘quvchilarning ekologik xulq-atvorini «Ekologik kundalik» yoki portfolio orqali muntazam kuzatib borish.

Ota-onalarni ta’lim jarayoniga jalb etish va uy sharoitida suv hamda elektr energiyasini tejash, chiqindilarni to‘g‘ri boshqarish kabi oilaviy topshiriqlarni tashkil etish.

Pedagoglarning ekologik ta’lim va innovatsion texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha metodik kompetensiyasini oshirish.

Mahalliy ekologik muammolarni ta’lim mazmuniga kiritish orqali o‘quvchilarning mavzuga shaxsiy munosabatini kuchaytirish.

Ekologik tafakkur bilim, qadriyat, hissiy munosabat va xulq-atvorning o‘zaro bog‘liq birligidan tashkil topadigan murakkab pedagogik-psixologik hodisadir. Shu sababli uni faqat ekologik ma’lumotlarni berish orqali shakllantirish yetarli emas. O‘quvchi ekologik bilimni tushunishi, uni qadriyat sifatida qabul qilishi, tabiatga nisbatan ijobiy hissiy munosabat bildirish va ushbu bilim hamda munosabatni amaliy xatti-harakatlarda namoyon eta olishi zarur.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlariga mos ravishda o‘yin, loyiha, muammoli ta’lim, hamkorlikda o‘qitish, tabiatda tashkil etiladigan mashg‘ulotlar va raqamli ta’lim vositalarini tizimli ravishda uyg‘unlashtirish ekologik tafakkurning turli komponentlarini kompleks rivojlantirish imkonini beradi.

Ayniqsa, muammoli vaziyatdan boshlanib, o‘yin va hamkorlikdagi faoliyat, tabiatdagi kuzatuv, loyiha ishlari hamda yakuniy refleksiya bilan davom etadigan pedagogik jarayon bilim va amaliy xulq-atvor o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuchaytiradi.

Shunday qilib, innovatsion ta’lim texnologiyalaridan maqsadli va tizimli foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ekologik tafakkurini rivojlantirish, tabiatga mas’uliyatli munosabatini shakllantirish va ularni ekologik muammolarni anglaydigan hamda ularni hal etishda faol ishtirok etadigan shaxs sifatida tarbiyalash uchun muhim pedagogik imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi».

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son Farmoni bilan tasdiqlangan «2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi».

4. Выготский Л. С. Мышление и речь. — Москва: Лабиринт, 1999.

5. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. — Москва: Педагогика-Пресс, 1994.

6. Hungerford H. R., Volk T. L. Changing learner behavior through environmental education // The Journal of Environmental Education. — 1990. — Vol. 21, No. 3. — P. 8–21.

7. UNESCO. Tbilisi Declaration: Final Report of the Intergovernmental Conference on Environmental Education. — Paris: UNESCO, 1978.

8. Louv R. Last Child in the Woods: Saving Our Children from Nature-Deficit Disorder. — Chapel Hill: Algonquin Books, 2005.

UDK: 159.922.7:373.3

OILA MUHITINING BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI PSIXOLOGIK FAROVONLIGIGA TA’SIRI

Yo‘ldosheva Hosiyat Madat qizi,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi o‘qituvchisi

Oila bola shaxsining shakllanishidagi birlamchi ijtimoiy muhit bo‘lib, unda muloqot, hissiyotlarni ifodalash va qiyinchiliklarga munosabat bildirishning dastlabki ko‘nikmalari shakllanadi. Boshlang‘ich sinf davrida bola yangi ijtimoiy rol — o‘quvchilik maqomiga moslashadi. Shu sababli ota-onaning hissiy qo‘llab-quvvatlashi bolaning maktabga moslashuvi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va psixologik holatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik farovonlik masalasi zamonaviy ta’limda bolaning faqat akademik natijalari bilan emas, balki uning o‘zini xavfsiz, qadrli va qo‘llab-quvvatlangan his qilishi bilan ham bog‘liq holda qaralmoqda. Oiladagi doimiy nizolar, haddan tashqari talabchanlik, bolaning his-tuyg‘ularini inkor etish yoki uni tengdoshlari bilan taqqoslash kabi omillar psixologik noqulayliklarni kuchaytirishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi — oila muhitining boshlang‘ich sinf o‘quvchilari psixologik farovonligiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni nazariy jihatdan tahlil qilish va oila-maktab hamkorligini takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Psixologik farovonlik shaxsning o‘zini xavfsiz va qadrli his qilishi, ijobiy munosabatlar o‘rnatishi, hayotdagi maqsadlarini anglash va o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish holatini ifodalaydi. C. Ryffning ko‘p o‘lchovli modelida psixologik farovonlik o‘zini qabul qilish, ijobiy munosabatlar, mustaqillik, muhitni boshqarish, hayotiy maqsad va shaxsiy rivojlanish kabi jihatlar orqali izohlanadi [7].

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida psixologik farovonlik, avvalo, o‘zini oilada sevilgan va qabul qilingan his qilish, maktabga ijobiy munosabatda bo‘lish, tengdoshlari bilan muloqot qila olish, hissiyotlarini me’yorida ifodalash va xatolardan keyin o‘zini tiklay olishda namoyon bo‘ladi.

J. Bowlby va M. Ainsworthning bog‘lanish nazariyasi bola va yaqin kattalar o‘rtasidagi xavfsiz hissiy aloqaning keyingi psixologik rivojlanish uchun muhimligini ta’kidlaydi [4]. U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasiga ko‘ra, bolaning rivojlanishi oila, maktab va kengroq ijtimoiy muhitlarning o‘zaro ta’siri sharoitida kechadi [5]. D. Baumrind esa tarbiya uslublarining bola xulqi va rivojlanishiga ta’sirini o‘rgangan [6].

Mehr, hurmat va bolaning shaxs sifatida qabul qilinishi psixologik farovonlikning muhim shartlaridan biridir. Ota-onaning bolani xatosi bilan birga qabul qilishi unda o‘ziga ishonch va xavfsizlik hissini kuchaytiradi. Doimiy tanqid, kamsitish va mehrni

bolaning muvaffaqiyati bilan bog‘lash esa tashvish va o‘ziga ishonchsizlikni kuchaytirishi mumkin.

Oiladagi tarbiya uslubi bolaning hissiy va ijtimoiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Mehr va oqilona talablarning uyg‘unligi, qoidalarni tushuntirish hamda bolaning fikrini tinglashga asoslangan demokratik tarbiya uslubi ijobiy rivojlanish uchun qulay sharoit yaratadi. Haddan tashqari qattiqqo‘llik, doimiy nazorat yoki aksincha, chegaralarning yetarli emasligi bolaning o‘zini boshqarish va moslashishida qiyinchiliklar keltirib chiqarishi mumkin.

Ota-onalar o‘rtasidagi doimiy nizolar va oiladagi beqarorlik bolaning hissiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bunda tashvish, diqqatning pasayishi, maktabga qiziqishning susayishi yoki xulq-atvor o‘zgarishlari kuzatilishi ehtimoli mavjud. Biroq bunday omillarning ta’siri muqarrar emas. Bolaga g‘amxo‘r munosabat, ochiq muloqot va ishonchli kattalarning mavjudligi uning psixologik barqarorligini qo‘llab-quvvatlaydi.

Ota-onalarning bolaning o‘qishiga qiziqishi va oqilona yordam ko‘rsatishi maktabga ijobiy munosabatni shakllantiradi. Shu bilan birga, baholarga haddan tashqari urg‘u berish, bolani tengdoshlari bilan taqqoslash va yuqori natijani doimiy talab qilish maktab tashvishini kuchaytirishi mumkin. Shu sababli bolaning faqat natijasini emas, balki harakati, tirishqoqligi va rivojlanishini ham e’tirof etish muhimdir.

Bola o‘z hissiyotlarini anglash va ifodalashni, avvalo, oiladagi muloqot jarayonida o‘rganadi. Ota-onaning bolani tinglashi, uning his-tuyg‘ularini inkor etmasligi va ular haqida suhbatlashishi hissiy savodxonlikni rivojlantiradi. Bunday muloqot bolaning o‘z-o‘zini boshqarish va qiyinchiliklarni yengish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida psixologik noqulaylik quyidagi belgilar orqali namoyon bo‘lishi mumkin:

- kayfiyatning tez-tez o‘zgarishi;
- maktabga borishni istamaslik;
- bosh yoki qorin og‘rig‘idan takroriy shikoyatlar;
- uyqu yoki ishtahaning o‘zgarishi;
- tengdoshlardan uzoqlashish;
- yig‘loqilik yoki tajovuzkorlikning kuchayishi;
- o‘qishga qiziqishning keskin pasayishi.

Bunday belgilar alohida bir holat sifatida emas, balki muntazam va uzoq davom etganida e’tibor talab qiladi. O‘qituvchi mustaqil tashxis qo‘ymasligi, kuzatuv natijalarini maktab psixologi bilan muhokama qilishi va ota-onalar bilan ehtiyotkorlik hamda hamkorlik ruhida muloqot qilishi lozim.

Amaliy tavsiyalar

O‘qituvchilar uchun:

1. Ota-onalar bilan muloqotda ayblashdan ko‘ra hamkorlik tamoyiliga tayanish.
2. Bolaning kuchli jihatlariga e’tibor qaratib, muammolarni birgalikda muhokama qilish.

3. Hissiy savodxonlikni rivojlantiruvchi qisqa mashg‘ulotlardan foydalanish.

4. O‘quvchilarni bir-biri bilan taqqoslamaslik va xatolarini konstruktiv tarzda muhokama qilish.

5. Psixologik noqulaylik belgilari kuzatilganda maktab psixologi bilan hamkorlik qilish.

Ota-onalar uchun:

1. Bola bilan muntazam ravishda samimiy va chalg‘ituvchi vositalarsiz suhbatlashish.

2. Uning his-tuyg‘ularini tinglash va tushunishga harakat qilish.

3. Talablarni aniq va izchil qo‘yish, mehrni baho yoki muvaffaqiyat bilan bog‘lamaslik.

4. Oilaviy nizolarni bola ishtirokida muhokama qilmaslik.

5. Bolaning natijasi bilan birga harakati va tirishqoqligini ham e’tirof etish.

Xulosa. Oila muhiti boshlang‘ich sinf o‘quvchisining psixologik farovonligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biridir. Ota-ona va bola o‘rtasidagi xavfsiz hissiy aloqa, demokratik tarbiya, ochiq muloqot va ta’lim jarayonidagi oqilona qo‘llab-quvvatlash bolaning o‘ziga ishonchi, maktabga moslashuvi va psixologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shu bois oila va maktab o‘rtasidagi hamkorlikni tizimli tashkil etish, psixologik noqulaylik belgilarini erta aniqlash hamda ota-onalarga psixologik-pedagogik maslahat berish boshlang‘ich ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan «Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi».

3. Выготский Л. С. Педагогическая психология. — Москва: Педагогика, 1991.

4. Bowlby J. A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. — New York: Basic Books, 1988.

5. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

6. Baumrind D. Effects of authoritative parental control on child behavior // Child Development. — 1966. — Vol. 37, No. 4. — P. 887–907.

7. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // Journal of Personality and Social Psychology. — 1989. — Vol. 57, No. 6. — P. 1069–1081.

UDK 159.9-053.6

YOSHLARDA PSIXOLOGIK REZILYENTLIKNING NAZARIY ASOSLARI

Ne’matilloyeva Mohidil Aloviddinovna,
Geologiya fanlari universiteti
falsafa fani o‘qituvchisi

Bugungi jadal rivojlanayotgan jamiyatda yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishi murakkab hamda tez o‘zgaruvchan sharoitlarda kechmoqda. Ta’lim va kasbiy faoliyatda raqobatning kuchayishi, ijtimoiy munosabatlarning transformatsiyasi, axborot oqimining ortishi, kelajak bilan bog‘liq noaniqliklarning kuchayishi hamda turli stress omillarining ko‘payishi yoshlarning psixologik moslashuv imkoniyatlariga nisbatan yangi talablarni yuzaga keltirmoqda.

Mazkur sharoitda shaxsning qiyinchiliklarga munosabati, stressli vaziyatlardan keyin psixologik muvozanatini tiklash darajasi va murakkab vaziyatlardan rivojlanish manbai sifatida foydalana olish qobiliyati muhim ilmiy masalalardan biriga aylanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy psixologiyada psixologik rezilyentlik tobora ko‘proq e’tibor qaratilayotgan konstruktlardan biri hisoblanadi. Dastlab rezilyentlik ilmiy adabiyotlarda salbiy hayotiy sharoitlarga qaramay, ijobiy rivojlanishni saqlab qolish qobiliyati sifatida izohlangan. Keyingi tadqiqotlarda ushbu tushunchaning mazmuni sezilarli darajada kengaytirildi. Hozirgi yondashuvlarda rezilyentlik faqat “qiyinchilikka chidash” bilan cheklanmay, balki shaxsning mavjud resurslarini safarbar eta olishi, muhit bilan ijobiy munosabat o‘rnatishi va murakkab vaziyatlarda moslashuvchan faoliyat yurita olishini ta’minlovchi dinamik jarayon sifatida qaralmoqda.

“Rezilyentlik” tushunchasi psixologiyada ko‘p qirrali mazmunga ega. Turli ilmiy maktab va yo‘nalishlarda ushbu tushunchaga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Ayrim tadqiqotlarda u shaxsning nisbatan barqaror individual xususiyati sifatida qaralsa, boshqa yondashuvlarda rezilyentlik vaqt davomida shakllanadigan va o‘zgarib boradigan dinamik jarayon sifatida talqin etiladi.

Konseptual tadqiqotlarda rezilyentlikka oid qarashlar bir necha o‘lchamlar bo‘yicha farqlanishi ko‘rsatiladi. Jumladan, “qiyinchilikka chidash yoki undan keyin tiklanish”, “xususiyat yoki jarayon”, “individual yoki guruh darajasidagi rezilyentlik” kabi yondashuvlar shular jumlasidandir.

Mazkur farqlar rezilyentlikni faqat psixologik sifat sifatida emas, balki muayyan vaziyatda namoyon bo‘ladigan va sharoitga qarab turli darajadagi ijtimoiy-psixologik resurslarni talab qiladigan jarayon sifatida tushunish zarurligini ko‘rsatadi. Shundan

kelib chiqib, rezilyentlikni baholashda shaxsning individual imkoniyatlari bilan bir qatorda, u faoliyat yuritayotgan ijtimoiy muhit xususiyatlarini ham hisobga olish lozim.

Rezilyentlik tushunchasini stressga chidamlilik va psixologik barqarorlik bilan aynan bir xil tushuncha sifatida qarash maqsadga muvofiq emas. Psixologik barqarorlik, asosan, shaxsning ichki muvozanatini saqlay olish qobiliyatini ifodalasa, rezilyentlik stress va salbiy tajriba sharoitlariga moslashish, psixologik holatni qayta tashkil etish, mavjud resurslarni safarbar qilish va faoliyatni davom ettirish jarayonlarini ham qamrab oladi.

Demak, rezilyentlikni nafaqat “qiyinchilikning shaxsga ta’sir qilmasligi”, balki qiyinchilik mavjud bo‘lgan sharoitda konstruktiv javob shakllantirish, mavjud resurslardan samarali foydalanish va moslashuvchan faoliyatni davom ettirish qobiliyati sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir.

Psixologik rezilyentlikning muhim jihati shundaki, u faqat shaxsning ichki imkoniyatlari bilangina belgilanmaydi. Zamonaviy tadqiqotlar rezilyentlik individual, oilaviy, ta’limiy va ijtimoiy-madaniy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanishini ko‘rsatmoqda.

Xususan, yoshlarning qiyinchiliklarni yengib o‘tish imkoniyatlari ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oila muhiti, ta’lim jarayoni va tengdoshlar bilan muloqotning xususiyatlari bilan bevosita bog‘liq. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash shaxsga stressli vaziyatlarni yengib o‘tishda qo‘shimcha emotsional va psixologik resurslarni taqdim etadi. Oila va yaqin ijtimoiy muhitdagi ishonchli munosabatlar esa shaxsda xavfsizlik hissini kuchaytirib, murakkab vaziyatlarda moslashuvchan javob qaytarishga yordam beradi.

Emotsional regulyatsiya ham yoshlarning rezilyentligini belgilovchi muhim omillardan biridir. O‘z emotsiyalarini anglash, ularni nazorat qilish va vaziyatga mos tarzda boshqarish qobiliyati stressli vaziyatlarda konstruktiv xulq-atvorni saqlab qolishga yordam beradi.

Shuningdek, o‘z-o‘zini samarali his etish (self-efficacy), ya’ni shaxsning muayyan vazifalarni muvaffaqiyatli bajara olishiga bo‘lgan ishonchi ham rezilyentlik bilan bog‘liq muhim psixologik resurslardan biri hisoblanadi. O‘z imkoniyatlariga ishonch yuqori bo‘lgan yoshlar murakkab vaziyatlarni nazorat qilish mumkin bo‘lgan muammo sifatida qabul qilishi va ularni hal etishga faolroq intilishi mumkin.

Shu bilan birga, tengdoshlar bilan ijobiy shaxslararo munosabatlar, ta’lim muhitidagi qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy integratsiya yoshlarning psixologik resurslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Nazariy tahlillar natijasida psixologik rezilyentlikni zamonaviy yoshlarning murakkab hayotiy vaziyatlarga moslashuvi va psixologik farovonligini ta’minlash bilan bog‘liq ko‘p komponentli hodisa sifatida qarash maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi.

Rezilyentlik shaxsning individual psixologik resurslari, emotsional-kognitiv jarayonlari va ijtimoiy muhit imkoniyatlarining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Shu sababli yoshlarning rezilyentligini o‘rganishda faqat individual psixologik

xususiyatlarga emas, balki oila, ta’lim muhiti, tengdoshlar bilan munosabatlar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash kabi tashqi omillarga ham e’tibor qaratish zarur.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda rezilyentlikning ruhiy salomatlik bilan o‘zaro bog‘liqligi qayd etib kelinmoqda. Xususan, 2025-yilda e’lon qilingan tizimli sharh va meta-tahlillarda o‘smirlar va yoshlar orasida rezilyentlik ko‘rsatkichlarining ruhiy salomatlikning ijobiy ko‘rsatkichlari bilan ijobiy, salbiy ruhiy salomatlik ko‘rsatkichlari bilan esa salbiy bog‘liqligi aniqlangan [2].

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy yoshlarning psixologik rezilyentligini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlarda rezilyentlikni individual “chidamlilik” sifatida emas, balki shaxs va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayoni sifatida tadqiq etish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Mazkur nazariy yondashuv keyingi empirik tadqiqotlarda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, emotsional regulyatsiya, stressni yengish strategiyalari va psixologik farovonlik kabi o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Theron L., Stekel D.J., Höltge J. et al. Factors that affect the resilience of young adults to depression: a systematic review // The Lancet Psychiatry. 2025.
2. Luo S., Hu J., Zhang J. et al. The correlation between resilience and mental health of adolescents and young adults: a systematic review and meta-analysis // Frontiers in Psychiatry. 2025.
3. Cai C., Mei Z., Wang Z., Luo S. School-based interventions for resilience in children and adolescents: a systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials // Frontiers in Psychiatry. 2025.
4. Mei Z. et al. Interventions to promote resilience in children and adolescents: a systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials // General Hospital Psychiatry. 2025.
5. Li R. et al. A systematic review on the impact of social support on college students' wellbeing and mental health // PLOS ONE. 2025.
6. A critical evaluation of adolescent resilience self-report scales: A scoping review // Children and Youth Services Review. 2024.
7. Resilience research and related psychological perspectives. Available at: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3353472/
8. Building resilience in young people. Available at: https://greatermanchester.ac.uk/blogs/building-resilience-in-young-people

UDK: 159.9:316.6

SHAXS DESTRUKTIV XULQINI BARTARAF ETISH VA PSIXOLOGIK FAROVONLIGINI TA’MINLASHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Qulmamatova Fazilat Qarshiyevna,
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Surxondaryo kampusi o‘qituvchisi

Zamonaviy jamiyatda shaxsning ijtimoiy moslashuvi, psixologik barqarorligi va konstruktiv xulq-atvorini shakllantirish muhim ijtimoiy-psixologik vazifalardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, axborot oqimining ortishi, ta’lim va kasbiy faoliyatga qo‘yilayotgan talablarning kuchayishi shaxsdan o‘z xatti-harakatlarini ongli boshqarish, emotsional zo‘riqishlarga moslashish hamda murakkab vaziyatlarda maqbul qarorlar qabul qilishni talab etadi. Mazkur imkoniyatlarning yetarli darajada shakllanmaganligi ayrim hollarda agressivlik, impulsivlik, nizolilik, manipulyativ tendensiyalar, ijtimoiy munosabatlarning buzilishi va boshqa destruktiv xulq shakllarining yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Destruktiv xulq shaxsning o‘ziga, boshqa insonlarga yoki ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan xatti-harakatlar majmuini ifodalaydi. Biroq uni faqat tashqi nomaqbul xatti-harakat sifatida baholash yetarli emas. Destruktiv xulq shaxsning emotsional holati, o‘zini o‘zi nazorat qilishi, irodaviy sifatlari, kognitiv baholashi, ijtimoiy tajribasi, oilaviy va guruhiy munosabatlari bilan o‘zaro bog‘liq murakkab psixologik hodisadir.

Muallifning avvalgi tadqiqotlarida yoshlarda destruktiv xulq-atvor shakllanishining etnopsixologik xususiyatlari [1], destruktiv xulq shakllanishining psixologik determinantlari [2] hamda psixologiyada shaxs destruksiyasi muammosining nazariy jihatlari [3] o‘rganilgan. Mazkur tadqiqotda ushbu nazariy qarashlar empirik ma’lumotlar bilan boyitilib, shaxs destruktiv xulqini kamaytirish va psixologik farovonligini ta’minlashga xizmat qiluvchi ijtimoiy-psixologik mexanizmlar tahlil qilindi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi shaxs destruktiv xulqining jinslar bo‘yicha namoyon bo‘lish xususiyatlarini aniqlash hamda olingan empirik natijalar asosida destruktiv xulqni kamaytirish va psixologik farovonlikni ta’minlash mexanizmlarini asoslashdan iborat.

Shaxs destruktiv xulqining shakllanishi bir qator individual va ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog‘liq. Jumladan, shaxsning emotsiyalarini boshqarish imkoniyatlari, frustratsiyaga chidamlilik darajasi, o‘zini o‘zi nazorat qilish xususiyatlari, nizoli

vaziyatlarni idrok etish va baholash usullari xulq strategiyasini tanlashga ta’sir ko‘rsatadi.

Emotsional regulyatsiyaning yetarli darajada rivojlanmaganligi kuchli emotsional zo‘riqish sharoitida impulsiv qarorlar qabul qilinishiga olib kelishi mumkin. Bunday vaziyatlarda shaxs o‘z hissiyotlarini konstruktiv tarzda ifodalash o‘rniga agressiv reaksiya, qarama-qarshilik, chekinish yoki manipulyativ xulq strategiyalarini tanlashi ehtimoli ortadi.

Shaxs destruktivligida kognitiv omillar ham muhim o‘rin tutadi. Bir xil ijtimoiy vaziyat turli shaxslar tomonidan turlicha baholanishi mumkin. Masalan, tanqid yoki e’tirozni konstruktiv fikr sifatida qabul qiluvchi shaxs vaziyatga nisbatan moslashuvchan munosabat bildirishi mumkin. Aksincha, ushbu vaziyatni shaxsiy tahdid yoki kamsitish sifatida baholash nizoning kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy muhit ham destruktiv xulq shakllanishiga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biridir. Oila, tengdoshlar guruhi, ta’lim muhiti va boshqa ijtimoiy munosabatlarda kuzatiladigan xulq namunalari shaxs tomonidan o‘zlashtirilishi mumkin. A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasida ham xulq-atvorning kuzatish, taqlid va ijtimoiy modellashtirish orqali shakllanishi ta’kidlanadi [4].

Shu nuqtayi nazardan, destruktiv xulqni bartaraf etish faqat individual xususiyatlar bilan ishlashni emas, balki shaxs faoliyat yuritayotgan ijtimoiy muhitni ham hisobga olishni talab qiladi.

Tadqiqotda oliy ta’lim muassasalari talabalaridan iborat 307 nafar respondent ishtirok etdi. Ularning 165 nafari qizlar, 142 nafari yigitlardan tashkil topdi.

Shaxs destruktivligi darajasini aniqlash maqsadida D.R. Mustafayevning “Shaxs destruktivligi indeksi” so‘rovnomasidan foydalanildi. Olingan natijalarni jinslar bo‘yicha qiyoslash uchun noparametrik Mann–Uitni U-mezoni qo‘llanildi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p<0,05$ sifatida belgilandi.

Tadqiqotning empirik natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan.

1-jadval

“Shaxs destruktivligi indeksi” ko‘rsatkichlarining jinslar bo‘yicha Mann–Uitni U-mezoni asosidagi statistik tafovuti (N=307)

Ko‘rsatkich	Jins	N	O‘rtacha rang	U	p
Shaxs destruktivligi indeksi	Qizlar	165	166,92	9880,500	0,018*
	Yigitlar	142	142,88		

*Izoh: * — $p<0,05$.*

1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, “Shaxs destruktivligi indeksi” bo‘yicha qizlarning o‘rtacha rang ko‘rsatkichi 166,92, yigitlarning o‘rtacha rang ko‘rsatkichi esa 142,88 ni tashkil etdi. Mann–Uitni U-mezoni bo‘yicha U=9880,500 va p=0,018 qiymatlar qayd

etildi. $p<0,05$ bo‘lgani sababli o‘rganilgan tanlanmada jinslar o‘rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli hisoblanadi.

Mazkur natijani talqin qilishda ehtiyotkorlik zarur. O‘rtacha rangning yuqoriligi o‘rganilgan tanlanmada tegishli guruhda destruktivlik indeksi qiymatlarining nisbatan yuqoriroq joylashganini bildiradi. Biroq ushbu natijani barcha qizlar yoki barcha yigitlarga umumlashtirish mumkin emas. Natija aynan tadqiqotda ishtirok etgan respondentlar va qo‘llangan metodika doirasida baholanishi lozim.

Olingan empirik natijalar destruktiv xulqni o‘rganishda shaxsning individual xususiyatlari bilan bir qatorda jinsga bog‘liq psixologik va ijtimoiy tajriba farqlarini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Bunda destruktiv xulqning namoyon bo‘lish shakllari, emotsional reaksiyalar, nizolarni hal qilish strategiyalari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari alohida o‘rganilishi lozim.

Shaxs destruktiv xulqini kamaytirish va psixologik farovonligini ta’minlashda kompleks yondashuv muhim ahamiyatga ega. Bunda bir nechta o‘zaro bog‘liq mexanizmlarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Birinchi mexanizm — irodaviy boshqaruvni rivojlantirish. Irodaviy boshqaruv shaxsning impulslarini nazorat qilishi, xatti-harakat oqibatlarini oldindan baholashi va vaziyatga mos qaror qabul qilishini ta’minlaydi. Destruktiv xulqning oldini olishga qaratilgan psixologik dasturlarda o‘zini o‘zi nazorat qilish, impulsni kechiktirish, muammoli vaziyatlarda muqobil xatti-harakatlarni izlash kabi ko‘nikmalarni rivojlantirish muhimdir.

Ikkinchi mexanizm — emotsional regulyatsiyani rivojlantirish. J.J. Grossning tadqiqotlarida emotsiyalarni boshqarish shaxsning psixologik moslashuvi va xulq-atvori bilan bog‘liq muhim jarayon sifatida qaraladi [5]. Emotsional regulyatsiya shaxsga o‘z hissiyotlarini anglash, ularning sabablarini tushunish, kuchli emotsional holatlarda o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish va hissiyotlarni konstruktiv tarzda ifodalash imkonini beradi.

Uchinchi mexanizm — ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish. Shaxsning oila a’zolari, tengdoshlari, pedagoglar va boshqa ijtimoiy guruhlar bilan sog‘lom munosabatlari psixologik barqarorlikni ta’minlovchi muhim resurs hisoblanadi. Qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy muhit shaxsning muammoli vaziyatlarni konstruktiv yo‘l bilan hal qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

To‘rtinchi mexanizm — psixologik konsultatsiya va korreksion ishlarni tashkil etish. Psixologik konsultatsiya jarayonida destruktiv xulqning yuzaga kelish shartlari, shaxsning muammoli vaziyatlarni qanday idrok etishi, emotsional reaksiyalari va xatti-harakatlarining oqibatlari tahlil qilinadi. Bunda mutaxassis shaxsga tayyor yechimni berishdan ko‘ra, muammoni anglash, mavjud psixologik resurslarni aniqlash va konstruktiv xulq strategiyalarini shakllantirishga yordam beradi.

Beshinchi mexanizm — konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish. Shaxslararo nizolarning oldini olishda faol tinglash, o‘z fikrini agressiv bo‘lmagan tarzda ifodalash, boshqa shaxsning nuqtayi nazarini tushunish va murosaga kelish

ko‘nikmalari muhimdir. Ushbu ko‘nikmalar rivojlangan sari nizoli vaziyatlarning destruktiv yo‘l bilan hal qilinishi ehtimoli kamayadi.

Destruktiv xulqni kamaytirishning yakuniy maqsadi faqat nomaqbul xatti-harakatlarni cheklashdan iborat bo‘lmasligi kerak. Muhim vazifa shaxsning psixologik farovonligini ta’minlash, uning ijtimoiy moslashuvi va konstruktiv faoliyatini rivojlantirishdan iborat.

C.D. Ryff psixologik farovonlikni shaxsning o‘zini qabul qilishi, boshqalar bilan ijobiy munosabatlar o‘rnatishi, avtonomligi, atrof-muhitni boshqara olishi, hayot mazmuniga ega bo‘lishi va shaxsiy rivojlanishi bilan bog‘laydi [6]. Mazkur yondashuv destruktiv xulqni bartaraf etish masalasini kengroq — shaxsning ijobiy psixologik resurslarini rivojlantirish kontekstida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Shu sababli psixologik profilaktika va korreksiya jarayonida shaxsning faqat muammoli xatti-harakatlariga emas, balki uning kuchli tomonlari, qiziqishlari, ijtimoiy aloqalari, hayotiy maqsadlari va o‘zini rivojlantirish imkoniyatlariga ham e’tibor qaratish lozim.

Ta’lim muassasalarida destruktiv xulqning oldini olish bo‘yicha ishlarni individual konsultatsiyalar, guruhiy treninglar, emotsional savodxonlik mashg‘ulotlari, nizolarni konstruktiv hal qilish bo‘yicha treninglar hamda ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikdagi profilaktik tadbirlar shaklida tashkil etish mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, shaxs destruktiv xulqini kamaytirish va psixologik farovonligini ta’minlash individual hamda ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro ta’sirini hisobga oladigan tizimli yondashuvni talab qiladi.

307 nafar talaba ishtirokida o‘tkazilgan empirik tadqiqotda “Shaxs destruktivligi indeksi” bo‘yicha qizlar va yigitlar o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli tafovut aniqlandi (U=9880,500; p=0,018). Qizlarda o‘rtacha rang 166,92, yigitlarda esa 142,88 ni tashkil etdi. Ushbu natija mazkur tanlanma doirasida jinslar o‘rtasidagi farq mavjudligini ko‘rsatadi, biroq uni keng populyatsiyaga bevosita umumlashtirish ehtiyotkorlikni talab etadi.

Destruktiv xulqni kamaytirishda irodaviy boshqaruv, emotsional regulyatsiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, konstruktiv muloqot va psixologik konsultatsiyani o‘zaro uyg‘unlashtirish muhimdir. Shu bilan birga, profilaktik va korreksion ishlar shaxsning faqat destruktiv xulqini cheklashga emas, balki uning psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi, o‘zini o‘zi boshqarishi va konstruktiv xulq strategiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilishi lozim.

Shunday qilib, shaxs destruktiv xulqini bartaraf etishning samarali modeli individual psixologik xususiyatlar, ijtimoiy muhit va psixologik yordam mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligiga asoslanishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qulmamatova F.Q. Yoshlarda destruktiv xulq-atvor shakllanishining etnopsixologik xususiyatlari // Psixologiya. Ilmiy jurnal. 2024. №2. B. 123–126.

2. Qulmamatova F.Q. Yoshlarda destruktiv xulq shakllanishining psixologik determinantlari // Psixologiya. Ilmiy jurnal. 2025. №1. B. 157–160.

3. Qulmamatova F.Q. Psixologiyada shaxs destruksiyasi muammosining nazariy jihatdan o‘rganilganligi // Psixologiya. Ilmiy jurnal. 2025. №2. B. 119–123.

4. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986.

5. Gross J.J. Emotion regulation: Current status and future prospects // Psychological Inquiry. 2015. Vol. 26(1). P. 1–26.

6. Ryff C.D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // Journal of Personality and Social Psychology. 1989. Vol. 57(6). P. 1069–1081.

7. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

8. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

9. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK 159.9:796.322

GANDBOLCHILARDA JAMOA JIPSLIGINI BAHOLASHNING GENDER XUSUSIYATLARI

Rasulov Zokir Pardayevich[1], Kazakbaeva Gulmira Uzakbay qizi[2],
[1] O‘zbekiston davlat sport akademiyasi, Toshkent shahri, O‘zbekiston Respublikasi
[2] Jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, Toshkent shahri, O‘zbekiston Respublikasi

Sport jamoasining jipsligi sport faoliyati samaradorligini belgilovchi muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biridir. Jamoa a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro ishonch, hamkorlik, birdamlik va jamoaga mansublik hissi sportchilarning mashg‘ulot hamda musobaqa faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli sport jamoalaridagi ijtimoiy-psixologik muhit va jipslik darajasini o‘rganish sport psixologiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Gandbol jamoalarida jipslikning shakllanishi sportchilarning individual-psixologik xususiyatlari, o‘zaro munosabatlari, jamoaviy hamkorligi hamda boshqa ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, turli jinsdagi gandbolchilar jamoalarida jipslik va psixologik muhit ko‘rsatkichlarini o‘rganish ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlarda sport jamoasi jipsligi sport faoliyati samaradorligi, shaxslararo munosabatlar va jamoaviy hamkorlik bilan bog‘liq muhim omil sifatida qaraladi [1–8]. Jipslikning emotsional jihati sportchilarning o‘zaro hissiy yaqinligini, funksional jihati esa umumiy maqsadga erishish yo‘lidagi hamkorlikni ifodalaydi. Shuningdek, jamoada qulay ijtimoiy-psixologik muhitning shakllanishi mashg‘ulot va musobaqa faoliyatining samaradorligi uchun muhim shartlardan biri hisoblanadi.

Shundan kelib chiqib, tadqiqotning maqsadi gandbolchilarda jamoa jipsligi va jamoadagi psixologik muhit ko‘rsatkichlarini o‘rganish hamda turli jinsdagi guruhlar kesimida mavjud farqlarni aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda Yu.L. Xaninning “Sport jamoasining jipsligini baholash” metodikasi [9] hamda jamoadagi psixologik muhitni baholashga qaratilgan metodlardan foydalanildi.

Tadqiqotda Olimpiya va Paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazining Jizzax markazida shug‘ullanuvchi 24 nafar gandbolchi o‘g‘il bola va Guliston markazida shug‘ullanuvchi 25 nafar gandbolchi qiz ishtirok etdi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi

Jamoa jipsligi metodikasi natijalariga ko‘ra, Jizzax guruhida o‘rtacha ko‘rsatkich **21,38 ball**, Guliston guruhida esa **20,80 ball**ni tashkil etdi. Jizzax guruhidagi o‘rtacha ko‘rsatkich Guliston guruhiga nisbatan 0,58 ball yuqori bo‘ldi.

Individual natijalar tahlili Jizzax guruhida sportchilarning asosiy qismida jamoa jipsligi ko‘rsatkichlari 20–25 ball oralig‘ida ekanligini ko‘rsatdi. Guliston guruhida ham yuqori natijalar qayd etilgan bo‘lsa-da, individual ko‘rsatkichlar diapazoni kengroq bo‘ldi.

Jamoadagi psixologik muhit ko‘rsatkichi Jizzax guruhida **53,83 ball**, Guliston guruhida esa **36,84 ball**ni tashkil etdi. Jizzax guruhida individual natijalar 31–70 ball, Guliston guruhida esa 14–76 ball oralig‘ida qayd etildi.

1-jadval

Jizzax va Guliston markazlari gandbolchilarida jamoa jipsligi va jamoadagi psixologik muhit ko‘rsatkichlari

Guruh	n	Jamoa jipsligi, M	Min–Max	Psixologik muhit, M	Min–Max
Jizzax, o‘g‘il bolalar	24	21,38	10–25	53,83	31–70
Guliston, qizlar	25	20,80	9–25	36,84	14–76

1-jadval ma’lumotlari guruhlar o‘rtasida ham jamoa jipsligi, ham jamoadagi psixologik muhit ko‘rsatkichlari bo‘yicha farqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Jizzax guruhida har ikkala ko‘rsatkichning o‘rtacha qiymati yuqoriroq bo‘lgan. Guliston guruhida esa individual natijalar kengroq diapazonda joylashgan bo‘lib, sportchilarning jamoaviy munosabatlarni idrok etishi va baholashida individual farqlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, ushbu natijalarni bevosita gender omilining ta’siri sifatida talqin qilish cheklangan**.** Buning sababi tadqiqot guruhlari nafaqat jinsi, balki turli sport markazlarida shakllangani, jamoa tarkibi va individual-psixologik xususiyatlari bilan ham farqlanishidir. Shuning uchun aniqlangan tafovutlar gender xususiyatlari bilan bir qatorda jamoaning ijtimoiy-psixologik tuzilishi va boshqa omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari Jizzax va Guliston markazlarida shug‘ullanuvchi gandbolchilarda jamoa jipsligi va jamoadagi psixologik muhit ko‘rsatkichlari turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Jizzax guruhida jamoa jipsligi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 21,38 ball, Guliston guruhida 20,80 ballni tashkil etdi. Jamoadagi psixologik muhitning o‘rtacha ko‘rsatkichi esa mos ravishda 53,83 va 36,84 ball bo‘ldi.

Jizzax guruhida jamoa jipsligi natijalarining nisbatan zichroq taqsimlanganligi, Guliston guruhida esa individual tafovutlarning kengroq ekanligi aniqlandi. Umuman,

natijalar gandbol jamoalarida jipslik va ijobiy psixologik muhitning shakllanishi jamoaviy hamkorlik va shaxslararo munosabatlarning muhim tarkibiy qismi ekanligini ko‘rsatadi.

Biroq mazkur tadqiqot natijalarini gender xususiyatlari nuqtayi nazaridan talqin qilishda ehtiyotkorlik zarur. Gender bilan bir qatorda sportchilar shug‘ullanuvchi markaz, jamoa tarkibi va individual-psixologik xususiyatlarni ham hisobga olish lozim. Kelgusidagi tadqiqotlarda bir xil sport markazi yoki bir xil tayyorgarlik sharoitidagi erkak va ayol gandbolchilarni taqqoslash gender omilining ta’sirini aniqroq baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Гончаров В.Д. Человек в мире спорта. – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 75 с.
2. Ильин Е.П. Психофизиология физического воспитания: факторы, влияющие на эффективность спортивной деятельности. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
3. Баландин В.И., Блудов Ю.М., Плахтиенко В.А. Прогнозирование в спорте. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 192 с.
4. Подоляк Я.В. Предупреждение и преодоление конфликтов // Личность и коллектив: психология военного управления. – М.: Воениздат, 1985. – С. 108–110.
5. Лунева О.В., Хорошилова Е.А. Конфликт и способы его разрешения // Психология делового общения. – М.: ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1987. – С. 71–79.
6. Общая психология / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1986. – 464 с.
7. Психология физического воспитания и спорта / Под ред. Т.Т. Джамгарова, А.Ц. Пуни. – М.: Физкультура и спорт, 1979. – 143 с.
8. Тонков Е.Е. Теоретические основы педагогического управления организационными конфликтами: автореф. дис. … д-ра пед. наук. – Белгород, 1999. – 32 с.
9. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте. – М.: Физкультура и спорт, 1980.

UDK 37.018.46:005.32

MAKTAB DIREKTORLARINING O‘ZINI-O‘ZI ANGLASHI VA KASBIY DIAGNOSTIKASI: O‘ZINI-O‘ZI RIVOJLANTIRISHNING BOSHLANG‘ICH MEXANIZMI

Daminova Shoxista Kabulovna,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti
Rahbar kadrlarning malakasini oshirish kurslarini metodik ta’minlash bo‘limi bosh mutaxassisi

Zamonaviy ta’lim tizimida maktab direktorining kasbiy faoliyati faqat ma’muriy boshqaruv bilan cheklanmaydi. Direktor ta’lim sifatini ta’minlash, pedagoglar jamoasini rivojlantirish, o‘quvchilar xavfsizligini ta’minlash, resurslardan samarali foydalanish, ota-onalar va jamoatchilik bilan hamkorlik qilish, raqamli texnologiyalardan foydalanish hamda strategik qarorlar qabul qilish kabi ko‘plab vazifalarni bajaradi. Bunday sharoitda rahbarning mavjud bilim va tajribasini muntazam yangilab borishi, o‘z faoliyatini tahlil qilishi va kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini aniqlashi muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zini-o‘zi rivojlantirish shaxsning o‘z faoliyatini ongli ravishda tashkil etishi, mavjud imkoniyatlarini tahlil qilishi, rivojlanish ehtiyojlarini aniqlashi va belgilangan maqsad sari izchil harakat qilishini anglatadi. Maktab direktori uchun bu jarayon faqat yangi ma’lumotlarni o‘zlashtirishdan iborat emas. U o‘z faoliyatini kuzatish, qarorlar natijasini tahlil qilish, xatolar sabablarini aniqlash, boshqalarning fikr-mulohazalarini qabul qilish va zarur hollarda boshqaruv uslubini takomillashtirishni ham qamrab oladi.

O‘zbekistonda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimida xodimlarning mustaqil ravishda o‘zini-o‘zi rivojlantirishiga asoslangan shakllarni tashkil etishga ham e’tibor qaratilgan. Jumladan, 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarorda malaka oshirish kurslari oralig‘ida o‘zini o‘zi mustaqil rivojlantirishga asoslangan uzluksiz kasbiy rivojlantirish shakllarini tashkil etish hamda mustaqil rivojlanish shakllarini keng joriy etish nazarda tutilgan.

Shu nuqtai nazardan, mustaqil ta’limni samarali tashkil etishdan oldin “Nimani o‘rganishim kerak?” degan savoldan ko‘ra “Menda aynan qanday kasbiy ehtiyoj mavjud?” degan savolga javob topish muhimdir. Mazkur ehtiyojni aniqlash esa, avvalo, o‘zini-o‘zi anglash va kasbiy diagnostika jarayonlari bilan bog‘liq.

Direktorning o‘zini-o‘zi anglashi uning kasbiy imkoniyatlari, kuchli jihatlari, rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tomonlari, qiziqishlari, qadriyatlari va ehtiyojlarini xolis baholay olishida namoyon bo‘ladi.

Bunda quyidagi savollar amaliy diagnostika vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin:

- Men nimani yaxshi bilaman?

- Qaysi vazifalarni samarali bajaryapman?
- Qaysi vazifalarni bajarishda qiyinchilikka duch kelyapman?
- Menga ayni paytda qanday bilim yoki ko‘nikma yetishmayapti?
- Faoliyatimning qaysi natijasini yaxshilashim kerak?
- Buning uchun qanday bilim, ko‘nikma yoki kompetensiyani rivojlantirishim zarur?

O‘zini-o‘zi rivojlantirishning muhim shartlaridan biri ichki motivatsiyaning shakllanishidir. Bunda qiziqish muhim omil bo‘lib, qiziqish ko‘pincha o‘rganilayotgan bilim yoki ko‘nikmaning shaxsiy va kasbiy foydasi anglanganda kuchayadi.

Masalan, maktab direktori pedagoglar jamoasidagi motivatsiya bilan bog‘liq muammoni aniqlab, jamoani rag‘batlantirish va motivatsiya usullarini mustaqil o‘rganishi hamda ularni boshqaruv amaliyotida qo‘llashi mumkin. Agar qo‘llangan usullar natijasida ijobiy o‘zgarish kuzatilsa, direktorning keyingi rivojlanishiga ichki ehtiyoj va qiziqish kuchayadi.

Shu asosda direktorning o‘zini-o‘zi rivojlantirish mexanizmini quyidagi ketma-ketlikda ifodalash mumkin:

foydani anglash → qiziqish → istak → mustaqil harakat → amaliy natija → refleksiya → yangi ehtiyoj.

Mazkur ketma-ketlikda rahbar tashqi majburiyat asosida emas, balki o‘z faoliyatida anglangan muammo va ehtiyojdan kelib chiqib o‘rganishga kirishadi.

Kasbiy diagnostika: direktor o‘zini qanday baholaydi?

Kasbiy diagnostikaning asosiy maqsadi direktorning faoliyatini “yaxshi” yoki “yomon” deb baholash emas, balki keyingi rivojlanish nuqtasini aniqlashdan iborat. Shu sababli diagnostika imkon qadar aniq dalil va faoliyat natijalariga tayanishi lozim.

Masalan, “kommunikativ kompetensiyamni rivojlantirishim kerak” degan umumiy xulosa o‘rniga “pedagoglar bilan muammoli suhbatlarda faol tinglash va ochiq savollardan foydalanish ko‘nikmamni rivojlantirishim kerak” kabi aniq kasbiy ehtiyoj shakllantiriladi.

O‘z-o‘zini baholash

Direktor strategik rejalashtirish, qaror qabul qilish, jamoani motivatsiyalash, kommunikatsiya, konfliktlarni boshqarish, pedagoglarni rivojlantirish, raqamli boshqaruv va ma’lumotlardan foydalanish kabi kompetensiyalarini ma’lum shkala asosida baholashi mumkin.

Bunda har bir bahoga tegishli faoliyat namunasi yoki dalilning keltirilishi subyektivlikni kamaytirishga yordam beradi.

Refleksiv tahlil

Refleksiya uchun uchta savol samarali vosita bo‘lishi mumkin:

1. Nimani yaxshi bajardim?
2. Nimada qiynaldim?
3. Keyingi safar nimani boshqacha qilaman?

Mazkur savollarga muntazam javob berish rahbarda o‘z faoliyatiga tashqi kuzatuvchi nuqtayi nazaridan qarash va o‘z faoliyatini tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradi.

SWOT-tahlil

SWOT-tahlil orqali direktor o‘zining kuchli jihatlari, rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tomonlari, mavjud imkoniyatlari va ehtimoliy xavflarini aniqlashi mumkin.

Masalan, jamoa bilan ishlash tajribasi kuchli jihat, delegatsiya qilishdagi qiyinchilik esa rivojlanish nuqtasi sifatida aniqlanishi mumkin. Natijada mustaqil ta’lim uchun aniq mavzu tanlanadi.

360° fikr-mulohaza

Direktorning kasbiy faoliyatini faqat o‘z-o‘zini baholash asosida o‘rganish bilan cheklanib qolmaslik muhim. O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari, pedagoglar, psixolog, metodik birlashma rahbarlari va boshqa tegishli hamkasblarning fikr-mulohazalarini olish rahbarning o‘z faoliyatiga xolisroq nazar tashlashiga yordam beradi.

O‘z-o‘zini baholash natijalari bilan boshqalarning fikrlari o‘rtasidagi farq direktorning o‘zini-o‘zi anglash darajasi va rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash uchun muhim diagnostik ma’lumot bo‘lishi mumkin.

Kasbiy portfolio

Kasbiy portfolio maktab rivojlanish rejalari, amalga oshirilgan loyihalar, monitoring natijalari, pedagoglar bilan ishlash natijalari, malaka oshirish hujjatlari, sertifikatlar, ilmiy-uslubiy ishlar va refleksiv yozuvlarni jamlash imkonini beradi.

Portfolio faqat erishilgan yutuqlar to‘plami emas, balki direktorning kasbiy rivojlanish dinamikasini ko‘rsatuvchi vosita sifatida qaralishi lozim. Bunda “Men qayerdan boshladim va qayerga erishdim?” degan savolga javob beruvchi dalillar jamlanadi.

Faoliyat natijalarini tahlil qilish

Direktor o‘zini subyektiv baholash bilan cheklanmasdan, maktab faoliyatining aniq natijalarini ham tahlil qilishi kerak. Jumladan, pedagoglarning faolligi, o‘quvchilar natijalari, davomat, ichki nazorat, ijro intizomi, jamoaning psixologik muhiti, ota-onalar bilan hamkorlik va boshqa ko‘rsatkichlar tahlil qilinishi mumkin.

Takroran kuzatiladigan muammolar rahbarning kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini aniqlash uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Diagnostika natijasini rivojlanish maqsadiga aylantirish

Kasbiy diagnostikaning amaliy qiymati aniqlangan ehtiyojni aniq rivojlanish maqsadiga aylantirish bilan belgilanadi.

Masalan, “vaqtni boshqarish ko‘nikmamni yaxshilayman” degan umumiy maqsad o‘rniga “Vazifalarni delegatsiya qilish usullarini o‘rganaman va bir oy davomida ularni boshqaruv amaliyotida qo‘llayman” kabi aniq maqsad qo‘yilishi mumkin.

Shundan so‘ng direktor individual rivojlanish rejasini ishlab chiqadi. Unda rivojlanish sohasi, mavjud muammo yoki ehtiyoj, aniq maqsad, mustaqil o‘rganiladigan

mavzu, foydalaniladigan resurslar, muddat, amaliyotda qo‘llash usuli, kutilayotgan natija va refleksiya mezonlari belgilanadi.

Mustaqil ta’limning muhim xususiyati shundaki, direktor o‘zining o‘quv mazmunini real ehtiyojidan kelib chiqib tanlaydi. U o‘ziga qulay vaqt, o‘rganish sur’ati va ta’lim resurslarini belgilashi mumkin. Kitob, ilmiy maqola, vebinar, onlayn kurs, videodars, professional hamkorlik yoki mentorlik kabi vositalardan tegishlisini tanlash imkoniyati mavjud.

O‘zini-o‘zi rivojlantirishning amaliy sikli

Maktab direktori uchun o‘zini-o‘zi rivojlantirishning amaliy siklini quyidagicha ifodalash mumkin:

O‘zini-o‘zi anglash → kasbiy diagnostika → kasbiy ehtiyoj → shaxsiy maqsad → mustaqil ta’lim → amaliyotda sinash → natijani baholash → refleksiya → yangi ehtiyoj.

Mazkur siklning har bir bosqichi keyingi bosqich uchun asos bo‘ladi.

Masalan, direktor pedagoglar bilan muloqotda muammolar mavjudligini aniqladi. Diagnostika natijasida faol tinglash va konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligi belgilandi. Direktor mazkur mavzu bo‘yicha ilmiy-uslubiy materiallarni mustaqil o‘rgandi, bir nechta muloqot texnikasini amaliyotda sinab ko‘rdi, pedagoglardan fikr-mulohaza oldi va natijalarni tahlil qildi.

Agar natija kutilgan darajada bo‘lmasa, yangi ehtiyoj aniqlanadi va rivojlanish sikli qayta boshlanadi.

Demak, mustaqil ta’lim orqali direktor nafaqat yangi bilim oladi, balki o‘zining kasbiy xulq-atvorini ham takomillashtiradi. Bunda ish rejimi, vaqtdan foydalanish, vazifalarni taqsimlash, muloqot uslubi, qaror qabul qilish va refleksiya qilish amaliyoti qayta ko‘rib chiqilishi mumkin.

Shuning uchun o‘zini-o‘zi rivojlantirish natijasini faqat o‘zlashtirilgan bilim miqdori bilan emas, balki boshqaruv faoliyatidagi amaliy o‘zgarishlar orqali ham baholash lozim.

Direktorning kasbiy diagnostikasi bir nechta asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha tashkil etilishi mumkin.

Strategik boshqaruv. “Maktab maqsadlarini aniq va o‘lchanadigan shaklda belgilayapmanmi?” degan savol orqali direktor strategik rejalashtirishdagi o‘z kompetensiyasini tahlil qiladi. Bunda maktabning rivojlanish rejasi va amaldagi natijalar asosiy dalil sifatida olinadi.

Jamoani boshqarish. “Xodimlarning fikrini yetarlicha eshitamanmi?” savoli orqali rahbarning kommunikativ kompetensiyasi tahlil qilinadi. Bunda 360° fikr-mulohaza, xodimlar bilan suhbatlar va jamoaviy faoliyat natijalaridan foydalanish mumkin.

Qaror qabul qilish. “Qarorlarim ma’lumot va dalillarga asoslanganmi?” savoli rahbarning ma’lumotlar bilan ishlash va tahliliy qaror qabul qilish ko‘nikmalarini aniqlashga xizmat qiladi.

Raqamli kompetentlik. “Raqamli vositalardan boshqaruvda samarali foydalanyapmanmi?” savoli orqali direktorning raqamli texnologiyalar, axborot tizimlari va sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish darajasi aniqlanishi mumkin.

Pedagogik liderlik. “Pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatyapman?” savoli orqali direktorning pedagogik jamoani rivojlantirishdagi roli tahlil qilinadi. Bunda pedagoglar fikri va kasbiy rivojlanish natijalari muhim dalil bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zini boshqarish. “Vaqtim va energiyamni qanday taqsimlayapman?” savoli orqali rahbarning vaqt menejmenti, ustuvorliklarni belgilash va ish rejimini tashkil etish ko‘nikmalari tahlil qilinadi.

Mustaqil ta’limning imkoniyatlari va shartlari

O‘zini-o‘zi rivojlantirish va mustaqil ta’limning muhim afzalligi rahbarning o‘z vaqti, maqsadi va ta’lim mazmunini kasbiy ehtiyojidan kelib chiqib belgilash imkoniyatidir. An’anaviy ta’limda ishtirokchilar ko‘pincha umumiy mazmun va vaqt doirasida o‘qitiladi. Mustaqil ta’limda esa direktor o‘zining real muammosiga mos resurs va o‘rganish strategiyasini tanlashi mumkin.

Biroq mustaqil ta’lim avtomatik ravishda yuqori samaradorlikni ta’minlamaydi. U ichki motivatsiya, o‘zini boshqarish, maqsad qo‘yish, vaqtni rejalashtirish, axborotni tanqidiy saralash va o‘z natijasini baholash ko‘nikmalarini talab qiladi.

Shu sababli maktab direktorlarini kasbiy rivojlantirish tizimida diagnostik vositalar, sifatli ta’lim resurslari banki, mentorlik va professional hamkorlik imkoniyatlarini yaratish muhim.

Formal ta’lim va mustaqil ta’limni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish maqsadga muvofiq emas. Malaka oshirish kurslari yangi g‘oya va metodlarni taqdim etishi, mustaqil ta’lim esa ularni chuqurlashtirishi va rahbarning individual ehtiyojlariga moslashtirishi mumkin. Shu bois formal ta’lim, mustaqil ta’lim, mentorlik, professional hamkorlik va refleksiyani o‘zaro bog‘liq mexanizmlar sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Maktab direktorining o‘zini-o‘zi rivojlantirishi, avvalo, o‘zini-o‘zi anglashdan boshlanadi. Rahbar o‘zining kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan jihatlarini xolis aniqlamas ekan, mustaqil ta’lim mazmunini ham aniq belgilashi qiyin.

Kasbiy diagnostika direktorning o‘zini-o‘zi rivojlantirish jarayonidagi bir martalik tadbir emas, balki muntazam amalga oshiriladigan jarayon bo‘lishi lozim. O‘z-o‘zini baholash, refleksiv savollar, SWOT-tahlil, 360° fikr-mulohaza, kasbiy portfolio va faoliyat natijalarini tahlil qilish usullarini uyg‘unlashtirish rahbarga o‘z kasbiy holatini kengroq baholash imkonini beradi.

Diagnostika natijasida aniqlangan ehtiyoj individual rivojlanish maqsadiga, undan keyin esa mustaqil ta’lim mazmuniga aylantiriladi. Bunda direktor o‘z kasbiy rivojlanishining passiv ishtirokchisi emas, balki uni rejalashtiruvchi, amalga oshiruvchi, baholovchi va qayta loyihalovchi faol subyektga aylanadi.

Shunday qilib, maktab direktorining o‘zini-o‘zi rivojlantirish mexanizmini:

“o‘zini-o‘zi anglash → diagnostika → ehtiyoj → maqsad → mustaqil ta’lim → amaliyot → natija → refleksiya → yangi ehtiyoj”

modeli asosida tashkil etish mumkin. Mazkur yondashuv direktorning individual kasbiy ehtiyojlarini aniqlash, mustaqil ta’limni maqsadli tashkil etish va o‘rganilgan bilimlarni real boshqaruv faoliyatiga tatbiq etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarori. “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”.

2. Hosseingholizadeh R., Tamadoni A., Bellibaş M. Ş. A systematic narrative review of principals' professional development: strategies, context, antecedents and outcomes. *International Journal of Educational Management*. 2026. Vol. 40, No. 4. P. 653–674.

3. Meyer A., Richter D. Longitudinal effects of a professional development program on principals’ leadership practices: results of a baseline latent change score model. *Professional Development in Education*. 2024.

4. Oberholzer L., Mestry R. Principals accelerate professional learning through mentoring to enable educators’ self-directed learning in diverse settings including rural public schools. *South African Journal of Education*. 2025. Vol. 45, Supplement 1.

5. Daminova Sh. K. “Menejerlik o‘quv kurslari” mazmunini takomillashtirish: tahlil va amaliy tavsiyalar. 1-qism. *Xalq ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar*. 2025.

6. Dhakal S., Lummis G. W., Jones A. Continuous professional development strategies of Nepali secondary principals: navigating challenges in changing times. *Journal of Educational Administration and History*. 2024. Vol. 56, No. 3. P. 335–353.

7. Mardonov Sh. Q. Pedagog kadrlarni ta’limiy qadriyatlar asosida tayyorlash va malakasini oshirishning pedagogik asoslari: pedagogika fanlari doktori ... diss. – Toshkent, 2006.

8. Radjabov S. B. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktorlarini tayyorlash, tanlash va tayinlash masalalari. *Xalq ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar*. 2025.

9. Collins C., Murphy R., Brown M. The power of coaching in the professional learning and development of school leaders: an ecological framework and critical insights from a systematic review. *Frontiers in Education*. 2025. Vol. 10.

10. Xudoyberdiyev E. U. Umumta’lim muassasalarini boshqarish strategiyasini ishlab chiqish mexanizmini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2025. – 168 b.

11. Darling-Hammond L., Wechsler M. E., Levin S., Leung-Gagné M., Tozer S., Kee Campoli A. *Developing Expert Principals: Professional Learning that Matters*. Routledge, 2024.

UDK 37.014.5:005.6

UMUMIY O‘RTA TA’LIM TASHKILOTLARIDA PEDAGOGIK MONITORING VA QAYTA ALOQA ASOSIDA BOSHQARUV QARORLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Umarov Baxodir Aripovich,
A. Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti yetakchi mutaxassisi,
13.00.07 — “Ta’limda menejment” ixtisosligi bo‘yicha mustaqil tadqiqotchi

Zamonaviy ta’lim boshqaruvida umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari faoliyati samaradorligini oshirish boshqaruv qarorlarining ishonchli va tizimli ma’lumotlarga asoslanishini talab etadi. Shu jihatdan pedagogik monitoring ta’lim jarayonidagi mavjud holatni aniqlash, erishilgan natijalarni baholash, muammolarni o‘z vaqtida aniqlash hamda keyingi boshqaruv vazifalarini belgilashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi [1; 2].

Pedagogik monitoringning amaliy ahamiyati faqat ma’lumotlarni yig‘ish yoki mavjud holatni qayd etish bilan cheklanmaydi. Monitoring natijalari tahlil, nazorat va qayta aloqa bilan uzviy bog‘langandagina ular pedagogik va boshqaruv faoliyatini takomillashtirish uchun zarur axborot manbaiga aylanadi. Shu sababli umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida monitoring natijalaridan qanday foydalanilayotgani, ular asosida qanday boshqaruv qarorlari qabul qilinayotgani hamda qayta aloqa qanday tashkil etilayotgani muhim pedagogik-boshqaruv masalasi hisoblanadi [4].

Surxondaryo viloyatida olib borilgan tajriba-sinov ishlarida pedagogik monitoring, metodik faoliyat va ta’lim sifati bilan bog‘liq jarayonlarda resurslardan foydalanishning muammoli nuqtalari hamda rivojlantirish ehtiyojlari o‘rganildi [3;5]. Tajriba-sinov doirasida moliya-xo‘jalik faoliyatini pedagogik menejment tamoyillari asosida boshqarish samaradorligini baholashning pedagogik mezonlari va ko‘rsatkichlari ishlab chiqildi [5].

Tajriba-sinov jarayonida maktab direktorlari, direktor o‘rinbosarlari, buxgalterlar va pedagoglar ishtirokida monitoring, raqamli nazorat, ta’lim sifati hamda pedagoglar faoliyatini yaxshilash masalalariga e’tibor qaratildi. Muammoli masalalarni muhokama qilishga yo‘naltirilgan yig‘ilishlar, seminar-treninglar, amaliy keyslar va reflektiv tahlildan foydalanildi.

Fikrimizcha, pedagogik monitoringning boshqaruvdagi ahamiyati aniqlangan holatni qayd etish bilangina emas, balki monitoring natijalarini tahlil qilish, qayta aloqa orqali mavjud muammolar va ehtiyojlarni aniqlash hamda olingan ma’lumotlardan keyingi boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanish bilan belgilanadi.

Shu nuqtayi nazardan, pedagogik monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqani bir-biridan ajratilgan jarayonlar sifatida emas, balki boshqaruv qarorlarini takomillashtirishga xizmat qiluvchi o‘zaro bog‘liq pedagogik boshqaruv jarayonlari sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Surxondaryo viloyatidagi tajriba-sinov ishlarida ham rejalashtirish, monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa bosqichlarini o‘zaro bog‘lashga alohida e’tibor qaratilgan.

Maqolaning maqsadi — Surxondaryo viloyatidagi umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida o‘tkazilgan diagnostik o‘rganish va pedagogik tajriba-sinov materiallari asosida pedagogik monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yoritish hamda ulardan boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanishning amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotimiz jarayonida Surxondaryo viloyatidagi umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida pedagogik monitoring va qayta aloqa asosida boshqaruv qarorlarini takomillashtirish masalalarini o‘rganishda diagnostik so‘rov, kuzatish, qiyosiy tahlil, pedagogik tajriba-sinov hamda matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot o‘zaro bog‘liq ikki bosqichda tashkil etildi.

Birinchi bosqichda umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida pedagogik monitoring, metodik faoliyat, boshqaruv qarorlarini qabul qilish va qayta aloqa holatini aniqlash maqsadida diagnostik o‘rganish olib borildi.

Ikkinchi bosqichda Surxondaryo viloyatining Denov tumanidagi 19- va 86-sonli, Sariosiyo tumanidagi 16- va 39-sonli, Boysun tumanidagi 46-sonli hamda Termiz shahridagi 9-sonli umumta’lim maktablarida pedagogik tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi. Tajriba-sinov ishlari 2025–2026-o‘quv yilida olib borildi [5].

Tajriba-sinov jarayonida rejalashtirish, monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa bosqichlarini o‘zaro bog‘lashga alohida e’tibor qaratildi [5]. Mazkur jarayonda monitoring natijalaridan keyingi boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanish, muammoli nuqtalarni aniqlash hamda rivojlantirish ehtiyojlarini belgilash nazarda tutildi.

Shuningdek, pedagogik monitoring natijalari metodik faoliyat, ta’lim sifati va resurslardan foydalanish bilan bog‘liq holda tahlil qilindi. Tajriba-sinov jarayonida maktab direktorlari, direktor o‘rinbosarlari, buxgalterlar va pedagoglar ishtirokida seminar-treninglar, muammoli masalalarni muhokama qilishga yo‘naltirilgan yig‘ilishlar, amaliy keyslar va reflektiv tahlildan foydalanildi.

Tajriba-sinov natijalari matematik-statistik usullar asosida qayta ishlanib, nazorat va tajriba guruhlari ko‘rsatkichlari qiyosiy tahlil qilindi.

Surxondaryo viloyatida o‘tkazilgan diagnostik o‘rganish va pedagogik tajriba-sinov natijalari umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida pedagogik monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa jarayonlarining tashkil etilish holatini baholash imkonini berdi.

Onlayn diagnostik o‘rganish natijalariga ko‘ra, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarlarining 71,8 foizi pedagogik monitoring ta’lim sifati

va o‘quvchilar natijadorligini oshirishga ta’sir ko‘rsatishini qayd etgan. Respondentlarning 73,9 foizi monitoring natijalari asosida pedagogik qarorlar doimiy qabul qilinishini, 82,3 foizi pedagogik monitoring natijalari muntazam tahlil qilinishini bildirgan.

Metodik birlashma rahbarlarining 62,5 foizi pedagogik monitoring o‘qituvchilar faoliyatini takomillashtirishga ta’sir ko‘rsatishini, 26,1 foizi qisman ta’sir ko‘rsatishini qayd etgan. Shunday qilib, ushbu respondentlarning 88,6 foizi pedagogik monitoring bilan o‘qituvchilar faoliyatini takomillashtirish o‘rtasida to‘liq yoki qisman bog‘liqlik mavjudligini bildirgan.

Tajriba-sinov jarayonida rejalashtirish → monitoring → tahlil → nazorat → qayta aloqa bosqichlarining o‘zaro bog‘liqligiga alohida e’tibor qaratildi [5]. Monitoring va nazorat natijalaridan muammoli nuqtalarni aniqlash, rivojlantirish ehtiyojlarini belgilash hamda keyingi boshqaruv qarorlarini muvofiqlashtirishda foydalanildi.

Pedagogik monitoring natijalari metodik faoliyat va ta’lim sifati bilan bog‘liq holda tahlil qilindi. Tajriba-sinov jarayonida resurslardan foydalanishdagi muammoli nuqtalar hamda rivojlantirish ehtiyojlari aniqlashtirildi. Shuningdek, maktab direktorlari, direktor o‘rinbosarlari, buxgalterlar va pedagoglar ishtirokida seminar-treninglar, amaliy keyslar hamda reflektiv tahlilga asoslangan ishlar amalga oshirildi.

Tajriba va nazorat guruhlari ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili natijasida moliyaviy rejalashtirish aniqligi, resurslardan foydalanish samaradorligi, monitoring va nazorat, pedagogik natijadorlik hamda boshqaruv samaradorligi bo‘yicha ijobiy o‘zgarishlar qayd etildi.

Tadqiqotimiz natijalariga ko‘ra, pedagogik monitoring natijalarini muntazam tahlil qilish, aniqlangan muammolar bo‘yicha qayta aloqani tashkil etish va olingan ma’lumotlardan boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanish o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida namoyon bo‘ldi.

Mazkur jarayonning mantiqiy ketma-ketligi quyidagicha ifodalanadi: pedagogik monitoring → tahlil → nazorat → qayta aloqa → boshqaruv qarori → takomillashtirish.

Olingan natijalar umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida pedagogik monitoringni faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki boshqaruv qarorlarini takomillashtirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik boshqaruv vositasi sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Onlayn diagnostik o‘rganish natijalari pedagogik monitoring, uning natijalarini muntazam tahlil qilish hamda ular asosida pedagogik va metodik qarorlar qabul qilish o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Bu holat monitoring natijalaridan faqat mavjud vaziyatni qayd etish uchun emas, balki ta’lim jarayoni va pedagoglar faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan boshqaruv qarorlarini asoslashda foydalanish muhimligini anglatadi.

Pedagogik monitoring natijalari tahlil, nazorat va qayta aloqa bilan uzviy bog‘langandagina ularning amaliy boshqaruv ahamiyati kuchayadi. Aks holda monitoring mavjud holatni qayd etish bilan cheklanib, aniqlangan muammolarni

bartaraf etish va keyingi boshqaruv qarorlarini takomillashtirish uchun yetarli asos yaratmaydi.

Surxondaryo viloyatidagi tajriba-sinov jarayonida rejalashtirish, monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa bosqichlarining o‘zaro bog‘liqligiga e’tibor qaratilgani mazkur jarayonlarni yagona boshqaruv tizimi sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi [5].

Fikrimizcha, pedagogik monitoringning boshqaruvdagi samaradorligi monitoring natijalarining o‘zida emas, balki ularni tahlil qilish, qayta aloqa orqali mavjud muammolar va ehtiyojlarni aniqlash hamda ushbu ma’lumotlardan keyingi boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanish bilan belgilanadi.

Mazkur yondashuvda qayta aloqa alohida ahamiyat kasb etadi. Qayta aloqa orqali monitoring va tahlil natijalari maktab rahbariyati, pedagoglar hamda metodik birlashmalar faoliyati bilan bog‘lanadi. Bu esa aniqlangan muammolarni muhokama qilish, ularning sabablarini aniqlash va tegishli boshqaruv choralarini belgilash imkonini beradi.

Tajriba-sinov jarayonida maktab direktorlari, direktor o‘rinbosarlari, buxgalterlar va pedagoglarning o‘zaro hamkorligiga e’tibor qaratilgani pedagogik monitoring natijalarini boshqaruv amaliyotiga tatbiq etishda hamkorlikning muhimligini ko‘rsatadi. Seminar-treninglar, amaliy keyslar va reflektiv tahlildan foydalanish mazkur jarayonning amaliy yo‘naltirilganligini kuchaytirishga xizmat qildi.

Shu nuqtayi nazardan, pedagogik monitoring va qayta aloqa asosida boshqaruv qarorlarini takomillashtirish jarayonining mantiqiy ketma-ketligi quyidagicha ifodalanadi: pedagogik monitoring → tahlil → nazorat → qayta aloqa → boshqaruv qarori → takomillashtirish.

Mazkur ketma-ketlik pedagogik monitoring natijalaridan ta’lim sifati, metodik faoliyat va boshqaruv samaradorligini oshirishda foydalanish uchun zarur bo‘lgan o‘zaro bog‘liqlikni ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida pedagogik monitoring va qayta aloqani boshqaruv qarorlarini takomillashtirishga xizmat qiluvchi o‘zaro bog‘liq pedagogik boshqaruv jarayonlari sifatida tashkil etish muhimligini ko‘rsatdi.

Onlayn diagnostik o‘rganish natijalari pedagogik monitoringning ta’lim sifati va pedagoglar faoliyatini takomillashtirishdagi ahamiyatini, shuningdek, monitoring natijalarini muntazam tahlil qilish hamda ular asosida pedagogik va metodik qarorlar qabul qilish zarurligini ko‘rsatdi.

Pedagogik monitoringning boshqaruvdagi samaradorligi faqat ma’lumotlarni yig‘ish va mavjud holatni qayd etish bilan emas, balki olingan natijalarni tahlil qilish, aniqlangan muammo va ehtiyojlar yuzasidan qayta aloqani tashkil etish hamda ushbu ma’lumotlardan keyingi boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda foydalanish bilan belgilanadi.

Surxondaryo viloyatida o‘tkazilgan tajriba-sinov jarayonida rejalashtirish, monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa bosqichlarining o‘zaro bog‘liqligiga e’tibor

qaratildi [5]. Pedagogik monitoring natijalarini metodik faoliyat, ta’lim sifati va boshqaruv jarayonlari bilan bog‘lashga yo‘naltirilgan ishlar amalga oshirildi.

Tajriba-sinov jarayonida maktab direktorlari, direktor o‘rinbosarlari, buxgalterlar va pedagoglarning o‘zaro hamkorligi, seminar-treninglar, amaliy keyslar hamda reflektiv tahlildan foydalanish monitoring natijalarini amaliy boshqaruv faoliyati bilan bog‘lash imkonini berdi.

Shu asosda pedagogik monitoring va qayta aloqa asosida boshqaruv qarorlarini takomillashtirishning mantiqiy ketma-ketligi quyidagicha umumlashtiriladi: pedagogik monitoring → tahlil → nazorat → qayta aloqa → boshqaruv qarori → takomillashtirish.

Mazkur ketma-ketlikda qayta aloqa monitoring natijalarini boshqaruv qarorlari bilan bog‘lovchi muhim bo‘g‘in sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa aniqlangan muammolarni o‘z vaqtida tahlil qilish, tegishli boshqaruv choralarini belgilash hamda pedagogik va metodik faoliyatni izchil takomillashtirib borish imkonini beradi.

Shunday qilib, pedagogik monitoring, tahlil, nazorat va qayta aloqa o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlash umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida boshqaruv qarorlarining asoslanganligini kuchaytirish, metodik faoliyatni takomillashtirish hamda ta’lim sifatini oshirishga yo‘naltirilgan pedagogik boshqaruvni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son “2022–2026-yillarda xalq ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. OECD. The Funding of School Education: Connecting Resources and Learning. OECD Reviews of School Resources. Paris: OECD Publishing, 2017.

4. UNESCO International Institute for Educational Planning. Monitoring and Evaluation: How Will We Know What We Have Done? UNESCO-IIEP.

5. Surxondaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta’limi boshqarmasi. Umarov B.A.ning “Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarining moliya-xo‘jalik faoliyatini boshqarish mexanizmini takomillashtirish” mavzusidagi dissertatsiyasi bo‘yicha o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari to‘g‘risida dalolatnoma. 2026-yil 2-iyul, 01-4500-son.

UDK 316.356.2:316.74

ARAB OILALARIDA GENDER ROLLARI VA QADRIYATLAR TIZIMI

Arzumetova Zarifa Sayfiddinovna,
mustaqil tadqiqotchi

Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) — arab mamlakatlari orasida oila institutiga alohida e’tibor qaratiladigan davlatlardan biridir. Arab jamiyatida oila muqaddas hisoblanadi, uning diniy, madaniy va huquqiy asoslari tarixiy jarayonlarda shakllanib, zamonaviy huquqiy tizim bilan uyg‘unlashgan holda faoliyat yuritadi. Mamlakatda oilaning ijtimoiy asoslari diniy va an’anaviy qadriyatlarga bog‘liq holda shakllangan bo‘lib, u jamiyatning asosiy tayanch instituti sifatida qabul qilinadi. Arab mentalitetida oila nafaqat shaxsiy hayotning markazi, balki jamiyatda barqarorlik va tartib asosidir. Oilaning barqarorligi butun jamiyatdagi mustahkamlik, qonunbuzarlikning past darajasi va iqtisodiy o‘sish bilan chambarchas bog‘liq.

BAA jadal iqtisodiy taraqqiyotga erishgan holda, an’anaviy islomiy qadriyatlarga tayangan jamiyat sifatida o‘zining madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini asrab qolmoqda. Amirliklarda oila — jamiyatning asosiy instituti bo‘lib, u diniy, ijtimoiy va madaniy jihatdan katta ahamiyatga ega. Oila faqat shaxsiy munosabatlar majmuasi emas, balki ijtimoiy barqarorlik va shaxs tarbiyasining asosi hisoblanadi.

Islom dini BAA jamiyatidagi barcha ijtimoiy munosabatlarni, xususan, oila qurish va uni saqlashga oid qoidalarni belgilab beradi. Oilaviy hayot Qur’on va Sunnat asosida tashkil etilgan bo‘lib, har bir a’zo o‘z burch va mas’uliyatini biladi. Ayol kishi oilada hurmatga ega bo‘lib, bolalar tarbiyasi, uy-ro‘zg‘or va ma’naviy muhitni saqlash uning asosiy vazifalaridandir.

BAAda nikoh faqat shaxsiy qaror emas, balki oilaviy kelishuv natijasida amalga oshadi. Nikohdan oldingi muhokamalarda ikki oila o‘rtasidagi munosabatlar, qudalik, moliyaviy holat va diniy moslik kabi omillar ko‘rib chiqiladi. Nikoh shartnomasi imom yoki notarius huzurida tuziladi va uni ikki guvoh tasdiqlaydi. Bu shartnomada mahr, ya’ni erkak tomonidan ayolga beriluvchi moliyaviy sovg‘a ko‘rsatiladi.

Ayol o‘ziga ma’qul kelmagan turmush qurish taklifini rad etish huquqiga ega. Bu, ayniqsa, zamonaviy BAAda huquqiy jihatdan kafolatlangan. Biroq, an’analarga ko‘ra, turmush qurish haqidagi so‘nggi qaror ko‘pincha ota-ona va qarindoshlar bilan maslahatlashilgandan so‘ng qabul qilinadi.

Nikoh shartnomasi imzolangandan so‘ng, ko‘pincha nikoh marosimini o‘tkazish ko‘p ortga surilmaydi. Biroq, to‘y bo‘lgunicha, kuyov kelinni faqat qarindoshlari ishtirokidagina ko‘rishi mumkin. BAAda oilaviy munosabatlar tegishli qonun asosida tartibga solinadi. Nikoh islomiy shartlarga muvofiq amalga oshiriladi. Nikohda erkak

va ayolning roziligi, mahr (ko‘pincha pul yoki qimmatbaho buyum, taqinchoq, mol-mulk), guvohlar ishtiroki talab etiladi.

To‘y marosimlari keng miqyosda nishonlanadi va ko‘p hollarda haftaning bir necha kuni davom etadi. Sunnatga muvofiq, erkaklar va ayollar uchun alohida tantanalar tashkil etiladi. Marosimda mehmonlar uchun hashamatli taomlar taklif qilinadi, bu esa kelin-kuyovning ijtimoiy maqomi va oilasining saxiyligini ko‘rsatadi. Tadbir, tantanalarda spirtli ichimliklar taqiqlangan bo‘lib, ammo qahva va xurmo asosiy taklif etiladigan mahsulotlardir.

BAAda ayollar oilada katta hurmatga ega. Ularning huquqlari shariat va davlat qonunchiligi bilan himoyalangan. Keyingi yillarda Amirliklarda ayollar oliy ta’lim olish, ilm-fan, tadbirkorlik bilan shug‘ullanish va davlat xizmatiga kirish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Shu bilan birga, ko‘pchilik xotin-qizlar nikohdan so‘ng, agar ular turmush o‘rtog‘ining topish-tutishi imkon bersa, ishlamaslikni ma’qul ko‘radilar.

Arab oilasida ayol kamsitiladi, degan stereotip ham mavjud, ammo bu fikr asosga ega emas. Muhim qarorlarni qabul qilishda ayol o‘z fikrini bildirish huquqiga egadir. Arab erkagi uchun bir necha xotinga ega bo‘lish oson emas, chunki har bir xotin uchun alohida uy qurish, ularni bir-biridan kam qilmay, ta’minlab qo‘yish kerak. Ko‘pincha, BAAda erkak faqat bir xotinga ega bo‘ladi va oila ancha sekulyar (dunyoviy) turmush tarziga xos hayot kechiradi. Islomda to‘rtta ayolgacha uylanish ruxsat etilgan bo‘lsa-da, bu amaliyot BAAda keng tarqalmagan. Moliyaviy mas’uliyat, har bir xotinga alohida uy-joy, teng moliyaviy ta’minlash talablari ko‘pxotinlikni cheklab qo‘yadi. Ko‘pincha bu amaliyot boy shayxlar va yuqori maqomga ega insonlar hayotida uchraydi.

Taloq va ajrashish. Taloq islomiy qonunlar asosida amalga oshiriladi, ammo ayol uchun ham sud orqali ajrashish imkoniyati bor. Sud bola tarbiyasi, moddiy ta’minot, vasiylik va boshqa masalalarni hal qiladi. Nikoh paytida mahrni berish majburiy hisoblanadi. Ajrashgan holatda ayolga nafaqa va farzandlar uchun ta’minot belgilanadi. Vasiylik aksar hollarda onaga beriladi, ammo otaning moliyaviy mas’uliyati saqlanadi.

Ta’kidlanganidek, ajralish BAAda islomiy qonunlar asosida amalga oshiriladi. Erkak bir tomonlama “taloq” deyish orqali nikohni bekor qilishi mumkin, biroq davlat sudlari bu jarayonni ham tartibga solgan. Ayol ham ayrim hollarda — erining ta’minotsizligi, jismoniy zo‘ravonlik yoki u bilan yashashning imkonsizligi kabi holatlarda — sudga murojaat etib ajralish huquqiga ega. Bu “fash an-nikoh” deb ataladi. “Xulu’” esa ayol tashabbusiga ko‘ra nikohni bekor qilish bo‘lib, bunda erning roziligi talab etiladi va bu holda ayol mahrdan voz kechadi.

BAA jamiyatida oila qadriyatlar markazida turadi. Diniy, madaniy va ijtimoiy jihatdan ayolning roli yuqori baholanadi. Urf-odat va an’analar globallashuv bosimi ostida ayrim o‘zgarishlarga uchrayotgan bo‘lsa-da, oilaviy qadriyatlar va ijtimoiy intizom o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Shu bois BAA tajribasi zamonaviylik va an’ananing muvozanatli uyg‘unligi namunasi sifatida o‘rganishga arziydi.

Arab oilasi, arab ayollari haqida gap ketganda, ko‘pincha stereotiplar ta’sirida harakat, haram va unda burqaga o‘ralgan ayollar tasavvur qilinadi. Ammo mahalliy oilalarning turmush tarzi va an’analariga diqqat bilan nazar tashlansa, bu tasavvur xato ekaniga ishonch hosil qilish mumkin.

Amirliklar qonunchiligi va siyosatining asosi islom dini hisoblanadi. Oila uchun asosiy qonun – bu Qur’on qonunlari va taqiqlariga asoslangan shariatdir. Tarixiy jihatdan arablar ko‘chmanchi qabilalar tarzida yashagan, klanlarga bo‘lingan, shuning uchun ular uchun oilaviy va qarindoshlik aloqalari muqaddas hisoblanadi.

Amirlik hukumati dinlararo bag‘rikenglik, tolerantlikni namoyon etib, boshqa dinlarga ham ruxsat bergan bo‘lsa-da, aholining deyarli 100 foizi islom diniga e’tiqod qiladi.

Musulmon oilalarda qiz farzandli bo‘lish foydalidir, chunki kuyov tomoni kelin tomoniga “qalin” to‘lashi kerak, bu miqdori anchagina katta mablag‘ni tashkil etishi mumkin.

Arab an’analarida bir necha avlod vakillari yashaydigan oila asosiy rol o‘ynaydi. Bu modelda bir necha avlod vakillari bir xonadonda yoki yaqin joylashgan uylarda yashab, o‘zaro yordam va maslahat asosida hayot kechiradilar. Ota-ona, bobo-momo, farzandlar va hatto amaki, tog‘a kabi yaqin qarindoshlar hayotda muhim qarorlar qabul qilishda ishtirok etadi. Bu turdagi munosabatlar oilaviy hamjihatlik va mas’uliyat tuyg‘usini shakllantiradi.

Shuningdek, BAAda oilaning ijtimoiy funksiyalari orasida bolalarni tarbiyalash, ularga axloqiy, diniy va madaniy qadriyatlarni yetkazish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Musulmon oilalarida bolalarga Qur’oni karim, payg‘ambar hayoti va sunnatlari asosida ta’lim berish qadimdan hurmatli vazifa sifatida qaraladi.

Oilaning ijtimoiy rolini kuchaytirish maqsadida BAA hukumati turli ijtimoiy dasturlar, oilaviy maslahat markazlari va nikohdan oldingi maslahat xizmatlarini yo‘lga qo‘ygan. Ushbu xizmatlar orqali oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, ajrimlarni kamaytirish, bolalar huquqlarini himoya qilish va ona-bola salomatligini yaxshilash maqsad qilingan.

Qayd etish joizki, BAAdagi oilaning ijtimoiy ahamiyati nafaqat diniy asoslarda, balki davlatning faol ijtimoiy siyosatida ham o‘z ifodasini topgan. Shu bois, oila – jamiyatni barqaror, sog‘lom va ma’naviy jihatdan mukammal holda saqlab turishda hal qiluvchi institut hisoblanadi.

BAAda ham oilaga jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida qaraladi. Er va xotin o‘rtasidagi munosabatlar mehr, rahm-shafqat va o‘zaro hurmatga asoslanishi kerak. Farzand tarbiyasi — ota-onaning muqaddas burchi hisoblanib, tarbiyada oilaviy an’analarga, ota-bobolarga hurmat, keksa avlod vakillarining qarorlariga itoat qilishga katta e’tibor qaratiladi.

G‘ayridin, musulmon bo‘lmagan fuqarolar o‘z mamlakati qonunlariga asoslangan ravishda nikoh va ajrashishni amalga oshirishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, BAAda oila nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy, diniy va madaniy jihatdan ham davlat siyosatida markaziy o‘rin tutadi. Islom qoidalari asosida insonlar, ayniqsa, er-xotin, ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar mustahkamlanadi. Davlat qonunlari va sud tizimi esa bu munosabatlarning huquqiy jihatdan maqsadga muvofiq bo‘lishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdusamatov H.U. Nikohdan tashqari munosabatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Avtoref. diss. ... psixol. fan. bo‘yicha fals. dok. (PhD). – Toshkent, 2019. – 21 b.;
2. Niyozmetova G. O‘zbek oilalarida er-xotinlik munosabatlari dinamikasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Avtoref. diss. ... psixol. fan. nomz. – Toshkent, 2010. – 24 b.;
3. Rasuleva N.Z. Qayta nikohga kirish motivatsiyasining ijtimoiy va etnopsixologik xususiyatlari. Avtoref. diss. ... psixol. fan. bo‘yicha fals. dok. (PhD). – Toshkent, 2020. – 21 b.;
4. Saidov A.I. Oilada yoshlarning sog‘lom turmush tarzi to‘g‘risidagi tasavvurlari shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Avtoref. diss. ... psixol. fan. bo‘yicha fals. dok. (PhD). – Toshkent, 2022. – 24 b.;
5. Qodirov U.D. Konsagvin nikohning ijtimoiy-psixologik sabablari va oqibatlari. “Fan va ta’lim yangiliklari” jurnali, 2026-yil 5-son, 8–16-betlar.

UDK 159.9:616.89-008.441.3

GIYOHVANDLIKKA CHALINGAN SHAXSLARGA PSIXOLOGIK YORDAM KO‘RSATISH

Qodirov G‘ayrat Umarali o‘g‘li,
mustaqil tadqiqotchi

Giyohvandlik zamonaviy jamiyatning dolzarb tibbiy, ijtimoiy va psixologik muammolaridan biridir. Narkotik moddalarni muntazam iste’mol qilish shaxsning jismoniy salomatligi bilan bir qatorda, uning psixologik holati, oilaviy va ijtimoiy munosabatlari hamda mehnat faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli giyohvandlikni davolash va reabilitatsiya qilishda faqat tibbiy yondashuv bilan cheklanmasdan, kompleks psixologik va ijtimoiy yordamni tashkil etish muhimdir.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO) hamda BMTning Giyohvand moddalar va jinoyatchilik bo‘yicha boshqarmasi tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro standartlarda giyohvandlik bilan bog‘liq buzilishlarni davolash individual ehtiyojlarga moslashtirilgan, uzluksiz va ilmiy dalillarga asoslangan xizmatlar tizimi sifatida tashkil etilishi ta’kidlanadi. Shu nuqtai nazardan, psixologik yordam shaxsning individual xususiyatlari, motivatsiyasi, oilaviy va ijtimoiy muhitini hisobga olgan holda olib borilishi lozim.

Psixologik yordamning dastlabki yo‘nalishi shaxsning muammoga munosabati va o‘zgarishga tayyorgarligini aniqlashdan iborat. Motivatsion intervyu shaxsning ichki motivatsiyasini kuchaytirish, o‘zgarishga nisbatan ikkilanishlarini kamaytirish va davolanish jarayoniga jalb etishda qo‘llanilishi mumkin. Keyingi bosqichda kognitiv-xulqiy terapiya yordamida narkotik moddalarni iste’mol qilishga undovchi disfunksional fikrlar, salbiy emotsiyalar va muammoli xulq-atvor strategiyalari bilan ishlanadi. Stressni boshqarish, emotsional holatni tartibga solish va yuqori xavfli vaziyatlarni aniqlash ko‘nikmalarini rivojlantirish relapslarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Giyohvandlik ko‘pincha oilaviy va ijtimoiy munosabatlarning buzilishi bilan kechadi. Shu sababli oilaviy psixologik yordam, sog‘lom muloqotni tiklash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish va shaxsning jamiyatga qayta moslashuvini ta’minlash reabilitatsiyaning muhim tarkibiy qismlaridir. Ayniqsa, yoshlar bilan ishlashda oila, ta’lim muassasasi va psixologik xizmat o‘rtasidagi hamkorlik muhim hisoblanadi.

Psixologik yordamning samaradorligini baholashda motivatsiya darajasi, psixologik holatning barqarorlashuvi, stress va xavotirning kamayishi, ijtimoiy moslashuvning yaxshilanishi, oilaviy munosabatlarning tiklanishi hamda narkotik

moddalarni qayta iste’mol qilish xavfining kamayishi kabi mezonlardan foydalanish mumkin.

Giyohvandlikka chalingan shaxslar bilan psixologik ishlashda **individual yondashuv** alohida ahamiyatga ega. Chunki narkotik moddalarni iste’mol qilish sabablari, davomiyligi, shaxsning psixologik xususiyatlari, oilaviy muhiti va ijtimoiy sharoiti har bir insonda turlicha namoyon bo‘ladi. Shu sababli barcha shaxslar uchun yagona psixologik yordam dasturidan foydalanish kutilgan natijani bermasligi mumkin. Dastlabki bosqichda shaxsning psixologik holati, motivatsiyasi, stress va xavotir darajasi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari hamda relaps xavfini baholash zarur.

Psixologik diagnostika natijalari asosida individual reabilitatsiya dasturini ishlab chiqish mumkin. Bunda shaxsning mavjud muammolari bilan bir qatorda, uning kuchli tomonlari va psixologik resurslarini ham aniqlash muhimdir. Psixologik yordam jarayonida shaxsga nisbatan salbiy munosabat yoki tamg‘alashdan qochish, uning sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish hamda maxfiylik tamoyiliga rioya qilish zarur. Bunday yondashuv psixolog va mijoz o‘rtasida ishonchli munosabat shakllanishiga xizmat qiladi.

Giyohvandlikdan tiklanish jarayonida **relapslarning oldini olish** ham muhim vazifalardan biridir. Shaxsning narkotik moddalarni qayta iste’mol qilishiga stress, kuchli salbiy emotsiyalar, oilaviy nizolar, avvalgi iste’mol bilan bog‘liq muhit yoki ijtimoiy bosim sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois psixologik yordam jarayonida yuqori xavfli vaziyatlarni oldindan aniqlash, ularga nisbatan muqobil xulq-atvor strategiyalarini shakllantirish va stressni konstruktiv boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratish lozim. Relaps sodir bo‘lgan taqdirda uni faqat muvaffaqiyatsizlik sifatida emas, balki qayta iste’mol qilishga olib kelgan psixologik va ijtimoiy omillarni aniqlash imkoniyati sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Shuningdek, **oilaning qo‘llab-quvvatlashi** shaxsning tiklanishida muhim ijtimoiy resurs hisoblanadi. Giyohvandlik natijasida oilada ishonchsizlik, nizolar va emotsional uzoqlashish yuzaga kelishi mumkin. Oilaviy psixologik maslahat orqali oila a’zolariga giyohvandlikning psixologik xususiyatlarini tushuntirish, sog‘lom muloqotni shakllantirish va shaxsni qo‘llab-quvvatlashning konstruktiv usullarini o‘rgatish mumkin. Ayniqsa, yoshlar bilan ishlashda ota-ona, ta’lim muassasasi va psixologik xizmatning hamkorligi profilaktika va reabilitatsiya jarayonining samaradorligini oshiradi.

Giyohvandlikka chalingan shaxsning **jamiyatga qayta moslashuvi** ham psixologik yordamning muhim natijalaridan biridir. Reabilitatsiya jarayonida shaxsning ta’lim olish, mehnat qilish, oilaviy va ijtimoiy munosabatlarni tiklash imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlash zarur. Bunda psixolog shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchini tiklash, maqsad qo‘yish, mas’uliyatni his qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Ijtimoiy moslashuvning

yaxshilanishi shaxsning sog‘lom turmush tarziga qaytishi va uzoq muddatli tiklanish imkoniyatlarini oshiradi.

Shu jihatdan, giyohvandlikka chalingan shaxslarga psixologik yordamni bir martalik maslahat sifatida emas, balki **uzluksiz va bosqichma-bosqich kechadigan reabilitatsion jarayon** sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq. Dastlab diagnostika va motivatsiya bilan ishlash, keyinchalik psixoterapevtik yordam, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy moslashuv va relaps profilaktikasini izchil amalga oshirish zarur. Bunday kompleks yondashuv shaxsning nafaqat narkotik moddadan voz kechishiga, balki uning psixologik va ijtimoiy hayotini qayta tiklashga xizmat qiladi.

Giyohvandlikka chalingan shaxslarga psixologik yordam psixodiagnostika → motivatsiyani shakllantirish → psixoterapiya → oilaviy va ijtimoiy reabilitatsiya → relaps profilaktikasi ketma-ketligida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Psixologik yordamning asosiy maqsadi narkotik moddalarni iste’mol qilishni to‘xtatish bilan cheklanmasdan, shaxsning psixologik barqarorligini tiklash, sog‘lom xulq-atvor strategiyalarini shakllantirish va ijtimoiy hayotga qaytishini ta’minlashdan iborat.

Shuningdek, psixolog, narkolog, psixiatr, ijtimoiy xodim va oila a’zolarining multidissiplinar hamkorligini yo‘lga qo‘yish, individual reabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish va relapslarning oldini olishga qaratilgan psixologik treninglarni tashkil etish tavsiya etiladi. Giyohvandlik bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etishda tibbiy davolash, psixologik yordam va ijtimoiy reabilitatsiyaning o‘zaro uyg‘unligi shaxsning uzoq muddatli tiklanishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. World Health Organization. International Standards for the Treatment of Drug Use Disorders: Revised Edition Incorporating Results of Field-Testing. Geneva: WHO, 2020.
2. United Nations Office on Drugs and Crime & World Health Organization. International Standards for the Treatment of Drug Use Disorders.
3. Boness C. L., Votaw V. R., Schwebel F. J., Moniz-Lewis D. I. K., McHugh R. K., Witkiewitz K. An evaluation of cognitive behavioral therapy for substance use disorder: A systematic review. Clinical Psychology: Science and Practice. 2023. Vol. 30(2). P. 129–142.
4. Brown H. D., DeFulio A. Contingency management for the treatment of methamphetamine use disorder: A systematic review. Drug and Alcohol Dependence. 2020. Vol. 216. 108307.
5. Hartnett D., Carr A., Hamilton E., O'Reilly G. The effectiveness of functional family therapy for adolescent behavioral and substance misuse problems: A meta-analysis. Family Process. 2017. Vol. 56(3). P. 607–619.
6. Mamajonova Sh. K. O‘smirlarda addiktiv xulq shakllanishining ijtimoiy-psixologik jihatlari. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. 2023. Vol. 3(5). P. 173–178.

7. Yuldasheva O. X. Ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar o‘smirlik davrida addiktiv xulqni shakllantiruvchi omil sifatida. Tadqiqotlar: jahon ilmiy-metodik jurnali. 2025.

8. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

9. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

10. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK 37.048.4:159.9

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA 9-SINF O‘QUVCHILARINI KASBGA TAYYORLASHDA NIZOLI VAZIYATLARGA PSIXOLOGIK YONDASHUVNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK OMILLARI

Alibekov Sherali Aybekovich,
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasi rivojlanayotgan hozirgi davrda o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish masalasi mehnat munosabatlarini samarali tashkil etishning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, umumiy o‘rta ta’limning 9-sinf bosqichida o‘quvchining kelajakdagi kasbiy faoliyatiga oid tasavvurlarini shakllantirish, uning qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlash hamda mustaqil kasbiy qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasb tanlash jarayonida o‘quvchida «Qaysi kasbni tanlash kerak?», «Mening qobiliyatlarim qaysi kasbga mos?», «Ota-onamning xohishiga amal qilaymi yoki o‘z qiziqishlarimni ustun qo‘yaymi?» kabi savollar yuzaga kelishi tabiiy. Bundan tashqari, zamonaviy kasblarning ko‘payishi, mehnat bozoridagi o‘zgarishlar, ayrim kasblarga talabning ortishi yoki kamayishi ham o‘quvchining kasbiy tanloviga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli kasbga yo‘naltirish jarayonida nafaqat kasblar haqida axborot berish, balki kasbiy tanlov bilan bog‘liq nizoli va muammoli vaziyatlarni psixologik jihatdan to‘g‘ri hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish ham zarur.

9-sinf o‘quvchilarida kasbiy tayyorgarlikni quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlar asosida tashkil etish mumkin: kasbiy motivatsiya + o‘zini o‘zi anglash + psixologik barqarorlik + kommunikativ kompetentlik + muammoli vaziyatda qaror qabul qilish + refleksiya = kasbiy tayyorgarlik. Mazkur komponentlarning uyg‘unligi o‘quvchining kelajakdagi kasbini ongli ravishda tanlashi, kasbiy muhitda yuzaga keladigan ziddiyatlarni tushunishi va ularni konstruktiv tarzda hal qilishiga zamin yaratadi.

Integrativ yondashuv o‘quvchining kasbiy tayyorgarligini faqatgina muayyan kasbga oid bilimlar bilan cheklab qo‘ymasdan, uning shaxsiy, ijtimoiy-psixologik va kommunikativ kompetensiyalarini ham rivojlantirishni nazarda tutadi. Bunday yondashuvda kasbga yo‘naltirish jarayoni psixologiya, pedagogika, kasb etikasi, kommunikatsiya va amaliy faoliyat elementlarining o‘zaro uyg‘unligi asosida tashkil etiladi.

Kasbiy faoliyatning deyarli barcha sohalarida turli shakldagi nizoli vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, shifokor va bemor, o‘qituvchi va o‘quvchi, rahbar va xodim, sotuvchi va mijoz, muhandis va ishchi o‘rtasidagi munosabatlarda manfaatlar, qarashlar yoki ehtiyojlarning mos kelmasligi nizoga sabab bo‘lishi mumkin. Shu

nuqtayi nazardan, maktab davridayoq o‘quvchilarda nizoli vaziyatlarni tahlil qilish, suhbatdoshni tinglash, hissiy holatni boshqarish va maqbul yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Kasbiy motivatsiyani shakllantirishda o‘quvchining tanlagan kasbiga bo‘lgan qiziqishi bilan bir qatorda, ushbu kasbning mazmuni, mas’uliyati va kasbiy faoliyat jarayonida uchrashi mumkin bo‘lgan muammolar haqida real tasavvurga ega bo‘lishi muhim. Masalan, tibbiyot kasbini tanlayotgan o‘quvchi shifokor faoliyatini faqat bemorlarni davolash bilan bog‘lamasdan, kasalliklarning oldini olish, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, murakkab vaziyatlarda tezkor va mas’uliyatli qaror qabul qilish, bemor va uning yaqinlari bilan samarali muloqot qilish kabi jihatlar bilan birgalikda tasavvur qilishi lozim. Shu orqali kasbga nisbatan realistik va mas’uliyatli munosabat shakllanadi.

Kasbiy vaziyatlarni o‘quv mashg‘ulotlariga kiritishda keys-stadi metodidan foydalanish samarali vositalardan biri hisoblanadi. Keys metodi o‘quvchilarga real yoki shartli kasbiy vaziyatni tahlil qilish, nizoning sabablarini aniqlash, turli tomonlarning pozitsiyasini baholash va konstruktiv yechim ishlab chiqish imkonini beradi.

Masalan, shifokor kasbiga oid quyidagi vaziyatni ko‘rib chiqish mumkin. Shifokor bemorga davolanish tartibiga qat’iy rioya qilish zarurligini tushuntiradi. Bemor esa internet va boshqa manbalardan o‘qigan ma’lumotlariga asoslanib, shifokorning tavsiyalariga shubha bildiradi. Mazkur vaziyatdagi asosiy nizo sababi ishonchsizlik va turli qarashlarning to‘qnashuvidir. O‘quvchilarga shifokor bunday vaziyatda qanday munosabat bildirishi, bemor bilan bahslashish o‘rniga qanday muloqot usulidan foydalanishi va nizoni qanday konstruktiv tarzda hal qilishi mumkinligi haqida savollar beriladi. Kutiladigan yechim shundan iboratki, shifokor bemorning fikrini tinglashi, uning xavotirlarini tushunishi va tibbiy tavsiyalarni sodda hamda tushunarli dalillar asosida izohlashi kerak.

O‘qituvchi kasbiga oid keysda esa o‘qituvchi o‘quvchiga past baho qo‘yadi. O‘quvchi o‘zini yaxshi tayyorlangan deb hisoblab, bahoni adolatsiz deb biladi va dars jarayonida o‘qituvchi bilan tortishib qoladi. Bu vaziyatda nizo baholash natijasi bo‘yicha kelishmovchilikdan kelib chiqadi. O‘quvchilarga o‘qituvchi qanday yo‘l tutishi, o‘quvchining e’tirozini tinglash zarurmi va vaziyatda hissiyotlarni qanday boshqarish mumkinligi haqida savollar beriladi. Konstruktiv yechim sifatida o‘qituvchining o‘quvchini omma oldida tanqid qilmasligi, baholash mezonlarini tushuntirishi, o‘quvchining fikrini tinglashi va zarur hollarda bajarilgan ishni birgalikda qayta ko‘rib chiqishi taklif etiladi.

Kasbiy tanlov bilan bog‘liq nizolarni modellashtirishda «Men kim bo‘laman?» mavzusidagi keysdan ham foydalanish mumkin. Masalan, 9-sinf o‘quvchisi Aziz kompyuter texnologiyalariga katta qiziqish bildiradi va dasturchi bo‘lishni xohlaydi. Biroq otasi uning yurist bo‘lishini istaydi, onasi esa shifokorlik kasbini ma’qullaydi. Sinfdoshlari ham dasturchilik oson kasb emasligini aytib, uning fikrini o‘zgartirishga

harakat qiladi. Natijada Aziz qaysi kasbni tanlashni bilmay qoladi va o‘z qobiliyatlariga bo‘lgan ishonchi pasayadi.

Mazkur vaziyatda bir vaqtning o‘zida ichki psixologik nizo, oilaviy qarashlar bilan bog‘liq kelishmovchilik, tengdoshlar ta’siri va kasbiy tanlovdagi noaniqlik namoyon bo‘ladi. Dars jarayonida o‘quvchilarni guruhlarga ajratib, vaziyatni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish mumkin. Bir guruh Azizning pozitsiyasini himoya qiladi, ikkinchi guruh ota-onaning nuqtayi nazarini asoslaydi, uchinchi guruh psixolog rolida vaziyatni tahlil qiladi, boshqa guruh esa murosaga asoslangan alternativ yechimlarni ishlab chiqadi. Bunday mashg‘ulot o‘quvchilarga bir vaziyatga turli nuqtayi nazardan qarash va qarama-qarshi fikrlarni tushunish imkonini beradi.

Kasbiy nizolarni tahlil qilishda SWOT-tahlil metodidan ham foydalanish mumkin. Mazkur metod yordamida o‘quvchilar nizoli vaziyatning kuchli va kuchsiz tomonlarini, mavjud imkoniyatlarni hamda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflarni aniqlaydilar. Bunda asosiy maqsad kimning haq yoki nohaq ekanligini aniqlash emas, balki muammoning sabablarini tizimli ravishda tahlil qilish va konstruktiv yechim ishlab chiqishdan iborat.

Masalan, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi ziddiyatni tahlil qilishda o‘qituvchining tajribasi, o‘quvchining bilim olishga qiziqishi va o‘zaro muloqot imkoniyati kuchli tomonlar sifatida qaralishi mumkin. O‘quvchining intizomi pastligi, o‘qituvchining haddan tashqari qattiqqo‘lligi yoki fikrni bir tomonlama qabul qilish esa nizoni kuchaytiruvchi omillar sifatida baholanadi. Individual yondashuv, psixologik trening va ochiq muloqot vaziyatni yaxshilash imkoniyatlarini yaratadi. Agar nizo vaqtida hal qilinmasa, o‘quvchining darsga qiziqishi pasayishi, ishonchsizlik va konfliktning kuchayishi kabi xavflar yuzaga kelishi mumkin. Bunday vaziyatda muammoni shaxsga emas, uning xatti-harakatiga qaratish, o‘quvchining fikrini tinglash, umumiy qoidalarni belgilash va ijobiy xatti-harakatlarni rag‘batlantirish maqsadga muvofiq.

Rahbar va xodim o‘rtasidagi ziddiyatni tahlil qilishda rahbarning boshqaruv tajribasi, xodimning amaliy ko‘nikmalari va umumiy ish maqsadi kuchli tomonlar sifatida olinadi. Talablarning noaniqligi, rahbarning avtoritar boshqaruv uslubi yoki xodimning mas’uliyatsizligi nizoni kuchaytiruvchi omillar bo‘lishi mumkin. Maqsadlarni birgalikda belgilash, muntazam fikr-mulohaza berish va malaka oshirish nizoni konstruktiv yo‘nalishga o‘zgartirish imkonini beradi. Aks holda ish unumdorligining pasayishi, xodimning ishdan ketishi va jamoada salbiy psixologik muhit yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli talablarni aniq ifodalash, xodimning pozitsiyasini tinglash, vazifa va natija mezonlarini oldindan kelishib olish muhimdir.

Sotuvchi va mijoz o‘rtasidagi nizoli vaziyatlarda sotuvchining mahsulot haqidagi bilimi hamda mijoz ehtiyojining mavjudligi ijobiy resurs sifatida qaraladi. Noto‘g‘ri muloqot, mijoz talabini yetarlicha tushunmaslik va emotsional reaksiya esa nizoni kuchaytirishi mumkin. Mijoz ehtiyojini aniqlash, faol tinglash va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali bunday vaziyatlarning oldini olish mumkin. Nizo

hal etilmasa, shikoyatlar, mijoz ishonchining yo‘qolishi va tashkilot obro‘siga salbiy ta’sir yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun avvalo mijozni tinglash, hissiyotdan ko‘ra muammoning o‘zini muhokama qilish va muqobil variantlarni taklif etish muhim.

Hamshira va bemor o‘rtasidagi munosabatlarda esa hamshiraning kasbiy ko‘nikmalari va bemorning davolanishga bo‘lgan ehtiyoji muhim resurs hisoblanadi. Bemorning xavotiri, tibbiyot xodimining charchog‘i va axborot yetishmasligi nizoni yuzaga keltirishi mumkin. Empatik muloqot, psixologik qo‘llab-quvvatlash, faol tinglash va bemorga ma’lumotni sodda tilda yetkazish bunday vaziyatlarda muhim ahamiyatga ega. Bemorning davolanishga ishonchsizligi, shikoyatlarning ko‘payishi va stressning kuchayishi kabi holatlarning oldini olish uchun bemorning savollariga sabr bilan javob berish va uning xavotirlarini inobatga olish lozim.

SWOT-tahlilni dars mashg‘ulotlarida qo‘llash muayyan izchillik asosida tashkil etilishi mumkin. Avvalo nizoli vaziyat aniqlanadi va ziddiyat kimlar o‘rtasida hamda qanday sababga ko‘ra yuzaga kelgani belgilanadi. Keyin nizoda ishtirok etayotgan tomonlarning ijobiy resurslari va kuchli jihatlari aniqlanadi. Shundan so‘ng ziddiyatni kuchaytirishi mumkin bo‘lgan psixologik va kasbiy omillar tahlil qilinadi. Keyingi bosqichda vaziyatni ijobiy tomonga o‘zgartirish imkoniyatlari belgilanadi va nizo hal etilmasa, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflar baholanadi. Yakuniy bosqichda esa barcha tomonlarning manfaatlarini hisobga olgan holda konstruktiv yechim ishlab chiqiladi.

Bunday yondashuvni «muhandis — ishchi» kasbiy vaziyatida ham ko‘rish mumkin. Muhandis ishchiga yangi texnologiya asosida topshiriq beradi. Ishchi esa mazkur usul amaliyotda samarasiz bo‘lishi mumkinligini bildiradi, biroq muhandis uning fikrini inobatga olmay, topshiriqni bajarishni talab qiladi. Natijada ziddiyat yuzaga keladi. Vaziyat tahlil qilinganda muhandisning nazariy bilimlari va ishchining amaliy tajribasi kuchli tomonlar sifatida namoyon bo‘ladi. Bir-birining fikrini yetarlicha tinglamaslik esa zaif jihat hisoblanadi. Ikki tomonning bilim va tajribasini birlashtirish nizoni hal etish imkonini beradi. Aks holda ish sifati yoki mehnat xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli texnologiyani dastlab kichik hajmda sinab ko‘rish, natijani birgalikda baholash va shundan keyin yakuniy qaror qabul qilish konstruktiv yechim sifatida taklif etiladi.

Mazkur yondashuvning asosiy jihati «Kim haq?» degan savoldan ko‘ra «Muammoni birgalikda qanday hal qilish mumkin?» degan savolga e’tibor qaratilishidir. Bu esa o‘quvchilarda muammoli vaziyatga nisbatan murosali, tahliliy va mas’uliyatli munosabatni shakllantiradi.

Kasbga yo‘naltirish mashg‘ulotlarida SWOT-tahlilni keys-stadi, rolli o‘yin, psixologik trening, munozara va kasbiy vaziyatlarni modellashtirish bilan uyg‘unlashtirish mumkin. Masalan, dastlab o‘quvchilarga muayyan kasbiy vaziyat taqdim etiladi, keyin vaziyat SWOT-tahlil qilinadi, muqobil yechimlar ishlab chiqiladi, rolli o‘yin orqali vaziyat amaliy tarzda namoyish etiladi va yakunda refleksiya

o‘tkaziladi. Bunday ketma-ketlik o‘quvchining nazariy bilimni amaliy vaziyat bilan bog‘lashiga yordam beradi.

Mazkur metodik yondashuv o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatni tahlil qilish, empatiya, muloqot madaniyati, qaror qabul qilish, kasbiy mas’uliyat va nizolarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o‘quvchi o‘zining kuchli va zaif tomonlarini anglash, kasbiy qiziqishlarini aniqlash hamda tanlagan kasbining real talablari haqida tasavvur hosil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

9-sinf o‘quvchilarini kasbga tayyorlash jarayonida integrativ yondashuv asosida nizoli vaziyatlarga psixologik munosabatni shakllantirish kasbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Kasb tanlash faqat muayyan kasb haqidagi ma’lumotlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmay, o‘quvchining o‘zini o‘zi anglashi, kasbiy motivatsiyasi, psixologik barqarorligi, kommunikativ kompetentligi va muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qila olish qobiliyatini ham qamrab olishi lozim.

Keys-stadi, SWOT-tahlil, rolli o‘yin, psixologik trening, munozara va kasbiy vaziyatlarni modellashtirish kabi metodlarning integratsiyasi o‘quvchilarga kasbiy faoliyatda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ziddiyatlarni oldindan tasavvur qilish va ularni konstruktiv hal etish usullarini o‘rganish imkonini beradi. Bunda o‘quvchilarga tayyor yechimni berishdan ko‘ra, muammoning sabablarini aniqlash, turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilish va mustaqil ravishda maqbul yechim ishlab chiqish imkoniyatini yaratish muhimdir.

Shuningdek, kasbga yo‘naltirish jarayonida kasbiy etika, muloqot madaniyati, o‘zaro hurmat, mas’uliyat, empatiya va refleksiya kabi psixologik omillarga muntazam e’tibor qaratish zarur. Bunday yondashuv o‘quvchining kelajakdagi kasbiy faoliyatga moslashuvini yengillashtirish, kasbiy motivatsiyasini mustahkamlash va nizoli vaziyatlarda konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishga yordam beradi.

Umuman olganda, «kasbiy vaziyat → SWOT-tahlil → muqobil yechim → rolli o‘yin → refleksiya» ketma-ketligi 9-sinf o‘quvchilarini kasbga tayyorlashda integrativ metodik vosita sifatida qo‘llanishi mumkin. Ushbu yondashuv orqali o‘quvchilarning kasbiy tanlovga tayyorgarligi, muloqot ko‘nikmalari, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish qobiliyati va kasbiy mas’uliyatini izchil rivojlantirish imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. Davletshin M.G. Yosh davrlar va pedagogik psixologiya. — Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
3. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.

UDK 37.015.3:005.591.6

ZAMONAVIY TA’LIM MUHITIDA PSIXOLOGIK XIZMATNI TASHKIL ETISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

Qodirqulov Nodirbek Hamroqul o‘g‘li,
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

Zamonaviy ta’lim tizimida ta’lim sifati nafaqat o‘quvchilarning akademik natijalari, balki ularning psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi, emotsional barqarorligi va shaxsiy rivojlanishi bilan ham belgilanadi. OECD tadqiqotlarida o‘quvchi farovonligi ta’lim natijalari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ko‘p o‘lchovli hodisa sifatida talqin etiladi [1]. UNESCO tomonidan ham ta’lim muhitida sog‘lom, xavfsiz va inklyuziv sharoitlarni yaratish zarurligi ta’kidlangan [13; 14].

Shu nuqtayi nazardan, ta’lim tashkilotlarida psixologik xizmatning mazmunini yangilash, uni faqat mavjud muammolarga javob beruvchi faoliyat shaklidan profilaktik, rivojlantiruvchi va ta’lim oluvchining individual ehtiyojlariga asoslangan kompleks qo‘llab-quvvatlash tizimiga aylantirish dolzarb vazifalardan biridir. Psixologik xizmatning zamonaviy modeli o‘quvchining nafaqat muammolarini aniqlash va bartaraf etishga, balki uning kuchli tomonlarini rivojlantirish, ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini shakllantirish va ta’lim muhitida psixologik xavfsizlikni ta’minlashga yo‘naltirilishi lozim.

Tadqiqotda tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan, profilaktik va ekologik yondashuvlardan foydalanildi. Ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va konseptual modellashtirish metodlari qo‘llanildi. Bronfenbrennerning ekologik yondashuvi shaxs rivojlanishini oila, maktab va ijtimoiy muhitlarning o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish imkonini beradi [2]. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy yondashuvi esa shaxs rivojlanishida ijtimoiy hamkorlik va ta’lim muhitining ahamiyatini asoslaydi [3].

Mazkur nazariy yondashuvlar psixologik xizmatni faqat individual muammo bilan ishlash doirasida emas, balki ta’lim oluvchining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy, oilaviy, pedagogik va psixologik omillar tizimi sifatida o‘rganish imkonini beradi. Shuningdek, tadqiqotda zamonaviy psixologik xizmatni tashkil etish bo‘yicha xalqaro ilmiy manbalar va dalillarga asoslangan psixologik amaliyot tamoyillari tahlil qilindi [4; 5].

Psixologik xizmat ta’lim oluvchilarning psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, ularning ta’lim muhitiga moslashuvini ta’minlash, psixologik qiyinchiliklarning oldini olish hamda zarur hollarda korreksion yordam ko‘rsatishga yo‘naltirilgan kompleks faoliyatdir. Zamonaviy psixologik xizmat modelida diagnostika, profilaktika, maslahat, rivojlantirish va monitoring bir-biridan ajratilgan

faoliyatlar sifatida emas, balki yagona tizimning o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari sifatida qaralishi lozim [4; 5; 8]. Bunday yondashuv psixologik xizmatning samaradorligini oshirish, ta’lim oluvchilarning ehtiyojlarini o‘z vaqtida aniqlash va ularga mos psixologik-pedagogik yordam ko‘rsatish imkonini beradi.

Zamonaviy psixologik xizmatning muhim yo‘nalishlaridan biri individualizatsiyadir. O‘quvchilarning psixologik xususiyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari, motivatsiyasi, rivojlanish sur’ati va ijtimoiy tajribasi bir-biridan farq qiladi. Shu sababli psixologik yordam yagona andozaga asoslanmasdan, har bir ta’lim oluvchining individual rivojlanish ehtiyojlari va mavjud resurslariga moslashtirilishi zarur. Individual yondashuv diagnostika natijalarini chuqur tahlil qilish, shaxsning kuchli jihatlarini aniqlash va unga mos rivojlantiruvchi strategiyani ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Psixologik xizmatning yana bir muhim yo‘nalishi profilaktik yondashuv hisoblanadi. Bunda psixologik muammo yuzaga kelganidan keyin unga javob berishdan ko‘ra, xavf omillarini erta aniqlash va ularning salbiy ta’sirini kamaytirishga ustuvor ahamiyat beriladi. Maktabga asoslangan psixologik dasturlar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ayrim profilaktik intervensiyalar o‘quvchilarning xavotir, depressiv holatlar va xulq-atvor bilan bog‘liq muammolarini kamaytirishga xizmat qilishi mumkinligini ko‘rsatadi [18]. Shu bois ta’lim muassasalarida profilaktik ishlarni muntazam tashkil etish, o‘quvchilarning emotsional holati, ijtimoiy moslashuvi va xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni erta aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik xizmatni ijtimoiy-emotsional ta’lim bilan integratsiyalash ham zamonaviy yondashuvlarning muhim tarkibiy qismidir. CASEL modeli o‘z-o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, ijtimoiy anglash, munosabatlarni boshqarish ko‘nikmalari hamda mas’uliyatli qaror qabul qilishni asosiy kompetensiyalar sifatida belgilaydi [17]. Durlak va hammualliflarning meta-tahlili maktabga asoslangan ijtimoiy-emotsional ta’lim dasturlarining o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalari hamda akademik natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatgan [6]. Keyingi tadqiqotlar ham maktabga asoslangan ijtimoiy-emotsional ta’lim dasturlarining uzoq muddatli ijobiy ta’sirga ega bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi [7]. Shu sababli psixologik xizmat doirasida o‘quvchilarning emotsiyalarni anglash va boshqarish, ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etish, nizolarni konstruktiv hal qilish hamda mas’uliyatli qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanish ham psixologik xizmatning innovatsion imkoniyatlarini kengaytiradi. Elektron diagnostika vositalari, raqamli monitoring tizimlari, onlayn maslahat va masofaviy psixologik yordam xizmatlari psixolog faoliyatining tezkorligi va qamrovini oshirishi mumkin. Biroq raqamli texnologiyalardan foydalanishda shaxsiy ma’lumotlarning maxfiyligini ta’minlash, ma’lumotlarni himoya qilish, qo‘llanilayotgan diagnostik metodikalarning validligi va ishonchliligini nazorat qilish hamda kasbiy etika talablariga rioya etish zarur [4]. Shu

jihatdan raqamlashtirish psixologning professional faoliyatini to‘liq almashtiruvchi vosita emas, balki uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi yordamchi mexanizm sifatida qaralishi lozim.

Psixologik monitoring psixologik xizmatning uzluksizligini ta’minlovchi muhim mexanizmlardan biridir. Monitoring orqali o‘quvchining psixologik holati va rivojlanish dinamikasi muntazam kuzatiladi, ko‘rsatilgan yordamning samaradorligi baholanadi va zarur hollarda individual psixologik-pedagogik yordam strategiyasi qayta ko‘rib chiqiladi. Dalillarga asoslangan psixologik amaliyot ilmiy dalillar, mutaxassisning professional kompetensiyasi hamda xizmat oluvchining individual xususiyatlarini o‘zaro uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi [4]. Shu jihatdan monitoring psixologik xizmatda qaror qabul qilishning ilmiy asoslanganligini kuchaytiradi.

Ta’lim muhitida psixologik xizmatni samarali tashkil etish maktabning umumiy psixologik va ijtimoiy muhitini ham hisobga olishni talab qiladi. Maktab ruhiy salomatlik xizmatlarining rivojlanishi psixolog, pedagog, oila va boshqa mutaxassislar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishni taqozo etadi [8; 9]. Bunday integratsiyalashgan yondashuv o‘quvchining muammosini faqat individual psixologik xususiyatlar bilan izohlashdan voz kechib, uning oilaviy, maktab va ijtimoiy muhitini ham kompleks ravishda hisobga olish imkonini beradi.

Ilmiy manbalar tahlili zamonaviy psixologik xizmatning diagnostik, profilaktik, rivojlantiruvchi, konsultativ va monitoring komponentlaridan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida shakllanishi zarurligini ko‘rsatdi. Ushbu komponentlarning o‘zaro integratsiyasi psixologik xizmatni alohida tadbirlar majmuasidan ta’lim oluvchining rivojlanishini uzluksiz qo‘llab-quvvatlash tizimiga aylantirish imkonini beradi.

Zamonaviy psixologik xizmat modelini quyidagi ketma-ketlik asosida ifodalash mumkin: diagnostika → tahlil → individual rejalashtirish → psixologik yordam → monitoring → qayta diagnostika → natijalarni baholash. Mazkur ketma-ketlik psixologik xizmatda qayta aloqa mexanizmini shakllantirib, ko‘rsatilayotgan yordamning natijadorligini muntazam baholash va zarur hollarda amaliy strategiyani o‘zgartirish imkonini beradi.

Psixologik xizmat samaradorligi maktab, oila, pedagog va psixolog o‘rtasidagi hamkorlik darajasiga ham bevosita bog‘liq. Ekologik yondashuv hamda ijtimoiy-emotsional ta’lim konsepsiyasi o‘quvchi rivojlanishini uning atrofidagi turli ijtimoiy muhitlarning o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqishni taqozo etadi [2; 17]. Shu sababli zamonaviy psixologik xizmat modelida psixologning faqat o‘quvchi bilan individual ishlashi yetarli emas. Pedagoglar bilan hamkorlik qilish, ota-onalarga psixologik-pedagogik tavsiyalar berish, sinf va maktab muhitidagi psixologik omillarni tahlil qilish ham xizmatning muhim yo‘nalishlari sifatida qaralishi lozim.

Psixologik xizmatning innovatsion modeli, avvalo, muammoni aniqlash va unga javob qaytarishga asoslangan reaktiv yondashuvdan o‘quvchining psixologik farovonligini oldindan qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan profilaktik modelga o‘tishni nazarda tutadi. Bunda erta diagnostika, ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni

rivojlantirish, psixologik xavfsiz muhit yaratish, individual maslahat va monitoring o‘zaro bog‘langan holda amalga oshiriladi. Mazkur yondashuv ta’lim tashkilotida psixologik xizmatning barqaror va tizimli faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim muhitida psixologik xizmatni innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish ta’lim oluvchilarning psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashning muhim shartlaridan biridir. Psixologik xizmatning diagnostik, profilaktik, konsultativ, rivojlantiruvchi va monitoring yo‘nalishlarini o‘zaro integratsiyalash uning tizimliligi, uzluksizligi va natijadorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Istiqbolda psixologik xizmatni rivojlantirishda individualizatsiya, erta diagnostika, ijtimoiy-emotsional ta’lim, raqamli texnologiyalardan oqilona foydalanish, dalillarga asoslangan amaliyot hamda maktab-oila-pedagog hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv psixologik xizmatning an’anaviy reaktiv modelidan profilaktik va rivojlantiruvchi kompleks qo‘llab-quvvatlash modeliga bosqichma-bosqich o‘tish uchun metodik asos yaratadi. Natijada psixologik xizmat ta’lim jarayonining qo‘shimcha elementi emas, balki ta’lim sifati va o‘quvchi farovonligini ta’minlovchi muhim tizimli mexanizm sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Borgonovi F., Pál J. A Framework for the Analysis of Student Well-Being in the PISA 2015 Study. OECD Education Working Papers, No. 140. Paris: OECD Publishing, 2016. DOI: 10.1787/5jlpszwghvvb-en.
2. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
3. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
4. American Psychological Association. Evidence-Based Practice in Psychology: APA Policy Statement. Washington, DC: American Psychological Association.
5. American Psychological Association. School Psychology. Washington, DC: American Psychological Association.
6. Durlak J.A., Weissberg R.P., Dymnicki A.B., Taylor R.D., Schellinger K.B. The Impact of Enhancing Students’ Social and Emotional Learning: A Meta-Analysis of School-Based Universal Interventions. Child Development. 2011. Vol. 82, No. 1. P. 405–432. DOI: 10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x.
7. Taylor R.D., Oberle E., Durlak J.A., Weissberg R.P. Promoting Positive Youth Development Through School-Based Social and Emotional Learning Interventions: A Meta-Analysis of Follow-Up Effects. Child Development. 2017. Vol. 88, No. 4. P. 1156–1171. DOI: 10.1111/cdev.12864.
8. Weist M.D., Evans S.W., Lever N.A. (Eds.). Handbook of School Mental Health: Advancing Practice and Research. New York: Springer, 2003.

9. Weist M.D., Goldstein A., Morris L., Bryant T. Integrating Expanded School Mental Health Programs and School-Based Health Centers. Psychology in the Schools. 2003. Vol. 40. P. 297–308. DOI: 10.1002/pits.10089.

10. Forman S.G. Implementation of Mental Health Programs in Schools: A Change Agent’s Guide. Washington, DC: American Psychological Association, 2015.

11. World Health Organization. Guidance on Community Mental Health Services: Promoting Person-Centred and Rights-Based Approaches. Geneva: WHO, 2021.

12. World Health Organization. Guidance and Technical Packages on Community Mental Health Services. Geneva: WHO, 2021.

13. UNESCO. Education for Health and Well-Being. Paris: UNESCO.

14. UNESCO, UNICEF, World Bank, WHO. Integrating Health and Well-Being into Education Policy and Planning: A Handbook. 2025.

15. UNESCO-IICBA. Embedding Mental Health and Psychosocial Support in Education. 2025.

16. OECD. Evidence-Based Interventions and Initiatives to Support Student Well-Being in Schools. Paris: OECD, 2024.

17. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). CASEL’s SEL Framework: What Are the Core Competence Areas and Where Are They Promoted? Chicago: CASEL, 2020.

18. Caldwell D.M., Davies S.R., Thorn J.C. et al. School-Based Interventions to Prevent Anxiety, Depression and Conduct Disorder in Children and Young People: A Systematic Review and Network Meta-Analysis. NIHR Journals Library, 2021.

UDK 316.624:378.4

TALABALARDA HUQUQIY ONG SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Salimov Salimbek Alisherovich,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti, fuqarolik mas’uliyati va huquqiy madaniyatning yuksalishi yosh avlod, xususan, talabalarning huquqiy ong darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Talabalik davri shaxsning ijtimoiy qarashlari, hayotiy pozitsiyasi, qadriyatlar tizimi va fuqarolik mas’uliyati faol shakllanadigan muhim rivojlanish bosqichlaridan biridir. Mazkur davrda yoshlarning huquqiy me’yorlarni anglash, ularga munosabat bildirish, o‘z huquq va majburiyatlarini tushunish hamda huquqiy xulq-atvor ko‘nikmalarini egallash jarayoni yanada jadallashadi.

Huquqiy ong shaxsning huquq, qonun, adolat, huquqiy me’yorlar va ijtimoiy munosabatlarga nisbatan bilimlari, munosabatlari, baholari va ichki e’tiqodlarini o‘zida mujassam etuvchi murakkab ijtimoiy-psixologik hodisadir. Uning shakllanishi faqat huquqiy bilimlarning o‘zlashtirilishi bilan cheklanmaydi. Huquqiy ongning rivojlanishida shaxsning ijtimoiy tajribasi, oiladagi tarbiya muhiti, ta’lim jarayoni, tengdoshlar bilan munosabatlar, referent guruhlar ta’siri, ommaviy axborot vositalari, internet va ijtimoiy tarmoqlar, shuningdek, shaxsiy qadriyatlar va e’tiqodlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarda huquqiy ong shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganish, avvalo, ularning huquqiy hodisalarga bo‘lgan munosabati qanday omillar ta’sirida yuzaga kelishini aniqlash imkonini beradi. Chunki bir xil huquqiy bilimga ega bo‘lgan talabalarning qonunlarga, ijtimoiy me’yorlarga va fuqarolik majburiyatlariga munosabati turlicha bo‘lishi mumkin. Bunday farqlar ko‘pincha ularning oilaviy muhitida shakllangan qadriyatlar, ijtimoiy tajribasi, guruhiy ta’sirlar, shaxsiy pozitsiyasi va psixologik xususiyatlari bilan bog‘liq.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, zamonaviy jamiyatda yoshlarning huquqiy madaniyati va fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojning ortib borayotgani bilan belgilanadi. Talabalarda huquqiy ongning yetarli darajada shakllanmaganligi ularning huquqiy faolligi, qonunga hurmat munosabati va fuqarolik mas’uliyatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois huquqiy ong shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni tizimli tahlil qilish va ularni hisobga olgan holda tarbiyaviy ishlarni tashkil etish muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Talabalik davrida shaxsning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, ijtimoiy mas’uliyati va jamiyatdagi o‘z o‘rnini anglash darajasi ortib boradi. Shu sababli mazkur davrda huquqiy bilim bilan bir qatorda qonunga nisbatan ijobiy munosabat, adolat

tuyg‘usi, mas’uliyatlilik va huquqiy xulq-atvor motivlarini shakllantirish alohida ahamiyatga ega.

Huquqiy ong muammosi psixologiya, pedagogika va huquqshunoslik fanlari kesishgan nuqtada o‘rganib kelinmoqda. Ilmiy adabiyotlar tahlili huquqiy ongning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni bir necha asosiy guruhga ajratish imkonini beradi.

Mavjud tadqiqotlarda huquqiy ong ko‘pincha kognitiv, ya’ni huquqiy bilimlar darajasi yoki emotsional-baholovchi, ya’ni shaxsning huquqqa munosabati nuqtayi nazaridan alohida o‘rganilgan. Ularning yagona ijtimoiy-psixologik tizim doirasidagi integrativ tahlili esa yetarli darajada amalga oshirilmagan. Bu holat huquqiy ong shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Bolalikdan boshlab oilada shakllangan qonunga hurmat, adolat va mas’uliyat tuyg‘usi keyinchalik shaxs huquqiy ongining muhim asoslaridan biriga aylanadi. Ota-onalarning huquqiy madaniyati, ular tomonidan namoyish etiladigan xulq-atvor namunalari hamda oiladagi tarbiya uslubi farzandning huquqqa nisbatan munosabatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilada huquqiy me’yorlarga rioya qilish amalda namoyon etilsa, bola uchun huquq va majburiyatlar mavhum tushuncha emas, balki kundalik xulq-atvorning tabiiy qoidalariga aylanadi. Aksincha, huquqiy me’yorlarga bepisand munosabat kuzatiladigan oilaviy muhit shaxsning keyingi huquqiy qarashlariga ham ta’sir qilishi mumkin.

Oliy ta’lim tashkilotlarida huquqiy fanlarning o‘qitilishi, huquqiy-tarbiyaviy tadbirlarning tashkil etilishi hamda professor-o‘qituvchilarning shaxsiy namunasi talabalarda huquqiy bilim va munosabatlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmaydigan, balki amaliy huquqiy vaziyatlarni tahlil qilish, munozara, keys-stadi, rolli o‘yinlar, treninglar va huquqiy masalalarni mustaqil hal qilish elementlarini o‘z ichiga olgan ta’lim muhiti huquqiy ongning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Shu jihatdan oliy ta’lim muassasasida huquqiy tarbiya alohida tadbirlar majmui emas, balki ta’lim-tarbiya jarayonining uzviy tarkibiy qismi sifatida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Talabalik davrida tengdoshlar guruhining fikri va xulq-atvor namunalari shaxs uchun muhim ijtimoiy-psixologik ta’sir manbalaridan biri hisoblanadi. Tengdoshlar guruhida shakllangan me’yorlar ijobiy yoki salbiy yo‘nalishga ega bo‘lishi mumkin.

Qonunga hurmat, adolatlilik, o‘zaro mas’uliyat va ijtimoiy faollikni qo‘llab-quvvatlaydigan guruh muhiti talabaning ijobiy huquqiy qarashlarini mustahkamlashi mumkin. Aksincha, huquqbuzarlikka befarq yoki uni oqlovchi guruhiy qarashlar huquqiy me’yorlarga nisbatan salbiy munosabatning shakllanishiga ta’sir qilishi ehtimoldan xoli emas.

Shu sababli talabalarning tengdoshlar ta’sirini tanqidiy baholash, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy bosimga qarshi konstruktiv munosabat bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirish huquqiy tarbiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi kerak.

Shaxsning qadriyatlar tizimida ijtimoiy me’yorlarga rioya qilish, mas’uliyatlilik, adolat, inson qadr-qimmatini hurmat qilish va hamkorlik kabi qadriyatlarning ustuvorligi huquqiy ongning mazmuniy jihatdan shakllanishiga zamin yaratadi.

Huquqiy ong faqat qonunlarni bilish emas, balki huquqiy me’yorlarni shaxsiy e’tiqod va qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirishni ham nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan, talabalarda huquqiy madaniyatni rivojlantirish jarayonida umumiy insoniy va fuqarolik qadriyatlarini shakllantirishga ham e’tibor qaratish zarur.

So‘nggi yillarda raqamli muhit va ijtimoiy tarmoqlarning yoshlarning huquqiy qarashlariga ta’siri alohida ahamiyat kasb etmoqda. Internet orqali tarqaladigan huquqqa oid noto‘g‘ri yoki kontekstdan uzilgan ma’lumotlar talabalarda huquqiy tasavvurlarning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, ishonchli manbalarga asoslangan huquqiy-ma’rifiy kontent huquqiy ongni rivojlantirishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Shuning uchun zamonaviy huquqiy tarbiya talabalarga nafaqat huquqiy bilimlarni berish, balki axborot manbalarini tanqidiy baholash, ishonchli va ishonchsiz ma’lumotlarni farqlash hamda raqamli muhitda huquqiy jihatdan mas’uliyatli xulq-atvorni shakllantirishni ham qamrab olishi lozim.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan omillar bir-biridan alohida holda emas, balki o‘zaro uzviy bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Masalan, oilada shakllangan qadriyatlar tizimi talabaning tengdoshlar ta’siriga qanday munosabat bildirishini belgilashi mumkin. Ta’lim muhitida olingan huquqiy bilimlar esa axborot muhitidan kelayotgan ma’lumotlarni tanqidiy baholash qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi.

Shu nuqtayi nazardan, huquqiy ongning shakllanishini yagona omil ta’sirining natijasi sifatida emas, balki bir nechta ijtimoiy-psixologik omillarning integrativ ta’siri natijasi sifatida tushunish maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari, ushbu omillarning nisbiy ahamiyati talabaning yosh xususiyatlari, ta’lim bosqichi va ijtimoiy tajribasiga qarab farqlanishi mumkin. Talabalikning dastlabki bosqichlarida oilaviy tarbiya va ta’lim muhiti ta’siri nisbatan yuqori bo‘lishi mumkin bo‘lsa, keyingi bosqichlarda tengdoshlar guruhi, mustaqil ijtimoiy tajriba va shaxsiy qadriyatlar tizimining roli kuchayishi mumkin. Bu esa huquqiy ongni shakllantirish bo‘yicha ishlarni talabalik davrining turli bosqichlarida differensial yondashuv asosida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Xorijiy tajribaga murojaat qiladigan bo‘lsak, huquqiy ta’limning uzluksizligi va uning shaxs rivojlanishining turli bosqichlari bilan uyg‘unligi huquqiy ongni shakllantirishning muhim shartlaridan biri sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ham huquqiy tarbiyani faqat alohida fan yoki tadbir doirasida emas, balki uzluksiz ta’lim-tarbiya jarayonining tarkibiy qismi sifatida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi nazariy tahlildan kelib chiqib, talabalarda huquqiy ongni maqsadli shakllantirish bo‘yicha quyidagi yo‘nalishlarni belgilash mumkin:

1. Oliy ta’lim muassasalarida huquqiy fanlarni o‘qitish bilan bir qatorda amaliy huquqiy-tarbiyaviy tadbirlar — uchrashuvlar, treninglar, davra suhbatlari, munozaralar va amaliy mashg‘ulotlarni tizimli tashkil etish.

2. Talabalar bilan ishlovchi psixolog va tyutorlar tomonidan tengdoshlar ta’sirini konstruktiv boshqarish, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy bosimga qarshi turish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni tashkil etish.

3. Oila va oliy ta’lim muassasasi hamkorligini kuchaytirish, ota-onalar uchun huquqiy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish hamda oilaviy tarbiyaning huquqiy ong shakllanishidagi rolini kuchaytirish.

4. Talabalarning raqamli va media savodxonligini rivojlantirish, ularni internetdagi huquqiy axborotning ishonchliligini tanqidiy baholashga o‘rgatish.

5. Huquqiy vaziyatlarni modellashtirish, keys-stadi, rolli o‘yinlar va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish kabi interfaol metodlardan foydalanish orqali huquqiy bilimlarni amaliy xulq-atvor ko‘nikmalari bilan bog‘lash.

6. Talabalarning huquqiy ong darajasini aniqlashda huquqiy bilim bilan bir qatorda qonunga munosabat, huquqiy qadriyatlar, fuqarolik mas’uliyati va huquqiy xulq-atvor motivlarini ham baholashga imkon beruvchi kompleks diagnostik yondashuvdan foydalanish.

Talabalarda huquqiy ongning shakllanishi murakkab va ko‘p omilli ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, uning rivojlanishida oilaviy tarbiya, ta’lim muhiti, tengdoshlar guruhi, shaxsiy qadriyatlar tizimi va zamonaviy axborot muhitining o‘zaro ta’siri muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, huquqiy ongni faqat huquqiy bilimlarning hajmi bilan izohlash yetarli emas. Shaxsning qonunga munosabati, huquqiy qadriyatlarni qabul qilishi, ijtimoiy mas’uliyatni anglashi va huquqiy me’yorlarga mos xulq-atvorni tanlashi ham uning huquqiy ongining muhim tarkibiy qismlaridir.

Shu bois oliy ta’lim muassasalarida huquqiy tarbiya tizimi bilim berish, qadriyatlarni shakllantirish, ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish va raqamli axborot bilan ishlash kompetensiyalarini uyg‘unlashtirgan holda tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Mazkur yondashuv talabalarda barqaror huquqiy ong, huquqiy madaniyat va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Molotova F. va boshq. Talabalarda huquqiy ong: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2023. – 184 b.

2. Shvarts Sh. Qadriyatlar nazariyasi va uning empirik tadqiqi // Psixologiya masalalari. – 2022. – №3. – B. 40–52.

3. Steinberg L., Monahan K.C. Age differences in resistance to peer influence // Developmental Psychology. – 2007. – Vol. 43, No. 6. – P. 1531–1543.

UDK: 37.015.3:811.111:004.8

SUN’IY INTELLEKTLI TA’LIM MUHITI SHAROITIDA YUQORI SINF O‘QUVCHILARINING INGLIZ TILI BO‘YICHA O‘QUV MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Cho‘liyev Isomiddin Ilxomovich,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Yuqori sinf o‘quvchilarining ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasi ularning keyingi ta’lim yo‘nalishini tanlashi, oliy ta’limga tayyorgarligi hamda kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bevosita bog‘liq. Mazkur davrda o‘quvchilarning o‘quv yuklamasi ortishi, imtihonlarga tayyorgarlik va natijaga yo‘naltirilgan talablarning kuchayishi motivatsiyaning xarakteriga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bunday sharoitda ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ayrim hollarda ichki ehtiyojdan ko‘ra tashqi talab va natijaga erishish istagi bilan belgilanadi.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga kirib kelishi ushbu muammoni yangi nuqtai nazardan o‘rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda. O‘zbekistonda ham sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish bo‘yicha davlat siyosati shakllantirilgan [1]. Shu bilan birga, xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish va ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [2].

Sun’iy intellekt asosidagi vositalar o‘quvchiga individual topshiriqlarni bajarish, xatolarni aniqlash, tezkor qayta aloqa olish, matn va nutq bilan ishlash hamda o‘z bilim darajasini mustaqil nazorat qilish imkonini beradi. Biroq texnologik imkoniyatlarning mavjudligi o‘z-o‘zidan barqaror o‘quv motivatsiyasining shakllanishini anglatmaydi. Shu sababli sun’iy intellektli ta’lim muhitining motivatsiyaga ta’sirini uning alohida psixologik komponentlari nuqtai nazaridan tahlil qilish muhimdir.

Tadqiqotning nazariy asosini ikkita konseptual yondashuv tashkil etadi. Birinchisi — E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi bo‘lib, unga ko‘ra barqaror va sifatli motivatsiyaning shakllanishida uchta bazaviy psixologik ehtiyoj — avtonomiya, kompetentlik va bog‘liqlik muhim ahamiyatga ega [3].

Avtonomiya o‘quvchining o‘z faoliyatini ma’lum darajada mustaqil boshqarishi va tanlov imkoniyatiga ega bo‘lishini anglatadi. Sun’iy intellekt vositalari o‘quvchiga topshiriqning murakkablik darajasini, ishlash sur’atini va ayrim hollarda faoliyat turini tanlash imkonini berishi orqali ushbu ehtiyojni qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

Kompetentlik o‘quvchining muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajara olishiga bo‘lgan ishonchini ifodalaydi. Sun’iy intellektning tezkor qayta aloqa berishi, xatolarni ko‘rsatishi va takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar taqdim etishi o‘quvchining o‘z taraqqiyotini ko‘rishiga yordam berishi mumkin. Shu bilan birga, topshiriqlarning

haddan tashqari soddalashtirilishi o‘quvchining real qiyinchiliklar bilan ishlash imkoniyatini kamaytirishi ehtimoldan xoli emas.

Bog‘liqlik esa shaxsning boshqalar bilan ijobiy va mazmunli munosabat o‘rnatish ehtiyojini anglatadi. Mazkur jihat sun’iy intellektli ta’lim muhitining nisbatan murakkab tomonlaridan biridir. AI vositasi o‘quvchining individual faoliyatini qo‘llab-quvvatlasa-da, u o‘qituvchi va tengdoshlar bilan bevosita insoniy muloqotning barcha funksiyalarini to‘liq almashtira olmaydi. Shu sababli sun’iy intellektdan foydalanish jarayonida juftlik va guruhli faoliyatni saqlab qolish muhimdir.

Ikkinchi nazariy asos — Z. Dörnyei tomonidan ishlab chiqilgan ikkinchi til motivatsion «Men» tizimidir [4]. Mazkur yondashuv ingliz tilini o‘rganish motivatsiyasini ideal «Men» obrazi, majburiyat «Men»i va o‘quv tajribasining sifati bilan bog‘laydi.

Ideal «Men» o‘quvchining kelajakda ingliz tilidan erkin foydalana oladigan shaxs sifatidagi tasavvurini ifodalaydi. Sun’iy intellekt yordamida real kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish o‘quvchining kelajakdagi faoliyatini tasavvur qilishiga yordam berishi mumkin. Masalan, virtual suhbatlar, kasbiy vaziyatlar yoki kundalik muloqotga oid topshiriqlar ingliz tilidan foydalanishning amaliy mazmunini ochib beradi.

Majburiyat «Men»i esa o‘quvchining ota-ona, o‘qituvchi, ta’lim muassasasi yoki jamiyat tomonidan bildirilayotgan kutishlarni qabul qilishi bilan bog‘liq. Imtihon formatidagi topshiriqlar ushbu komponentni kuchaytirishi mumkin, biroq motivatsiyaning faqat tashqi talablar bilan chegaralanib qolishi uzoq muddatli qiziqishning pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

O‘quv tajribasining sifati ingliz tilini o‘rganish jarayonining qiziqarliligi, qulayligi va mazmunliligi bilan bog‘liq. Sun’iy intellekt vositalari ta’lim faoliyatini xilma-xillashtirish va individual ehtiyojlarga moslashtirish orqali ushbu komponentni qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

Yuqoridagi nazariy qarashlar asosida sun’iy intellektli ta’lim muhitining o‘quv motivatsiyasiga ta’sirini bir necha yo‘nalishda ko‘rib chiqish mumkin.

Avvalo, sun’iy intellekt o‘quvchining **avtonomiyasini** qo‘llab-quvvatlash imkoniyatiga ega. O‘quvchi topshiriqlarni o‘z sur’atida bajarishi, qo‘shimcha tushuntirish so‘rashi va xatolar ustida mustaqil ishlashi mumkin. Biroq tanlov imkoniyatlarining haddan tashqari ko‘payishi ta’limiy maqsadning yo‘qolishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun erkin tanlov aniq o‘quv maqsadlari doirasida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, AI vositalari **kompetentlik hissini** kuchaytirishi mumkin. Tezkor qayta aloqa o‘quvchiga o‘z xatolarini darhol ko‘rish va tuzatish imkonini beradi. Biroq sun’iy intellekt tomonidan berilgan yordam o‘quvchining mustaqil bajarish faoliyatini to‘liq almashtirmasligi kerak. Aks holda o‘quvchining natijaga erishishida texnologiyaning hissasi haddan tashqari katta bo‘lib, uning real kompetensiyasi bilan bajarilgan natija o‘rtasida tafovut yuzaga kelishi mumkin.

Uchinchidan, **bog‘liqlik ehtiyoji** nuqtai nazaridan sun’iy intellektli muhit alohida metodik yondashuvni talab qiladi. Ingliz tilini o‘rganish kommunikativ faoliyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganligi sababli o‘quvchining o‘qituvchi va tengdoshlari bilan bevosita muloqoti saqlanishi zarur. Shu sababli AI yordamida bajarilgan individual topshiriqlarni juftlik yoki guruh muhokamasi, og‘zaki taqdimot va kommunikativ mashqlar bilan yakunlash maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, sun’iy intellekt **ideal «Men» obrazini** shakllantirishga xizmat qilishi mumkin. O‘quvchi ingliz tilidan kelajakdagi kasbiy yoki ijtimoiy faoliyatida foydalanish holatlarini virtual tarzda modellashtirish orqali o‘zining kelajakdagi obrazini aniqroq tasavvur qilishi mumkin. Bunda topshiriqlar o‘quvchining real qiziqishlari va kelajak rejalari bilan bog‘langan bo‘lishi muhim.

Beshinchidan, **majburiyat «Men»i** bilan bog‘liq motivatsiya imtihon va baholash tizimi orqali kuchayishi mumkin. Biroq ingliz tilini o‘rganish faqat imtihondan muvaffaqiyatli o‘tish vositasiga aylantirilsa, o‘quv faoliyatining mazmuniy va kommunikativ jihatlari ikkinchi darajaga tushib qolishi mumkin. Shu bois imtihon topshiriqlari umumiy o‘quv faoliyatining faqat bir qismini tashkil etishi maqsadga muvofiq.

Oltinchidan, **o‘quv tajribasining sifati** sun’iy intellekt vositalari yordamida yaxshilanishi mumkin. Turli formatdagi topshiriqlar, interaktiv muloqot, individual qayta aloqa va moslashtirilgan mashqlar o‘quv jarayonining xilma-xilligini oshiradi. Shu bilan birga, dastlabki qiziqishning keyinchalik pasayishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun texnologiyaning yangilik xususiyati bilan bog‘liq qisqa muddatli qiziqish va barqaror motivatsiyani bir-biridan farqlash zarur.

Sun’iy intellektli ta’lim muhitida o‘quv motivatsiyasini rivojlantirish uchun, avvalo, texnologiyadan foydalanishning maqsadi aniq belgilanib, u pedagogik vazifaga bo‘ysundirilishi lozim. AI vositasi o‘qituvchining o‘rnini bosuvchi emas, balki o‘quv faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Birinchi shart — **motivatsion muvozanat**. Individual AI faoliyati bevosita muloqot va hamkorlikdagi topshiriqlar bilan uyg‘unlashtirilishi kerak.

Ikkinchi shart — **mazmunli tanlov**. O‘quvchiga tanlov imkoniyati berilishi bilan birga, topshiriqning maqsadi va kutilayotgan natijasi aniq ko‘rsatilishi zarur.

Uchinchi shart — **optimal qiyinchilik darajasi**. Topshiriqlar o‘quvchining mavjud imkoniyatlariga mos, biroq uni rivojlanishga undaydigan darajada murakkab bo‘lishi kerak.

To‘rtinchi shart — **ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash**. Baholar va tashqi rag‘batlardan foydalanish bilan bir qatorda, o‘quvchining qiziqishi, mustaqilligi va ingliz tilidan real hayotda foydalanish ehtiyojini rivojlantirishga e’tibor qaratish lozim.

Beshinchi shart — **raqamli va tanqidiy savodxonlik**. O‘quvchilar sun’iy intellekt tomonidan berilgan javoblarni tayyor va mutlaq to‘g‘ri axborot sifatida qabul qilmasdan, ularni tekshirish, tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari kerak [7].

Sun’iy intellektli ta’lim muhitining motivatsiyaga ta’sirini baholashda faqat qisqa muddatli faollik yoki topshiriq bajarish soniga tayanish yetarli emas. Motivatsiyaning barqarorligini aniqlash uchun bir necha ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Birinchi ko‘rsatkich — **tanlov ko‘rsatkichi**, ya’ni o‘quvchining erkin tanlov sharoitida murakkabroq topshiriqlarni bajarishga moyilligi.

Ikkinchi ko‘rsatkich — **davomiylik ko‘rsatkichi**, ya’ni o‘quvchining boshlangan faoliyatni mustaqil ravishda oxirigacha yetkazish darajasi.

Uchinchi ko‘rsatkich — **ixtiyoriylik ko‘rsatkichi**, ya’ni baholanmaydigan yoki majburiy bo‘lmagan topshiriqlarda ham o‘quvchining faol ishtirok etishi.

Mazkur ko‘rsatkichlarni bir semestr davomida kamida uch bosqichda o‘lchash motivatsiyaning dastlabki yangilik effekti bilan bog‘liq o‘zgarishlarini barqaror motivatsion tendensiyalardan farqlash imkonini beradi.

Sun’iy intellektli ta’lim muhiti yuqori sinf o‘quvchilarining ingliz tilini o‘rganish motivatsiyasini rivojlantirish uchun yangi pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Uning asosiy imkoniyatlari individual ta’limni qo‘llab-quvvatlash, tezkor qayta aloqa berish, topshiriqlarni moslashtirish va o‘quvchining mustaqil faoliyatini kuchaytirish bilan bog‘liq.

Shu bilan birga, sun’iy intellektdan foydalanish motivatsiyaning barcha tarkibiy qismlariga bir xil ta’sir ko‘rsatmaydi. U avtonomiya va kompetentlik ehtiyojlarini qo‘llab-quvvatlashi mumkin bo‘lsa-da, bog‘liqlik ehtiyojini qondirish uchun bevosita insoniy muloqot va hamkorlik zarur. Shuningdek, texnologiyadan foydalanishning dastlabki yangilik effekti uzoq muddatli motivatsiyaning mavjudligini avtomatik ravishda anglatmaydi.

Shu sababli sun’iy intellektli ta’lim muhitini tashkil etishda asosiy e’tibor texnologiyadan foydalanish hajmiga emas, balki uning pedagogik va psixologik jihatdan maqsadga muvofiqligiga qaratilishi lozim. AI vositalarini jonli muloqot, hamkorlikdagi faoliyat, aniq ta’limiy maqsadlar va o‘quvchining mustaqil ishlashi bilan uyg‘unlashtirish ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan barqaror motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash uchun muhim shartlardan biri hisoblanadi.

Keyingi empirik tadqiqotlarda ushbu nazariy xulosalarni tajriba va nazorat guruhlari asosida tekshirish, motivatsiya dinamikasini semestr davomida bir necha bosqichda o‘lchash hamda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish chastotasi bilan motivatsiya ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. – URL: LexUZ

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini

sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. – URL: LexUZ

3. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // *American Psychologist*. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78.

4. Dörnyei Z., Ushioda E. *Teaching and Researching Motivation*. – 3rd ed. – New York: Routledge, 2021. – 348 p.

5. Deci E.L., Koestner R., Ryan R.M. A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation // *Psychological Bulletin*. – 1999. – Vol. 125, No. 6. – P. 627–668.

6. Keller J.M. *Motivational Design for Learning and Performance: The ARCS Model Approach*. – New York: Springer, 2010. – 353 p.

7. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. – Paris: UNESCO, 2023. – 44 p.

8. Jalolov J.J. *Chet til o‘qitish metodikasi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 432 b.

UDK 159.922.7:37.015.3

COOPERATION BETWEEN THE SCHOOL PSYCHOLOGICAL SERVICE AND SUBJECT TEACHERS: AN INNOVATIVE METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE STUDENT’S PERSONALITY

Abdullayeva Marjona Sobirjon qizi,
Graduate Advisor at Webster University; Founder and EFL Teacher at Westedge Learning Center; Independent Researcher

Developing the student’s personality is not the sole responsibility of either the subject teacher or the school psychologist. In practice, teachers focus primarily on delivering knowledge, while psychologists focus on diagnostics and counselling. As a result, students’ learning difficulties, academic stress, and motivation problems are often identified at a late stage. The Law of the Republic of Uzbekistan “On Education” requires the individual characteristics of learners to be taken into account [1], which makes cooperation between the psychological service and teaching methodology a relevant task.

Bronfenbrenner showed that personality development takes place through interaction among the systems surrounding the learner [2]. Vygotsky’s concept of the zone of proximal development implies that teacher support should correspond to the learner’s current capabilities [3]. Hattie’s synthesis of meta-analyses highlights the importance of teacher–student relationships and feedback for learning outcomes [4]. At the same time, a concrete model explaining how diagnostic data should be applied to lesson methodology and how the psychologist and teacher should collaborate in this process has not been sufficiently developed for local school conditions.

The aim of the study is to develop a model of cooperation between the psychological service and the subject teacher and to define a procedure for testing its effectiveness. The objectives are: to define the stages of cooperation; to describe a system of differentiated tasks based on diagnostic results; and to design an evaluation procedure for the model’s effectiveness.

The planned study uses a quasi-experimental design with an experimental group and a control group, together with psychological diagnostics, observation, and questionnaires. Learning anxiety can be assessed using the State-Trait Anxiety Inventory [5] or a school anxiety test appropriate for the students’ age, while learning motivation can be assessed using a self-determination-based questionnaire [6]. Measurements are to be taken at the beginning and at the end of the experiment, together with indicators of classroom participation, academic progress, and teachers’ satisfaction with the model. This article presents the model and the research design; empirical testing is the next stage of the research.

The model consists of four stages. At the first stage, the school psychologist identifies students’ age-related and individual characteristics, learning motivation, and anxiety levels using standardized methods, and the results are provided to the teacher in the form of recommendations. At the second stage, the subject teacher develops a system of differentiated tasks: for example, diagrams and infographics for students whose predominant mode of perception is visual, and step-by-step, low-stakes tasks for anxious students. At the third stage, the psychologist observes lessons and records students’ activity and signs of fatigue, after which the lesson is jointly analysed with the teacher. At the fourth stage, each student’s development is monitored through an electronic journal or personal development card; the confidentiality of personal data must be strictly maintained.

The literature suggests that such cooperation can make the learning environment safer and more supportive, provided that diagnostic results are used to support the student rather than to label them. The effect of the model on anxiety, motivation, and academic achievement is a hypothesis that the planned experiment will test; no empirical results are claimed in this article.

Cooperation between the school psychological service and the subject teacher is a promising approach to developing the student’s personality on the basis of an individual approach. Recommendations for practice are: to hold regular methodological meetings between the psychologist and the teacher; to develop teachers’ psychological and pedagogical competence through professional development courses; and to observe confidentiality rules when working with student data. The main limitation is that the model has not yet been tested empirically, so it should be piloted under different school conditions before wider implementation.

References:

1. Law of the Republic of Uzbekistan “On Education”. 23 September 2020, No. ZRU-637.

2. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development*. – Cambridge: Harvard University Press, 1979.

3. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.

4. Hattie J. *Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. – London: Routledge, 2009.

5. Spielberger C.D., Gorsuch R.L., Lushene R.E., Vagg P.R., Jacobs G.A. *Manual for the State-Trait Anxiety Inventory*. – Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1983.

6. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // *American Psychologist*. – 2000. – Vol. 55(1). – P. 68–78.

UDK 159.947.5:37.018.43

PSYCHOLOGICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING STUDENTS’ LEARNING MOTIVATION IN DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENTS

Abdullayeva Marjona Sobirjon qizi,
Graduate advisor at Webster University; founder and EFL teacher at Westedge Learning Center; independent researcher

The digitalization of education is one of the priority directions of educational policy in Uzbekistan, and the Law “On Education” provides for the introduction of modern information technologies into the learning process [1]. However, digital tools do not motivate students by themselves: technology is effective only when it is combined with a well-designed methodology that takes learners’ psychological needs into account. A decline in learning motivation directly affects the quality of learning outcomes, which makes the topic relevant both theoretically and practically.

The literature offers several complementary perspectives. Vygotsky viewed cognitive activity as developing through social interaction and mediating tools [2]. According to self-determination theory, intrinsic motivation grows when three basic needs are satisfied: autonomy, competence, and relatedness [3]. Mayer showed that combining text and images supports learning, whereas redundant information increases cognitive load [4]. Research on gamification, defined as the use of game design elements in non-game contexts, has outlined its potential and its limits [5], and Black and Wiliam analysed the influence of formative feedback on learning outcomes [6]. These approaches, however, are usually discussed separately. Their integration into a single psychological and methodological framework, and its testing in local school conditions, remain insufficiently addressed.

The aim of the study is to develop the psychological and methodological foundations of learning motivation in digital environments and to define a procedure for assessing their effectiveness. The objectives are: to analyse the psychological factors of motivation; to identify methodological directions that address them; and to design an experimental procedure for evaluating the results.

The study is designed as a quasi-experimental investigation with an experimental and a control group. The experimental design was chosen because it allows the effect of the proposed methodology to be separated from other factors. The planned methods include literature analysis, pedagogical observation, questionnaires, and pre-test and post-test measurement. Learning motivation is to be measured with a self-regulation questionnaire based on self-determination theory [3], supplemented by indicators of classroom participation, independent task completion, and academic progress. Data will

be analysed by comparing pre-test and post-test results within groups and between groups using appropriate statistical tests. This article presents the theoretical framework and the design; empirical data collection is the next stage of the research.

Five directions linked to the three psychological needs are proposed. First, offering students a choice of task type, topic, or format of completion supports the need for autonomy. Second, visualizing material and presenting it interactively while avoiding unnecessary decoration reduces cognitive load [4]. Third, gamification elements such as points and step-by-step tasks strengthen the sense of achievement; they must serve the learning objective and must not create negative competition or anxiety [5]. Fourth, immediate feedback through online quizzes and differentiated tasks supports the need for competence [6]. Fifth, collaborative project work in small groups, including online, supports the need for relatedness.

The reviewed literature suggests that motivation is influenced less by the technology itself than by the way it is organized pedagogically. When digital tools give learners a degree of choice, provide timely feedback, and create opportunities for cooperation, they are more likely to support intrinsic motivation; when they are used only to deliver content or to reward and rank students, their effect is likely to be limited. This interpretation is a hypothesis to be tested in the planned experiment rather than a finding.

The development of learning motivation in digital environments requires a combination of pedagogical aims, psychological regularities, and technological possibilities. Recommendations for practice are: to develop teachers’ digital competence continuously; to use technology as a means rather than an end; to take students’ age and psychological characteristics into account; and to build cooperation with the school psychologist. The main limitation of this article is that it is conceptual: the proposed directions have not yet been tested empirically, so conclusions about their effectiveness require the planned experiment and further research with different subjects and age groups.

References:

1. Law of the Republic of Uzbekistan “On Education”. 23 September 2020, No. ZRU-637.
2. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
3. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // *American Psychologist*. – 2000. – Vol. 55(1). – P. 68–78.
4. Mayer R.E. *Multimedia Learning*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
5. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From game design elements to gamefulness: defining “gamification” // *Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference*. – Tampere, 2011. – P. 9–15.

6. Black P., Wiliam D. Assessment and classroom learning // *Assessment in Education*. – 1998. – Vol. 5(1). – P. 7–74.

7. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

8. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

UDK 159.9:351.74

DAVLAT YO‘L HARAKATI XAVFSIZLIGI XODIMI IMIJINING TARKIBIY KOMPONENTLARI: KOGNITIV, EMOTSIONAL, KOMMUNIKATIV VA XULQIY JIHATLAR

To‘xtayev Urol Qo‘zimurodovich,
Termiz davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Har qanday kasbiy imij murakkab tizimli tuzilma bo‘lib, u shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, kasbiy kompetensiyasi va tashqi ijtimoiy muhit bilan o‘zaro ta’siri jarayonida shakllanadi. Davlat yo‘l harakati xavfsizligi xizmati (DYHXX) xodimining professional imiji esa aholining yo‘l harakati xavfsizligini ta’minlash, fuqarolar bilan bevosita muloqot qilish va huquqiy tartibni amalga oshirish bilan bog‘liq faoliyatda namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur kasbiy imij nafaqat xodimning tashqi ko‘rinishi, balki uning bilim darajasi, emotsional holati, muloqot madaniyati va amaliy xulq-atvorini ham qamrab oluvchi yaxlit psixologik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Kasbiy imijni tizimli ravishda tahlil qilish uning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlash imkonini beradi. Bizningcha, DYHXX xodimi professional imijining yaxlit tuzilmasini kognitiv, emotsional, kommunikativ va xulqiy komponentlardan tashkil topgan tizim sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Imijning kognitiv komponenti xodimning kasbiy bilimlari, huquqiy savodxonligi, fikrlash xususiyatlari, dunyoqarashi va o‘z kasbiy faoliyati haqidagi tasavvurlari majmuini ifodalaydi. Mazkur komponentni ichki va tashqi kognitiv jihatlarga ajratish mumkin.

Ichki kognitiv jihat xodimning yo‘l harakati xavfsizligi sohasiga oid qonunchilikni, yo‘l harakati qoidalarini, ma’muriy-huquqiy me’yorlarni hamda xizmat vazifalarini qay darajada bilishi va anglashini ifodalaydi. Shuningdek, vaziyatni tezkor tahlil qilish, muqobil qarorlarni baholash va qonuniy hamda asoslangan xulosa chiqarish qobiliyati ham mazkur komponentning muhim jihatlaridan hisoblanadi.

Tashqi kognitiv jihat esa fuqarolar, haydovchilar va piyodalar ongida DYHXX xodimi to‘g‘risida shakllanadigan tasavvur, bilim va ijtimoiy stereotiplarni qamrab oladi. Xodimning kasbiy bilimlari va huquqiy savodxonligi qanchalik yuqori bo‘lsa, uning o‘z kasbiy roliga bo‘lgan ishonchi va mas’uliyati shunchalik mustahkamlanadi. Bu esa professional imijning intellektual asosini tashkil etadi.

DYHXX xodimining kasbiy faoliyati turli darajadagi psixoemotsional zo‘riqishlar, konfliktli vaziyatlar va ba’zan ekstremal holatlar bilan bog‘liq. Shu sababli professional imijning emotsional komponenti xodimning emotsional barqarorligi,

empatiyasi, o‘z hissiyotlarini boshqarish qobiliyati va affektiv nazoratini o‘z ichiga oladi.

Emotsional barqarorlik xodimning nizoli, keskin yoki stressli vaziyatlarda o‘zini tuta olishi, vaziyatga hissiy emas, balki oqilona munosabatda bo‘lishi bilan belgilanadi. Masalan, yo‘l harakati qoidalari buzilgan holatlarda fuqarolarning noroziligi yoki keskin munosabati xodimning kasbiy vazifalarini bajarishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligi lozim.

Empatiya esa yo‘l harakati ishtirokchilarining emotsional holatini tushunish, ularning vaziyatini hisobga olish va insonparvar munosabatni namoyon etish imkonini beradi. Bunda empatiya qonuniy talablarni yumshatish emas, balki ularni insoniy va madaniyatli tarzda tushuntirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Affektiv nazorat xodimning jahldorlik, tajovuzkorlik, befarqlik yoki haddan tashqari hissiy reaksiyalarni nazorat qila olish qobiliyatini anglatadi. Xodimning vazminligi, xotirjamligi va o‘zini boshqara olishi fuqarolarda unga nisbatan ishonch va hurmatning shakllanishiga yordam beradi.

Professional imijning eng faol namoyon bo‘ladigan jihatlaridan biri kommunikativ komponent hisoblanadi. DYHXX xodimi o‘z xizmat faoliyati davomida haydovchilar, piyodalar, boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari va turli ijtimoiy guruh vakillari bilan muntazam muloqotga kirishadi. Shu sababli uning kommunikativ kompetensiyasi professional imijning muhim ko‘rsatkichlaridan biridir.

Kommunikativ komponent, avvalo, verbal va noverbal kommunikatsiyani qamrab oladi. Verbal kommunikatsiyada xodim nutqining ravonligi, aniqligi, madaniyati, ovoz ohangi, murojaat shakli va huquqiy talablarni tushunarli tarzda izohlash qobiliyati muhim ahamiyatga ega. Fuqaroga nisbatan qo‘pol, mensimaydigan yoki tajovuzkor ohangdan foydalanish xodimning professional imijiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Noverbal kommunikatsiya esa xodimning tashqi ko‘rinishi, kiyinish madaniyati, xizmat formasining ozodaligi, mimikasi, imo-ishoralari, tana holati va umumiy o‘zini tutish uslubida namoyon bo‘ladi. Noverbal signallar ko‘pincha muloqotning hissiy mazmunini belgilab beradi va fuqarolarning xodim haqidagi dastlabki tasavvurini shakllantiradi.

Kommunikativ komponentning yana bir muhim jihati konfliktologik kompetensiyadir. DYHXX xodimi bahsli va nizoli vaziyatlarni kuchaytirmasdan, ularni muloqot, huquqiy tushuntirish va vaziyatni oqilona boshqarish orqali hal eta olishi kerak. Shu ma’noda kommunikativ madaniyat xodimning nafaqat shaxsiy, balki butun xizmat tizimining ijtimoiy nufuziga ta’sir ko‘rsatuvchi omil hisoblanadi.

Kognitiv bilimlar, emotsional barqarorlik va kommunikativ kompetensiya xodimning real faoliyatidagi xulq-atvorida namoyon bo‘ladi. Shu sababli xulqiy komponent professional imijning amaliy jihatdan eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Xodimning kasbiy xulq-atvori, avvalo, xizmat vazifalarini qonuniy, aniq, tezkor va mas’uliyatli bajarishida namoyon bo‘ladi. Fuqarolar bilan munosabatlarda adolat

tamoyiliga rioya qilish, vakolatlarni suiiste’mol qilmaslik va xizmat intizomiga amal qilish ijobiy professional imijning muhim shartlaridir.

Xulqiy komponentning muhim yo‘nalishlaridan biri halollik va korrupsiyaga qarshi xulq-atvordir. Xodimning noqonuniy manfaatdorlikka undovchi takliflarni qat’iy, ammo madaniyatli tarzda rad etishi, xizmat vazifalariga sodiqligi va qonun ustuvorligiga amal qilishi jamiyatda huquqni muhofaza qiluvchi organlarga nisbatan ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy DYHXX xodimining xulqiy kompetensiyasi raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish qobiliyatida ham namoyon bo‘ladi. Elektron tizimlar, planshetlar, bodi-kameralar va boshqa texnik vositalardan to‘g‘ri foydalanish xodimning zamonaviy kasbiy kompetensiyasini ifodalovchi muhim omillardan biridir.

DYHXX xodimi professional imijining kognitiv, emotsional, kommunikativ va xulqiy komponentlari bir-biridan alohida holda emas, balki o‘zaro bog‘liq tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Kasbiy bilimlarning yuqoriligi, agar ularni amaliy vaziyatda to‘g‘ri qo‘llash va fuqaroga tushunarli tarzda yetkazish qobiliyati bilan uyg‘unlashmasa, ijobiy imijni to‘liq ta’minlay olmaydi.

Xuddi shuningdek, yuqori kommunikativ qobiliyat emotsional o‘zini boshqarish bilan qo‘llab-quvvatlanmasa, konfliktli vaziyatlarda yetarli samaradorlik bermasligi mumkin. Demak, professional imijning barqarorligi mazkur komponentlarning o‘zaro muvofiqligi va yaxlitligiga bog‘liq.

Shu nuqtayi nazardan DYHXX xodimlarining professional imijini rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar kompleks xarakterga ega bo‘lishi lozim. Bunday treninglarda kasbiy-huquqiy bilimlarni mustahkamlash bilan bir qatorda emotsional intellekt, stressga chidamlilik, empatiya, konfliktlarni konstruktiv boshqarish, samarali muloqot va kasbiy etika ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham e’tibor qaratish zarur.

DYHXX xodimining professional imiji murakkab va ko‘p komponentli psixologik hodisa bo‘lib, uning shakllanishida kognitiv, emotsional, kommunikativ va xulqiy omillar o‘zaro ta’sirda bo‘ladi. Kognitiv komponent xodimning kasbiy bilimlari va vaziyatni tahlil qilish qobiliyatini, emotsional komponent uning stressli vaziyatlarda o‘zini boshqarishi va empatik munosabatini, kommunikativ komponent fuqarolar bilan samarali muloqot qilish mahoratini, xulqiy komponent esa mazkur sifatlarning real kasbiy faoliyatdagi namoyon bo‘lishini ifodalaydi.

Shu sababli DYHXX xodimining ijobiy professional imijini shakllantirish faqat tashqi ko‘rinish yoki muomala madaniyatini takomillashtirish bilan cheklanmasligi kerak. Mazkur jarayon xodimning kasbiy kompetensiyasi, emotsional barqarorligi, kommunikativ madaniyati, huquqiy ongi, halolligi va amaliy xulq-atvorini kompleks ravishda rivojlantirishni talab etadi. Bunday yondashuv xodimning professional samaradorligini oshirish bilan birga, aholining huquqni muhofaza qiluvchi organlarga nisbatan ishonchi va ijobiy munosabatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. — М.: Аспект Пресс, 2001. — 384 с.
2. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком. — М.: Издательство Московского университета, 1982. — 200 с.
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. — М.: АСТ, 2008. — 478 с.
4. Деркач А. А., Исаев Е. И. Педагогическая акмеология. — М.: РАГС, 2002. — 256 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
6. Майерс Д. Социальная психология. — СПб.: Питер, 2010. — 800 с.
7. Молчанова О. Н. Профессиональный имидж личности: психологические аспекты формирования // Вопросы психологии. — 2015. — № 4. — С. 112–119.
8. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Models of Emotional Intelligence // Handbook of Intelligence / ed. by R. J. Sternberg. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — P. 396–420.

UDK 159.9:796.07

BO‘LAJAK SPORT MURABBIYLARIDA KASBIY YO‘NALGANLIK TUSHUNCHASINI YONDOSH KONSTRUKTLARDAN FARQLASH MASALASI

Ermetov Dilmurod Nazarmatovich,
Buxoro Xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Bo‘lajak mutaxassisning kasbiy shakllanishi oliy ta’lim jarayonida kechadi va bunda uning tanlagan kasbiga munosabati muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi. Sport murabbiyligi bu jihatdan o‘ziga xos kasbiy faoliyat turi bo‘lib, ushbu kasbni tanlagan talaba ko‘pincha avval sportchi sifatida muayyan tajribaga ega bo‘ladi. Shu sababli uning kasbiy tanlovi sport tajribasi, musobaqa faoliyati va pedagogik faoliyat haqidagi tasavvurlar kesishmasida shakllanadi.

O‘zbekiston psixologiyasida bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy shakllanishi turli yo‘nalishlarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, so‘nggi yillardagi tadqiqotlarda kasbiy yo‘nalganlik ko‘pincha kasbiy kompetentlik, kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirish, emotsional holatlar yoki koping-strategiyalar bilan bog‘liq holda tahlil qilingan [1; 2; 3; 4]. Bu esa kasbiy yo‘nalganlikning mazmuniy chegaralarini aniqlash va uni bo‘lajak sport murabbiylari faoliyati kontekstida mustaqil tadqiqot predmeti sifatida o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Tadqiqotning maqsadi O‘zbekistonda amalga oshirilgan psixologik tadqiqotlarda kasbiy yo‘nalganlikning qaysi yondosh konstruktlar doirasida o‘rganilganini aniqlash hamda bo‘lajak sport murabbiylari uchun uning ishchi modelini asoslashdan iborat.

Kasbiy yo‘nalganlikni yondosh konstruktlardan farqlash, avvalo, kasbiy kompetentlik bilan uning munosabatini aniqlashni talab etadi. Z.A. Abdilaxatov tadqiqotida jismoniy tarbiya ta’lim yo‘nalishi talabalarining kasbiy kompetentligi shaxsiy, motivatsion va kommunikativ tarkiblar orqali ochib berilgan. Unda shaxsning o‘ziga munosabati kasbiy kompetentlikning muhim psixologik mezonlaridan biri sifatida asoslangan [1, 7–15-b.]. Mazkur yondashuvda kasbiy yo‘nalganlikning motivatsion jihatlari qisman qamrab olingan bo‘lsa-da, uning qadriyatli-mazmuniy tarkibi va kasbiy identikligi alohida o‘lchov predmeti sifatida ajratilmagan. Kompetentlik shaxsning kasbiy faoliyatni qay darajada samarali amalga oshira olishini ifodalasa, kasbiy yo‘nalganlik uning nima sababdan muayyan kasbni tanlashi va ushbu kasbga qanchalik barqaror yo‘nalganligini aks ettiradi. Demak, ular o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, mazmunan bir xil konstruktlar emas.

Kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirish bilan bog‘liq tadqiqotlarda ham kasbiy yo‘nalganlikning ayrim jihatlari namoyon bo‘ladi. S.Z. Abduvohidova tadqiqotida kasbiy o‘sish motivatsiyasi refleksiya, o‘zini o‘zi boshqarish va shaxs yo‘nalganligi

bilan birgalikda o‘rganilgan. Bitiruv bosqichidagi farqlar esa kasbiy identifikatsiya va o‘zini anglash darajasining ortishi bilan izohlangan [2, 7–12-b.]. Biroq umumiy shaxs yo‘nalganligi talabaning qaysi kasbga va qanday psixologik asoslar bilan yo‘nalganligini to‘liq ifodalamaydi. Ayniqsa, sport murabbiyligi kabi o‘ziga xos kasbda faoliyat mazmuni, sportchi bilan ishlash va musobaqa jarayonini boshqarish kabi jihatlarni alohida hisobga olish zarur.

Sport psixologiyasi doirasidagi tadqiqotlarda esa asosan sportchining muayyan vaziyatdagi psixologik holatlari o‘rganiladi. D.R. Allayarov sportchi talabalarning musobaqa oldi xavotirlanishi, emotsional intellekti, iroda kuchi va yutuqqa erishish motivatsiyasini turli mezonlar asosida tahlil qilgan [3, 7–13-b.]. Mazkur ko‘rsatkichlar sportchining musobaqaga tayyorgarligi va faoliyat samaradorligini tavsiflaydi. Biroq ular talabaning kelajakdagi murabbiylik kasbini tanlashi, unga bo‘lgan barqaror munosabati va kasbiy identikligini bevosita ifodalamaydi.

Kasbiy yo‘nalganlikka mazmunan eng yaqin tadqiqot S.B. Almardanovaning ishida kuzatiladi. Muallif kasbiy shakllanishni oliy ta’limga moslashish, kasbga oid bilim va ko‘nikmalarni egallash hamda tanlangan kasbga nisbatan professional, motivatsion, emotsional va kognitiv tayyorgarlik bilan bog‘liq jarayon sifatida ko‘rib chiqadi. Kasbiy-pedagogik yo‘nalganlik bir necha shkalalar orqali o‘lchangan [4, 7–12-b.]. Shu bilan birga, ushbu yondashuvda kasbiy yo‘nalganlik asosiy mustaqil konstrukt sifatida emas, balki kasbiy shakllanish va koping-strategiyalar bilan bog‘liq hodisa sifatida tahlil qilingan.

Mazkur tadqiqotlarni qiyoslash asosida kasbiy yo‘nalganlikni yondosh konstruktlardan ajratib turuvchi uchta asosiy mezonni ko‘rsatish mumkin. Birinchisi, **obyekt mezoni** bo‘lib, kasbiy yo‘nalganlik muayyan kasbning mazmuni va faoliyat xususiyatlariga qaratilgan bo‘ladi. Shaxs yo‘nalganligi esa kengroq psixologik mazmunga ega. Emotsional holatlar va koping-strategiyalar esa kasb mazmunidan qat’i nazar turli vaziyatlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi mezon — **vaqt mezoni**. Musobaqa oldi xavotirlanishi kabi emotsional holatlar vaziyatga bog‘liq va nisbatan o‘zgaruvchan xususiyatga ega. Kasbiy yo‘nalganlik esa kasbiy tanlov va kasbiy faoliyatga munosabatni uzoqroq vaqt davomida belgilaydigan nisbatan barqaror psixologik tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Uchinchi mezon — **funksional mezon**. Kasbiy kompetentlik faoliyatni samarali bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va qobiliyatlarni tavsiflaydi. Koping-strategiyalar murakkab yoki stressli vaziyatlarda xulq-atvorni boshqarish usullarini ifodalaydi. Kasbiy yo‘nalganlik esa shaxsning ushbu imkoniyat va strategiyalarni qaysi kasbiy maqsad sari yo‘naltirishini belgilovchi mazmuniy omil sifatida qaraladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘rib chiqilgan tadqiqotlarda kasbiy yo‘nalganlik mustaqil va tizim hosil qiluvchi o‘zgaruvchi sifatida yetarlicha ajratilmagan. Ayniqsa, bo‘lajak sport murabbiylariga xos bo‘lgan sport natijasiga javobgarlik, sportchi bilan individual ishlash, musobaqa sharoitida qaror qabul qilish,

jamoani boshqarish va pedagogik ta’sir ko‘rsatish kabi faoliyat xususiyatlari kasbiy yo‘nalganlikni o‘lchash mazmuniga to‘liq kiritilmagan.

Shundan kelib chiqib, bo‘lajak sport murabbiylarida kasbiy yo‘nalganlikni to‘rt tarkibli model asosida o‘rganish taklif etiladi. **Motivatsion tarkib** kasbiy motivlar tizimi, muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivlarining nisbatini qamrab oladi. **Qadriyatli-mazmuniy tarkib** kasbiy faoliyatning shaxs uchun ahamiyati, kasb bilan bog‘liq qadriyatlar va uning shaxsiy ma’nosini ifodalaydi. **Kasbiy o‘zini o‘zi anglash tarkibi** kasbiy «Men» obrazi, kasbiy identiklik va shaxsning o‘z imkoniyatlariga bahosini o‘z ichiga oladi. **Faoliyatli tarkib** esa murabbiylik faoliyati haqidagi tasavvurlar, murabbiylik vazifalarini bajarishga tayyorgarlik va kasbiy faoliyatga psixologik munosabatni aks ettiradi.

Bunda sport tajribasi — sport turi, sport razryadi, mashg‘ulot staji va musobaqa tajribasi — alohida omil sifatida qaralishi lozim. Chunki mazkur tajriba bo‘lajak sport murabbiylarini boshqa pedagogik yo‘nalishdagi talabalardan ajratib turuvchi muhim xususiyatlardan biridir.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston psixologiyasidagi so‘nggi tadqiqotlarda kasbiy yo‘nalganlik ko‘pincha kasbiy kompetentlik, kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirish, emotsional holatlar va koping-strategiyalar bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Biroq ushbu konstruktlarning har biri kasbiy yo‘nalganlikning faqat ayrim jihatlarini aks ettiradi va uning o‘rnini to‘liq bosa olmaydi.

Shaxs yo‘nalganligining umumiy tipologiyasi ham bo‘lajak sport murabbiylarining kasbiy yo‘nalganligini to‘liq tavsiflash uchun yetarli emas. Bunda kasb mazmuni, murabbiylik faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari, sport tajribasi va kasbiy identiklikni hisobga olish zarur.

Shu asosda bo‘lajak sport murabbiylarining kasbiy yo‘nalganligini motivatsion, qadriyatli-mazmuniy, kasbiy o‘zini o‘zi anglash va faoliyatli tarkiblar birligida o‘rganish taklif etildi. Mazkur model kasbiy yo‘nalganlikni yondosh psixologik konstruktlardan farqlash va uning tarkibiy tuzilishini empirik jihatdan tekshirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdilaxatov Z.A. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2025. – 7–8 b.

2. Abduvohidova S.Z. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirishning psixologik xususiyatlari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2026. – 7–8 b.

3. Allayarov D.R. Sportchi talabalar musobaqa oldi tayyorgarlik jarayonlaridagi emotsional holatlarining psixologik xususiyatlari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2025. – 7–8 b.

4. Almardanova S.B. Talabalar kasbiy shakllanishida koping-strategiyani rivojlantirishning nazariy va amaliy tadqiqi: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 7–8 b.

5. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

6. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

7. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK 94(575.1):37.013.42

MUSTAQILLIK YILLARIDA ANDIJON YOSHLARI IJTIMOIY FAOLLIGINING YUKSALISHI: YUTUQLAR VA IMKONIYATLAR

Davronova Rashidaxon Kaxramon qizi,
Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olmoqda. Davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan muhim yo‘nalishlardan biri yoshlar masalasidir. Yoshlarning iqtidori va iste’dodini yuzaga chiqarish, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash hamda jamiyatda munosib o‘rin egallashiga ko‘maklashish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, milliy tariximizni yosh avlodga yetkazish, ularning qalbi va ongida Vatanga sadoqat, ajdodlarga munosiblik tuyg‘ularini shakllantirish, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Sh.M. Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “milliy tariximizni yoshlarimizga milliy ruhda yetkazish, ularning qalbiga, shuuriga singdirish zarur” [1, 25-b.].

Yoshlar siyosatini takomillashtirishga qaratilgan muhim huquqiy hujjatlar qatoriga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son “Yoshlarga oid davlat siyosatining samaradorligini oshirish va O‘zbekiston Yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni, 2018-yil 27-iyuldagi PF-5466-son “Yoshlar – kelajagimiz” Davlat dasturi to‘g‘risida”gi Farmoni, 2020-yil 30-iyundagi PQ-4768-son “O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar agentligini tashkil qilish to‘g‘risida”gi qarori hamda 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni kiradi.

Mazkur hujjatlarda yoshlarning ta’lim olishi, kasb-hunar egallashi, bandligini ta’minlash, ijtimoiy faolligini oshirish, tashabbus va g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq muhim vazifalar belgilangan.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizning barcha hududlarida bo‘lgani kabi Andijon viloyatida ham ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy-ma’naviy sohalarda keng ko‘lamli o‘zgarishlar amalga oshirildi. Ushbu jarayonlarda yoshlar muhim ijtimoiy qatlam sifatida namoyon bo‘ldi. Ayniqsa, ta’lim tizimining isloh qilinishi, yangi bilim maskanlarining barpo etilishi va kasbiy tayyorgarlik imkoniyatlarining kengayishi Andijon yoshlari uchun yangi imkoniyatlarni yaratdi.

Tadqiqotning obyekti Andijon viloyatida mustaqillik yillarida yoshlar hayotida yuz bergan ijtimoiy, ta’limiy va madaniy o‘zgarishlar hisoblanadi.

Tadqiqot davomida tarixiylik, tizimlilik, xolislik va qiyosiy-tahliliy yondashuv, shuningdek, tarixiy manbalarni tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari, Prezident farmon va qarorlari, ilmiy adabiyotlar hamda davriy matbuot materiallari tadqiqotning asosiy manbalarini tashkil etdi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, ta’lim tizimini tubdan isloh qilish masalasiga alohida e’tibor qaratildi. Yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan muhim huquqiy hujjatlardan biri 1991-yil 20-noyabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to‘g‘risida”gi Qonun bo‘ldi. Mazkur hujjat yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning ijtimoiy hayotdagi ishtirokini ta’minlash borasida muhim huquqiy asos yaratdi.

Ta’lim sohasidagi islohotlar ham yoshlar hayotida muhim o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. 1992-yil 2-iyulda “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi mamlakat ta’lim tizimini rivojlantirishning huquqiy asoslarini mustahkamladi. Ta’lim tizimining bosqichma-bosqich takomillashtirilishi yoshlarning bilim olishi, kasb-hunar egallashi va kelajakda mehnat bozorida o‘z o‘rnini topishi uchun yangi imkoniyatlar yaratdi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida umumiy ta’lim tizimida ham muhim o‘zgarishlar amalga oshirildi. Ilgari umumiy o‘rta ta’limni tamomlagan yoshlarning bir qismi oliy ta’limga kirgan bo‘lsa, qolgan yoshlarning ma’lum qismi maxsus kasbiy tayyorgarlikka ega bo‘lmasdan mehnat faoliyatini boshlagan. Keyingi islohotlar esa yoshlarni umumiy ta’limdan keyin muayyan kasb-hunarga yo‘naltirishga qaratildi.

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ning qabul qilinishi ta’lim tizimini rivojlantirishda muhim bosqich bo‘ldi. 1998-yilda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasida o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida hududlarda akademik litsey va kasb-hunar kollejlarini tashkil etish ishlari jadallashdi [4, 18-b.].

Andijon viloyatida ham ushbu jarayon izchil amalga oshirildi. Jumladan, Andijon mashinasozlik instituti qoshida Bo‘ston akademik litseyi tashkil etilib, unda iqtidorli yoshlarning aniq va tabiiy fanlar hamda xorijiy tillarni chuqur o‘rganishi uchun sharoit yaratildi. Bu esa yoshlarning oliy ta’limga tayyorgarligini kuchaytirish va kelgusida malakali mutaxassislar safini kengaytirishga xizmat qildi.

Shuningdek, viloyatdagi mavjud ta’lim muassasalarining faoliyati ham zamonaviy talablar asosida qayta tashkil etildi. Qo‘rg‘ontepa kasb-hunar litseyi yengil sanoat yo‘nalishidagi kasb-hunar kollejiga, Asaka tibbiyot bilim yurti esa tibbiyot kolleji tizimiga moslashtirildi. 1998-yilda viloyatda o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimida jami 57 ta ta’lim muassasasi faoliyat yuritgan bo‘lib, ularning ayrimlari yangi tipdagi ta’lim muassasalari sifatida tashkil etilgan.

1999-yilda viloyatda ta’lim muassasalarini qurish va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo‘yicha ishlar davom ettirildi. Natijada zamonaviy talablarga javob beradigan 12 ta yangi kollej faoliyat boshladi. Ular zamonaviy o‘quv-laboratoriya jihozlari, kompyuterlar va lingafon qurilmalari bilan ta’minlandi. Bunday imkoniyatlar

yoshlarning nazariy bilimlarini amaliy ko‘nikmalar bilan uyg‘unlashtirishiga xizmat qildi.

Andijon viloyatidagi ta’lim muassasalarida yaratilgan shart-sharoitlar davlat rahbariyati tomonidan ham e’tiborga olingan. Jumladan, Oqyor sanoat kasb-hunar kollejiga tashrif davomida ta’lim jarayoni va yoshlar uchun yaratilgan sharoitlar bilan tanishilib, ularni yanada takomillashtirish yuzasidan tegishli taklif va ko‘rsatmalar berilgan.

O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining joriy etilishi yoshlarning muayyan kasbni egallashi, mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan mutaxassisliklar bo‘yicha tayyorgarlik ko‘rishi uchun imkoniyatlarni kengaytirdi. Ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi, o‘quv laboratoriyalari va zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlanishi yoshlarning kasbiy salohiyatini oshirishga xizmat qildi.

Andijon yoshlarining ijtimoiy faolligi faqat ta’lim sohasi bilan cheklanib qolmadi. Mustaqillik yillarida viloyatda madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyatining kengayishi, sport va san’at yo‘nalishlarining rivojlanishi ham yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning ijodiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarish uchun muhim omil bo‘ldi.

Shu bilan birga, yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish jarayonini faqat yaratilgan imkoniyatlar bilan izohlash yetarli emas. Yoshlarning o‘z tashabbuslari, bilim olishga intilishi, kasbiy va ijodiy salohiyatini namoyon etishi ham ushbu jarayonning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli ta’lim, madaniyat, sport va mehnat sohalaridagi imkoniyatlardan samarali foydalanish yoshlarning jamiyatdagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qildi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida Andijon viloyatida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ayniqsa, ta’lim tizimining isloh qilinishi, yangi akademik litsey va kasb-hunar kollejlarining tashkil etilishi, ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi mustahkamlanishi yoshlarning bilim va kasb egallash imkoniyatlarini kengaytirdi.

Mazkur jarayonlar Andijon yoshlarining zamonaviy bilim va kasbiy ko‘nikmalarni egallashi, o‘z qiziqish va qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarishi hamda jamiyat hayotida faol ishtirok etishi uchun muhim zamin yaratdi. Yoshlar uchun yaratilgan ta’limiy, madaniy va kasbiy imkoniyatlar ularning ijtimoiy faolligi va kelajakdagi kasbiy salohiyatini oshirishning muhim omillaridan biri bo‘ldi.

Shunday qilib, mustaqillik yillarida Andijon viloyatida amalga oshirilgan islohotlar yoshlarning ta’lim olishi, kasb-hunar egallashi va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Ushbu tarixiy tajribani o‘rganish bugungi yoshlar siyosatining shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini anglashda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. *Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g‘oyamizning poydevoridir*. – Toshkent: Tasvir, 2021. – B. 25–27.

2. Karimov I.A. *Asosiy vazifalarimiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir*. – Toshkent.
3. *Yoshlar madaniyati*. – Toshkent, 1992.
4. Shamsutdinov R., Ishoqov A. *Andijon tarixidan lavhalar*. – Toshkent, 2013.
5. *Xalq so‘zi* gazetasi materiallari.
6. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to‘g‘risida”gi Qonuni, 1991-yil 20-noyabr.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, 1992-yil 2-iyul.
8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasida o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori, 1998-yil.

UDK: 159.9:364.2-055.2

NOTO‘LIQ OILALARDAGI ONALARGA IJTIMOIY YORDAM KO‘RSATISH TIZIMINING PSIXOLOGIK TAHLILI (L.A. GRITSAY KONSEPSIYASI ASOSIDA)

Ismoiljonov Ravshan Baxtiyor o‘g‘li,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Zamonaviy psixologiyada oila shaxsning emotsional, ijtimoiy va ma’naviy rivojlanishini ta’minlovchi muhim ijtimoiy institut sifatida qaraladi. Oilaning tarkibiy o‘zgarishi, xususan, ota-onalardan birining oilaviy tarbiya jarayonida ishtirok etmasligi onaning zimmasiga qo‘shimcha iqtisodiy, tarbiyaviy va psixologik mas’uliyat yuklaydi.

Noto‘liq oilalarda farzand tarbiyasini asosan bir nafar ota yoki ona amalga oshiradi. Ayniqsa, farzandni yolg‘iz tarbiyalayotgan onalar kundalik hayotda moddiy muammolar, emotsional zo‘riqish, tarbiyaviy mas’uliyat va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi kabi omillar bilan to‘qnash kelishi mumkin. Shu sababli mazkur guruhga psixologik yordamni faqat individual maslahat bilan cheklab qo‘ymasdan, ijtimoiy, pedagogik va tibbiy xizmatlar bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish muhimdir.

L.A. Gritsay tomonidan ilgari surilgan kompleks yondashuv ana shunday ko‘p yo‘nalishli yordam tizimini shakllantirish zaruratiga e’tibor qaratadi [1]. Ushbu yondashuvda ona va bolaning ehtiyojlarini alohida emas, balki oila, jamiyat va ijtimoiy institutlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tizimi doirasida ko‘rib chiqish muhim hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — L.A. Gritsay konsepsiyasi asosida noto‘liq oilalardagi onalarga psixologik-ijtimoiy yordam ko‘rsatish tizimining asosiy yo‘nalishlari va tarkibiy komponentlarini nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

L.A. Gritsay konsepsiyasiga ko‘ra, noto‘liq oilalardagi onalarni qo‘llab-quvvatlash birgina psixologik yordam bilan chegaralanmasligi, balki turli ijtimoiy institutlar faoliyatini birlashtiruvchi kompleks tizim sifatida tashkil etilishi lozim [1]. Ushbu tizimni quyidagi besh asosiy yo‘nalish orqali tavsiflash mumkin.

Birinchi — ma’naviy-axloqiy yo‘nalish. Ushbu yo‘nalish onalikning ijtimoiy va ma’naviy ahamiyatini mustahkamlash, oilaviy qadriyatlarni qo‘llab-quvvatlash hamda jamiyatda onalarga nisbatan ijobiy ijtimoiy munosabatni shakllantirishni nazarda tutadi. Bunda onalikni faqat biologik yoki tarbiyaviy vazifa sifatida emas, balki shaxs va jamiyat rivojlanishining muhim omili sifatida talqin qilish muhimdir.

Ikkinchi — davlat-huquqiy yo‘nalish. Noto‘liq oilalarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, onalar va bolalarning huquqiy manfaatlarini ta’minlash, ijtimoiy

xizmatlar faoliyatini muvofiqlashtirish ushbu yo‘nalishning asosiy vazifalarini tashkil etadi. Bunda davlat va mahalliy boshqaruv organlari, ta’lim muassasalari hamda ijtimoiy xizmatlarning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi — axborot-ma’rifiy yo‘nalish. Onalarga bola tarbiyasi, oilaviy munosabatlar, stressni boshqarish va psixologik yordam imkoniyatlari haqida ishonchli ma’lumot berish zarur. Zamonaviy axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish orqali psixologik-ma’rifiy materiallarni keng ommaga yetkazish mumkin.

To‘rtinchi — tibbiy-ijtimoiy yo‘nalish. Noto‘liq oilalardagi onalarning jismoniy va ruhiy salomatligini qo‘llab-quvvatlash, zarur tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ijtimoiy xizmatlar bilan uzviy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ushbu yo‘nalishning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Beshinchi — psixologik yo‘nalish. Psixologik yordam ona va bolaning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda individual maslahat, guruhiy trening, psixoprofilaktika va zarur hollarda psixokorreksiya shakllarida tashkil etilishi mumkin. Ayniqsa, emotsional zo‘riqish, xavotir, o‘ziga ishonchsizlik, tarbiyaviy qiyinchiliklar va ijtimoiy izolyatsiyaning oldini olish muhimdir.

Noto‘liq oilaning psixologik xususiyatlarini tahlil qilishda ona va bolaning o‘zaro munosabatlari alohida ahamiyatga ega. Oiladagi tarkibiy o‘zgarishlar bolaning rivojlanishiga avtomatik ravishda salbiy ta’sir ko‘rsatadi, degan xulosaga kelish to‘g‘ri emas. Bolaning psixologik holatiga oiladagi emotsional muhit, ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlarning xususiyati, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va tarbiyaviy sharoitlar kabi omillar ham ta’sir ko‘rsatadi [2; 3].

Shu nuqtai nazardan, noto‘liq oiladagi onaning psixologik holati yordam tizimining muhim obyekti hisoblanadi. Uzoq davom etuvchi stress, ijtimoiy bosim, iqtisodiy qiyinchiliklar va tarbiyaviy mas’uliyatning ortishi onaning emotsional resurslariga ta’sir qilishi mumkin. Bunday vaziyatlarda psixologik yordamning asosiy vazifalaridan biri onaning mavjud resurslarini aniqlash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlarini kengaytirish va konstruktiv moslashuv strategiyalarini rivojlantirishdan iborat.

Noto‘liq oilalardagi bolalar bilan ishlashda ham kompleks yondashuv zarur. Bunda bolaning yosh xususiyatlari, oiladagi emotsional muhit, onaning tarbiyaviy uslubi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi hisobga olinishi lozim. Shuning uchun psixologik yordam faqat bolaning xulq-atvoridagi muammolarni korreksiya qilishga emas, balki ona-bola munosabatlarini optimallashtirishga ham yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq.

Kompleks yondashuvning muhim jihati — yordamning **ko‘p darajali** tashkil etilishidir. Birinchi darajada individual psixologik maslahat va psixologik diagnostika amalga oshiriladi. Ikkinchi darajada ona va bola o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlar tashkil etiladi. Uchinchi darajada esa oila, ta’lim muassasasi, tibbiy va ijtimoiy xizmatlar o‘rtasidagi hamkorlik yo‘lga qo‘yiladi.

Shunday qilib, noto‘liq oilalardagi onalarga yordam ko‘rsatish tizimini quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topgan model sifatida tasavvur qilish mumkin:

diagnostika → psixologik maslahat → ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash → psixoprofilaktika va psixokorreksiya → ijtimoiy-pedagogik hamkorlik → monitoring.

Mazkur modelning asosiy maqsadi onaning psixologik farovonligini qo‘llab-quvvatlash bilan bir qatorda, ona-bola munosabatlarining barqarorligini ta’minlash va oilaning mavjud ijtimoiy resurslaridan samarali foydalanishdan iborat.

Nazariy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, noto‘liq oilalardagi onalarga yordam ko‘rsatish masalasini faqat individual psixologik muammo sifatida talqin qilish yetarli emas. Mazkur holat psixologik, ijtimoiy, pedagogik va tibbiy omillarning o‘zaro ta’siri bilan belgilanadigan murakkab tizimli hodisadir.

L.A. Gritsayning kompleks yondashuvi ushbu muammoni ko‘p darajali yordam tizimi sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Bunda ma’naviy-axloqiy, davlat-huquqiy, axborot-ma’rifiy, tibbiy-ijtimoiy va psixologik yo‘nalishlarning o‘zaro uyg‘unligi muhim metodologik prinsip sifatida namoyon bo‘ladi.

Noto‘liq oilalardagi onalarga psixologik yordamni tashkil etishda individual yondashuv, ona va bolaning o‘zaro munosabatlarini hisobga olish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash resurslarini faollashtirish hamda profilaktik va korreksion tadbirlarni birlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Kelgusida mazkur nazariy model asosida noto‘liq oilalardagi onalarning psixologik ehtiyojlarini empirik o‘rganish, psixologik yordam dasturini ishlab chiqish va uning samaradorligini eksperimental tarzda baholash dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Грицай Л.А. Кризис современного материнства в современной России: социально-психологический аспект // Современные научные исследования и инновации. — 2010. — № 3.

2. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. — М.: Гардарики, 2005. — 320 с.

3. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. — СПб.: Питер, 2008. — 672 с.

UDK: 316.624:297.7(575.1)

O‘ZBEKISTON SHAROITIDA O‘SMIR YOSHLARNI DINIY EKSTREMIZMDAN IJTIMOIY-PSIXOLOGIK HIMOYALASHNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Mamatrayimov Jumanazar Mamatmurod o‘g‘li,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Zamonaviy dunyoda diniy ekstremistik va radikal g‘oyalarning yoshlar, xususan, o‘smirlar ongiga ta’sir o‘tkazish xavfi global tahdidlardan biriga aylanib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining xalqaro minbarlardagi chiqishlarida ham ta’kidlanganidek, yoshlarning radikallashuviga yo‘l qo‘ymaslik uchun jamiyat, davlat va ta’lim tizimining birgalikdagi harakatlarini kuchaytirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. O‘smirlik davri shaxs qadriyatlari tizimi va dunyoqarashi shakllanadigan muhim bosqich bo‘lib, u o‘ziga xos psixologik beqarorlik, identifikatsiya izlanishi va tashqi ta’sirlarga nisbatan yuqori sezuvchanlik bilan tavsiflanadi. Ayni shu xususiyatlar o‘smirlarni destruktiv diniy targ‘ibotning potensial nishoniga aylantirishi mumkin.

Shu bilan birga, O‘zbekistonning o‘ziga xos ijtimoiy-madaniy muhiti — mahalla instituti, ko‘p avlodli oilaviy tuzilma, an’anaviy diniy bag‘rikenglik va milliy qadriyatlar tizimi — o‘smirlarni destruktiv g‘oyalardan himoyalashning muhim ijtimoiy-psixologik resurslarini tashkil etadi. Xorijiy tadqiqotlarda ishlab chiqilgan radikallashuv modellari, xususan, F. Moghaddamning “bosqichma-bosqich” (staircase) nazariyasi va K. Makkoli hamda S. Moskalenkoning “ishqalanish” (friction) nazariyasi asosan G‘arb ijtimoiy-madaniy konteksti asosida shakllangan bo‘lib, ularni mahalliy sharoitga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tatbiq etish yetarli emas. Shu sababli, mazkur umumnazariy modellarni O‘zbekistonning milliy-madaniy xususiyatlari bilan boyitilgan holda qayta talqin etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

O‘zbek jamiyatida mahalla instituti nafaqat ma’muriy-hududiy birlik, balki kuchli ijtimoiy nazorat, o‘zaro yordam va norasmiy tarbiyaviy ta’sir mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Mahalla sharoitida o‘smirning xatti-harakati va ijtimoiy muhiti kattalar nazorati ostida bo‘lib, bu uning notanish shaxslar yoki noma’lum diniy guruhlar bilan nazoratsiz aloqaga kirishish ehtimolini kamaytirishi mumkin. Ko‘p avlodli oila tuzilmasi esa o‘smirga bevosita oilaviy muloqot, kattalar tajribasidan foydalanish va qadriyatlarning avloddan avlodga uzatilishi imkonini beradi. Bu omillar o‘smirning ijtimoiy-psixologik barqarorligini ta’minlovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi.

Xorijiy modellarda alohidalashgan va individualistik jamiyat sharoitida shakllangan “yolg‘izlanish” omili radikallashuvning sabablaridan biri sifatida

ko‘rsatilsa, mahalliy jamoaviy-oilaviy tuzilma aynan shu omilning ta’sirini susaytiruvchi tabiiy ijtimoiy-psixologik bufer vazifasini bajarishi mumkin.

O‘zbekistonda tarixan shakllangan diniy bag‘rikenglik an’anasi va dinning milliy ma’naviy-axloqiy meros sifatida idrok etilishi o‘smirlarda sog‘lom diniy dunyoqarashni shakllantirish uchun qulay ijtimoiy-psixologik zamin yaratadi. Ayni paytda, tadqiqotlar o‘smirlarning diniy bilimlarni norasmiy manbalardan, jumladan, nazoratsiz internet-resurslardan olishi diniy savodsizlik hamda tashqi manipulyatsiyaga moyillikni kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shu sababli, “sog‘lom dindorlik immuniteti” tushunchasi — o‘smirning diniy bilimlarni rasmiy va malakali manbalardan olishi, diniy amaliyotni milliy-madaniy an’analar kontekstida to‘g‘ri idrok etishi — destruktiv g‘oyalarga qarshi ichki ijtimoiy-psixologik himoya mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilinishi mumkin.

Umumta’lim maktablaridagi psixologik xizmat, sinf rahbarlari va tarbiyaviy ishlar bo‘yicha mutaxassislar faoliyati o‘smirlarni destruktiv g‘oyalardan himoyalashning institutsional darajadagi muhim bo‘g‘inini tashkil etadi. Biroq amaliyotda maktab psixologlari va o‘qituvchilarning diniy ekstremizm psixologiyasi hamda radikallashuv belgilarini erta aniqlash bo‘yicha maxsus tayyorgarligi yetarli darajada emasligi kuzatiladi. Shu bois, o‘smirlarni destruktiv diniy g‘oyalardan himoyalashning milliy modelini yaratishda xorijiy nazariy yondashuvlarning umumpsixologik mexanizmlarini, ya’ni identifikatsiya inqirozi, guruhga mansublik ehtiyoji va ijtimoiy adolatsizlik hissini mahalliy ijtimoiy-madaniy resurslar — mahalla, oila, an’anaviy bag‘rikenglik va ta’lim tizimi bilan uyg‘unlashtirib qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

O‘tkazilgan tahlil natijasida bir qator xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, o‘smirlarni diniy ekstremizmdan ijtimoiy-psixologik himoyalashda xorijiy radikallashuv nazariyalarini mexanik tarzda qo‘llash yetarli emas, ularni mahalliy ijtimoiy-madaniy kontekst bilan boyitish zarur. Ikkinchidan, mahalla va ko‘p avlodli oila instituti, shuningdek, an’anaviy diniy bag‘rikenglik O‘zbekistonning o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik himoya resurslari sifatida ilmiy jihatdan asoslanishi mumkin. Uchinchidan, ta’lim tizimining profilaktik salohiyatini oshirish, xususan, maktab psixologik xizmati xodimlarining radikallashuv psixologiyasi bo‘yicha malakasini oshirish dolzarb amaliy vazifa hisoblanadi. Taklif etilgan yondashuv o‘smirlarni destruktiv diniy g‘oyalardan himoyalash bo‘yicha milliy dasturlar va profilaktik metodikalarni ishlab chiqishda ilmiy-nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Moghaddam F. M. The staircase to terrorism: a psychological exploration // American Psychologist. — 2005. — Vol. 60, № 2. — P. 161–169.

2. McCauley C., Moskalenko S. Friction: How Radicalization Happens to Them and Us. — New York: Oxford University Press, 2011. — 240 p.

3. Shermuxamedov K. A., Karimov J. A. Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma’naviy-ma’rifiy asoslari: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2018. — 176 b.

4. Sultonov A. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashdagi O‘zbekistonning xalqaro hamkorligi. — Toshkent: Milliy universitet nashriyoti, 2020.

5. Mirzaxmedov A., O‘rinov O. Yoshlarda dindorlik omili // O‘zMU xabarlari (ACTA NUUz). — 2024. — № 1/10/1. — B. 138–140.

UDK 373.2:81'23

BOLA SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA NUTQ O‘STIRISH MUAMMOSINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Eshmurodova Durdona O‘ktamovna,
Surxondaryo teleradiokanali davlat muassasasi birinchi toifali muharriri,
Termiz davlat pedagogika instituti “Boshlang‘ich ta’limda matematika va ona tili” kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Jamiyat taraqqiyoti har bir shaxsning intellektual salohiyati, muloqotga kirishish qobiliyati va mustaqil fikrlash darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Inson shaxsining shakllanishi hayotining dastlabki bosqichlaridan boshlanadi va bu jarayonda nutq muhim o‘rin tutadi. Nutq bolaning atrof-muhitni anglash, o‘z fikrini ifodalash, boshqalar bilan munosabat o‘rnatish hamda ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishining asosiy vositalaridan biridir.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari pedagoglarining kasbiy mahorati maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Nutqni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik ishlar bolaning tilni samarali va maqsadli egallashi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Ona tilini bolaning eng sezgir (sensitiv) rivojlanish davrida to‘laqonli egallashi uning kattalar va tengdoshlari bilan samarali muloqot qila olish qobiliyatini shakllantirish uchun muhim omildir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish tizimini psixologik-pedagogik jihatdan o‘rganish nutqning inson kamolotidagi beqiyos ahamiyati bilan izohlanadi. Bolalarga ona tilini o‘rgatish jarayonini tilshunoslik, psixologiya va pedagogika fanlarining o‘zaro aloqasi asosida tashkil etish maqsadga muvofiq. Chunki ushbu fanlarda ishlab chiqilgan ilmiy qarashlar bolaning nutqiy rivojlanishi va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning nazariy asosini tashkil etadi.

Nutq faqatgina fikr almashish vositasi emas, balki tafakkurning shakllanishi, borliqni anglash va ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishning muhim qurolidir. Bola dunyoga kelgan dastlabki davrda atrofidagi insonlar bilan asosan hissiy-emotsional vositalar orqali munosabatga kirishadi. Til va nutqni o‘zlashtirish jarayonining rivojlanishi bilan bolaning ongida muhim sifat o‘zgarishlari yuzaga keladi.

Nutq bolaning o‘z-o‘zini anglashi, o‘z “Men”ini shakllantirishi, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi va jamiyatdagi ijtimoiy rollarni tushunishida muhim vosita hisoblanadi. Bolaning shaxs sifatida rivojlanishida nutq quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

Kommunikativ funksiya – bolaning kattalar va tengdoshlari bilan muloqot qilishi, hamkorlik qilishi hamda ijtimoiy muhitga moslashishini ta’minlaydi.

Umumlashtiruvchi funksiya – so‘zlar yordamida predmet va hodisalar umumlashtiriladi, natijada tushunchalar va mavhum tafakkur shakllanadi.

Regulyativ funksiya – bolaning o‘z xatti-harakatlarini rejalashtirishi, irodaviy harakatlarini boshqarishi va o‘z-o‘zini nazorat qilishiga yordam beradi.

Emotsional-ifodaviy funksiya – bola o‘zining his-tuyg‘ulari, ehtiyojlari va kechinmalarini nutq orqali ifodalaydi.

Shu jihatdan nutqning rivojlanganligi bolaning nafaqat ta’lim olishiga, balki uning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan bolaning nutqini rivojlantirish jarayoni tizimli, izchil va yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilishi lozim. Nutq o‘stirish bir nechta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni qamrab oladi.

Birinchidan, **lug‘at boyligini kengaytirish** muhim ahamiyatga ega. Bolaning faol va passiv lug‘atini muntazam boyitish, yangi so‘zlarning ma’nosini tushuntirish, sinonim va antonimlardan foydalanish uning fikrini aniq ifodalash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, **nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish** zarur. Bola so‘zlarni gapda to‘g‘ri bog‘lash, grammatik qo‘shimchalardan, yordamchi so‘zlardan va fe’l shakllaridan o‘rinli foydalanishni bosqichma-bosqich o‘zlashtiradi.

Uchinchidan, **tovush madaniyati va fonematik idrokni rivojlantirish** muhimdir. To‘g‘ri talaffuz, nutqiy nafasni boshqarish va tovushlarni farqlash ko‘nikmalari keyingi ta’lim jarayonining muhim poydevorini yaratadi.

To‘rtinchidan, **bog‘lanishli nutqni rivojlantirish** bolaning o‘z fikrini izchil va mantiqiy bayon qila olishiga xizmat qiladi. Dialogik va monologik nutqni shakllantirish, savollarga to‘liq javob berish, rasm asosida hikoya tuzish, voqealarni ketma-ket bayon qilish kabi mashg‘ulotlar bu borada samarali hisoblanadi.

Pedagogik amaliyotda didaktik o‘yinlar, rolli o‘yinlar, sahnalashtirish, suhbat, hikoya tuzish, badiiy adabiyot namunalaridan foydalanish hamda interfaol metodlarni qo‘llash bolalarning nutqiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Psixologik nuqtayi nazardan nutq va tafakkur bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan jarayonlardir. A.A. Leontyev nutqni insonning bilish va kommunikativ faoliyati bilan bog‘liq murakkab jarayon sifatida talqin qiladi. Uning qarashlariga ko‘ra, samarali muloqot uchun inson vaziyatni to‘g‘ri baholashi, o‘z nutqini rejalashtirishi, mazmunni tanlashi, uni ifodalash vositalarini belgilashi va suhbatdoshning munosabatini hisobga olishi kerak.

Bolaning nutqiy rivojlanishida “til sezgisi” ham muhim o‘rin tutadi. Bola ilgari o‘zlashtirgan til birliklari asosida yangi so‘z va grammatik shakllarni anglay boshlaydi. Bu jarayon uning til materialini tez o‘zlashtirishi va to‘g‘ri nutqiy shakllarni noto‘g‘ri shakllardan farqlay olishiga yordam beradi.

A.V. Zaporojets tadqiqotlarida nutq va tafakkurning o‘zaro aloqasiga alohida e’tibor qaratilgan. Nutqning mazmun bilan bog‘liqligi bolaning fikrlash jarayonini

rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Mazmun va fikrdan ajralgan nutq esa kommunikativ qiymatini yo‘qotadi.

L.S. Vigotskiyning ilmiy qarashlariga ko‘ra, bolaning tashqi, ijtimoiy nutqi rivojlanib borishi bilan asta-sekin ichki nutqqa aylanadi. Ichki nutq esa tafakkur jarayonining muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, bolaning nutqiy rivojlanishi uning tafakkuri va ongining rivojlanishi bilan bevosita bog‘liqdir.

Nutq rivojlanishining fiziologik asoslarini I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signal tizimlari haqidagi ta’limoti orqali izohlash mumkin. Inson nutqiy faoliyati murakkab fiziologik mexanizmlar asosida amalga oshadi. So‘z inson ongida predmet va hodisalar haqidagi bevosita tasavvurlarni umumlashtiruvchi signal vazifasini bajaradi.

Lingvistik nuqtayi nazardan esa til belgilar tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Til va nutq bir-biriga yaqin tushunchalar bo‘lsa-da, ular o‘rtasida muhim farqlar mavjud. Til jamiyat tomonidan yaratilgan va rivojlantiriladigan belgilar tizimi bo‘lsa, nutq ushbu tizimning muayyan muloqot vaziyatida amaliy qo‘llanishidir.

Bolaning tilni o‘zlashtirishi uning nutqiy faoliyatini shakllantirish uchun asos bo‘ladi. Shu bilan birga, nutqning amaliy qo‘llanishi orqali bola til birliklarining ma’nosi va vazifalarini yanada chuqurroq egallaydi.

Bolaning nutqiy rivojlanishi uning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, bolaning lug‘at boyligi kengaygani sari uning tushunchalarni anglash, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish imkoniyatlari ham ortadi.

Nutq bolaning emotsional-irodaviy sohasini rivojlantirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Bola o‘z his-tuyg‘ularini so‘z orqali ifodalashni o‘rgangan sari o‘z kechinmalarini boshqarish va boshqalar bilan ulashish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Nutqiy rivojlanishdagi muammolar esa bolaning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Talaffuzdagi nuqsonlar, duduqlanish, nutq rivojlanishining kechikishi yoki fikrni erkin ifodalay olmaslik holatlari bolada o‘ziga ishonchsizlik, tortinchoqlik va muloqotdan qochish kabi holatlarni yuzaga keltirishi ehtimolini oshiradi. Shu sababli nutqiy muammolarni imkon qadar erta aniqlash va pedagogik-psixologik yordam ko‘rsatish muhimdir.

Bola shaxsini shakllantirishda nutq o‘stirish pedagogik va psixologik omillarning o‘zaro uyg‘unligini talab qiladigan murakkab jarayondir. Nutq bolaning muloqotga kirishishi, tafakkuri va dunyoqarashining rivojlanishi, o‘z-o‘zini anglashi hamda jamiyatga moslashishida muhim vosita hisoblanadi.

Shu bois maktabgacha ta’lim jarayonida bolalarning yosh va individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda nutqiy rivojlanish uchun qulay muhit yaratish, lug‘at boyligini kengaytirish, grammatik va fonetik ko‘nikmalarni shakllantirish, dialogik hamda monologik nutqni rivojlantirishga tizimli yondashish zarur.

Oila va ta’lim muassasasining hamkorligi, pedagogning kasbiy kompetensiyasi, samarali pedagogik texnologiyalar va bolaga individual yondashuv nutq rivojlanishining muhim shartlari hisoblanadi. Nutqi rivojlangan bola o‘z fikrini erkin ifodalash, tengdoshlari va kattalar bilan samarali muloqot qilish hamda ta’lim jarayonida faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu jihatdan nutq o‘stirish bolaning kelajakda barkamol, mustaqil fikrlaydigan va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanishining muhim omillaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shodmonova Sh.S. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Tafakkur, 2022.

2. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность**.** – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.

3. Запорожец А.В. Психология восприятия сказки ребенком-дошкольником // Психология дошкольника: хрестоматия / сост. Г.А. Урунтаева. – М.: Педагогика, 1998. – 138 с.

4. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – 340 с.

УДК 159.947.5:378.015.3

МОТИВАЦИОННО-ВОЛЕВЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ САМОРЕГУЛЯЦИИ СТУДЕНТОВ

Темиров Аброр Орифжон угли,
Соискатель Узбекского национального педагогического университета имени Низами

Современное высшее образование предъявляет к студентам требования, связанные не только с усвоением профессиональных знаний, но и со способностью самостоятельно организовывать учебную деятельность. Студенту необходимо ставить цели, планировать последовательность действий, поддерживать активность, преодолевать трудности, контролировать выполнение заданий и оценивать результаты. Данные процессы составляют основу осознанной саморегуляции.

В психологической науке саморегуляция рассматривается как сложная система организации человеком собственной деятельности. В исследованиях А. Бандуры, Б. Циммермана, П. Пинтрича и В. И. Моросановой подчёркивается значение целеполагания, планирования, мотивации, контроля и рефлексивной оценки. При этом эффективность саморегуляции определяется не только когнитивными механизмами, но и особенностями мотивационно-волевой сферы личности.

Наличие учебной цели само по себе не гарантирует её достижения. Студент должен сохранять направленность на результат, регулировать собственные усилия и продолжать деятельность при возникновении трудностей. В связи с этим изучение взаимосвязи мотивации достижения, познавательного мотива и волевой силы с саморегуляцией представляет значительный научный и практический интерес.

Цель исследования заключается в изучении мотивационно-волевых факторов как психологических компонентов развития саморегуляции студентов.

Мотивация определяет направленность активности человека и обеспечивает субъективную значимость поставленной цели. В учебной деятельности мотивация достижения связана со стремлением успешно выполнить задачу, получить значимый результат и реализовать собственные возможности.

Познавательный мотив имеет иной акцент и связан прежде всего с интересом к процессу познания, приобретению новых знаний и пониманию учебного материала. Оба вида мотивации могут способствовать поддержанию активности и направленности учебной деятельности.

Однако мотивационная направленность нуждается в волевой регуляции. Волевая сила позволяет студенту продолжать деятельность при усталости, затруднениях или временных неудачах. Таким образом, мотивация определяет значимость цели, а волевая регуляция обеспечивает реализацию намерений и преодоление возникающих препятствий.

В структуре саморегуляции эти процессы взаимосвязаны: цель определяет направление деятельности, мотивация поддерживает её значимость, а волевая регуляция способствует реализации запланированных действий.

Эмпирическую основу исследования составили данные обследования 410 студентов нескольких высших учебных заведений. Для изучения основных показателей применялись методики диагностики осознанной саморегуляции, рефлексивности, мотивации достижения, уровня притязаний и компетенции саморегуляции. В качестве объективного показателя академической успешности использовался GPA.

Корреляционный анализ показал статистически значимую положительную связь между волевой силой и академической успешностью ($r = 0,34$; $p < 0,001$). Мотивация достижения также положительно коррелировала с GPA ($r = 0,33$; $p < 0,001$). Познавательный мотив продемонстрировал статистически значимую связь с академической успешностью ($r = 0,31$; $p < 0,01$).

Полученные данные свидетельствуют о том, что более выраженные мотивационно-волевые характеристики связаны с более высокими показателями академической успешности в исследуемой выборке. Вместе с тем корреляционные показатели отражают статистические связи и не позволяют самостоятельно устанавливать причинно-следственные отношения.

Дополнительный анализ был проведён с использованием множественной регрессии. Наиболее выраженный стандартизированный коэффициент наблюдался у волевой силы ($\beta = 0,29$; $p < 0,001$), далее следовали мотивация достижения ($\beta = 0,24$; $p < 0,001$) и познавательный мотив ($\beta = 0,17$; $p = 0,007$).

Общая регрессионная модель характеризовалась следующими показателями: $R = 0,58$; $R^2 = 0,34$; скорректированный $R^2 = 0,33$; $F = 52,16$; $p < 0,001$. Включённые в модель психологические факторы объясняли 34% дисперсии компетенции саморегуляции студентов.

Таким образом, результаты указывают на наличие самостоятельного статистического вклада волевой силы, мотивации достижения и познавательного мотива в показатели саморегуляции.

Полученные результаты имеют значение для психологического сопровождения студентов. Развитие саморегуляции целесообразно связывать не только с обучением техническим приёмам планирования и контроля, но и с развитием мотивационной и волевой сфер.

Одним из направлений работы может быть обучение студентов постановке конкретных учебных целей, планированию последовательности действий и

контролю промежуточных результатов. Для развития волевой регуляции целесообразно использовать задания, требующие последовательного выполнения нескольких этапов, преодоления трудностей и доведения работы до завершения.

Мотивацию достижения можно поддерживать посредством постановки индивидуальных целей и отслеживания личного прогресса. Познавательная мотивация может развиваться через проблемные задания, самостоятельный поиск информации и исследовательскую деятельность.

Комплексное воздействие на мотивационные, волевые и рефлексивные компоненты способно создавать условия для более осознанной организации студентами собственной учебной деятельности.

Результаты исследования подтверждают многокомпонентный характер саморегуляции студентов. Мотивация определяет направленность активности, волевая сила поддерживает реализацию намерений, познавательный мотив способствует содержательной включённости в учебную деятельность, а рефлексивность обеспечивает анализ полученного опыта.

Особое значение имеет взаимодействие мотивационных и волевых механизмов. Высокая мотивация без способности поддерживать деятельность при возникновении трудностей может оказаться недостаточной для достижения цели. В свою очередь, волевая регуляция нуждается в содержательно значимых целях, определяющих направление усилий.

Полученные результаты не следует интерпретировать как доказательство прямого причинного влияния мотивационно-волевых факторов на саморегуляцию. Для изучения причинно-следственных механизмов необходимы дополнительные экспериментальные и лонгитюдные исследования.

Мотивационно-волевая сфера представляет собой значимый компонент саморегуляции студентов. Исследование выявило статистически значимые положительные связи волевой силы, мотивации достижения и познавательного мотива с академической успешностью.

Регрессионный анализ показал самостоятельный статистический вклад данных факторов в компетенцию саморегуляции. Наиболее выраженный вклад наблюдался у волевой силы ($\beta = 0{,}29$), далее следовали мотивация достижения ($\beta = 0{,}24$) и познавательный мотив ($\beta = 0{,}17$). В совокупности психологические факторы модели объясняли 34% дисперсии компетенции саморегуляции.

Практически это указывает на целесообразность комплексного развития саморегуляции студентов посредством формирования навыков целеполагания, планирования, поддержания мотивации, волевой устойчивости, контроля и рефлексивной оценки результатов. Такой подход позволяет рассматривать саморегуляцию как интегративный процесс организации студентом собственной учебной деятельности.

Литература:

1. Bandura A. A social cognitive view of self-regulated academic learning // Journal of Educational Psychology. – 1989. – Vol. 81, No. 3. – P. 329–339.

2. Deci E. L., Ryan R. M. The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior // *Psychological Inquiry*. – 2000. – Vol. 11, No. 4. – P. 227–268.

3. Моросанова В. И. Опросник «Стиль саморегуляции поведения» (ССПМ): руководство. – М.: Когито-Центр, 2004. – 44 с.

4. Pintrich P. R., De Groot E. V. Motivational and self-regulated learning components of classroom academic performance // *Journal of Educational Psychology*. – 1990. – Vol. 82, No. 1. – P. 33–40.

5. Zimmerman B. J. Self-regulated learning and academic achievement: An overview // *Educational Psychologist*. – 1990. – Vol. 25, No. 1. – P. 3–17.

УДК: 159.9:616.98

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ПРИ ВИЧ-ИНФЕКЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ

Раджабова Умида Убайдуллаевна,
Соискатель Бухарского государственного университета

ВИЧ-инфекция является не только медицинской, но и значимой социально-психологической проблемой. Диагноз может оказывать влияние на эмоциональное состояние, самооценку, социальные отношения, мотивацию и представления человека о будущем. Поэтому изучение психологических механизмов адаптации лиц, живущих с ВИЧ, имеет важное значение для организации эффективной психологической помощи.

Получение диагноза может сопровождаться шоком, отрицанием, страхом, тревогой, гневом, депрессивными переживаниями и чувством неопределённости. В дальнейшем психологическое состояние во многом зависит от способности человека принять изменившуюся жизненную ситуацию и сформировать конструктивные стратегии совладания.

Особую проблему представляет стигматизация. Негативные стереотипы в отношении ВИЧ могут приводить к сокрытию диагноза, ограничению социальных контактов и снижению готовности обращаться за помощью. В результате внешнее социальное давление способно усиливать внутреннее психологическое напряжение.

В связи с этим социально-психологическая адаптация должна рассматриваться как комплексный процесс, включающий эмоциональную, когнитивную, поведенческую и социальную сферы личности.

ВИЧ-инфекция может существенно изменять привычный образ жизни человека. Несмотря на современные возможности лечения, наличие заболевания нередко сопровождается психологическими трудностями, связанными с восприятием диагноза, длительностью лечения, возможными ограничениями и отношением окружающих.

К наиболее значимым психологическим проявлениям относятся снижение самооценки, чувство вины, страх отвержения, одиночество, тревожность и депрессивные переживания. Стремление скрывать диагноз может дополнительно усиливать социальную и эмоциональную изоляцию.

Процесс психологического принятия заболевания может сопровождаться различными эмоциональными реакциями. Отрицание на первоначальном этапе может выполнять защитную функцию, однако его длительное сохранение

способно препятствовать адаптации. В дальнейшем могут возникать гнев, подавленность, беспомощность и страх будущего. Психологическая помощь на этих этапах направлена на формирование реалистичного отношения к ситуации, сохранение жизненных целей и развитие адаптивных способов совладания.

Таким образом, адаптация к ВИЧ представляет собой длительный процесс изменения отношения человека к себе, заболеванию и окружающей социальной среде.

Одним из существенных факторов психологической дезадаптации является стигматизация. Согласно концепции Э. Гоффмана, стигма связана с негативными социальными представлениями, которые изменяют восприятие человека окружающими и им самим.

При ВИЧ-инфекции стигматизация может проявляться через отвержение, дискриминацию, страх раскрытия диагноза и ограничение социальных контактов. Внутренняя стигма возникает тогда, когда человек принимает негативные общественные представления как характеристику собственной личности. Это может сопровождаться стыдом, самообвинением и снижением самооценки.

Социальная изоляция, в свою очередь, способна усиливать тревожность, депрессивные переживания и чувство одиночества. Поэтому психологическая помощь должна учитывать не только внутреннее состояние человека, но и особенности его социального окружения.

Адаптация лиц, живущих с ВИЧ, определяется взаимодействием нескольких групп факторов.

К **личностным факторам** относятся психологическая устойчивость, самооценка, оптимизм, особенности совладания со стрессом, уровень образования и индивидуально-психологические характеристики.

К **факторам, связанным с заболеванием**, относятся длительность заболевания, выраженность симптомов, особенности лечения и общее физическое состояние.

К **социальным факторам** относятся поддержка семьи, друзей, профессионального сообщества и специалистов системы здравоохранения.

Особое значение имеют конструктивные стратегии совладания: активное решение проблем, планирование, позитивная переоценка ситуации и поиск социальной поддержки. Напротив, избегание, отрицание и самообвинение могут затруднять адаптацию.

Следовательно, успешная адаптация определяется не одним фактором, а совокупностью личностных ресурсов, особенностей состояния здоровья и социальной среды.

Теоретическую основу изучения адаптации составляют положения теории стресса и совладания R. Lazarus и S. Folkman. Согласно данному подходу,

психологическая реакция зависит не только от объективной ситуации, но и от её субъективной оценки человеком и доступных ему ресурсов.

Важное значение имеет также концепция стигмы Э. Гоффмана, позволяющая анализировать влияние общественных стереотипов на самоотношение и социальное функционирование личности.

Для понимания психологического благополучия может использоваться модель C. Ryff, включающая самопринятие, автономию, позитивные отношения с другими, личностный рост, жизненные цели и способность управлять окружающей средой.

Совокупность данных подходов позволяет рассматривать социально-психологическую адаптацию как результат взаимодействия восприятия заболевания, совладающего поведения, самоотношения и социальной поддержки.

Психологическая помощь лицам, живущим с ВИЧ, должна быть комплексной и учитывать индивидуальные особенности, эмоциональное состояние и социальное окружение человека.

К основным направлениям относятся:

- индивидуальное психологическое консультирование;
- когнитивно-поведенческая терапия;
- мотивационное интервьюирование;
- групповая психологическая помощь;
- психообразование;
- семейное консультирование;
- обучение навыкам управления стрессом;
- развитие конструктивных стратегий совладания.

Когнитивно-поведенческий подход позволяет выявлять и корректировать негативные представления о себе, заболевании и будущем. Релаксационные и дыхательные техники могут использоваться для снижения эмоционального напряжения. Групповая работа создаёт возможности для обмена опытом и получения социальной поддержки.

Психообразование способствует повышению информированности, снижению неопределённости и формированию более реалистичного восприятия заболевания.

Эффективность психологической помощи во многом зависит от её соответствия социально-культурному контексту. В условиях Узбекистана существенную роль в жизни человека могут играть семья, родственники, социальное окружение и культурные ценности.

Поэтому психологическая помощь должна учитывать семейные отношения, особенности межличностного взаимодействия и культурные представления о здоровье и болезни. Важными направлениями являются семейное

консультирование, общественные информационные программы и мероприятия по снижению стигматизации.

Культурно чувствительный подход позволяет повысить доступность психологической помощи и создать более благоприятные условия для социальной интеграции.

Практическим направлением исследования является психокоррекционная программа «Hayotga umid», ориентированная на развитие психологической адаптивности лиц, живущих с ВИЧ.

Программа включает четыре взаимосвязанных компонента:

- **когнитивный** — формирование реалистичного отношения к заболеванию, выявление и коррекция негативных установок;
- **эмоциональный** — развитие навыков эмоциональной регуляции, снижение тревожности и эмоционального напряжения;
- **поведенческий** — развитие коммуникативных навыков, восстановление социальных контактов и способности самостоятельно принимать решения;
- **мотивационный** — формирование жизненных целей, позитивной мотивации и ориентации на личностные ресурсы.

Программа рассчитана на 12 тематических занятий. Они включают формирование психологически безопасной среды, принятие диагноза, работу с негативными мыслями, когнитивную реструктуризацию, управление стрессом, развитие самопринятия, социальные навыки, работу со стигмой, мотивацию и итоговую рефлексию.

Групповая форма занятий способствует обмену опытом, эмоциональной поддержке и снижению чувства социальной изоляции. При этом обязательными условиями являются добровольность участия, конфиденциальность, уважительное отношение и психологкая помощь со стороны семьи может снижать стресс и укреплять чувство психологической безопасности. Поддержка друзей иическая безопасность.

Социальная поддержка является важным ресурсом адаптации. Эмоциональная, информационная и практическая помощь со стороны семьи может снижать стресс и укреплять чувство психологической безопасности. Поддержка друзей и людей с похожим жизненным опытом способствует уменьшению одиночества и развитию конструктивных способов совладания.

Важное значение имеет взаимодействие психолога, врача, социального работника и затрагивающий эмоциональную, когнитивную, поведенческую и социальную сферы личности. На адаптацию влияют психологическая устойчивость, самооценка, стратегии совладания, особенности заболевания, социальная поддержка и уровень стигматизации других специалистов. Междисциплинарный подход позволяет учитывать медицинские, психологические и социальные потребности человека.

Социально-психологическая адаптация лиц, живущих с ВИЧ, представляет собой сложный процесс, затрагивающий эмоциональную, когнитивную, поведенческую и социальную сферы личности. На адаптацию влияют психологическая устойчивость, самооценка, стратегии совладания, особенности заболевания, социальная поддержка и уровень стигматизации.

Тревожность, депрессивные переживания, социальная изоляция, самообвинение и отсутствие поддержки могут затруднять адаптационный процесс. В то же время самопринятие, конструктивные стратегии совладания, социальная поддержка и сохранение жизненных целейивный, эмоциональный, поведенческий и мотивационный компоненты. Её основными направлениями являются развитие самопринятия, эмоциональной устойчивости, социальных навыков создают условия для более успешной адаптации.

Программа «Hayotga umid» представляет собой комплексный психокоррекционный подход, объединяющий когнитивный, эмоциональный, поведенческий и мотивационный компоненты. Её основными направлениями являются развитие самопринятия, эмоциональной устойчивости, социальных навыков и позитивной жизненной мотивации.

Таким образом, психологическая помощь лицам, живущим с ВИЧ, должна быть комплексной, индивидуализированной и культурно чувствительной. Перспективным направлением является сочетание индивидуальной и групповой психологической помощи с мероприятиями по укреплению социальной поддержки и снижению стигматизации.

Список литературы:

1. Beck A. T. *Cognitive Therapy: Basics and Beyond*. — New York: Guilford Press, 1995.
2. Campbell C., Skovdal M., Gibbs A. Creating social spaces to reduce HIV-related stigma: A systematic review of the literature // *AIDS and Behavior*. — 2011.
3. Chesney M. A., Folkman S., Chambers D. B. Coping effectiveness training for men living with HIV/AIDS // *AIDS and Behavior*. — 2003.
4. Ciesla J. A., Roberts J. E. Meta-analysis of the relationship between HIV infection and risk for depressive disorders // *American Journal of Psychiatry*. — 2001.
5. Folkman S., Lazarus R. S. *Manual for the Ways of Coping Questionnaire*. — Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1988.
6. Goffman E. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1963.
7. Herek G. M., Capitanio J. P. AIDS stigma and sexual prejudice // *American Behavioral Scientist*. — 1999.
8. Kalichman S. C., Sikkema K. J. People living with HIV/AIDS: Health-related quality of life and psychological adaptation // *Journal of Health Psychology*. — 2000.
9. Lazarus R. S., Folkman S. *Stress, Appraisal, and Coping*. — New York: Springer, 1984.

10. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1989.
11. UNAIDS. *The Path That Ends AIDS: Global AIDS Update 2023*. — Geneva: UNAIDS, 2023.
12. World Health Organization. *Consolidated Guidelines on HIV Prevention, Testing, Treatment, Service Delivery and Monitoring: Recommendations for a Public Health Approach*. — Geneva: WHO, 2021.

UDC: 159.947.5:373.5

INTERNAL LOCUS OF CONTROL AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR OF ACADEMIC MOTIVATION IN SCHOOL STUDENTS

Pardayeva Umida Mukhtor qizi,
Researcher, Nizami Tashkent State Pedagogical University

Academic motivation is a key component of students’ educational activity because it influences the direction, intensity, and persistence of learning behavior. Contemporary educational psychology views motivation as a complex psychological system involving needs, interests, goals, values, and personal meanings. In the educational context, academic motivation is reflected in students’ willingness to acquire knowledge, develop their abilities, overcome difficulties, and achieve meaningful educational goals.

Adolescence is a particularly important period for the development of academic motivation because students gradually become more independent in decision-making and increasingly responsible for their educational choices. Their interpretations of academic success and failure may influence their willingness to invest effort and persist in difficult tasks. Therefore, individual psychological characteristics that shape students’ perceptions of control over educational outcomes require particular attention.

One such characteristic is locus of control. The concept was introduced by J. Rotter within his social learning theory. Rotter distinguished between internal and external orientations according to how individuals perceive the relationship between their behavior and its consequences. Individuals with a predominantly internal locus of control tend to associate outcomes with their own actions, effort, and decisions, whereas individuals with an external locus of control are more likely to attribute outcomes to chance, circumstances, fate, or other people.

The purpose of this study is to examine the relationship between internal locus of control and academic motivation among secondary school students and to determine the psychological significance of perceived personal control in students’ educational activity.

Rotter’s theory provides the principal theoretical foundation for understanding locus of control. According to this approach, individuals develop generalized expectations concerning the relationship between their behavior and reinforcement. When reinforcement is perceived as dependent on personal actions, an internal orientation is expressed. When it is perceived as determined primarily by chance or external circumstances, an external orientation becomes more prominent.

In educational settings, internal locus of control may be reflected in students’ willingness to recognize the role of effort, persistence, and personal decisions in

achieving academic results. Students who perceive themselves as capable of influencing educational outcomes may be more likely to plan, monitor, and evaluate their learning activities.

A. Bandura’s social-cognitive theory provides an additional explanation of this relationship. Self-efficacy beliefs influence students’ choices, effort, persistence, and self-regulation. Similarly, B. Weiner’s attributional approach emphasizes the importance of how individuals explain success and failure. When students attribute academic outcomes to controllable factors such as effort, they may be more likely to maintain motivation and continue working toward improvement.

Academic motivation includes different forms that vary in their degree of autonomy. Self-determination theory developed by E. Deci and R. Ryan emphasizes autonomy, competence, and relatedness as important conditions for self-determined motivation. Students who experience themselves as active agents in their behavior may demonstrate stronger autonomous forms of motivation.

Internal locus of control and intrinsic motivation are related but distinct constructs. Locus of control concerns the perceived source of control over outcomes, whereas intrinsic motivation refers to engaging in an activity because it is interesting or satisfying in itself. Their relationship is important because students who perceive their actions as influential may be more inclined to engage actively and independently in learning.

The empirical study involved 400 students from grades 8–9 and 10–11 in nine general secondary schools located in Bukhara, Samarkand, and Tashkent.

Academic motivation was assessed using the Academic Motivation Scale developed by R. Vallerand and colleagues. Motivational regulation was examined using the Academic Self-Regulation Questionnaire. Self-efficacy was assessed using the Schwarzer and Jerusalem Self-Efficacy Scale, while locus of control was measured using the questionnaire developed by S. Panteleyev and V. Stolin.

The data were statistically processed using SPSS 27. Pearson’s correlation coefficient was used to examine relationships among academic motivation, motivational regulation, self-efficacy, and locus of control. The Student’s t-test was also used in the broader experimental study. The present article focuses primarily on the correlational relationships between locus of control and academic motivation.

The findings demonstrated statistically significant relationships between locus of control and different forms of academic motivation. The strongest positive associations were identified between internal locus of control and intrinsic motivation related to self-development ($r = 0.736$, $p < .01$) and interest in learning and knowledge ($r = 0.701$, $p < .01$). Internal locus of control was also positively associated with identified motivation ($r = 0.648$, $p < .01$) and positive internal regulation associated with feelings of pride ($r = 0.512$, $p < .01$).

These findings indicate that students who perceive themselves as more responsible for their outcomes tend to demonstrate stronger autonomous and internally oriented

forms of academic motivation. They are more likely to study because of interest in knowledge, personal development, or the perceived value of learning.

At the same time, internal locus of control demonstrated negative relationships with externally regulated forms of motivation. External motivation was negatively associated with internal locus of control ($r = -0.492$, $p < .01$), while teacher-related motivation also demonstrated a negative relationship ($r = -0.396$, $p < .05$). Negative internal obligation associated with feelings of shame was also negatively related to internal locus of control ($r = -0.348$, $p < .05$).

The opposite pattern was observed for external locus of control. External locus of control was positively associated with external motivation ($r = 0.643$, $p < .01$), teacher-related motivation ($r = 0.538$, $p < .01$), and negative internal obligation associated with shame ($r = 0.457$, $p < .01$). Thus, internal and external control orientations were associated with different motivational patterns.

An additional finding concerned self-confidence. Internal locus of control demonstrated a strong positive relationship with self-confidence ($r = 0.709$, $p < .01$), whereas external locus of control was negatively related to self-confidence ($r = -0.638$, $p < .05$). Self-confidence was also positively associated with interest in learning ($r = 0.643$, $p < .01$), achievement motivation ($r = 0.618$, $p < .01$), and self-development motivation ($r = 0.681$, $p < .01$).

These findings suggest that internal locus of control does not function independently but forms part of a broader psychological system involving self-confidence, self-regulation, and academic motivation.

No statistically significant differences in internal and external locus of control were found among students from Bukhara, Samarkand, and Tashkent. This suggests that, within the present sample, geographical differences were not associated with significant variation in locus of control.

It should be emphasized that the correlational design does not establish causal relationships. The findings demonstrate statistical associations between locus of control and academic motivation but do not prove that internal locus of control directly causes higher academic motivation.

The findings have several implications for educational psychology. First, internal locus of control may contribute to students’ sense of responsibility for learning outcomes. When students perceive their effort and actions as meaningful determinants of academic results, learning may become more autonomous and goal-oriented.

Second, internal locus of control was most strongly associated with motivation for self-development and interest in knowledge. This suggests that perceived personal agency may be particularly relevant to students’ willingness to engage in learning for personally meaningful reasons.

Third, the development of internal control should be connected with self-reflection, goal setting, self-regulation, and confidence in one’s abilities rather than reduced to simply encouraging students to “take responsibility.”

The theoretical perspectives of Rotter, Bandura, Deci and Ryan, and Weiner complement one another in explaining the relationship between perceived personal control and academic motivation. Together, these approaches suggest that students’ beliefs about their ability to influence outcomes may be associated with their willingness to regulate learning, persist in difficult situations, and engage in academically meaningful activities.

The broader experimental component of the research also included a psychological training program aimed at strengthening internal locus of control, self-confidence, and academic motivation. The program incorporated reflective exercises, goal setting, self-awareness activities, responsibility development, and group psychological activities. The reported post-training results indicated positive changes in internal locus of control, self-confidence, and several forms of academic motivation.

However, these intervention findings should be interpreted cautiously unless supported by an appropriate control group, validated measures, and statistical tests of between-group change.

The study demonstrates that internal locus of control is significantly associated with academic motivation among secondary school students. The strongest positive relationships were identified between internal locus of control and motivation for self-development ($r = 0.736$, $p < .01$) and interest in learning and knowledge ($r = 0.701$, $p < .01$). Internal locus of control was also positively associated with identified motivation, positive internal regulation, and self-confidence.

In contrast, external locus of control was more closely associated with externally regulated motivation and teacher-dependent motivational patterns. These findings suggest that perceived personal control may be an important psychological characteristic connected with students’ autonomous, active, and responsible attitudes toward learning.

At the same time, the results should be interpreted as correlational evidence rather than proof of direct causal effects. Further longitudinal and experimental studies are needed to clarify the mechanisms through which locus of control, self-efficacy, self-regulation, and academic motivation influence one another.

The findings highlight the importance of incorporating goal setting, reflection, self-regulation, responsibility development, and self-efficacy enhancement into psychological and educational programs aimed at strengthening students’ academic motivation.

References:

1. Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50*(2), 248–287.
2. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: W. H. Freeman.

3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227–268.

4. Lefcourt, H. M. (1982). *Locus of Control: Current Trends in Theory and Research*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

5. Multon, K. D., Brown, S. D., & Lent, R. W. (1991). Relation of self-efficacy beliefs to academic outcomes: A meta-analytic investigation. *Journal of Counseling Psychology, 38*(1), 30–38.

6. Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. *Review of Educational Research, 66*(4), 543–578.

7. Pintrich, P. R. (2003). A motivational science perspective on the role of student motivation in learning and teaching contexts. *Journal of Educational Psychology, 95*(4), 667–686.

8. Reeve, J. (2002). Self-determination theory applied to educational settings. In E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.), *Handbook of Self-Determination Research* (pp. 183–203). Rochester, NY: University of Rochester Press.

9. Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied, 80*(1), 1–28.

10. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology, 25*(1), 54–67.

11. Schunk, D. H. (1991). Self-efficacy and academic motivation. *Educational Psychologist, 26*(3–4), 207–231.

12. Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., Blais, M. R., Brière, N. M., Senécal, C., & Vallières, E. F. (1992). The Academic Motivation Scale: A measure of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education. *Educational and Psychological Measurement, 52*(4), 1003–1017.

13. Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. *Psychological Review, 92*(4), 548–573.

UDK 159.922.8:37.015.3

ANXIETY AND SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF ADOLESCENTS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Sharipova Mushtari Tolibjon kizi,
Researcher, Bukhara State University

Adolescence is an important stage of psychological and social development characterized by changes in self-awareness, emotional functioning, interpersonal relationships, and social identity. At the same time, the educational environment places academic, behavioral, and interpersonal demands on adolescents. Successful adaptation therefore requires not only the acceptance of educational requirements but also the ability to establish positive relationships with teachers and peers and maintain emotional stability.

Social-psychological adaptation is a multidimensional process involving the interaction between an individual and the social environment. In the educational context, it includes adaptation to academic activity, communication, group relationships, behavioral norms, and the emotional demands of school life.

Anxiety is one of the psychological factors that may complicate this process. Persistent anxiety can increase emotional tension, interfere with concentration and communication, and contribute to difficulties in responding flexibly to stressful situations. In some cases, prolonged emotional tension may also be accompanied by psychosomatic manifestations.

The purpose of this article is to examine anxiety as a psychological factor of adolescents’ social-psychological adaptation in the educational environment and to consider the role of self-regulation and psychological support in facilitating adaptation.

Social-psychological adaptation is closely connected with the processes of socialization and personal development. G. M. Andreeva and B. D. Parygin consider adaptation an important mechanism of socialization, while A. A. Nalchadzhyan emphasizes its psychological and social dimensions.

Several theoretical approaches explain adaptation through the interaction between the individual and environmental demands, stress responses, and coping strategies. The stress-and-coping approach developed by R. Lazarus emphasizes the role of an individual's cognitive appraisal of difficult situations and the strategies used to manage them.

For adolescents, adaptation cannot be understood as passive adjustment to external requirements. Students must simultaneously acquire knowledge, communicate with peers, establish relationships with teachers, follow behavioral norms, and develop their own identity.

Successful adaptation is associated with adequate self-esteem, independence, responsibility, motivation, activity, self-regulation, and constructive interpersonal relationships. In contrast, maladaptation may be expressed through emotional tension, communication difficulties, reduced academic engagement, passivity, behavioral problems, and psychological discomfort.

Thus, adolescent adaptation should be considered a dynamic process involving emotional, cognitive, behavioral, and interpersonal components.

Anxiety occupies an important place among psychological factors affecting adaptation during adolescence. Academic evaluation, fear of failure, peer acceptance, competition, relationships with teachers, and uncertainty about personal abilities may become sources of emotional tension.

A moderate level of anxiety may have an adaptive function by encouraging preparation and attention to potentially difficult situations. However, excessive or persistent anxiety can interfere with effective functioning. It may increase emotional tension, reduce confidence, complicate communication, and limit an adolescent’s ability to respond flexibly to educational challenges.

Anxiety is therefore better understood as part of a broader adaptation system rather than as an isolated emotional characteristic. From the perspective of Lazarus’s coping approach, the psychological impact of a stressful situation depends partly on how the adolescent evaluates the situation and what resources are available for coping with it.

The use of anxiety assessment, including the Spielberger Anxiety Questionnaire, provides an opportunity to identify adolescents who may require additional psychological support.

The relationship between psychological and physical functioning is particularly important during adolescence. Psychosomatic manifestations may emerge through the interaction of psychological, physiological, and social factors.

Educational difficulties, interpersonal conflicts, fear of failure, and social rejection can contribute to emotional tension. When such tension becomes prolonged, adolescents may experience physical complaints or functional psychosomatic symptoms.

The available research indicates that psychosomatic difficulties may be associated with characteristics such as increased anxiety, emotional instability, sensitivity, and reduced stress resistance. At the same time, anxiety should not be considered the sole cause of psychosomatic disorders. Their development is influenced by multiple interacting biological, psychological, and social factors.

This multidimensional perspective is important because adolescents simultaneously experience psychological development, changes in interpersonal relationships, and increasing educational demands.

Self-regulation is an important psychological resource in the process of adaptation. It includes the ability to regulate emotions, organize behavior, monitor one's actions, and modify responses according to situational demands.

For adolescents, self-regulation helps manage academic responsibilities and interpersonal difficulties. When emotional self-regulation is insufficient, ordinary educational problems may be perceived as more threatening and may provoke impulsive, avoidant, or passive reactions.

The development of emotional self-control, self-confidence, constructive coping strategies, and reflective skills can therefore strengthen adolescents’ ability to manage anxiety and respond effectively to stressful situations.

From this perspective, successful adaptation does not require the complete elimination of anxiety. More importantly, adolescents need psychological resources that allow them to regulate anxiety and prevent it from significantly interfering with learning and social interaction.

Identification of anxiety and adaptation difficulties has important implications for psychological and educational practice. Psychological support should not be limited to reducing emotional symptoms; it should also contribute to the development of communication skills, self-regulation, confidence, and constructive coping strategies.

Individual psychological counseling, emotional self-regulation exercises, communication training, coping techniques, and supportive group activities may be used depending on the adolescent’s needs.

The educational environment itself is also an important factor. Adaptation depends not only on individual characteristics but also on relationships with teachers and peers, educational organization, family support, and the general psychological climate.

Therefore, effective support requires cooperation among psychologists, teachers, parents, and students. Early identification of anxiety and adaptation difficulties is particularly important because timely intervention may prevent the development of persistent maladaptive patterns.

Social-psychological adaptation is a complex process through which adolescents respond to the academic, emotional, social, and interpersonal demands of the educational environment. Anxiety represents an important psychological factor within this process. Persistent or excessive anxiety may be associated with emotional tension, communication difficulties, psychological discomfort, and maladaptive responses to educational demands.

At the same time, anxiety should be considered within a broader biopsychosocial framework. It cannot be regarded as the sole cause of psychosomatic manifestations or social maladaptation. Personal characteristics, coping strategies, family and social conditions, interpersonal relationships, and educational demands may interact in shaping adaptation.

Self-regulation, emotional self-control, constructive coping, and psychological support can serve as important resources for successful adaptation. Consequently, psychological work with adolescents should combine early identification of anxiety with interventions aimed at strengthening self-regulation, emotional stability, interpersonal skills, and psychological readiness to cope with educational challenges.

Such a comprehensive approach can contribute to improving adolescents’ social-psychological adaptation and creating a more supportive educational environment.

References:

1. Evert, L. S., Potupchik, T. V., Zaytseva, O. I., Panicheva, E. S., Soloveva, A. A., Grishkevich, N. Yu., & Bakhshieva, S. A. (2015). Socially-psychological adaptation of teenagers in contemporary educational environment. *Russian Pediatric Journal, 18*(6), 14–19.

2. Greene, J. W. (1998). Psychosomatic problems and stress in adolescence. *Pediatric Clinics of North America, 45*(1), 137–154.

3. Hurrelmann, K., Engel, U., Holler, B., & Nordlohne, E. (1988). Failure in school, family conflicts, and psychosomatic disorders in adolescence. *Journal of Adolescence, 11*(3), 237–249.

4. Lazarus, R. S. (1974). Psychological stress and coping in adaptation and illness. *International Journal of Psychiatry in Medicine, 5*(4), 321–333.

5. Raspopova, A. S., Berilova, E. I., & Bosenko, Yu. M. (2021). Factors of anxiety and social-psychological adaptation of modern adolescents in the educational environment. *Vestnik of Tver State University. Series: Pedagogy and Psychology*, (4), 93–98.

UDC: 159.922.1:316.36

EMOTIONAL ALIENATION AND READINESS FOR MARITAL DIALOGUE AS PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DIVORCE RISK IN YOUNG FAMILIES

Khasanbekova Azizakhon Rustam qizi,
Researcher, Nizami Tashkent State Pedagogical University

The first years of marriage represent an important stage in family development. During this period, spouses establish family roles, responsibilities, communication patterns, financial arrangements, and boundaries with relatives. Difficulties in these areas may contribute to emotional distancing and marital instability.

In this study, a young family is understood as a couple in their first officially registered marriage, with both spouses aged up to 35 years and a marriage duration of no more than five years. Family stability is considered not merely as the absence of conflict but as the ability of spouses to manage disagreements while maintaining emotional connection, mutual respect, and constructive communication.

Previous research has demonstrated the importance of marital satisfaction, communication, role expectations, economic stress, and interaction patterns for marital stability (Karney & Bradbury, 1995; Bradbury et al., 2000; Gottman et al., 1998). The present study focuses particularly on emotional alienation and readiness for marital dialogue within this broader system of family functioning.

Emotional alienation refers to a weakening of emotional connection and psychological closeness between spouses. It may be expressed through emotional withdrawal, avoidance of important conversations, reduced interest in the partner's experiences, psychological loneliness, and increased reliance on external sources of emotional support.

The findings revealed significant differences in emotional alienation among the three groups. Divorced participants demonstrated the highest mean score ($M = 3.19$, $SD = 0.84$), followed by the high-risk group ($M = 2.86$, $SD = 0.89$), while relatively stable families demonstrated the lowest score ($M = 2.17$, $SD = 0.76$). The differences were statistically significant ($F = 47.19$, $p < .001$). The difference between divorced and relatively stable participants was large ($t = 9.90$, $p < .001$; Cohen's $d = 1.28$).

Readiness for marital dialogue demonstrated the opposite pattern. Divorced participants had a mean score of 2.82 ($SD = 0.72$), the high-risk group 2.91 ($SD = 0.81$), and relatively stable families 3.69 ($SD = 0.73$). The differences were statistically significant ($F = 49.17$, $p < .001$), with a large difference between divorced and relatively stable participants ($t = -9.42$, $p < .001$; Cohen's $d = -1.22$).

These results indicate that emotional connection and the willingness to discuss difficult issues are important characteristics of marital functioning. However, the associations should not be interpreted as evidence that either factor alone causes divorce.

The study involved 360 participants divided equally into three groups of 120: divorced participants, spouses from families at high risk of divorce, and spouses from relatively stable young families. Each group included 60 men and 60 women. Participants represented the Bukhara, Fergana, and Tashkent territorial zones.

The research employed questionnaires measuring marital satisfaction, role discrepancy, emotional alienation, readiness for marital dialogue, family autonomy, parental intervention, digital control, material stress, and divorce intention. Interviews and expert assessments were also used. Statistical procedures included descriptive statistics, analysis of variance, Student's t-test, correlation analysis, logistic regression, and effect-size estimation.

The psychological profiles of the three groups demonstrated significant differences in several dimensions. Divorced participants reported lower marital satisfaction ($M = 24.56$) than the high-risk group ($M = 26.42$) and relatively stable families ($M = 32.83$), $F = 53.87$, $p < .001$.

Role discrepancy was highest among divorced participants ($M = 4.92$), followed by the high-risk group ($M = 4.32$) and relatively stable families ($M = 3.38$), $F = 59.47$, $p < .001$. Family autonomy was highest among relatively stable families ($M = 3.52$) and lowest among divorced participants ($M = 2.96$), $F = 15.18$, $p < .001$.

Divorce intention was also significantly different across groups: 2.79 among divorced participants, 2.54 in the high-risk group, and 1.84 among relatively stable participants ($F = 40.81$, $p < .001$). Correlation analysis indicated that divorce intention was particularly associated with marital satisfaction, role discrepancy, emotional alienation, and readiness for dialogue.

Logistic regression showed that emotional alienation was associated with increased odds of belonging to the divorced group (OR = 2.03, 95% CI [1.29, 3.19], $p = .002$). In contrast, readiness for marital dialogue was associated with reduced odds (OR = 0.47, 95% CI [0.30, 0.74], $p = .001$). Role discrepancy also demonstrated a significant association with group membership (OR = 3.14, 95% CI [1.89, 5.24], $p < .001$). The model demonstrated substantial discriminatory capacity (McFadden pseudo-$R^2 = 0.404$; AUC = 0.891).

The findings suggest that emotional alienation and readiness for marital dialogue occupy contrasting positions in the psychological structure of young family stability. Emotional alienation was more pronounced among divorced participants, whereas readiness for constructive dialogue was higher among relatively stable families.

Young spouses may experience differences in expectations concerning household responsibilities, financial decisions, autonomy, gender roles, and relationships with relatives. Such differences do not necessarily lead to marital instability. Difficulties

may emerge when spouses are unable to discuss these expectations openly and constructively.

Family autonomy is also important. It does not necessarily mean physical separation from parents; rather, it refers to the couple's psychological ability to make decisions concerning their own family while maintaining supportive relationships with relatives.

The findings have implications for psychological prevention. Preventive programs for young families may focus on constructive dialogue, emotional expression, conflict regulation, negotiation of family roles, healthy boundaries with relatives, and collaborative decision-making. Early psychological support may be particularly useful when emotional withdrawal, repeated role conflicts, or declining communication become noticeable.

The study demonstrated significant associations between emotional alienation, readiness for marital dialogue, and psychological characteristics of young family stability. Divorced participants showed higher emotional alienation, lower readiness for dialogue, lower marital satisfaction, and greater role discrepancy than relatively stable families.

Logistic regression further indicated that emotional alienation was associated with increased odds of belonging to the divorced group, whereas readiness for marital dialogue was associated with reduced odds. These findings emphasize the importance of emotional connection and constructive communication in the psychological prevention of marital instability.

For young families, psychological support should therefore include communication training, clarification of family roles and expectations, development of healthy boundaries with relatives, emotional support skills, and collaborative decision-making. Further research with larger samples, longitudinal designs, control groups, and validated diagnostic instruments is necessary to clarify the causal mechanisms underlying marital instability.

References:

1. Amato, P. R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family, 72*(3), 650–666.

2. Bodenmann, G. (2005). Dyadic coping and its significance for marital functioning. In T. A. Revenson, K. Kayser, & G. Bodenmann (Eds.), *Couples coping with stress* (pp. 33–49). American Psychological Association.

3. Bradbury, T. N., Fincham, F. D., & Beach, S. R. H. (2000). Research on the nature and determinants of marital satisfaction: A decade in review. *Journal of Marriage and Family, 62*(4), 964–980.

4. Conger, R. D., Elder, G. H., Lorenz, F. O., Conger, K. J., Simons, R. L., Whitbeck, L. B., Huck, S., & Melby, J. N. (1990). Linking economic hardship to marital quality and instability. *Journal of Marriage and the Family, 52*(3), 643–656.

5. Falconier, M. K., Jackson, J. B., Hilpert, P., & Bodenmann, G. (2015). Dyadic coping and relationship satisfaction: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review, 42*, 28–46.

6. Gottman, J. M., Coan, J., Carrere, S., & Swanson, C. (1998). Predicting marital happiness and stability from newlywed interactions. *Journal of Marriage and the Family, 60*(1), 5–22.

7. Gottman, J. M., & Levenson, R. W. (2000). The timing of divorce: Predicting when a couple will divorce over a 14-year period. *Journal of Marriage and Family, 62*(3), 737–745.

8. Karney, B. R., & Bradbury, T. N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research. *Psychological Bulletin, 118*(1), 3–34.

9. Lebow, J. L., Chambers, A. L., Christensen, A., & Johnson, S. M. (2012). Research on the treatment of couple distress. *Journal of Marital and Family Therapy, 38*(1), 145–168.

10. Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy*. Harvard University Press.

UDK: 159.922.7:316.356.2

PARENTAL ATTACHMENT ANXIETY AND EMOTIONAL CLOSENESS IN PARENT–CHILD RELATIONSHIPS

Shomurodova Makhfuza Asliddin kizi,
Researcher of the Uzbek National Pedagogical University named after Nizami

The parent–child relationship is one of the most important interpersonal contexts for psychological development. Through these relationships, children develop expectations concerning emotional availability, trust, support, and interpersonal security. At the same time, parents bring their own attachment experiences, expectations, and emotional patterns into interactions with their children.

Attachment theory provides an important framework for understanding these processes. J. Bowlby conceptualized attachment as a system motivating individuals to seek proximity to significant others in situations of threat or emotional distress. Early relationships contribute to the formation of internal working models that may influence later expectations about intimacy, trust, and emotional availability.

Research by M. Ainsworth and colleagues provided empirical support for individual differences in attachment patterns, while later studies extended attachment theory to adult relationships. Dimensional approaches distinguish primarily between attachment anxiety and attachment avoidance. Attachment anxiety is characterized by heightened concern about rejection, loss of affection, and instability of close relationships.

In the parental context, attachment anxiety may become particularly relevant as children gradually develop greater independence. A parent who is highly sensitive to emotional distance may interpret a child’s need for autonomy as a possible threat to the relationship. This can contribute to excessive monitoring, control, reassurance-seeking, or emotional tension.

The empirical material underlying the present analysis included 229 parents raising children aged 5–14. The study examined attachment anxiety and avoidance together with four characteristics of parent–child emotional relationships: trust, emotional closeness, distance, and tension. The research was conducted in educational and family-consultation settings in Tashkent, Chirchiq, and Samarkand.

The purpose of this article is to examine the relationship between parental attachment anxiety and emotional closeness, with particular attention to the psychological mechanisms through which attachment anxiety may influence the quality of parent–child interaction.

Attachment anxiety reflects increased concern about the availability and responsiveness of significant others. Individuals with higher attachment anxiety may

be particularly sensitive to rejection, emotional distance, and uncertainty concerning relationship stability. In contrast, attachment avoidance is associated primarily with discomfort with dependence and emotional intimacy.

In parenting, these dimensions may have different manifestations. Attachment anxiety may encourage strong emotional involvement and a desire to maintain closeness, whereas avoidance may be expressed through emotional distance or reduced involvement.

Importantly, high parental involvement does not necessarily indicate secure attachment. A parent may devote considerable attention to a child while simultaneously experiencing persistent fear of losing emotional connection. In such cases, involvement can partly serve to reduce the parent’s own anxiety.

Thus, the psychological quality of closeness is more important than the amount of contact. Secure closeness involves emotional availability while allowing the child to develop independence.

Emotional closeness refers to the degree to which parents and children experience their relationship as supportive, accessible, and emotionally connected. It involves the possibility of sharing feelings, seeking support, and experiencing the other person as emotionally significant.

The research framework distinguished four dimensions of parent–child emotional relationships: trust, emotional closeness, distance, and tension. This multidimensional approach makes it possible to distinguish strong involvement from psychologically secure closeness.

Attachment anxiety may complicate emotional closeness. When parents are highly concerned about losing connection, children’s behavior may become excessively important for the parents’ emotional stability. As a result, the relationship may involve considerable involvement but also increased tension and reduced emotional predictability.

Therefore, attachment anxiety should not be understood simply as the absence of closeness. Anxious parents may be highly emotionally involved; however, their closeness may be accompanied by insecurity, excessive control, and difficulty tolerating temporary separation.

The empirical findings demonstrate an important distinction between attachment anxiety and avoidance. Attachment anxiety was more strongly associated with emotional tension and reduced trust, whereas attachment avoidance was more closely related to emotional distance and reduced closeness.

This pattern suggests that attachment anxiety may influence parent–child relationships primarily through emotional overactivation. Anxious parents may react strongly to signs of rejection, disagreement, or emotional distance. Ordinary developmental behaviors can therefore be interpreted as threats to the relationship.

One important manifestation is excessive parental control. As children grow, they increasingly develop independent preferences, relationships, and personal boundaries.

Attachment anxiety may make this developmental process emotionally difficult for parents. Increased monitoring, questioning, protection, or intervention may temporarily reduce parental anxiety but may also contribute to tension in the relationship.

Control itself is not necessarily problematic. Developmentally appropriate parental control can provide structure and safety. The psychological difficulty arises when control is primarily motivated by fear of losing emotional connection.

Several mechanisms may explain the relationship between parental attachment anxiety and emotional closeness.

First, fear of emotional loss can increase parental sensitivity to signs of rejection. Second, emotional overinvolvement may emerge as an attempt to maintain closeness and reduce anxiety. Third, difficulties in emotional regulation may lead to stronger reactions to children’s negative emotions. Finally, excessive control may function as a means of reducing uncertainty about the stability of the relationship.

These mechanisms indicate that emotional closeness is not identical to emotional dependence. Stable closeness requires the parent to remain emotionally available while tolerating the child’s temporary distance and growing autonomy.

The findings have practical significance for family psychology and psychological counseling. Intervention should address not only communication skills but also parents’ attachment-related anxiety and emotional regulation.

Psychological support can focus on reducing excessive control, increasing tolerance of children’s autonomy, strengthening emotional regulation, and developing more secure patterns of interaction. The goal is not to reduce parental involvement but to improve its psychological quality.

The developmental age of the child should also be considered. For younger children, emotional availability and predictable support are particularly important. During later childhood, parents can increasingly encourage emotional dialogue and independent decision-making. In early adolescence, maintaining emotional availability while respecting personal boundaries becomes especially significant.

Parental attachment anxiety is an important psychological factor in understanding the quality of parent–child emotional relationships. Attachment anxiety does not necessarily mean a lack of emotional closeness. Parents with elevated attachment anxiety may demonstrate strong involvement and emotional investment in their children; however, such closeness may be accompanied by emotional tension, reduced trust, excessive control, and difficulty accepting the child’s growing autonomy.

The empirical findings considered in this study demonstrate that attachment anxiety is more closely associated with emotional tension and reduced trust, while attachment avoidance is more strongly related to emotional distance and reduced closeness. This distinction indicates that insecure attachment dimensions may influence parent–child relationships through different psychological mechanisms.

Consequently, psychologically secure parenting involves maintaining emotional availability while respecting the child’s developing autonomy. Psychological

counseling and family interventions should therefore focus on strengthening trust, emotional regulation, adaptive parental involvement, and the ability to maintain closeness without excessive control.

References:

1. Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Lawrence Erlbaum Associates.

2. Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, *61*(2), 226–244.

3. Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. Basic Books.

4. Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 46–76). Guilford Press.

5. Cassidy, J., & Shaver, P. R. (Eds.). (2016). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (3rd ed.). Guilford Press.

6. Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2016). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change* (2nd ed.). Guilford Press.

УДК 159.922.7:316.356.2

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВЛИЯНИЯ СТИЛЕЙ ПРИВЯЗАННОСТИ РОДИТЕЛЕЙ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ДЕТЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ СЕМЬЯХ

Шомуродова Махфуза Аслитдиновна,
Соискатель Узбекского национального педагогического университета имени Низами

В современных условиях особое значение приобретает изучение психологических факторов, определяющих качество детско-родительских отношений и эмоциональное благополучие ребёнка. Эмоциональный контакт между родителем и ребёнком формируется не только под влиянием воспитательных практик, но и в связи с устойчивыми особенностями эмоциональной организации самого родителя [5; 6].

Важное место в объяснении данных процессов занимает теория привязанности Дж. Боулби, согласно которой ранние эмоциональные связи участвуют в формировании внутренних моделей отношений, особенностей эмоциональной регуляции и последующего межличностного взаимодействия [1; 2]. Дальнейшее развитие теория получила в исследованиях М. Эйнсворт, продемонстрировавших значение чувствительности и эмоциональной доступности значимого взрослого в формировании безопасной привязанности [2; 3].

Современные исследования рассматривают привязанность как многоуровневую систему, включающую тревогу привязанности и избегание близости, а также типологические характеристики отношений [4; 7; 8]. При этом эмоциональная доступность родителя, его способность распознавать и адекватно реагировать на эмоциональные потребности ребёнка рассматриваются как важные условия формирования доверия и чувства безопасности [3; 5; 9].

Таким образом, стиль привязанности родителя может выступать одним из психологических факторов, связанных с характером эмоциональных отношений с ребёнком [4; 7; 9]. Вместе с тем особенности родительской привязанности и её взаимосвязь с эмоциональными отношениями родителей с детьми в условиях современных узбекских семей остаются недостаточно изученными.

В связи с этим изучение взаимосвязи тревоги привязанности и избегания близости с такими характеристиками детско-родительского взаимодействия, как доверие, эмоциональная близость, дистанция и напряжение, представляет теоретический и практический интерес.

Цель исследования заключалась в выявлении особенностей взаимосвязи стилей привязанности родителей с характером эмоциональных отношений с детьми, а также в разработке психологических подходов к оптимизации данного взаимодействия.

В исследовании приняли участие 229 родителей, из которых 146 человек (63,8 %) представляли полные семьи и 83 человека (36,2 %) — неполные семьи. В выборку вошли 120 матерей (52,4 %) и 109 отцов (47,6 %). Средний возраст родителей составил 34,8 ± 6,2 года, возраст детей — от 5 до 14 лет.

На формирующем этапе исследования 116 родителей вошли в экспериментальную группу, а 113 — в контрольную. Формирующая программа включала 12 сессий, проводившихся в течение 6 недель, после чего осуществлялась повторная диагностика.

В результате эмпирического исследования были выявлены особенности распределения типов родительской привязанности и их взаимосвязь с характеристиками эмоциональных отношений родителей с детьми.

В общей выборке безопасный тип привязанности выявлен у 29,3 % родителей, тревожный — у 24,0 %, избегающий — у 21,8 %, боязливый — у 24,9 %.

Полученные результаты показывают, что более выраженные тревога привязанности и избегание близости связаны с менее благоприятными характеристиками эмоционального взаимодействия родителей с детьми. При этом тревожный компонент в большей степени связан с эмоциональным напряжением, тогда как избегание близости — с увеличением эмоциональной дистанции. Общим для обоих компонентов является их связь со снижением уровня доверия и эмоциональной близости в детско-родительских отношениях.

Проведённое исследование позволило установить взаимосвязь между особенностями родительской привязанности и характером эмоциональных отношений с детьми. Полученные результаты в целом согласуются с основными положениями теории привязанности и современными исследованиями взрослой привязанности [1; 3; 4; 7].

Установлено, что повышенная тревога привязанности и выраженное избегание близости связаны со снижением доверия и эмоциональной близости, а также с повышением дистанции и напряжения в детско-родительском взаимодействии [4; 7; 8].

На формирующем этапе исследования в экспериментальной группе выявлена положительная динамика показателей: снижение уровня тревоги привязанности и избегания близости сопровождалось повышением уровня доверия и эмоциональной близости, а также снижением показателей дистанции и эмоционального напряжения.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных результатов и разработанной психологической

программы в диагностической, профилактической и коррекционной работе психологов с родителями.

Таким образом, особенности родительской привязанности могут рассматриваться как один из психологических факторов, связанных с качеством эмоционального взаимодействия родителей с детьми. Тревога привязанности и избегание близости имеют различную направленность взаимосвязи с характеристиками детско-родительских отношений: тревожный компонент в большей степени связан с эмоциональным напряжением, тогда как избегающий — с эмоциональной дистанцией. Одновременно оба компонента связаны со снижением доверия и эмоциональной близости.

Полученные результаты подчёркивают необходимость учёта особенностей родительской привязанности при организации психологической помощи семьям. Использование тренинговых и коррекционно-развивающих программ, направленных на повышение эмоциональной доступности родителей, развитие навыков эмоциональной регуляции и укрепление доверительного взаимодействия с ребёнком, может рассматриваться как одно из перспективных направлений психологической работы с семьями.

Список литературы:

1. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. 2nd ed. New York: Basic Books, 1982. 411 p.
2. Ainsworth M.D.S., Blehar M.C., Waters E., Wall S. Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1978. 391 p.
3. Ainsworth M.D.S. Attachments beyond infancy // American Psychologist. 1989. Vol. 44. No. 4. P. 709–716.
4. Cassidy J., Shaver P.R. (Eds.). Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications. 4th ed. New York: Guilford Press, 2024. 1024 p.
5. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М.: Гардарики, 2019. 320 с.
6. Авдеева Н.Н. Психология привязанности: современное состояние исследований // Современная зарубежная психология. 2017. Т. 6. № 2. С. 6–15.
7. Mikulincer M., Shaver P.R. Attachment in Adulthood: Structure, Dynamics, and Change. 2nd ed. New York: Guilford Press, 2016.
8. Fraley R.C., Waller N.G., Brennan K.A. An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment // Journal of Personality and Social Psychology. 2000. Vol. 78. No. 2. P. 350–365.
9. Moretti M.M., Peled M. Adolescent-parent attachment: Bonds that support healthy development // Paediatrics & Child Health. 2004. Vol. 9. No. 8. P. 551–555.

10. Brennan K.A., Clark C.L., Shaver P.R. Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview // Simpson J.A., Rholes W.S. (Eds.). Attachment Theory and Close Relationships. New York: Guilford Press, 1998. P. 46–76.

11. Griffin D., Bartholomew K. Models of the self and other: Fundamental dimensions underlying measures of adult attachment // Journal of Personality and Social Psychology. 1994. Vol. 67. No. 3. P. 430–445.

UDK: 330.322:332.1

MAKRO VA MIKRO DARAJADAGI INVESTITSION JOZIBADORLIK VA UNGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI

Badalov Jamshid Jamolovich,
Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Investitsion jozibadorlik mamlakat, hudud, tarmoq va alohida korxonaning investitsiya faoliyati uchun qulaylik darajasini ifodalovchi muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biridir. Mamlakat va mintaqadagi investitsiya muhiti, avvalo, investitsion jozibadorlikning integral ko‘rsatkichi orqali baholanadi. Uning tarkibiy qismlari, odatda, investitsiya salohiyati va investitsion risklar bilan tavsiflanadi. Investitsiya salohiyati mamlakat yoki hududning obyektiv imkoniyatlarini, investitsion risklar esa investor faoliyatini belgilovchi shart-sharoit va xavf omillarini ifodalaydi [1].

Investitsion salohiyat hududning investitsiyalarni qabul qilish imkoniyatini belgilovchi iqtisodiy, tabiiy, mehnat, infratuzilmaviy, moliyaviy va boshqa resurslarning mavjudligi hamda ulardan foydalanish darajasiga bog‘liq. Mazkur ko‘rsatkich mamlakat yoki hududning iqtisodiy imkoniyatlarini miqdoriy jihatdan ifodalaydi. Unda asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar, ishlab chiqarish omillari, tabiiy resurslar, mehnat resurslari, asosiy fondlar, infratuzilma, aholining iste’mol talabi va boshqa omillar hisobga olinadi.

Investitsion risk esa investitsiyalar va ulardan olinadigan daromadlarning yo‘qotilishi ehtimolini ifodalaydi. U muayyan biznes, tarmoq, hudud yoki mamlakatga investitsiya kiritish shartlarini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi. Investitsion salohiyatdan farqli ravishda risk ko‘proq sifat jihatidan tavsiflanadi hamda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ekologik va boshqa sharoitlarning o‘zgarishiga bog‘liq ravishda shakllanadi.

Makrodarajadagi investitsion jozibadorlik mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalarni, jumladan, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun yaratilgan huquqiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional shart-sharoitlarning yig‘indisini anglatadi. Mamlakatning investitsion jozibadorligi bir qator omillar ta’sirida shakllanadi.

Jumladan, quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega:

siyosiy barqarorlik va iqtisodiy siyosatning prognoz qilinishi;

investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy bazaning mavjudligi va takomillashganlik darajasi;

soliq tizimining samaradorligi va investorlar uchun yaratilgan shart-sharoitlar;

investitsion risklarning darajasi;

yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’atlari;

inflyatsiya darajasi;

sanoat ishlab chiqarishining rivojlanish dinamikasi;
foiz stavkalari va kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlari;
davlat budjeti holati;
ijtimoiy barqarorlik;
infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi;
mamlakatdagi huquqiy va institutsional muhit.

Investitsion muhitni baholashda mamlakat va uning hududlari bo‘yicha statistik ma’lumotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, ilmiy tadqiqotlar, tahliliy hisobotlar, monografiyalar va boshqa axborot manbalaridan foydalaniladi.

Hududlarning investitsion salohiyatini baholashda bir qator tarkibiy ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ular hududning tabiiy resurslari, ishlab chiqarish imkoniyatlari, iste’mol bozori, infratuzilmasi, mehnat resurslari, institutsional muhiti, moliyaviy imkoniyatlari va innovatsion salohiyatini qamrab oladi [2].

Resurs va xomashyo salohiyati hududdagi tabiiy resurslarning mavjudligi va ulardan foydalanish imkoniyatlarini ifodalaydi. Ishlab chiqarish salohiyati hududda iqtisodiy faoliyatning rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Iste’mol salohiyati aholining xarid qobiliyati va hududdagi bozor hajmini aks ettiradi.

Infratuzilmaviy salohiyat hududning iqtisodiy-geografik joylashuvi, transport, aloqa, energetika va boshqa infratuzilma tarmoqlarining rivojlanganligi bilan tavsiflanadi. Mehnat salohiyati mehnat resurslarining miqdori, malakasi va ta’lim darajasini qamrab oladi. Institutsional salohiyat esa bozor iqtisodiyoti institutlari, tadbirkorlik muhiti va investitsiya faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlarning rivojlanganlik darajasini ifodalaydi.

Moliyaviy salohiyat hududning daromadlari, soliq bazasi, korxonalar moliyaviy imkoniyatlari va investitsiya resurslarini shakllantirish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Innovatsion salohiyat esa ilmiy-tadqiqot faoliyati, texnologik rivojlanish va yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish imkoniyatlarini ifodalaydi.

Hududlarning investitsion risklarini baholashda esa iqtisodiy, moliyaviy, siyosiy, ijtimoiy, ekologik va huquqiy omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy risk hudud iqtisodiy rivojlanishining barqarorligi va asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘zgaruvchanligi bilan bog‘liq. Moliyaviy risk hudud budjeti va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holati bilan belgilanadi. Ijtimoiy risk ijtimoiy barqarorlik, bandlik va aholi daromadlari bilan bog‘liq bo‘lsa, ekologik risk atrof-muhit holati va ekologik muammolar darajasini aks ettiradi. Huquqiy risk esa investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilikning barqarorligi va amaliyotda qo‘llanishi bilan bog‘liq.

Shunday qilib, hududning investitsion jozibadorligi nafaqat mavjud resurslar hajmi, balki ulardan samarali foydalanish imkoniyatlari va investitsiya faoliyati uchun yaratilgan shart-sharoitlar bilan ham belgilanadi.

Iqtisodiyot tarmog‘ining investitsion jozibadorligi muayyan tarmoqning investitsiyalarga bo‘lgan ehtiyoji, mavjud iqtisodiy imkoniyatlari, rentabellik darajasi va rivojlanish istiqbollarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar majmuasidir.

Tarmoq investitsion jozibadorligini qisqa muddatda baholashda aktivlar rentabelligi, mahsulot yoki xizmatlarni realizatsiya qilishdan olinadigan foyda, ishlab chiqarish hajmi va moliyaviy natijalar kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin. Tarmoqning umumiy investitsion jozibadorligini baholashda inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari, bozor sig‘imi, raqobat muhiti va investitsion risklar ham hisobga olinadi.

Tarmoqlar bo‘yicha investitsion jozibadorlikni baholashning yagona universal usuli mavjud emas. Shu sababli tadqiqot maqsadi va mavjud axborot bazasidan kelib chiqib, turli baholash metodlaridan foydalaniladi.

Mikrodarajadagi investitsion jozibadorlik, avvalo, alohida korxonaning investitsiya uchun qanchalik istiqbolli ekanligini ifodalaydi. Korxonaning investitsion jozibadorligi uning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyati samaradorligi, rentabelligi, rivojlanish istiqbollari hamda investitsiya kiritish bilan bog‘liq risklarni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar majmuasi orqali aniqlanadi.

Korxonaning investitsion jozibadorligini baholashda quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega:

korxonaning moliyaviy natijalari va ularning dinamikasi;
likvidlik va to‘lov qobiliyati;
moliyaviy barqarorlik;
ishlab chiqarish samaradorligi;
mahsulot va xizmatlarga bo‘lgan talab;
bozorning rivojlanish istiqbollari;
ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi;
korxonaning investitsiya loyihalarini amalga oshirish imkoniyatlari;
korxonaning bozordagi obro‘si va raqobatbardoshligi;
o‘z va jalb qilingan mablag‘lardan foydalanish samaradorligi.

Korxonaning moliyaviy barqarorligi, rentabellik darajasi va rivojlanish istiqbollari qanchalik yuqori bo‘lsa, uning investitsiyalarni o‘zlashtirish imkoniyatlari ham shunchalik kengayadi. Shu bilan birga, investitsion jozibadorlikni faqat moliyaviy ko‘rsatkichlar asosida baholash yetarli emas. Bozor kon’yunkturasi, raqobat muhiti, texnologik rivojlanish, boshqaruv sifati va tashqi iqtisodiy sharoitlar ham hisobga olinishi zarur.

Makro va mikro darajadagi investitsion jozibadorlik bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Mamlakatda shakllangan makroiqtisodiy va institutsional muhit korxonalarning investitsiya faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, makroiqtisodiy barqarorlik, qulay investitsiya qonunchiligi, rivojlangan infratuzilma va moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarining kengligi korxonalar uchun investitsiya loyihalarini amalga oshirish sharoitlarini yaxshilaydi.

Boshqa tomondan, korxonalarning moliyaviy barqarorligi, ishlab chiqarish samaradorligi va investitsiya loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishi hudud va mamlakat iqtisodiyotining umumiy investitsion jozibadorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli investitsion jozibadorlikni faqat bitta daraja doirasida emas, balki makro,

mintaqaviy, tarmoq va mikro darajalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Makro va mikro darajadagi investitsion jozibadorlik ko‘plab iqtisodiy, moliyaviy, institutsional va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Makrodarajada mamlakatning siyosiy va iqtisodiy barqarorligi, huquqiy muhit, soliq tizimi, inflyatsiya, foiz stavkalari, infratuzilma va investitsion risklar asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Mintaqaviy darajada esa resurs, ishlab chiqarish, iste’mol, infratuzilma, mehnat, institutsional, moliyaviy va innovatsion salohiyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Mikrodarajada korxonaning investitsion jozibadorligi uning moliyaviy holati, rentabelligi, likvidligi, to‘lov qobiliyati, ishlab chiqarish samaradorligi, bozor imkoniyatlari va rivojlanish istiqbollari bilan belgilanadi. Shu bois investitsion jozibadorlikni oshirish uchun makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash bilan bir qatorda, hududiy va korporativ darajada investitsiya muhitini takomillashtirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, xarajatlarni optimallashtirish, mahsulot va xizmatlar sifatini oshirish hamda boshqaruv samaradorligini kuchaytirish zarur.

Umuman olganda, investitsion jozibadorlikni oshirish mamlakat va hududlarning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish, yangi investitsiya manbalarini jalb qilish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashning muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сабиров О.Ш. Повышение инвестиционной привлекательности и создание благоприятного инвестиционного климата // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. – 2020. – № 5. – B. 77–89.

2. Xatamov N.O. Mintaqa iqtisodiy tizimini rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning ekonometrik modellari (Surxondaryo viloyati misolida): iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Urganch, 2024. – 144 b.

3. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

УДК 159.9:796.01:316.6

ГЕНДЕРНЫЕ И ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ ЖЕНЩИН-СПОРТСМЕНОК

Туракулова Дурдона Боходировна,
базовый докторант
Национального педагогического университета Узбекистана имени Низами

Введение. Современный этап развития спорта высших достижений характеризуется расширением участия женщин в различных спортивных дисциплинах и постепенным преодолением традиционных представлений о разделении спорта на «мужские» и «женские» направления. Увеличение интенсивности тренировочных нагрузок и повышение уровня спортивной конкуренции предъявляют к спортсменам высокие требования не только в физическом, но и в психологическом отношении. В этих условиях стрессоустойчивость выступает одним из значимых факторов, определяющих способность спортсмена сохранять работоспособность, эмоциональное равновесие и эффективность деятельности в сложных соревновательных ситуациях.

При этом психологическая адаптация женщин к условиям профессионального спорта может иметь определённую специфику, связанную не только с индивидуально-психологическими характеристиками, но и с социальными и культурными факторами. В частности, гендерные стереотипы, ожидания семьи и социального окружения, особенности воспитания и система культурных ценностей способны оказывать влияние на мотивацию, самооценку и эмоциональное состояние женщин, занимающихся профессиональным спортом.

Особое значение данная проблема приобретает в тех видах спорта, где от спортсменки требуется проявление высокой физической активности, решительности, соревновательной настойчивости и способности действовать в условиях непосредственного противоборства. К таким видам относятся различные единоборства, в которых психологическая устойчивость и способность контролировать эмоциональное состояние являются важными компонентами спортивной подготовки.

В связи с этим изучение стрессоустойчивости женщин-спортсменок целесообразно осуществлять не только с позиции общих закономерностей спортивной психологии, но и с учётом гендерного и этнопсихологического контекста.

Гендерные особенности стрессоустойчивости женщин-спортсменок

Формирование личности спортсменки происходит в определённой социальной среде, которая задаёт систему ценностей, норм поведения и социальных ожиданий. Гендерные представления, существующие в обществе, могут оказывать влияние на отношение женщины к профессиональной спортивной деятельности, её самооценку и восприятие собственного спортивного статуса.

Женщины, занимающиеся профессиональным спортом, в отдельных случаях могут сталкиваться с необходимостью совмещать профессиональные цели с традиционными представлениями о женской социальной роли. Особенно заметно это может проявляться в видах спорта, связанных с высокой физической нагрузкой, непосредственным физическим контактом и выраженной соревновательной борьбой.

В подобных ситуациях может возникать своеобразный **гендерно-ролевой конфликт**, выражающийся в несоответствии между требованиями профессиональной спортивной деятельности и социальными ожиданиями относительно поведения женщины. Спортсменка должна проявлять настойчивость, решительность, уверенность в себе и способность к конкурентной борьбе, однако в некоторых социальных контекстах данные качества могут восприниматься как несоответствующие традиционным представлениям о женственности.

Такое противоречие не является универсальным и не проявляется одинаково у всех спортсменок. Его выраженность зависит от индивидуальных особенностей личности, семейного воспитания, характера социальной поддержки, спортивного опыта и отношения самой спортсменки к своей профессиональной деятельности.

Важное значение в данном контексте приобретает ценностно-смысловая устойчивость личности. Осознание собственных целей, принятие выбранного вида спорта, уверенность в значимости профессиональной деятельности и способность самостоятельно определять жизненные приоритеты могут способствовать более эффективному преодолению внешнего психологического давления.

Этнопсихологические особенности спортивной деятельности женщин

Этнопсихологический подход позволяет рассматривать психологические особенности спортсменки в контексте конкретной социокультурной среды. Для понимания психологического сопровождения женщин-спортсменок в Узбекистане важно учитывать особенности семейных отношений, традиций, социальных норм и общественных ожиданий.

В исследованиях Г. Б. Шоумарова, Э. Г. Гозиева и В. М. Каримовой рассматриваются различные социально-психологические характеристики узбекской семьи и межличностных отношений. В качестве значимых особенностей могут рассматриваться ориентация на семейные ценности,

уважение к старшим, значимость общественного мнения, сохранение традиций, стремление к социальной гармонии, а также ценность трудолюбия и терпения.

Применительно к женщинам-спортсменкам данные характеристики могут иметь двойственное значение. С одной стороны, семейная поддержка, дисциплинированность, терпение, ответственность и ориентация на достижение цели могут выступать важными психологическими ресурсами. С другой стороны, высокая зависимость от мнения окружающих, необходимость соответствовать социальным ожиданиям и противоречивые требования со стороны различных социальных групп могут создавать дополнительное эмоциональное напряжение.

Следовательно, этнопсихологические особенности не следует рассматривать исключительно как ограничивающий либо исключительно как положительный фактор. Их влияние определяется конкретной жизненной ситуацией спортсменки, характером её взаимоотношений с семьёй и социальным окружением, а также индивидуальной системой ценностей.

Роль семейной и социальной поддержки

Семья является одним из наиболее значимых источников социальной и эмоциональной поддержки для спортсменки. Профессиональный спорт предполагает значительные временные затраты, регулярные интенсивные тренировки, участие в соревнованиях, поездки и необходимость постоянного поддержания физической и психологической формы.

В таких условиях эмоциональная поддержка семьи может способствовать сохранению спортивной мотивации, снижению уровня субъективного напряжения и более эффективному восстановлению после стрессовых ситуаций. Положительное отношение близких к спортивным достижениям также может укреплять уверенность спортсменки в правильности выбранного профессионального пути.

В то же время отсутствие поддержки либо наличие противоречивых требований со стороны семьи могут становиться дополнительным источником психологического напряжения. Особенно сложными могут быть ситуации, в которых от женщины одновременно ожидается активная профессиональная самореализация и выполнение традиционно понимаемых семейно-бытовых обязанностей.

Поэтому психологическое сопровождение спортсменок должно учитывать не только индивидуальные особенности личности, но и характер семейного взаимодействия. При необходимости целесообразно включать в систему психологической поддержки консультативную работу с ближайшим социальным окружением спортсменки.

Влияние культурных и религиозных ценностей

Культурные и религиозные ценности являются частью социальной среды, в которой формируется личность спортсменки. Для отдельных спортсменок они могут выступать источником внутренней организованности, самоконтроля,

дисциплины, ответственности и способности сохранять устойчивость в сложных жизненных обстоятельствах.

Одновременно влияние культурных и религиозных норм на спортивную деятельность может проявляться в отношении к внешнему виду, спортивной форме, характеру поведения, взаимодействию с представителями противоположного пола и другим аспектам социальной жизни.

Однако при анализе данных факторов необходимо учитывать индивидуальные различия. Нельзя автоматически переносить определённые культурные характеристики на всех женщин-спортсменок. Психологическое сопровождение должно строиться с учётом личной системы ценностей, жизненного опыта и индивидуального отношения спортсменки к культурным и религиозным нормам.

Роль махалли и социального окружения

В условиях Узбекистана значимым элементом социального окружения выступает махалля как форма локальной общественной самоорганизации. Социальные связи внутри махалли могут оказывать влияние на представления человека о социально приемлемом поведении, общественном статусе и характере взаимодействия с окружающими.

Для женщин, занимающихся спортом, отношение социального окружения к их профессиональной деятельности может иметь определённое психологическое значение. Одобрение и поддержка способны укреплять чувство социальной принадлежности и уверенность в себе. В то же время негативная оценка или чрезмерное внимание к мнению окружающих могут становиться источником дополнительного эмоционального напряжения.

Таким образом, при изучении стрессоустойчивости спортсменок необходимо учитывать не только непосредственную спортивную среду, но и более широкий социальный контекст, в котором формируется и реализуется профессиональная идентичность женщины.

Психологические направления развития стрессоустойчивости

Формирование стрессоустойчивости женщин-спортсменок предполагает комплексную работу, направленную на развитие навыков эмоциональной саморегуляции, управления тревогой, концентрации внимания, психологической мобилизации и восстановления после стрессовых ситуаций.

Одним из важных направлений является формирование навыков управления соревновательным напряжением. Спортсменке необходимо уметь распознавать собственные эмоциональные состояния, контролировать чрезмерное возбуждение и сохранять концентрацию внимания на поставленной задаче.

Другим значимым направлением является развитие адекватной самооценки и устойчивой спортивной мотивации. Спортсменка должна воспринимать спортивный результат не как единственный показатель собственной ценности, а

как один из компонентов профессионального развития. Такой подход позволяет более конструктивно относиться как к успехам, так и к временным неудачам.

Важную роль играет также психологическая подготовка к соревновательной деятельности. Использование методов саморегуляции, визуализации, дыхательных упражнений, когнитивной коррекции негативных установок и рефлексивных техник может способствовать повышению способности спортсменки управлять собственным психоэмоциональным состоянием.

Особое значение имеет взаимодействие спортсменки, тренера и спортивного психолога. Согласованность требований, уважительное отношение и своевременное выявление признаков психологического перенапряжения создают условия для более эффективной адаптации к соревновательным нагрузкам.

Заключение. Стрессоустойчивость женщин-спортсменок формируется под влиянием комплекса взаимосвязанных факторов, включающих индивидуально-психологические особенности, условия спортивной деятельности, гендерные установки, семейную поддержку и социокультурную среду.

В условиях Узбекистана при изучении психологической устойчивости спортсменок целесообразно учитывать особенности семейных отношений, значение традиций и культурных ценностей, характер социальных ожиданий и роль локального социального окружения. При этом данные факторы не должны рассматриваться как универсальные характеристики всех женщин-спортсменок, поскольку их влияние определяется индивидуальным жизненным опытом и личностными особенностями каждой спортсменки.

Гендерно и этнопсихологически ориентированный подход к психологическому сопровождению позволяет более полно учитывать условия, в которых формируется и реализуется спортивная идентичность женщины. Комплексная психологическая поддержка, включающая развитие эмоциональной саморегуляции, устойчивой мотивации, адекватной самооценки, навыков преодоления стрессовых ситуаций и конструктивного взаимодействия с социальным окружением, может способствовать повышению психологической готовности спортсменок к соревновательной деятельности.

Таким образом, изучение гендерных и этнопсихологических особенностей стрессоустойчивости женщин-спортсменок представляет значимый научно-практический интерес для дальнейшего совершенствования системы психологического сопровождения в профессиональном спорте.

Список литературы:

1. Бурхан Д. С., Попова Н. В. Социально-педагогический и гендерный подходы в спорте // Инновационный потенциал молодежи: спорт, культура, образование. Екатеринбург, 2022. С. 475–479.

2. Лапоух У. А., Мазуренко Е. А. Роль женщин в профессиональном спорте: история и перспективы // Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта. 2024. № 1 (227). С. 102–105.

3. Нечаев Е., Саввина Н. Женский спорт: преодоление барьеров, развитие и повышение популярности // Материалы научной конференции. 2026. С. 52.

4. Султамуратова М. Развитие женского спорта: проблемы и достижения // Новости образования: исследование в XXI веке. 2025. Т. 4, № 37. С. 144–150.

5. Шакиржанова К. Т., Люлина Е. С. Спорт и гендерное равенство в Узбекистане // Fan-Sportga. 2025. № 2. С. 14–19.

6. Шоумаров Ғ. Б. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби: услубий қўлланма. Тошкент: Bookmany Print, 2026. 280 б.

УДК 796.853.26:159.9

СОРЕВНОВАТЕЛЬНЫЙ СТРЕСС В КАРАТЭ (WKF)

Туракулова Дурдона Боходировна,
базовый докторант
Национального педагогического университета Узбекистана имени Низами

Введение. В условиях динамичного развития современного спорта феномен психического здоровья и психологической устойчивости спортсменов приобретает всё большее значение. Данная проблематика представляет интерес как для научного сообщества, так и для специалистов, непосредственно участвующих в подготовке спортсменов. Особую актуальность она приобретает в единоборствах, где результат соревнования определяется не только уровнем физической и технико-тактической подготовленности, но и способностью спортсмена сохранять эмоциональное равновесие, быстро принимать решения и эффективно регулировать собственное психическое состояние.

Выбор каратэ (WKF) в качестве предмета рассмотрения обусловлен спецификой данной спортивной дисциплины, в которой сочетаются высокая интенсивность соревновательной деятельности, ограниченное время для принятия решений, непосредственное противоборство соперников и значительная ответственность за результат поединка. В связи с этим изучение психологических факторов соревновательного стресса представляет значительный интерес для совершенствования системы психологической подготовки спортсменов.

Основная часть. Соревновательная деятельность в каратэ (WKF) сопровождается комплексом специфических стрессовых факторов, определяющих её психологическую напряжённость. Одним из основных факторов является контактный характер дисциплины и связанная с ним потенциальная угроза физического воздействия. Несмотря на регламентированные правила и ограничения контакта, спортсмен постоянно находится в ситуации возможного физического воздействия со стороны соперника. Это требует высокой степени концентрации внимания, быстроты реакции и постоянной готовности к изменению ситуации в поединке. В условиях высокой ответственности подобная ситуация может сопровождаться повышением уровня тревожности и психофизиологического напряжения.

Другим значимым фактором является кратковременность и высокая динамичность поединка. В дисциплине кумитэ спортсмену необходимо в течение ограниченного времени оценивать действия соперника, прогнозировать развитие ситуации и оперативно выбирать соответствующее техническое или тактическое

действие. В таких условиях даже незначительное промедление или тактическая ошибка способны привести к потере преимущества. Следовательно, высокая скорость развития соревновательной ситуации повышает требования к устойчивости внимания, оперативности мышления и способности контролировать эмоциональное состояние.

Существенную роль играет также фактор судейского оценивания. Результат поединка зависит от решений судейской коллегии и соблюдения установленных правил. Восприятие спортсменом отдельных судейских решений как спорных или неблагоприятных может вызывать эмоциональное напряжение, фрустрацию и снижение уверенности в собственных силах. В этой связи психологическая подготовка должна включать формирование способности принимать внешние обстоятельства соревнования без существенного нарушения собственной эмоциональной устойчивости.

Ещё одним важным стрессогенным фактором является неопределённость исхода поединка при высокой цене ошибки. Даже при относительно равном уровне физической и технико-тактической подготовленности соперников итог соревнования может зависеть от отдельных эпизодов. Поэтому спортсмен должен быть способен сохранять работоспособность и концентрацию внимания независимо от текущего счёта, допущенной ошибки или изменения тактической ситуации.

Таким образом, соревновательный стресс в каратэ (WKF) представляет собой комплексное психологическое явление, включающее физические, когнитивные, эмоциональные и социально-оценочные компоненты. Его интенсивность определяется не только объективными характеристиками соревновательной ситуации, но и индивидуальными особенностями спортсмена, его опытом, уровнем подготовки, мотивацией и сформированностью навыков саморегуляции.

Психологическая устойчивость спортсмена проявляется прежде всего в способности сохранять оптимальный уровень психической активности в условиях повышенного напряжения. При этом полное отсутствие стрессовой реакции не является необходимым условием успешного выступления. Определённый уровень эмоционального напряжения может способствовать мобилизации физических и психических ресурсов. Проблема возникает тогда, когда стресс становится чрезмерным и начинает отрицательно влиять на внимание, скорость принятия решений, точность технических действий и эмоциональный контроль.

Важное значение в данном процессе имеют стратегии совладания со стрессом. Спортсмен может использовать когнитивную переоценку ситуации, произвольную регуляцию дыхания, концентрацию внимания на текущем действии, мысленную репетицию технических элементов и другие способы управления предстартовым и соревновательным состоянием. Эффективность

таких стратегий во многом определяется индивидуальным опытом спортсмена и систематичностью их формирования в процессе тренировочной деятельности.

Психологическая подготовка к соревнованиям должна осуществляться не только непосредственно перед стартом, но и систематически на протяжении всего тренировочного процесса. Важными её компонентами являются развитие эмоциональной саморегуляции, формирование адекватной самооценки, повышение устойчивости внимания, развитие способности к оперативному принятию решений и формирование конструктивного отношения к ошибкам.

Особое значение имеет моделирование соревновательных ситуаций непосредственно в тренировочном процессе. Создание условий, приближенных к реальному поединку, позволяет спортсмену постепенно адаптироваться к психологическому напряжению соревнования. При этом целесообразно моделировать различные ситуации: проигрыш по ходу поединка, ограниченность времени, необходимость изменения тактики, спорный эпизод или повышенную ответственность за результат. Такая подготовка способствует формированию навыка сохранения контроля над собственным состоянием в условиях неопределённости.

Современные исследования в области спортивной психологии указывают на значимость психологических факторов в достижении высоких спортивных результатов. В частности, изучение спортсменов различных квалификационных уровней показывает, что соревновательный опыт и сформированность эффективных стратегий совладания могут существенно влиять на восприятие и преодоление стрессовых ситуаций. При этом психологическая подготовка должна учитывать индивидуальные различия спортсменов, поскольку одна и та же соревновательная ситуация может восприниматься ими по-разному.

В каратэ (WKF) психологическая подготовка приобретает особую значимость вследствие необходимости одновременно контролировать собственное эмоциональное состояние, анализировать действия соперника и реализовывать технико-тактический план поединка. Поэтому развитие стрессоустойчивости целесообразно рассматривать как один из компонентов комплексной подготовки спортсмена наряду с физической, технической и тактической подготовкой.

Следовательно, эффективная психологическая подготовка каратиста должна быть направлена не на устранение стрессовых реакций как таковых, а на формирование способности управлять ими и использовать имеющиеся психические ресурсы в соответствии с требованиями соревновательной ситуации. Важными направлениями такой подготовки являются развитие саморегуляции, повышение устойчивости внимания, формирование конструктивного отношения к ошибкам, развитие уверенности в собственных действиях и освоение индивидуально эффективных копинг-стратегий.

Заключение. Таким образом, соревновательный стресс в каратэ (WKF) носит многокомпонентный характер и формируется под воздействием комплекса физических, когнитивных, эмоциональных и социально-оценочных факторов. Контактный характер поединка, высокая скорость развития соревновательной ситуации, ограниченность времени для принятия решений, судейское оценивание и неопределённость исхода создают повышенные требования к психологическим ресурсам спортсмена.

Успешность выступления в каратэ определяется не только уровнем физической и технико-тактической подготовленности, но и способностью спортсмена эффективно регулировать своё психическое состояние в условиях соревновательного напряжения. В связи с этим формирование стрессоустойчивости, навыков саморегуляции и конструктивных стратегий совладания со стрессом следует рассматривать как важное направление психологической подготовки.

Систематическое моделирование соревновательных ситуаций, развитие эмоциональной саморегуляции, устойчивости внимания, оперативного мышления и адекватного отношения к ошибкам позволяют создать условия для повышения психологической надёжности спортсмена. Таким образом, психологическая подготовка в каратэ (WKF) должна быть интегрирована в общую систему спортивной подготовки и осуществляться последовательно на всех этапах тренировочного процесса.

Список литературы:

1. Орлов Ю. Л. Характеристики подготавливающих тактических действий в соревновательных поединках в каратэ (WKF) и критерии оценки показателей их применения. — Санкт-Петербург, 2021. — 444 с.
2. Пуни А. Ц. Психологическая подготовка к соревнованиям в спорте. — М.: Физкультура и спорт, 1969. — 256 с.
3. Шоумаров Ғ. Б. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби: услубий қўлланма. — Тошкент: Bookmany Print, 2026. — 280 б.
4. Gaweł E., Drozd M., Zając A. Current trends in physical and physiological profile of elite WKF karate athletes: a systematic review // BMC Sports Science, Medicine and Rehabilitation. — 2025. — Vol. 17. — No. 1. — P. 6.
5. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. — New York: Springer Publishing Company, 1984. — 456 p.

UDK 37.013:316.77

TA’LIM JARAYONIDA ATTRAKTOR TUSHUNCHASI VA UNING PEDAGOGIK TALQINI

Abduvoxidova Umidaxon Shuxratjon qizi,
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchi rivojlanishini yo‘naltiruvchi va rag‘batlantiruvchi ichki omillarni anglash hamda ularni pedagogik jihatdan maqsadli boshqarish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. An’anaviy ta’lim nazariyasida ko‘pincha o‘qituvchi, darslik, baholash kabi tashqi ta’sirlar ta’lim jarayonining asosiy harakatlantiruvchi omillari sifatida qaraladi. Sinergetik yondashuv esa murakkab tizimlarda ichki dinamika, o‘zaro ta’sir va o‘z-o‘zini tashkil etish jarayonlarining ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi [2].

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirish, ta’lim oluvchining qobiliyat va imkoniyatlarini rivojlantirish, uning mustaqil fikrlashi va individual rivojlanishini ta’minlash muhim vazifalar sifatida belgilangan [1]. Shu nuqtayi nazardan, sinergetikadagi **attraktor** tushunchasi ta’lim jarayonining ichki mexanizmlarini tushuntirishda muhim metodologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Sinergetikada attraktor (lotincha *attrahere* — “tortmoq”) dinamik tizimning vaqt o‘tishi bilan intiladigan nisbatan barqaror holati yoki rivojlanish yo‘nalishini anglatadi. Sodda qilib aytganda, attraktor — tizimning ma’lum holat yoki yo‘nalishga intilishini belgilovchi omil. Pedagogik nuqtayi nazardan esa attraktorni o‘quvchi rivojlanishini ma’lum yo‘nalishga undovchi maqsad, qiziqish, ehtiyoj, qadriyat yoki faoliyat mazmuni sifatida talqin qilish mumkin [2].

Attraktor tushunchasining pedagogik talqini o‘quvchining rivojlanishini faqat tashqi boshqaruv orqali emas, balki uning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, maqsadlari va faoliyatga bo‘lgan munosabati bilan bog‘liq holda tushuntirish imkonini beradi. Bunday yondashuvda o‘quvchi ta’lim jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki o‘z rivojlanishining faol subyekti sifatida qaraladi.

Sinergetik yondashuv doirasida attraktorlarning turli shakllarini pedagogik jarayonga tatbiq etish mumkin. Jumladan:

1. Nuqtaviy attraktorlar — o‘quvchining muayyan aniq maqsadga, masalan, imtihondan muvaffaqiyatli o‘tish, kasb egallash yoki muayyan natijaga erishishga yo‘naltirilganligini ifodalaydi. Bunday attraktorlar qisqa yoki o‘rta muddatli faoliyatni rag‘batlantirishi mumkin.

2. Davriy attraktorlar — o‘quvchining muayyan faoliyat turiga nisbatan barqaror qiziqishi bilan tavsiflanadi. Musiqa, sport, ilmiy izlanish, texnika yoki ijodiy faoliyatga bo‘lgan doimiy qiziqish bunga misol bo‘la oladi.

3. Murakkab yoki “g‘alati” attraktorlar — o‘quvchi rivojlanishining ko‘p variantli, murakkab va oldindan to‘liq bashorat qilib bo‘lmaydigan yo‘nalishlarini ifodalaydi. Bunday holatlar ijodiy, nostandart va mustaqil fikrlashning shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [2].

Shu jihatdan attraktorni ta’lim jarayonida faqat bitta aniq maqsad bilan cheklash maqsadga muvofiq emas. U o‘quvchining rivojlanish jarayonida shakllanadigan va o‘zgarib boradigan motivatsion, kognitiv hamda qadriyatli yo‘nalishlarni ham qamrab oladi.

Ta’lim jarayonida attraktor tushunchasidan foydalanish o‘quvchining individual imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda pedagogik muhitni tashkil etish imkonini beradi. Bunda bir nechta amaliy yo‘nalishni ajratish mumkin.

Birinchi yo‘nalish — maqsad-attraktorni shakllantirish**.** O‘qituvchi o‘quvchining qiziqishi, ehtiyoji va imkoniyatlarini hisobga olgan holda aniq, mazmunli va erishish mumkin bo‘lgan maqsadlarni belgilashga ko‘maklashadi. Mazkur maqsad o‘quvchi uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lishi muhim.

Ikkinchi yo‘nalish — muhit-attraktorni yaratish**.** Ta’lim muhiti o‘quvchida qiziqish, xavfsizlik, hamkorlik va ijodiy faollikni yuzaga keltiradigan tarzda tashkil etiladi. Bunday muhit o‘quvchining ta’lim faoliyatiga ichki ehtiyoj asosida jalb etilishiga yordam beradi.

Uchinchi yo‘nalish — ijtimoiy attraktordan foydalanish**.** O‘qituvchi va tengdoshlarning ijobiy munosabati, guruhga mansublik hissi, hamkorlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash o‘quvchining ta’lim faoliyatidagi barqarorligini kuchaytirishi mumkin. Ayniqsa, hamkorlikka asoslangan ta’lim jarayonida mazkur omilning ahamiyati yuqori.

To‘rtinchi yo‘nalish — rivojlanishning muhim bosqichlarida attraktorni qo‘llab-quvvatlash**.** O‘quvchi qiyinchilik yoki tanlov holatiga duch kelganida, o‘qituvchi unga avval belgilangan maqsadni anglash, faoliyatining mazmunini qayta ko‘rib chiqish va keyingi harakat yo‘nalishini belgilashda yordam beradi. Bu o‘quvchining ta’lim motivatsiyasini saqlab qolishiga ko‘maklashadi.

Attraktor tushunchasining pedagogik talqini ta’lim motivatsiyasini statik holat sifatida emas, balki dinamik va rivojlanuvchi jarayon sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. O‘quvchining qiziqishlari, ehtiyojlari va maqsadlari vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin. Shu sababli pedagogik ta’sir ham bir marotabalik emas, balki o‘quvchining rivojlanish dinamikasiga mos ravishda takomillashib borishi lozim.

Bunday yondashuv o‘qituvchining rolini ham kengaytiradi. O‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o‘quvchining rivojlanish yo‘nalishini anglashiga, maqsadlarini belgilashiga, ta’lim muhitidan samarali foydalanishiga va o‘z faoliyatini refleksiv baholashiga ko‘maklashuvchi pedagog sifatida namoyon bo‘ladi.

Attraktor g‘oyasi ta’lim sifatini baholashga ham qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. Bunda faqat o‘quvchining o‘zlashtirish darajasini emas, balki uning mustaqil ta’lim olishga intilishi, bilimga qiziqishi, kasbiy yo‘nalishi, ijodiy faolligi va o‘z rivojlanishini boshqarish qobiliyatini ham hisobga olish mumkin.

Shu bilan birga, attraktor tushunchasini pedagogik jarayonga tatbiq etishda uning metaforik-metodologik xususiyatlarini hisobga olish zarur. Sinergetikadagi fizik-matematik mazmunni pedagogik jarayonga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki uning asosiy tamoyillaridan — o‘z-o‘zini tashkil etish, rivojlanishning ko‘p variantliligi, ichki va tashqi omillarning o‘zaro ta’siri kabi g‘oyalardan pedagogik maqsadlarda foydalanish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Attraktor tushunchasining pedagogik talqini ta’lim jarayonini o‘quvchining ichki rivojlanish mexanizmlari bilan bog‘liq holda tushuntirish imkonini beradi. Mazkur yondashuvda o‘quvchining maqsadi, qiziqishi, ehtiyoji, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari uning ta’lim faoliyatini yo‘naltiruvchi muhim omillar sifatida qaraladi.

Ta’lim jarayonida maqsad-attraktor, muhit-attraktor va ijtimoiy attraktorlardan foydalanish o‘quvchilarning ta’lim motivatsiyasi, mustaqil faoliyati va rivojlanish faolligini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilishi mumkin. Bunda o‘qituvchining vazifasi o‘quvchini doimiy tashqi nazorat ostida ushlab turishdan ko‘ra, uning ichki motivatsiyasi va rivojlanish ehtiyojlarini qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik muhitni yaratishdan iborat bo‘ladi.

Shunday qilib, attraktor tushunchasidan pedagogikada foydalanish ta’lim jarayonini o‘z-o‘zini rivojlantirish, mustaqil faoliyat va shaxsiy maqsadlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan tizim sifatida talqin qilish uchun metodologik asos yaratadi. Mazkur yondashuv ayniqsa shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy va rivojlantiruvchi ta’lim tamoyillarini amalga oshirishda muhim nazariy imkoniyatlarga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
2. Князева Е.Н. Синергетическая парадигма в образовании. — Москва: Прогресс, 2013. — 312 с.
3. Арпентьева М.Р. Синергетика и педагогика: интеграция подходов. — Калуга: КГУ, 2016. — 228 с.
4. Yo‘ldoshev B.Q., Usmonboeva M. Ta’lim jarayonida sinergetik yondashuv. — Toshkent: Fan, 2018. — 134 b.
5. Ergashev B.B. Oliy ta’limda sinergetik yondashuv imkoniyatlari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — 98 b.
6. Rahimova D.S. O‘qituvchi tayyorlashda sinergetik model. — Farg‘ona: FarDU, 2020. — 96 b.

7. Nazarov Q.T. Pedagogik mahorat asoslari. — Toshkent: TDPU, 2020. — 184 b.
8. Mirzayev T.I. Boshlang‘ich ta’limda yangi pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: O‘qituvchi, 2021. — 160 b.
9. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.
10. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

UDK 159.922.7:316.356.2

OILADA TURLI YOSHDAGI FARZANDLARDA SIBLINGLARARO HASAD HISSI NAMOYON BO‘LISHIDAGI JINS FARQLARI

Jumabekov Ziyovuddin Xazratqul o‘g‘li,
“Oila va gender” ilmiy-tadqiqot instituti doktoranti

Oila bolaning shaxs sifatida shakllanishi, emotsional tajribani o‘zlashtirishi, o‘z-o‘zini anglashining rivojlanishi va boshqa insonlar bilan munosabat o‘rnatishi uchun muhim ijtimoiy-psixologik muhit hisoblanadi [1; 2]. Ayniqsa, bir oilada voyaga yetayotgan aka-uka va opa-singillar o‘rtasidagi munosabatlarda mehr, hamkorlik, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash, raqobat, ranjish, havas va hasad kabi turli emotsional holatlar bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘lishi mumkin. Shu sababli siblinglararo hasadni faqat salbiy xulq-atvor ko‘rinishi sifatida baholash emas, balki uning ortida turgan ehtiyojlar, o‘zini boshqalar bilan taqqoslash, e’tirofga bo‘lgan ehtiyoj va oiladagi adolat haqidagi tasavvurlarni aniqlash muhimdir.

Hasad murakkab ijtimoiy-emotsional kechinma bo‘lib, u shaxs o‘zida mavjud bo‘lmagan yoki yetarli deb hisoblamagan sifat, imkoniyat, resurs yoki ijtimoiy ustunlik boshqa shaxsda mavjudligini anglagan vaziyatda yuzaga kelishi mumkin [5; 6]. Festingerning ijtimoiy taqqoslash nazariyasiga ko‘ra, inson o‘z imkoniyatlari va mavqeini baholash jarayonida boshqa insonlar bilan o‘zini taqqoslaydi [10]. Oilada esa bunday taqqoslash jarayoni farzandlar bir-biriga yaqin sharoitda voyaga yetishi sababli yanada faol namoyon bo‘lishi mumkin.

Farzandlararo munosabatlarda hasad ko‘pincha ota-onaning mehr-muhabbati va e’tiborini taqsimlash masalasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Biroq hasadning obyekti faqat ota-ona e’tibori bilan cheklanmaydi. O‘qishdagi muvaffaqiyat, sportdagi yutuqlar, tashqi ko‘rinish, do‘stlar soni, sovg‘alar, moddiy imkoniyatlar, telefon yoki boshqa buyumlar, mustaqillik darajasi, oiladagi mas’uliyat va ota-onaning farzandga bergan erkinligi ham siblinglararo taqqoslash manbai bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan hasadning mazmuni bolaning yoshi va rivojlanish bosqichiga qarab o‘zgarib boradi.

Hasadni havas va sog‘lom raqobatdan farqlash ham muhim. Havasda boshqa shaxsning ijobiy sifati yoki yutug‘ini ko‘rib, unga o‘xshashga intilish ustun bo‘ladi. Hasadda esa o‘zini boshqalar bilan taqqoslash natijasida yuzaga keladigan salbiy emotsional baholash, o‘z imkoniyatlarini pastroq deb his qilish yoki boshqa bolaning ustunligini qabul qilishdagi qiyinchilik kuchliroq namoyon bo‘ladi [9]. Sog‘lom siblinglararo raqobat esa aksincha, farzandni o‘z imkoniyatlarini rivojlantirishga va yuqori natijalarga erishishga undashi mumkin. Shu sababli bolaning “men ham shuni xohlayman” yoki “nega unga berildi?” kabi fikrlarini avtomatik ravishda hasad sifatida

baholashdan oldin, ushbu kechinmaning ortida qanday ehtiyoj mavjudligini aniqlash zarur.

Tadqiqotning metodologik asosini oilaviy munosabatlar psixologiyasi, ijtimoiy taqqoslash nazariyasi, siblinglararo munosabatlar va hasad fenomenini o‘rganishga oid psixologik yondashuvlar tashkil etadi [1; 2; 6; 10]. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va psixologik tushunchalarni tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Siblinglararo hasad hissini tahlil qilishda bolaning yoshi, jinsi, tug‘ilish ketma-ketligi, siblinglar o‘rtasidagi yosh farqi, ota-onaning farzandlarga munosabati, oiladagi resurslarning taqsimlanishi va ijtimoiy taqqoslash kabi omillar o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqildi. Mazkur yondashuv hasadning faqat jins bilan bog‘liq hodisa emasligini, balki uning shakllanishida ko‘plab individual va oilaviy omillar ishtirok etishini hisobga olish imkonini beradi.

Hasad hissi shaxs o‘zida mavjud bo‘lmagan yoki o‘zida yetarli deb hisoblamagan ne’mat, sifat, imkoniyat yoki ijtimoiy ustunlikning boshqa shaxsda mavjudligini salbiy emotsional baholashi bilan bog‘liq murakkab psixologik kechinmadir [6; 7]. Siblinglararo munosabatlarda ushbu hissiyotning shakllanishiga, avvalo, farzandlarning o‘zaro taqqoslanishi va ota-onaning e’tibori uchun raqobat ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Farzandlar bir xil oilaviy muhitda ulg‘ayayotgani sababli ular ota-onaning munosabati, berilayotgan imkoniyatlar va qo‘yilayotgan talablarni bir-biri bilan solishtirishga moyil bo‘ladilar.

Yosh omili siblinglararo hasadning mazmuni va ifodalanish shakliga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda hasad ko‘proq ota-onaning bevosita e’tiborini bo‘lishish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, oilada yangi farzand tug‘ilganda katta bolaning avvalgi mavqei va ota-ona e’tibori o‘zgarganini his qilishi turli emotsional reaksiyalarni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday vaziyatda bola o‘zini e’tibordan chetda qolgandek his qilishi, injiqlik ko‘rsatishi yoki kichik farzandga nisbatan salbiy munosabat namoyon qilishi mumkin.

Maktab yoshida siblinglararo taqqoslashning asosiy obyekti o‘qishdagi muvaffaqiyat, baholar, qobiliyatlar, sportdagi natijalar va ota-onaning maqtovi bo‘lishi mumkin. Agar ota-ona bir farzandni ikkinchisiga namuna sifatida muntazam ko‘rsatsa, “akangdek o‘qisang”, “opangdek tartibli bo‘lsang” kabi qiyosiy baholashlardan foydalansa, farzandlarda o‘zaro raqobat va hasad kuchayishi ehtimoli ortadi. Shu sababli oilaviy tarbiyada bevosita qiyoslashdan ko‘ra, har bir bolaning individual rivojlanish dinamikasini baholash maqsadga muvofiq.

O‘smirlik davrida esa siblinglararo taqqoslashning mazmuni yanada murakkablashadi. Bu davrda tashqi ko‘rinish, ijtimoiy mavqe, tengdoshlar orasidagi mashhurlik, mustaqillik, shaxsiy hudud va ota-onaning ishonchi kabi omillar muhim ahamiyat kasb etadi. O‘smir o‘zini nafaqat siblingi bilan, balki tengdoshlari bilan ham faol taqqoslay boshlaydi. Shu sababli siblinglararo hasadning kuchi individual o‘zini

baholash, emotsional barqarorlik va ijtimoiy moslashuv darajasiga ham bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Siblinglar o‘rtasidagi yosh farqi ham hasadning shakllanishi va namoyon bo‘lishiga ta’sir etuvchi omillardan biridir. Yosh farqi kichik bo‘lgan siblinglarda qiziqishlar, faoliyat turlari va ota-onadan olinadigan resurslar ko‘proq o‘xshash bo‘lishi sababli o‘zaro taqqoslash uchun imkoniyatlar kengayishi mumkin. Yosh farqi katta bo‘lgan siblinglarda esa taqqoslash obyektlari boshqacha bo‘lishi mumkin. Masalan, katta farzandga ko‘proq mustaqillik berilishi kichik farzandda adolatsizlik hissini yuzaga keltirishi, kichik farzandga ko‘proq g‘amxo‘rlik ko‘rsatilishi esa katta farzand tomonidan ota-ona e’tiborining kamayishi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Jins farqlarini tahlil qilishda ehtiyotkorlik zarur. Qizlar va o‘g‘il bolalarda hasad hissining mavjudligi yoki kuchini qat’iy ravishda jins bilan izohlash ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ayrim tadqiqotlarda emotsional kechinmalarning ifodalanish usullarida genderga oid farqlar kuzatilishi mumkinligi ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, bunday farqlar universal qonuniyat sifatida qabul qilinmasligi kerak [4; 8]. Individual xarakter xususiyatlari, oiladagi tarbiya uslubi, ota-onaning munosabati, siblinglar o‘rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy muhit jins omilidan kam bo‘lmagan ahamiyatga ega.

Qizlarda hasad hissi ayrim vaziyatlarda munosabatga yo‘naltirilgan emotsional reaksiyalar, ranjish, xafa bo‘lish, o‘zini chetga tortish yoki bilvosita norozilik shaklida ifodalanishi mumkin. O‘g‘il bolalarda esa ayrim hollarda ochiq raqobat, bahslashish yoki xulq-atvor orqali qarshilik ko‘rsatish shakllari uchrashi mumkin. Biroq bu farqlar qat’iy gender qonuniyati emas. Aksincha, har bir bolaning individual xususiyatlari va oilaviy muhitini hisobga olish zarur.

Hasadning shakllanishida ota-onaning farzandlarga munosabati alohida ahamiyatga ega. Ota-onaning bir farzandni ikkinchisidan ustun qo‘yishi, farzandlarni muntazam qiyoslashi, ularning yutuqlarini turlicha baholashi yoki oiladagi mas’uliyatni adolatsiz taqsimlashi siblinglararo raqobatni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, har bir bolaning individual ehtiyojlarini hisobga olish, ularga alohida vaqt ajratish, yutuqlarini individual mezonlar asosida e’tirof etish va oilaviy qoidalarni izchil qo‘llash sog‘lom siblinglararo munosabatlarning shakllanishiga yordam beradi [1; 2].

Hasadning oldini olishda bolaning emotsional holatini tushunish va uning kechinmalarini inkor qilmaslik muhimdir. “Hasad qilish yomon”, “singlingga hasad qilma” kabi umumiy tanbehlar bolaning ichki kechinmasini bartaraf etmasligi mumkin. Aksincha, ota-ona bolaning his-tuyg‘usini tinglashi, uning nimadan norozi ekanligini aniqlashi va vaziyatni birgalikda muhokama qilishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv bolada o‘z emotsiyalarini anglash va ularni konstruktiv boshqarish ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Siblinglararo raqobatning konstruktiv shakli esa bolaning rivojlanishi uchun ijobiy resursga aylanishi mumkin. Masalan, farzandlarning bir-birining muvaffaqiyatini tan olishi, umumiy maqsadga erishish uchun hamkorlik qilishi va o‘z kuchli tomonlarini rivojlantirishga intilishi raqobatni konstruktiv yo‘nalishga olib keladi. Buning uchun

ota-onalar “kim yaxshi?” degan savol o‘rniga “har biringiz nimani yaxshi bajara olasiz?” degan yondashuvdan foydalanishlari maqsadga muvofiq.

Ilmiy manbalarni tahlil qilish natijasida siblinglararo hasad hissining shakllanishi va namoyon bo‘lishini faqat bitta omil, xususan, bolaning jinsi bilan izohlash yetarli emasligi aniqlandi. Hasadning mazmuni va intensivligi bolaning yoshi, rivojlanish bosqichi, tug‘ilish ketma-ketligi, siblinglar o‘rtasidagi yosh farqi, ota-onaning tarbiya uslubi, oiladagi e’tibor va resurslarning taqsimlanishi, shuningdek, bolaning o‘z-o‘zini baholashi bilan chambarchas bog‘liq.

Siblinglararo hasadni tahlil qilishda uning kognitiv, emotsional va xulqiy komponentlarini alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Kognitiv komponent bolaning o‘zini siblingi bilan taqqoslashi va mavjud vaziyatni qanday talqin qilishini ifodalaydi. Emotsional komponent ranjish, norozilik, yetishmovchilik hissi yoki xafa bo‘lish kabi kechinmalarda namoyon bo‘ladi. Xulqiy komponent esa ochiq raqobat, tortishuv, o‘zini chetga tortish yoki boshqa turdagi reaksiyalar orqali ifodalanishi mumkin.

Jins farqlarini o‘rganishda aynan shu uch komponentni alohida o‘lchash muhim. Chunki ikki bolaning hasad darajasi o‘xshash bo‘lsa-da, uning tashqi ifodalanish shakli turlicha bo‘lishi mumkin. Shu sababli faqat kuzatiladigan xulq-atvorga asoslanib, qaysi jins vakillarida hasad yuqori ekanligi haqida xulosa chiqarish metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab etadi.

Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda turli yosh guruhlaridagi qizlar va o‘g‘il bolalardan iborat tenglashtirilgan tanlanmalarni shakllantirish, hasadning kognitiv, emotsional va xulqiy komponentlarini alohida o‘lchash hamda siblinglar o‘rtasidagi yosh farqi, tug‘ilish ketma-ketligi, oiladagi farzandlar soni va ota-onaning tarbiya uslubini nazorat o‘zgaruvchilari sifatida hisobga olish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv jins farqlari haqidagi nazariy taxminlarni aniq psixodiagnostik va statistik dalillar asosida tekshirish imkonini beradi.

Oilada turli yoshdagi farzandlar o‘rtasida siblinglararo hasad hissining namoyon bo‘lishi murakkab va ko‘p omilli psixologik hodisa hisoblanadi. Uning shakllanishida bolaning yoshi va jinsi bilan bir qatorda, siblinglar o‘rtasidagi yosh farqi, tug‘ilish ketma-ketligi, ota-onaning e’tibori, oiladagi resurslarning taqsimlanishi, ijtimoiy taqqoslash va bolaning individual-psixologik xususiyatlari muhim rol o‘ynaydi.

Jins farqlarini baholashda hasadning mavjudligi emas, balki uning namoyon bo‘lish shakllari, emotsional kechinmalar va xulqiy reaksiyalaridagi ehtimoliy farqlarni o‘rganish maqsadga muvofiq. Bunda gender omilini boshqa individual va oilaviy omillardan ajratib ko‘rsatishdan ko‘ra, ularning o‘zaro ta’sirini kompleks o‘rganish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Oilada sog‘lom siblinglararo munosabatlarni shakllantirish uchun farzandlarni bir-biri bilan muntazam qiyoslamaslik, har bir bolaning individual yutuq va ehtiyojlarini e’tirof etish, ota-ona e’tiborini muvozanatli taqsimlash, oilaviy qoidalarni izchil qo‘llash va bolalarning emotsiyalarini erkin ifodalashlari uchun psixologik

xavfsiz muhit yaratish zarur. Bunday yondashuv hasad va raqobatning destruktiv shakllarini kamaytirib, siblinglar o‘rtasida hamkorlik, o‘zaro hurmat va emotsional yaqinlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
2. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2010.
3. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
4. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya. – Moskva: Aspect Press, 2019.
5. Beskova T.V. Zavist: psixologicheskaya kartina i metody issledovaniya. – Saratov, 2011.
6. Smith R.H. Envy: Theory and Research. – New York: Oxford University Press, 2008.
7. Ilyin E.P. Psixologiya zavisti, vrajdebnosti i tshcheslaviya. – Sankt-Peterburg: Piter, 2014.
8. Salovey P., Rodin J. Some Antecedents and Consequences of Social-Comparison Jealousy // Journal of Personality and Social Psychology. – 1984. – Vol. 47, No. 4.
9. Parrott W.G., Smith R.H. Distinguishing the Experiences of Envy and Jealousy // Journal of Personality and Social Psychology. – 1993. – Vol. 64, No. 6.
10. Festinger L. A Theory of Social Comparison Processes // Human Relations. – 1954. – Vol. 7, No. 2. – P. 117–140.
11. Adler A. The Individual Psychology of Alfred Adler: A Systematic Presentation in Selections from His Writings. – New York: Harper & Row, 1956.
12. “Oila va gender” ilmiy-tadqiqot instituti. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. – Toshkent, 2023.
13. O‘zbekiston Respublikasi. Oila kodeksi. – Toshkent, 2024.
14. O‘zbekiston Respublikasi. Konstitutsiya. – Toshkent, 2023.

UDK 378.147:54:37.091.26

BO‘LAJAK KIMYO O‘QITUVCHILARINI XALQARO BAHOLASH TIMSS TADQIQOTIGA TAYYORLASHDA TABIIY FANLARGA OID KONTEKST TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH

Asadullayeva Gulnoza Asadulla qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning nazariy bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyatini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biridir. Ayniqsa, tabiiy fanlarni o‘qitishda o‘quvchining faqat tayyor bilimlarni eslab qolishi emas, balki ularni amaliy vaziyatlarga tatbiq eta olishi, ilmiy dalillarni tahlil qilishi, muammoni aniqlashi va asoslangan xulosa chiqarishi muhim ahamiyatga ega.

Xalqaro baholash tadqiqotlari, jumladan TIMSS, o‘quvchilarning tabiiy fanlar bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini nafaqat reproduktiv, balki amaliy va tahliliy faoliyat bilan bog‘liq topshiriqlar orqali baholashga yo‘naltirilgan. Shu jihatdan kontekst topshiriqlar o‘quvchilarning ilmiy bilimlarini real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash, ma’lumotlarni tahlil qilish va ilmiy asoslangan qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishning samarali vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur vazifa bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligiga ham bevosita taalluqlidir. Chunki bo‘lajak o‘qituvchi xalqaro baholash mezonlarini bilishi bilan bir qatorda, mazkur mezonlarga mos topshiriqlarni mustaqil ishlab chiqish, ularni dars jarayoniga integratsiya qilish va o‘quvchilarning natijalarini tahlil qilish kompetensiyasiga ega bo‘lishi zarur.

Shu bois bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarini TIMSS tipidagi kontekst topshiriqlarni ishlab chiqish va ulardan ta’lim jarayonida samarali foydalanishga tayyorlash dolzarb ilmiy-metodik muammolardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarini xalqaro TIMSS tadqiqotiga tayyorlashda tabiiy fanlarga oid kontekst topshiriqlarni ishlab chiqish va ulardan o‘quv jarayonida foydalanish metodikasini asoslashdan iborat.

Mazkur maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

TIMSS xalqaro baholash tadqiqotining tabiiy fanlarga oid mazmuniy va kognitiv yo‘nalishlarini tahlil qilish;

kontekst topshiriqlarning didaktik imkoniyatlarini aniqlash;

biologiya, kimyo, fizika va geofizika yo‘nalishlarini qamrab oluvchi kontekst topshiriqlar tizimini ishlab chiqish;

topshiriqlarni bilish, qo‘llash va mulohaza yuritish kabi kognitiv faoliyat darajalari bilan uyg‘unlashtirish;

kontekst topshiriqlarni o‘quv jarayoniga tatbiq etishning bosqichma-bosqich metodikasini ishlab chiqish;

bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarining tahliliy, ilmiy-dalillash va fanlararo fikrlash ko‘nikmalaridagi o‘zgarishlarni aniqlash.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, pedagogik tajriba-sinov, diagnostik baholash va natijalarni matematik-statistik tahlil qilish metodlaridan foydalanildi.

Ishlab chiqilgan metodikaning asosini TIMSS tadqiqotining tabiiy fanlarga oid mazmuniy yo‘nalishlari hamda kognitiv faoliyat darajalari tashkil etdi. Bunda topshiriqlarni ishlab chiqishda real hayotiy vaziyat, muammoli holat, statistik ma’lumot, grafik va boshqa axborot manbalaridan foydalanishga alohida e’tibor qaratildi.

Tadqiqot doirasida jami 25 ta kontekst topshiriq ishlab chiqildi. Ular biologiya, kimyo, fizika va geofizika yo‘nalishlari bo‘yicha taqsimlandi.

Biologiya yo‘nalishida 8 ta topshiriq ishlab chiqilib, ularda ekotizimlar, genetik modifikatsiyalangan mahsulotlar, inson salomatligi, fotosintez va global iqlim o‘zgarishi kabi masalalar qamrab olindi.

Kimyo yo‘nalishida 7 ta topshiriq suvning ifloslanishi va uni tozalash usullari, kislotali yomg‘irlar, polimerlar va plastik chiqindilar, eritmalar konsentratsiyasi kabi mavzularga bag‘ishlandi.

Fizika yo‘nalishida 6 ta topshiriq qayta tiklanuvchi energiya manbalari, optik hodisalar, elektr energiyasidan samarali foydalanish, harakat va kuch kabi mavzular asosida ishlab chiqildi.

Geofizika yo‘nalishida esa 4 ta topshiriq yer qobig‘idagi o‘zgarishlar, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atmosferadagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq vaziyatlar asosida shakllantirildi.

Topshiriqlarning mazmuni real hayotiy vaziyat bilan bog‘langan bo‘lib, ularda talabadan tayyor formulani qo‘llash yoki ma’lumotni yoddan aytish emas, balki mavjud axborotni tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, dalillarni taqqoslash va ilmiy asoslangan xulosa chiqarish talab qilindi.

Kontekst topshiriqlarni o‘quv jarayoniga tatbiq etish metodikasi

Kontekst topshiriqlarni o‘quv jarayoniga tatbiq etish uch bosqichda tashkil etildi: diagnostik, interfaol va simulyativ bosqichlar.

Diagnostik bosqich

Mazkur bosqichda talabalarning dastlabki tahliliy fikrlash, ma’lumotlarni tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish ko‘nikmalari diagnostik topshiriqlar orqali aniqlandi.

Diagnostika natijalari keyingi ta’lim jarayonini rejalashtirish uchun boshlang‘ich ma’lumot sifatida xizmat qildi. Bunda talabaning faqat to‘g‘ri javobni topishi emas, balki javobni qanday asoslagani va qanday mantiqiy yo‘l bilan xulosaga kelgani ham hisobga olindi.

Interfaol bosqich

Mazkur bosqichda kontekst topshiriqlar kichik guruhlarda muhokama qilindi. Talabalar vaziyatni tahlil qilish, muammoni aniqlash, mavjud dalillarni taqqoslash va o‘z fikrlarini ilmiy asoslashga yo‘naltirildi.

Bunday faoliyat jarayonida talaba tayyor javobni izlash bilan cheklanmay, “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Qaysi dalil bu xulosani tasdiqlaydi?” kabi savollarga javob izlaydi. Natijada ilmiy fikrlash va dalillash ko‘nikmalari rivojlanadi.

Simulyativ bosqich

Simulyativ bosqichda talabalar o‘zlari o‘quvchilar uchun kontekst topshiriqlarini ishlab chiqadilar. Bunda ular real hayotiy vaziyatni tanlash, muammoli savollar tuzish, zarur ma’lumotlarni shakllantirish, topshiriqning kognitiv darajasini belgilash va baholash mezonlarini ishlab chiqishni amalga oshiradilar.

Mazkur bosqich bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarining kasbiy-metodik kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Chunki talaba nafaqat tayyor topshiriqni bajaradi, balki uni loyihalash va o‘quv maqsadiga moslashtirishni ham o‘rganadi.

Kontekst topshiriqlarning namunaviy ko‘rinishlari

1-namuna. “Havo ifloslanishini tahlil qilish”

Yirik shaharda transport vositalari sonining keskin ortishi natijasida atmosferaga chiqarilayotgan ayrim gazlar miqdori ko‘paydi. Kuzatuv natijalarida karbonat angidrid miqdori 420 ppm, oltingugurt dioksidi 0,08 ppm, azot dioksidi esa 0,12 ppm miqdorida qayd etilgan. Mazkur gazlarning asosiy manbalari sifatida yonish jarayonlari, sanoat chiqindilari va avtomobil chiqindilari ko‘rsatilgan.

Topshiriqlar:

1. Mazkur vaziyatda inson salomatligi uchun xavf tug‘dirishi mumkin bo‘lgan gazlarni aniqlang va javobingizni asoslang.
2. Azot dioksidi miqdorining ortishi qanday ekologik oqibatlarga olib kelishi mumkin?
3. Atmosferadagi zararli gazlar miqdorini kamaytirish uchun qanday choralarni taklif qilasiz?
4. Siz taklif qilgan choralardan qaysi biri qisqa muddatda, qaysi biri uzoq muddatda samarali bo‘lishi mumkinligini izohlang.

Kognitiv faoliyat darajasi: qo‘llash va mulohaza yuritish.

Mazkur topshiriqda kimyo, ekologiya va biologiya fanlari o‘rtasidagi bog‘liqlik namoyon bo‘ladi. Talaba gazlarning xususiyatlari haqidagi bilimlarini ekologik va sog‘liq bilan bog‘liq real vaziyatga tatbiq etadi.

2-namuna. “Suv havzasida baliqlar sonining kamayishi”

Mahalliy ko‘lda baliqlar soni keskin kamaygani kuzatildi. Tadqiqot natijalarida suvdagi erigan kislorod miqdori 3 mg/L ekani, normal sharoitda esa ushbu ko‘rsatkich 6–8 mg/L atrofida bo‘lishi kerakligi aniqlandi. Suv harorati 30°C ni tashkil etdi.

Topshiriqlar:

1. Baliqlar sonining kamayishiga olib kelgan asosiy omilni aniqlang.
2. Suv haroratining ortishi undagi erigan kislorod miqdoriga qanday ta’sir ko‘rsatishi mumkin?
3. Mazkur vaziyatda biologik organizmlar uchun qanday xavf yuzaga kelishini tushuntiring.
4. Suv havzasining ekologik holatini yaxshilash uchun amaliy choralarni taklif qiling.

Kognitiv faoliyat darajasi: qo‘llash va mulohaza yuritish.

Mazkur topshiriq kimyo, biologiya va ekologiya fanlarining o‘zaro integratsiyasini ta’minlaydi. Talaba suvning fizik-kimyoviy xususiyatlari haqidagi bilimlarini ekologik vaziyatni tahlil qilishda qo‘llaydi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarini TIMSS xalqaro baholash tadqiqotiga tayyorlashga yo‘naltirilgan tabiiy fanlarga oid 25 ta kontekst topshiriq tizimi ishlab chiqildi;

topshiriqlar tabiiy fanlarning asosiy yo‘nalishlari hamda kognitiv faoliyat darajalari bilan uyg‘unlashtirildi;

kontekst topshiriqlarni ta’lim jarayoniga tatbiq etishning diagnostik, interfaol va simulyativ bosqichlardan iborat metodikasi asoslandi;

talabalarning muammoni aniqlash, gipoteza ilgari surish, ma’lumotlarni tahlil qilish, ilmiy xulosa chiqarish va yechimni baholash ko‘nikmalarini kompleks baholashga yo‘naltirilgan vizual-analitik yondashuv taklif etildi.

Talabalarning rivojlanish dinamikasini vizual aks ettirishda “Spider Chart” yoki o‘rgimchak diagrammasidan foydalanish tavsiya etildi. Mazkur vosita kompetensiyalarning turli yo‘nalishlari bo‘yicha dastlabki va yakuniy natijalarni taqqoslash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. 25 ta kontekst topshiriqni tizimli ravishda qo‘llash natijasida talabalarning kognitiv faoliyat ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Tadqiqot ma’lumotlariga ko‘ra, bilish darajasida 15 foiz, qo‘llash darajasida 30 foiz, mulohaza yuritish darajasida esa 45 foiz o‘sish qayd etilgan.

Eng yuqori o‘sishning mulohaza yuritish darajasida kuzatilishi kontekst topshiriqlarning o‘ziga xos xususiyati bilan izohlanadi. Bunday topshiriqlar talabadan tayyor bilimni takrorlashdan ko‘ra, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, dalillarni taqqoslash, “Nima uchun?” va “Qanday qilib?” kabi savollarga mantiqiy asoslangan javob berishni talab qiladi.

Bundan tashqari, talabalarda grafik va jadval ko‘rinishidagi axborotlarni tahlil qilish, ma’lumotlar asosida xulosa chiqarish hamda fanlararo bog‘liqliklarni aniqlash ko‘nikmalarining rivojlangani kuzatildi. Masalan, diffuziya hodisasini kimyoviy jarayon sifatida emas, balki fizik va biologik jarayonlar bilan bog‘liq holda tahlil qilish talabalarning integrativ fikrlash imkoniyatlarini kengaytirdi.

Ishlab chiqilgan kontekst topshiriqlar tizimi va ularni qo‘llash metodikasi Navoiy davlat universiteti, Urganch davlat pedagogika instituti va Termiz davlat pedagogika institutlarida pedagogik tajriba-sinov ishlari orqali sinovdan o‘tkazildi.

Tajriba-sinov natijalariga ko‘ra, tajriba guruhlarida tabiiy-ilmiy hodisalarni tushuntirish, ilmiy dalillarni tahlil qilish va fanlararo bog‘lanishlarni aniqlash ko‘nikmalarida ijobiy dinamika kuzatildi. Natijalarning matematik-statistik tahlili tajriba va nazorat guruhlari ko‘rsatkichlari o‘rtasida farq mavjudligini ko‘rsatdi.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi metodik tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarining kimyo ta’limi yo‘nalishlari o‘quv fanlari mazmuniga TIMSS mazmuniy yo‘nalishlari va kognitiv faoliyat darajalariga mos kontekst topshiriqlar majmuasini kiritish.
2. Bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarini kontekst topshiriqlarni mustaqil ishlab chiqish, tahlil qilish va baholashga o‘rgatishda diagnostik-interfaol-simulyativ metodikadan muntazam foydalanish.
3. Kontekst topshiriqlarni ishlab chiqishda real hayotiy vaziyatlar, ekologik muammolar, sog‘liqni saqlash, energetika, suv va havo sifati kabi dolzarb mavzulardan foydalanish.
4. Talabalarning kompetensiyaviy o‘sishini baholashda muammoni aniqlash, ma’lumotlarni tahlil qilish, ilmiy dalillash, xulosa chiqarish va yechimni baholash kabi mezonlardan foydalanish.
5. Talabalarning rivojlanish dinamikasini ko‘rsatishda “Spider Chart” kabi vizual-analitik vositalardan foydalanish.
6. Bo‘lajak o‘qituvchilarga nafaqat TIMSS tipidagi tayyor topshiriqlarni bajarish, balki ularni mustaqil loyihalash va o‘quvchilarning yosh hamda kognitiv xususiyatlariga moslashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Xulosa. Bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarini TIMSS xalqaro baholash tadqiqotiga tayyorlashda tabiiy fanlarga oid kontekst topshiriqlardan foydalanish talabalarning nazariy bilimlarini real hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish, ilmiy dalillarni tahlil qilish, muammoni aniqlash, asoslangan xulosa chiqarish va fanlararo bog‘liqliklarni ko‘rish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan 25 ta kontekst topshiriq hamda ularni diagnostik, interfaol va simulyativ bosqichlar asosida qo‘llash metodikasi bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini rivojlantirish uchun amaliy imkoniyat yaratadi.

Kontekst topshiriqlarning asosiy afzalligi shundaki, ular talabani tayyor bilimni takrorlashdan ko‘ra, bilimni yangi vaziyatda qo‘llash, dalillarni tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va ilmiy asoslangan qaror qabul qilishga undaydi. Shu jihatdan mazkur metodika nafaqat bo‘lajak o‘qituvchilarni xalqaro baholash tadqiqotlariga tayyorlash, balki ularning kelajakdagi pedagogik faoliyatida zamonaviy

baholash vositalaridan samarali foydalanish kompetensiyasini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Shu sababli kontekst topshiriqlar tizimini pedagogika oliy ta’lim muassasalarining kimyo ta’limi yo‘nalishlarida keng qo‘llash, ularni o‘quv fanlari mazmuniga integratsiya qilish va bo‘lajak o‘qituvchilarning bunday topshiriqlarni mustaqil ishlab chiqish kompetensiyasini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”.
2. Mullis I. V. S., Martin M. O. *TIMSS 2019 Assessment Frameworks*. TIMSS & PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College, IEA, 2019. – 68 p.
3. Shlyayxer A. *Jahon miqyosidagi ta’lim. XXI asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? Muvaffaqiyatli islohotlar va yuqori natijalar*. – Toshkent, 2022. – 344 b.
4. Kovaleva G. S., Pentin A. Yu., Semyonova G. Yu., Nikishova Ye. A., Vergeles K. P., Zagranichnaya N. A. *Yestestvenno-nauchnaya gramotnost: Sbornik etalonnyx zadaniy*. Vypusk 2. – 2022.
5. Vergeles K. P., Pentin A. Yu. Formirovaniye i otsenka yestestvenno-nauchnoy gramotnosti obuchayushchixsya: kontekstnyye zadaniya // *Otechestvennaya i zarubejnaya pedagogika*. – 2021.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi 997-son qarori. “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
7. Shernazarov I. E., Maxmudova D. M., Urinbayeva Z. M., Asadullayeva G. A. *Xalqaro baholash tadqiqotlari (TIMSS xalqaro baholash dasturi asosida)*. Darslik. – Toshkent: Zamon Poligraf, 2026.
8. Shernazarov I. E., Tilyabov M. U., Asadullayeva G. A., Yusupova N. A. *Kimyo fanini o‘qitishda xalqaro baholash usullaridan foydalanish*. – Toshkent: IMPRESS MEDIA, 2025. – 375 b.

UDK 159.922.8:37.015.3

O‘SMIRLAR AQLIY TARAQQIYOTI VA QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH

Ummatkulova Nigora Umarqulovna,
Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

O‘smirlik davri insonning yosh rivojlanishida alohida o‘rin tutadi. Aynan shu bosqichda aqliy, ijtimoiy va shaxsiy o‘zgarishlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda yuz beradi. Psixologiya va pedagogika nuqtai nazaridan o‘smirlik yoshidagi shaxsning aqliy taraqqiyoti va qobiliyatlarini rivojlantirish dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Bu davrda abstrakt fikrlash, muammolarni hal qilish, tanqidiy tahlil qilish kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlar shakllanib boradi. Mazkur jarayonlar o‘smirlarni keyingi akademik va kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Kognitivistika va neyropsixologiya sohasidagi tadqiqotlar o‘smirlik davrida miya tuzilishi va funksiyalarida sezilarli o‘zgarishlar yuz berishini ko‘rsatadi. Ushbu o‘zgarishlar intellektual rivojlanishning biologik asoslarini tashkil etadi. O‘smirlik davri pedagogik psixologiya tadqiqotlarida kognitiv rivojlanish uchun muhim bosqich sifatida baholanib, bu davrda shakllanadigan intellektual imkoniyatlar shaxsning keyingi rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi [3]. Shu sababli zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biri o‘smirlarning kognitiv imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishdan iboratdir.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ta’lim mazmuni va metodlarini o‘quvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

L. S. Vigotskiy konsepsiyasiga ko‘ra, ijtimoiy muhit va mazmunli pedagogik hamkorlik aqliy taraqqiyotning muhim omillaridan biridir. Mazkur yondashuv ta’lim jarayonini shunchaki bilimlarni uzatish jarayoni emas, balki o‘quvchining kognitiv rivojlanishini ta’minlovchi faol jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi. O‘zbek psixologiyasida V. M. Karimova o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlarini milliy kontekstda o‘rganib, oilaviy muhit, maktab jamoasi va shaxsiy motivatsiyaning rivojlanish jarayonidagi ahamiyatini ta’kidlaydi [1].

H. Gardnerning ko‘p intellekt nazariyasi o‘smirlarning qobiliyatlarini baholash va rivojlantirishga yangicha yondashuvni taklif etadi. Mazkur nazariyaga ko‘ra, intellekt yagona o‘lchamli hodisa emas, balki lingvistik, mantiqiy-matematik, musiqiy, fazoviy, kinestetik, shaxslararo, shaxs ichki va tabiat bilan bog‘liq qobiliyatlarning o‘zaro nisbatan mustaqil majmuasidan iborat.

R. J. Sternbergning triaxik intellekt modeli esa analitik, ijodiy va amaliy intellektni ajratib ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv ta’lim jarayonida o‘quvchining faqat akademik bilimlarini emas, balki ijodiy fikrlashi va real hayotiy vaziyatlarda bilimlardan foydalanish qobiliyatini ham rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

D. F. Halpernning tanqidiy fikrlashga oid tadqiqotlari maqsadli tashkil etilgan ta’lim orqali o‘smirlarning tahliliy va metakognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Z. T. Nishonova esa o‘smirlarning intellektual rivojlanishini milliy ta’lim an’analari bilan bog‘liq holda ko‘rib, individual rivojlanish farqlarini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi [3].

Mazkur tadqiqot ilmiy adabiyotlarni nazariy va qiyosiy tahlil qilish usullariga asoslanadi. O‘smirlik davrida kognitiv rivojlanishni izohlovchi psixologik nazariyalar tahlil qilinib, ularning pedagogik amaliyot bilan bog‘liqligi yoritiladi.

J. Piaje kognitiv rivojlanish konsepsiyasida taxminan 11–12 yoshdan boshlab o‘smirlar formal operatsiyalar bosqichiga o‘tishini ta’kidlaydi. Ushbu bosqichda ular gipotezalar shakllantirish, mavhum tushunchalar bilan ishlash va deduktiv xulosalar chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar [5]. Mazkur o‘tish bilimlarning miqdoriy ko‘payishinigina emas, balki kognitiv faoliyatning sifat jihatdan yangi shakllarini ham anglatadi.

Adabiyotlar tahlili o‘smirlik davrini aqliy rivojlanish uchun muhim bosqich sifatida tavsiflash imkonini beradi. Bu davrda rejalashtirish, xatti-harakatlarni nazorat qilish va kognitiv jarayonlarni ongli ravishda boshqarish bilan bog‘liq funksiyalar takomillashib boradi. Biroq aqliy rivojlanish barcha o‘smirlarda bir xil sur’atda kechmaydi. Individual farqlar irsiy moyillik, oilaviy va ijtimoiy muhit, ta’lim sifati hamda shaxsiy motivatsiyaning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi [1].

Shu sababli o‘smirlarning aqliy rivojlanishiga nisbatan bir xil va standartlashtirilgan yondashuv har doim ham samarali bo‘lavermaydi. Pedagogik amaliyotda har bir o‘quvchining individual rivojlanish xususiyatlari, qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Metakognitsiya, ya’ni shaxsning o‘z fikrlash jarayonlarini anglash va tartibga solish qobiliyati, o‘smirlik davridagi kognitiv yetuklikning muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim muhitida o‘smirlar muammolarni tahlil qilish, dalillarni baholash va asoslangan xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Bunday rivojlanish o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi, balki tizimli pedagogik yo‘naltirish, mustaqil fikrlash uchun sharoit yaratish va bilish motivatsiyasini rag‘batlantirishni talab etadi.

Gardnerning ko‘p intellekt nazariyasini ta’lim amaliyotiga tatbiq etish turli qobiliyat turlarini aniqlash va ularga mos rivojlantiruvchi yondashuvlarni qo‘llash imkonini beradi. Masalan, lingvistik qobiliyati yuqori bo‘lgan o‘smirlar og‘zaki va yozma topshiriqlar orqali, fazoviy yoki kinestetik qobiliyati kuchli bo‘lgan o‘quvchilar esa amaliy va ko‘rgazmali faoliyat orqali yanada samarali rivojlanishi mumkin.

Sternbergning triaxik modeli ta’lim jarayonida analitik intellekt bilan bir qatorda ijodiy va amaliy intellektni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Bu esa faqat akademik bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan ta’lim o‘smirlarning barcha intellektual imkoniyatlarini to‘liq rivojlantirish uchun yetarli emasligini anglatadi.

O‘zbek pedagogika fanida J. Hasanboyev va S. Tursunov interfaol hamda faoliyatga asoslangan ta’lim metodlarining o‘quvchilar aqliy rivojlanishidagi ahamiyatini ta’kidlaydilar [4]. Mazkur yondashuv o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

D. B. Elkoninning nazariy qarashlariga ko‘ra, o‘smirlik davrida tengdoshlar bilan mazmunli muloqot nafaqat ijtimoiy, balki kognitiv rivojlanishga ham xizmat qiladi [6]. Muloqot jarayonida o‘z fikrini ifodalash, uni asoslash, boshqa nuqtai nazarlarni tinglash va ularga munosabat bildirish ko‘nikmalari shakllanadi. Shu jihatdan tengdoshlar bilan hamkorlikdagi faoliyat o‘smirlarning aqliy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim pedagogik vositalardan biri hisoblanadi.

O‘smirlik davrida ijodiy tafakkur va nostandart muammolarni hal qilish qobiliyati ham jadal rivojlanadi. O‘smirlar turli g‘oyalarni taqqoslash, muqobil nuqtai nazarlarni birlashtirish va yangi yechimlar ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bunday qobiliyatlarni rivojlantirish uchun o‘quvchiga xato qilish va xatolaridan o‘rganish imkonini beruvchi psixologik xavfsiz ta’lim muhitini yaratish muhimdir. Bunday sharoitda o‘smir o‘z fikrini erkin ifodalash, savollar berish va nostandart yechimlarni taklif etishga ko‘proq moyil bo‘ladi.

O‘smirlarning aqliy rivojlanishida hissiy holat va kognitiv jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligi ham muhim ahamiyatga ega. Stress, tashvish va kuchli ijtimoiy bosim diqqat, xotira hamda muammolarni hal qilish samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Aksincha, hissiy barqarorlik va psixologik xavfsizlik o‘smirning mavjud kognitiv imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga yordam beradi. Shu sababli o‘smirlarning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish faqat didaktik vazifa sifatida emas, balki shaxsni psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlashni ham qamrab oluvchi yaxlit pedagogik jarayon sifatida qaralishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, o‘smirlik davri shaxsning intellektual salohiyatini rivojlantirish uchun muhim bosqichlardan biri bo‘lib, bu davrda abstrakt tafakkur, metakognitsiya, tanqidiy fikrlash, ijodiy tafakkur va muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyatlari jadal rivojlanadi. Piaje, Vigotskiy, Elkonin, Gardner, Sternberg va Halpernning nazariy qarashlari o‘smirlar intellektining ko‘p qirrali tabiatini ochib beradi va ularni rivojlantirishda yagona standartlashtirilgan yondashuvning yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Ta’lim amaliyotida o‘smirlarning aqliy qobiliyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun ularni bilish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish, ichki motivatsiyani shakllantirish, mustaqil va tanqidiy fikrlash uchun sharoit yaratish hamda oila va ijtimoiy muhitning ta’sirini e’tiborga olish

muhimdir. Mazkur yondashuv o‘smirlarning intellektual salohiyatini izchil rivojlantirish va kelgusidagi ta’lim hamda kasbiy faoliyatga samarali tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimova V. M. Yosh psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2012. – 248 b.
2. Выготский Л. С. Психология развития человека. – Москва: Смысл, 2005. – 1136 с.
3. Nishonova Z. T. O‘smirlar psixologiyasi va ularning intellektual rivojlanishi // Psixologiya va pedagogika. – 2018. – № 3. – B. 45–52.
4. Hasanboyev J., Tursunov S. Pedagogika. – Toshkent: Fan, 2010. – 352 b.
5. Piaje J. Intellekt psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – 312 b.
6. Elkonin D. B. Izbrannye psikhologicheskie trudy. – Moskva: Pedagogika, 1989. – 318 s.

UDK: 159.9.072:316.6

INQIROZLI VAZIYATLARDA O‘SMIRLARNING YASHIRIN EMOTSIONAL KECHINMALARINI PROYEKTIV METODIKALAR YORDAMIDA ANIQLASH

To‘rayeva Nigora Boboyor qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

O‘smirlik davri inson hayotidagi muhim rivojlanish bosqichlaridan biri bo‘lib, unda biologik, fiziologik, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlar jadal kechadi. Mazkur davrda o‘smirning o‘zligini anglashi, mustaqil fikrlashi, tengdoshlari bilan munosabatlari va jamiyatdagi o‘z o‘rnini belgilash jarayonlari faollashadi. Ushbu o‘zgarishlar ayrim hollarda emotsional beqarorlik, kayfiyatning tez almashishi, xavotir, o‘z-o‘zini baholashdagi nomutanosiblik va ichki ziddiyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Inqirozli vaziyatlar o‘smirning psixologik holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Oilaviy nizolar, tengdoshlar bilan munosabatlardagi muammolar, ta’limdagi qiyinchiliklar, ijtimoiy moslashuvdagi muammolar va boshqa stressogen omillar natijasida qo‘rquv, xavotir, tushkunlik, tajovuzkorlik yoki ijtimoiy chekinish kabi holatlar yuzaga kelishi ehtimoli mavjud.

O‘smirlar o‘zlarining ichki kechinmalarini har doim ham ochiq ifodalay olmaydilar. Ayrim hollarda ular o‘z hissiyotlarini yashirishga, muammolarini mustaqil hal qilishga yoki atrofdagilardan emotsional holatini berkitishga intiladilar. Shu sababli o‘smirning psixologik holatini faqat suhbat yoki bevosita kuzatish asosida baholash yetarli bo‘lmasligi mumkin. Bunday vaziyatlarda qo‘shimcha psixodiagnostik vositalardan, jumladan, proyektiv metodikalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘smirlik davrida shaxsning taqlidchanligi, hissiyotga beriluvchanligi, tashqi ta’sirlarga sezgirligi va o‘z-o‘zini anglash jarayonining faollashuvi kuzatiladi. Bu davrda biologik va fiziologik o‘zgarishlar bilan bir qatorda psixik jarayonlarda ham sezilarli o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. O‘smirning o‘z tashqi ko‘rinishi, tengdoshlari bilan munosabatlari, ta’limdagi muvaffaqiyatlari va atrofdagilarning unga bergan bahosi haqidagi tasavvurlari uning emotsional holatiga ta’sir qilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, inqirozli vaziyatlarda o‘smirlarning yashirin emotsional kechinmalarini o‘z vaqtida aniqlash va ularga mos psixologik yordam ko‘rsatish muhim vazifalardan biridir.

O‘smirlik davrida shaxsning psixologik rivojlanishi murakkab va ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. Mazkur davrda o‘smir mustaqillikka intiladi, o‘z fikri va

pozitsiyasini himoya qilishga harakat qiladi. Shu bilan birga, uning emotsional holati tashqi baho va ijtimoiy munosabatlarga nisbatan sezgir bo‘lib qoladi.

Inqirozli vaziyatlarda o‘smirning ichki kechinmalari turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Jumladan, xavotir, qo‘rquv, stress, yolg‘izlik hissi, o‘ziga ishonchsizlik, tajovuzkorlik, ijtimoiy munosabatlardan chekinish va tushkun kayfiyat shular jumlasidandir. Biroq bunday holatlar har doim ham tashqi xatti-harakatlarda yaqqol ko‘rinmasligi mumkin.

Shuning uchun psixologik diagnostika jarayonida o‘smirning verbal javoblari bilan bir qatorda uning obrazli fikrlashi, ramziy ifodalari, vaziyatni talqin qilishi va ijodiy faoliyatidagi individual xususiyatlarini ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

Proyektiv metodikalar shaxsning ichki kechinmalari, ehtiyojlari, munosabatlari va emotsional holatini bilvosita o‘rganishga yo‘naltirilgan psixodiagnostik vositalardan biridir. Bunday metodikalarda sinaluvchiga nisbatan noaniq yoki turlicha talqin qilinishi mumkin bo‘lgan topshiriqlar beriladi. Natijada shaxs o‘z tajribasi va munosabatlarini berilgan materialga ma’lum darajada aks ettirishi mumkin.

Inqirozli vaziyatlarda o‘smirlar bilan ishlashda proyektiv metodikalarni bir necha guruhga ajratish mumkin.

1. Grafik metodikalar

Grafik metodikalar o‘smirning o‘zini, atrof-muhitni va turli vaziyatlarni qanday qabul qilishi haqida qo‘shimcha diagnostik ma’lumot olish imkonini beradi.

“Mavjud bo‘lmagan hayvon” metodikasi. Mazkur metodika orqali shaxsning o‘zini namoyon qilish xususiyatlari, himoyalanishga bo‘lgan ehtiyoji, tajovuzkorlik va xavotir bilan bog‘liq ayrim belgilarini o‘rganish mumkin. Biroq alohida grafik belgi yoki rasm elementi mustaqil ravishda muayyan psixologik holatning aniq belgisi sifatida talqin qilinmasligi lozim.

“Daraxt” metodikasi (Koch testi). Ushbu metodika daraxt obrazidan foydalanish orqali shaxsning o‘zini ifodalashi va emotsional tajribalarini o‘rganishga xizmat qiladi. Rasmning umumiy tuzilishi, daraxtning joylashuvi, shakli va boshqa grafik xususiyatlar psixologik tahlilning qo‘shimcha materiali sifatida ko‘rib chiqiladi.

“Uy–daraxt–odam” metodikasi. Mazkur metodika shaxsning o‘zi, atrof-muhit va ijtimoiy munosabatlar haqidagi tasavvurlarini o‘rganishda qo‘llanadi. Rasmning umumiy mazmuni, obyektlarning o‘zaro joylashuvi va boshqa xususiyatlari psixologning klinik suhbat hamda boshqa diagnostik ma’lumotlari bilan birgalikda tahlil qilinadi.

“Yomg‘ir ostidagi odam” metodikasi. Ushbu metodika stressogen va qiyin vaziyatlarni idrok etish, ularga munosabat bildirish hamda mavjud psixologik resurslarni o‘rganish uchun qo‘llanadi. Rasmda himoya vositalarining mavjudligi yoki yo‘qligi, obrazning umumiy holati va vaziyat tasviri qo‘shimcha diagnostik material sifatida baholanadi.

2. Verbal proyektiv metodikalar

Verbal proyektiv metodikalar shaxsning fikrlari, munosabatlari va emotsional kechinmalarini so‘z orqali ifodalash imkoniyatiga asoslanadi.

“Tugallanmagan gaplar” metodikasi. Ushbu metodikada sinaluvchiga turli mazmundagi gaplarning boshlanish qismi berilib, ularni o‘z fikri bilan yakunlash taklif etiladi. Masalan, “Meni eng ko‘p xavotirga soladigan narsa...”, “Gohida men...” kabi gaplar o‘smirning o‘z tajribasi va munosabatlarini verbal shaklda ifodalashiga imkon beradi.

Mavzuli appersepsiya testi (TAT). Mazkur metodikada turli ijtimoiy va emotsional vaziyatlarni aks ettiruvchi rasmlar asosida hikoya tuzish so‘raladi. O‘smirning voqealarni talqin qilishi, qahramonlarning hissiyotlarini izohlashi, konflikt va uning yechimini tasvirlashi uning individual tajribasi va munosabatlarini o‘rganish uchun qo‘shimcha ma’lumot berishi mumkin.

3. Rang va ramziy metodikalar

Lyusher ranglar testi ranglarni tanlash va ularning ketma-ketligi asosida psixologik holatni baholashga qaratilgan metodikalardan biridir. Biroq mazkur metodika natijalarini stress, xavotir yoki boshqa klinik holatlarning mustaqil va qat’iy diagnostik mezoni sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas. Rang tanloviga ko‘plab individual, madaniy va vaziyatga oid omillar ta’sir qilishi mumkin.

Shu sababli rang va grafik proyektiv metodikalar natijalari suhbat, kuzatish, standartlashtirilgan psixodiagnostik vositalar va boshqa ma’lumotlar bilan kompleks tarzda tahlil qilinishi lozim.

Inqirozli vaziyatlarda o‘smirlar bilan psixodiagnostik ish olib borishda bir qator muhim shartlarga rioya qilish zarur. Avvalo, diagnostika jarayonida o‘smir uchun xavfsiz, ishonchli va baholashdan xoli psixologik muhit yaratilishi kerak. Psixolog o‘smirning shaxsiy chegaralari, maxfiylik va diagnostik etikaga rioya qilishi muhim.

Ikkinchidan, proyektiv metodikalarning alohida natijalariga asoslanib qat’iy xulosalar chiqarishdan saqlanish lozim. Rasmning ma’lum bir elementi, rang yoki obrazning o‘zi xavotir, depressiya yoki travmatik tajribaning aniq belgisi sifatida baholanmasligi kerak. Diagnostik xulosa bir nechta manbadan olingan ma’lumotlarni taqqoslash asosida shakllantirilishi maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, aniqlangan emotsional qiyinchiliklar mavjud bo‘lsa, o‘smirga mos psixologik yordam dasturi ishlab chiqilishi zarur. Bunda psixologik maslahat, emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish, stressni yengish strategiyalarini shakllantirish va zarur hollarda boshqa mutaxassislarga yo‘naltirish kabi choralar qo‘llanishi mumkin.

O‘smirlik davri biologik, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlar jadal kechadigan murakkab rivojlanish bosqichidir. Inqirozli vaziyatlar ta’sirida o‘smirlarda xavotir, qo‘rquv, stress, ichki ziddiyat va boshqa emotsional kechinmalar yuzaga kelishi mumkin. Bunday kechinmalar har doim ham ochiq xatti-harakatlarda namoyon

bo‘lmagani sababli ularni aniqlashda kompleks psixodiagnostik yondashuv muhim ahamiyatga ega.

Proyektiv metodikalar o‘smirning ichki tajribasi, emotsional munosabatlari va individual kechinmalarini o‘rganishda qo‘shimcha diagnostik imkoniyatlarni yaratadi. Grafik, verbal va rangga asoslangan metodikalardan foydalanish psixologga o‘smirning psixologik holati haqida qo‘shimcha ma’lumot olish imkonini beradi.

Shu bilan birga, proyektiv metodikalar natijalarini mutlaq diagnostik mezon sifatida qabul qilish mumkin emas. Ularni suhbat, kuzatish va standartlashtirilgan psixodiagnostik vositalar natijalari bilan birgalikda tahlil qilish lozim. Ayniqsa, inqirozli vaziyatlarda o‘smirning xavfsizligi, shaxsiy daxlsizligi va psixologik farovonligini ta’minlash ustuvor vazifa hisoblanadi.

Ota-onalar, pedagoglar va maktab psixologlarining hamkorligi o‘smirlarning emotsional muammolarini erta aniqlash va ularga o‘z vaqtida psixologik yordam ko‘rsatish imkoniyatini oshiradi. Shu bois ta’lim muassasalarida o‘smirlarning emotsional holatini muntazam o‘rganish, psixologik profilaktika va maslahat xizmatlarini takomillashtirish muhim amaliy vazifa sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Fayziyev I.Sh., Toshpo‘latov A. O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikdan oldingi va keyingi siyosiy hayoti // *British Journal of Global Ecology and Sustainable Development*. – 2022. – Vol. 10. – B. 31–34.
2. Toshpo‘latov A. Shaxs psixodiagnostikasida proyektiv metodikalardan foydalanish // *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*. – 2023. – №3(5), Part 2. – B. 170–178.
3. Temirov J., Toshpo‘latov A. Tyutor pedagogik faoliyatini tashkil etishning psixologik asoslari // *Наука и инновация*. – 2023. – №1(28). – B. 29–32.
4. Raximova R.B. Ta’lim darajasi samaradorligini oshirishda xorijiy davlatlar tajribalaridan foydalanish // *Международный научный журнал «Новости образования в XXI веке»*. – 2023. – №6(100), 1-qism. – B. 490–491.
5. Nomozova M.T. Hozirgi davrda jahon mamlakatlari ta’lim tizimi va pedagogika fani rivoji // *Международный научный журнал «Новости образования, исследования в XXI веке»*. – 2023. – №8(100), 2-qism. – B. 703.

UDK: 316.356.2:159.9

OILA MUSTAHKAMLIGINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Xo‘jamova Shohida Alpomish qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Oila insonning shaxs sifatida shakllanishida muhim o‘rin tutadigan ijtimoiy muhit hisoblanadi. Inson dunyoga kelganidan boshlab oiladagi munosabatlarni kuzatadi, oila a’zolarining bir-biriga bo‘lgan munosabatini anglaydi hamda muomala shakllari, vazifalar va mas’uliyat haqidagi dastlabki tushunchalarni o‘zlashtiradi. Shu jarayonda uning ongida oilaviy hayotning tashkil etilishi, oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar va oiladagi rollar haqida dastlabki tasavvurlar shakllanadi.

Mazkur tasavvurlar o‘zgarmas holda qolmaydi. Shaxs ulg‘aygani sari uning hayotiy tajribasi kengayadi, ta’lim va ijtimoiy muhit ta’sirida qarashlari o‘zgaradi, oilaga oid tushunchalari boyib boradi. Milliy qadriyatlar, an’analar, jamiyatda mavjud qarashlar va shaxsiy tajriba ham ushbu jarayonda muhim o‘rin tutadi. Natijada inson voyaga yetganida oilaviy hayot haqida muayyan qarashlar tizimiga ega bo‘ladi.

Mustaqil hayotga kirish va oila qurish jarayonida ushbu tajriba yangi munosabatlar tizimiga olib kiriladi. Yangi oilani tashkil etayotgan ikki shaxsning har biri o‘z oilasida shakllangan qarashlari, qadriyatlari, odatlari, oilaviy rollar haqidagi tushunchalari va ijtimoiy stereotiplari bilan yangi munosabatlar tizimiga kirib keladi. Shu sababli yangi oilaning shakllanishi faqat ikki shaxsning birgalikdagi hayoti emas, balki avvalgi ijtimoiy tajribalarning o‘zaro moslashuvi jarayoni sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Oilaviy hayot haqidagi mavjud tasavvurlarni o‘z-o‘zidan salbiy hodisa sifatida baholab bo‘lmaydi. Aksincha, insonning oilaviy munosabatlar haqidagi muayyan qarashlarga ega bo‘lishi yangi hayot sharoitini anglash va o‘z xatti-harakatlarini tashkil etishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Biroq ushbu tasavvurlar o‘zgarmas qoida sifatida qabul qilinib, real vaziyatdan qat’i nazar “oila faqat shunday bo‘lishi kerak” degan qat’iy mezonga aylansa, ularning mazmuni muammoli tus olishi mumkin.

Shu jihatdan oilaviy mustahkamlikni o‘rganishda ijtimoiy-madaniy omillarning mavjudligini aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, ularning shaxs tomonidan qanday qabul qilinishi, qanday talqin qilinishi va oilaviy munosabatlarda qanday namoyon bo‘lishini aniqlash muhimdir.

Ijtimoiy-madaniy muhit shaxsning oilaviy hayot haqidagi qarashlari shakllanishiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Oila, nikoh, ota-onalik, qarindoshlik, er-xotinning vazifalari va katta avlodning oiladagi o‘rni kabi masalalar bo‘yicha jamiyatda shakllangan qarashlar avloddan avlodga o‘tib boradi. Shaxs ushbu qarashlarning bir qismini oiladagi kundalik munosabatlarni kuzatish orqali, boshqa qismini esa ijtimoiy muhit va shaxsiy tajriba orqali o‘zlashtiradi.

Oilaviy qadriyatlarning avloddan avlodga uzatilishi oilaning ijtimoiy davomiyligini ta’minlovchi muhim jarayonlardan biridir. Bunda faqat ma’lum odat va marosimlarning saqlanishi emas, balki oila haqidagi tasavvurlar, mas’uliyat, o‘zaro munosabat va oilaviy rollarning mazmuni ham keyingi avlodga yetkaziladi.

Mazkur holat xorijiy tadqiqotlarda ham madaniy kontekst bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. N. Nordin, W. K. Halford, F. K. Barlow va K. A. Mastor tomonidan 2023-yilda Malay musulmon juftliklari ishtirokida olib borilgan tadqiqotda juftlik rishtalari, oilaviy mas’uliyat, munosabatlarga sarflanadigan sa’y-harakat va diniy qadriyatlar bilan bog‘liq standartlar oilaviy munosabatlarda muhim o‘rin tutishi ko‘rsatilgan [4]. Tadqiqotda diniy qadriyatlar yuqori darajada ma’qullangan standartlardan biri sifatida qayd etilgan.

Mazkur natija oilaviy munosabatlarda qadriyatlarning mavjudligi bilan bir qatorda, ularning muayyan madaniy muhitda qanday mazmun kasb etishi ham muhimligini ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan bir avlodda shakllangan oilaviy qarashlarni keyingi avlodga aynan o‘sha ko‘rinishda ko‘chirishdan ko‘ra, ularning mazmunini saqlagan holda yangi ijtimoiy sharoitda qayta anglash muhimdir. Har bir davrning ijtimoiy sharoiti o‘ziga xos bo‘lganligi sababli avvalgi avlod tajribasi keyingi avlod hayotida aynan o‘sha shaklda namoyon bo‘lishi shart emas.

Har bir insonning hayotiy tajribasi o‘ziga xos bo‘lgani kabi, har bir oilaning ichki sharoiti ham bir-biridan farq qiladi. Shu sababli bir oilada shakllangan munosabat modelini boshqa oilaga o‘zgartirmasdan ko‘chirish har doim ham maqsadga muvofiq emas. Masalan, oiladagi vazifalar taqsimoti, qarindoshlar bilan munosabat, farzand tarbiyasi yoki er-xotinning kundalik mas’uliyatlari oilaning real sharoitiga qarab turlicha tashkil etilishi mumkin.

Oilaviy munosabatlardagi muammo ko‘pincha qarashlarning mavjudligidan emas, balki ularning qat’iy stereotipga aylanishidan kelib chiqishi mumkin. “Erkak doimo shunday qilishi kerak”, “ayolning vazifasi faqat mana shundan iborat” kabi qat’iy qarashlar oila a’zolarining individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishni cheklashi mumkin. Natijada ijtimoiy-madaniy muhitda shakllangan me’yorlar real oilaviy vaziyatlarga mos kelmay qolishi ehtimoli yuzaga keladi.

Oilaviy rollar ijtimoiy-madaniy muhitda shakllangan tasavvurlar bilan chambarchas bog‘liq. Er-xotinning oiladagi vazifalari, iqtisodiy mas’uliyati, farzand tarbiyasidagi ishtiroki, uy-ro‘zg‘or ishlarining taqsimlanishi va qaror qabul qilishdagi ishtiroki oilaviy rollarning mazmunini belgilaydi.

Hayot sharoitining o‘zgarishi esa ayrim vazifalarni qayta taqsimlashni talab qilishi tabiiy. Mehnat faoliyati, farzandlarning tug‘ilishi va tarbiyasi, iqtisodiy vaziyat, yashash sharoiti yoki boshqa omillar oiladagi avvalgi vazifalar taqsimotiga o‘zgartirish kiritishi mumkin. Bunday sharoitda oilaviy rollarning moslashuvchanligi munosabatlarni saqlab qolishning muhim shartlaridan biri bo‘lishi mumkin.

Shu sababli oiladagi vazifalarni belgilashda tayyor qoliplardan foydalanishdan ko‘ra, oilaning real sharoitini hisobga olish muhimdir. Rollarning o‘zaro kelishilgan va

vaziyatga mos tarzda taqsimlanishi oila a’zolari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishi mumkin.

Turli avlodlarning madaniy qadriyatlarini o‘zaro moslashtirishda muloqot muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. B. P. Wahyuningtyas, D. Asteria va Sunarto tomonidan 2023-yilda Java oilalaridagi avlodlararo madaniy qadriyatlar o‘rganilib, onalar va qizlar o‘rtasidagi qarashlar farqi, jumladan, nikoh marosimlari bilan bog‘liq masalalarda turli yondashuvlar mavjudligi ko‘rsatilgan [5]. Tadqiqotda kommunikativ moslashuv avlodlar o‘rtasidagi farqlarni muvofiqlashtirish va kelishuvga erishish vositasi sifatida namoyon bo‘lgan.

Mazkur natijalarni o‘zbek oilalariga bevosita ko‘chirish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Biroq tadqiqot avlodlararo madaniy farqlarni muvofiqlashtirishning umumiy mexanizmi sifatida muloqotning ahamiyatini ko‘rsatadi. Oiladagi muloqot faqat fikr almashish vositasi bo‘lib qolmay, turli hayotiy tajribalarni bir-biriga tushuntirish va yangi kelishuvlarga erishish imkonini ham beradi.

Oiladagi muloqotning ahamiyati Z. Javadivala, H. Allahverdipour, M. A. Jafarabadi, S. Azimi, N. Gilani va V. K. Chattu tomonidan 2021-yilda amalga oshirilgan tizimli sharh va meta-tahlilda ham ko‘rib chiqilgan [6]. Mualliflar 2000–2019-yillarda o‘tkazilgan randomizatsiyalangan tadqiqotlarni tahlil qilib, nikoh va munosabatlarga qaratilgan dasturlar, xususan, ta’limiy-kommunikativ yondashuvlar ayrim holatlarda oilaviy muloqot va munosabat ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini aniqlagan. Shu bilan birga, tadqiqotlar o‘rtasidagi metodologik farqlar va yuqori darajadagi geterogenlik natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish zarurligini ko‘rsatgan [6].

Bu natijalar oilaviy qadriyat va stereotiplarning kundalik xulq-atvorga aylanishida muloqot muhim mexanizm ekanligini ko‘rsatadi. Qadriyatlar o‘z-o‘zidan oilaviy xulq-atvorga aylanmaydi; ular muloqot, qaror qabul qilish, vazifalarni taqsimlash va kelishmovchiliklarni hal etish jarayonlarida amaliy mazmun kasb etadi.

Oilaviy munosabatlarni faqat ijobiy holatlar asosida tasavvur qilish bir tomonlama yondashuvga olib kelishi mumkin. Oilaviy hayotda yaqinlik, hamkorlik va umumiy maqsadlar bilan bir qatorda, kundalik mas’uliyat, turli qarashlar, kelishmovchiliklar va murosaga kelish zarurati ham mavjud.

Shaxs oilaviy hayotni faqat ideal holatda tasavvur qilsa, real hayotdagi qiyinchiliklarni qabul qilish va ularga moslashishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Shu sababli oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning real hayotga mosligi muhim ahamiyatga ega. Oilaga kirib kelayotgan shaxs oilada faqat ijobiy munosabatlar bo‘lishini emas, balki turli vaziyatlarda mas’uliyatni bo‘lishish, muammolarni muhokama qilish, o‘zaro kelishish va zarur hollarda qarashlarini qayta ko‘rib chiqish lozimligini ham anglab yetishi zarur.

Oilaviy mustahkamlikni o‘zgarmaslik bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Oila hayoti davomida sharoitlar o‘zgaradi: farzandlarning tug‘ilishi, mehnat faoliyati, iqtisodiy

vaziyat, yashash sharoiti, qarindoshlik munosabatlari va boshqa omillar oiladagi munosabatlarni qayta tashkil etishni talab qiladi.

Bunday vaziyatlarda asosiy qadriyatlarni saqlagan holda munosabat shakllarini o‘zgartira olish oilaning moslashuvchanligini belgilaydi. Shu ma’noda oilaviy mustahkamlikni faqat nizolarning yo‘qligi bilan izohlash bir tomonlama yondashuv bo‘lishi mumkin. Mustahkam oila turli fikr va muammolar mavjud bo‘lmagan oila emas, balki ularni konstruktiv tarzda muhokama qilish va hal etish uchun yetarli darajada moslashuvchan munosabatlar tizimiga ega bo‘lgan oiladir.

Olib borilgan tahlil oilaviy mustahkamlikni faqat oilaning ichki munosabatlari bilan emas, balki shaxsning oilaviy hayotga kirib kelishidan oldingi ijtimoiy-madaniy tajribasi bilan ham bog‘liq holda tushuntirish imkonini beradi. Oilada shakllangan qarashlar, qadriyatlar, oilaviy rollar haqidagi tasavvurlar va stereotiplar keyingi oilaviy munosabatlarning mazmuniga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Biroq mazkur ta’sir tayyor va o‘zgarmas shaklda namoyon bo‘lmaydi. Oilaviy qadriyatlar yangi oilaning sharoiti, er-xotinning individual xususiyatlari va o‘zaro munosabatlari jarayonida qayta talqin qilinadi. Shu sababli ijtimoiy-madaniy omillarni oilaviy mustahkamlikning bevosita sababi sifatida emas, balki oilaviy munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishiga ta’sir qiluvchi shartlar tizimi sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

Oilaviy mustahkamlikning muhim jihatlaridan biri ijtimoiy-madaniy tajriba bilan zamonaviy oilaviy hayot talablari o‘rtasida muvozanatni yuzaga keltirishdir. Bunday muvozanat oilaviy qadriyatlarning mazmunini saqlagan holda, ularni konkret oilaviy vaziyatlarda qayta anglash va mos ravishda qo‘llashni nazarda tutadi.

Shunday qilib, oilaning mustahkamligi an’ana va yangilikdan birini tanlash bilan emas, balki mavjud ijtimoiy-madaniy tajribani oilaning real hayot sharoitlari bilan uyg‘unlashtira olish, oilaviy rollarni vaziyatga mos ravishda taqsimlash, o‘zaro muloqot va kelishuvni yo‘lga qo‘yish imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Shu jihatdan oilaviy mustahkamlikni ta’minlashda ijtimoiy-madaniy omillarning mavjudligi emas, balki ularning oila a’zolari tomonidan qanday anglanishi va kundalik munosabatlarda qanday amalga oshirilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Eshmuradov O.E. Oila mustahkamligini ta’minlashning ijtimoiy-psixologik omillari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2022.

2. Sharafutdinova X.G. Oilaviy munosabatlar destruksiyasida kognitiv psixoterapiyani qo‘llash amaliyoti (yosh va o‘rta yosh oilalar misolida): psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2024.

3. Umarova I.B. O‘zbek oilalarida er va xotinlarning yetakchilik haqidagi tasavvurlari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2026.

4. Nordin N., Halford W.K., Barlow F.K., Mastor K.A. Relationship standards and Malay Muslim couples’ marital satisfaction // Journal of Marital and Family Therapy**.** – 2023. – Vol. 49, No. 4.

5. Wahyuningtyas B.P., Asteria D., Sunarto. The accommodation of communication in the family as an adjustment of cultural values between generations // Social Sciences**.** – 2023. – Vol. 12, No. 12.

6. Javadivala Z., Allahverdipour H., Asghari Jafarabadi M., Azimi S., Gilani N., Chattu V.K. Improved couple satisfaction and communication with marriage and relationship programs: are there gender differences? A systematic review and meta-analysis // Systematic Reviews**.** – 2021. – Vol. 10.

UDK 378.147:004.738.5

RAQAMLI GAMIFIKATSION MUHIT ORQALI BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING INNOVATSION TA’LIM KO‘NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Nuriddinova Mohlaroyim Shavkatjon qizi,
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Zamonaviy ta’lim tizimining jadal raqamlashtirilishi bo‘lajak pedagoglardan an’anaviy kasbiy bilimlar bilan bir qatorda raqamli muhitda samarali faoliyat yuritish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga moslashtirish, yangicha metodlarni ishlab chiqish va ta’lim oluvchilarning individual ehtiyojlariga mos ta’lim tajribasini yaratish kabi kompetensiyalarni ham talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak pedagoglarning innovatsion ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirish pedagogik ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Raqamli gamifikatsion muhit — o‘yin elementlari, raqamli texnologiyalar va interaktiv ta’lim vositalaridan foydalanish asosida tashkil etiladigan, ta’lim oluvchini faol ishtirokchi sifatida o‘quv jarayoniga jalb etishga xizmat qiluvchi pedagogik muhitdir [2]. Bunday muhitda topshiriqlarni bosqichma-bosqich bajarish, natijalarni kuzatish, tezkor qayta aloqa olish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va hamkorlikda faoliyat yuritish imkoniyatlari yaratiladi. Natijada bo‘lajak pedagoglarda raqamli savodxonlik bilan bir qatorda innovatsion fikrlash, moslashuvchanlik, ijodkorlik va muammolarni mustaqil hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun qo‘shimcha pedagogik sharoit yuzaga keladi.

Gamifikatsiyaning ta’lim jarayonidagi imkoniyatlari o‘yin elementlaridan foydalanish bilangina cheklanmaydi. Uning pedagogik samaradorligi, avvalo, o‘yin mexanizmlarining aniq ta’limiy maqsadlar bilan uyg‘unlashtirilishiga bog‘liq. Zichermann va Cunningham gamifikatsiya orqali ta’lim oluvchilarning muammolarni hal qilish, tezkor qayta aloqa asosida o‘z faoliyatini baholash, hamkorlik qilish va murakkablashib boruvchi vazifalarga moslashish ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkinligini ta’kidlaydi [4]. Shu jihatdan raqamli gamifikatsion muhit bo‘lajak pedagogning nafaqat bilimlarini, balki amaliy faoliyatini ham rivojlantirishga yo‘naltirilishi lozim.

Bo‘lajak pedagoglarning innovatsion ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirishda raqamli gamifikatsion muhitning yana bir muhim jihati — individual ta’lim imkoniyatlarini kengaytirishidir. Raqamli vositalar yordamida topshiriqlarni bajarish natijalarini qayd etish, o‘quvchining qaysi bosqichda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlash va keyingi faoliyatni shu natijalarga muvofiq tashkil etish mumkin. Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi esa mazkur imkoniyatlarni yanada

kengaytirib, ta’lim mazmunini individual ehtiyojlarga moslashtirish, tavsiyalar berish va qayta aloqa jarayonini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin [5].

Biroq sun’iy intellektdan foydalanish gamifikatsiyaning o‘z-o‘zidan samarali bo‘lishini anglatmaydi. Uning pedagogik qiymati texnologiyaning mavjudligidan ko‘ra, topshiriqlar mazmuni, baholash mezonlari, pedagogik maqsadlarning aniqligi va o‘qituvchining metodik yondashuvi bilan belgilanadi. Shu sababli raqamli gamifikatsion muhitni loyihalashda texnologik imkoniyatlar bilan pedagogik maqsadlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash muhimdir.

Raqamli gamifikatsion muhit orqali bo‘lajak pedagoglarning innovatsion ta’lim ko‘nikmalarini takomillashtirish bir necha o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Avvalo, gamifikatsion topshiriqlar muayyan pedagogik ko‘nikmani rivojlantirishga yo‘naltirilishi zarur. Masalan, dars loyihasini ishlab chiqish, raqamli ta’lim resursini tanlash, muammoli pedagogik vaziyatni tahlil qilish, ta’lim oluvchilar bilan muloqot qilish yoki yangi pedagogik texnologiyani tanlashga oid vazifalar bo‘lajak pedagogning amaliy kompetensiyasini rivojlantirishi mumkin.

Keyingi muhim jihat topshiriqlarning bosqichma-bosqich murakkablashib borishidir. Dastlab oddiy vazifalarni bajarish orqali zarur bilim va ko‘nikmalar shakllantiriladi, keyinchalik esa bir nechta kompetensiyani birgalikda qo‘llashni talab etuvchi murakkab pedagogik vaziyatlar taklif qilinadi. Bunday yondashuv bo‘lajak pedagogning mustaqil qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Raqamli gamifikatsion muhitda refleksiya mexanizmlaridan foydalanish ham alohida ahamiyatga ega. Bo‘lajak pedagog o‘z faoliyatining natijalarini ko‘rishi, yo‘l qo‘ygan xatolarini tahlil qilishi, muvaffaqiyatli jihatlarini aniqlashi va keyingi faoliyati uchun xulosa chiqarishi lozim. Bunda reyting, ochko yoki belgi kabi o‘yin elementlari yakuniy maqsad emas, balki ta’limiy natijani anglash va o‘z faoliyatini baholashga yordam beruvchi vosita sifatida qo‘llanishi maqsadga muvofiq.

Amaliy simulyatsiya ham raqamli gamifikatsion muhitning muhim tarkibiy qismidir. Bo‘lajak pedagoglar virtual yoki interaktiv muhitda real pedagogik vaziyatlarga yaqinlashtirilgan topshiriqlarni bajarish orqali kasbiy qaror qabul qilish tajribasini egallashlari mumkin. Masalan, dars jarayonida yuzaga kelgan nizoli vaziyat, ta’lim oluvchining individual ehtiyojlari, raqamli resursdan foydalanishdagi muammo yoki guruhdagi hamkorlikni tashkil etish bilan bog‘liq vaziyatlar gamifikatsion topshiriq shaklida taqdim etilishi mumkin. Bunday mashqlar nazariy bilimlarning amaliy faoliyatga ko‘chirilishini ta’minlashga yordam beradi.

Raqamli gamifikatsion muhitning samaradorligi, shuningdek, hamkorlikka asoslangan faoliyat bilan bog‘liq. Guruhli missiyalar, jamoaviy topshiriqlar, muammoli vaziyatlarni birgalikda hal qilish va o‘zaro baholash jarayonlari bo‘lajak pedagoglarda kommunikativ va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Bu ko‘nikmalar kelajakdagi kasbiy faoliyatda turli yoshdagi ta’lim oluvchilar, ota-onalar va pedagogik jamoa bilan samarali muloqot qilish uchun zarur hisoblanadi.

Shu bilan birga, gamifikatsion muhitni tashkil etishda ayrim cheklovlarni ham hisobga olish zarur. O‘yin elementlarining haddan tashqari ko‘payishi ta’lim mazmunining ikkinchi darajaga tushib qolishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, barcha ta’lim oluvchilarning raqamli vositalardan foydalanish imkoniyatlari bir xil emasligi, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, raqamli charchoq va tashqi rag‘batlarga haddan tashqari tayanish kabi muammolar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli gamifikatsiya pedagogik maqsadga bo‘ysundirilgan holda, o‘quv faoliyatining mazmuni va ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlari hisobga olingan holda qo‘llanilishi lozim.

Raqamli gamifikatsion muhitni samarali tashkil etish uchun, avvalo, innovatsion ta’lim ko‘nikmalarining tarkibini aniq belgilash talab etiladi. Ular qatoriga raqamli vositalardan pedagogik maqsadda foydalanish, yangi ta’lim texnologiyalarini tanlash va moslashtirish, ijodiy pedagogik yechimlar ishlab chiqish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, refleksiya va o‘z-o‘zini rivojlantirish kabi ko‘nikmalarni kiritish mumkin. Mazkur ko‘nikmalar asosida gamifikatsion topshiriqlar ishlab chiqilsa, raqamli muhitning pedagogik samaradorligi yanada oshadi.

Shuningdek, raqamli gamifikatsion muhit bo‘lajak pedagogning individual rivojlanish traektoriyasini kuzatish imkonini beruvchi vosita sifatida ham xizmat qilishi mumkin. Buning uchun topshiriqlarni bajarish natijalari, o‘zlashtirish dinamikasi, qayta aloqa va refleksiya natijalari muntazam tahlil qilinishi lozim. Bunday monitoring o‘qituvchiga bo‘lajak pedagogning qaysi ko‘nikmalari yaxshi shakllanganini, qaysi yo‘nalishlarda esa qo‘shimcha pedagogik yordam zarurligini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa. Raqamli gamifikatsion muhit bo‘lajak pedagoglarning innovatsion ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun zamonaviy pedagogik imkoniyatlardan biri hisoblanadi. Uning asosiy afzalligi o‘yin elementlari va raqamli vositalarni aniq ta’limiy maqsadlar bilan uyg‘unlashtirish orqali bo‘lajak pedagogni faol, mustaqil va amaliy faoliyatga jalb etish imkoniyatidadir.

Mazkur muhit orqali muammolarni hal qilish, ijodiy fikrlash, raqamli vositalardan pedagogik maqsadda foydalanish, hamkorlik qilish, tezkor qayta aloqa asosida o‘z faoliyatini tahlil qilish va real pedagogik vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini takomillashtirish mumkin. Sun’iy intellekt texnologiyalaridan oqilona foydalanish esa topshiriqlarni individual ehtiyojlarga moslashtirish va ta’lim jarayonini monitoring qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu bilan birga, gamifikatsiya ta’limning mustaqil maqsadi emas, balki belgilangan pedagogik natijalarga erishish vositasi sifatida qaralishi kerak. Raqamli gamifikatsion muhitni loyihalashda ta’lim mazmuni, bo‘lajak pedagoglarning individual xususiyatlari, texnik imkoniyatlar, baholash mezonlari va refleksiya mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligi ta’minlanishi zarur.

Kelgusida turli pedagogik yo‘nalishlar uchun moslashtirilgan gamifikatsion topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, bo‘lajak pedagoglarning innovatsion ta’lim ko‘nikmalarini baholash mezonlarini takomillashtirish hamda mahalliy ta’lim

sharoitiga mos raqamli gamifikatsion modellarni amaliyotga joriy etish ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarning muhim vazifalaridan bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
2. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining “Gamification”. — Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference, 2011. — P. 9–15.
3. Pappas C. Gamification in eLearning: The Complete Guide. — eLearning Industry, 2015.
4. Zichermann G., Cunningham C. Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web and Mobile Apps. — Sebastopol: O’Reilly Media, 2011. — 182 p.
5. UNESCO. Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers. — Paris: UNESCO, 2021.
6. OECD. Education at a Glance 2022: OECD Indicators. — Paris: OECD Publishing, 2022.
7. Abdullayeva M.N. Sun’iy intellekt texnologiyalari va ta’lim. — Toshkent: Fan, 2022. — 144 b.
8. Mirzayev T.I. Boshlang‘ich ta’limda yangi pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: O‘qituvchi, 2021. — 160 b.
9. Nazarov Q.T. Pedagogik mahorat asoslari. — Toshkent: TDPU, 2020. — 184 b.
10. Yo‘ldoshev B.Q., Usmonboeva M. Ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlar. — Toshkent: Fan, 2019. — 128 b.
11. Hamidov J.A. Raqamli ta’lim texnologiyalari va pedagogik kompetensiya. — Toshkent: TDPU, 2022. — 136 b.
12. Rahimova D.S. Bo‘lajak o‘qituvchilar tayyorlashda zamonaviy metodlar. — Farg‘ona: FarDU, 2020. — 96 b.
13. Hashimova M.N. Pedagoglarda raqamli kompetensiyani shakllantirish. — Toshkent: TDPU, 2023. — 112 b.

UDK 159.923:316.472.4

YOSH OTA-ONALARDA YOLG‘IZLIK HISSINI BELGILOVCHI PSIXOLOGIK INDIKATORLAR

Erimmetova Nafisa Bahramovna,
Al-Xorazmiy universiteti Xalqaro hamkorlik bo‘limi boshlig‘i

Bola tug‘ilishi bilan ota-onalik maqomiga o‘tish inson hayotidagi muhim va murakkab davrlardan biri hisoblanadi. Ushbu davrda, ayniqsa, onalarda kundalik hayot tarzining o‘zgarishi, yangi majburiyatlarning paydo bo‘lishi va ijtimoiy faollikning qisqarishi natijasida yolg‘izlik hissi kuchayishi mumkin. Tadqiqotlarda ota-onalik davrida yolg‘izlik hissining keng tarqalganligi va uning turli ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog‘liqligi qayd etilgan [1; 2].

Yolg‘izlik shaxsning mavjud ijtimoiy munosabatlari bilan uning yaqinlik, tushunilish va qo‘llab-quvvatlanishga bo‘lgan ehtiyojlari o‘rtasidagi nomuvofiqlikni subyektiv ravishda his qilishi bilan bog‘liq psixologik holatdir. Shu sababli yolg‘izlikni faqat ijtimoiy aloqalar soni bilan izohlash yetarli emas. Munosabatlarning mazmuni, sifati, hissiy yaqinlik darajasi va shaxsning ushbu munosabatlardan qoniqishi ham muhim ahamiyatga ega [3].

Yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining shakllanishi ko‘p omilli jarayon bo‘lib, bunda shaxsning emotsional holati, ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar, stress darajasi va kommunikativ imkoniyatlari o‘zaro ta’sirlashadi. Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolada yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissini belgilovchi asosiy psixologik indikatorlar sifatida emotsional qoniqish, ijtimoiy aloqalarning sifati va miqdori, stress va psixologik zo‘riqish hamda kommunikativ qobiliyatlar ko‘rib chiqiladi.

Emotsional qoniqish yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissini belgilovchi muhim psixologik indikatorlardan biridir. Mazkur ko‘rsatkich shaxsning turmush o‘rtog‘i, oila a’zolari, qarindoshlari va yaqin do‘stlari bilan munosabatlaridan qay darajada qoniqish hosil qilayotganini ifodalaydi.

Ota-onalik davrida shaxsning hissiy ehtiyojlari va mavjud munosabatlar o‘rtasidagi nomuvofiqlik yolg‘izlik hissining kuchayishiga olib kelishi mumkin. Xususan, nikohga berilgan ma’no va yolg‘izlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan tadqiqotlarda kutilgan va real munosabatlar o‘rtasidagi tafovut umidsizlik va emotsional qoniqmaslik bilan bog‘liqligi aniqlangan [4]. Shuningdek, do‘stlar tomonidan ko‘rsatilayotgan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, kelajakka ijobiy munosabat va hayotdan qoniqish darajasining pasayishi yolg‘izlik hamda motivatsiyaning susayishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [5].

Demak, yosh ota-onaning oilaviy munosabatlardan hissiy jihatdan qoniqishi uning yolg‘izlikni subyektiv idrok etishiga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Yolg‘izlik hissini belgilovchi ikkinchi muhim indikator shaxsning ijtimoiy aloqalar tarmog‘i bilan bog‘liq. Bunda nafaqat ijtimoiy aloqalar soni, balki ularning sifati va shaxsning hissiy ehtiyojlarini qondirish darajasi muhimdir.

Ota-onalikka o‘tish davrida do‘stlar bilan uchrashish, kasbiy yoki ijtimoiy faoliyatda ishtirok etish imkoniyatlarining qisqarishi tabiiy ravishda ijtimoiy aloqalar doirasining torayishiga olib kelishi mumkin [1]. Biroq ijtimoiy tarmoqning kichikligi har doim ham yolg‘izlikni anglatmaydi. Ishonchli, mazmunli va hissiy jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi bir nechta munosabatlarning mavjudligi ham shaxsning yolg‘izlik hissini kamaytirishi mumkin [3].

Ijtimoiy izolyatsiya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi ota-onalik davridagi psixologik farovonlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayrim tadqiqotlarda onalardagi ijtimoiy izolyatsiya, yolg‘izlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi oiladagi psixologik muhit bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan [6]. Shuning uchun yosh ota-onalarning ijtimoiy aloqalarini baholashda aloqalar soni bilan bir qatorda ularning mazmuni, barqarorligi va hissiy qo‘llab-quvvatlash imkoniyatini ham hisobga olish zarur.

Uchinchi muhim indikator — kundalik hayotdagi stress va psixologik zo‘riqish darajasidir. Ota-onalikning dastlabki davrida uyqu rejimining o‘zgarishi, bolaning ehtiyojlari bilan bog‘liq doimiy mas’uliyat, oilaviy va moddiy majburiyatlarning ortishi psixologik yuklamani kuchaytirishi mumkin.

Shaxsning avvalgi hayotiy tajribasi ham uning stressli vaziyatlarni qabul qilishiga ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, bolalikdagi noqulay tajribalar, o‘z-o‘ziga nisbatan tanqidiy munosabat va yolg‘izlik hissi o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjudligi qayd etilgan [7]. Stressning yuqori darajasi ijtimoiy aloqalarning qisqarishi va hissiy qoniqishning pasayishi bilan birga kechganda yolg‘izlik hissi yanada kuchayishi mumkin.

Ayrim tadqiqotlarda yolg‘izlik va psixologik zo‘riqishning o‘zaro bog‘liqligi turli yosh guruhlarida salbiy psixologik oqibatlar bilan aloqador ekanligi ko‘rsatilgan [8]. Perinatal davrda qo‘shimcha ijtimoiy va psixologik yuklamaga ega bo‘lgan ayollarda ham yolg‘izlik va stress darajasining yuqoriligi qayd etilgan [9]. Shu bois yosh ota-onalarga psixologik yordam ko‘rsatishda ularning kundalik stress manbalari va psixologik zo‘riqish darajasini aniqlash muhimdir.

Yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissini belgilovchi yana bir muhim indikator kommunikativ qobiliyatlardir. O‘z his-tuyg‘ulari, ehtiyojlari va muammolarini yaqin insonlarga ochiq ifoda eta olish, zarur vaziyatlarda yordam so‘rash va o‘zaro muloqotda konstruktiv yondashuvni saqlash shaxsning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Aksincha, o‘z kechinmalarini ifodalashdagi qiyinchilik, yordam so‘rashdan tortinish yoki o‘ziga nisbatan haddan tashqari tanqidiy munosabat ijtimoiy yaqinlikning

pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Tadqiqotlarda o‘z-o‘ziga hamdardlik darajasi va yolg‘izlik o‘rtasidagi munosabat, shuningdek, ota-onalarning psixologik xususiyatlari bilan bolalardagi yolg‘izlik hissi o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘rsatilgan [10].

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning real va ishonchli manbalariga ega bo‘lish esa yolg‘izlik hissidan himoya qiluvchi omillardan biri sifatida qaraladi. Yaqin insonlar bilan fikr va his-tuyg‘ularni erkin bo‘lishish imkonini beruvchi muhit shaxsning psixologik barqarorligini qo‘llab-quvvatlaydi [11]. Shu jihatdan kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish yosh ota-onalarning psixologik farovonligini ta’minlashning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Xulosa. Yosh ota-onalarda yolg‘izlik hissining shakllanishi birgina omil bilan izohlanmaydi. Ilmiy adabiyotlar tahlili ushbu holatning emotsional qoniqish, ijtimoiy aloqalarning sifati va miqdori, stress va psixologik zo‘riqish hamda kommunikativ qobiliyatlar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Mazkur indikatorlar o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Jumladan, kommunikativ qiyinchiliklar ijtimoiy aloqalar sifatining pasayishiga, bu esa emotsional qoniqishning kamayishi va psixologik zo‘riqishning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, mazmunli ijtimoiy munosabatlar, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, samarali kommunikatsiya va stressni boshqarish ko‘nikmalari yolg‘izlik hissining kamayishiga xizmat qiluvchi muhim psixologik resurslar sifatida namoyon bo‘ladi.

Shundan kelib chiqib, yosh ota-onalarga psixologik yordam ko‘rsatishda yolg‘izlik hissini faqat ijtimoiy izolyatsiya ko‘rsatkichi sifatida emas, balki emotsional, kommunikativ va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan kompleks psixologik holat sifatida baholash maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv yosh ota-onalarning psixologik farovonligini qo‘llab-quvvatlash va ular uchun samarali psixologik profilaktika hamda maslahat dasturlarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nowland, R., Thomson, G., McNally, L., Smith, T., & Whittaker, K. (2021). Experiencing loneliness in parenthood: A scoping review. *Perspectives in Public Health,* 141(4), 214–225. https://doi.org/10.1177/17579139211018243
2. Kebede, A. A., Gessesse, D. N., Tsega, N. T., et al. (2022). Prevalence and factors associated with maternal loneliness during the postpartum period in Gondar city. *Heliyon*, 8(7), e09891. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e09891
3. Hussain, B., Mirza, M., Baines, R., et al. (2023). Loneliness and social networks of older adults in rural communities: A narrative synthesis systematic review. *Frontiers in Public Health*, 11, 1113864. https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1113864
4. Dombak, K., & Uğur, E. (2023). Examining the relationship between the meaning attributed to marriage and loneliness: The mediating role of hopelessness. *International Journal of Contemporary Educational Research*, 10(2), 327–335. https://doi.org/10.52380/ijcer.2023.10.2.487

5. Aslan, Y., Koçak, O., Kaya, A. B., et al. (2025). Roles of loneliness and life satisfaction in the relationship between perceived friend social support, positive feelings about the future and loss of motivation. *Acta Psychologica*, 259, 105315. https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2025.105315

6. Zhang, S., Soejima, T., & Lin, Q. (2026). Social isolation and child maltreatment among Japanese mothers: Focus on loneliness, social support, and social cohesion. *Children*, 13(7), 897. https://doi.org/10.3390/children13070897

7. Nedelmann, S. E., Mannocchi, C., Gazzillo, F., & Kealy, D. (2026). The relationship between loneliness and self-criticism: Examining interactions with age and childhood adversity. *Personality and Individual Differences*, 259, 113868. https://doi.org/10.1016/j.paid.2026.113868

8. Jin, Y., Kieslich, K., Hall, A., & Pitman, A. (2025). Association between loneliness and suicidal thoughts and attempts in adolescence and young adulthood. *Archives of Suicide Research*, 30(1), 66–79. https://doi.org/10.1080/13811118.2025.2489159

9. Allen, A. M., Linde-Krieger, L. B., Chalke, A. M., et al. (2026). Loneliness, connection, and personal networks among perinatal individuals with opioid use disorder. *Journal of Substance Use and Addiction Treatment*, 191, 210094. https://doi.org/10.1016/j.josat.2026.210094

10. Ogelman, H., Göktaş, İ., & Kahveci, D. (2025). Examination of the relationship between self-compassion levels of preschool period children’s mothers and children’s loneliness. *International Journal of Contemporary Educational Research*, 12(2), 158–172. https://doi.org/10.52380/ijcer.2025.12.2.782

11. Brailovskaia, J., Precht, L., Schaumburg, S., Margraf, J., & Schneider, S. (2026). Understanding the loneliness paradox of the digital age: Offline social support mediates the relationship between addictive social media use and loneliness. *Computers in Human Behavior*, 185, 109092. https://doi.org/10.1016/j.chb.2026.109092

12. Uğuz, Ö., Doğan, S., & Güngör, D. (2026). Loneliness and AI chatbot dependence in young adults: The mediating role of perceived social support. *BMC Psychology*, 14(1). https://doi.org/10.1186/s40359-026-04916-5

UDK 37.02:5/6

ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR

Soxibov Baxriddin Olloyorovich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
Fanlarni rivojlantirish bo‘limi boshlig‘i

XXI asrda ta’lim tizimi inson kapitalini rivojlantirish va innovatsion iqtisodiyot uchun raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish zaruriyati tobora ortib bormoqda. Matematika, informatika, fizika, kimyo, biologiya va geografiya kabi fanlar ilmiy-texnik taraqqiyotning muhim asoslarini tashkil etib, o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarash, mantiqiy va tanqidiy fikrlash, muammolarni tahlil qilish hamda innovatsion yechimlar ishlab chiqish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biri o‘quvchini tayyor bilimlarni o‘zlashtiruvchi passiv subyektdan mustaqil fikrlovchi, izlanadigan, tajriba o‘tkazadigan va o‘z bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llay oladigan faol shaxsga aylantirishdan iborat. Shu bilan birga, aniq va tabiiy fanlarni o‘qitish amaliyotida an’anaviy o‘qitish usullarining ustuvorligi, nazariy bilimlarning amaliy faoliyat bilan yetarli darajada bog‘lanmasligi, o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishi va motivatsiyasining pasayishi, laboratoriya va texnik bazaning yetarli emasligi hamda ayrim pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini yanada rivojlantirish zarurati kabi muammolar mavjud.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etish hamda ta’lim sifatini xalqaro mezonlar asosida takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda [1; 2]. Shu nuqtayi nazardan, aniq va tabiiy fanlarni zamonaviy metodlar asosida o‘qitish masalasini ilmiy-metodik jihatdan o‘rganish dolzarb vazifalardan biridir.

Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va fanlararo yondashuvlardan foydalanildi. Shuningdek, ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va ilg‘or pedagogik tajribalarni o‘rganish metodlaridan foydalanildi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalarining aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishdagi imkoniyatlari tahlil qilinib, ularni O‘zbekiston ta’lim sharoitiga moslashtirishning metodik jihatlari ko‘rib chiqildi.

Tadqiqotning metodologik asosini o‘quvchining faol ishtirokiga, amaliy faoliyatga, fanlararo integratsiyaga va real hayotiy muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari tashkil etadi. Mazkur yondashuvlar o‘quvchilarning

nafaqat fan bo‘yicha bilimlarini, balki XXI asr kompetensiyalarini ham rivojlantirish imkonini beradi [3; 4].

Zamonaviy ta’lim paradigmasi o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishni nazarda tutadi. Bunda o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o‘quv faoliyatini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va o‘quvchilarni mustaqil izlanishga undovchi fasilitator sifatida namoyon bo‘ladi. UNESCO va OECD tomonidan ilgari surilayotgan zamonaviy ta’lim tendensiyalarida tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, hamkorlik, ijodkorlik va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga katta e’tibor qaratiladi [6; 7].

Aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda mazkur kompetensiyalarni shakllantirish uchun STEAM yondashuvi muhim imkoniyatlardan biridir. STEAM ta’limi fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika yo‘nalishlarini o‘zaro integratsiyalashga asoslanadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarni alohida fanlar doirasida emas, balki real hayotdagi kompleks muammolarni hal qilish jarayonida bilimlardan foydalanishga o‘rgatadi. Masalan, ekologik muammoni o‘rganishda biologiya, geografiya, kimyo, matematika va informatika fanlari bilimlarini birgalikda qo‘llash mumkin. Natijada o‘quvchilarda fanlararo fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va amaliy yechim ishlab chiqish ko‘nikmalari shakllanadi.

Raqamli texnologiyalar ham aniq va tabiiy fanlarni o‘qitish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Elektron ta’lim platformalari, virtual laboratoriyalar, interaktiv simulyatsiyalar, grafik dasturlar va raqamli modellashtirish vositalari murakkab ilmiy tushunchalarni vizual va interaktiv shaklda o‘zlashtirishga yordam beradi. Masalan, matematika darslarida GeoGebra dasturidan foydalanib funksiyalar grafigi, geometrik shakllar va matematik modellarni o‘rganish, fizika fanida virtual tajribalarni tashkil etish, kimyoda moddalarning o‘zaro ta’sirini simulyatsiya qilish, biologiyada murakkab biologik jarayonlarni vizuallashtirish mumkin. Bunday vositalar ayniqsa real laboratoriya sharoitlari cheklangan ta’lim muassasalarida qo‘shimcha metodik imkoniyat yaratadi.

Loyiha asosida o‘qitish ham aniq va tabiiy fanlar uchun samarali pedagogik yondashuvlardan biridir. Mazkur metod o‘quvchilarni ma’lum bir muammoni mustaqil yoki guruhda o‘rganish, ma’lumot to‘plash, tajriba o‘tkazish, natijalarni tahlil qilish va yakuniy mahsulot yaratishga jalb etadi. Masalan, o‘quvchilar suv resurslaridan oqilona foydalanish, energiyani tejash, chiqindilarni kamaytirish, maktab hududini ekologik obodonlashtirish yoki quyosh energiyasidan foydalanish bo‘yicha loyihalar ishlab chiqishlari mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchilarda tadqiqotchilik, ijodkorlik, muloqot va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Teskari sinf modeli ham aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Ushbu modelda o‘quvchilar yangi mavzu bo‘yicha nazariy materiallarni darsdan oldin video, elektron darslik yoki boshqa raqamli resurslar yordamida mustaqil o‘zlashtiradilar. Dars jarayonida esa o‘qituvchi bilan birgalikda masalalar yechish, tajribalar o‘tkazish, muammoli vaziyatlarni muhokama

qilish va amaliy topshiriqlarni bajarishga ko‘proq vaqt ajratiladi. Natijada darsning asosiy qismi o‘quvchining faol faoliyatiga yo‘naltiriladi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarning samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining kasbiy va raqamli kompetensiyalariga bog‘liq. Raqamli vositalarning mavjudligi o‘z-o‘zidan ta’lim sifatini oshirmaydi. O‘qituvchi mazkur vositalarni ta’lim maqsadiga mos ravishda tanlay olishi, ulardan metodik jihatdan to‘g‘ri foydalanishi va o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olishi zarur. Shu sababli pedagoglarning malakasini oshirish jarayonida raqamli pedagogika, STEAM, loyiha asosida o‘qitish, zamonaviy baholash va fanlararo integratsiya bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni kengaytirish maqsadga muvofiq.

Xalqaro tajriba ham zamonaviy yondashuvlarni ta’lim jarayoniga izchil integratsiyalash muhimligini ko‘rsatadi. Finlyandiya ta’lim amaliyotida fanlararo o‘qitish va hodisalarga asoslangan ta’lim elementlaridan foydalanish o‘quvchilarning turli fanlar bo‘yicha bilimlarini kompleks qo‘llashiga imkon beradi. Janubiy Koreyada fan, texnologiya, muhandislik va matematika yo‘nalishlarini rivojlantirishga qaratilgan ta’lim tashabbuslariga katta e’tibor beriladi. AQSh ta’lim amaliyotida esa loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim va tadqiqotga yo‘naltirilgan o‘quv faoliyatining turli shakllari keng qo‘llaniladi. Mazkur tajribalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki ularning samarali jihatlarini O‘zbekistonning ta’limiy, madaniy va metodik sharoitlariga moslashtirish muhimdir.

O‘zbekiston sharoitida zamonaviy yondashuvlarni joriy etishda bir qator muammolarga e’tibor qaratish zarur. Birinchidan, ayrim ta’lim muassasalarida zamonaviy laboratoriya jihozlari va raqamli infratuzilmaning yetarli emasligi amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etishni qiyinlashtirishi mumkin. Ikkinchidan, pedagoglarning raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha kompetensiyalarini doimiy rivojlantirish talab etiladi. Uchinchidan, o‘quv dasturlarida fanlararo loyihalar va amaliy faoliyat uchun yetarli vaqt ajratilishi masalasi muhimdir. To‘rtinchidan, zamonaviy metodlarni baholash tizimi bilan uyg‘unlashtirish zarur.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun, avvalo, maktablarning moddiy-texnik bazasini bosqichma-bosqich rivojlantirish, virtual laboratoriyalar va ochiq raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish lozim. Shuningdek, pedagoglar uchun amaliy yo‘naltirilgan malaka oshirish dasturlarini tashkil etish, metodik hamjamiyatlar faoliyatini kuchaytirish, ilg‘or tajribalarni ommalashtirish va fan o‘qituvchilari o‘rtasida tajriba almashinuvini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq.

Aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni amaliy qo‘llashning ko‘plab imkoniyatlari mavjud. Matematika darslarida GeoGebra yordamida funksiyalar va geometrik modellarni tahlil qilish, informatika mashg‘ulotlarida Python dasturlash tili orqali matematik modellashtirish, fizika fanida virtual laboratoriya va simulyatsiyalardan foydalanish, kimyoda moddalarning xossalarini interaktiv modellar orqali o‘rganish, biologiyada uch o‘lchamli modellar yordamida murakkab biologik tuzilmalarni tasavvur qilish, geografiyada esa GIS

texnologiyalari orqali hududiy va tabiiy jarayonlarni tahlil qilish o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq o‘zlashtirishiga xizmat qiladi.

Bunday yondashuvlarda texnologiyaning o‘zi emas, balki undan qanday pedagogik maqsadda foydalanilayotgani muhim hisoblanadi. Shu sababli har bir raqamli vosita aniq o‘quv maqsadi, kutilayotgan natija va o‘quvchilarning yosh hamda individual xususiyatlariga mos tanlanishi kerak. Raqamli resurslardan foydalanish an’anaviy pedagogik usullarni to‘liq inkor etmasdan, ularni mazmunan boyitishi va ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishi lozim.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish o‘quvchilarning fan bo‘yicha bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkoniyatini kengaytiradi. STEAM yondashuvi fanlararo aloqalarni kuchaytirsa, loyiha asosida o‘qitish o‘quvchilarning tadqiqotchilik va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Raqamli texnologiyalar murakkab jarayonlarni vizuallashtirish va modellashtirish imkonini beradi, teskari sinf modeli esa dars vaqtini amaliy va interaktiv faoliyat uchun samarali taqsimlashga yordam beradi.

Shu bilan birga, innovatsion metodlarning samaradorligi ularni tizimli va maqsadli qo‘llashga bog‘liq. Bir martalik texnologik vositadan foydalanish kutilgan natijani bermasligi mumkin. Buning uchun ta’lim maqsadi, metod, raqamli vosita, baholash mezonlari va kutilayotgan kompetensiyalar o‘zaro uyg‘unlashtirilishi lozim. Ayniqsa, aniq va tabiiy fanlarda nazariy bilim, amaliy faoliyat, tajriba, modellashtirish va tadqiqot elementlarining birligi ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida zamonaviy yondashuvlarni rivojlantirishning muhim shartlaridan biri o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlashdir. Pedagog nafaqat o‘z fanini chuqur bilishi, balki raqamli vositalardan foydalanish, fanlararo loyihalarni tashkil etish, o‘quvchilarning tadqiqot faoliyatini boshqarish va kompetensiyaviy baholash usullarini ham egallashi zarur.

Aniq va tabiiy fanlarni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida o‘qitish ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish va ularni zamonaviy mehnat bozori talablariga tayyorlashning muhim omillaridan biridir. STEAM, raqamli texnologiyalar, loyiha asosida o‘qitish va teskari sinf kabi yondashuvlar o‘quvchilarni ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirib, ularda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, tadqiqotchilik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy yondashuvlarni O‘zbekiston ta’lim tizimiga samarali joriy etish uchun o‘qituvchilarning kasbiy va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, raqamli va virtual ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish hamda loyiha va tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash zarur.

Shuningdek, xalqaro tajribalarni milliy ta’lim tizimiga mexanik tarzda ko‘chirish emas, balki ularning samarali jihatlarini O‘zbekistonning ijtimoiy-madaniy, metodik va infratuzilmaviy sharoitlariga moslashtirish muhimdir. Natijada aniq va tabiiy fanlarni

o‘qitish jarayoni nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchilarning real muammolarni hal etishi, tajriba o‘tkazishi, yangi g‘oyalar ishlab chiqishi va o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llashiga yo‘naltirilgan ta’lim modeliga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarda Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi. Ta’lim sohasini rivojlantirish va ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogik hamda raqamli texnologiyalarni joriy etishga oid normativ-huquqiy hujjatlar.
3. Mamatov R.Sh., Yusupova G.H. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 225 b.
4. Saidova G.X. Ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlar // Pedagogika va psixologiya. – 2021. – №4.
5. Inoyatova S.M. STEAM-ta’lim: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Ilm ziyo, 2022. – 180 b.
6. UNESCO. Education in a Post-COVID World: Nine Ideas for Public Action. – Paris: UNESCO, 2020.
7. OECD. Trends Shaping Education 2022. – Paris: OECD Publishing, 2022. DOI: 10.1787/6ae8771a-en.
8. Bybee R.W. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. – Arlington, VA: NSTA Press, 2013.
9. Bell S. Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future // The Clearing House. – 2010. – Vol. 83, No. 2. – P. 39–43. DOI: 10.1080/00098650903505415.
10. Bishop J.L., Verleger M.A. The Flipped Classroom: A Survey of the Research // 120th ASEE Annual Conference & Exposition. – Atlanta, GA, 2013.
11. Freeman S., Eddy S.L., McDonough M. et al. Active Learning Increases Student Performance in Science, Engineering, and Mathematics // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2014. – Vol. 111, No. 23. – P. 8410–8415. DOI: 10.1073/pnas.1319030111.
12. National Research Council. A Framework for K-12 Science Education: Practices, Crosscutting Concepts, and Core Ideas. – Washington, DC: The National Academies Press, 2012. DOI: 10.17226/13165.
13. OECD. PISA 2022 Results. Volume I: The State of Learning and Equity in Education. – Paris: OECD Publishing, 2023.
14. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? – Paris: UNESCO, 2023.
15. World Bank. Realizing the Future of Learning: From Learning Poverty to Learning for Everyone, Everywhere. – Washington, DC: World Bank, 2020.

UDK 159.9:378.14

TALABALAR AKADEMIK O‘ZLASHTIRISHIDAGI QONIQARLI O‘ZLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Anarboyev Hayitboy Eshboy o‘g‘li,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida talabalarning akademik o‘zlashtirishini oshirish, ularning individual-psixologik imkoniyatlarini aniqlash hamda ta’lim faoliyatining samaradorligini ta’minlovchi omillarni o‘rganish muhim ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Axborot hajmining jadal ortib borishi, ta’lim mazmunining murakkablashuvi va talabalardan mustaqil faoliyatni talab qiluvchi zamonaviy ta’lim texnologiyalarining keng joriy etilishi o‘quv faoliyatining psixologik mexanizmlarini chuqur o‘rganishni taqozo etmoqda.

Talabaning akademik o‘zlashtirishi faqat uning intellektual imkoniyatlari bilan belgilanmaydi. Unda motivatsiya, xotira, axborotni qayta ishlash tezligi, diqqat, stressga barqarorlik, iroda, o‘zini o‘zi nazorat qilish, rejalashtirish, maqsad qo‘yish, shuningdek, individual-dinamik va kommunikativ xususiyatlar ham muhim ahamiyatga ega. Shu bois akademik o‘zlashtirishni birgina ko‘rsatkich asosida baholash yetarli emas. Talabaning o‘quv faoliyatida namoyon bo‘ladigan psixologik determinantlarni tizimli ravishda o‘rganish zarur.

Jahon ta’lim tizimida o‘quv faoliyati motivlarini shakllantirish, akademik muvaffaqiyatning psixologik omillarini aniqlash va talabalarning individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish masalalariga katta e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, qoniqarli darajada o‘zlashtiruvchi talabalar faoliyatida akademik natijalarni belgilovchi omillarni aniqlash, ularning kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilish hamda psixologik-pedagogik yordam yo‘nalishlarini ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biridir.

Mazkur tadqiqotda ta’lim jarayonida qoniqarli o‘zlashtirish, yaxshi o‘zlashtirish va samarali o‘zlashtirishning ijtimoiy-psixologik determinantlariga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, ushbu maqolada qoniqarli baho bilan o‘zlashtiruvchi talabalar faoliyatini belgilovchi yetakchi psixologik determinantlar tahlil qilinadi.

Tadqiqot natijalarini faktorli tahlil qilish natijasida qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalar akademik faoliyatini shartlovchi sakkizta asosiy determinant aniqlandi. Ushbu determinantlar kognitiv jarayonlar, individual-dinamik xususiyatlar, o‘quv motivatsiyasi, o‘quv faoliyatini tashkil etish va o‘zini o‘zi boshqarish bilan bog‘liq omillarni qamrab oladi.

Birinchi determinant “Quvvatni to‘g‘ri taqsimlay olmaslik” deb nomlandi. Mazkur determinant tarkibida axborotni qayta ishlash tezligi (-0,606), umumiy aqliy

qobiliyat (-0,552), xotira (-0,540), muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi (-0,531), muvaffaqiyatdan qochish motivatsiyasi (0,524), stressga barqarorlik (0,511) va erglik (0,508) kabi ko‘rsatkichlar namoyon bo‘lgan.

Ushbu natijalar qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalarda stressli vaziyatlarga nisbatan ma’lum darajadagi barqarorlik va ta’lim faoliyatiga energiya sarflash imkoniyati mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq axborotni qayta ishlash tezligi, xotira va umumiy aqliy imkoniyatlardan o‘quv jarayonida yetarlicha samarali foydalanilmasligi akademik natijalarni cheklashi mumkin. Boshqacha aytganda, talaba ma’lum darajada kuch va imkoniyatga ega bo‘lsa-da, uni o‘quv vazifalariga to‘g‘ri yo‘naltirish va taqsimlashda qiyinchilikka duch keladi.

Shuningdek, muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasining mavjudligi talabaning o‘quv faoliyatiga munosabatini ehtiyotkor va tashqi bahoga yo‘naltirilgan tarzda shakllantirishi mumkin. Shu sababli qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalar bilan ishlashda ularning mavjud imkoniyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish, kognitiv resurslardan foydalanish strategiyalarini shakllantirish muhimdir.

Ikkinchi determinant “O‘quv jarayonidagi intellektual va kommunikativ sohalar nomutanosibligi” deb belgilandi. Ushbu determinantda intellektual plastiklik (-0,687), intellektual tezlik (-0,680), kommunikativ erglik (-0,602), kommunikativ plastiklik (-0,568) va kommunikativ tezlik (0,538) yuqori yuklamaga ega bo‘lgan.

Mazkur ko‘rsatkichlar qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalarning intellektual va kommunikativ imkoniyatlari o‘rtasida to‘liq uyg‘unlik mavjud emasligini ko‘rsatadi. Talaba kundalik muloqotda yetarlicha faol bo‘lishi mumkin, biroq o‘quv muammolarini tahlil qilish, murakkab axborotni qayta ishlash va bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash jarayonida o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon eta olmaydi.

Shu nuqtayi nazardan, ta’lim jarayonida talabalarni faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishga emas, balki muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, savol berish, fikrini asoslash, munozarada ishtirok etish va o‘z bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashga yo‘naltirish maqsadga muvofiq.

Uchinchi determinant “Munosabat va o‘quv motivlarining ekstrinsivligi” sifatida talqin qilindi. Unda kommunikativ erglik (-0,501), bilish motivi (-0,610) va erishish motivi (-0,608) o‘rtasidagi bog‘liqlik kuzatilgan.

Mazkur determinant qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalarning o‘quv faoliyatida tashqi motivlarning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Ular ta’lim faoliyatini ko‘pincha baho, boshqalarning fikri, guruhdagi mavqe, muvaffaqiyatsizlikdan qochish yoki kelajakdagi ijtimoiy mavqe bilan bog‘lashlari mumkin. Bunday vaziyatda o‘quv faoliyatining ichki mazmuni, bilim olishga bo‘lgan qiziqish va o‘zini rivojlantirish ehtiyoji yetarlicha kuchli bo‘lmasligi ehtimoli mavjud.

Shuning uchun ta’lim jarayonida talabalarning tashqi motivlarini ichki motivlarga aylantirish, fan mazmunining amaliy ahamiyatini ko‘rsatish, mustaqil fikrlash va kasbiy qiziqishni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

To‘rtinchi determinant “O‘zini o‘zi hurmat qilish va rivojlantirish motivlarining roli” deb nomlandi. Ushbu determinant o‘zini o‘zi rivojlantirish (0,581), amotivatsiya (0,578), introeksiyalash (0,541), eksternal motivatsiya (0,530) va o‘zini o‘zi hurmat qilish (0,527) ko‘rsatkichlari bilan tavsiflangan.

Natijalar qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalar o‘qishni davom ettirish, o‘z mavqeini saqlash va boshqalar oldida ijobiy ko‘rinishga intilish orqali o‘quv faoliyatiga jalb qilinishini ko‘rsatadi. O‘zini o‘zi hurmat qilish va rivojlantirishga intilish ijobiy psixologik resurs sifatida namoyon bo‘lsa-da, motivatsiyaning tashqi baho va ijtimoiy talablar bilan haddan tashqari bog‘lanishi o‘quv faoliyatining barqarorligini pasaytirishi mumkin.

Shu sababli talabalarda o‘z imkoniyatlarini mustaqil baholash, shaxsiy maqsadlarni belgilash va o‘z rivojlanishiga mas’uliyat bilan yondashish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

Beshinchi determinant “Faollik va nazoratning yetarlicha shakllanmaganligi” deb belgilandi. Unda bilishdagi faollik va o‘quv yo‘nalganligi (-0,597), o‘quv topshiriqlarini bajarishdagi qat’iyatlilik va mustaqillik (0,595), o‘z harakatlarini nazorat qilishning shakllanganligi (-0,528) kabi ko‘rsatkichlar ajralib turadi.

Qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalar topshiriqlarni bajarishda ma’lum darajada qat’iyat va mustaqillik ko‘rsatishlari mumkin. Biroq o‘quv materialining mazmunini chuqur anglash, o‘z faoliyatini muntazam nazorat qilish va xatolarni tahlil qilish bilan bog‘liq ko‘nikmalar yetarli darajada shakllanmagan bo‘lishi mumkin. Demak, topshiriqni bajarishning o‘zi akademik muvaffaqiyat uchun yetarli emas; uni anglash, natijani baholash va zarur hollarda faoliyatni tuzatish ham muhimdir.

Oltinchi determinant “Diqqat va o‘zini o‘zi tartibga solish” deb nomlandi. Uning tarkibida o‘quv mashg‘ulotlari uchun optimal sharoitning yaratilganligi (0,557) hamda diqqat va o‘zini o‘zi tartibga solish (0,504) ko‘rsatkichlari mavjud.

Mazkur natijalar ta’lim muhiti va talabaning o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyati o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Qulay o‘quv sharoiti o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan tashqi omil bo‘lsa-da, uning o‘zi yetarli emas. Talabaning diqqatini boshqara olishi, chalg‘ituvchi omillarni kamaytirishi, vaqtni to‘g‘ri taqsimlashi va o‘quv vazifalarini izchil bajarishi akademik natijalarni yaxshilashga xizmat qiladi.

Yettinchi determinant “Iroda kuchi” deb nomlandi. Mazkur determinantni asosan iroda kuchi ko‘rsatkichi (0,512) tashkil etadi. Bu natija qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalarda maqsadga erishish uchun yetarli darajada irodaviy imkoniyat mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq mavjud iroda kuchidan o‘quv faoliyatida izchil va maqsadga muvofiq foydalanish muhimdir. Iroda imkoniyatlarining mavjudligi ularni avtomatik tarzda yuqori akademik natijaga olib kelmaydi; ular aniq maqsad, reja va muntazam faoliyat bilan uyg‘unlashgandagina samarali bo‘ladi.

Sakkizinchi determinant “O‘zini o‘zi tashkil etish usullari” deb nomlandi. Unda korreksiya (0,504), o‘zini nazorat qilish (0,362), rejalashtirish (0,519), vaziyatni tahlil qilish (0,571) va maqsad qo‘yish (0,554) komponentlari yuqori yuklamaga ega.

Mazkur determinant qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalarda o‘z faoliyatini tashkil etishning muayyan psixologik resurslari mavjudligini ko‘rsatadi. Talaba vaziyatni tahlil qilish, maqsad qo‘yish, rejalashtirish va o‘zini nazorat qilish imkoniyatiga ega. Biroq ushbu imkoniyatlarning ta’lim faoliyatida qanchalik izchil qo‘llanishi akademik natijalar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Talabalik davrida o‘qishdan tashqari turli ijtimoiy va shaxsiy vazifalarning mavjudligi e’tiborning bo‘linishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli o‘zini o‘zi tashkil etish ko‘nikmalari talabaning akademik faoliyatini samarali boshqarishida muhim psixologik omil hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalar bilan yuqori akademik natijaga ega talabalar o‘rtasida axborotni qayta ishlash tezligi va xotira ko‘rsatkichlarida farqlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Xususan, axborotni qayta ishlash tezligi bo‘yicha qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalar ko‘rsatkichi nisbatan past bo‘lib, guruhlar o‘rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli ekanligi qayd etilgan ($H=8,563$; $p<0,05$). Xotira ko‘rsatkichi bo‘yicha ham guruhlar o‘rtasida sezilarli farqlar aniqlangan ($H=15,837$; $p<0,001$).

Ushbu natijalar talabaning akademik o‘zlashtirishida kognitiv jarayonlarning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Ayniqsa, katta hajmdagi axborotni qisqa vaqt ichida qabul qilish, qayta ishlash, tizimlashtirish va eslab qolish qobiliyati oliy ta’lim sharoitida alohida ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, akademik o‘zlashtirishni faqat kognitiv imkoniyatlar bilan izohlash to‘g‘ri emas. Kognitiv resurslarning samarali qo‘llanishi motivatsiya, diqqat, iroda, o‘zini o‘zi nazorat qilish va o‘quv faoliyatini rejalashtirish kabi omillar bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun talabaning akademik natijalarini yaxshilashga qaratilgan psixologik-pedagogik ishlar kompleks xarakterga ega bo‘lishi kerak.

Aniqlangan determinantlar qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalar bilan ishlashda bir qator amaliy yo‘nalishlarni belgilash imkonini beradi. Avvalo, talabalar o‘rtasidagi individual farqlarni hisobga olgan holda o‘quv jarayonini tashkil etish zarur.

Talabalarga katta hajmdagi axborotni kichik mantiqiy qismlarga ajratish, asosiy va ikkilamchi ma’lumotlarni farqlash, konspekt tuzish, takrorlash va amaliy topshiriqlar orqali bilimlarni mustahkamlash usullarini o‘rgatish maqsadga muvofiq. Bu usullar axborotni qayta ishlash va xotira bilan bog‘liq qiyinchiliklarni kamaytirishga yordam beradi.

Ikkinchidan, talabalarning ichki o‘quv motivatsiyasini rivojlantirishga e’tibor qaratish lozim. Fan mazmunining kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan bog‘liqligini tushuntirish, mustaqil tanlov imkoniyatini yaratish va individual yutuqlarni qayd etish talabaning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirishi mumkin.

Uchinchidan, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim. Rejalashtirish, maqsad qo‘yish, vaqtni taqsimlash, o‘z faoliyatini nazorat qilish va natijalarni tahlil qilish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish akademik o‘zlashtirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

To‘rtinchidan, talabalarning kommunikativ imkoniyatlarini ta’lim faoliyati bilan uyg‘unlashtirish zarur. Guruhiy muhokamalar, muammoli vaziyatlar, loyiha ishlari, debatlar va hamkorlikdagi topshiriqlar orqali kommunikativ faollikni akademik vazifalarni hal qilishga yo‘naltirish mumkin.

Beshinchidan, talabaning stressga barqarorligini qo‘llab-quvvatlash, imtihon va nazorat vaziyatlarida yuzaga keladigan xavotirni kamaytirish bo‘yicha psixologik treninglardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda psixologik xizmat, tyutorlar va professor-o‘qituvchilarning hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari qoniqarli akademik o‘zlashtirishga ega bo‘lgan talabalar faoliyati bir nechta o‘zaro bog‘liq psixologik determinantlar bilan shartlanishini ko‘rsatdi. Faktorli tahlil asosida sakkizta yetakchi determinant: “Quvvatni to‘g‘ri taqsimlay olmaslik”, “O‘quv jarayonidagi intellektual va kommunikativ sohalar nomutanosibligi”, “Munosabat va o‘quv motivlarining ekstrinsivligi”, “O‘zini o‘zi hurmat qilish va rivojlantirish motivlarining roli”, “Faollik va nazoratning yetarlicha shakllanmaganligi”, “Diqqat va o‘zini o‘zi tartibga solish”, “Iroda kuchi” hamda “O‘zini o‘zi tashkil etish usullari” aniqlandi.

Aniqlangan determinantlar qoniqarli o‘zlashtirishni faqat bilim hajmi bilan emas, balki talabaning kognitiv, motivatsion, irodaviy, kommunikativ va o‘zini o‘zi boshqarish xususiyatlari bilan izohlash imkonini beradi. Ayniqsa, axborotni qayta ishlash tezligi va xotira ko‘rsatkichlaridagi farqlar akademik o‘zlashtirishning muhim kognitiv shartlaridan biri ekanligini ko‘rsatdi.

Shuningdek, qoniqarli o‘zlashtiruvchi talabalarda ijobiy psixologik resurslar — iroda kuchi, rejalashtirish, maqsad qo‘yish, vaziyatni tahlil qilish va o‘zini nazorat qilish imkoniyatlari mavjud. Biroq ushbu resurslardan o‘quv faoliyatida tizimli foydalanish har doim ham yetarli darajada shakllanmagan.

Shu sababli oliy ta’limda akademik o‘zlashtirishni oshirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlar individual xususiyatlarni hisobga olishi, kognitiv imkoniyatlarni rivojlantirish bilan bir qatorda motivatsiya, diqqat, iroda, o‘zini o‘zi boshqarish va o‘quv faoliyatini tashkil etish ko‘nikmalarini takomillashtirishga yo‘naltirilishi lozim. Bunday kompleks yondashuv talabalarning mavjud psixologik imkoniyatlarini samarali ta’lim faoliyatiga yo‘naltirish uchun zarur shartlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jabborov A.M., Jabborova M.A. Shaxs psixologiyasi: shaxs taraqqiyoti determinantlari. – Qarshi, 2026. – 196 b.

2. Jabborova M.A. Talabalar akademik o‘zlashtirishining psixologik determinantlari: psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Buxoro, 2024. – 142 b.

3. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения. – М.: Смысл; Academia, 2006. – 336 с.

4. Ишков А.Д. Учебная деятельность студента: психологические факторы успешности. – М.: Изд-во АСВ, 2004. – 224 с.

5. Шапоров А.М. Педагогические условия академической успешности обучающихся: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Ярославль, 2022. – 23 с.

6. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

7. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

8. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK 616.89-008.441.44:616.89-008.454-053.9

PSIXOORGANIK SINDROM BILAN KOMORBID KECHUVCHI DEPRESSIV BUZILISHLI KEKSA YOSHDAGI BEMORLARDA TAKRORIY SUITSIDAL XULQ-ATVORNING XAVF OMILLARI

Kuchimova Charos Azamatovna,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti, DKTF,
Psixiatriya va narkologiya kursi doktoranti

Suitsidal xulq-atvor zamonaviy tibbiyot va psixiatriyaning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib, uning shakllanishida depressiv buzilishlar muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, depressiv buzilishlarning o‘rta va og‘ir darajada kechishi suitsidal fikrlar, niyatlar va urinishlar rivojlanishi xavfini oshiradi. Keksa yoshdagi bemorlarda mazkur muammo biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yanada murakkab klinik ko‘rinishga ega bo‘ladi.

Keksalik davrida yolg‘izlik, yaqin insonlarning vafoti, oilaviy nizolar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning kamayishi, surunkali somatik kasalliklar, jismoniy faollik va mustaqillikning pasayishi depressiv holatning chuqurlashishiga hamda suitsidal fikrlarning kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bunda psixoorganik sindromning mavjudligi kognitiv funksiyalar, emotsional holat va ijtimoiy moslashuvning buzilishi bilan kechib, bemorning psixologik zaifligini yanada kuchaytirishi mumkin.

Avval suitsidal urinish sodir etgan bemorlarda takroriy suitsidal xulq-atvor xavfini erta aniqlash klinik amaliyotning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Bunday holatlarda avvalgi suitsidal urinishlarning xususiyatlari, suitsidal fikrlarning mavjudligi va intensivligi, umidsizlik darajasi, depressiv simptomatikaning og‘irligi, xavotir va uyqu buzilishlari, kognitiv holat hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasini kompleks baholash muhim ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazardan, psixoorganik sindrom bilan komorbid kechuvchi depressiv buzilishli keksa yoshdagi bemorlarda takroriy suitsidal xulq-atvorning xavf omillarini aniqlash yuqori xavf guruhlarini shakllantirish, individual davolash va psixoprofilaktika choralarini takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

O‘rta va og‘ir darajadagi depressiv buzilishli keksa yoshdagi bemorlarda klinik-ijtimoiy, psixopatologik, suitsidologik va klinik-psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda takroriy suitsidal xulq-atvorning xavf omillarini aniqlash.

Tadqiqotda klinik-psixopatologik va klinik-psixologik tekshiruv usullaridan foydalanildi. Depressiv buzilishlarning og‘irlik darajasini baholash uchun Hamilton depressiya shkalasi (HAM-D), kognitiv funksiyalarni aniqlash uchun Mini-Mental State Examination (MMSE), bemorning umumiy klinik holatini baholash uchun

Umumiy klinik taassurotlar (CGI) shkalasi qo‘llanildi. Olingan ma’lumotlarni tahlil qilishda matematik-statistik usullardan foydalanildi.

Tadqiqot 2023–2025-yillarda Respublika ixtisoslashtirilgan ruhiy salomatlik ilmiy-amaliy tibbiyot markazi Samarqand filiali psixiatriya xizmati dispanser va statsionar bo‘limlarida olib borildi.

Asosiy guruhga qon tomir genezli psixoorganik buzilishlar hamda suitsidal harakatlar bilan assotsiatsiyalangan depressiv buzilishlar sababli davolangan 60–80 yoshdagi 105 nafar bemor kiritildi. Ularning 22 nafari erkaklar, 83 nafari ayollarni tashkil etdi. Nazorat guruhiga depressiv buzilishlar tashxisi bilan davolangan 53 nafar bemor kiritildi.

Tadqiqot davomida bemorlarning klinik-ijtimoiy, psixopatologik, suitsidologik va klinik-psixologik xususiyatlari kompleks baholandi.

O‘tkazilgan kompleks klinik-psixologik tahlil natijasida psixoorganik sindrom bilan komorbid kechuvchi o‘rta va og‘ir darajadagi depressiv buzilishli keksa yoshdagi bemorlarda takroriy suitsidal xulq-atvor shakllanishi bilan bog‘liq bir qator xavf omillari aniqlandi.

Klinik-psixopatologik tekshiruv natijalariga ko‘ra, depressiv simptomatikaning yaqqolligi, xavotir, umidsizlik, uyqu buzilishlari, emotsional labillik va kognitiv funksiyalarning pasayishi suitsidal xavfning ortishi bilan bog‘liq ekanligi kuzatildi. Depressiv holatning chuqurlashuvi bilan bemorning kelajakka nisbatan salbiy qarashlari va hayotiy vaziyatni subyektiv baholashdagi qiyinchiliklari kuchayishi qayd etildi.

Suitsidologik tahlil natijalarida avvalgi suitsidal urinishlarning mavjudligi, suitsidal fikrlarning takroriyligi va intensivligi hamda suitsidal niyatning shakllanganligi takroriy suitsidal xulq-atvorning muhim xavf omillari sifatida namoyon bo‘ldi. Shuningdek, suitsidal xulq-atvorning psixotravmatik vaziyatlar bilan bog‘liqligi ham klinik jihatdan ahamiyatli omil sifatida baholandi.

Klinik-ijtimoiy omillarni o‘rganish natijasida yolg‘izlik, yaqin insonini yo‘qotish, oilaviy nizolar, ijtimoiy aloqalarning cheklanganligi, somatik kasalliklarning mavjudligi va mustaqil hayot kechirish imkoniyatlarining pasayishi suitsidal xavfni kuchaytiruvchi omillar sifatida qayd etildi. Ayniqsa, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetarli emasligi depressiv simptomlarning davomiyligi va suitsidal fikrlarning takrorlanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkinligi aniqlandi.

HAM-D, MMSE va CGI shkalalari yordamida o‘tkazilgan baholash natijalari depressiv holatning og‘irligi, kognitiv funksiyalar darajasi va bemorning umumiy klinik holati bilan suitsidal xavf o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatdi. Depressiv simptomlarning yuqori darajada ifodalanishi, kognitiv funksiyalarning pasayishi va umumiy klinik holatning og‘irlashishi takroriy suitsidal xulq-atvor xavfi yuqori bo‘lgan bemorlarni aniqlashda muhim klinik mezonlar sifatida namoyon bo‘ldi.

Psixoorganik sindromning mavjudligi ushbu bemorlarda kognitiv va emotsional jarayonlarning o‘zgarishi bilan birga kechishi sababli suitsidal xavfni baholash

jarayonida alohida e’tibor talab etadi. Kognitiv buzilishlar mavjud bo‘lgan bemorlarda suitsidal fikrlarning mazmunini, ularning barqarorligi va xulq-atvorga ta’sirini klinik suhbat hamda qo‘shimcha psixologik baholash orqali aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, takroriy suitsidal xulq-atvorni faqat depressiv simptomlarning og‘irligi asosida baholash yetarli emas. Xavfni aniqlashda bemorning avvalgi suitsidal xatti-harakatlari, hozirgi suitsidal fikrlari, umidsizlik darajasi, kognitiv holati, somatik kasalliklari, oilaviy va ijtimoiy sharoitlari hamda psixologik qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlarini birgalikda hisobga olish zarur.

Shu sababli keksa yoshdagi depressiv buzilishli bemorlarni kuzatishda klinik monitoring bilan bir qatorda suitsidal xavfni muntazam qayta baholash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash resurslarini aniqlash va individual psixoprofilaktik yondashuvni shakllantirish muhimdir. Ayniqsa, avval suitsidal urinish sodir etgan bemorlar bilan ishlashda xavf omillarini dinamik kuzatish va davolash jarayonining barcha bosqichlarida psixiatriya hamda psixologik yordamni muvofiqlashtirish zarur.

Xulosa. Psixoorganik sindrom bilan komorbid kechuvchi depressiv buzilishli keksa yoshdagi bemorlarda takroriy suitsidal xulq-atvorning shakllanishiga bir nechta klinik, psixologik va ijtimoiy omillar kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, depressiv simptomatikaning og‘irligi, suitsidal fikrlar va avvalgi suitsidal urinishlar, umidsizlik, xavotir, kognitiv buzilishlar, uyqu buzilishlari hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi muhim xavf omillari sifatida ajratildi.

Takroriy suitsidal xulq-atvor xavfini baholashda HAM-D, MMSE va CGI kabi standart klinik shkalalardan foydalanish, shuningdek, klinik-ijtimoiy va suitsidologik ma’lumotlarni kompleks tahlil qilish yuqori xavf guruhidagi bemorlarni o‘z vaqtida aniqlash imkonini beradi.

Aniqlangan xavf omillarini hisobga olish individual davolash va psixoprofilaktika dasturlarini ishlab chiqish, bemorlarni dinamik kuzatish hamda takroriy suitsidal urinishlarning oldini olishga qaratilgan kompleks tibbiy-psixologik yordamni takomillashtirish uchun muhim amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Андрющенко А.В., Романов А.В. Пограничные психические и психосоматические расстройства в общей медицине // Психические расстройства в клинической практике / под ред. А.Б. Смулевича. — М., 2021. — С. 100–129.

2. Вознесенская Т.Г. Соматизированная депрессия в неврологической практике // Consilium Medicum. — 2020. — Т. 12. — № 9. — С. 52–56.

3. Дикая Т.И. Затяжные и хронические эндогенные депрессии: история становления понятия, клинического содержания и нозологической оценки // Психиатрия. — 2021. — № 1. — С. 49–59.

4. Alexopoulos G.S. Depression in the elderly // The Lancet. — 2005. — Vol. 365. — P. 1961–1970.

5. Krishnan K.R.R., Taylor W.D., McQuoid D.R. et al. Clinical and biological characterization of depression in vascular disease // American Journal of Psychiatry. — 2019. — Vol. 161. — P. 2039–2045.

6. Katona C.L.E. Depression in old age. — Chichester: Wiley Sons, 2022.

7. Neuman S., Stygall J., Hurani C. et al. Postoperative cognitive dysfunction after noncardiac surgery: a systematic review. — 2021. — Vol. 106. — No. 3. — P. 572–590.

8. Turaev T.M., Kuchimova Ch.A. Clinical significance of anxiety and depressive disorders in patients with metabolic syndrome // Journal of Biomedicine and Practice. — 2024. — Vol. 9. — No. 2. — P. 275–278.

9. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

10. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

11. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK 378.147:37.018.43:159.947

FLIPPED CLASSROOM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA’LIM OLISH MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Normamatova Sarvinoz Alisher qizi,
tayanch doktorant,
Navoiy innovatsiyalar universiteti Surxondaryo kampusi o‘qituvchisi

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida yuz berayotgan transformatsion jarayonlar talabaning bilimlarni tayyor shaklda o‘zlashtirishidan ko‘ra, ularni mustaqil ravishda izlash, tahlil qilish, qayta ishlash va amaliy faoliyatda qo‘llash qobiliyatiga alohida e’tibor qaratishni talab etmoqda. Raqamli ta’lim resurslarining kengayishi esa o‘quv faoliyatini faqat auditoriya mashg‘ulotlari bilan chegaralab qo‘ymasdan, uni auditoriyadan tashqari mustaqil ta’lim bilan uzviy bog‘lash imkonini bermoqda.

An’anaviy ta’lim modelida o‘qituvchi ko‘pincha asosiy axborot manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday sharoitda talaba bilimni qabul qiluvchi pozitsiyasida qolib ketishi, mustaqil izlanish, o‘z faoliyatini rejalashtirish va o‘zlashtirish jarayonini nazorat qilish imkoniyatlari esa nisbatan cheklanishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar orasida Flipped Classroom modeli alohida ahamiyat kasb etadi.

Flipped Classroom modeli an’anaviy darsning ayrim nazariy komponentlarini auditoriyadan tashqariga ko‘chirishga asoslanadi. Bunda talaba video-ma’ruza, elektron matn, taqdimot, interaktiv topshiriq yoki boshqa raqamli resurslar orqali mavzu bilan oldindan tanishadi. Auditoriya mashg‘ulotida esa o‘qituvchi yangi ma’lumotni faqat tushuntirib beruvchi emas, balki talabaning faoliyatini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va maslahat beruvchi subyekt sifatida ishtirok etadi [1; 2].

Biroq Flipped Classroomni faqat videodars yoki elektron materiallarni talabalarga taqdim etish bilan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Mazkur texnologiyaning samaradorligi auditoriyadan tashqari mustaqil faoliyatning qanday tashkil etilishi, topshiriqlarning mazmuni, talabaning motivatsiyasi, teskari aloqaning mavjudligi va auditoriya mashg‘ulotlarining qanchalik faol tashkil etilishiga bog‘liq. Shu sababli Flipped Classroomni talabaning mustaqil ta’lim faoliyatini pedagogik jihatdan loyihalashga xizmat qiluvchi yaxlit texnologiya sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Talabaning mustaqil ta’lim olishi faqat unga topshiriq berish bilan ta’minlanmaydi. Mustaqil ta’lim samaradorligining muhim shartlaridan biri motivatsiyadir. Talaba nima uchun o‘qiyotganini anglamasa, topshiriqni faqat baho olish uchun bajarsa yoki o‘z faoliyatining natijasini ko‘ra olmasa, mustaqil ta’lim jarayoni mexanik xarakterga ega bo‘lib qolishi mumkin.

Flipped Classroomning muhim jihati shundaki, u talabaning o‘quv jarayonidagi rolini o‘zgartiradi. Talaba dars boshlanishidan oldin o‘quv materiali bilan mustaqil tanishadi, dars vaqtida esa o‘zlashtirilgan bilimlarini amaliy vazifalar orqali sinab ko‘radi. Natijada auditoriyadagi vaqt faqat yangi ma’lumotni yetkazishga emas, balki bilimni qo‘llash, tahlil qilish, muhokama qilish va muammoli vaziyatlarni hal etishga yo‘naltiriladi.

Abeysekera va Dawson Flipped Classroom sharoitida motivatsiya hamda kognitiv yuklama masalasiga alohida e’tibor qaratib, darsdan oldingi mustaqil tayyorgarlikning mazmuni va hajmi talabaning imkoniyatlariga mos bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi [3]. Demak, mustaqil ta’lim motivatsiyasini rivojlantirish uchun talabaning oldiga shunchaki qo‘shimcha vazifa qo‘yish emas, balki vazifaning maqsadi, mazmuni va amaliy ahamiyatini tushuntirish muhimdir.

Flipped Classroom sharoitida talabaning o‘z faoliyatini boshqarishi uchun bir qator imkoniyatlar yuzaga keladi. Jumladan, u o‘quv materialini o‘ziga qulay vaqtda ko‘rib chiqishi, tushunmagan qismlariga qayta murojaat qilishi, o‘zlashtirish darajasini mustaqil tekshirishi va auditoriya mashg‘ulotida yuzaga kelgan savollarni muhokama qilishi mumkin. Bunday imkoniyatlar o‘zini o‘zi boshqarib o‘qish ko‘nikmalarining shakllanishiga yordam beradi.

Flipped Classroom modeli o‘qituvchining rolini kamaytirmaydi, aksincha, uning pedagogik funksiyalarini yanada murakkablashtiradi. An’anaviy ta’limda o‘qituvchining asosiy vazifasi bilimlarni tushuntirish va yetkazish bilan bog‘liq bo‘lsa, Flipped Classroom sharoitida u ta’lim jarayonining tashkilotchisi, yo‘naltiruvchisi, maslahatchisi va fasilitatori sifatida faoliyat olib boradi.

Bunday yondashuvda o‘qituvchi avvalo o‘quv materiallarini tanlaydi va ularni talaba mustaqil o‘zlashtirishi uchun qulay shaklga keltiradi. Materialning haddan tashqari katta hajmda berilishi talabaning mustaqil faoliyatga bo‘lgan qiziqishini pasaytirishi mumkin. Shu sababli mavzuni kichik, mantiqiy va tushunarli qismlarga ajratish, qisqa video yoki elektron materiallar bilan birga nazorat savollaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Talabalarning motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlashda quyidagi pedagogik shartlar muhim ahamiyatga ega:

1. topshiriqning maqsadi va kutilayotgan natijasini aniq tushuntirish;
2. o‘quv materiallarini kichik va tushunarli qismlarga ajratish;
3. video va elektron materiallarni ortiqcha hajm bilan yuklamaslik;
4. mustaqil topshiriqlar bo‘yicha muntazam teskari aloqa berish;
5. talabaga ayrim topshiriqlarni bajarishda tanlov imkoniyatini yaratish;
6. real hayotiy va kasbiy vaziyatlardan foydalanish;
7. individual va guruhli faoliyatni uyg‘unlashtirish;
8. o‘z-o‘zini baholash va refleksiya mexanizmlaridan foydalanish.

Bunday sharoitda talaba o‘z faoliyatining natijasini ko‘ra boshlaydi va mustaqil o‘rganishning amaliy ahamiyatini anglaydi. Bu esa tashqi nazoratga asoslangan

faoliyatdan ichki motivatsiyaga asoslangan faoliyatga o‘tish uchun sharoit yaratishi mumkin.

Talabalarning mustaqil ta’lim motivatsiyasini rivojlantirish maqsadida Flipped Classroom texnologiyasini bosqichma-bosqich tashkil etish mumkin.

Birinchi bosqich — motivatsion tayyorgarlik. Ushbu bosqichda talabaga o‘rganilayotgan mavzuning amaliy va kasbiy ahamiyati tushuntiriladi. Talabada “Bu bilim menga nima beradi?” degan savolga aniq javob shakllanishi muhim.

Ikkinchi bosqich — individual tayyorgarlik. Talaba video, elektron darslik, ilmiy maqola, taqdimot yoki boshqa o‘quv resurslari orqali yangi mavzu bilan mustaqil tanishadi. Bunda o‘qituvchi materiallarni o‘zlashtirish ketma-ketligini belgilab berishi va asosiy jihatlarga e’tibor qaratishi lozim.

Uchinchi bosqich — o‘zini o‘zi nazorat qilish. Qisqa test, savol-javob, konseptual xarita yoki refleksiv topshiriq yordamida talaba o‘zlashtirish darajasini aniqlaydi. Bu bosqich mustaqil ta’limni nazoratsiz faoliyatga aylanib ketishining oldini oladi.

To‘rtinchi bosqich — faol auditoriya mashg‘uloti. Dars davomida muammoli vaziyatlar, case-study, munozara, loyiha, guruhli topshiriq va amaliy mashqlardan foydalaniladi. Bunda auditoriya vaqti avval o‘rganilgan materialni qayta bayon qilishga emas, balki uni amalda qo‘llash va chuqurroq tushunishga sarflanadi.

Beshinchi bosqich — refleksiya va takomillashtirish. Talaba “Nimani o‘rgandim?”, “Nimani tushunmadim?”, “Qaysi topshiriqda qiyinchilikka duch keldim?”, “Keyingi bosqichda nimani yaxshilashim kerak?” kabi savollar asosida o‘z faoliyatini tahlil qiladi. Refleksiya mustaqil ta’limni uzluksiz rivojlanib boruvchi jarayonga aylantirishga xizmat qiladi.

Mazkur bosqichlarning izchil tashkil etilishi mustaqil ta’limni bir martalik uy vazifasi sifatida emas, balki talabaning o‘z ta’lim faoliyatini boshqarishi bilan bog‘liq tizimli jarayon sifatida tashkil etish imkonini beradi.

Flipped Classroomning asosiy pedagogik imkoniyatlaridan biri talabaning auditoriyadagi faolligini oshirish bilan bog‘liq. O‘quv materialining dastlabki qismi mustaqil o‘zlashtirilgani sababli auditoriya mashg‘ulotida savol-javob, muhokama, muammoli topshiriqlar va amaliy faoliyatga ko‘proq vaqt ajratish imkoniyati paydo bo‘ladi. O‘Flaherty va Phillips tomonidan olib borilgan sharhda ham oliy ta’limda Flipped Classroomdan foydalanishning turli shakllari va uning ta’lim jarayoniga ta’siri tahlil qilingan [2].

Shuningdek, meta-tahliliy tadqiqotlarda Flipped Classroomning talabalarning o‘quv natijalariga ijobiy ta’siri qayd etilgan bo‘lsa-da, natijalar ta’lim sohasi, texnologiyani tashkil etish usuli va auditoriyadagi pedagogik faoliyatga qarab farqlanishi ko‘rsatilgan [5; 7]. Demak, Flipped Classroomni barcha ta’lim vaziyatlarida avtomatik ravishda samarali bo‘ladigan texnologiya sifatida baholash to‘g‘ri emas.

Mazkur texnologiyani qo‘llashda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, talabalarning darsdan oldingi materiallarni o‘rganmasligi, motivatsiyaning yetarli emasligi, texnik imkoniyatlarning cheklanganligi, raqamli resurslardan

foydalanishdagi qiyinchiliklar va o‘qituvchi tomonidan yetarli yo‘naltirish berilmasligi texnologiyaning samaradorligini pasaytirishi mumkin [4; 5]. Shuningdek, barcha talabalar ham mustaqil ravishda o‘qish, vaqtni rejalashtirish va o‘z faoliyatini nazorat qilish bo‘yicha bir xil ko‘nikmaga ega emas.

Shuning uchun Flipped Classroomdan foydalanishda talabaning individual xususiyatlari ham hisobga olinishi lozim. Mustaqil ta’lim ko‘nikmalari yetarli shakllanmagan talabalar uchun qisqa va aniq ko‘rsatmalar, oraliq nazorat, teskari aloqa hamda bosqichma-bosqich topshiriqlar berish maqsadga muvofiq. Gamifikatsiya elementlari, qisqa testlar, individual rivojlanish monitoringi, o‘z-o‘zini baholash va hamkorlikdagi topshiriqlardan foydalanish ham talabaning darsdan oldingi faoliyatga jalb etilishiga yordam berishi mumkin.

Flipped Classroomni samarali tashkil etishda uchta asosiy komponentning uyg‘unligi muhim: texnologik imkoniyatlar, pedagogik dizayn va motivatsion qo‘llab-quvvatlash. Faqat texnologiyaning mavjudligi yetarli emas. Agar pedagogik topshiriq aniq ishlab chiqilmasa, talaba videoni passiv tomosha qiluvchi subyektga aylanishi mumkin. Aksincha, mazmunli topshiriqlar mavjud bo‘lsa-yu, talabaning motivatsiyasi va mustaqil faoliyati qo‘llab-quvvatlanmasa, darsdan oldingi tayyorgarlik kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Shu sababli Flipped Classroomni talabaning mustaqil ta’lim faoliyatini pedagogik jihatdan loyihalash texnologiyasi sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Unda texnologik vositalar ta’lim maqsadlariga xizmat qilishi, o‘qituvchi esa talabaning mustaqil faoliyatini tashkil etishi va uning natijalarini muntazam tahlil qilib borishi lozim.

Xulosa. Flipped Classroom texnologiyasi oliy ta’limda talabalarning mustaqil ta’lim olish motivatsiyasini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. Mazkur modelning asosiy xususiyati nazariy materiallarni auditoriyadan tashqarida mustaqil o‘zlashtirish va auditoriya vaqtini faol, hamkorlikka asoslangan, muammoli hamda amaliy faoliyatga yo‘naltirishdan iborat.

Flipped Classroom talabaning o‘quv jarayonidagi subyektiv pozitsiyasini kuchaytirish, o‘z ta’lim faoliyatini rejalashtirish, o‘zlashtirish natijalarini nazorat qilish va refleksiya qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, texnologiyaning o‘zi avtomatik ravishda yuqori motivatsiyani shakllantirmaydi. Uning samaradorligi o‘qituvchi tomonidan yaratilgan ta’lim muhiti, topshiriqlarning mazmuni, teskari aloqa, talabaning tanlov imkoniyati, raqamli resurslarning qulayligi va auditoriyadagi faoliyatning to‘g‘ri tashkil etilishiga bog‘liq.

Talabalarning mustaqil ta’lim olish motivatsiyasini rivojlantirish uchun Flipped Classroom doirasida motivatsion tayyorgarlik, mustaqil o‘rganish, o‘zini o‘zi nazorat qilish, faol auditoriya mashg‘ulotlari va refleksiya bosqichlarini izchil tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv talabaning faqat bilim olishini emas, balki o‘z ta’lim faoliyatini mustaqil boshqarish ko‘nikmalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, Flipped Classroomni oddiy “teskari dars” shakli sifatida emas, balki talabani mustaqil o‘qishga undaydigan, uning o‘z ta’lim faoliyatini boshqarishiga imkon beradigan va o‘qituvchini yo‘naltiruvchi hamda fasilitator sifatida faoliyat yuritishga yo‘naltiradigan pedagogik texnologiya sifatida talqin qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bergmann J., Sams A. *Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day*. — Washington, DC: International Society for Technology in Education, 2012. — 112 p.
2. O’Flaherty J., Phillips C. The use of flipped classrooms in higher education: A scoping review // *The Internet and Higher Education*. — 2015. — Vol. 25. — P. 85–95.
3. Abeysekera L., Dawson P. Motivation and cognitive load in the flipped classroom: Definition, rationale and a call for research // *Higher Education Research & Development*. — 2015. — Vol. 34, No. 1. — P. 1–14.
4. Lo C.K., Hew K.F. A critical review of flipped classroom challenges in K-12 education: Possible solutions and recommendations for future research // *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*. — 2017. — Vol. 12. — Article 4.
5. Akçayır G., Akçayır M. The flipped classroom: A review of its advantages and challenges // *Computers & Education*. — 2018. — Vol. 126. — P. 334–345.
6. Zainuddin Z., Haruna H., Li X., Zhang Y., Chu S.K.W. A systematic review of flipped classroom empirical evidence from different fields: What are the gaps and future trends? // *On the Horizon*. — 2019. — Vol. 27, No. 2. — P. 1–13.
7. Strelan P., Osborn A., Palmer E. The flipped classroom: A meta-analysis of effects on student performance across disciplines and education levels // *Educational Research Review*. — 2020. — Vol. 30. — Article 100314.
8. Divjak B., Rienties B., Iniesto F., Vondra P., Žižak M. Flipped classrooms in higher education during the COVID-19 pandemic: Findings and future research recommendations // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. — 2022. — Vol. 19. — Article 9.
9. Baig M.I., Yadegaridehkordi E. Flipped classroom in higher education: A systematic literature review and research challenges // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. — 2023. — Vol. 20. — Article 61.
10. Liu L., Hew K.F., Du J. Design principles for supporting self-regulated learning in flipped classrooms: A systematic review // *Educational Review*. — 2024. — Article 102319.
11. Ma Y., Fan H., Ning B. The effectiveness of the flipped classroom: A second-order meta-analysis // *Educational Research Review*. — 2025.

UDK: 159.922.27

KASBIY YO‘NALTIRISH JARAYONIDA O‘SPIRINLARNING MUSTAQIL QAROR QABUL QILISHIGA TA’SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Karimova Gulxumor Shodi qizi,
Navoiy davlat universiteti
“Pedagogika” kafedrasi o‘qituvchisi

Bugungi globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida yoshlarning ongli ravishda kasb tanlashi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir. Insonning kelajakdagi hayot sifati, ijtimoiy mavqei va iqtisodiy barqarorligi ko‘p jihatdan uning kasbiy tanloviga bog‘liq. Shu sababli kasbiy yo‘naltirish pedagogika va psixologiyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘spirinlik davrida shaxsning qiziqishlari, hayotiy maqsadlari, qadriyatlari va ijtimoiy qarashlari faol shakllanadi.

Kasbiy yo‘naltirish jarayonida mustaqil qaror qabul qilish o‘spirinning individual-psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda uning emotsional holati, ijtimoiy muhiti, motivatsiyasi, kognitiv imkoniyatlari va psixologik tayyorgarligiga ham bog‘liq. To‘g‘ri tashkil etilgan kasbiy yo‘naltirish ishlari o‘spirinlarning o‘z imkoniyatlarini obyektiv baholashi, kelajakdagi maqsadlarini belgilashi va ongli ravishda kasb tanlashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

O‘spirinlik davrida shaxsning o‘zini anglash darajasi ortadi, mustaqillikka intilish kuchayadi hamda kelajakdagi hayot yo‘lini belgilash ehtiyoji shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan, kasb tanlash jarayonida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish alohida psixologik ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy o‘zini o‘zi belgilash muammosi ko‘plab psixolog va pedagog olimlarning ilmiy izlanishlarida o‘rganilgan. E. Klimov kasb tanlashni insonning individual qobiliyatlari, qiziqishlari va kasbiy faoliyat talablari o‘rtasidagi muvofiqlikni ta’minlashga qaratilgan murakkab psixologik jarayon sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, kasbiy faoliyat shaxsning psixologik xususiyatlari va imkoniyatlariga imkon qadar mos bo‘lishi lozim.

J. Holland kasbiy qiziqishlarning realistik, intellektual, ijtimoiy, konvensional, tadbirkorlik va artistik turlarini ajratadi. Uning nazariyasida shaxsning individual tipi bilan kasbiy muhitning o‘zaro mosligi muhim o‘rin tutadi. Shaxs o‘z qiziqishlari va individual xususiyatlariga mos kasbiy muhitni tanlaganida, kasbiy faoliyatdan qoniqish hosil qilish imkoniyati ortadi.

L.S. Vigotskiy va A.N. Leontevlarning faoliyatga oid nazariy qarashlarida shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va faoliyatning ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Ushbu

yondashuv nuqtayi nazaridan, o‘spirinning kasbiy shakllanishi uning faoliyati, ijtimoiy munosabatlari, ta’lim muhiti va shaxsiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq.

Zamonaviy psixologiyada kasbiy o‘zini o‘zi belgilash bilan bir qatorda karera kompetentligi, emotsional intellekt, tanqidiy fikrlash, o‘zini o‘zi boshqarish va qaror qabul qilish kompetensiyalari ham muhim omillar sifatida qaralmoqda. Mazkur kompetensiyalar o‘spirinning kasbiy tanlov jarayonida mavjud imkoniyatlarni tahlil qilishi, muqobil variantlarni solishtirishi va o‘z qarorining oqibatlarini oldindan baholashiga yordam beradi.

Kasbiy o‘zini o‘zi belgilash — shaxsning o‘z qiziqishlari, qobiliyatlari, qadriyatlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda kasbiy yo‘nalishini belgilashi hamda professional kelajagini rejalashtirish jarayonidir. Ushbu jarayon o‘zini anglash, individual imkoniyatlarni baholash, qiziqish va moyilliklarni aniqlash, kasblar haqidagi bilimlarni egallash, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z ustida ishlash kabi tarkibiy qismlarni qamrab oladi.

Kasbiy o‘zini o‘zi belgilashning muvaffaqiyatli kechishi kelgusidagi kasbiy faoliyatdan qoniqish, psixologik barqarorlik va ijtimoiy faollik bilan bog‘liq. O‘spirinlik davrida dunyoqarash, qadriyatlar, qiziqishlar va kelajak rejalari shakllanib, shaxs mustaqillikka, o‘z “Men”ini anglashga va jamiyatda o‘z o‘rnini topishga intiladi.

O‘spirinlik davri psixologik rivojlanishning muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, aynan shu davrda mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyati faol rivojlanadi. Biroq hayotiy tajribaning yetarli emasligi, emotsional beqarorlik, o‘ziga ishonchning pastligi hamda kelajak haqidagi noaniq tasavvurlar kasbiy qaror qabul qilishni murakkablashtirishi mumkin.

Shu sababli kasbiy yo‘naltirish jarayonida o‘spirinning qiziqishlari, xarakteri, temperament xususiyatlari, qobiliyatlari va qadriyatlarini hisobga olish muhimdir.

Kasb tanlashdagi ichki motivatsiya mustaqil qaror qabul qilishning muhim omillaridan biridir. Shaxsiy qiziqish va ehtiyojlarga asoslangan tanlov o‘spirinning kasbiy faoliyatga bo‘lgan munosabatini mustahkamlaydi va o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Aksincha, faqat tashqi bosim, moddiy manfaat yoki atrofdagilarning talablariga asoslangan tanlov kasbiy qoniqishning pasayishiga olib kelishi mumkin.

O‘ziga ishonch ham mustaqil qaror qabul qilishda muhim ahamiyatga ega. O‘z qobiliyatlarini real baholay oladigan o‘spirin turli kasbiy variantlarni mustaqil tahlil qilish va tanlov qilishga ko‘proq tayyor bo‘ladi. O‘ziga ishonchsizlik esa ikkilanish, qo‘rquv va qaror qabul qilishdan qochishga sabab bo‘lishi mumkin.

Emotsional barqarorlik ham kasbiy tanlovning muhim psixologik shartlaridan biridir. Kasb tanlash jarayonida yuzaga keladigan noaniqlik, raqobat, ota-ona yoki tengdoshlar bosimi o‘spirinda xavotirni kuchaytirishi mumkin. O‘z hissiyotlarini boshqara oladigan shaxs murakkab vaziyatlarda mavjud imkoniyatlarni xolisroq baholashga moyil bo‘ladi.

Kognitiv qobiliyatlar, xususan, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, muqobil variantlarni baholash va tanqidiy fikrlash kasbiy tanlov jarayonida alohida ahamiyatga ega. Kasblar haqidagi ma’lumotlarni tahlil qila oladigan o‘spirin o‘z qobiliyatlari va imkoniyatlariga mos keladigan kasbiy yo‘nalishni ongli ravishda tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ijtimoiy muhit ham o‘spirinning kasbiy qarorlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Oila, tengdoshlar, pedagoglar va jamiyatdagi mavjud qarashlar kasb tanlash jarayonida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ota-onalarning oqilona maslahat va qo‘llab-quvvatlashi o‘spirinning mustaqilligini kuchaytirishi mumkin. Biroq kasbiy tanlovni to‘liq o‘spirin o‘rniga amalga oshirish yoki unga haddan tashqari bosim o‘tkazish mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini cheklashi mumkin.

Kasblar haqidagi bilimlarning yetarli darajada shakllanganligi ham ongli tanlovning muhim shartidir. O‘spirin kasbning mazmuni, unga qo‘yiladigan talablar, zarur kompetensiyalar, ta’lim imkoniyatlari va mehnat bozoridagi istiqbollar haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lsa, kasbiy tanlovini yanada asosli amalga oshirishi mumkin.

Vaqt istiqbolini anglash, ya’ni kelajakni rejalashtirish qobiliyati ham kasbiy o‘zini o‘zi belgilash jarayonida muhim ahamiyatga ega. O‘zining uzoq muddatli maqsadlarini belgilay oladigan o‘spirin bugungi tanlovining kelajakdagi natijalarini oldindan tasavvur qilishga harakat qiladi.

Psixologik qo‘llab-quvvatlash ham mustaqil qaror qabul qilishni rivojlantirishning muhim vositasidir. Pedagog, psixolog va ota-onalarning qo‘llab-quvvatlashi o‘spirinning o‘z imkoniyatlarini anglashiga, kasbiy qiziqishlarini aniqlashiga va tanlov jarayonidagi psixologik to‘siqlarni yengib o‘tishiga yordam beradi.

Bugungi kunda o‘spirinlarning kasb tanlashida internet, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalarining ta’siri sezilarli darajada ortmoqda. Ushbu axborot manbalari kasblar haqidagi tasavvurlarni kengaytirish imkonini bersa-da, ulardagi biryoqlama yoki ishonchsiz ma’lumotlar kasbiy stereotiplarning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy mehnat bozoridagi raqobat ham o‘spirinlarning kasbiy tanloviga psixologik ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim hollarda yoshlar kasbning faqat moddiy daromadi yoki ijtimoiy nufuziga e’tibor qaratib, o‘z qiziqishlari, qobiliyatlari va individual xususiyatlarini yetarli darajada hisobga olmaydilar. Shu sababli kasbiy yo‘naltirish jarayonida kasbning tashqi jihatlari bilan bir qatorda uning mazmuni, talablari va shaxsga moslik darajasini ham tushuntirish zarur.

Kasbiy yo‘naltirish jarayonida psixologik diagnostika, individual maslahat, treninglar, kasb egalari bilan uchrashuvlar, mentorlik, amaliy mashg‘ulotlar va kasbiy sinovlardan foydalanish samarali vositalar bo‘lishi mumkin. O‘quvchilarni real kasbiy faoliyat muhiti bilan tanishtirish ularda kasblar haqida aniqroq va real tasavvurlar shakllanishiga yordam beradi.

Texnologik taraqqiyot natijasida axborot texnologiyalari, sun’iy intellekt, kiberxavfsizlik, robototexnika, grafik dizayn, ma’lumotlar tahlili va raqamli marketing

kabi yo‘nalishlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Shu bilan birga, zamonaviy mehnat bozorida raqamli savodxonlik, xorijiy tillarni bilish, kreativ fikrlash, kommunikativ kompetensiya, moslashuvchanlik, tez o‘rganish, jamoada ishlash va liderlik kabi ko‘nikmalar ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, kasbiy yo‘naltirish jarayonida o‘spirinlarga nafaqat muayyan kasblar haqida ma’lumot berish, balki ularda mustaqil fikrlash, o‘z imkoniyatlarini baholash, maqsad qo‘yish, muqobil variantlarni tahlil qilish va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

Kasbiy yo‘naltirish jarayonida o‘spirinlarning mustaqil qaror qabul qilishi murakkab va ko‘p omilli psixologik jarayon hisoblanadi. Unga shaxsning qiziqishlari, qobiliyatlari, motivatsiyasi, o‘ziga ishonchi, emotsional barqarorligi, tanqidiy fikrlashi, kelajakni rejalashtirish qobiliyati hamda ijtimoiy muhiti ta’sir ko‘rsatadi.

O‘spirinning o‘z qiziqishlari va imkoniyatlarini anglashi, kasblar haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lishi, turli variantlarni tahlil qilishi va kelajakdagi maqsadlarini belgilay olishi mustaqil kasbiy tanlovning muhim shartlaridir.

Kasbiy yo‘naltirish jarayonida ota-onalar, pedagoglar va psixologlarning vazifasi o‘spirin o‘rniga qaror qabul qilish emas, balki uning mustaqil va ongli tanlov qilishi uchun zarur psixologik-pedagogik sharoit yaratishdan iborat. Shu jihatdan individual maslahat, kasbiy diagnostika, treninglar, amaliy mashg‘ulotlar va mentorlik tizimini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

To‘g‘ri tashkil etilgan kasbiy yo‘naltirish ishlari o‘spirinlarda mustaqil fikrlash, mas’uliyat, o‘ziga ishonch, maqsadga yo‘naltirilganlik va ongli kasbiy tanlov ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorgarligi va ijtimoiy faolligi uchun zarur psixologik asoslar shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Erikson E. Identiklik: yoshlik va inqiroz. – M.: Progress, 1996. – 344 b.
2. Super D. E. The Psychology of Careers. – New York: Harper & Row, 1957. – 362 p.
3. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.
4. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78.
5. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. – 499 p.
6. Krumboltz J. D., Mitchell L. K., Jones G. B. A Social Learning Theory of Career Selection // The Counseling Psychologist. – 1976. – Vol. 6, No. 1. – P. 71–81.
7. Klimov E. A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – Rostov-na-Donu: Feniks, 1996.

UDK 004.8:37.01

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK-ETIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Murodilloyev Nodir,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti stajyor-o‘qituvchisi

Insoniyat jamiyati to‘rtinchi sanoat inqilobi va global raqamli transformatsiya jarayonini boshdan kechirayotgan bir paytda ta’lim tizimi, xususan, oliy ta’lim sektori ham jiddiy o‘zgarishlar bosqichiga kirmoqda [1]. Generativ sun’iy intellekt texnologiyalari, katta til modellari (LLM), neyron tarmoqlar va avtomatlashtirilgan kognitiv platformalarning ta’lim amaliyotiga faol kirib kelishi an’anaviy pedagogik konsepsiyalar va didaktik tamoyillarni qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda [4].

Bir tomondan, sun’iy intellekt ta’lim samaradorligini oshirish, o‘quv topshiriqlarini individuallashtirish, ta’lim oluvchilarga tezkor teskari aloqa taqdim etish va pedagoglarning kundalik ish yuklamasini kamaytirish imkonini beradi. Ikkinchi tomondan esa undan foydalanish akademik halollik, mualliflik huquqi, ma’lumotlar xavfsizligi va ta’lim oluvchilarning kognitiv rivojlanishi bilan bog‘liq yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda [5].

Mazkur muammoning zamonaviy pedagogika oldidagi muhim jihatlaridan biri shundaki, sun’iy intellekt vositalari qisqa vaqt ichida nisbatan sifatli matn, loyiha, insho yoki tahliliy material yaratish imkoniyatiga ega [9]. Natijada ta’lim oluvchining axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish va qayta ishlash jarayoni qisqarib, tayyor javoblarni tanqidiy tahlilsiz qabul qilish xavfi ortishi mumkin [6].

Shu nuqtayi nazardan, oliy ta’lim muassasalarida sun’iy intellektdan foydalanishni faqat taqiqlash yoki ma’muriy cheklovlar orqali tartibga solish yetarli emas. Aksincha, undan mas’uliyatli va akademik halollik tamoyillariga muvofiq foydalanish madaniyatini shakllantirish, shuningdek, baholash mexanizmlarini yangi texnologik sharoitga moslashtirish muhim vazifalardan biridir [4].

Uzoq vaqt davomida oliy ta’limda talabalarning mustaqil ishlari, bitiruv malakaviy ishlari va ilmiy maqolalarining o‘ziga xosligini aniqlashda an’anaviy antiplagiat tizimlaridan foydalanib kelindi [7]. Biroq generativ sun’iy intellekt vositalari mavjud matnni oddiy ko‘chirishdan farqli ravishda yangi mazmun va shakl yaratishi mumkin. Shu sababli an’anaviy antiplagiat vositalari yordamida SI ishtirokini aniqlash masalasi murakkablashmoqda [1].

Bundan tashqari, sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan matnni aniqlashga mo‘ljallangan maxsus detektorlarning ham mutlaq ishonchliligini ta’minlash qiyin. Shu sababli talabani faqat texnik aniqlash vositalari asosida ayblash o‘qituvchi va talaba

o‘rtasidagi ishonchga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bunday sharoitda akademik halollikni ta’minlashning asosiy vositasi texnik nazoratdan tashqari, shaffof qoidalar, jarayonni baholash va talabaning o‘z faoliyatini asoslay olishi bilan bog‘liq pedagogik mexanizmlardan iborat bo‘lishi lozim.

Ikkinchi muhim muammo talabalarning kognitiv avtonomiyasi va shaxsiy rivojlanishi bilan bog‘liq [6]. Agar ta’lim jarayonida sun’iy intellektdan foydalanishning aniq metodik va etik chegaralari belgilanmasa, talaba murakkab fikrlash, muammoni mustaqil hal qilish va mantiqiy xulosa chiqarish kabi jarayonlarni to‘liq AI vositasiga topshirishi mumkin [10].

Mazkur holat oliy ta’limning asosiy vazifalaridan biri bo‘lgan yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimolini yuzaga keltiradi. Xususan, Bloom taksonomiyasining tahlil qilish, baholash va yaratish bosqichlarida talabaning bevosita kognitiv faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi [9]. Shu sababli SI vositalari talabaning fikrlash jarayonini almashtiruvchi emas, balki uni qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, ma’lumotlar xavfsizligi va raqamli gigiyena masalasi alohida e’tibor talab etadi [1]. Talabalar va pedagoglarning ochiq AI platformalariga shaxsiy, institutsional yoki hali e’lon qilinmagan ilmiy ma’lumotlarni kiritishi maxfiylik va ma’lumotlardan keyingi foydalanish bilan bog‘liq xavflarni yuzaga keltirishi mumkin [8]. Shu sababli ta’lim muassasalarida qanday turdagi ma’lumotlarni AI tizimlariga kiritish mumkinligi, qanday ma’lumotlarni esa kiritish taqiqlanishi aniq belgilangan institutsional siyosat ishlab chiqilishi zarur.

Oliy ta’limda sun’iy intellektni pedagogik va etik jihatdan integratsiya qilish bo‘yicha xorijiy tajribalardan biri sifatida Sidney universitetining baholash siyosati e’tiborga loyiq [2]. Mazkur yondashuvning asosiy jihati — sun’iy intellekt mavjud bo‘lgan sharoitda baholash maqsadlarini qayta ko‘rib chiqish va turli baholash muhitlarini uyg‘unlashtirishdan iborat [3].

Mazkur model doirasida baholashning ikki xil yo‘nalishini ajratish mumkin.

Birinchi yo‘nalish — nazorat qilinadigan baholash muhiti. Bunda talabalar nazorat ostidagi sharoitda, tashqi AI vositalaridan foydalanish imkoniyati cheklangan holda imtihon topshiradilar. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi talabaning mustaqil ravishda egallagan fundamental bilim va ko‘nikmalarini aniqlashdan iborat [2; 3].

Ikkinchi yo‘nalish — ochiq va AI bilan hamkorlikka asoslangan baholash muhiti. Bunda loyiha, esse, keys-stadi va boshqa amaliy topshiriqlarni bajarishda sun’iy intellektdan foydalanish imkoniyati mavjud bo‘ladi [2]. Bunday baholashda asosiy e’tibor yakuniy matnning o‘ziga emas, balki talabaning AI bilan ishlash jarayoni, tegishli so‘rovlarni shakllantirish, olingan ma’lumotlarni tekshirish, xatolar va ehtimoliy gallyutsinatsiyalarni aniqlash, natijalarni tanqidiy baholash hamda o‘zining mustaqil mulohazalarini qo‘shish qobiliyatiga qaratiladi [6; 10].

Bunday yondashuvda talaba sun’iy intellektdan foydalanganini yashirish emas, balki uning qaysi vositasidan, qanday bosqichda va qanday maqsadda foydalanganini shaffof ko‘rsatishi muhim hisoblanadi [2].

Sun’iy intellektni ta’lim jarayoniga integratsiya qilishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri pedagogik AI-agentlardan foydalanishdir. Bunday tizimlarda AI nafaqat tayyor javob beruvchi vosita, balki o‘quv jarayonini tashkil etishga yordam beruvchi interaktiv pedagogik hamkor sifatida ishlatiladi [3].

Masalan, AI-agentga talabani tayyor javob bilan ta’minlamaslik, balki unga yo‘naltiruvchi savollar berish, muammoni bosqichma-bosqich tahlil qilishga undash va mustaqil xulosaga kelishiga ko‘maklashish kabi pedagogik vazifalar yuklanishi mumkin. Shuningdek, tibbiyot ta’limida virtual bemor, til o‘rganishda suhbatdosh, ijtimoiy fanlarda munozara ishtirokchisi yoki kasbiy ta’limda simulyator sifatida AI-agentlardan foydalanish mumkin.

Bunday yondashuvda sun’iy intellekt tayyor javoblarni avtomatik ishlab chiqaruvchi vositadan talabaning fikrlash faoliyatini rag‘batlantiruvchi kognitiv hamkorga aylanishi mumkin [6]. Shu bilan birga, AI vositalaridan foydalanish jarayonini tahlil qilish o‘qituvchiga talabalar duch kelayotgan muammolarni aniqlash va o‘quv metodikasini moslashtirish imkonini beradi.

Raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari oldiga ham yangi pedagogik va etik vazifalarni qo‘ymoqda. Shu nuqtayi nazardan quyidagi yo‘nalishlarni taklif etish mumkin:

1. **Institutsional SI siyosatini ishlab chiqish.** OTMlar darajasida sun’iy intellektdan foydalanish etikasi, akademik halollik, mualliflik huquqi va ma’lumotlar xavfsizligini qamrab oluvchi aniq siyosat ishlab chiqish hamda uni professor-o‘qituvchilar va talabalarga tushuntirish.
2. **AI-savodxonlikni rivojlantirish.** O‘quv rejalari va fan dasturlariga “Pedagogikada sun’iy intellekt etikasi va prompt-muhandislik” kabi modullarni joriy etish orqali talabalar va pedagoglarning AI vositalaridan ongli va mas’uliyatli foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirish.
3. **Baholash tizimini takomillashtirish.** Fundamental bilimlarni nazorat qiluvchi baholash shakllarini AI vositalaridan foydalanish cheklangan sharoitda tashkil etish bilan birga, amaliy, ijodiy va tadqiqot topshiriqlarida AI vositalaridan mas’uliyatli foydalanishga imkon beruvchi ochiq baholash shakllarini rivojlantirish.
4. **Jarayonni baholashga o‘tish.** Faqat yakuniy yozma mahsulotni emas, balki talabaning topshiriqni bajarish jarayoni, manbalar bilan ishlashi, AI bilan muloqoti, o‘zgarishlar tarixi va yakuniy xulosalarini ham baholash.
5. **Xavfsiz AI-tutor platformalarini yaratish.** OTMlarning o‘quv dasturlari, sillabuslari va tasdiqlangan manbalari asosida ishlaydigan ichki AI-tutor va pedagogik agentlarni ishlab chiqish orqali xavfsiz va boshqariladigan raqamli ta’lim muhitini shakllantirish.

Raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi oliy ta’lim oldiga pedagogik, metodik va etik jihatdan yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Sun’iy intellektdan foydalanishni faqat taqiqlash yoki texnik nazorat vositalari bilan cheklash ta’lim jarayonida yuzaga kelayotgan muammolarni to‘liq hal etmaydi. Aksincha, AI vositalaridan mas’uliyatli foydalanish madaniyatini shakllantirish, akademik halollik tamoyillarini qayta talqin qilish va baholash mexanizmlarini yangi texnologik sharoitga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta’limda sun’iy intellekt talabaning mustaqil fikrlashini almashtiruvchi emas, balki uni rivojlantiruvchi vosita sifatida tashkil etilishi lozim. Buning uchun ta’lim muassasalarida aniq etik qoidalar, AI-savodxonlikka yo‘naltirilgan o‘quv modullari, jarayonni baholash mexanizmlari va xavfsiz pedagogik AI-platformalarni rivojlantirish zarur.

Shunday qilib, sun’iy intellektning ta’limdagi samaradorligi texnologiyaning o‘ziga emas, balki uning qanday pedagogik maqsadda, qanday metodik sharoitda va qanday etik tamoyillar asosida qo‘llanilishiga bog‘liq. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ushbu tamoyillarni izchil joriy etish raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, akademik halollikni mustahkamlash va ta’lim sifatini yangi texnologik sharoitga moslashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. UNESCO. (2023). *Guidance for Generative AI in Education and Research*. UNESCO Publishing.
2. University of Sydney. (2024). *University of Sydney AI Assessment Policy: Protecting Integrity and Empowering Students*. University of Sydney News & Opinion.
3. Bridgeman, A., & Liu, D. (2025). *The Sydney Assessment Framework: Two-Lane Model and Pedagogical AI Integration*. Educational Innovation, University of Sydney.
4. Bearman, M., Dawson, P., & Ajjawi, R. (2024). Assessment reform for the age of artificial intelligence. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 49(3), 341–353.
5. Cambridge University Press & Assessment. (2026). *Academic Integrity in the Age of AI: Guidelines and Policy Formations*. Cambridge University Press.
6. Lodge, J. M., de Barba, P., & Broadbent, J. (2024). The problem of learning with generative AI: Prompt engineering as a metacognitive skill. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 6, 100–112.
7. Nieminen, J. H., & Tuohilampi, L. (2025). Beyond plagiarism: Reconceptualizing student agency and co-authorship with artificial intelligence. *Studies in Higher Education*, 50(2), 215–229.
8. Oxford University Education Committee. (2025). *AI Use in Summative Assessment: Institutional Policy and Guidance*. University of Oxford.

9. Sambell, K., & McDowell, L. (2024). Authentic assessment and generative AI: Designing resilient learning tasks in the social sciences. *Practitioner Research in Higher Education*, 17(1), 45–58.

10. Tai, J., Ajjawi, R., & Dawson, P. (2025). Developing evaluative judgement in digital spaces: How prompt-based learning redefines student assessment. *Higher Education*, 89(4), 567–584.

11. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

12. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

13. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK: 37.035:159.9:004

RAQAMLI PSIXOLOGIK XIZMAT SHAROITIDA YOSHLAR VATANPARVARLIGINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Ismoilov Behruz Isroilovich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida yoshlarning dunyoqarashi, ijtimoiy faolligi, qadriyatlar tizimi hamda jamiyat bilan o‘zaro munosabatlari sezilarli darajada o‘zgarib bormoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalarning ta’lim, muloqot va axborot almashinuvi jarayonlariga chuqur kirib borishi yoshlarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan biriga aylandi. Mazkur jarayon psixologik xizmat tizimi oldiga yoshlarning nafaqat psixologik farovonligini ta’minlash, balki ularda ijtimoiy mas’uliyat, fuqarolik faolligi va vatanparvarlik kabi ijtimoiy-psixologik sifatlarni rivojlantirish bo‘yicha yangi vazifalarni qo‘ymoqda.

Vatanparvarlik shaxsning o‘z Vataniga daxldorlik hissi, uning tarixi, madaniyati va milliy qadriyatlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, jamiyat taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shishga intilishi bilan bog‘liq murakkab ijtimoiy-psixologik hodisadir. Yoshlar ongida vatanparvarlikning shakllanishi oilaviy tarbiya, ta’lim muhiti, tengdoshlar guruhi, ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar va axborot makoni kabi omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy raqamli muhit yoshlar vatanparvarligini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratish bilan birga, psixologik xizmatning mazmuni va shakllarini takomillashtirishni ham talab etadi.

An’anaviy psixologik xizmat shakllari bilan bir qatorda onlayn maslahat, videokonferensiya, masofaviy treninglar, raqamli psixologik-ma’rifiy kontent va elektron ta’lim platformalaridan foydalanish psixologik yordam ko‘rsatish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Bunday vositalardan maqsadli, ilmiy va etik jihatdan asoslangan holda foydalanish yoshlar bilan profilaktik, maslahat va rivojlantiruvchi ishlarni yanada qulay hamda individual yondashuv asosida tashkil etish imkonini beradi.

O‘zbekistonda yoshlarni vatanparvarlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-iyundagi 267-son qarori bilan 2023–2027-yillarda yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi tasdiqlangan. Unda yoshlarning Vatanga sadoqati, ijtimoiy mas’uliyati, milliy qadriyatlarga hurmati va faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish vazifalari belgilangan.

Shuningdek, 2024-yil 5-noyabrdagi O‘RQ-989-son “Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi Qonun psixologik yordamning huquqiy asoslarini belgilaydi. Qonunda psixologik yordam shaxslararo munosabatlarni va ruhiy salomatlikni yaxshilash, shaxsni rivojlantirish hamda ijtimoiy moslashuvni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar majmui sifatida belgilangan. Unda qonuniylik, ixtiyoriylik, inson huquq va erkinliklariga rioya qilish, kasbiy mahorat va axborotning maxfiyligi asosiy prinsiplar sifatida qayd etilgan.

Mazkur maqolada raqamli psixologik xizmatning yoshlar bilan ishlashdagi imkoniyatlari, uning vatanparvarlik, ijtimoiy mas’uliyat va fuqarolik faolligi bilan bog‘liq psixologik sifatlarni rivojlantirishdagi potensiali tahlil qilinadi.

Yoshlarning shaxs sifatida shakllanishi, ijtimoiy-psixologik rivojlanishi, qadriyatlar tizimi va jamiyat bilan munosabatlarini o‘rganish O‘zbekiston psixologiya maktabining muhim yo‘nalishlaridan biridir. M.G. Davletshin, E.G‘. G‘oziyev, V.M. Karimova, G‘.B. Shoumarov, Z.T. Nishonova kabi olimlarning ilmiy ishlarida shaxs psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, ijtimoiy-psixologik munosabatlar, tarbiya va shaxs rivojlanishining turli jihatlari yoritilgan.

M.G. Davletshin va hammualliflarning yosh va pedagogik psixologiyaga oid tadqiqotlari shaxsning ontogenezdagi rivojlanishi, yosh davrlarining psixologik xususiyatlari hamda ta’lim-tarbiya jarayonining shaxs rivojlanishiga ta’sirini tushuntirishga imkon beradi. Ushbu yondashuv yoshlarning vatanparvarlik kabi ijtimoiy-psixologik sifatlarini shakllantirishda ularning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini asoslaydi.

E.G‘. G‘oziyevning shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va ijtimoiy muhit bilan munosabatlariga oid qarashlari yoshlarning raqamli muhitdagi xulq-atvori va ijtimoiy faolligini tushuntirishda nazariy ahamiyatga ega. V.M. Karimovaning ijtimoiy psixologiyaga oid tadqiqotlari esa shaxs va jamiyat munosabatlari, ijtimoiy guruhlar hamda shaxsning ijtimoiy muhitdagi faoliyatini tahlil qilish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

G‘.B. Shoumarovning oila, tarbiya va ijtimoiy muhitning shaxs shakllanishidagi o‘rniga oid qarashlari ham yoshlar vatanparvarligini shakllantirish masalasini kompleks yondashuv asosida o‘rganish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, vatanparvarlikni faqat ma’naviy-tarbiyaviy hodisa sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy identifikatsiyasi, qadriyatlari, ijtimoiy mas’uliyati va fuqarolik faolligi bilan bog‘liq kompleks psixologik hodisa sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning huquqiy-metodologik asosini O‘zbekiston Respublikasining psixologik yordam, yoshlar tarbiyasi va ta’lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari tashkil etadi. Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-iyundagi 267-son qarori bilan tasdiqlangan 2023–2027-yillarda yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasida yoshlarning Vatanga sadoqati, mas’uliyati va fuqarolik sifatlarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan.

Prezidentning 2024-yil 15-noyabrdagi PQ-393-son qarori bilan o‘quvchi-yoshlarni chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorlash tizimini takomillashtirish, “Vatan taqdiriga daxldorlik tuyg‘usi, faol hayotiy pozitsiya” tamoyili asosida tarbiyaviy ishlarni kuchaytirish hamda “Jasorat maktablari” faoliyatini yo‘lga qo‘yish kabi chora-tadbirlar belgilangan. 2026-yil 28-yanvarda Vazirlar Mahkamasining 34-son qarori bilan “Uzluksiz ta’lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish dasturi” tasdiqlandi. Dasturda yagona milliy tarbiya tizimini shakllantirish, “Kelajak soati” mashg‘ulotlarini tashkil etish va raqamli kontentlardan foydalanish kabi yo‘nalishlar belgilangan.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, tizimli, faoliyatga asoslangan va ijtimoiy-psixologik yondashuvlar tashkil etadi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv yoshlarning individual psixologik xususiyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va qadriyatlarini hisobga olish imkonini beradi. Tizimli yondashuv esa raqamli psixologik xizmat, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy muhit va vatanparvarlik qadriyatlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqishni nazarda tutadi.

Tadqiqotda nazariy metodlardan ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va kontent-tahlildan foydalanildi. Empirik yo‘nalishda esa so‘rovnoma, suhbat, kuzatish va psixologik diagnostika metodlaridan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Raqamli psixologik xizmat shakllari sifatida onlayn maslahat, masofaviy treninglar, interaktiv mashg‘ulotlar, videokonferensiyalar va psixologik-ma’rifiy kontentlar tahlil qilindi.

Raqamli psixologik xizmatni tashkil etishda ixtiyoriylik, maxfiylik, inson huquqlarini hurmat qilish va professionallik kabi etik tamoyillarga rioya qilish muhim metodologik shart hisoblanadi. Mazkur tamoyillar O‘RQ-989-son Qonunida ham mustahkamlangan.

Tadqiqotning empirik qismi Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabalari o‘rtasida tashkil etilgan bo‘lib, unda 100 nafar talaba-yosh respondent ishtirok etgan. So‘rovnoma yoshlarning vatanparvarlik qadriyatlari, milliy qadriyatlarga munosabati, ijtimoiy mas’uliyati, fuqarolik faolligi hamda raqamli psixologik xizmat shakllariga munosabatini aniqlashga qaratilgan.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, respondentlarning 22 nafari (22%) o‘zida vatanparvarlik qadriyatlari juda yuqori darajada, 42 nafari (42%) yuqori darajada shakllanganini bildirgan. 24 nafar respondent (24%) ushbu ko‘rsatkichni o‘rta darajada, 8 nafari (8%) past, 4 nafari (4%) esa juda past darajada baholagan. Shunday qilib, mazkur tanlanmada respondentlarning 64 foizi vatanparvarlik qadriyatlarini yuqori yoki juda yuqori darajada baholagan.

Raqamli psixologik xizmat shakllariga munosabatni o‘rganish natijalarida respondentlarning 72 foizi onlayn psixologik maslahatga, 81 foizi onlayn psixologik treninglarga, 65 foizi videomashg‘ulotlarga, 78 foizi interaktiv raqamli platformalarga va 74 foizi raqamli psixologik-ma’rifiy kontentga ijobiy munosabat bildirgani qayd etilgan.

Mazkur ko‘rsatkichlar tadqiqot ishtirokchilari orasida raqamli psixologik xizmat shakllariga ma’lum darajada qiziqish mavjudligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, onlayn treninglar va interaktiv raqamli platformalarga nisbatan ijobiy munosabatning yuqoriligi ushbu vositalardan yoshlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashda foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning amaliy bosqichida raqamli psixologik mashg‘ulotlardan oldingi va keyingi ayrim ko‘rsatkichlar ham taqqoslangan. Vatanga daxldorlik hissi 68 foizdan 81 foizgacha, milliy qadriyatlarga hurmat 64 foizdan 79 foizgacha, ijtimoiy mas’uliyat 59 foizdan 75 foizgacha, fuqarolik faolligi 52 foizdan 69 foizgacha, raqamli psixologik xizmatdan foydalanishga qiziqish esa 61 foizdan 84 foizgacha o‘zgargan.

Biroq mazkur ko‘rsatkichlarni talqin qilishda metodologik ehtiyotkorlik zarur. Agar ushbu ma’lumotlar nazorat guruhi, standartlashtirilgan diagnostik metodikalar va statistik ahamiyatlilik tahlilisiz olingan bo‘lsa, ularni raqamli psixologik mashg‘ulotlarning bevosita sababiy ta’siri sifatida baholab bo‘lmaydi. Shu sababli ushbu natijalar dastlabki yoki namunaviy ko‘rsatkichlar sifatida qaralishi, keyingi tadqiqotlarda esa eksperimental yoki kvazi-eksperimental dizayn asosida tekshirilishi lozim.

Umuman, natijalar raqamli psixologik xizmatning yoshlar bilan ishlashda qo‘shimcha vosita sifatida foydalanish imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi. Bunda raqamli xizmat an’anaviy psixologik xizmatni to‘liq almashtirish vositasi emas, balki uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi shakl sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Raqamli psixologik xizmatning yoshlar vatanparvarligini rivojlantirishdagi asosiy imkoniyatlarini quyidagi yo‘nalishlarda umumlashtirish mumkin:

onlayn psixologik maslahat orqali individual ehtiyojlarni aniqlash va psixologik qo‘llab-quvvatlash;

interaktiv treninglar orqali ijtimoiy mas’uliyat, hamkorlik va fuqarolik faolligini rivojlantirish;

raqamli psixologik-ma’rifiy kontent orqali milliy qadriyatlar va ijtimoiy mas’uliyat masalalarini muhokama qilish;

videokonferensiyalar orqali turli avlod va ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi muloqotni tashkil etish;

muntazam psixologik monitoring orqali yoshlarning ehtiyojlari va ijtimoiy-psixologik holatini o‘rganish;

raqamli platformalar orqali refleksiya, munozara va guruhiy psixologik mashg‘ulotlarni tashkil etish.

Shu bilan birga, raqamli muhitda psixologik xizmatning samaradorligi faqat texnologik imkoniyatlar bilan emas, balki kontentning psixologik asoslanganligi, mutaxassisning kasbiy kompetensiyasi, yoshlarning individual xususiyatlarini hisobga olish va axborot xavfsizligini ta’minlash bilan ham belgilanadi.

Raqamli transformatsiya sharoitida psixologik xizmatning mazmuni va shakllari kengayib, yoshlar bilan ishlashning yangi imkoniyatlarini yuzaga keltirmoqda.

Raqamli psixologik xizmat onlayn maslahat, trening, interaktiv mashg‘ulot, psixologik-ma’rifiy kontent va masofaviy muloqot shakllari orqali yoshlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida o‘rganilgan respondentlarning 64 foizi o‘zidagi vatanparvarlik qadriyatlarini yuqori yoki juda yuqori darajada baholagan. Shuningdek, respondentlar orasida onlayn treninglar, interaktiv raqamli platformalar va raqamli psixologik-ma’rifiy kontentga nisbatan ijobiy munosabat mavjudligi aniqlandi. Ushbu natijalar raqamli vositalarning yoshlar bilan psixologik-rivojlantiruvchi ishlarni tashkil etishdagi potensialini ko‘rsatadi.

Oldingi va keyingi ko‘rsatkichlar taqqoslanganda Vatanga daxldorlik hissi, milliy qadriyatlarga hurmat, ijtimoiy mas’uliyat va fuqarolik faolligi kabi ko‘rsatkichlarda ijobiy o‘zgarishlar kuzatilgan. Biroq mazkur o‘zgarishlarni raqamli psixologik xizmatning bevosita ta’siri sifatida baholash uchun nazorat guruhi, valid va ishonchli psixodiagnostik metodikalar hamda statistik ahamiyatlilik tahlilidan foydalanilgan kengroq empirik tadqiqotlar zarur.

Raqamli psixologik xizmatning yoshlar vatanparvarligini rivojlantirishdagi imkoniyatlari, avvalo, yoshlarning o‘zligini anglash, ijtimoiy mas’uliyatini kuchaytirish, fuqarolik faolligini qo‘llab-quvvatlash va milliy qadriyatlarni anglash jarayonlarini psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq. Shu sababli raqamli vositalarni an’anaviy psixologik xizmat shakllari bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq.

Kelgusidagi tadqiqotlarda turli yosh guruhlari, ta’lim muassasalari va hududlar kesimida tanlanmani kengaytirish, standartlashtirilgan psixodiagnostik metodikalardan foydalanish, nazorat va tajriba guruhlarini shakllantirish hamda raqamli psixologik treninglarning samaradorligini statistik jihatdan baholash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-iyundagi 267-son qarori. “Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”**.** – Toshkent, 2023.

2. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 5-noyabrdagi O‘RQ-989-son “Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida”gi Qonuni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-noyabrdagi PQ-393-son “O‘quvchi-yoshlarni chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorlash tizimini yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 28-yanvardagi 34-son “Uzluksiz ta’lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.

5. O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi. “Jasorat maktabi” — vatanparvar yoshlarni tarbiyalashning zamonaviy maskani. – 2026-yil 8-iyun.

6. Davletshin M.G. va boshq. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent.
7. G‘oziyev E.G‘. Ijtimoiy-psixologik qiyofaning ilmiy-uslubiy asoslari. – Toshkent.
8. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. – Toshkent.
9. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.
10. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.
11. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK: 37.018.43:004.8:811.111

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EFL TEACHING: NEW OPPORTUNITIES FOR LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

Urokova Rukiya Yaxyoyevna,
English Teacher, Registon Learning Center, M.A. in TESOL
Uzbekistan

Artificial intelligence (AI) is becoming increasingly common in education, including English language teaching. Many teachers and learners already use AI-based tools for writing, vocabulary practice, grammar support, speaking practice, and lesson preparation. This development creates new opportunities for language teaching, but it also requires teachers to consider carefully how these tools can be integrated into the classroom. The main purpose of this article is to examine the potential role of artificial intelligence in EFL teaching methodology and to consider how AI can support, rather than replace, the teacher.

One of the main opportunities provided by AI is the possibility of offering learners more individualized practice. In a traditional English classroom, it can be difficult for a teacher to provide every learner with sufficient time to practise a particular language skill. This is especially relevant to speaking and writing activities. AI-based tools can provide learners with additional opportunities to practise outside the classroom. For example, learners can use AI tools to simulate conversations, ask questions about grammar, or receive feedback on their writing.

However, effective use of AI is not simply a matter of giving students access to a digital tool. The teacher needs to determine why the tool is being used and what learners are expected to gain from the activity. Therefore, traditional principles of lesson planning remain important. The teacher should first identify the learning objective and then determine whether an AI tool can contribute to achieving that objective.

AI can be particularly useful in writing instruction. EFL learners frequently experience difficulties with grammar, vocabulary, organization, coherence, and the development of ideas. An AI tool can help learners identify some of these difficulties and suggest possible improvements. For example, a learner can write a paragraph and request feedback on grammar, vocabulary, or clarity. The learner can then compare the original version with the suggested revision and reflect on the differences.

At the same time, learners should not simply copy AI-generated answers. If students allow AI to write essays or assignments for them, they may complete the task without developing their own writing skills. Therefore, teachers should teach learners how to use AI as a learning support tool. Students can be asked to evaluate AI-generated suggestions, explain why a correction is appropriate, or rewrite a sentence in their own

words. In this way, AI becomes part of the learning process rather than a substitute for independent learning.

AI can also be applied to speaking instruction. Some learners are reluctant to speak English because they are afraid of making mistakes in front of their classmates. Individual practice with a digital tool can provide such learners with an additional opportunity to prepare before participating in classroom communication. For example, students can practise answering questions, describing situations, or expressing opinions before completing a similar activity with a partner or group.

Another potential application of AI is differentiated learning. EFL classrooms often include learners with different levels of English proficiency. A single activity may be too easy for some students and too difficult for others. With appropriate teacher guidance, AI can be used to create different versions of the same task. Less confident learners can receive vocabulary support, sentence starters, or simplified instructions, while more advanced learners can work with open-ended questions and more complex communicative tasks.

AI can also support teachers during lesson preparation. Teachers may use AI to generate discussion questions, examples, short texts, vocabulary exercises, or alternative versions of classroom activities. This can reduce preparation time and provide additional ideas. However, teachers should carefully review all AI-generated materials before using them. AI tools may produce inaccurate information, inappropriate language, materials that are unsuitable for a particular proficiency level, or content that does not correspond to the intended learning objectives. Professional teacher judgment therefore remains essential.

The use of AI also has an important methodological dimension because it can influence the teacher’s role. The teacher is no longer only a source of information but increasingly acts as a facilitator who helps learners select information, evaluate digital feedback, and use technology responsibly. This requires teachers to develop not only their methodological knowledge but also their digital competence.

For EFL methodology, one of the most effective approaches may be to combine AI-based activities with communicative and learner-centered teaching. For example, students can first use AI to generate or organize ideas about a particular topic and then discuss those ideas with their classmates. Similarly, learners can receive preliminary feedback on their writing from an AI tool and subsequently discuss important difficulties with the teacher. Such activities allow technology to support learning while keeping human interaction at the center of the educational process.

There are also limitations that need to be considered. Not all learners have equal access to digital technologies, and AI-generated responses are not always accurate or reliable. There are also important questions concerning academic integrity, learner autonomy, and independent thinking. These challenges indicate that AI should be introduced into EFL teaching with clear guidelines, appropriate tasks, and consistent teacher supervision.

In conclusion, artificial intelligence offers new possibilities for EFL teaching methodology. It can provide additional opportunities for language practice, support writing and speaking development, assist teachers in preparing learning materials, and help adapt activities to different learner needs. However, the effectiveness of AI depends on appropriate methodological planning and responsible implementation. Teachers need to determine when and why AI should be used and help learners critically evaluate its suggestions. AI is therefore most effective when it works in combination with teacher guidance, classroom interaction, and learners’ own thinking and creativity.

References:

1. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign.
2. Richards, J. C. (2001). Curriculum Development in Language Teaching. Cambridge University Press.
3. UNESCO. (2023). Guidance for Generative AI in Education and Research. UNESCO.

UDK: 378.147:811.111

INTERDISCIPLINARY APPROACHES IN EFL TEACHING: CONNECTING ENGLISH WITH OTHER SUBJECT AREAS

Urokova Rukiya Yaxyoyevna,
English Teacher, Registon Learning Center, M.A. in TESOL
Uzbekistan

Modern learners need more than knowledge of individual subjects. They also need to understand how different areas of knowledge are connected and how this knowledge can be applied in real-life situations. This is particularly relevant to English language education because English can serve not only as an academic subject but also as a tool for learning about science, technology, business, culture, and other fields. The purpose of this article is to examine the use of interdisciplinary approaches in EFL teaching and to demonstrate how connecting English with other subject areas can make language learning more meaningful, practical, and engaging.

In many English classrooms, language is taught separately from other areas of knowledge. Learners study vocabulary, grammar, reading, writing, listening, and speaking through language-focused activities. Although these activities are necessary, students also need opportunities to use English for purposes connected with their academic, professional, and personal interests.

An interdisciplinary approach can provide such opportunities. In this approach, English is integrated with content from another subject area. For example, learners can study a topic related to technology while developing their English vocabulary and communication skills. They may read a short text about artificial intelligence, discuss its possible applications, and present their opinions. In this situation, English is not only the subject being studied but also a means of exploring another area of knowledge.

Technology is one of the areas that can be effectively integrated into EFL lessons. Learners can explore topics such as artificial intelligence, social media, online education, digital communication, and emerging technologies. These topics can be used for reading activities, discussions, presentations, writing tasks, and project work. The teacher can select content appropriate to the learners’ language proficiency and provide vocabulary and language support when necessary.

Business and professional subjects can also be connected with English language learning. University students, for example, may need English for their future employment. English lessons can incorporate topics such as job interviews, workplace communication, marketing, international business, professional correspondence, and presentations. Students can work on a business-related problem and discuss possible

solutions in English. This allows them to develop language skills while practising communication that may be relevant to their future careers.

Science and environmental topics provide another important opportunity for interdisciplinary learning. Learners can read about environmental problems, discuss possible solutions, and write short opinion paragraphs. Such activities combine language development with knowledge of important social and environmental issues. They also encourage students to use English to explain causes, compare ideas, provide evidence, and express their opinions.

Interdisciplinary teaching can contribute to the development of critical thinking skills. When learners work with content from another field, they may be required to analyze information, compare different perspectives, solve problems, and make decisions. Such activities require more than memorizing vocabulary or grammatical rules. Learners need to use English actively to communicate their understanding and justify their ideas.

The teacher’s role is particularly important when implementing an interdisciplinary approach. The content should be neither too difficult nor too simple for the learners’ level. If students cannot understand the content, they may spend most of the lesson translating individual words rather than communicating in English. Teachers can therefore provide key vocabulary, visual materials, guiding questions, or brief background explanations before the main activity.

Lesson objectives should also be clearly defined. An interdisciplinary lesson should normally include both a content objective and a language objective. For example, students may learn about environmental problems while simultaneously practising how to express opinions, provide reasons, and suggest solutions. Clear objectives make it easier for the teacher to evaluate the effectiveness of the lesson.

Project-based activities can be particularly effective in interdisciplinary teaching. Students can work in small groups to research a topic, collect and analyze information, prepare a presentation, and present their findings in English. For example, a group may prepare a project about a smart city, an environmentally friendly school, or the role of technology in education. Such projects require students to integrate several language skills and develop their ability to work collaboratively.

Interdisciplinary learning can also increase learners’ motivation because the content is connected with topics beyond the English classroom. Students may become more interested when they can discuss subjects related to their university studies, future professions, or everyday lives. In this context, English becomes a practical means of communication and knowledge acquisition rather than simply an academic subject.

However, interdisciplinary teaching requires careful preparation. Teachers need to select appropriate content, consider learners’ language proficiency, and ensure that language objectives remain central to the lesson. Cooperation between teachers from different subject areas can also strengthen this approach. For example, an English teacher and an IT teacher can collaborate on a project related to digital technologies,

allowing students to develop both subject-specific knowledge and English communication skills.

This approach is particularly relevant to university education. University students are expected to work with information from different academic fields, read specialized and academic materials, participate in discussions, conduct research, and communicate their ideas effectively. English can support these activities by providing access to international academic and professional resources.

In conclusion, interdisciplinary approaches can make EFL teaching more closely connected with learners’ academic, professional, and real-life needs. By integrating English with technology, science, business, environmental studies, and other subject areas, teachers can create opportunities for meaningful communication, critical thinking, collaboration, and active learning. At the same time, successful interdisciplinary teaching requires clearly defined objectives, appropriate materials, consideration of learners’ proficiency levels, and careful methodological planning. When language and content are balanced effectively, English lessons can contribute not only to language development but also to learners’ broader academic and professional growth.

References:

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press.

2. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach*. Cambridge University Press.

3. Nation, I. S. P., & Macalister, J. (2010). *Language Curriculum Design*. Routledge.

4. Richards, J. C. (2001). *Curriculum Development in Language Teaching*. Cambridge University Press.

UDK 342.7:396(575.1)

O‘ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLAR HUQUQLARIGA OID NORMALARNING SHAKLLANISHI: TARIXIY BOSQICHLAR VA HUQUQIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Boymurotova Mushtariy G‘ayrat qizi,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
Uzluksiz kasbiy ta’limni tashkil etish bo‘limi bosh mutaxassisi

O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlariga oid normalarning shakllanishi bir necha muhim bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Mamlakat mustaqillikka erishgach, jamiyat taraqqiyotining yangi davri boshlanib, bu jarayon nafaqat siyosiy va iqtisodiy sohalarda, balki inson huquqlari, xususan, xotin-qizlar huquqlariga bo‘lgan munosabatda ham muhim o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Yangi davrda inson manfaatlarini davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilash xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishni ham taqozo etdi.

Tadqiqotchilar tomonidan ta’kidlanganidek, mustaqillikka erishish inson huquqlarini ta’minlash bilan bir qatorda, xotin-qizlar huquqlarini himoya qilishning yangi bosqichini boshlab berdi [1]. Shu bilan birga, xotin-qizlar manfaatlarini himoya qiluvchi maxsus tashkiliy mexanizmlarni shakllantirish, ushbu yo‘nalish uchun mas’ul davlat organlari va jamoat institutlari faoliyatini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratildi [2].

Mustaqillikning dastlabki yillarida xotin-qizlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan institutsional mexanizmlarni shakllantirish muhim vazifalardan biri bo‘ldi. Mazkur davrda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning mehnat, ta’lim, sog‘liqni saqlash va oilaviy munosabatlardagi huquqlarini ta’minlash masalalariga e’tibor kuchaydi.

Xotin-qizlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan tashkilotlarning faoliyati ularning jamiyatdagi mavqeini mustahkamlash, huquqiy savodxonligini oshirish va ijtimoiy faolligini rag‘batlantirishga yo‘naltirildi. Mazkur institutlar xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish, ta’lim va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini oshirish, onalik va bolalikni muhofaza qilish hamda oilaviy farovonlikni ta’minlash masalalarida muhim vazifalarni bajardi [2].

O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlari va erkinliklarini ta’minlash jarayonini shartli ravishda bir necha tarixiy bosqichlarga ajratish mumkin. Dastlabki bosqichda, avvalo, Konstitutsiyaviy-huquqiy asoslar yaratildi. Keyingi davrlarda milliy

qonunchilikni xalqaro huquq normalari va umume’tirof etilgan inson huquqlari standartlariga muvofiqlashtirish jarayoni izchil davom ettirildi [3].

O‘zbek xalqining tarixiy-madaniy an’analarida oila muhim ijtimoiy institut sifatida e’tirof etiladi. Oila insonning ijtimoiylashuvi, avlodlar davomiyligi va jamiyat barqarorligini ta’minlovchi muhim muhit hisoblanadi. Shu sababli oilani mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish hamda oilalarning ijtimoiy himoyasini ta’minlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllandi.

Xalqaro miqyosda ham oilaning jamiyatdagi o‘rniga alohida e’tibor qaratilgan. BMT Bosh Assambleyasi qarori bilan 15-may Xalqaro oila kuni sifatida belgilangan bo‘lib, ushbu sana oilaning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini yoritish va oilalarni qo‘llab-quvvatlash masalalariga jamoatchilik e’tiborini jalb etishga xizmat qiladi [4].

Mustaqillikning dastlabki yillarida oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, sog‘lom avlodni shakllantirish, onalik va bolalikni muhofaza qilishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993-yil 23-apreldagi “Sog‘lom avlod uchun” xalqaro nodavlat xayriya fondini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-596-son, 1994-yil 16-iyundagi “Bolali oilalarga davlat ijtimoiy yordami tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-871-son hamda 1994-yil 23-avgustdagi “Kam ta’minlangan oilalarni qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi PF-938-son farmonlari shular jumlasidandir [5].

Mazkur hujjatlar xotin-qizlar va oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish hamda sog‘lom avlodni tarbiyalash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan davlat siyosatining huquqiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Xotin-qizlarning huquqiy maqomini mustahkamlashning muhim yo‘nalishlaridan biri ularning siyosiy va davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish bilan bog‘liqdir. Bu borada saylov qonunchiligini takomillashtirish va xotin-qizlarning vakilligini ta’minlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlarning joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etdi.

Saylov qonunchiligida xotin-qizlarning siyosiy jarayonlardagi ishtirokini kengaytirishga qaratilgan gender kvotalari belgilandi. Jumladan, siyosiy partiyalar tomonidan deputatlikka nomzodlar ko‘rsatishda xotin-qizlar ulushining kamida 30 foiz bo‘lishi haqidagi norma milliy saylov qonunchiligida mustahkamlandi [6].

Mazkur huquqiy mexanizm xotin-qizlarning saylov jarayonlaridagi vakilligini ta’minlashga qaratilgan institutsional choralar sirasiga kiradi. Uning asosiy mazmuni siyosiy partiyalar tomonidan nomzodlar ko‘rsatish jarayonida xotin-qizlar uchun muayyan vakillik kafolatlarini belgilashdan iborat.

Xotin-qizlarning siyosiy huquqlarini ta’minlash masalasida nafaqat parlament, balki mahalliy vakillik organlaridagi ishtirok ham muhim ahamiyatga ega. Shu bois saylov qonunchiligida belgilangan tegishli normalar xotin-qizlarning turli darajadagi

vakillik organlarida ishtirok etish imkoniyatlarini huquqiy jihatdan mustahkamlashga qaratilgan.

O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlarini ta’minlashning muhim yo‘nalishlaridan biri milliy qonunchilikni xalqaro huquq normalari bilan uyg‘unlashtirish jarayonidir. Inson huquqlarining umumiy prinsiplari, gender tenglik, ayollarga nisbatan kamsitishning oldini olish, xotin-qizlarning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy huquqlarini ta’minlash masalalari ushbu jarayonning asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Xalqaro huquqiy standartlarning milliy qonunchilikka implementatsiya qilinishi xotin-qizlarning huquqiy maqomini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, xalqaro normalarning milliy qonunchilikda mustahkamlanishi bilan bir qatorda, ularni amaliyotda samarali qo‘llash mexanizmlarini takomillashtirish ham muhimdir.

Ayrim tadqiqotchilar O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlariga oid xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka joriy etish jarayonida mavjud muammolarni ham qayd etadilar. Xususan, kamsitishning turli shakllariga barham berish, gender tenglik prinsiplarini amaliyotga izchil tatbiq etish va huquqiy mexanizmlarning samaradorligini oshirish masalalariga e’tibor qaratiladi.

O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlarini ta’minlash siyosatining rivojlanish tendensiyalarini bir necha yo‘nalishda ko‘rish mumkin.

Birinchidan, xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini konstitutsiyaviy hamda qonunchilik darajasida kafolatlash mexanizmlari takomillashib bormoqda.

Ikkinchidan, xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish, ularning siyosiy faolligini qo‘llab-quvvatlash va vakillik imkoniyatlarini oshirishga qaratilgan mexanizmlar rivojlantirilmoqda.

Uchinchidan, xotin-qizlarning ta’lim olishi, kasbiy rivojlanishi va iqtisodiy faolligini qo‘llab-quvvatlash masalalariga e’tibor kuchaymoqda.

To‘rtinchidan, oilani, onalik va bolalikni muhofaza qilish bilan bir qatorda, xotin-qizlarning shaxsiy huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Beshinchidan, xalqaro standartlarni milliy huquqiy tizimga implementatsiya qilish bilan bir qatorda, ushbu normalarning amaliy ijrosini ta’minlash, huquqiy madaniyat va gender madaniyatini rivojlantirishga e’tibor qaratish zarur.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda xotin-qizlar huquqlariga oid normalarning shakllanishi va rivojlanishi mustaqillikdan keyingi davrda bosqichma-bosqich amalga oshirilgan kompleks huquqiy va institutsional jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Dastlabki bosqichda xotin-qizlar huquqlarini ta’minlashning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari yaratildi hamda ularni himoya qilishga xizmat qiluvchi institutsional mexanizmlar shakllantirildi.

Keyingi bosqichlarda milliy qonunchilikni xalqaro huquq normalari va gender tenglikning umume’tirof etilgan prinsiplari bilan uyg‘unlashtirishga e’tibor kuchaydi. Oilani mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish, xotin-qizlarning ijtimoiy-

iqtisodiy huquqlarini ta’minlash va siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan huquqiy mexanizmlar takomillashtirildi.

Xotin-qizlarning siyosiy huquqlarini ta’minlash borasida saylov qonunchiligida belgilangan gender kvotalari ularning vakillik organlaridagi ishtirokini huquqiy jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shu bilan birga, xotin-qizlar huquqlarini xalqaro standartlar darajasida samarali ta’minlash, gender tenglik prinsiplarini amaliyotda to‘liq ro‘yobga chiqarish, mavjud huquqiy mexanizmlarning ijrosini kuchaytirish hamda jamiyatda gender-huquqiy madaniyatni rivojlantirish istiqboldagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishlarda ilmiy tadqiqotlar va huquqni qo‘llash amaliyotining uyg‘un rivojlanishi xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini yanada samarali himoya qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Inagamova M. Ayol huquqlarining shakllanishining tarixiy-huquqiy negizlari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2012. – 40 b.

2. O‘zbekiston Xotin-qizlar qo‘mitasining 2014–2015-yillardagi hisobot hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2015.

3. Axmedshina F. Mustaqillik sharoitida O‘zbekistonning gender muammolari // Gender munosabatlar nazariyasi va amaliyotiga kirish. – Toshkent, 2007. – 408 b.

4. Xalqaro oila kuni // O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali. – URL: www.gov.uz.

5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. – 1993. – 4-son. – 177-modda.

6. O‘zbekiston Respublikasining Saylov kodeksi. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

7. So‘fiyeva D. O‘zbekiston xotin-qizlarining saylov jarayonida ishtiroki. – Toshkent: Fuqarolik jamiyati shakllanishini monitoring qilish mustaqil instituti, 2014. – 13 b.

8. O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 21-dekabrdagi O‘RQ-506-sonli Qonuni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. – 2018. – 21-dekabr.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning 2000-yil 23-martda xalq deputatlari Surxondaryo viloyat Kengashi sessiyasida so‘zlagan nutqi // Surxon tongi. – 2000. – 29-mart. – B. 2.

UDK 37.013.42:069.01

MUZEY ETNOGRAFIYA BO‘LIMI MATERIALLARI ASOSIDA YOSH AVLOD TARBIYASIDA FANLARARO INTEGRATSIYA: TARIX, SAN’AT VA MAHALLIY URF-ODATLARNI UYG‘UNLASHTIRISH TAJRIBASI

Turaxonova Zarifa Ashurovna,
“Termiz” davlat muzey-qo‘riqxonasi
San’at va etnografiya ilmiy bo‘limi bosh mutaxassisi

Globallashuv va raqamlashuv sharoitida yosh avlodning axborot muhiti tubdan o‘zgarmoqda. Bugungi o‘quvchi bilimning katta qismini ekran orqali oladi, milliy madaniyat esa unga ko‘pincha darslikdagi mavhum ma’lumot sifatida yetib keladi. Natijada an’anaviy hunarmandchilik, marosimlar va oilaviy qadriyatlar bilan bevosita, jonli aloqa zaiflashadi. Bu holat ta’lim va tarbiya jarayonida madaniy merosni faol, hissiy va amaliy tarzda o‘rgatish zaruratini kuchaytiradi.

Madaniy meros masalasi xalqaro darajada ham ta’lim bilan bog‘liq holda qaraladi. YuNESKOning 2003-yilgi “Nomoddiy madaniy merosni saqlash to‘g‘risida”gi konvensiyasi merosni avloddan avlodga yetkazishning muhim yo‘llaridan biri sifatida rasmiy va norasmiy ta’limni ko‘rsatadi [1]. O‘zbekiston qonunchiligida ham ta’lim jarayoni bilim berish bilan birga shaxsni tarbiyalashni ko‘zda tutadi [2], madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibi esa alohida qonun bilan belgilanadi [3]. Shu jihatdan muzeylar, xususan, etnografik kolleksiyalar saqlanadigan bo‘limlar ta’lim muassasalarining tabiiy hamkori bo‘lish imkoniyatiga ega.

Biroq amaliyotda etnografiya bo‘limlari ko‘p hollarda saqlash va namoyish etish vazifasi bilan cheklanib qoladi, ularning ta’limiy-tarbiyaviy salohiyati esa tizimli va fanlararo yondashuv asosida yetarlicha ochilmaydi. Muzey etnografiya bo‘limi materiallari asosida tarix, san’at va mahalliy urf-odatlarni uyg‘unlashtiruvchi integrativ yondashuvni asoslash va uni amaliyotga joriy etish yo‘llarini ko‘rsatish mazkur tadqiqotning asosiy maqsadini tashkil etadi. Buning uchun muzey pedagogikasining nazariy asoslarini tahlil qilish, etnografik buyumning ta’limiy imkoniyatlarini aniqlash, fanlararo integratsiya modelini taklif etish hamda amaliy muammolar va ularning yechimlarini ko‘rsatish vazifalari belgilandi.

Zamonaviy muzey pedagogikasida o‘rganish tayyor bilimni qabul qilish emas, balki ma’no yaratish jarayoni sifatida talqin etiladi. G. Xeyn muzeyda konstruktivistik yondashuvni asoslab, bilim o‘quvchi tomonidan o‘z tajribasi va oldingi tasavvurlari asosida qurilishini, muzey esa bunga sharoit yaratishini ta’kidlaydi [4]. E. Xuper-Grinxill muzey ekspozitsiyasini tomoshabin ishtirok etadigan izohlash jarayoni sifatida ko‘radi va buyum ma’nosi tomoshabinning tajribasiga qarab turlicha talqin qilinishi

mumkinligini ta’kidlaydi [5]. J. Falk va L. Dirking o‘rganishni shaxsiy, ijtimoiy va jismoniy kontekstlarning kesishuvida ro‘y beradigan jarayon deb hisoblaydi [6].

D. Kolbning tajribaviy ta’lim jarayoni — aniq tajriba, kuzatish va mulohaza, mavhum tushuncha hosil qilish hamda faol sinov — muzey mashg‘ulotini tashkil etishda asos bo‘lib xizmat qiladi [7]. L. Vigotskiy esa bilimning ijtimoiy o‘zaro ta’sir va madaniy vositalar orqali shakllanishini ta’kidlagan [8]. Etnografik buyum aynan shunday madaniy vosita vazifasini bajarishi mumkin. Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy va qiyosiy usullar, tizimli yondashuv hamda muzey amaliyotini kuzatish tajribasidan foydalanildi.

Etnografik buyum o‘quv jarayonida bir necha qatlamda o‘rganilishi mumkin. Birinchisi, moddiy qatlam bo‘lib, buyumning materiali, yasalish texnikasi va vazifasini o‘z ichiga oladi. Ikkinchisi, ramziy qatlam bo‘lib, naqsh, rang va shakl orqali ifodalangan ma’noni anglatadi. Uchinchisi, ijtimoiy qatlam bo‘lib, buyumni kim, qaysi hududda, qanday marosim yoki turmush sharoitida yaratgani va ishlatgani bilan bog‘liq. Ushbu uch qatlamning birgalikda o‘rganilishi buyumni “jim eksponat”dan ta’lim manbaiga aylantiradi.

Misol tariqasida suzanani olish mumkin. Suzana O‘zbekistonning ko‘plab hududlarida, jumladan, Surxondaryo vohasida ham uchraydigan, qo‘lda kashta tikilgan matodir. U oilaviy va to‘y marosimlari, kelin sepi bilan bog‘liq bo‘lib, undagi naqshlarda quyosh, oy, o‘simlik va anor kabi timsollar uchraydi. Bunday buyum haqida so‘z yuritganda o‘quvchi hunarmandchilik texnikasi bilan birga xalqning dunyoqarashi, go‘zallik haqidagi tasavvurlari va oilaviy qadriyatlarini ham anglab boradi. Shunga o‘xshash imkoniyat kulolchilik buyumlari, milliy kiyimlar, zargarlik buyumlari va to‘qimachilik namunalarida ham mavjud.

Nomoddiy meros ham ta’lim vositasi bo‘la oladi. Boysun madaniy makoni YuNESKOning nomoddiy madaniy meros Reprezentativ ro‘yxatiga kiritilgan [9]. Bunday meros namunalarini ekspozitsiyada foto, audio va video materiallar orqali namoyish etish, an’anaviy qo‘shiq, doston va marosimlarni o‘quvchilarga tushunarli shaklda yetkazish mumkin.

Taklif etilayotgan model bitta etnografik buyumni bir necha fanning umumiy o‘rganish obyekti sifatida ko‘radi. Masalan, suzana misolida tarix fanida uning paydo bo‘lishi, hududiy an’analari, oila va marosimlardagi o‘rni o‘rganilib, tarixiy tafakkur va manbaga tanqidiy yondashuv ko‘nikmalari shakllantiriladi. Tasviriy san’at darslarida kompozitsiya, rang uyg‘unligi va naqsh turlari tahlil qilinib, badiiy did hamda kuzatuvchanlik rivojlantiriladi. Ona tili va adabiyot fanlarida buyum va naqshlarning mahalliy nomlari, ular bilan bog‘liq maqol va allalar o‘rganilib, nutq madaniyati va lug‘at boyligi rivojlantiriladi. Matematika fanida naqshlardagi simmetriya, geometrik shakllar va proporsiyalar tahlil qilinib, mantiqiy fikrlash va fazoviy tasavvur shakllantiriladi. Texnologiya fanida mato, ip, bo‘yoq va tikish texnikalari bilan ishlash orqali mehnat madaniyati va amaliy ko‘nikmalar rivojlantiriladi. Tarbiya va ma’naviyat yo‘nalishida esa ustoz-shogird an’anasi, oilaviy

qadriyatlar, hurmat, mas’uliyat va milliy o‘zlikni anglash masalalariga e’tibor qaratiladi.

Model uch bosqichda amalga oshiriladi va Kolb sikliga tayanadi [7]. Birinchi, tayyorgarlik bosqichida o‘qituvchi sinfda mavzuni kirish sifatida bayon qiladi va o‘quvchilarga kuzatish topshiriqlarini beradi. Ikkinchi bosqich muzey mashg‘uloti bo‘lib, o‘quvchilar buyumni bevosita kuzatadi, savol beradi, muzey xodimi bilan muloqot qiladi, imkon bo‘lsa, usta ishtirokidagi amaliy mashg‘ulotda qatnashadi. Uchinchi, yakuniy bosqichda o‘quvchilar olgan tasavvurlarini loyiha, chizma, insho yoki taqdimot shaklida umumlashtiradi va o‘z fikrini bildiradi.

Fanlararo modelni amalga oshirishda muzey ta’limining turli shakllaridan foydalanish mumkin. Muzey darsi o‘quv dasturidagi aniq mavzuga bog‘lanadi; unda buyumni kuzatish, savol-javob va qisqa amaliy topshiriq uyg‘unlashadi. Tematik ekskursiya kengroq auditoriyaga mo‘ljallangan bo‘lib, ekspozitsiya bilan umumiy tanishtiradi. Ustaxona yoki mahorat darsi o‘quvchiga hunarmandchilikning biror elementini, masalan, oddiy naqsh tikish yoki loydan sodda buyum yasashni amalda sinab ko‘rish imkonini beradi. Ko‘rgazma-loyiha o‘quvchilarning o‘z ishlarini namoyish etishga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularni muzey jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. O‘qituvchilar rahbarligida oila, mahalla va ustalar bilan suhbatlarga asoslangan kichik etnografik izlanishlar esa o‘quvchiga meros manbasini o‘z hududida topish tajribasini beradi.

Raqamli vositalar an’anaviy ekspozitsiyani inkor etmaydi, balki uni to‘ldiradi. Kolleksiyalarning raqamli katalogi, buyumlarning yuqori aniqlikdagi fotosuratlari va uch o‘lchamli (3D) modellari masofadan o‘rganish imkonini beradi, bu esa muzeyga kelishi qiyin bo‘lgan hududlardagi o‘quvchilar uchun ayniqsa muhim. QR-kod orqali ekspozitsiya yonida qo‘shimcha izoh, usta bilan suhbat yoki marosim videosini taqdim etish mumkin. Shu bilan birga, raqamli materiallar buyum bilan bevosita, hissiy aloqani almashtira olmaydi: ular tayyorgarlik va yakuniy bosqichlarda yordamchi vosita bo‘lib, asosiy tajriba buyum bilan jonli uchrashuvda olinishi kerak.

Etnografik materiallarning tarbiyaviy ahamiyati bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, hunarmandchilik buyumi orqali mehnat va mahorat qadrlanadi, o‘quvchi ustoz-shogird an’anasini, bilim va tajribaning avloddan avlodga o‘tishini tushunadi. Ikkinchidan, marosim va urf-odatlar bilan tanishish oilaviy qadriyatlar, keksalarga hurmat, mehmondo‘stlik va mahalla hamjihatligi kabi tushunchalarni hayotiy misollar bilan mustahkamlaydi. Uchinchidan, mahalliy madaniyat bilan tanishish milliy o‘zlikni anglashga yordam beradi, shu bilan birga boshqa xalqlar madaniyatiga hurmat bilan qarash ko‘nikmasini ham shakllantiradi, chunki etnografik yondashuv madaniyatlarni qarama-qarshi qo‘ymay, ularning o‘ziga xosligini ko‘rsatadi.

Shuni ham qayd etish kerakki, tarbiya ko‘pincha nasihatdan ko‘ra tajriba orqali kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchi qo‘lida kashta ignasi yoki loy bilan ishlab

ko‘rganda ustaning mehnati qanchalik murakkab ekanini his qiladi va bu his ma’ruzadagi gapdan ko‘ra chuqurroq iz qoldirishi mumkin.

Taklif etilgan modelning samaradorligini baholash uchun uch guruh ko‘rsatkichdan foydalanish maqsadga muvofiq: bilim, ko‘nikma va munosabat. Bilim ko‘rsatkichi doirasida o‘quvchining buyum tarixi, vazifasi va ma’nosini to‘g‘ri tushuntira olishi mashg‘ulotdan oldin va keyin qisqa test yoki og‘zaki so‘rov orqali aniqlanadi. Ko‘nikma ko‘rsatkichi kuzatish, tahlil qilish, buyumni boshqa fanlar bilan bog‘lash va fikrni asoslash qobiliyatlari orqali loyiha ishlari hamda kuzatuv varaqalari asosida baholanadi. Munosabat ko‘rsatkichi esa milliy merosga, mehnatga va ustaga hurmat, shuningdek, muzeyga qiziqish kabi jihatlarni refleksiya insholari va suhbatlar orqali aniqlash imkonini beradi. Bunday baholash natijalari modelni takomillashtirish uchun ham asos bo‘ladi.

Ushbu yondashuvni joriy etishda mavjud muammolarni hal etish uchun muzey va ta’lim muassasalari o‘rtasida yillik hamkorlik rejasini tuzib, uni o‘quv rejasi bilan bog‘lash, o‘qituvchilar va muzey xodimlari uchun qo‘shma seminarlar o‘tkazish, etnografik mavzular bo‘yicha o‘quv-metodik qo‘llanma va ish daftarlari tayyorlash, ekspozitsiyada interaktiv hudud hamda usta ishtirokidagi ustaxonalar tashkil etish, QR-kod orqali qo‘shimcha audio va video ma’lumot taqdim etish tavsiya etiladi.

Muzey etnografiya bo‘limi materiallari yosh avlod ta’limi va tarbiyasida muhim resurs bo‘lib, ularning samaradorligi fanlararo yondashuv qo‘llanilganda ortadi. Bitta etnografik buyum tarix, san’at, til, matematika va texnologiya fanlarini bog‘lab, o‘quvchiga milliy merosni yaxlit tizim sifatida anglash imkonini beradi. Taklif etilgan uch bosqichli model muzey va ta’lim muassasalari hamkorligini muvofiqlashtirish, tarbiyaviy jarayonni amaliy tajriba bilan boyitish uchun asos bo‘lishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlarda modelning samaradorligini aniq o‘quvchi guruhlarida sinab ko‘rish va natijalarni miqdoriy hamda sifat jihatidan baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 2003.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni. 2001-yil 30-avgust.

4. Hein G. E. Learning in the Museum. London: Routledge, 1998.

5. Hooper-Greenhill E. Museums and the Interpretation of Visual Culture. London: Routledge, 2000.

6. Falk J. H., Dierking L. D. Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning. Walnut Creek: AltaMira Press, 2000.

7. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1984.

8. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

9. UNESCO. Cultural Space of Boysun District. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, 2008.

10. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.

11. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.

12. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK 069.1:37.013.42:39

ETNOGRAFIK KO‘RGAZMALAR TASHKIL ETISHDA INTERAKTIV USULLAR: TA’LIM-TARBIYA JARAYONINI BOYITISH VA FANLARARO INTEGRATSIYA IMKONIYATLARI

Zoirova Yulduz Mansurovna,
“Termiz” davlat muzey-qo‘riqxonasi
San’at va etnografiya ilmiy bo‘limi yetakchi mutaxassisi

Zamonaviy jamiyatda muzeylar faqat moddiy va nomoddiy madaniy merosni saqlash hamda namoyish etish vazifasini emas, balki faol ta’lim va tarbiya funksiyasini ham bajarib bormoqda. Xalqaro muzeylar kengashi (ICOM) tomonidan 2022-yilda qabul qilingan muzey ta’rifida muzey jamiyat xizmatidagi, hamma uchun ochiq va inklyuziv, jamoalar ishtirokida faoliyat yurituvchi hamda ta’lim, zavq olish va bilim almashish uchun turli tajribalarni taqdim etuvchi institut sifatida tavsiflanadi [1]. Mazkur yondashuv etnografik ko‘rgazmalar uchun ayniqsa muhimdir. Chunki etnografik ekspozitsiyalarning asosiy mazmunini xalqning moddiy va nomoddiy madaniy merosi, jumladan, hunarmandchilik, urf-odatlar, marosimlar, an’anaviy bilimlar va ijrochilik amaliyotlari tashkil etadi [2].

Muzeylarning ta’limiy funksiyasi ortib borayotgani muzey pedagogikasiga oid tadqiqotlarda ham alohida ta’kidlanadi [3–5]. Ayniqsa, raqamli muhitda ulg‘ayayotgan yosh avlod uchun faqat passiv kuzatishga asoslangan an’anaviy ekskursiyalar har doim ham yetarli pedagogik samara bermasligi mumkin. Vitrinada namoyish etilayotgan buyum uning tarixiy, ijtimoiy va madaniy kontekstidan uzilgan holda qabul qilinsa, uning tarbiyaviy imkoniyati ham cheklanadi.

Shu nuqtayi nazardan, etnografik ko‘rgazmalarni interaktiv usullar asosida tashkil etish yoshlarning madaniy merosni faol o‘zlashtirishiga, tarixiy xotirasini mustahkamlashiga va milliy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi etnografik ko‘rgazmalarni tashkil etishda interaktiv usullarning ta’limiy-tarbiyaviy imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash va ularning fanlararo integratsiyani ta’minlashdagi ahamiyatini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tavsifiy va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Shunga muvofiq, interaktiv usullarni tasniflash, ularning pedagogik asoslarini ko‘rsatish, fanlararo integratsiya imkoniyatlarini aniqlash, ko‘rgazmalarni tashkil etish tamoyillari va samaradorlik mezonlarini belgilash vazifalari qo‘yildi.

Etnografik ko‘rgazmalarda ta’lim jarayoni bir nechta nazariy yondashuvlarga tayanadi. Birinchidan, konstruktivistik yondashuvga ko‘ra, tashrif buyuruvchi tayyor bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki o‘z tajribasi va mavjud tasavvurlari asosida

ma’no hosil qiluvchi faol subyektdir. G. Xayn muzeyni aynan shunday konstruktivistik ta’lim muhiti sifatida tavsiflaydi [6].

Ikkinchidan, D. Kolbning tajribaviy ta’lim nazariyasiga ko‘ra, bilim aniq tajriba, uni kuzatish va anglash, umumlashtirish hamda amalda sinab ko‘rish jarayonlarining uzviyligi asosida shakllanadi [7]. Shu jihatdan hunarmandchilik ustaxonasi, amaliy mashg‘ulot yoki tarixiy marosim elementlarini rekonstruksiya qilish o‘quvchiga nafaqat ma’lumot olish, balki uni amalda his etish imkonini beradi.

Uchinchidan, L. S. Vygotskiyning ijtimoiy o‘zaro ta’sir haqidagi qarashlari ko‘rgazma muhitidagi muloqotning ahamiyatini asoslaydi [8]. Gid, o‘qituvchi, hunarmand, madaniy meros tashuvchisi va tengdoshlar bilan hamkorlikdagi faoliyat o‘quvchining bilimni chuqurroq o‘zlashtirishiga yordam beradi.

J. Falk va L. Dirkingning muzeyda o‘rganishning kontekstual modeli ham etnografik ko‘rgazmalar uchun muhim nazariy asosdir. Ularning fikricha, muzeydagi ta’lim shaxsiy, ijtimoiy-madaniy va jismoniy kontekstlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi [9]. Etnografik ko‘rgazmada mazkur kontekstlar ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi, chunki tashrif buyuruvchi ko‘pincha o‘z oilasi, mahallasi, hududi va tarixiy xotirasiga daxldor mavzuga duch keladi.

Etnografik ko‘rgazmalarda interaktiv usullarni mazmuni va pedagogik maqsadiga ko‘ra bir necha asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin.

Birinchi yo‘nalish — **amaliy ustaxonalar va mahorat darslari**. Kulolchilik, kashtachilik, yog‘och o‘ymakorligi, milliy taomlar tayyorlash va boshqa an’anaviy hunarlarni usta rahbarligida amalda bajarish o‘quvchida amaliy ko‘nikma bilan bir qatorda mehnat va hunarga hurmatni shakllantiradi. Bunday mashg‘ulotlar meros tashuvchisi bilan yosh avlod o‘rtasida bevosita muloqotni ham ta’minlaydi.

Ikkinchi yo‘nalish — **o‘yin va kvestlar**. Ekspozitsiya bo‘yicha topshiriqli o‘yinlar, izlanish marshrutlari va milliy o‘yinlardan foydalanish o‘quvchilarning kuzatuvchanligini, jamoada ishlash ko‘nikmasini va bilim olish motivatsiyasini oshiradi.

Uchinchi yo‘nalish — **raqamli texnologiyalar**. QR-kodli axborot, audiogid, 3D-modellar, kengaytirilgan reallik (AR), virtual reallik va virtual ekskursiyalar etnografik materiallardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bunday vositalar tashrif buyuruvchiga axborotni individual sur’atda o‘zlashtirish va muzeyga masofadan turib murojaat qilish imkonini beradi.

To‘rtinchi yo‘nalish — **teatrlashtirilgan usullar va tarixiy-madaniy rekonstruksiyalar**. Marosim, to‘y yoki bayram elementlarini rollarga bo‘lib namoyish etish, an’anaviy kiyimlarning nusxalaridan foydalanish orqali tarixiy-madaniy jarayonlarni jonli tasavvur qilish mumkin. Bunday usullar empatiya, estetik did va madaniy hodisalarning mazmunini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Beshinchi yo‘nalish — **ishtirokchilik loyihalari**. Tashrif buyuruvchilarning oilaviy tarixlari, og‘zaki tarix namunalari, mahalliy an’analar haqidagi hikoyalari yoki oilada saqlanayotgan buyumlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yig‘ish ko‘rgazmani

jamoaviy bilim yaratish maydoniga aylantiradi. N. Saymon ishtirokchilik muzeyining hissa qo‘shuvchi, hamkorlikdagi va birgalikda yaratuvchi modellarini ajratib ko‘rsatadi [10]. Etnografik ko‘rgazmalar uchun, ayniqsa, birgalikda yaratish modeli muhimdir, chunki mahalliy jamoa o‘z madaniy merosining faqat tomoshabini emas, balki uning faol ishtirokchisi va hammuallifiga aylanadi.

Shu bilan birga, interaktivlik muzey fondidagi asl buyumlarga zarar yetkazish hisobiga amalga oshirilmasligi kerak. Tegib ko‘rish yoki amaliy foydalanish uchun replikalar, maxsus o‘quv to‘plamlari va raqamli nusxalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Interaktiv usullarning muhim jihati shundaki, qadriyatlar o‘quvchiga tayyor xulosa shaklida berilmaydi, balki shaxsiy tajriba orqali anglanadi. Masalan, o‘quvchi hunarmandning ish jarayonini bevosita kuzatib yoki uning oddiy elementini o‘zi bajarib ko‘rganda, hunarmandchilikning murakkabligi va estetik qiymatini chuqurroq his qiladi.

Oila yoki mahalla an’analari haqidagi hikoyalarni yig‘ish va yozib borish esa avlodlar o‘rtasidagi madaniy bog‘liqlikni anglashga yordam beradi. Natijada milliy madaniyatga hurmat, o‘z hududi va tarixiga mehr, kattalarga hurmat, mehnatsevarlik hamda boshqa xalqlar madaniyatiga nisbatan bag‘rikenglik kabi fazilatlar shakllanadi.

Etnografik ko‘rgazmalarning yana bir muhim tarbiyaviy imkoniyati madaniy xilma-xillikni anglash bilan bog‘liq. Turli hudud va xalqlarning urf-odatlarini qiyosiy o‘rganish orqali o‘quvchi madaniyatlarning o‘ziga xosligini tushunadi va ularni qarama-qarshi qo‘yish emas, balki o‘zaro hurmat asosida baholash ko‘nikmasini egallaydi.

Etnografik ko‘rgazma tabiatan fanlararo ta’lim uchun qulay makondir. Undagi bitta eksponatning o‘zini turli fanlar nuqtayi nazaridan o‘rganish mumkin.

Tarix fani bilan bog‘liqlik ashyolarning yaratilish davri, hududi va ijtimoiy vazifasini o‘rganishda namoyon bo‘ladi. Tasviriy san’at va san’atshunoslik nuqtayi nazaridan naqsh, bezak, rang va kompozitsiya tahlil qilinadi. Geografiya va ekologiya fanlari orqali xomashyo manbalari, hududning tabiiy sharoiti, iqlimi, xo‘jalik yuritish xususiyatlari va tabiiy bo‘yoqlardan foydalanish masalalari o‘rganiladi.

Ona tili, adabiyot va folklorshunoslik bilan bog‘liq holda hunarmandchilikka oid atamalar, maqollar, topishmoqlar, qo‘shiqlar va rivoyatlar tahlil qilinishi mumkin. Matematika fanida naqshlarning geometrik tuzilishi, simmetriyasi, proporsiyasi va takrorlanish qonuniyatlari o‘rganiladi. Texnologiya fanida esa buyumning tayyorlanish jarayoni, xomashyo va asbob-uskunalar, mehnat ketma-ketligi tahlil qilinadi. Axborot texnologiyalari bilan integratsiya esa eksponatlarni raqamlashtirish, 3D-modellar yaratish va virtual ekspozitsiyalar tashkil etishda namoyon bo‘ladi.

Masalan, “An’anaviy kulolchilik” mavzusi doirasida hunarning tarixiy rivojlanishi tarix fani, loy va sir tarkibi kimyo, buyum tayyorlash texnologiyasi texnologiya, naqsh va kompozitsiya tasviriy san’at, geometrik shakllar esa matematika fani bilan bog‘langan holda o‘rganilishi mumkin. Bunday yondashuv o‘quvchiga

bilimlarni alohida fanlar doirasidagi parchalar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan yaxlit tizim sifatida anglash imkonini beradi.

Ko‘rgazma asosida dars tashkil etish modeli

Muzey pedagogikasi tajribasiga asoslanib, etnografik ko‘rgazmadan ta’lim jarayonida foydalanishni uch bosqichli model asosida tashkil etish mumkin.

Birinchi bosqich — tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqich maktab yoki oliy ta’lim muassasasida tashkil etiladi. O‘quvchilar mavzu bilan tanishtiriladi, savollar shakllantiriladi va muzeydagi faoliyat uchun topshiriqlar belgilanadi.

Ikkinchi bosqich — ko‘rgazma bosqichi. O‘quvchilar muzey ekspozitsiyasi bilan bevosita tanishadi, amaliy ustaxona, kvest, rekonstruksiya yoki raqamli vositalar orqali faol ishtirok etadi. Bu bosqichda muzey xodimi, o‘qituvchi va hunarmandning hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Uchinchi bosqich — yakuniy bosqich. O‘quvchilar olgan bilim va taassurotlarini refleksiya, mini-loyiha, ijodiy ish yoki taqdimot orqali umumlashtiradi. Shu tariqa muzeyga tashrif bir martalik ekskursiya emas, balki o‘quv jarayonining uzviy qismiga aylanadi.

Interaktiv etnografik ko‘rgazmalarni loyihalashda bir qator muhim tamoyillarga amal qilish lozim. Avvalo, ilmiy asoslanganlik ta’minlanishi kerak. O‘yin va ko‘ngilochar elementlar ilmiy mazmunni soddalashtirib yoki buzib yubormasligi zarur.

Ikkinchi muhim tamoyil — auditoriyaga moslik. Topshiriqlar mazmuni tashrif buyuruvchilarning yoshi, bilim darajasi va qiziqishlariga qarab tabaqalashtirilishi lozim. Shuningdek, madaniy sezgirlik va hamkorlik tamoyiliga amal qilish, marosimlar va an’anaviy bilimlarni ularning tashuvchilari — ustalar, keksalar va mahalliy jamoalar bilan hamkorlikda namoyish etish maqsadga muvofiq.

Inklyuzivlik ham alohida ahamiyatga ega. Imkoniyati cheklangan tashrif buyuruvchilar uchun audio materiallar, taktil nusxalar va qulay harakatlanish imkoniyatlari yaratilishi lozim. Shu bilan birga, muzey fondining xavfsizligi ta’minlanishi va ko‘rgazma yakunida tashrif buyuruvchining o‘z tajribasi haqida fikr yuritishi uchun refleksiya bosqichi tashkil etilishi kerak.

Interaktiv ko‘rgazmalarning samaradorligini aniqlashda kuzatuv, tashrifdan oldingi va keyingi qisqa so‘rovnomalar, refleksiv yozuvlar, takroriy tashriflar ko‘rsatkichi va pedagoglarning fikrlaridan kompleks foydalanish mumkin. Bunday baholash nafaqat ko‘rgazmaning ta’limiy samarasini aniqlash, balki kelgusidagi ekspozitsiyalarni takomillashtirish uchun ham muhim ma’lumot beradi.

Amaliyotda moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi, muzey xodimlarining muzey pedagogikasi va raqamli texnologiyalar bo‘yicha malakasini oshirish zarurati hamda ko‘ngilochar elementlarning ilmiy mazmundan ustun kelishi kabi muammolar uchrashi mumkin. Mazkur muammolarni muzey va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi tizimli hamkorlik, xodimlar malakasini oshirish va ilmiy-metodik materiallarni takomillashtirish orqali bartaraf etish mumkin.

Interaktiv usullardan foydalanish etnografik ko‘rgazmani passiv namoyish maydonidan faol ta’lim va tarbiya muhitiga aylantirish imkonini beradi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning bilimni tajriba orqali o‘zlashtirishini ta’minlab, milliy qadriyatlarga hurmat, tarixiy xotira, madaniy o‘zlikni anglash va mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Etnografik ko‘rgazmalarning muhim afzalliklaridan biri ularning fanlararo xususiyatga egaligidir. Bitta eksponat asosida tarix, san’at, geografiya, texnologiya, matematika, til va axborot texnologiyalari fanlarini o‘zaro bog‘lash mumkin. Natijada o‘quvchi madaniy merosni alohida ma’lumotlar yig‘indisi sifatida emas, balki tarix, turmush, san’at, mehnat va qadriyatlarni birlashtiruvchi yaxlit hodisa sifatida anglaydi.

Ko‘rgazma asosida taklif etilgan uch bosqichli model — tayyorgarlik, faol ishtirok va yakuniy refleksiya — muzey va ta’lim muassasalari hamkorligini tizimlashtirish hamda muzey tashrifini ta’lim jarayonining uzviy qismiga aylantirish imkonini beradi.

Kelgusida interaktiv etnografik ko‘rgazmalarning ta’limiy va tarbiyaviy samaradorligini aniq mezonlar asosida empirik o‘rganish, turli yosh guruhlarida tajriba-sinov ishlarini olib borish hamda muzey va ta’lim muassasalari hamkorligining barqaror modellarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. ICOM. Museum Definition (adopted at the Extraordinary General Assembly, Prague, 24 August 2022). Paris: International Council of Museums, 2022.

2. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 2003.

3. Столяров Б. А. Музейная педагогика: история, теория, практика. М.: Высшая школа, 2004.

4. Юренева Т. Ю. Музееведение. М.: Академический Проект, 2006.

5. Hooper-Greenhill E. Museums and the Interpretation of Visual Culture. London: Routledge, 2000.

6. Hein G. E. Learning in the Museum. London: Routledge, 1998.

7. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984.

8. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

9. Falk J. H., Dierking L. D. The Museum Experience Revisited. Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 2013.

10. Simon N. The Participatory Museum. Santa Cruz, CA: Museum 2.0, 2010.

UDK: 159.922.27

OILAVIY HAYOTGA TAYYORGARLIK JARAYONIDA MULOQOT KO‘NIKMALARI DINAMIKASI

Karimova Muxayyo,
Termiz davlat pedagogika instituti
“Amaliy psixologiya” kafedrasi tayanch doktoranti

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning 2018-yil 2-fevraldagi “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonida zamonaviy oilani rivojlantirish, oilaning ichki munosabatlari va shaxslararo munosabatlarni o‘rganish, boy madaniy-tarixiy meros hamda an’anaviy oilaviy qadriyatlarni tadqiq etish, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash va oilaviy ajralishlarning oldini olish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish muhim vazifalar sifatida belgilangan. Bu esa yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalasining dolzarbligini ko‘rsatadi.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalasi tarixning turli davrlarida ham muhim ijtimoiy-pedagogik va psixologik vazifa sifatida qaralgan. Zardushtiylik va islom dini an’analarida ham nikoh munosabatlarida tomonlarning o‘zaro munosibligi, ma’naviy-axloqiy yetukligi va oilaviy mas’uliyatni anglashiga alohida e’tibor qaratilgan. Sharq xalqlari an’analarida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, ularning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish, oila qadriyatlarini anglash va oilani asrab-avaylashga o‘rgatish muhim tarbiyaviy vazifa hisoblangan.

Ayniqsa, qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ularda insoniy fazilatlar, muomala madaniyati, sabr-toqat, o‘zaro hurmat, mas’uliyat va oilaviy qadriyatlarga sodiqlikni shakllantirishga katta e’tibor berilgan. Bu borada xalq og‘zaki ijodi, pand-nasihatlar, hikmatnomalar va diniy-axloqiy manbalar muhim tarbiyaviy vosita bo‘lib xizmat qilgan. Jumladan, turk olimi Yusuf Tovasliy tomonidan to‘plangan “Hikmatlar xazinasi” asarida kelin bo‘luvchi qizlarga beriladigan onalar nasihatlari oilaviy hayotga tayyorgarlikning ma’naviy-axloqiy jihatlarini yoritib beradi [2].

Xalq og‘zaki ijodi, diniy g‘oyalar, hikmatnomalar va pand-nasihatlar avloddan avlodga o‘tib, takomillashib kelgan. Xalqimiz orasidan yetishib chiqqan mutafakkir va allomalar esa ana shu qadriyatlarni o‘z asarlarida ilmiy-falsafiy jihatdan yoritib, kelgusi avlodlarga ma’naviy meros sifatida qoldirganlar.

Shunday mutafakkirlardan biri Abu Nasr Forobiydir. Forobiy inson kamoloti, jamiyat va oiladagi munosabatlar, shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi hamda insonlar o‘rtasidagi hamjihatlik masalalariga alohida e’tibor qaratgan. Uning insonning baxt-saodatga erishishi, foydali bilim, axloq va kasb-hunarni egallashi, zararli odatlarni

bartaraf etishi haqidagi qarashlari oilaviy munosabatlarni to‘g‘ri tashkil etish nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Oilaviy hayotga tayyorgarlik jarayonida shaxsning muloqot madaniyati va samarali muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki oilaviy munosabatlarning barqarorligi ko‘p jihatdan er-xotinning bir-birini tinglashi, o‘z fikrini aniq va madaniyatli ifodalashi, o‘zaro tushunishga intilishi hamda nizoli vaziyatlarda konstruktiv yechim topa olishiga bog‘liq.

Rus olimi S.V. Kovalevning ta’kidlashicha, yoshlarda oilaviy hayot va turmush tarziga oid real va adekvat tasavvurlarning yetarli darajada shakllanmaganligi turmush qurgandan keyin oilaviy munosabatlardan qoniqmaslik holatlarining yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois yoshlarni ular ulg‘ayayotgan oilada hamda ta’lim muassasalarida oilaviy hayotga tayyorlash, ularda baxtli va farovon oilaviy hayotni ta’minlovchi zarur shaxsiy sifatlar hamda muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish muhimdir [5].

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda oilaviy munosabatlarni faqat ijobiy jihatlari bilan emas, balki unda uchrashi mumkin bo‘lgan turli murakkab vaziyatlar, kelishmovchiliklar va mas’uliyatlar bilan birgalikda tushuntirish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv yoshlarda oilaviy hayot haqida real va adekvat tasavvurlarning shakllanishiga yordam beradi.

Oilaviy muammolarni o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oiladagi kelishmovchiliklar o‘zaro munosabatlardagi tushunmovchilik, hissiyotlarni boshqara olmaslik, muloqot madaniyatining yetarli darajada shakllanmaganligi, turmush o‘rtog‘idan norozilik, oilaviy majburiyatlarning taqsimlanishi, nizolarga moyillik, moddiy qiyinchiliklar, jizzakilik va boshqa psixologik omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Ayrim hollarda er-xotin o‘rtasidagi norozilik, bir-birini ortiqcha tanqid qilish, gumonsirash, tanbeh berish va o‘z fikrini majburan qabul qildirishga intilish ham oilaviy nizolarning kuchayishiga olib keladi. Shuningdek, oila a’zolari o‘rtasida o‘zaro tushunishning yetishmasligi va xarakter xususiyatlarining mos kelmasligi ham munosabatlarning murakkablashuviga sabab bo‘lishi mumkin.

Mazkur muammolarning oldini olishda oilaviy-pedagogik va psixologik bilimlarni oshirish muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan mahallalarda oilalar bilan hamkorlikda psixologik-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish, ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirish, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash bo‘yicha psixolog va pedagoglarning faoliyatini kuchaytirish zarur.

Qizlarni oilaviy hayotga tayyorlash jarayonida ularga oilaviy hayotning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, unda uchrashi mumkin bo‘lgan turli murakkab vaziyatlar haqida ham tushuncha berish lozim. Turli kelishmovchiliklarni muloqot, o‘zaro hurmat, sabr-toqat va konstruktiv yondashuv asosida hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish kelajakdagi oilaviy munosabatlarning barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [3].

Turmush qurgandan so‘ng qizning ijtimoiy muhitdagi mavqeyi va unga nisbatan ijtimoiy kutilmalar o‘zgaradi. Bunday o‘zgarishlarga psixologik jihatdan tayyor bo‘lgan shaxs yangi oiladagi munosabatlarga tezroq moslashishi mumkin. Bu jarayonda muloqot madaniyati va samarali kommunikativ ko‘nikmalar muhim omillardan biri hisoblanadi.

Oilaviy hayotga psixologik tayyorgarlikning muhim jihatlaridan biri shaxsning o‘z imkoniyatlari, kuchli va zaif tomonlarini anglay olishi, kelajakdagi oilaviy rollarini tasavvur qilishi hamda yangi ijtimoiy muhitga moslashish strategiyalarini shakllantirishidir. Shu sababli nikoh yoshiga yetgan qizlarning o‘z shaxsiy tajribasi va xatti-harakatlarini tahlil qila olishi, oilaviy vaziyatlarni oldindan tasavvur qilishi va ularga nisbatan konstruktiv munosabatni shakllantirishi muhimdir.

Turmush qurish arafasidagi qizlarga ta’sir etuvchi ijtimoiy, psixologik va madaniy omillarni kompleks o‘rganish, ularning kelajakdagi oilaviy hayotiga ta’sirini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni kuchaytirish zarur. Shu bilan birga, yoshlarning kelajakdagi maqsadlarini to‘g‘ri belgilashiga ko‘maklashish, samarali muloqot usullarini o‘rgatish va ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirish oilaviy hayotga tayyorgarlikning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Samarali muloqot ko‘nikmalari quyidagi jihatlarni qamrab oladi: suhbatdoshni faol tinglash, o‘z fikrini aniq va tushunarli ifodalash, hissiyotlarni nazorat qilish, nizoli vaziyatlarda murosaga kelish, turmush o‘rtog‘ining fikri va ehtiyojlarini inobatga olish, tanqidni konstruktiv shaklda bildirish hamda muammolarni birgalikda hal qilish. Mazkur ko‘nikmalarning shakllanishi yoshlarning oilaviy hayotga psixologik tayyorgarligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash jarayonida muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish oilaviy munosabatlarning psixologik barqarorligini ta’minlovchi muhim omillardan biridir. Oilaviy hayotga tayyorgarlik faqat nikohga oid ma’lumotlarni berish bilan cheklanmasdan, shaxsda muloqot madaniyati, o‘zaro hurmat, empatiya, mas’uliyat, nizolarni konstruktiv hal etish va oilaviy vaziyatlarga moslashish ko‘nikmalarini rivojlantirishni ham qamrab olishi lozim.

Yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari qanchalik real va adekvat bo‘lsa, ular yangi ijtimoiy rol va majburiyatlarni shunchalik to‘g‘ri qabul qilishlari mumkin. Shu sababli ta’lim muassasalari, oila, mahalla va psixologik xizmat hamkorligida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashga qaratilgan tizimli dasturlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Ayniqsa, turmush qurish arafasidagi yoshlar uchun samarali muloqot, hissiy o‘zini boshqarish, nizolarni bartaraf etish, oilaviy mas’uliyatni anglash va o‘zaro hurmat ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan psixologik treninglarni tashkil etish kelajakdagi oilaviy munosabatlarning sog‘lom rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 104 b.
2. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi**.** Darslik. – Toshkent: “Sharq”, 2014. – 272 b.
3. Qodirov U.D. Oila mustahkamligini ta’minlashda psixologik xizmatning tutgan o‘rni. Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi. – 2023. – № 2.
4. Fayziyeva M., Jabborov A. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi**.** – Toshkent: “Sharq”, 2007. – 42 b.
5. Karimova M.N. Oilaviy hayot ostonasida turgan qizlarda samarali muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishning psixologik jihatlari**.** “Ta’lim tizimini takomillashtirishda ilg‘or xalqaro tajribalar” mavzusidagi xalqaro miqyosdagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to‘plami. – Toshkent, 2024. – B. 970–973.

TA’LIM JARAYONIDA SAVOL-TOPSHIRIQLAR ORQALI BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH

Jo‘raqo‘ziyeva Dilshoda Xaminjon qizi,
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Bugungi jadal rivojlanayotgan davrda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan bir qatorda, ularning mustaqil va tanqidiy fikrlashini, o‘z nuqtayi nazarini asoslay olishini, ma’lumotlarni tahlil qilishini, muammoli vaziyatlarga maqbul yechim topishini hamda turli fikrlarni baholay olishini ta’minlashdan iborat. Ayniqsa, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar uchun mazkur ko‘nikmalarni rivojlantirish ularning keyingi intellektual va shaxsiy taraqqiyoti uchun muhim poydevor vazifasini bajaradi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashning rivojlanishi ta’lim mazmuni, o‘qitish metodlari va o‘quv topshiriqlarining xususiyati bilan bevosita bog‘liq. O‘quvchini faqat eslab qolish va qayta aytishga yo‘naltiruvchi topshiriqlardan farqli ravishda, fikrlashni talab qiluvchi savol va topshiriqlar bolaning mavjud bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llashiga, hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlashiga, o‘z fikrini dalillar bilan asoslashiga va mustaqil xulosa chiqarishiga imkon beradi.

Savol-topshiriqlar ta’lim jarayonining muhim didaktik vositalaridan biri bo‘lib, ularning mazmuni va tuzilishi o‘quvchining fikrlash faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Oddiy reproduktiv savollar mavjud bilimlarni aniqlash va mustahkamlashga xizmat qilsa, tahliliy, muammoli, taqqoslashga asoslangan va ijodiy savollar o‘quvchini chuqurroq fikrlashga undaydi. Masalan, “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Sizningcha, nima bo‘ladi?”, “Qaysi fikrni to‘g‘ri deb hisoblaysiz va nima uchun?”, “Boshqa qanday yechim taklif qilish mumkin?” kabi savollar o‘quvchidan nafaqat javob berishni, balki o‘z javobini asoslashni ham talab qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, faqat “ha” yoki “yo‘q” tarzida javob berishni talab qiluvchi yopiq savollar bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchini izohlash, dalillash, taqqoslash va xulosa chiqarishga undovchi ochiq savollardan foydalanish muhimdir.

Boshlang‘ich ta’limda savol-topshiriqlardan maqsadli va tizimli foydalanish o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish bilan birga, ularni o‘z fikrini erkin ifodalash, dalillarni izlash, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va asoslangan xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Shu sababli dars jarayonida qo‘llaniladigan savol va topshiriqlarni tanqidiy fikrlashning tarkibiy ko‘nikmalariga mos ravishda ishlab chiqish va ulardan foydalanish metodikasini takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir.

Mazkur maqolaning maqsadi — ta’lim jarayonida savol-topshiriqlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda ularning boshlang‘ich sinf

o‘quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rnini nazariy va metodik jihatdan yoritishdan iborat.

Maqolaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlash tushunchasining mazmunini ochib berish;
- tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi savol-topshiriqlarni tavsiflash;
- savol-topshiriqlarning o‘quvchilarning fikrlash faoliyatiga ta’sirini tahlil qilish;
- boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlariga mos savol-topshiriqlarni ishlab chiqish tamoyillarini ko‘rsatish;
- dars jarayonida savol-topshiriqlardan samarali foydalanish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tanqidiy fikrlash zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining bilimlarni shunchaki o‘zlashtirishi bilan cheklanmay, ularni tahlil qilishi, baholashi, mavjud dalillar asosida xulosa chiqarishi va o‘z qarashlarini asoslay olishini ta’minlovchi muhim kognitiv jarayonlardan biri sifatida qaraladi. Tanqidiy fikrlash tushunchasi turli ilmiy yondashuvlarda turlicha talqin qilingan bo‘lsa-da, ularning umumiy jihati o‘quvchining faol, mustaqil va asoslangan fikrlash faoliyatiga e’tibor qaratilishidir.

Tanqidiy fikrlashni ta’lim nuqtayi nazaridan izohlashda Peter A. Facione boshchiligidagi Delphi tadqiqoti muhim nazariy manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda turli sohalardan mutaxassislar ishtirok etib, tanqidiy fikrlashning mazmuni, tarkibiy ko‘nikmalari va uni ta’lim jarayonida rivojlantirish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqot natijalarida tanqidiy fikrlash maqsadga yo‘naltirilgan va o‘zini-o‘zi nazorat qiluvchi mulohaza yuritish jarayoni sifatida tavsiflanadi. Unda interpretatsiya, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish kabi ko‘nikmalar o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Mazkur yondashuv boshlang‘ich ta’lim uchun ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki boshlang‘ich sinf o‘quvchisida tanqidiy fikrlash birdaniga shakllanadigan tayyor qobiliyat emas, balki izchil pedagogik ta’sir va amaliy faoliyat jarayonida rivojlanadigan ko‘nikmalar majmuasidir. O‘quvchi matn, rasm, hodisa yoki muammoli vaziyat bilan ishlash davomida ma’lumotni anglaydi, uning tarkibiy qismlarini ajratadi, turli variantlarni taqqoslaydi, dalillarni izlaydi va o‘z xulosasini shakllantiradi.

Savol-topshiriqlar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim didaktik vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Savol o‘quvchini muayyan masala haqida fikrlashga undasa, topshiriq ushbu fikrlashni amaliy faoliyat orqali namoyon etish imkonini beradi. Ayniqsa, javobi bevosita matn yoki o‘qituvchi tomonidan berilmagan, o‘quvchidan izlanish, taqqoslash, sababni aniqlash yoki o‘z fikrini asoslashni talab qiladigan savollar yuqori darajadagi fikrlash jarayonlarini faollashtirishga xizmat qiladi.

Savol-topshiriqlarning tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi ahamiyatini ularning mazmuni va kutilayotgan fikrlash faoliyatiga ko‘ra farqlash mumkin. Reproduktiv

savollar o‘quvchining mavjud bilimlarini esga tushirish va qayta ifodalashga yo‘naltiriladi. Tahliliy savollar obyekt yoki hodisaning tarkibiy qismlarini aniqlash, ular o‘rtasidagi munosabatlarni ochib berishni talab qiladi. Baholovchi savollar o‘quvchini muayyan fikr yoki qarorning asoslanganligini ko‘rib chiqishga undaydi. Muammoli savollar esa bir nechta ehtimoliy yechimlarni izlash va ular orasidan asoslangan variantni tanlash imkonini beradi.

Facione tadqiqotida tanqidiy fikrlashning asosiy ko‘nikmalari sifatida interpretatsiya, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatilgan. Ushbu ko‘nikmalarni boshlang‘ich ta’limdagi savol-topshiriqlar bilan bog‘lash mumkin. Masalan, “Matnda nima haqida so‘z yuritilgan?” savoli interpretatsiyaga; “Qahramonning bunday qarorga kelishiga nima sabab bo‘ldi?” savoli tahlilga; “Sizningcha, qahramonning qarori to‘g‘rimi? Javobingizni asoslang” topshirig‘i baholashga; “Agar voqea boshqacha rivojlanganida nima bo‘lishi mumkin edi?” savoli esa ehtimoliy xulosalar chiqarishga yo‘naltiriladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda savol-topshiriqlarning yosh xususiyatlariga mosligi alohida ahamiyatga ega. Savolning murakkabligi o‘quvchining mavjud bilimlari, tajribasi va kognitiv imkoniyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich oshirib borilishi lozim.

Dastlab o‘quvchidan kuzatish va aniqlash talab qilinsa, keyingi bosqichlarda taqqoslash, sabab-oqibat aloqalarini tushuntirish, dalil keltirish, muqobil yechim taklif qilish va xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Savol berishning o‘zi tanqidiy fikrlashning avtomatik ravishda shakllanishini ta’minlamaydi. Savol o‘quvchini fikrlashga undashi, javobni asoslashga imkon berishi va zarur hollarda muqobil qarashlarni ko‘rib chiqishga yo‘naltirishi kerak. Shu sababli o‘qituvchi tomonidan “Nima uchun?”, “Qanday dalil keltira olasiz?”, “Boshqa qanday yechim bo‘lishi mumkin?”, “Ikki fikrning o‘xshash va farqli tomonlari nimada?”, “Agar ... bo‘lsa, natija qanday o‘zgaradi?” kabi ochiq savollardan maqsadli foydalanish muhimdir.

O‘quvchilarni savol berishga, o‘z javoblariga sabab va dalil keltirishga undash tanqidiy fikrlashni erta bosqichdan rivojlantirish uchun muhim pedagogik shartlardan biridir. Bunday faoliyat o‘quvchining faqat bilimni o‘zlashtirishiga emas, balki uni amaliy vaziyatlarda qo‘llashiga ham imkon beradi.

Shunday qilib, savol-topshiriqlarni tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari bilan uzviy bog‘liq holda tashkil etish boshlang‘ich ta’lim mazmunini faollashtirishga xizmat qiladi. Bunda asosiy e’tibor o‘quvchining tayyor javobni topishiga emas, balki javobga qanday kelganini tushuntira olishiga, fikrini dalillashiga, boshqa variantlarni ko‘rib chiqishiga va zarur hollarda o‘z xulosasini qayta ko‘rib chiqishiga qaratiladi.

Boshlang‘ich sinf darslarida savol-topshiriqlardan samarali foydalanish uchun quyidagi metodik yondashuvlarga amal qilish maqsadga muvofiq:

1. Savollarni oddiydan murakkabga tamoyili asosida bosqichma-bosqich murakkablashtirish.

2. O‘quvchidan faqat faktni eslab qolishni emas, balki sababni tushuntirish va dalillashni talab qiluvchi savollardan foydalanish.

3. Bir masalaga nisbatan bir nechta nuqtayi nazarni ko‘rib chiqishga imkon beruvchi topshiriqlarni qo‘llash.

4. “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Sizningcha...?”, “Agar ... bo‘lsa, nima yuz beradi?” kabi ochiq savollardan foydalanish.

5. O‘quvchilarni o‘z savollarini tuzishga va tengdoshlarining javoblarini asoslangan mezonlar asosida baholashga o‘rgatish.

6. Matn, rasm, jadval, hayotiy vaziyat va muammoli topshiriqlardan kompleks foydalanish.

7. Javobning faqat to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini emas, balki uning qanday asoslanganligini ham baholash.

8. O‘quvchilarning individual farqlarini hisobga olib, turli darajadagi topshiriqlarni taklif qilish.

Zamonaviy boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish o‘quvchilarning intellektual mustaqilligi va bilish faolligini ta’minlashning muhim shartlaridan biridir. Savol-topshiriqlar esa bu jarayonda oddiy nazorat vositasi sifatida emas, balki o‘quvchini fikrlash, izlanish, dalillash, taqqoslash va xulosa chiqarishga yo‘naltiruvchi pedagogik vosita sifatida qaralishi lozim.

Savol-topshiriqlarning mazmuni, murakkabligi va shakli o‘quvchilarning yosh hamda psixologik xususiyatlariga mos ravishda tanlanganda ularning samaradorligi ortadi. Ayniqsa, tahliliy, baholovchi, muammoli va ochiq savollar o‘quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich sinflarda savol-topshiriqlardan tizimli foydalanish o‘quvchilarning ma’lumotni tahlil qilish, dalillarni aniqlash, turli fikrlarni taqqoslash, o‘z nuqtayi nazarini asoslash va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini beradi. Shu bois o‘qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi savol-topshiriqlarni loyihalash metodikasiga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Facione P. A. *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. — Millbrae, CA: Insight Assessment, 2015.

2. Волков Е. В. Развитие критического мышления. — М., 2004.

3. Кабышева М. О. Оценка эффективности выделенного курса химии для развития критического мышления // Вестник КазНацЖенПУ. — 2022.

4. Шарыпова Н. В., Павлова Н. В. Планирование развития универсальных учебных действий при обучении химии // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. — 2018.

5. Бектемирова Т. В., Кожахметова О. В. Изменение практики преподавания и обучения как условие формирования критического мышления учащихся на уроках химии // Проблемы науки. — 2016.

6. Чайка С. А. Возможности подхода STEM в преподавании химии // Современная практика образования. — 2017.

7. Brown L. (ed.). *The New Shorter Oxford English Dictionary*. — Oxford: Clarendon Press, 1993.

8. Jalilovna M. Ona tili darslarida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish texnologiyasi – ta’lim natijalariga erishish vositasi // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. — 2021.

9. Холматова Д. А., Рахматова О. К. Теоретические основы разработки учебных пособий // Вопросы науки и образования. — 2021. — № 29 (154). — С. 30–37.

10. Khujanazarova G. Proficiency in Cognitive Academic Language is Essential for the Learner Participation and Engagement That is Necessary for Subsequent Success // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2023. — № 6. — B. 559–564.

11. Lexical Investigations: Critical Thinking // *Everything After Z by Dictionary.com*. — 25 June 2013.

UDK: 159.9:316.6

O‘ZBEKISTONDA REFLEKSIV TAFAKKUR VA SHAXSNING HAYOTIY STRATEGIYASI: KONSEPTUAL MUAMMOLAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Obidova Dilnoza Maqsud qizi,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

XXI asr globallashuv, jadal raqamlashtirish va yuqori raqobat davri sifatida inson hayotining turli jabhalariga sezilarli o‘zgarishlar kiritmoqda. Zamonaviy jamiyatda shaxs nafaqat tashqi muhitdagi tezkor o‘zgarishlarga moslashishi, balki o‘zining ichki imkoniyat va resurslarini to‘g‘ri baholagan holda uzoq muddatli, izchil va barqaror hayot strategiyasini belgilashi zarur.

Biroq uzluksiz axborot oqimi, ijtimoiy tarmoqlardagi bosim, turli ijtimoiy stereotiplar hamda hayot sur’atining keskin tezlashishi ayrim hollarda shaxsning chuqur tahliliy fikrlash imkoniyatlarini cheklashi mumkin. Natijada inson o‘z xatti-harakatlari, qarorlari va kelajak maqsadlarini yetarlicha anglamagan holda situativ qarorlar qabul qilishi ehtimoli ortadi. Mazkur murakkab ijtimoiy-psixologik sharoit shaxsda refleksiv tafakkur va refleksiv kompetensiyani rivojlantirish masalasining dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Refleksiv tafakkur shaxsning o‘z fikrlash jarayonlari, hissiy holatlari, qadriyatlari, motivlari va qaror qabul qilish mexanizmlarini anglash, tahlil qilish hamda zarur hollarda qayta baholash qobiliyatini ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan, refleksiya faqat o‘tmish tajribasini eslash yoki yo‘l qo‘yilgan xatolarni tahlil qilish bilan cheklanmaydi. U shaxsning o‘z faoliyati va hayotiy tanlovlariga ongli munosabatini shakllantiruvchi murakkab psixologik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Refleksiv tafakkur rivojlangan shaxs o‘zining kuchli va zaif jihatlarini anglash, mavjud imkoniyatlarini baholash, hayotiy maqsadlarini aniqlashtirish va kelajakdagi faoliyatini rejalashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu jihatdan refleksiya shaxsga o‘z hayotiy trayektoriyasini ongli ravishda loyihalash va uni tashqi bosimlar hamda stereotiplardan nisbatan mustaqil tarzda qurish imkonini beradi.

Aksincha, refleksiv kompetensiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi hayotiy maqsadlarning noaniqligi, vaziyatga bog‘liq qarorlar qabul qilish, tashqi ijtimoiy ta’sirlarga yuqori darajada berilish va shaxsiy hayot yo‘nalishining beqarorligiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli refleksiv tafakkur shaxsning hayotiy strategiyasini shakllantiruvchi muhim psixologik resurslardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Refleksiv tafakkur va shaxsning o‘z-o‘zini anglashi masalalari O‘zbekiston psixologiya fanida ham turli yo‘nalishlarda o‘rganilgan. Xususan, mazkur muammo

psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va falsafa fanlari doirasida tadqiq etib kelinmoqda.

O‘zbekistonda tafakkur psixologiyasi va o‘z-o‘zini anglash muammolarini tadqiq etgan yetakchi olimlardan biri E.G‘oziyevdir. Olimning ilmiy qarashlarida insonning tafakkur subyekti sifatidagi faoliyati, o‘z-o‘zini anglashi va o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi muhim o‘rin egallaydi. Refleksiv tahlil shaxsga muammoli vaziyatlarni anglash, mavjud tajribani qayta baholash va kelgusidagi faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish imkonini beruvchi mexanizm sifatida qaraladi. E.G‘oziyevning “Tafakkur psixologiyasi” asarida tafakkur jarayonlari hamda aqliy faoliyatni nazorat qilishning psixologik qonuniyatlari yoritilgan. “Umumiy psixologiya” asarida esa shaxsning “Men” konsepsiyasi, o‘z-o‘zini anglash va ijtimoiy munosabatlar masalalariga e’tibor qaratilgan [1; 2].

Psixologiya fanlari doktori, professor V.M. Karimovaning ilmiy tadqiqotlarida esa refleksiya shaxsning ijtimoiy muhitdagi o‘zaro munosabatlari, ijtimoiy rollarni anglash va bajarish jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Uning tadqiqotlarida shaxsning ijtimoiy moslashuvi, o‘z-o‘zini anglashi, jamiyatdagi mavqeyi va qadriyatlar tizimi muhim psixologik omillar sifatida talqin etiladi. Mazkur jihatlar shaxsning uzoq muddatli hayotiy maqsadlarini belgilashi va hayotiy strategiyasini shakllantirishida muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Zamonaviy tadqiqotchilardan Z.X. Kamalovaning “Bo‘lajak pedagogda kasbiy refleksiyani rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik shartlari” mavzusidagi dissertatsiyasida kasbiy refleksiya muammosining ilmiy-metodologik asoslari, bo‘lajak pedagogdagi kasbiy refleksiyaning tarkibiy tuzilishi va uni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik shartlari tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida refleksiv bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ijtimoiy-psixologik trening dasturi ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan [4].

D.B. Norqo‘ziyevning “Shaxsda hayotiy strategiya shakllanishining psixologik xususiyatlari” mavzusidagi tadqiqotida esa hayotiy strategiya fenomenining psixologiyada o‘rganilish tarixi, uni tadqiq etish metodologiyasi va metodlari, shuningdek, shaxs hayotiy strategiyasining shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar atroflicha tahlil qilingan [5].

Yuqoridagi ilmiy qarashlar asosida refleksiv tafakkur va shaxsning hayotiy strategiyasi o‘rtasida uzviy psixologik bog‘liqlik mavjudligini ko‘rish mumkin. Refleksiya shaxsning o‘z tajribasi, imkoniyatlari, ehtiyojlari va qadriyatlarini anglashiga xizmat qilsa, hayotiy strategiya ushbu anglangan imkoniyat va qadriyatlar asosida kelajak faoliyatining yo‘nalishini belgilashni nazarda tutadi.

Bugungi shiddatli axborot oqimi sharoitida refleksiv tafakkur shaxsning hayotiy strategiyasini shakllantiruvchi muhim kognitiv va shaxsiy resurs sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bunday tafakkur shaxsga tashqi ijtimoiy bosim va vaziyatning bevosita ta’siriga berilib ketmasdan, o‘zining ichki ehtiyojlari, imkoniyatlari va qadriyatlarini tahlil qilgan holda qaror qabul qilish imkonini beradi.

Shu bilan birga, refleksiv kompetensiyani rivojlantirish masalasini faqat individual psixologik jarayon sifatida emas, balki ta’lim, kasbiy faoliyat va ijtimoiy muhit bilan bog‘liq kompleks jarayon sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq. Ayniqsa, yoshlarning kasbiy va hayotiy yo‘nalishini belgilashida refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantirish ularning o‘z imkoniyatlarini real baholashi, maqsadlarini aniqlashtirishi va uzoq muddatli rejalar tuzishiga yordam beradi.

Umuman olganda, refleksiv tafakkur shaxsning o‘z-o‘zini anglash, hayotiy maqsadlarini belgilash va kelajak faoliyatini ongli ravishda rejalashtirish jarayonlarining muhim psixologik asoslaridan biridir. O‘zbekiston psixologiya maktabi vakillari va zamonaviy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari refleksiya, kasbiy refleksiya va hayotiy strategiya muammolarining o‘zaro bog‘liqligini tadqiq etish uchun muhim nazariy va amaliy asos yaratadi.

Zamonaviy jamiyatda shaxsning refleksiv imkoniyatlarini rivojlantirish uning ijtimoiy moslashuvi, kasbiy rivojlanishi, mustaqil qaror qabul qilishi va hayotiy maqsadlarini izchil amalga oshirishiga xizmat qilishi mumkin. Shu bois ta’lim jarayonida, ayniqsa, yoshlarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashda refleksiv ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan psixologik-pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. G‘oziyev E.G‘. Tafakkur psixologiyasi**.** – Toshkent: O‘qituvchi, 1990. – 184 b.
2. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya**.** 1–2-kitoblar. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya: Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 172 b.
4. Kamalova Z.X. Bo‘lajak pedagogda kasbiy refleksiyani rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik shartlari: Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2021.
5. Norqo‘ziyev D.B. Shaxsda hayotiy strategiya shakllanishining psixologik xususiyatlari: Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2022.

UDK 159.942:316.472

IJTIMOIY MUNOSABATLARDA EMOTSIONAL HOLATLARNING REGULYATIV ASOSLARI

Sidiqova Barnoxon Muxtorjon qizi,
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Insonning ijtimoiy hayoti uning boshqa kishilar bilan doimiy munosabati va muloqoti jarayonida shakllanadi. Shaxsning atrof-muhitni idrok etishi, voqea-hodisalarni baholashi, ular haqida fikr yuritishi va ularga nisbatan muayyan xatti-harakatlarni amalga oshirishi jarayonida turli emotsional holatlar yuzaga keladi. Ushbu holatlar insonning voqelik, boshqa insonlar va o‘ziga bo‘lgan subyektiv munosabatini ifodalaydi. Shu sababli emotsiyalarni faqat ichki psixologik kechinma sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy faoliyati va munosabatlarini tartibga soluvchi muhim psixologik mexanizm sifatida ham o‘rganish zarur.

Emotsional holatlar inson hayotining deyarli barcha sohalarida namoyon bo‘ladi. Inson o‘ziga ma’qul bo‘lgan hodisalarni ijobiy, noma’qul yoki ehtiyojlariga zid bo‘lgan hodisalarni esa salbiy emotsional kechinmalar orqali baholaydi. Quvonch, qoniqish, qiziqish, ishonch kabi ijobiy emotsiyalar shaxsning faoliyatga jalb etilishiga yordam bersa, qo‘rquv, g‘azab, xavotir, ranjish va norozilik kabi holatlar muayyan vaziyatlarda xatti-harakatni qayta tashkil etishga undashi mumkin.

Emotsional holatlarning yuzaga kelishiga tabiat va jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar, shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy muhit, turli taassurotlar va shaxsning individual ehtiyojlari ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur omillar shaxsning hayoti va faoliyatining jadallashishi yoki pasayishiga, ayrim ehtiyojlarning yuzaga kelishi yoki yo‘qolishiga, shuningdek, organizmning funksional holatida o‘zgarishlar sodir bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Demak, emotsional holatlar tashqi ta’sirlar va shaxsning ularni subyektiv baholashi natijasida shakllanadigan murakkab psixologik jarayondir.

Emotsional holatlarni boshqarish, ya’ni emotsional regulyatsiya, shaxsning o‘z emotsiyalarini anglash, ularni baholash va vaziyatga muvofiq ravishda tartibga solish qobiliyatini anglatadi. Emotsional regulyatsiya shaxsning psixologik muvozanatini saqlash, stressli vaziyatlarga moslashish, muloqotni samarali tashkil etish va ijtimoiy munosabatlarda konstruktiv xulq-atvorni namoyon etishda muhim ahamiyatga ega.

Emotsional regulyatsiya jarayonida shaxs nafaqat emotsiyaning kuchini kamaytirish yoki oshirishga, balki uning davomiyligi, ifodalanish shakli va xulq-atvorga ta’sirini boshqarishga harakat qiladi. Shu jihatdan emotsional regulyatsiya ikki xil ko‘rinishda namoyon bo‘lishi mumkin: birinchidan, shaxs boshdan kechirayotgan

emotsiyaning o‘zini boshqaradi; ikkinchidan, mavjud emotsional holat ta’sirida yuzaga kelayotgan xulq-atvorni tartibga soladi [1].

Emotsional regulyatsiya tushunchasi psixologiyada turli nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilgan. P.M. Cole, S.E. Martin va T.A. Dennis emotsional regulyatsiyani shaxsning emotsional javoblarini vaziyat va rivojlanish talablari bilan muvofiqlashtirish imkonini beruvchi murakkab jarayon sifatida ko‘rib chiqadilar [1]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, emotsiyalarni boshqarish faqat ularni bostirishdan iborat emas. Aksincha, shaxs o‘z emotsiyasini anglab, uning sabablarini tushunishi va vaziyatga mos javob strategiyasini tanlashi lozim.

N. Eisenberg va T.L. Spinrad tadqiqotlarida emotsional regulyatsiya jarayonida shaxsning o‘z emotsiyalarini mustaqil ravishda boshqarish qobiliyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Ularning yondashuvida emotsional regulyatsiya o‘zini o‘zi boshqarish va tashqi regulyatsiya bilan bog‘liq jarayonlarni qamrab oladi. Emotsional o‘zini o‘zi regulyatsiya qilish shaxsning ichki emotsional holati va undan kelib chiqadigan xatti-harakatlarini boshqarishini bildiradi. Tashqi emotsional regulyatsiya esa shaxsning emotsional holatiga boshqa insonlar, ijtimoiy muhit va munosabatlar tizimining ta’sirini anglatadi.

Shu nuqtayi nazardan, emotsional regulyatsiya individual jarayon bo‘lishi bilan birga, ijtimoiy jarayon sifatida ham namoyon bo‘ladi. Chunki insonning emotsional holati ko‘pincha boshqa insonlarning xatti-harakatlari, munosabati va baholari bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, yaqin inson tomonidan qo‘llab-quvvatlanish ijobiy emotsional holatni kuchaytirishi, tanqid yoki rad etilish esa xavotir, ranjish yoki g‘azabni yuzaga keltirishi mumkin.

Ijtimoiy munosabatlarda emotsional regulyatsiyaning ahamiyati, ayniqsa, muloqot jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Muloqot vaqtida inson nafaqat o‘z fikrini bildiradi, balki suhbatdoshining emotsional holatini ham idrok etadi. Shaxs suhbatdoshining yuz ifodasi, ovoz ohangi, tana harakatlari va nutq mazmuni orqali uning emotsional holati haqida ma’lumot oladi. Ushbu ma’lumot asosida o‘zining keyingi xatti-harakatini belgilaydi.

Shaxsning o‘z emotsiyalarini yetarli darajada boshqara olishi ijtimoiy munosabatlarning barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, nizoli vaziyatda g‘azabni nazorat qila olish shaxsga impulsiv va keskin javob berishdan saqlanish, vaziyatni tahlil qilish va muammoni konstruktiv yo‘l bilan hal etish imkonini beradi. Aksincha, emotsional nazoratning yetarli emasligi keskin so‘zlar, agressiv xatti-harakatlar yoki muloqotdan butunlay voz kechish kabi holatlarga olib kelishi mumkin.

J.G. Gross tomonidan ishlab chiqilgan emotsional regulyatsiya modeli ushbu jarayonni tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biridir. Mazkur modelga ko‘ra, shaxs emotsional javobni uning shakllanishining turli bosqichlarida boshqarishi mumkin. Jumladan, vaziyatni tanlash yoki o‘zgartirish, diqqatni boshqa jihatga yo‘naltirish, vaziyatni kognitiv qayta baholash va emotsional javobni modulyatsiya qilish kabi strategiyalar mavjud [2].

Ushbu strategiyalar ichida kognitiv qayta baholash ijtimoiy munosabatlar uchun alohida ahamiyatga ega. Kognitiv qayta baholash shaxsning muayyan vaziyatga bo‘lgan qarashini o‘zgartirishi va shu orqali emotsional javobini qayta tashkil etishini anglatadi. Masalan, suhbatdoshning tanqidini shaxsiy hujum sifatida qabul qilish o‘rniga, uni o‘z faoliyatini yaxshilashga qaratilgan fikr sifatida baholash emotsional zo‘riqishni kamaytirishi mumkin.

J.G. Gross va O.P. John tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda emotsional regulyatsiyaning kognitiv qayta baholash va ekspressiv bostirish strategiyalari o‘rtasidagi farqlar ko‘rsatilgan [2]. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, kognitiv qayta baholashdan ko‘proq foydalanish ijobiy emotsiyalarni boshdan kechirish va ifodalash hamda nisbatan samaraliroq shaxslararo munosabatlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Ekspressiv bostirish esa ayrim hollarda salbiy emotsional tajribaning yuqoriroq bo‘lishi va ijtimoiy munosabatlarda qiyinchiliklar bilan bog‘langan [2].

Bu yerda emotsiyalarni boshqarish va ularni bostirish o‘rtasidagi farqni alohida ta’kidlash lozim. Emotsiyani boshqarish shaxsning o‘z kechinmasini anglab, vaziyatga mos tarzda ifodalashi yoki uning xulq-atvorga ta’sirini tartibga solishini nazarda tutadi. Emotsiyani bostirish esa emotsiyaning tashqi ifodasini cheklashga qaratilgan bo‘lib, ichki emotsional zo‘riqishning saqlanib qolishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun samarali emotsional regulyatsiya emotsiyani butunlay yo‘q qilish emas, balki uni anglash va konstruktiv boshqarishni nazarda tutadi.

Emotsional regulyatsiya ijtimoiy moslashuv jarayonida ham muhim rol o‘ynaydi. Ijtimoiy muhitda shaxs turli xil talablar, me’yorlar va kutishlarga duch keladi. Har bir vaziyatda o‘z emotsiyalarini bir xil tarzda namoyon etish mumkin emas. Masalan, norozilikni ish joyidagi rasmiy muloqotda ifodalash shakli bilan yaqin inson bilan suhbatdagi ifodalash shakli bir xil bo‘lmasligi kerak. Shaxs vaziyatning ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olib, emotsional javobining shaklini moslashtira olishi ijtimoiy kompetentlikning muhim ko‘rsatkichlaridan biridir.

Emotsional regulyatsiya emotsional intellekt bilan ham chambarchas bog‘liq. Emotsional intellekt shaxsning o‘z emotsiyalarini va boshqa insonlarning emotsional holatlarini anglash, ularni farqlash hamda ushbu ma’lumotdan muloqot va xulq-atvorni boshqarishda foydalanish imkoniyatlarini o‘z ichiga oladi. Shaxs o‘z emotsional holatini qanchalik yaxshi anglasa, uning xatti-harakatlarini vaziyatga mos ravishda boshqarish imkoniyati ham shunchalik kengayadi.

Shaxslararo munosabatlarda emotsional regulyatsiyaning yana bir muhim jihati empatiya bilan bog‘liq. Boshqa insonning emotsional holatini tushunish va uning kechinmalarini hisobga olish konstruktiv muloqot uchun muhim shart hisoblanadi. Empatiya yuqori bo‘lgan shaxs suhbatdoshining emotsional holatini yaxshiroq anglab, o‘z nutqi va xatti-harakatlarini moslashtirishi mumkin. Bu esa o‘zaro ishonch va tushunishni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Nizoli vaziyatlarda emotsional regulyatsiya yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Nizo jarayonida g‘azab, qo‘rquv, ranjish, xavotir kabi emotsiyalar kuchayishi mumkin.

Ushbu emotsiyalar nazorat qilinmagan holatda shaxsning muammoni obyektiv baholash imkoniyatini cheklashi ehtimoli mavjud. Shu sababli nizoli vaziyatlarda avvalo emotsional zo‘riqishni kamaytirish, keyin esa vaziyatni tahlil qilish va muammoni hal etishning maqbul variantlarini izlash samarali strategiya hisoblanadi.

Emotsional regulyatsiyaning shakllanishida ijtimoiy muhitning ham roli katta. Oila, ta’lim muassasasi, tengdoshlar guruhi va mehnat jamoasi shaxsning emotsiyalarni ifodalash va boshqarish usullarini o‘zlashtirishiga ta’sir ko‘rsatadi. Bolalik davrida ota-ona va yaqin kattalarning emotsional reaksiyalari bola uchun namuna vazifasini bajaradi. Keyingi rivojlanish bosqichlarida esa tengdoshlar va boshqa ijtimoiy guruhlarning ta’siri kuchayadi.

Ta’lim jarayonida emotsional regulyatsiyani rivojlantirish ham muhim vazifalardan biridir. O‘quvchi va talabalarga o‘z emotsiyalarini aniqlash, ularning sabablarini tushunish, stressli vaziyatlarda o‘zini boshqarish va nizolarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish kelajakdagi ijtimoiy moslashuv uchun muhim psixologik resurs bo‘lib xizmat qiladi.

Emotsional regulyatsiyani rivojlantirishda bir qator psixologik usullardan foydalanish mumkin. Jumladan, emotsiyalarni nomlash, vaziyatni qayta baholash, nafas olishni boshqarish, diqqatni qayta yo‘naltirish, muammoli vaziyatni bosqichma-bosqich tahlil qilish va muloqot jarayonida faol tinglash ko‘nikmalarini shakllantirish shaxsning emotsional o‘zini o‘zi boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, shaxsning emotsional holatini anglash va qabul qilish ham muhim. Emotsiyaning mavjudligini inkor etish yoki uni butunlay bostirish har doim ham samarali natija bermaydi. Aksincha, “men hozir g‘azablandim”, “men ushbu vaziyatdan xavotirdaman” yoki “mening ushbu vaziyatga nisbatan noroziligim mavjud” kabi ichki anglash jarayoni emotsional holatni obyektivlashtirish va keyingi xatti-harakatni ongli ravishda tanlashga yordam beradi.

Emotsional regulyatsiya, shuningdek, shaxsning psixologik barqarorligini ta’minlovchi mexanizmlardan biridir. Stressli vaziyatlarda emotsiyalarni boshqarish qobiliyati shaxsga muammolarni yanada oqilona baholash, qaror qabul qilish va ijtimoiy aloqalarni saqlab qolish imkonini beradi. Bunda emotsional regulyatsiya muammoni yo‘qotish emas, balki shaxsning unga moslashish va konstruktiv javob qaytarish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shaxsning ijtimoiy munosabatlardagi muvaffaqiyati ko‘p jihatdan uning emotsional reaksiyalarini vaziyat talablariga muvofiqlashtira olishiga bog‘liq. O‘z emotsiyalarini anglamaydigan yoki ularni nazorat qila olmaydigan shaxs muloqot jarayonida tez-tez nizoli vaziyatlarga duch kelishi mumkin. Shu bilan birga, haddan tashqari emotsional bostirish ham munosabatlar sifatiga salbiy ta’sir qilishi mumkin. Demak, samarali emotsional regulyatsiya emotsiyalarni butunlay yo‘qotish yoki yashirish emas, balki ularni anglash, qabul qilish, qayta baholash va vaziyatga mos tarzda ifodalashni nazarda tutadi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, emotsional holatlar shaxsning ijtimoiy munosabatlari va muloqot jarayonlarini tartibga soluvchi muhim psixologik mexanizmlardan biridir. Emotsiyalar shaxsning tashqi voqelik va boshqa insonlarga munosabatini ifodalash bilan birga, uning xatti-harakatini yo‘naltirish va ijtimoiy vaziyatlarga moslashishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Emotsional regulyatsiya esa ushbu jarayonning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, shaxsga o‘z emotsional holatini anglash, baholash, nazorat qilish va vaziyatga mos ravishda ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, ijtimoiy munosabatlarda kognitiv qayta baholash, emotsional o‘zini o‘zi boshqarish, empatiya va emotsional intellekt bilan bog‘liq ko‘nikmalar alohida ahamiyatga ega.

Samarali emotsional regulyatsiya nizoli vaziyatlarda impulsiv xatti-harakatlarning oldini olish, konstruktiv muloqotni saqlash, o‘zaro tushunish va ijtimoiy moslashuvni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, emotsiyalarni boshqarish ularni bostirishdan farq qilishi kerak. Shaxsning o‘z emotsiyalarini anglab, qabul qilishi va ularni ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda ifodalashi psixologik barqarorlikning muhim shartlaridan biridir.

Umuman olganda, emotsional regulyatsiyani rivojlantirish shaxslararo munosabatlar sifatini yaxshilash, nizolarni konstruktiv hal qilish, ijtimoiy moslashuvni kuchaytirish va psixologik farovonlikni ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi. Shu sababli ta’lim va psixologik xizmat amaliyotida shaxslarning emotsional savodxonligi, o‘z emotsiyalarini anglash va boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan psixologik dasturlarni ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Cole P. M., Martin S. E., Dennis T. A. Emotion Regulation as a Scientific Construct: Methodological Challenges and Directions for Child Development Research // *Child Development*. 2004. Vol. 75. No. 2.

2. Gross J. J., John O. P. Individual differences in two emotion regulation processes: Implications for affect, relationships, and well-being // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2003. Vol. 85. No. 2. P. 348–362.

3. Иванова М. В. Эмоциональная регуляция процесса решения мыслительных задач в младшем школьном возрасте: дис. … канд. психол. наук. Иркутск, 1998.

4. Лебединский В. В., Никольская О. Г., Баенская Е. Р., Либлинг М. М. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. М., 1990.

5. Никольская О. С. Аффективная сфера человека. Взгляд через призму детского аутизма. М., 2000.

6. Campos J. J., Frankel C. B., Camras L. On the Nature of Emotion Regulation // *Child Development*. 2004. Vol. 75. No. 2.

UDK: 159.923.2:378.015.3

TALABALARDA PROKRASTINATSIYA HODISASINING O‘Z-O‘ZINI NAZORAT QILISH TIZIMIDAGI NAZARIY O‘RNI: KONSEPTUAL-METODOLOGIK TAHLIL

Raimdjanova Gulasal Baxtiyor qizi,
O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti

Zamonaviy ta’lim va axborot muhiti talabadan mustaqil faoliyat yuritish, vaqtni boshqarish, diqqatni jamlash va belgilangan vazifalarni o‘z vaqtida bajarishni talab qiladi. Ayniqsa, talabalik davrida kasbiy identiklik, mustaqil faoliyat ko‘nikmalari va irodaviy sifatlar shakllanishi sababli o‘z-o‘zini nazorat qilish muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan prokrastinatsiya, ya’ni muhim va bajarilishi mumkin bo‘lgan vazifalarni ongli ravishda kechiktirish hodisasini o‘rganish dolzarb hisoblanadi. P. Steel va K.B. Klingsieck prokrastinatsiyani akademik faoliyat, psixologik farovonlik va shaxsning kundalik faoliyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi murakkab psixologik hodisa sifatida tavsiflaydi [4]. F. Sirois va T. Pychyl esa uni qisqa muddatli emotsional holatni boshqarish bilan bog‘liq strategiya sifatida izohlaydi [6].

O‘z-o‘zini nazorat qilish masalasi rus va mahalliy psixologiyada O.A. Konopkin, V.I. Morosanova, A.K. Osnitskiy, D.A. Leontev va boshqa olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan [10; 11; 13; 14]. Biroq prokrastinatsiyaning aynan o‘z-o‘zini nazorat qilish tizimidagi o‘rnini, uning alohida tarkibiy komponentlari bilan bog‘liqligini tizimli tahlil qilish masalasi yetarlicha o‘rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi prokrastinatsiyaning o‘z-o‘zini nazorat qilish tizimidagi nazariy o‘rnini aniqlash hamda uni o‘z-o‘zini nazorat qilishning xususiy buzilish shakli sifatida talqin qilishning konseptual asoslarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega bo‘lib, qiyosiy-tarixiy, konseptual va tizimli-strukturaviy tahlil metodlariga asoslangan. O‘z-o‘zini nazorat qilish va prokrastinatsiya muammosiga bag‘ishlangan mahalliy, rus va xorijiy ilmiy manbalar tahlil qilindi. Shuningdek, Yu. Kuhlning harakatni nazorat qilish nazariyasi hamda O.A. Konopkin va V.I. Morosanovaning o‘z-o‘zini nazorat qilish konsepsiyalari o‘zaro qiyoslandi.

O‘z-o‘zini nazorat qilish tushunchasi uzoq tarixiy rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan. Zamonaviy psixologiyada u shaxsning maqsadlarini belgilashi, faoliyatni rejalashtirishi, uning borishini nazorat qilishi va zarur hollarda tuzatishlar kiritishini ta’minlovchi murakkab psixologik tizim sifatida qaraladi.

O.A. Konopkin o‘z-o‘zini nazorat qilishni insonning ixtiyoriy faoliyatini tashkil etuvchi struktur-funksional tizim sifatida izohlaydi [13]. V.I. Morosanova esa uning

individual-stil xususiyatlarini o‘rganib, rejalashtirish, modellashtirish, dasturlash, natijalarni baholash, moslashuvchanlik va mustaqillik kabi komponentlarni ajratadi [14; 15]. Ushbu yondashuv prokrastinatsiyani faoliyatning boshlanishi va davom ettirilishini ta’minlovchi psixologik mexanizmlarning yetarli darajada ishlamasligi bilan bog‘lash imkonini beradi.

O‘z-o‘zini nazorat qilish shaxs faoliyatining turli bosqichlarida namoyon bo‘ladi. Inson maqsadni belgilaydi, vaziyatni baholaydi, faoliyat rejasini tuzadi, ehtimoliy natijalarni oldindan tasavvur qiladi va faoliyat jarayonini nazorat qiladi. Mazkur jarayonlarning ayrimlari zaiflashganda vazifani boshlash yoki uni izchil davom ettirish qiyinlashishi mumkin.

Prokrastinatsiya ko‘pincha irodaning zaifligi bilan izohlansa-da, zamonaviy psixologik yondashuvlarda uning mexanizmlari ancha murakkab hodisa sifatida qaraladi. F. Sirois va T. Pychyl prokrastinatsiyani qisqa muddatli emotsional holatni yaxshilashga qaratilgan, biroq uzoq muddatli maqsadlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan xulq-atvor strategiyasi sifatida ko‘rsatadi [6].

O‘z-o‘zini nazorat qilish nuqtai nazaridan prokrastinatsiya maqsad mavjud bo‘lsa-da, unga erishishga qaratilgan harakatning o‘z vaqtida boshlanmasligi bilan tavsiflanadi. Bunda shaxs vazifaning muhimligini tushunadi, uni bajarish uchun yetarli imkoniyatga ega bo‘lishi mumkin, biroq faoliyatni boshlashni keyinga qoldiradi. Shu sababli prokrastinatsiyani faqat vaqtni noto‘g‘ri taqsimlash emas, balki maqsad, motivatsiya, emotsiya va faoliyatni boshqarish jarayonlari o‘rtasidagi nomuvofiqlik sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

O.P. Kondaurova va Ye.G. Lomakina tadqiqotlarida prokrastinatsiya bilan o‘z-o‘zini nazorat qilishning ayrim komponentlari o‘rtasida salbiy bog‘liqliklar aniqlangan [3]. Ayniqsa, rejalashtirish, modellashtirish va natijalarni baholash kabi komponentlarning ahamiyati qayd etiladi. Bu holat prokrastinatsiyaning kognitiv-loyihalovchi mexanizmlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Prokrastinatsiyaning psixologik mexanizmini tushuntirishda Yu. Kuhlning harakatni nazorat qilish nazariyasi muhim nazariy asoslardan biridir [5]. Mazkur nazariyada shaxsning harakatga yo‘naltirilgan va holatga yo‘naltirilgan xususiyatlari ajratiladi. Harakatga yo‘naltirilgan shaxs maqsad va niyatdan amaliy harakatga nisbatan tezroq o‘tadi. Holatga yo‘naltirilgan shaxs esa qaror qabul qilingan bo‘lsa ham, vazifaning o‘zini bajarish o‘rniga uning mazmuni yoki mavjud holati haqida uzoqroq fikrlashi mumkin.

Bu mexanizm prokrastinatsiyaning asosiy belgilaridan biri bo‘lgan “bilaman, lekin boshlay olmayapman” holatini tushuntirishga yordam beradi. Shaxs vazifani bajarish zarurligini anglaydi, biroq niyat amaliy harakatga aylanishida qiyinchilik yuzaga keladi. Shu jihatdan Kuhl nazariyasi prokrastinatsiya va o‘z-o‘zini nazorat qilish o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirish uchun muhim konseptual asos bo‘la oladi.

O‘tkazilgan tahlil natijasida prokrastinatsiya o‘z-o‘zini nazorat qilish tizimining birgina komponenti bilan emas, balki bir necha o‘zaro bog‘liq jarayonlar bilan aloqador

ekanligi aniqlandi. Jumladan, rejalashtirishning yetarli emasligi vazifani aniq bosqichlarga ajratishni qiyinlashtiradi; modellashtirishdagi qiyinchilik vazifaning murakkabligi va kutilayotgan natijani noaniq tasavvur qilishga olib keladi; natijalarni baholashdagi muammolar esa faoliyat samaradorligini o‘z vaqtida aniqlash va tuzatishga xalaqit beradi.

Shuningdek, emotsional holatni boshqarish ham prokrastinatsiyada muhim o‘rin tutadi. Vazifa xavotir, qo‘rquv yoki muvaffaqiyatsizlikdan cho‘chish bilan bog‘langan hollarda shaxs vaqtinchalik emotsional yengillik olish uchun vazifani kechiktirishi mumkin. Shu sababli prokrastinatsiyani kognitiv, motivatsion, emotsional va irodaviy mexanizmlarning o‘zaro ta’siri doirasida o‘rganish zarur.

Mazkur nazariy yondashuv asosida talabalarda prokrastinatsiyaning yuqori darajasi o‘z-o‘zini nazorat qilishning rejalashtirish, modellashtirish va faoliyatni boshlash bilan bog‘liq mexanizmlarining yetarli shakllanmaganligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, degan ilmiy taxmin ilgari suriladi. Ushbu taxmin keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirilishi lozim.

Prokrastinatsiya va o‘z-o‘zini nazorat qilish o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish talabalarning akademik faoliyatini samarali tashkil etish uchun muhim ahamiyatga ega. Talabaning mustaqil ishlashi, topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarishi va uzoq muddatli maqsadlarni amalga oshirishi ko‘p jihatdan uning o‘z faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish qobiliyatiga bog‘liq.

Shu bilan birga, prokrastinatsiyani faqat shaxsning individual kamchiligi sifatida baholash to‘g‘ri emas. O‘quv yuklamasi, topshiriqlarning murakkabligi, baholash tizimi, tashqi nazorat, motivatsiya va raqamli chalg‘ituvchi omillar ham uning namoyon bo‘lishiga ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun talabalardagi prokrastinatsiyani o‘rganishda shaxsiy va vaziyatli omillarni birgalikda hisobga olish talab etiladi.

Nazariy jihatdan prokrastinatsiyani o‘z-o‘zini nazorat qilishning xususiy buzilish shakli sifatida ko‘rib chiqish uni korreksiya qilishning asosiy yo‘nalishlarini ham belgilash imkonini beradi. Bunda rejalashtirish, vazifalarni kichik bosqichlarga ajratish, faoliyatni boshlash ko‘nikmalarini shakllantirish, vaqtni boshqarish, emotsional holatni tartibga solish va natijalarni baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi shundaki, maqola nazariy-konseptual xarakterga ega va unda ilgari surilgan xulosalar bevosita empirik tadqiqot bilan tekshirilmagan. Shu sababli keyingi bosqichda o‘zbek talabalari ishtirokida psixodiagnostik tadqiqot o‘tkazish, prokrastinatsiya va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash zarur.

Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, prokrastinatsiya va o‘z-o‘zini nazorat qilish o‘zaro chambarchas bog‘liq psixologik hodisalardir. O‘z-o‘zini nazorat qilish shaxsning maqsadni belgilashi, faoliyatni rejalashtirishi, uni amalga oshirishi va natijalarni baholashini ta’minlovchi tizim bo‘lsa, prokrastinatsiya mazkur jarayonlarning ayrim bosqichlarida yuzaga keladigan qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Konopkin va Morosanovaning struktur-funksional hamda differensial yondashuvlari prokrastinatsiyaning qaysi o‘z-o‘zini nazorat qilish komponentlari bilan bog‘liqligini aniqlash uchun nazariy asos yaratadi. Yu. Kuhlning harakatni nazorat qilish nazariyasi esa niyatning amaliy harakatga aylanishidagi qiyinchiliklarni tushuntirish imkonini beradi. Shu asosda prokrastinatsiyani o‘z-o‘zini nazorat qilish tizimining xususiy disfunksional ko‘rinishi sifatida o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda talabalarning prokrastinatsiya darajasi, o‘z-o‘zini nazorat qilishning rejalashtirish, modellashtirish va natijalarni baholash komponentlari hamda harakatga yoki holatga yo‘naltirilganlik xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash muhimdir. Olingan natijalar talabalarda akademik prokrastinatsiyani kamaytirishga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. G‘oziyev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: Universitet, 2010. – 580 b.
2. Karimova V.M. *Ijtimoiy psixologiya asoslari*. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. – 224 b.
3. Кондаурова О.П., Ломакина Е.Г. Взаимосвязь стилевых особенностей саморегуляции произвольной активности и прокрастинации у студентов // Вестник Удмуртского университета. Серия: Философия. Психология. Педагогика. – 2018. – Т. 28, № 2. – С. 187–195.
4. Steel P., Klingsieck K.B. Procrastination // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. – 2nd ed. – Oxford: Elsevier, 2015. – P. 73–78.
5. Kuhl J. Motivational and Functional Helplessness: The Moderating Effect of State versus Action Orientation // Journal of Personality and Social Psychology. – 1981. – Vol. 40, № 1. – P. 155–170.
6. Sirois F., Pychyl T. Procrastination and the Priority of Short-Term Mood Regulation: Consequences for Future Self // Social and Personality Psychology Compass. – 2013. – Vol. 7, № 2. – P. 115–127.
7. Аристотель. О душе // Сочинения: в 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 369–448.
8. Зейгарник Б.В., Холмогорова А.Б., Мазур Е.С. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10, № 2. – С. 122–132.
9. Коржова Е.Ю. *Психология личности: типология теоретических моделей*. – СПб.: Институт практической психологии, 2004. – 542 с.
10. Осницкий А.К. *Психология самостоятельности: методы исследования и диагностики*. – М.; Нальчик: Эль-Фа, 1996. – 126 с.
11. Леонтьев Д.А. *Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности*. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.

12. Руднова Н.А. Особенности саморегуляции у людей разного возраста с различным уровнем прокрастинации // Современная зарубежная психология. – 2018. – Т. 7, № 4. – С. 67–75.

13. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека: структурно-функциональный аспект // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5–12.

14. Моросанова В.И. *Саморегуляция и индивидуальность человека*. – М.: Наука, 2010. – 519 с.

15. Моросанова В.И. *Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека*. – М.: Наука, 2001. – 192 с.

16. Bandura A. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. – 617 p.

UDK 316.356.2:159.9(575.16)

OILALARDA ROLLI MUNOSABATLARNING IJTIMOIY TUSHUNCHALARI: SURXONDARYO AHOLISI MISOLIDA

Choriyeva Sarvinoz Abdirashidovna,
Termiz davlat universiteti doktoranti

Oila jamiyatning muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo‘lib, unda shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy qadriyatlari va shaxslararo munosabatlari shakllanadi. Oilaning har bir a’zosi tomonidan muayyan vazifalar, huquq va majburiyatlarning qabul qilinishi hamda bajarilishi oilaviy munosabatlarning barqarorligiga ta’sir ko‘rsatadi. Oilaning rivojlanishi va undagi psixologik muhit ko‘p jihatdan er-xotinning o‘z oilaviy rollarini qanday tushunishi, o‘zaro kutishlari va mas’uliyatlarni qanday taqsimlashiga bog‘liq.

Surxondaryo viloyati oilalarida rolli munosabatlar haqidagi tasavvurlar an’anaviy oilaviy qadriyatlar, mahalla va qarindoshlik munosabatlari, genderga oid qarashlar hamda avlodlar o‘rtasidagi munosabatlar bilan chambarchas bog‘liq. An’anaviy oilaviy qarashlarda erkakning roli ko‘proq oilaning moddiy ta’minoti, muhim qarorlarni qabul qilish va oilani himoya qilish mas’uliyati bilan bog‘lansa, ayolning roli farzand tarbiyasi, uy-ro‘zg‘or ishlari, oiladagi emotsional muhitni saqlash va qarindoshlar bilan munosabatlarni muvofiqlashtirish kabi vazifalar bilan tavsiflanadi.

Katta avlod vakillarining oiladagi mavqei ham muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biridir. Katta avlodning hayotiy tajribasiga tayanish, ota-ona va qaynota-qaynonani hurmat qilish kabi qadriyatlar ayrim oilalarda muhim o‘rin tutadi. Farzandlarning oiladagi roli esa kattalarga hurmat, oilaviy an’analarga rioya qilish, ota-onaga ko‘maklashish va kelajakda oilaga tayanch bo‘lish kabi tushunchalar bilan bog‘lanadi.

Shu bilan birga, zamonaviy oilalarda oilaviy qarorlarni er-xotinning o‘zaro kelishuv asosida qabul qilishi, farzand tarbiyasida ota va onaning faol ishtiroki, moddiy va maishiy mas’uliyatlarning o‘zaro taqsimlanishi kabi tendensiyalar ham kuzatilmoqda. Demak, oilaviy rollar an’anaviy modeldan hamkorlik va o‘zaro kelishuvga asoslangan model tomon o‘zgarib borayotgan dinamik ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Oilaviy rolli munosabatlarning rivojlanishi er-xotinning o‘zaro tasavvurlari, ota-ona oilasidagi tajribasi va mavjud madaniy me’yorlarga asoslangan kutishlarni muvofiqlashtirishning dinamik jarayonidir. Ushbu jarayonda rollarning moslashuvchanligi, mas’uliyatni taqsimlash va o‘zaro hurmat oilaviy munosabatlarning barqarorligini ta’minlovchi muhim omillar hisoblanadi.

Biroq Surxondaryo viloyatidagi barcha oilalarga bir xil stereotipik yondashuvni qo‘llash maqsadga muvofiq emas. Oilaviy rollar shahar va qishloq muhiti, yosh, ta’lim darajasi, kasbiy faoliyat, iqtisodiy sharoit va oilaning tarkibiga qarab sezilarli darajada farqlanishi mumkin.

Oiladagi rollar shaxs tomonidan tug‘ma tarzda o‘zlashtirilmaydi. Ular oilaviy tajriba, tarbiya, ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar va shaxsiy tajriba asosida shakllanadi. Bola ota-onasining xatti-harakatlarini kuzatish orqali erkak va ayol, ota-ona hamda farzand rollari haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantiradi.

Z. M. Dolakova ilmiy tadqiqotlarida oilaviy munosabatlar va gender rollari masalalarini ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan o‘rgangan. Muallif oiladagi er-xotin rollari, an’anaviy va zamonaviy gender tasavvurlari hamda milliy-madaniy omillarning oilaviy munosabatlarga ta’sirini tahlil qiladi. Oilaviy munosabatlarni ijtimoiy-madaniy sharoitda shakllanadigan rollar tizimi sifatida ko‘rib, er-xotin rollari haqidagi tasavvurlar uyg‘unligi oilaviy barqarorlikning muhim omillaridan biri ekanini ta’kidlaydi [1].

S. V. Zayev va Z. M. Dolakovaning oilaviy munosabatlarni ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida talqin qilishlarida umumiy jihatlar mavjud bo‘lsa-da, ularning yondashuvlarida muayyan farqlar ham kuzatiladi. Xususan, Zayev oilaviy muammolarni oila a’zolarining o‘z rollari haqidagi shaxsiy tasavvurlarining nomuvofiqligi bilan bog‘lasa, Z. M. Dolakova oilaviy rollarning shakllanishida jamiyat, madaniyat va an’anaviy gender stereotiplarining ta’siriga alohida e’tibor qaratadi [1].

A. V. Sherbakovning yondashuviga ko‘ra, ijtimoiy psixologiyada rol oila a’zolaridan — ota, ona, farzand va boshqalardan — jamiyat va oila tomonidan kutiladigan xulq-atvor hamda vazifalar majmuini ifodalaydi. Masalan, ota ko‘pincha himoyachi va ta’minotchi, ona parvarishlovchi va tarbiyachi, farzand esa o‘rganuvchi hamda oilaviy me’yorlarni o‘zlashtiruvchi sifatida tasavvur qilinadi [2].

Bunday rollar tayyor holda shakllanmaydi. Shaxs ularni oiladagi real tajribasi, ijtimoiy muhit, madaniyat va shaxsiy idrok orqali o‘zlashtiradi. Bola oilada otasi va onasining o‘zaro munosabatlarini kuzatish orqali kelajakdagi oilaviy rollar haqida tasavvur hosil qiladi.

Oiladagi rollar haqidagi ijtimoiy tasavvurlar shaxsning kelajakdagi oilaviy xulq-atvoriga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, oilada faol va mas’uliyatli ota obrazining mavjudligi farzandning kelajakdagi ota roli haqidagi tasavvurini shakllantirishi mumkin. Aksincha, ota yoki onaning oiladagi ishtiroki cheklangan bo‘lsa, bu holat ham farzandning oilaviy rollarga oid qarashlariga ta’sir ko‘rsatishi ehtimoldan xoli emas.

Shu jihatdan oilaviy rollarning asosiy ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

- ular ijtimoiy va madaniy sharoit bilan bog‘liq;
- oilaviy tajriba orqali avloddan avlodga uzatiladi;

- shaxsning o‘zini anglashiga va o‘zini baholashiga ta’sir qiladi;
- kelajakdagi ota-ona rolini qabul qilish jarayonida muhim ahamiyatga ega;
- oiladagi rollar haqidagi nomuvofiq tasavvurlar oilaviy nizolar yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Professor G‘. B. Shoumarov “Oila psixologiyasi” darsligida oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning nikoh barqarorligidagi ahamiyatiga alohida e’tibor qaratadi. Muallifning fikricha, nikohdan oldingi muhim omillardan biri yoshlarning bo‘lajak oilaviy hayot haqidagi tasavvurlaridir. Ushbu tasavvurlarning real hayotga qanchalik yaqinligi oilaviy hayotga moslashishda muhim ahamiyatga ega [3, 125-b.].

Muallif yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda oilaviy munosabatlarni faqat ijobiy jihatlar orqali emas, balki undagi mas’uliyat, kelishmovchilik, qiyinchilik va muammolar bilan birgalikda real tarzda tushuntirish zarurligini ta’kidlaydi [3].

Mazkur yondashuv oiladagi rolli munosabatlar shakllanishiga ham bevosita taalluqlidir. Chunki oilaviy rollar, avvalo, jamiyatning qadriyatlari, an’analari, urf-odatlari va oilaviy tajribasi asosida shakllanadi. Masalan, otaning ta’minotchi, onaning esa tarbiyachi sifatidagi roli ko‘plab an’anaviy oilaviy modellarda uchraydi. Biroq zamonaviy sharoitda ushbu rollarning mazmuni va taqsimlanishi o‘zgarib, er-xotinning o‘zaro hamkorligi kuchayib bormoqda.

Tadqiqotning asosiy maqsadi Surxondaryo viloyatidagi oilalarda er-xotin, ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi rolli munosabatlar haqidagi tasavvurlarning shakllanish xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotda oiladagi vazifalarning taqsimlanishi, qaror qabul qilish jarayonida er-xotinning ishtiroki, farzand tarbiyasidagi mas’uliyat, iqtisodiy vazifalar, uy-ro‘zg‘or ishlarining taqsimlanishi hamda an’anaviy va zamonaviy qarashlarning o‘zaro munosabati asosiy mezonlar sifatida belgilandi.

Oiladagi rollar shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida shakllanib, oilaviy tajriba, ota-onaning namuna ko‘rsatishi, milliy qadriyatlar, urf-odatlar va zamonaviy ijtimoiy qarashlar ta’sirida rivojlanadi. Shu sababli Surxondaryo oilalarida rolli munosabatlarga oid tasavvurlarni o‘rganishda individual-psixologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy-madaniy omillarni ham hisobga olish muhimdir.

1-jadval

Surxondaryo oilalarida rolli munosabatlarga oid tasavvurlarni baholash mezonlari

№	Tadqiqot mezoni	Yuqori daraja	O‘rta daraja	Past daraja
1	Er-xotin o‘rtasida vazifalarni taqsimlash	Vazifalar kelishuv asosida taqsimlanadi	Asosan an’anaviy taqsimot mavjud	Vazifalar keskin ajratilgan
2	Oilaviy qarorlarni qabul qilish	Qarorlar birgalikda qabul qilinadi	Muhim masalalarda maslahatlashiladi	Asosan bir tomon qaror qiladi
3	Farzand tarbiyasidagi mas’uliyat	Ota va ona faol ishtirok etadi	Asosiy mas’uliyat onaga yuklanadi	Tarbiya asosan bir shaxs zimmasida

4	Oilaning moddiy ta’minotidagi rollar	Er-xotin hamkorligi ustun	Asosan erkak mas’ul	Faqat bir tomon mas’ul
5	Uy-ro‘zg‘or ishlaridagi ishtirok	Hamkorlik asosida	An’anaviy taqsimot asosida	Bir tomon zimmasida
6	Oilaviy masalalarda ayolning fikri	Fikri to‘liq inobatga olinadi	Ayrim masalalarda hisobga olinadi	Qaror qabul qilishda kam ishtirok etadi
7	Erkakning farzand tarbiyasidagi roli	Faol va muntazam	Vaqti-vaqti bilan	Asosan nazorat qiluvchi rolida
8	An’anaviy rollarga munosabat	An’ana va zamonaviylik uyg‘unligi	An’anaviy qarashlar ustun	An’anaviy qarashlar qat’iy ustun
9	Rolli munosabatlarda o‘zaro hurmat	Yuqori	O‘rta	Past
10	Rollarning o‘zgarishiga munosabat	Ijobiy qabul qilinadi	Vaziyatga qarab qabul qilinadi	Qarshilik mavjud

Mazkur mezonlar Surxondaryo oilalarida rolli munosabatlar haqidagi tasavvurlarni tizimli ravishda o‘rganish imkonini beradi. Xususan, oilaviy qarorlarni qabul qilish, farzand tarbiyasi, moddiy ta’minot va uy-ro‘zg‘or ishlaridagi mas’uliyatning taqsimlanishi an’anaviy va zamonaviy oilaviy rollar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun muhim ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

Bunda hududdagi barcha oilalarni yagona model asosida tavsiflashdan saqlanish zarur. Shahar va qishloq oilalari, yosh va katta avlod vakillari, ta’lim darajasi hamda iqtisodiy sharoitga qarab oilaviy rollar va ularga oid tasavvurlar turlicha namoyon bo‘lishi mumkin.

Oiladagi rolli munosabatlar shaxsning ijtimoiylashuvi, oilaviy barqarorlik va avlodlararo munosabatlarning shakllanishida muhim ijtimoiy-psixologik omil hisoblanadi. Oila shaxsning axloqiy, ijtimoiy va psixologik rivojlanishida asosiy muhitlardan biri bo‘lib, undagi munosabatlar orqali shaxs oilaviy qadriyatlar, me’yorlar va rollarni o‘zlashtiradi.

Ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi yaqin, hurmat va o‘zaro qo‘llab-quvvatlashga asoslangan munosabatlar shaxsning ijtimoiy rivojlanishi uchun muhim sharoit yaratadi. Shu bilan birga, er-xotin o‘rtasidagi rollarning aniq va o‘zaro kelishilgan tarzda taqsimlanishi oilaviy nizolarning oldini olish hamda oilaviy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Surxondaryo viloyati oilalarida an’anaviy oilaviy qadriyatlar va zamonaviy ijtimoiy qarashlarning o‘zaro ta’siri natijasida oilaviy rollarning mazmuni va taqsimlanishida muayyan o‘zgarishlar kuzatilishi mumkin. An’anaviy modelda erkakning moddiy ta’minotchi va asosiy qaror qabul qiluvchi, ayolning esa tarbiyachi va uy-ro‘zg‘or ishlarini bajaruvchi sifatidagi rollari ustun bo‘lishi mumkin. Zamonaviy oilalarda esa er-xotinning hamkorligi, qarorlarni birgalikda qabul qilishi va farzand tarbiyasida o‘zaro mas’uliyatning kuchayishi kuzatiladi.

Shu sababli oilaviy rollarni o‘rganishda an’anaviy yoki zamonaviy modelni mutlaq va yagona mezon sifatida qabul qilish emas, balki oilaning ijtimoiy, madaniy, demografik va iqtisodiy xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Oilaviy rollarning moslashuvchanligi, o‘zaro hurmat, mas’uliyatni taqsimlash va ochiq muloqot oilaviy munosabatlarning psixologik barqarorligini ta’minlovchi muhim omillar sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Долакова З. М. Влияние межэтнического конфликта на ролевую структуру традиционной семьи: автореф. дис. … канд. психол. наук: 19.00.05. — М., 2006.
2. Щербаков А. В. Родительские роли как детерминанты формирования личности в контексте психологической готовности к родительству у студенток вузов: автореф. дис. … канд. психол. наук. — М., 2014.
3. Shoumarov G‘. B. Oila psixologiyasi: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2010. — 125 b.
4. Karimova V. M. Oila psixologiyasi: darslik. — Toshkent, 2007. — 72–73-b.
5. Karimova V. M. Oilaviy hayot psixologiyasi: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2006.
6. Choriyeva S. A. Oilada rolli munosabatlar shakllanishining psixologik xususiyatlari // Buxoro xalqaro ilmiy axborotnomasi: ilmiy-amaliy jurnal. — 2026. — № 6. — 2-qism.

UDK 159.947.5:37.018.43

MASOFAVIY TA’LIM SHAROITIDA O‘QUV MOTIVLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Toshqo‘ziyeva Dildora Shukurjon qizi,
Farg‘ona davlat universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti

Bugungi zamonaviy dunyoda ilm-fan va ta’limni texnika hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur qilish qiyin. Zamonaviy texnologiyalar o‘quv faoliyatini takomillashtirish, ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va ta’lim jarayoni samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu sababli ta’lim tizimida yildan-yilga yangi yondashuvlar, texnologiyalar va islohotlar joriy etilmoqda.

Masofaviy ta’lim — pedagog va ta’lim oluvchi bir joyda bo‘lmagan sharoitda internet hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida bilim olish imkonini beruvchi zamonaviy ta’lim shaklidir. Masofaviy ta’lim, ya’ni onlayn o‘quv faoliyati avvaldan mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, pandemiya davrida unga bo‘lgan ehtiyoj keskin oshdi va ushbu ta’lim shakli jadal rivojlandi. Hozirgi kunda O‘zbekistonda ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida masofaviy ta’lim tizimi yo‘lga qo‘yilgan.

Masofaviy ta’limning qator afzalliklari mavjud bo‘lib, u ta’lim oluvchi va pedagog uchun muayyan imkoniyatlarni yaratadi. Jumladan, geografik joylashuv, mehnat faoliyati va vaqt bilan bog‘liq ayrim cheklovlarning kamayishi ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ta’lim oluvchi o‘z imkoniyatlari va rejasidan kelib chiqib, o‘quv faoliyatini tashkil etishi mumkin. Shuningdek, transport va boshqa tashkiliy xarajatlarning kamayishi, vaqtni nisbatan moslashuvchan rejalashtirish imkoniyati ham masofaviy ta’limning muhim jihatlaridan hisoblanadi.

Biroq masofaviy ta’lim jarayonida internet tarmog‘i, texnik vositalar, raqamli savodxonlik va ta’lim jarayonini mustaqil tashkil etish bilan bog‘liq ayrim muammolar ham yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli masofaviy ta’limning samaradorligi nafaqat texnologik imkoniyatlarga, balki ta’lim oluvchining psixologik tayyorgarligi va o‘quv motivatsiyasiga ham bog‘liq.

O‘quv motivi shaxsni bilim olish, yangi ko‘nikmalarni egallash va o‘quv vazifalarini bajarishga undovchi ichki hamda tashqi omillar tizimi sifatida qaraladi. Motivatsiya o‘quv faoliyatining boshlanishi bilangina cheklanmay, uning davomiyligi, barqarorligi va natijadorligiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Masofaviy ta’lim sharoitida ta’lim oluvchi faoliyatining bevosita nazorat qilinishi nisbatan kamayishi sababli o‘quv motivlarining barqarorligi yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sharoitda talabaning o‘z faoliyatini mustaqil tashkil etishi, vaqtni

to‘g‘ri taqsimlashi va o‘quv vazifalarini muntazam bajarishi uning motivatsion holati bilan chambarchas bog‘liq.

O‘quv motivatsiyasi murakkab psixologik hodisa bo‘lib, unda shaxsning ehtiyojlari, qiziqishlari, qadriyatlari, maqsadlari va kutilmalari o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. O‘quv faoliyatida motivlar ichki va tashqi ko‘rinishda namoyon bo‘lishi mumkin.

Ichki motivatsiyada shaxsning bilim olish jarayonining o‘zi bilan bog‘liq qiziqishi va undan qoniqish olishi ustun bo‘ladi. Tashqi motivatsiyada esa baho, rag‘bat, ijtimoiy e’tirof, kasbiy istiqbol yoki boshqa tashqi natijalar muhim o‘rin tutadi.

Masofaviy ta’lim sharoitida avtonomiya ehtiyoji ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Chunki ta’lim oluvchi o‘zining o‘quv vaqtini belgilashi, topshiriqlarni bajarish ketma-ketligini rejalashtirishi va ayrim hollarda o‘ziga qulay ta’lim strategiyasini tanlashi mumkin.

Shuni ta’kidlash joizki, yuqori darajadagi mustaqillik har doim ham yuqori motivatsiyani anglatmaydi. Agar ta’lim oluvchi o‘z faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish ko‘nikmalariga yetarlicha ega bo‘lmasa, ortiqcha erkinlik, aksincha, o‘quv faoliyatining sustlashishiga olib kelishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, masofaviy ta’lim sharoitida o‘quv motivatsiyasi va o‘zini o‘zi boshqarish jarayonlari o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Zamonaviy tadqiqotlarda ham onlayn ta’limda maqsad qo‘yish, vaqtni boshqarish, topshiriqlarni rejalashtirish va o‘z faoliyatini baholash kabi o‘zini o‘zi boshqarish strategiyalarining o‘quv jarayonidagi faollik bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi.

Masofaviy ta’limda o‘quv motivlarini faqat shaxsning individual xususiyatlari bilan izohlash yetarli emas. Motivatsiyaning shakllanishi va mustahkamlanishida ijtimoiy muhit, o‘qituvchi bilan munosabat, tengdoshlar bilan muloqot, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va ta’lim muhitining psixologik xususiyatlari muhim o‘rin egallaydi.

Masofaviy ta’limning muhim xususiyatlaridan biri ta’lim oluvchining o‘z faoliyatini mustaqil tashkil etish zaruratidir. O‘quv topshiriqlarini bajarish, vaqtni taqsimlash, o‘quv materiallarini takrorlash va natijalarni nazorat qilish jarayonlari ko‘p jihatdan ta’lim oluvchining o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyatiga bog‘liq.

O‘zini o‘zi boshqarish jarayonida maqsad qo‘yish, rejalashtirish, o‘z faoliyatini kuzatish, natijalarni baholash va zarur hollarda o‘quv strategiyasini o‘zgartirish kabi jarayonlar amalga oshiriladi. Mazkur jarayonlar motivatsiya bilan uzviy aloqada bo‘lib, motivatsiyasi yuqori bo‘lgan ta’lim oluvchi o‘z faoliyatini samaraliroq tashkil etishga moyil bo‘lishi mumkin.

Masofaviy ta’lim sharoitida ta’lim oluvchining motivatsiyasini shakllantirish va qo‘llab-quvvatlashda ijtimoiy munosabatlar muhim ahamiyatga ega. An’anaviy ta’lim shaklida o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi bevosita muloqot muntazam amalga oshirilsa, masofaviy ta’limda ushbu jarayon asosan raqamli aloqa vositalari orqali tashkil etiladi.

Shu sababli pedagogning muntazam qayta aloqa berishi, talabaning savollariga o‘z vaqtida javob qaytarishi, o‘quv natijalarini konstruktiv baholashi va ta’lim oluvchini qo‘llab-quvvatlashi motivatsiyaning barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tengdoshlar bilan ijtimoiy aloqa ham masofaviy ta’limning muhim psixologik omillaridan biridir. Guruhli topshiriqlar, onlayn muhokamalar, fikr almashish va o‘zaro yordam ta’lim oluvchida ijtimoiy bog‘liqlik hissini kuchaytirishi mumkin. Bu esa o‘quv jarayonida ishtirok etish va ta’lim faoliyatini davom ettirishga qo‘shimcha motivatsion omil sifatida xizmat qiladi.

Shunday qilib, masofaviy ta’limda o‘quv motivlarini shakllantirishga kompleks yondashuv talab etiladi. Bunda texnologik imkoniyatlar psixologik va pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirilishi, ta’lim oluvchining mustaqilligi bilan bir qatorda, uning ijtimoiy ehtiyojlari ham hisobga olinishi lozim.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, masofaviy ta’lim sharoitida o‘quv motivatsiyasi ta’lim oluvchining individual psixologik xususiyatlari, o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati va ta’lim muhitining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq.

O‘quv motivlarini qo‘llab-quvvatlash uchun ta’lim oluvchining avtonomiyasi, kompetentlik hissi va ijtimoiy bog‘liqlik ehtiyojlarini hisobga olish muhimdir. Shuningdek, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari, pedagog bilan samarali muloqot, tengdoshlar bilan ijtimoiy aloqa va muntazam qayta aloqa motivatsiyaning barqarorligiga xizmat qiluvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, masofaviy ta’limning samaradorligini oshirishda faqat texnik va tashkiliy shart-sharoitlarni takomillashtirish bilan cheklanib qolmasdan, ta’lim oluvchilarning motivatsion va ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarini ham hisobga olish zarur. Aynan shunday kompleks yondashuv masofaviy ta’lim jarayonida o‘quv faolligi, mustaqillik va motivatsiyaning barqaror rivojlanishi uchun zarur psixologik sharoitlarni yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov F. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. G‘oziyev E. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2019.
3. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
4. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: Universitet, 2017.
5. Zimnyaya I.A. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Logos, 2016.
6. Markova A.K. O‘quv faoliyati motivatsiyasi. – Moskva: Pedagogika, 2015.
7. Polat E.S. Masofaviy ta’lim nazariyasi va amaliyoti. – Moskva: Akademiya, 2018.
8. Xo‘jaev B.X. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2021.
9. Deci E.L., Ryan R.M. Ta’limda ichki motivatsiya va o‘zini o‘zi belgilash. – Nyu-York: Springer, 2017.
10. Moore M.G., Kearsley G. Masofaviy ta’lim: Onlayn o‘qitishning tizimli ko‘rinishi. – Belmont: Wadsworth, 2019.

UDK 37.013.42:373.2

O‘QUVCHI TA’LIMIY AGENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Mo‘minova Adolat Safarovna,
Termiz shahar 26-umumta’lim maktabi maslahatchisi

Bugungi ta’lim jarayonida o‘quvchini faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtiruvchi subyekt sifatida emas, balki o‘z ta’limiy faoliyatini anglaydigan, maqsad qo‘ya oladigan, mustaqil qaror qabul qiladigan va natijasi uchun mas’uliyatni his qiladigan faol shaxs sifatida shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, o‘quvchi ta’limiy agentligi tushunchasi zamonaviy pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ta’limiy agentlik o‘quvchining o‘z ta’lim jarayoniga faol ta’sir ko‘rsatishi, o‘z imkoniyatlarini baholashi, ta’limiy maqsadlarini belgilashi va ularga erishish yo‘llarini mustaqil tanlay olishi bilan tavsiflanadi.

O‘quvchi ta’limiy agentligining rivojlanishi, avvalo, ta’lim muhitining qanday tashkil etilganiga bog‘liq. O‘quvchiga o‘z fikrini erkin ifodalash, savol berish, muammoli vaziyatlarga mustaqil yechim izlash va o‘z faoliyatini baholash imkoniyati berilgan ta’lim muhitida uning faolligi va mas’uliyat hissi ortadi. Bunda o‘qituvchi asosiy bilim manbai sifatidagi an’anaviy rol bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchining mustaqil faoliyatini yo‘naltiruvchi, qo‘llab-quvvatlovchi va rag‘batlantiruvchi pedagog sifatida faoliyat yuritishi lozim.

O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirishning muhim pedagogik shartlaridan biri ta’lim jarayonida tanlov imkoniyatlarini kengaytirishdir. O‘quvchiga topshiriqni bajarish usulini, mavzuni o‘rganish yo‘lini yoki yakuniy natijani namoyish etish shaklini ma’lum darajada mustaqil tanlash imkonining berilishi unda ta’lim jarayoniga daxldorlik hissini shakllantiradi. Masalan, biror mavzuni o‘rganishda o‘quvchi taqdimot tayyorlash, kichik loyiha yaratish, matn tuzish yoki amaliy topshiriq bajarish variantlaridan birini tanlashi mumkin. Bunday yondashuv o‘quvchining qiziqishi va individual imkoniyatlarini hisobga olish bilan birga, uning qaror qabul qilish ko‘nikmasini ham rivojlantiradi.

Ta’limiy agentlikni shakllantirishda muammoli va tadqiqotga yo‘naltirilgan ta’lim metodlaridan foydalanish ham samarali hisoblanadi. Muammoli vaziyat o‘quvchini tayyor javobni kutishdan ko‘ra, mavjud bilimlarini tahlil qilish, qo‘shimcha ma’lumot izlash va turli yechimlarni taqqoslashga undaydi. Shu jarayonda o‘quvchi o‘z faoliyatining faol ishtirokchisiga aylanadi. Ayniqsa, loyiha ishlari, kichik tadqiqotlar, munozaralar, guruhli topshiriqlar va amaliy vazifalar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi hamda tashabbuskorligini rivojlantirish uchun qulay pedagogik imkoniyat yaratadi.

O‘quvchining ta’limiy agentligini rivojlantirishda refleksiya alohida ahamiyatga ega. O‘quvchi bajarilgan ish natijasini shunchaki baho bilan emas, balki o‘z faoliyatini tahlil qilish orqali ham anglab borishi kerak. “Men nimani o‘rgandim?”, “Qaysi vazifani bajarishda qiynaldim?”, “Muammoni qanday hal qildim?”, “Keyingi safar nimani boshqacha bajarishim mumkin?” kabi savollar o‘quvchida o‘z ta’limiy faoliyatiga nisbatan ongli munosabatni shakllantiradi. O‘z faoliyatini muntazam tahlil qilish esa o‘quvchining o‘z kuchi va imkoniyatlarini to‘g‘ri baholashiga yordam beradi.

Ta’lim jarayonida baholashning mazmuni va shakllari ham o‘quvchi agentligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Faqat yakuniy natijaga yo‘naltirilgan baholash o‘quvchini baho olishga qaratishi mumkin. Jarayonni, harakatni va individual rivojlanishni ham hisobga oladigan formatif baholash esa o‘quvchini o‘z faoliyatini takomillashtirishga undaydi. O‘z-o‘zini baholash va o‘zaro baholash elementlaridan foydalanish o‘quvchining mezonlarni tushunishi, o‘z ishiga tanqidiy yondashishi va mas’uliyat bilan qaror qabul qilishiga yordam beradi.

O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirishda psixologik jihatdan xavfsiz ta’lim muhitini yaratish ham muhim shartlardan biridir. O‘quvchi xato qilishdan qo‘rqmaydigan, o‘z fikrini erkin ifodalay oladigan va uning fikri hurmat qilinadigan muhitda faolroq ishtirok etadi. Shu sababli o‘qituvchi tomonidan xatoni faqat kamchilik sifatida emas, balki o‘rganish va rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilishga yo‘naltirilgan yondashuvning mavjudligi muhimdir. Bunday muhit o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi va ta’lim jarayonidagi tashabbuskorligini oshiradi.

Mazkur jarayonda oila va maktab hamkorligi ham katta ahamiyat kasb etadi. Ota-onalarning bolaning mustaqil fikri va tanlovlarini hurmat qilishi, uni doimiy nazorat qilishdan ko‘ra, kerakli paytda maslahat va ko‘mak berishi ta’limiy agentlikning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Maktab, oila va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik izchil yo‘lga qo‘yilganda bolaning o‘z ta’limiy maqsadlarini belgilashi va ularga erishish uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi uchun zarur sharoit yaratiladi.

Shuningdek, raqamli ta’lim vositalaridan oqilona foydalanish o‘quvchi agentligini rivojlantirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. Elektron ta’lim resurslari, mustaqil izlanish uchun mo‘ljallangan platformalar va raqamli loyihalar o‘quvchiga ma’lumotni mustaqil izlash, saralash va undan foydalanish imkonini beradi. Biroq bunda o‘quvchining tayyor axborotni ko‘chirib olishiga emas, balki axborotni tahlil qilish, taqqoslash va undan yangi xulosa chiqarishiga e’tibor qaratish zarur. Raqamli vosita maqsad emas, balki o‘quvchining mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik vosita sifatida qaralishi lozim.

O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirishda individual yondashuv ham muhim o‘rin tutadi. Har bir o‘quvchining qiziqishi, qobiliyati, bilim darajasi va ta’lim olish sur’ati turlicha bo‘lganligi sababli, barcha o‘quvchilarga bir xil talab va topshiriqlarni qo‘llash kutilgan natijani bermasligi mumkin. Differensial topshiriqlar, individual ta’limiy maqsadlar va shaxsiy rivojlanish dinamikasini hisobga olish o‘quvchining o‘z

imkoniyatlarini anglashiga yordam beradi. Natijada o‘quvchi o‘z ta’lim jarayonining oddiy ijrochisi emas, balki uni rejalashtirish va takomillashtirishda ishtirok etuvchi faol subyektga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirish zamonaviy maktab ta’limining muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Buning uchun o‘quvchiga mustaqil tanlov qilish imkonini beruvchi, fikrini erkin ifodalashni qo‘llab-quvvatlovchi, refleksiya va o‘z-o‘zini baholashga asoslangan ta’lim muhitini yaratish zarur. O‘qituvchining fasilitatorlik pozitsiyasi, muammoli va loyihaviy ta’lim metodlaridan foydalanish, formatif baholash, individual yondashuv hamda oila bilan hamkorlik o‘quvchi agentligining rivojlanishiga xizmat qiluvchi asosiy pedagogik shartlar sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur shartlarning izchil amalga oshirilishi o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, mas’uliyat, tashabbuskorlik, o‘z faoliyatini boshqarish va hayot davomida ta’lim olishga tayyorlik kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
2. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986.
3. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory into Practice. – 2002. – Vol. 41. – No. 2. – P. 64–70.
4. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55. – No. 1. – P. 68–78.
5. OECD. The Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030. – Paris: OECD Publishing, 2019.
6. O‘zbekiston Respublikasi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. – Toshkent, 2020.

UDK 159.922.8:316.624

O‘SMIRLIK DAVRIDA ABYUZ XULQ-ATVORNING NAMOYON BO‘LISH OMILLARI

O‘skanov Mirsaid Abdurashid o‘g‘li,
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
mustaqil izlanuvchi

O‘smirlik davri shaxsning ijtimoiy munosabatlari, o‘zini anglash va mustaqil xulq strategiyalari faol shakllanadigan rivojlanish bosqichidir. Ushbu davrda tengdoshlar bilan munosabatlarning ahamiyati ortishi, mustaqillikka intilishning kuchayishi hamda emotsional boshqaruv mexanizmlarining rivojlanishi o‘smir xulq-atvorida turli o‘zgarishlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, o‘smirlar o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlarda nazorat, manipulyatsiya, psixologik bosim, kamsitish va boshqa shaxsning xatti-harakatlarini boshqarishga intilish kabi xulq shakllarini o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Abyuz xulq-atvorni faqat agressiv xatti-harakat bilan tenglashtirish mazkur hodisaning mazmunini to‘liq ochib bermaydi. Uning muhim belgilaridan biri boshqa shaxs ustidan nazorat o‘rnatish, psixologik bosim orqali ta’sir ko‘rsatish va shaxslararo munosabatlarda tenglikning buzilishidir. Bunday xulq o‘smirlik davrida yuzaga keladigan nizolar, tengdoshlar bilan munosabatlar, oilaviy tajriba va emotsiyalarni boshqarish imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liq holda namoyon bo‘lishi mumkin.

O‘zbek psixologiyasida o‘smirlik davrida shaxs rivojlanishi, uning ijtimoiylashuvi, oilaviy va guruhiy munosabatlari hamda xulq-atvorining shakllanishi bilan bog‘liq masalalar muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Z.T. Nishanovaning qarashlariga ko‘ra, o‘smirlik davridagi psixologik o‘zgarishlarni anglash va psixologik yordamni tashkil etishda o‘smirning individual xususiyatlari hamda ijtimoiy muhitini hisobga olish muhimdir [1]. Bu davrda biologik, ijtimoiy va psixologik o‘zgarishlar, tengdoshlar bilan munosabatlar hamda ziddiyatli vaziyatlar o‘smirning psixologik holati va xulq-atvoriga ta’sir qilishi mumkin.

G‘.B. Shoumarovning tadqiqotlarida oilaviy muhit, ota-ona va farzand munosabatlari hamda tarbiya xususiyatlarining shaxs rivojlanishidagi ahamiyati yoritilgan [2]. Oila o‘smirning dastlabki ijtimoiy tajribasi, muloqot uslubi va xulqiy me’yorlari shakllanadigan asosiy muhit hisoblanadi. Oiladagi iliq, qo‘llab-quvvatlovchi va ishonchli munosabatlar o‘smir uchun himoya omili bo‘lsa, kamsitish, qo‘rqitish, haddan tashqari nazorat va salbiy muloqot uning shaxslararo munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois oilaviy muhit o‘smirlik davrida abyuz xulq-atvorning xavf va himoya omillarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

V.M. Karimovaning ijtimoiy-psixologik qarashlarida shaxs shakllanishida ijtimoiy muhit va guruh ta’sirining ahamiyati ta’kidlanadi [3]. O‘smirning qadriyatlari, munosabatlari va xulq-atvori tengdoshlar guruhi ta’sirida shakllanishi mumkin. Ijobiy guruh muhiti konstruktiv xulq va muloqotni rivojlantirsa, salbiy xulq modellarining ma’qullanishi ularning o‘zlashtirilishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli tengdoshlar muhiti abyuz xulq-atvorning shakllanishida muhim ijtimoiy omil sifatida qaraladi.

N.G. Kamilova va Z. Kadirovaning tadqiqotlarida emotsional intellekt, ya’ni emotsiyalarni anglash va boshqarish qobiliyatining xulq-atvor bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan [4]. Emotsional sohaning rivojlanganligi o‘smirga o‘z hissiyotlarini boshqarish va boshqalarning emotsional holatini tushunish imkonini berib, nizoli vaziyatlarda konstruktiv xulq strategiyasini tanlashga yordam beradi. Empatiyaning rivojlanganligi esa boshqa insonning nuqtayi nazari va hissiy holatini anglashni ta’minlab, tushunmovchilik va salbiy munosabatlarni kamaytiradi. Shu bois emotsional intellekt va empatiya o‘smirlik davrida abyuz xulq-atvorning oldini oluvchi muhim psixologik himoya omillari sifatida qaraladi.

K.A. Dodge va N.R. Crick tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy axborotni qayta ishlash modeli shaxsning xulqiy reaksiyasi ijtimoiy vaziyatni qanday idrok etishi va baholashiga bog‘liqligini asoslaydi [5]. Ushbu yondashuv o‘smirning bir xil vaziyatlarga turlicha munosabat bildirishini tushuntirish imkonini beradi. Emotsional boshqaruvi va empatiyasi yetarli shakllangan o‘smir boshqa shaxsning fikri yoki tanqidini vaziyatga mos ravishda baholashi mumkin. Aksincha, vaziyatni noto‘g‘ri yoki tahdid sifatida talqin qilish nizoning kuchayishiga va salbiy xulqiy strategiyaning tanlanishiga olib kelishi ehtimolini oshiradi.

A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, xulq-atvor kuzatish, taqlid va ijtimoiy modellashtirish orqali shakllanishi mumkin [6]. O‘smirlik davrida taqlid va ijtimoiy kuzatish mexanizmlarining faol ishtirok etishi sababli ota-ona, oila a’zolari, tengdoshlar va boshqa ahamiyatli shaxslarning xulq-atvor namunalari o‘smirga kuchli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ijobiy xulq modellarining kuzatilishi muloqot, o‘zaro hurmat, muammolarni konstruktiv hal qilish va hamkorlik ko‘nikmalarining shakllanishiga yordam beradi. Biroq salbiy xulq modellari muntazam kuzatilsa va ma’qullansa, ularning o‘zlashtirilishi ehtimoli ham ortadi.

Nazariy tahlil natijasida abyuz xulq-atvorning namoyon bo‘lishida kognitiv, emotsional, oilaviy-ijtimoiy va raqamli omillar muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Kognitiv omillar o‘smirning vaziyatni idrok etishi va baholashi bilan bog‘liq bo‘lib, nizoni tahdid sifatida qabul qilish salbiy xulq strategiyasini tanlashga olib kelishi mumkin. Emotsional omillar esa hissiyotlarni boshqarish va empatiya bilan bog‘liq bo‘lib, ularning yetarli rivojlanmaganligi impulsiv, bosim o‘tkazuvchi yoki manipulyativ xatti-harakatlar ehtimolini oshirishi mumkin.

Oilaviy-ijtimoiy muhitdagi ota-ona munosabatlari, tarbiya uslubi va tengdoshlar ta’siri ham o‘smir xulq-atvorining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Raqamli muhitda esa kiberbulling, virtual bosim va kamsitish kabi holatlar abyuz xulq-atvorning yangi

ko‘rinishlarini yuzaga keltirishi mumkin. Shunday qilib, abyuz xulq-atvor individual psixologik xususiyatlar, ijtimoiy tajriba, oilaviy va tengdoshlar muhiti hamda raqamli muhitning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o‘smirlik davrida abyuz xulq-atvorning namoyon bo‘lishi bitta omil bilan emas, balki individual psixologik va ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq murakkab jarayondir. O‘smirning ijtimoiy tajribasi, vaziyatni kognitiv baholashi, emotsiyalarni boshqarish va empatiya darajasi, shuningdek, oilaviy va tengdoshlar muhiti uning xulqiy strategiyasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ijobiy ijtimoiy muhit, emotsional boshqaruv va konstruktiv muloqot ko‘nikmalarining rivojlanganligi abyuz xulq-atvorning oldini olishda muhim himoya omillari sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois o‘smirlar bilan olib boriladigan profilaktik ishlarni psixolog, ota-ona, pedagog va tengdoshlar hamkorligiga asoslangan kompleks yondashuv asosida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nishanova Z.T. Psixologik xizmat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
2. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2010.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 172 b.
4. Kamilova N.G., Kadirova Z. Razvitiye emotsionalnogo intellekta u molodeji s deviantnym povedeniyem // Bola va Zamon. – 2022. – № 1. – B. 26–29.
5. Dodge K.A., Crick N.R. Social Information-Processing Bases of Aggressive Behavior in Children // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1990. – Vol. 16, № 1. – P. 8–22.
6. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.

UDK 159.9:378.4:376

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В РАЗВИТИИ ИНКЛЮЗИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ВУЗА

Юнусзода Шахноза Жовиджоновна,
Ассистент кафедры педагогики и общей психологии
факультета психологии и социально-политических наук
Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова

Современные тенденции развития системы образования обусловливают необходимость создания образовательной среды, обеспечивающей равные возможности для всех обучающихся, в том числе для лиц с особыми образовательными потребностями. В связи с этим особую актуальность приобретает проблема развития инклюзивной культуры в образовательном пространстве высшего учебного заведения.

Инклюзивная образовательная среда представляет собой пространство, в котором создаются условия для равноправного участия всех обучающихся независимо от их физических, психологических, социальных и иных индивидуальных особенностей. При этом создание доступных организационных и материально-технических условий само по себе не обеспечивает полноценной инклюзии. Важное значение имеет формирование благоприятного социально-психологического климата, основанного на принятии индивидуальных различий, взаимном уважении, толерантности, эмпатии и готовности участников образовательного процесса к конструктивному взаимодействию.

Эффективность инклюзивного образования во многом определяется систематическим психолого-педагогическим сопровождением. Такой подход предполагает междисциплинарное взаимодействие специалистов и направлен на создание условий для полноценного развития личности обучающегося [1]. Психологическое сопровождение должно охватывать не только студентов с особыми образовательными потребностями, но и других участников образовательного процесса.

В основе интегрированного обучения обучающихся с ограниченными возможностями здоровья лежит стремление обеспечить совместное обучение всех студентов, не допуская социальной изоляции и формирования у обучающихся с особыми потребностями чувства неполноценности или второстепенности [2]. Важной задачей инклюзивного образования является не только обеспечение доступности обучения, но и формирование у каждого

обучающегося готовности к дальнейшему личностному и социальному развитию.

Особая роль в решении данной задачи принадлежит психологической службе высшего учебного заведения. Деятельность психолога направлена на психологическое сопровождение обучающихся с особыми образовательными потребностями, содействие их адаптации и интеграции в студенческое сообщество, а также формирование благоприятных взаимоотношений между всеми участниками образовательного процесса.

Важнейшей составляющей инклюзивной образовательной среды является инклюзивная культура. Она предполагает формирование системы ценностей, норм и установок, основанных на признании человеческого разнообразия, уважении индивидуальных различий, равноправии, взаимной поддержке и сотрудничестве. Согласно подходу Т. Бута и М. Эйнскоу, развитие инклюзии связано не только с изменением образовательной политики и практики, но и с формированием культуры, в которой каждый участник образовательного процесса ощущает собственную ценность и принадлежность к образовательному сообществу [3].

Психологическое сопровождение является важным элементом образовательной системы, обеспечивающим условия для психического, психофизического и личностного развития обучающихся. Полноценная адаптация личности с особыми образовательными потребностями осуществляется во взаимодействии личности и социальной микросреды. В связи с этим психологическое сопровождение должно быть направлено не только на решение актуальных проблем, но и на создание перспектив личностного развития обучающегося.

Современная деятельность психологической службы включает несколько взаимосвязанных направлений: психологическую диагностику, консультирование, профилактическую, просветительскую и коррекционно-развивающую работу. В условиях инклюзивной образовательной среды данные направления приобретают особое значение, поскольку позволяют своевременно выявлять трудности адаптации, предупреждать конфликты и социальную изоляцию, а также способствовать развитию позитивных установок по отношению к индивидуальным различиям.

Одним из важных направлений деятельности психологической службы является формирование психологической культуры участников образовательного процесса. Будущий специалист должен обладать не только профессиональными знаниями и компетенциями, но и способностью эффективно взаимодействовать с людьми, имеющими различные образовательные потребности, социальный и культурный опыт. Подготовка специалистов, способных осуществлять профессиональную деятельность в условиях

инклюзивного пространства, является значимой задачей современной системы высшего образования [4; 5].

Психологическая служба также выполняет просветительскую функцию. Проведение тренингов, семинаров, психологических консультаций и профилактических мероприятий способствует повышению психологической грамотности студентов и педагогов, развитию эмпатии, толерантности и навыков конструктивного взаимодействия. Особое значение имеет предупреждение социальной дистанции, предубеждений и стигматизации обучающихся с особыми образовательными потребностями.

Таким образом, развитие инклюзивной культуры в образовательном пространстве вуза представляет собой комплексный процесс, который не должен ограничиваться созданием специальных условий для студентов с ограниченными возможностями здоровья. Полноценная инклюзия предполагает формирование благоприятной социально-психологической среды, основанной на принципах равноправия, принятия индивидуальных различий, взаимного уважения, толерантности и сотрудничества.

Психологическую службу высшего учебного заведения целесообразно рассматривать как один из значимых ресурсов развития инклюзивной культуры. Ее деятельность должна быть направлена не только на психологическое сопровождение и адаптацию студентов с особыми образовательными потребностями, но и на работу со всеми участниками образовательного процесса. Комплексное психологическое сопровождение, просветительская, профилактическая и коррекционно-развивающая деятельность способствуют формированию позитивных установок, развитию эмпатии и снижению социальной дистанции. В результате создаются условия для равноправного участия всех обучающихся в образовательной и социальной жизни вуза.

Литература:

1. Алехина С.В. Инклюзивное образование для детей с ограниченными возможностями здоровья: монография / Н.В. Новикова, Л.А. Казакова, С.В. Алехина; под общ. ред. Н.В. Лалетина. – Красноярск, 2013. – С. 71–95.
2. Коноплева А.Н., Лещинская Т.Л. Интегрированное обучение детей с особенностями психофизического развития: монография. – Минск: НИО, 2003. – 232 с.
3. Бут Т., Эйнскоу М. Показатели инклюзии: практическое пособие / под ред. М. Вогана. – Бристоль: Центр изучения инклюзивного образования.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – 512 с.
5. Апанасенко О.Н., Малюкова Е.В. Психологическая культура личности, ее формирование в вузе // Педагогика: традиции и инновации: материалы II

Международной научной конференции. – Челябинск: Два комсомольца, 2012. – С. 154–155.

6. Бордовская Н.В. О характере взаимовлияния образования и культуры // Вестник Северо-Западного отделения РАО: Образование и культура Северо-Запада России. – СПб., 2000. – Вып. 5: Культура. Образование. Искусство. – С. 32–42.

УДК 159.9:378.147:004.9

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Джамашова Г.А.,
магистр, старший преподаватель
Центрально-Азиатского инновационного университета,
Республика Казахстан

Современное высшее образование находится в условиях активной цифровой трансформации. Использование электронных образовательных платформ, мобильных приложений, видеоконференций, систем дистанционного обучения и технологий искусственного интеллекта постепенно становится неотъемлемой частью образовательного процесса. Цифровая среда расширяет возможности получения знаний, обеспечивает доступ к разнообразным образовательным ресурсам и создает условия для индивидуализации обучения.Однако внедрение цифровых технологий изменяет не только организацию учебного процесса, но и характер деятельности самого студента. Обучающийся должен самостоятельно планировать свое время, искать и анализировать информацию, контролировать результаты собственной деятельности и поддерживать необходимый уровень учебной мотивации.В традиционной образовательной среде значительная часть этих функций обеспечивается непосредственным взаимодействием преподавателя и студента. В цифровом пространстве возрастает роль самостоятельности и саморегуляции обучающегося. В связи с этим психологическая адаптация студентов к цифровой образовательной среде становится важным условием успешного обучения.Психологическая адаптация представляет собой процесс приспособления личности к новым условиям деятельности, в ходе которого формируются соответствующие способы поведения, эмоционального реагирования и взаимодействия с окружающей средой. В условиях цифрового образования данный процесс приобретает специфический характер, поскольку студенту необходимо адаптироваться не только к новым технологиям, но и к изменению привычного формата учебной коммуникации.

Цель исследования — теоретически обосновать психологические особенности адаптации студентов к цифровой образовательной среде и определить основные факторы, влияющие на успешность данного процесса.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи:

1. раскрыть сущность психологической адаптации студентов к цифровой образовательной среде;

2. определить основные психологические факторы цифровой адаптации;

3. рассмотреть влияние учебной мотивации и саморегуляции на адаптационный процесс;

4. выявить основные психологические трудности студентов в цифровой образовательной среде;

5. определить психолого-педагогические условия успешной адаптации студентов.

Цифровая образовательная среда представляет собой совокупность цифровых ресурсов, технологий, образовательных платформ и способов взаимодействия участников образовательного процесса, обеспечивающих организацию обучения и доступ к образовательной информации.Переход к цифровому формату обучения требует от студентов определенной психологической готовности. Недостаточно обладать техническими навыками работы с компьютером или мобильным устройством. Студенту необходимо уметь организовывать собственную учебную деятельность, контролировать внимание, соблюдать сроки выполнения заданий и самостоятельно оценивать результаты обучения.

Адаптация к цифровой образовательной среде включает несколько взаимосвязанных компонентов когнитивный компонент — понимание особенностей цифрового обучения и способность работать с информацией,

мотивационный компонент — наличие устойчивого интереса к учебной деятельности,эмоциональный компонент — способность сохранять психологическое равновесие при возникновении трудностей,поведенческий компонент — готовность соблюдать учебный режим и выполнять поставленные задачи,коммуникативный компонент — способность эффективно взаимодействовать с преподавателями и другими студентами посредством цифровых средств,регулятивный компонент — способность самостоятельно планировать, контролировать и корректировать собственную учебную деятельность.Психологическая адаптация представляет собой сложный процесс, в котором одновременно участвуют познавательные, эмоциональные, мотивационные и поведенческие механизмы.

Одним из важнейших факторов успешной адаптации студентов является учебная мотивация. В цифровой среде студент получает значительно больше возможностей для самостоятельного выбора образовательных ресурсов, времени и способов работы. Вместе с тем такая свобода требует внутренней мотивации и ответственности.При недостаточном уровне мотивации студент может откладывать выполнение заданий, формально участвовать в онлайн-занятиях и испытывать трудности с организацией самостоятельной работы.

Высокая учебная мотивация, напротив, способствует активному использованию цифровых ресурсов, поиску дополнительной информации и осознанному отношению к образовательному процессу.Особое значение имеет

внутренняя мотивация, при которой студент воспринимает обучение не только как выполнение требований преподавателя, но и как возможность личностного и профессионального развития.Поэтому преподавателю важно создавать такие цифровые задания, которые имеют практическую значимость, предполагают самостоятельный поиск решения и позволяют студенту видеть результаты собственной деятельности.

Цифровая образовательная среда значительно повышает требования к способности студентов к саморегуляции.Саморегуляция учебной деятельности включает постановку целей, планирование, контроль выполнения заданий, оценку полученных результатов и корректировку дальнейших действий.Студент, обладающий развитыми навыками саморегуляции, способен самостоятельно распределять учебное время, устанавливать приоритеты и контролировать выполнение поставленных задач. Особенно важным это становится при дистанционном и смешанном обучении. Отсутствие постоянного непосредственного контроля преподавателя требует от обучающегося высокой степени ответственности.

В этой связи цифровая образовательная среда может одновременно выступать как фактор риска и как средство развития самостоятельности. При грамотной организации обучения студент получает возможность постепенно формировать навыки планирования, самооценки и самоконтроля.

Важным компонентом адаптации является эмоциональное состояние студента.Использование новых цифровых инструментов может вызывать как положительные, так и отрицательные эмоциональные реакции. Успешное освоение технологии, выполнение задания и получение положительной обратной связи способствуют формированию уверенности в собственных возможностях.В то же время технические проблемы, большое количество учебной информации, высокая скорость коммуникации и необходимость постоянного пребывания в цифровой среде могут приводить к эмоциональному напряжению.Одной из распространенных проблем является информационная перегрузка. Студент одновременно получает сообщения из нескольких образовательных платформ, электронную почту, уведомления и задания. Постоянный поток информации может затруднять концентрацию внимания и повышать утомляемость. Кроме того, длительное использование цифровых устройств способно снижать эффективность учебной деятельности при отсутствии рационального режима работы и отдыха. Психологически комфортная цифровая среда должна учитывать не только технологические возможности, но и эмоциональные потребности обучающихся.Еще одной особенностью цифровой адаптации является изменение характера общения.

Традиционное обучение предполагает непосредственный контакт преподавателя и студентов. В цифровой среде коммуникация часто осуществляется через электронную почту, мессенджеры, видеоконференции,

образовательные платформы и форумы.Такой формат имеет определенные преимущества: студент может взаимодействовать с преподавателем независимо от расстояния и получать доступ к учебным материалам в удобное время.Однако сокращение непосредственного общения может создавать ощущение социальной дистанции. У некоторых студентов может снижаться активность участия в обсуждениях, возникать трудности при выражении собственного мнения или ощущение недостатка эмоциональной поддержки.Поэтому преподавателю необходимо целенаправленно создавать условия для коммуникации: проводить групповые обсуждения, использовать интерактивные задания, организовывать совместные проекты и обеспечивать регулярную обратную связь.Успешность адаптации во многом зависит от уровня цифровой компетентности студента.Цифровая компетентность включает не только умение пользоваться техническими средствами, но и способность находить, анализировать, оценивать и безопасно использовать цифровую информацию.Студент с достаточным уровнем цифровой компетентности, как правило, испытывает меньше трудностей при освоении новых образовательных платформ и цифровых инструментов.Недостаток цифровых навыков, напротив, может становиться источником неуверенности и эмоционального напряжения. Поэтому в вузе необходимо не только предоставлять студентам доступ к цифровым технологиям, но и формировать культуру их грамотного использования.Особую значимость приобретает развитие навыков информационной безопасности, критической оценки цифрового контента и ответственного использования искусственного интеллекта.Для успешной адаптации студентов к цифровой образовательной среде целесообразно создать комплекс психолого-педагогических условий.

К основным условиям относятся **постепенное внедрение цифровых технологий.** Студентам необходимо предоставлять время для освоения новых инструментов. **Понятная организация цифрового пространства.** Учебные материалы, задания и сроки их выполнения должны быть представлены структурированно.Регулярная обратная связь**.** Студент должен понимать, насколько успешно он выполняет учебные задачи.Поддержка учебной мотивации**.** Задания должны иметь понятную практическую и профессиональную значимость.Развитие саморегуляции**.** Необходимо формировать навыки планирования, самоконтроля и самооценки.Поддержание социальной коммуникации**.** Цифровое обучение не должно исключать взаимодействие между студентами и преподавателем.Психологически комфортная образовательная среда**.** Ошибки студента должны рассматриваться как естественная часть процесса обучения. Развитие цифровой грамотности**.** Студенты должны понимать не только технические возможности цифровых инструментов, но и риски их использования.

Анализ научных подходов показывает, что психологическая адаптация студентов к цифровой образовательной среде является многофакторным процессом. Ее успешность определяется совокупностью индивидуально-психологических характеристик студента и особенностей организации образовательной среды.Нельзя утверждать, что само наличие цифровых технологий автоматически повышает качество образования. Результативность зависит от того, насколько технологии соответствуют образовательным целям и психологическим особенностям обучающихся.

Особенно важным становится баланс между технологической автоматизацией и человеческим взаимодействием. Современные цифровые инструменты, включая системы искусственного интеллекта, способны значительно расширять образовательные возможности, однако они не должны полностью заменять педагогическое и психологическое сопровождение.Важную роль играет преподаватель, который помогает студенту не только освоить цифровые инструменты, но и сформировать ответственное отношение к собственной образовательной деятельности.

Заключение.Адаптация студентов к цифровой образовательной среде представляет собой сложный психологический процесс, включающий когнитивный, мотивационный, эмоциональный, коммуникативный и регулятивный компоненты.Основными факторами успешной адаптации являются высокий уровень учебной мотивации, развитая саморегуляция, цифровая компетентность, способность к самостоятельной работе, эмоциональная устойчивость и готовность к новым формам коммуникации.

В то же время информационная перегрузка, снижение концентрации внимания, недостаток непосредственного общения, технические трудности и недостаточная самоорганизация могут осложнять процесс адаптации.В связи с этим цифровая трансформация высшего образования должна сопровождаться не только технологическим обновлением, но и созданием соответствующей психолого-педагогической системы поддержки студентов.

Перспективным направлением дальнейших исследований является эмпирическое изучение взаимосвязи цифровой компетентности, учебной мотивации, саморегуляции и психологического благополучия студентов. Полученные результаты могут быть использованы для разработки программ психологического сопровождения и адаптации обучающихся к цифровой образовательной среде.

Список литературы:

1. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. — М.: Аспект Пресс, 2009. — 363 с.

2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. — М.: Педагогика-Пресс, 1999. — 536 с.

3. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. — 2-е изд., доп., испр. — М.: Логос, 2000. — 384 с.

4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Смысл; Академия, 2005. — 352 с.

5. Моросанова В.И. Саморегуляция и индивидуальность человека. — М.: Наука, 2010. — 519 с.

6. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования: психолого-педагогический и технологический аспекты. — М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014. — 400 с.

7. Солдатова Г.У., Рассказова Е.И. Цифровая компетентность подростков и родителей. Результаты всероссийского исследования. — М.: Фонд Развития Интернет, 2015. — 144 с.

8. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. — 617 p.

9. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. — New York: Plenum Press, 1985. — 371 p.

10. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory into Practice. — 2002. — Vol. 41, No. 2. — P. 64–70.

УДК 378.147:004.9

АДАПТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ

Джамашова Г.А.,
магистр, старший преподаватель
Центрально-Азиатского инновационного университета,
Республика Казахстан

Современная система высшего образования развивается в условиях интенсивной цифровой трансформации. Расширение цифровых образовательных платформ, систем управления обучением, технологий искусственного интеллекта и образовательной аналитики постепенно изменяет традиционные подходы к организации учебного процесса. В этих условиях особую значимость приобретает задача создания такой образовательной среды, которая способна учитывать индивидуальные особенности каждого студента. Традиционная модель обучения преимущественно предполагает работу с группой студентов по единому содержанию, в одинаковом темпе и по относительно унифицированной системе контроля. Однако фактический уровень подготовки обучающихся, их познавательные возможности, мотивация, образовательные интересы и темп усвоения материала существенно различаются. Поэтому использование одинаковых методов и учебных материалов не всегда обеспечивает одинаковую эффективность обучения. Одним из перспективных направлений решения данной проблемы является адаптивное обучение. Его основная идея заключается в изменении содержания, сложности, последовательности и темпа учебного материала в зависимости от индивидуальных образовательных результатов студента. Особую актуальность адаптивные технологии приобретают в связи с развитием искусственного интеллекта. Современные интеллектуальные образовательные системы способны анализировать результаты деятельности студентов, выявлять пробелы в знаниях, формировать рекомендации и предлагать различные варианты дальнейшего обучения. Исследования, проведенные в Казахстане, показывают перспективность использования искусственного интеллекта для построения адаптивных образовательных траекторий и персонализации обучения. Цель исследования заключается в теоретическом обосновании педагогических возможностей адаптивных технологий в системе высшего образования и определении перспектив их эффективного применения в цифровой образовательной среде.

Адаптивное обучение представляет собой организацию образовательного процесса, при которой содержание, методы, темп и формы представления учебного материала изменяются с учетом индивидуальных характеристик и результатов обучающегося. В отличие от традиционной модели, где преподаватель предлагает одинаковый учебный материал всей группе, адаптивная модель предусматривает возможность формирования различных образовательных маршрутов. Студент, успешно освоивший определенную тему, может перейти к более сложному уровню заданий, тогда как студенту, испытывающему затруднения, предоставляются дополнительные объяснения, упражнения и учебные ресурсы. Таким образом, адаптивное обучение связано не только с использованием цифровых платформ. В первую очередь это педагогический подход, направленный на индивидуализацию образовательного процесса. В научной литературе понятия «адаптивное обучение» и «персонализированное обучение» нередко рассматриваются во взаимосвязи. Однако между ними существует определенное различие. Персонализация предполагает ориентацию образовательного процесса на индивидуальные цели и потребности обучающегося, тогда как адаптивность связана прежде всего с автоматическим или педагогически управляемым изменением учебной траектории в зависимости от получаемых данных.

Развитие цифровых технологий создает условия для реализации адаптивной модели обучения в масштабах высшего образования. Современные образовательные платформы способны фиксировать результаты выполнения заданий, время работы с учебным материалом, количество ошибок, динамику успеваемости и другие параметры учебной деятельности. На основе полученной информации преподаватель может принимать решения о дальнейшем содержании обучения. Более сложные цифровые системы способны автоматически формировать рекомендации для студента. Особое место здесь занимают технологии искусственного интеллекта. Они могут использоваться для анализа образовательных данных, выявления типичных ошибок, прогнозирования учебных результатов и формирования персонализированных рекомендаций. Современные исследования в Казахстане показывают, что искусственный интеллект рассматривается как перспективный инструмент персонализации адаптивного образовательного процесса. В частности, исследователи использовали анализ данных студентов и кластеризацию для выявления групп обучающихся с различным уровнем подготовки и образовательными потребностями. Актуальность данного направления подтверждается и исследованиями 2026 года, посвященными применению AI-ориентированных адаптивных платформ в подготовке будущих педагогов. В одном из исследований, проведенных в Казахстане, экспериментальная группа, обучавшаяся с использованием AI-платформы, продемонстрировала более высокие показатели академической успеваемости, учебной мотивации и

эффективности выполнения учебных задач по сравнению с группой, использовавшей традиционную LMS-среду.

Педагогические возможности адаптивных технологий использование адаптивных технологий в высшем образовании предоставляет ряд педагогических возможностей. Во-первых, индивидуализация обучения каждый студент получает возможность двигаться по учебному материалу в соответствии со своим уровнем подготовки и темпом освоения. Во-вторых, повышение учебной мотивации когда содержание и сложность заданий соответствуют реальным возможностям обучающегося, вероятность возникновения устойчивого интереса к учебной деятельности возрастает. В-третьих, оперативная обратная связь цифровые системы позволяют быстро информировать студента о допущенных ошибках и предлагать способы их исправления. В-четвертых, раннее выявление образовательных трудностей**.** анализ цифрового следа студента может помочь преподавателю своевременно обнаружить снижение активности или систематические ошибки. В-пятых, развитие самостоятельности студент получает возможность самостоятельно выбирать часть образовательных ресурсов, повторять сложные темы и контролировать собственный прогресс. В-шестых, оптимизация работы преподавателя автоматизация части процедур анализа и контроля позволяет преподавателю уделять больше внимания содержательной и методической работе. Вместе с тем адаптивные технологии не должны рассматриваться как средство замены преподавателя. Исследования показывают, что для успешного внедрения искусственного интеллекта необходима методическая, техническая и педагогическая поддержка.

Адаптивная образовательная траектория студента одним из основных результатов использования адаптивных технологий является возможность построения индивидуальной образовательной траектории.

Индивидуальная траектория может включать: уровень сложности учебного материала, последовательность изучения тем, дополнительные образовательные ресурсы, индивидуальные задания, повторное изучение отдельных разделов, рекомендации по устранению пробелов в знаниях, индивидуальный темп обучения, различные формы текущего контроля. Например, если студент демонстрирует высокий уровень знаний по определенной теме, цифровая система может предложить ему усложненные задания или перейти к следующему разделу. Если же студент испытывает трудности, система может рекомендовать повторение теоретического материала и выполнение дополнительных практических упражнений. Таким образом, адаптивная технология позволяет перейти от принципа «одна программа — один темп — один результат» к более гибкой модели «индивидуальные потребности — индивидуальная траектория — индивидуальный образовательный результат».

Психолого-педагогический аспект адаптивного обучения эффективность адаптивного обучения связана не только с технологическими возможностями цифровых платформ, но и с психологическими особенностями студентов. Студенты различаются по уровню мотивации, самоорганизации, скорости обработки информации, уровню тревожности и способности к самостоятельному обучению. Поэтому цифровая система должна учитывать не только академические результаты, но и особенности образовательного поведения. Особое значение имеет формирование навыков саморегуляции. Студент должен понимать цели обучения, уметь планировать собственную деятельность, анализировать результаты и при необходимости корректировать образовательную стратегию. В данном контексте адаптивные технологии могут выступать не только как инструмент передачи знаний, но и как средство развития субъектности обучающегося.

Несмотря на значительный потенциал адаптивного обучения, его внедрение сопровождается рядом проблем. Первая проблема связана с цифровой компетентностью преподавателей. Для эффективного использования интеллектуальных образовательных инструментов педагог должен понимать принципы работы цифровых систем и уметь интерпретировать получаемые данные. Исследование преподавателей вузов Казахстана показало, что при положительном отношении к возможностям искусственного интеллекта значительная часть педагогов сталкивается с недостатком необходимых технологических знаний. Вторая проблема — качество исходных данных. Если образовательная система получает неполную или некорректную информацию о студенте, рекомендации могут оказаться недостаточно эффективными. Третья проблема связана с академической самостоятельностью. Чрезмерная зависимость от автоматизированных рекомендаций может привести к снижению самостоятельности студента. Четвертая проблема — этические аспекты применения искусственного интеллекта, включая защиту персональных данных, прозрачность алгоритмов и ответственность за принимаемые решения. Пятая проблема заключается в необходимости сохранения ведущей роли преподавателя. Алгоритм способен анализировать данные и формировать рекомендации, однако педагог принимает окончательное решение с учетом конкретной образовательной ситуации. Перспективным направлением является создание интеллектуальных образовательных платформ, объединяющих адаптивное обучение, искусственный интеллект, образовательную аналитику и автоматизированную обратную связь.

В дальнейшем адаптивные системы могут использоваться не только для индивидуализации содержания, но и для комплексного сопровождения образовательной деятельности студента. Особый интерес представляет применение таких технологий при подготовке будущих педагогов. Студент, обучаясь в адаптивной цифровой среде, одновременно приобретает опыт

использования современных образовательных технологий, который в дальнейшем сможет применять в собственной профессиональной деятельности. Перспективным также является сочетание адаптивного обучения с технологиями виртуальной и дополненной реальности, интеллектуальными тренажерами, мобильными образовательными приложениями и генеративным искусственным интеллектом.

Результаты исследования проведенный теоретический анализ позволяет выделить основные педагогические эффекты использования адаптивных технологий в высшем образовании повышение индивидуализации образовательного процесса, создание персонализированных образовательных траекторий, повышение оперативности обратной связи, выявление пробелов в знаниях на ранних этапах, поддержка самостоятельной работы студентов, повышение возможностей образовательной аналитики, создание условий для дифференциации учебных заданий, повышение эффективности педагогического сопровождения. При этом эффективность адаптивного обучения определяется не самой технологией, а качеством ее педагогического проектирования и готовностью преподавателя использовать цифровые инструменты осознанно. Современные исследования подтверждают перспективность данного направления. В частности, исследования 2026 года рассматривают AI-системы как средство персонализации адаптивного обучения, формирования индивидуальных образовательных траекторий и поддержки педагогических решений.

Адаптивные технологии обучения являются одним из перспективных направлений цифровой трансформации высшего образования. Их применение позволяет учитывать индивидуальные особенности студентов, создавать гибкие образовательные траектории, обеспечивать оперативную обратную связь и повышать возможности педагогической диагностики. Особое значение приобретает интеграция адаптивных технологий с искусственным интеллектом и образовательной аналитикой. Современные исследования показывают, что такие системы способны положительно влиять на академические результаты, мотивацию и эффективность учебной деятельности студентов. Вместе с тем цифровая адаптация образования не должна приводить к полной автоматизации педагогического процесса. Наиболее эффективной представляется модель, в которой цифровая система выполняет функции анализа, диагностики и рекомендации, а преподаватель осуществляет педагогическое сопровождение, интерпретирует результаты и принимает профессиональные решения. Следовательно, перспективы развития адаптивного обучения в системе высшего образования связаны с формированием интеллектуальной цифровой образовательной среды, развитием цифровой компетентности преподавателей и студентов, совершенствованием образовательной аналитики и обеспечением этических принципов использования искусственного интеллекта.

Список литературы:

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Педагогика, 1989. — 192 с.

2. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). — М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014. — 400 с.

3. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров. — 4-е изд., стер. — М.: Академия, 2009. — 272 с.

4. Спирина Е.А. К вопросу об интеграции искусственного интеллекта в систему высшего образования: мнение преподавателей // Вестник Карагандинского университета. Серия «Педагогика». — 2024. — Т. 29, № 4. — С. 136–145. — DOI: 10.31489/2024ped4/136-145.

5. Ергабылова А.А., Туребаева Ш.М. Искусственный интеллект в адаптивном обучении: эффективность и перспективы // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Педагогические науки. — 2026. — № 1 (89). — С. 248–258. — DOI: 10.51889/2959-5762.2026.89.1.024.

6. Исабаева Д.Н., Рахимжанова Л.Б., Авдарсоль С., Баймаханова А.Б. Интеллектуальные технологии как средство персонализации адаптивного образовательного процесса // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Педагогические науки. — 2026. — № 2 (90). — С. 52–63. — DOI: 10.51889/2959-5762.2026.90.2.006.

7. Duiseglaiyeva A., Mubarakov A., Umirzakova Z., Baibaktina A., Baiganova A. Design and evaluation of an AI-driven adaptive learning platform for pre-service computer science teacher education in Kazakhstan // Frontiers in Education. — 2026. — Vol. 11. — Article 1858913. — DOI: 10.3389/feduc.2026.1858913.

8. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. — Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. — 234 p.

9. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory Into Practice. — 2002. — Vol. 41, No. 2. — P. 64–70.

10. Venkatesh V., Morris M.G., Davis G.B., Davis F.D. User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View // MIS Quarterly. — 2003. — Vol. 27, No. 3. — P. 425–478.

ӘОЖ 378.016:78:004.8

МУЗИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДА ГЕНЕРАТИВТІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Жайлымысова Г.А.,
магистр, аға оқытушы
Қазақстан Республикасы

Білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың кеңінен таралуы мұғалімнің кәсіби қызметіне қойылатын талаптарды өзгертіп келеді. Бұған дейін цифрлық технологиялар көбіне ақпарат іздеу, презентация жасау немесе оқу материалдарын электронды түрде ұсыну құралы ретінде қарастырылса, қазіргі уақытта олардың мүмкіндіктері әлдеқайда кеңейді. Соның ішінде генеративті жасанды интеллект технологиялары білім беру мазмұнын әзірлеу, оқу тапсырмаларын құрастыру және білім алушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқу материалдарын бейімдеу бағыттарында жаңа мүмкіндіктер ұсынып отыр.

UNESCO генеративті жасанды интеллектіні білім беру мен зерттеу саласында қолдану кезінде адамға бағдарланған тәсілді, этикалық нормаларды, деректердің қауіпсіздігін және педагогикалық мақсатқа сәйкестікті сақтаудың маңыздылығын атап көрсетеді. Ұйымның ұсынымдарында генеративті AI оқу бағдарламасын жобалау, оқыту, оқу және зерттеу қызметінде шығармашылық тұрғыдан пайдаланылуы мүмкін екені көрсетілген.

Музыкалық білім беру саласында бұл мәселенің өзіндік ерекшелігі бар. Музыка сабағы теориялық біліммен ғана шектелмейді. Ол тыңдау, орындау, музыкалық шығарманы талдау, шығармашылық жұмыс, ырғақ пен есту қабілетін дамыту сияқты бірнеше әрекеттің өзара байланысына негізделеді. Сондықтан генеративті жасанды интеллектті музыкалық білім беруде пайдалану оның жалпы білім беру саласындағы қолданылуынан өзгеше педагогикалық тәсілді қажет етеді.

Болашақ музыка мұғалімі жасанды интеллект ұсынған дайын ақпаратты пайдаланушы ғана емес, оны педагогикалық тұрғыдан саралайтын, музыкалық мазмұнмен толықтыратын және оқушының шығармашылық дамуына бағыттайтын маман болуы қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, генеративті жасанды интеллектті музыка мұғалімдерін даярлау жүйесіне енгізу болашақ педагогтердің кәсіби құзыреттілігін жаңа деңгейде қалыптастырудың бір бағыты ретінде қарастырылуы мүмкін.

Зерттеудің мақсаты – болашақ музыка мұғалімдерін кәсіби даярлау барысында генеративті жасанды интеллектті қолданудың педагогикалық мүмкіндіктерін анықтау және оны оқу үдерісіне енгізудің тиімді бағыттарын негіздеу.

Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер қойылды:

– генеративті жасанды интеллект ұғымының педагогикалық мазмұнын ашу;

– музыка мұғалімдерін даярлау үдерісіндегі AI технологияларының орнын анықтау;

– генеративті AI құралдарын музыкалық білім беруде қолданудың негізгі бағыттарын айқындау;

– болашақ музыка мұғалімдерінің цифрлық және әдістемелік құзыреттілігін дамытудағы AI мүмкіндіктерін қарастыру;

– генеративті жасанды интеллектті қолданудың педагогикалық және этикалық шарттарын анықтау.

Зерттеу барысында педагогика, музыкалық білім беру және цифрлық технологиялар саласындағы ғылыми еңбектерге теориялық талдау жүргізілді. Сонымен бірге салыстыру, жүйелеу, жинақтау және педагогикалық тәжірибені саралау әдістері қолданылды.

Зерттеудің теориялық негізін цифрлық педагогика, технологиялық-педагогикалық пәндік білім (TPACK) және жасанды интеллект сауаттылығы мәселелеріне арналған ғылыми тұжырымдамалар құрайды.

Музыка мұғалімдерін даярлау мәселесіне тікелей арналған қазіргі зерттеулердің бірінде генеративті AI көмегімен сабақ жобалауға негізделген алты апталық бағдарламаға 59 болашақ музыка мұғалімі қатысқан. Зерттеу нәтижесінде қатысушылардың AI-ға байланысты технологиялық-педагогикалық-пәндік білімінің барлық негізгі бағыттарында оң өзгерістер байқалған.

Генеративті жасанды интеллект дегеніміз – пайдаланушының сұранысына сәйкес жаңа мәтін, сурет, аудио, бейне немесе басқа да мазмұн түрлерін қалыптастыра алатын технологиялар жиынтығы.

Музыка мұғалімін даярлау барысында генеративті AI-ды бірнеше бағытта қолдануға болады. Біріншіден, ол болашақ мұғалімнің сабаққа дайындалу уақытын қысқартуға мүмкіндік береді. Мысалы, белгілі бір музыкалық шығармаға арналған сабақтың мақсатын, оқу тапсырмаларын немесе талдау сұрақтарын әзірлеуде AI-дан бастапқы ұсыныстар алуға болады.

Алайда мұнда маңызды бір ерекшелік бар. AI ұсынған материалды сол күйінде қолдану педагогтің кәсіби әрекеті болып саналмайды. Болашақ мұғалім ұсынылған ақпаратты тексеріп, оның музыкалық мазмұнға сәйкестігін анықтап, оқушылардың жас ерекшелігі мен дайындық деңгейіне бейімдеуі қажет.

Екіншіден, генеративті AI музыкалық шығармаларды талдау барысында көмекші құрал ретінде пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, студент шығарманың

тарихи-мәдени контексті, жанрлық ерекшелігі, құрылымы немесе композитор шығармашылығы туралы бастапқы ақпарат ала алады.

Үшіншіден, AI шығармашылық тапсырмаларды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Студенттерге белгілі бір тақырып бойынша музыкалық жоба әзірлеу, сабақ сценарийін құру, музыкалық викторина дайындау немесе оқушыларға арналған шығармашылық тапсырмаларды әзірлеу ұсынылуы мүмкін.

Болашақ музыка мұғалімін даярлаудағы маңызды бағыттардың бірі – сабақ жобалау дағдысын қалыптастыру. Дәстүрлі жағдайда студент сабақ жоспарын оқулықтар мен әдістемелік әдебиеттер негізінде әзірлейді. Ал генеративті AI қолданылған жағдайда студент белгілі бір оқу мақсатын енгізіп, сабақтың ықтимал құрылымын, тапсырмаларын және бағалау тәсілдерін ұсына алады.

Мысалы, «Қазақтың дәстүрлі күй өнері» тақырыбы бойынша студент AI көмегімен:

– сабақтың мақсатын нақтылауға;
– сабақ кезеңдерін жоспарлауға;
– оқушыларға арналған сұрақтар құрастыруға;
– музыкалық тыңдау тапсырмаларын әзірлеуге;
– шығармашылық тапсырмалар дайындауға;
– бағалау критерийлерінің жобасын жасауға мүмкіндік алады.

Осы әрекет студенттің дайын жоспарды қабылдауымен шектелмей, оны талдауға және жетілдіруге мүмкіндік береді.

2025 жылғы зерттеуде дәл осыған ұқсас AI көмегімен сабақ жобалау тәсілі қолданылған. Зерттеушілер генеративті AI-мен бірлесіп сабақ жобалау болашақ музыка мұғалімдерінің технологиялық-педагогикалық пәндік білімін дамытуға және олардың AI-дың педагогикалық мүмкіндіктерін сыни тұрғыдан түсінуіне ықпал еткенін көрсетеді.

Музыкалық білім берудің басты ерекшеліктерінің бірі – шығармашылық әрекеттің басымдығы. Сондықтан генеративті AI-ды қолданудың тиімділігі оның шығармашылық үдерісті алмастыруында емес, оны қолдауында көрінуі керек.

Мысалы, студент белгілі бір музыкалық тақырыпқа шығармашылық идеялар іздеген кезде AI-дан бірнеше нұсқа сұрай алады. Кейін олардың ішінен қажеттісін таңдап, өзінің музыкалық және педагогикалық тәжірибесіне сүйене отырып жетілдіреді.

Бұл жағдайда студенттің ойлау әрекеті «дайын жауапты алу» деңгейінде қалмайды. Керісінше, ол салыстыру, таңдау, түзету және шығармашылық қайта құру әрекеттерін орындайды.

Музыкалық білім беруде AI көмегімен:

– шығармашылық тапсырмалар;
– музыкалық ойындар;
– викториналар;
– музыкалық-танымдық сценарийлер;

– тыңдау және талдау сұрақтары;
– пәнаралық жобалар;
– жеке оқу тапсырмалары әзірленуі мүмкін.

Бұл мүмкіндіктерді тиімді пайдалану болашақ мұғалімнің әдістемелік қорын кеңейтеді.

Генеративті AI-дың тағы бір маңызды мүмкіндігі – оқу материалдарын білім алушының деңгейіне қарай бейімдеу. Музыкалық білім алушылардың дайындық деңгейі бірдей болмайды. Бір студент ноталық сауатты жақсы меңгерсе, екіншісінде музыкалық есту немесе орындаушылық техника басым болуы мүмкін. Сондықтан бір ғана тапсырманы барлық студентке бірдей ұсыну кей жағдайда тиімді нәтиже бермейді.

AI көмегімен бір тақырып бойынша күрделілігі әртүрлі тапсырмалардың бірнеше нұсқасын әзірлеуге болады.

Мысалы:

Бастапқы деңгей: музыкалық шығармадағы негізгі динамикалық белгілерді анықтау.

Орта деңгей: динамиканың шығарманың көркемдік мазмұнына әсерін түсіндіру.

Жоғары деңгей: шығармадағы динамикалық дамуға орындаушылық тұрғыдан талдау жасау.

Осылайша генеративті AI болашақ музыка мұғаліміне саралап оқыту принципін жүзеге асыруға қосымша мүмкіндік береді.

Генеративті жасанды интеллектті оқу үдерісіне енгізу мұғалімнің кәсіби құзыреттілігіне жаңа талаптар қояды. Болашақ педагог AI құралын техникалық жағынан ғана қолданбай, оның педагогикалық мүмкіндіктері мен шектеулерін түсінуі қажет.

Осыған байланысты болашақ музыка мұғалімінің AI құзыреттілігін шартты түрде бірнеше құрамдас бөлікке бөлуге болады:

Технологиялық компонент – AI құралдарының негізгі функцияларын білу және оларды пайдалана алу.

Педагогикалық компонент – AI құралын оқу мақсатына сәйкес таңдау және пайдалану.

Музыкалық-кәсіби компонент – AI ұсынған музыкалық ақпараттың дұрыстығын кәсіби тұрғыдан бағалау.

Шығармашылық компонент – AI мүмкіндіктерін жаңа музыкалық-педагогикалық идеялар жасауға пайдалану.

Сыни-рефлексивтік компонент – AI нәтижесін талдау, қателерін анықтау және қажет жағдайда түзету.

Этикалық компонент – авторлық құқықты, академиялық адалдықты, дербес мәліметтерді және жауапты AI қолдану қағидаларын сақтау.

Бұл компоненттердің өзара байланысы болашақ музыка мұғалімінің заманауи цифрлық кәсіби бейнесін қалыптастырады.

AI-ды оқу үдерісіне енгізу өздігінен оң нәтиже бермейді. Оның тиімділігі белгілі бір педагогикалық шарттардың сақталуына байланысты.

Бірінші шарт – AI қолданудың нақты оқу мақсаты болуы. Технология тек жаңашылдық ретінде емес, белгілі бір педагогикалық міндетті шешу үшін пайдаланылуы қажет.

Екінші шарт – мұғалімнің кәсіби бақылауы. AI ұсынған кез келген ақпарат тексерілуі тиіс. Музыкалық шығармалардың авторы, атауы, тарихи кезеңі, теориялық сипаттамалары сияқты деректерде қателер болуы мүмкін.

Үшінші шарт – студенттің сыни ойлауын дамыту. AI берген жауапты дайын ақиқат ретінде қабылдамай, оны салыстыруға, тексеруге және негіздеуге үйрету қажет.

Төртінші шарт – академиялық адалдықты сақтау. Студент AI көмегімен дайындалған материалды өзінің жеке жұмысы ретінде ұсынбауы тиіс. AI-ды қандай мақсатта пайдаланғанын көрсету мәдениеті қалыптасуы қажет.

Бесінші шарт – адам мен технология арасындағы тепе-теңдікті сақтау. Музыка мұғалімінің кәсіби шеберлігі, музыкалық естуі, орындаушылық тәжірибесі, эмоционалдық сезімталдығы мен педагогикалық интуициясы жасанды интеллектпен толық алмастырылмайды.

UNESCO да генеративті AI-ды білім беруге енгізуде адамға бағдарланған тәсілді, деректердің қауіпсіздігін, этикалық талаптарды және педагогтердің арнайы даярлығын қамтамасыз етуді маңызды деп көрсетеді.

Генеративті жасанды интеллекттің мүмкіндіктерімен қатар белгілі бір шектеулері де бар.

Біріншіден, AI кей жағдайда нақты емес немесе қате ақпарат ұсынуы мүмкін. Әсіресе музыкалық шығармалардың атауы, композитордың өмірбаяны, тарихи деректер және теориялық ұғымдар бойынша ақпаратты міндетті түрде қайта тексеру қажет.

Екіншіден, дайын AI жауаптарына шамадан тыс сүйену студенттің өзіндік ойлау белсенділігін төмендетуі мүмкін.

Үшіншіден, шығармашылық салада авторлық құқық мәселесі ерекше маңызды. Музыкалық шығармаға, орындауға немесе авторлық материалға қатысты құқықтық нормаларды сақтау қажет.

Төртіншіден, студенттің жеке мәліметтерін AI платформаларына енгізу кезінде ақпараттық қауіпсіздік талаптарын ескеру керек.

Сондықтан болашақ музыка мұғалімдерін даярлау барысында «AI-ды қалай пайдалану керек?» деген сұрақпен бірге «AI-ды қай кезде пайдаланбаған дұрыс?» деген сұрақты да қарастыру маңызды.

Зерттеу нәтижелерін негізге ала отырып, генеративті AI-ды музыка мұғалімдерін даярлауға енгізудің шартты моделін төрт кезең арқылы ұсынуға болады.

Бірінші кезең – таныстыру. Студенттер генеративті AI ұғымымен, оның негізгі мүмкіндіктері және шектеулерімен танысады.

Екінші кезең – тәжірибелік қолдану. Студенттер AI көмегімен музыкалық сабақ жоспарын, тапсырмаларды және оқу материалдарын әзірлейді.

Үшінші кезең – сыни талдау. Студент AI ұсынған материалды тексеріп, оның педагогикалық және музыкалық тұрғыдан дұрыстығын бағалайды.

Төртінші кезең – шығармашылық жобалау. Студент генеративті AI-ды пайдалана отырып, өзінің авторлық музыкалық-педагогикалық жобасын әзірлейді.

Осы модельдің негізгі ерекшелігі – студенттің AI-ды дайын шешім беретін құрал ретінде емес, педагогикалық ойлауды қолдайтын серіктес құрал ретінде қабылдауында.

Генеративті жасанды интеллекттің музыкалық білім берудегі орны туралы пікірлер біркелкі емес. Бір жағынан, AI оқу материалдарын әзірлеуді жеңілдетіп, студенттердің шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейте алады. Екінші жағынан, оны бақылаусыз пайдалану дайын жауапқа тәуелділік, академиялық адалдықтың бұзылуы және кәсіби ойлаудың әлсіреуі сияқты мәселелерге әкелуі мүмкін.

Сондықтан музыка мұғалімдерін даярлауда AI технологияларын енгізу технологиялық жаңалықты қабылдаумен ғана шектелмеуі керек. Негізгі мәселе – болашақ мұғалімнің **AI нәтижесін** педагогикалық тұрғыдан түсіндіру, тексеру және шығармашылық түрде қайта өңдеу қабілетін қалыптастыру.

Бұл бағыттағы қазіргі эмпирикалық зерттеулер де осындай қорытындыға жақындайды. 2025 жылғы музыка мұғалімдерін даярлауға арналған зерттеу AI көмегімен бірлескен сабақ жобалаудың болашақ педагогтердің AI-мен байланысты TPACK құзыреттілігін арттыра алатынын көрсетті.

Сонымен қатар 2025 жылғы мұғалімдерді даярлауға арналған басқа зерттеулер технологияны білу жеткіліксіз екенін, болашақ педагогтерде AI-ды этикалық тұрғыдан пайдалану, ашықтық пен жауапкершілік мәселелеріне де назар аудару қажеттігін көрсетеді.

Генеративті жасанды интеллекттің білім беру саласына енуі болашақ музыка мұғалімдерін даярлау мазмұнын жаңартуға жаңа мүмкіндік беріп отыр. Оның көмегімен оқу материалдарын әзірлеу, музыкалық сабақтарды жобалау, шығармашылық тапсырмалар құрастыру, саралап оқыту және студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін қолдануға болады.

Дегенмен генеративті AI-дың тиімділігі оның техникалық мүмкіндіктерінің көптігімен емес, педагогикалық тұрғыдан дұрыс қолданылуымен анықталады. Болашақ музыка мұғалімі AI ұсынған ақпаратты дайын нәтиже ретінде

қабылдамай, оны музыкалық білім, кәсіби тәжірибе және педагогикалық мақсат тұрғысынан бағалай білуі қажет.

Зерттеу нәтижесінде генеративті AI-ды музыка мұғалімдерін даярлау үдерісінде қолданудың негізгі педагогикалық мүмкіндіктері ретінде сабақ жобалау, оқу материалдарын бейімдеу, шығармашылық тапсырмаларды әзірлеу, жеке оқыту траекториясын қолдау, кәсіби рефлексияны дамыту және цифрлық құзыреттілікті қалыптастыру бағыттары анықталды.

Сонымен бірге болашақ музыка мұғалімінің кәсіби даярлығында технологиялық, педагогикалық, музыкалық-кәсіби, шығармашылық, сыни-рефлексивтік және этикалық құзыреттердің бірлігін қамтамасыз ету маңызды.

Осы тұрғыдан алғанда, генеративті жасанды интеллект музыка мұғалімін алмастыратын технология емес. Ол мұғалімнің кәсіби мүмкіндігін кеңейтетін, шығармашылық ізденісін қолдайтын және оқыту үдерісін жаңа деңгейде ұйымдастыруға жағдай жасайтын құрал ретінде қарастырылуы тиіс. Музыкалық білім беру саласында AI технологияларын тиімді пайдалану болашақ педагогтің цифрлық сауаттылығын ғана емес, оның әдістемелік ойлауын, шығармашылығын және кәсіби дербестігін дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.
2. Li H., Chai C.S., Wang X. Promoting pre-service music teachers’ TPACK with generative AI: an intervention through designing with AI // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2025. – Vol. 9. – Article 100525. – DOI: 10.1016/j.caeai.2025.100525.
3. Fostering Intelligent-TPACK through AI-assistance: A multi-method study in pre-service teacher education // *Computers and Education Open*. – 2025. – Vol. 9. – Article 100314.
4. Generative AI in teacher education: Educators’ perceptions of transformative potentials and the triadic nature of AI literacy explored through AI-enhanced methods // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – 2025. – Vol. 9. – Article 100471. – DOI: 10.1016/j.caeai.2025.100471.
5. Исағұлова А.Ш., Есімжанова А.Е., Сұлтанова М.С. Музыкалық білім беру үрдісінде инновациялық технологияны пайдалану мүмкіндіктері // *ҚазҰУ хабаршысы. Педагогикалық серия*. – 2012. – Т. 35, № 1 (35). – Б. 115–117.
6. Айнабекова Н., Какимова Л., Айтжанова Ж. Искусственный интеллект в подготовке будущих учителей музыки в цифровом образовании // *Известия. Серия: Педагогические науки*. – 2026. – Т. 81, № 2. – DOI: 10.48371/PEDS.2026.81.2.009. – Мақала 2026 жылғы 30 маусымда жарияланған.

UDK: 159.923.2

SHAXSNING ICHKI INQIROZLARINI BARTARAF ETISHDA O‘Z-O‘ZINI ANGLASHNING ROLI

Alisherova Madina Alisherovna,
Samarqand davlat universiteti 2-kurs magistranti

Shaxsning o‘z salohiyatini erkin namoyon etishi, psixologik barqarorlikni ta’minlashi va hayotiy qiyinchiliklarni konstruktiv tarzda yengib o‘tishi uning har tomonlama rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 21-moddasida har bir insonning o‘z shaxsini erkin kamol toptirish huquqi belgilangan. Shuningdek, Konstitutsiyaning 26-moddasida insonning sha’ni va qadr-qimmati daxlsizligi kafolatlangan. Mazkur konstitutsiyaviy normalar shaxsning huquq va erkinliklarini ta’minlash bilan bir qatorda, uning ijtimoiy va psixologik farovonligi uchun ham muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi [1].

Shaxsning rivojlanish jarayonida yuzaga keladigan ichki inqirozlar psixologik barqarorlikka ta’sir qiluvchi murakkab holatlardan biridir. Inqiroz holati ko‘pincha insonning mavjud ehtiyojlari, qadriyatlari, maqsadlari va real hayot sharoitlari o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelganda namoyon bo‘ladi. Bunday vaziyatlarda avvalgi xulq-atvor strategiyalari samarasiz bo‘lib qolishi, shaxs esa yangi sharoitga moslashishning yangi usullarini izlashga majbur bo‘lishi mumkin.

Ichki inqirozlarni yengib o‘tishda shaxsning o‘z-o‘zini anglashi muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. O‘z-o‘zini anglash insonning o‘z ehtiyojlari, hissiyotlari, motivlari, qobiliyatlari va xulq-atvorini ongli ravishda idrok etishi hamda baholashini anglatadi. Shaxs o‘zining ichki holatini anglab, mavjud muammolarning sabablarini tahlil qila olsa, inqirozli vaziyatga nisbatan konstruktiv munosabat shakllantirish imkoniyati ortadi.

Shaxsning ichki inqirozi uning “Men” konsepsiyasi bilan real hayot tajribasi o‘rtasidagi nomuvofiqlik natijasida yuzaga kelishi mumkin. K. Rojersning shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvida insonning real tajribasi bilan uning o‘zi haqidagi tasavvurlari o‘rtasidagi muvofiqlik psixologik farovonlikning muhim sharti sifatida qaraladi [2].

Rojersning fikricha, inson o‘z tajribalarini inkor etmasdan, ularni anglash va qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘lsa, shaxsiy rivojlanish uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Aksincha, real tajriba bilan “Men” obrazi o‘rtasidagi kuchli nomuvofiqlik ichki zo‘riqish va psixologik ziddiyatlarning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, o‘z-o‘zini anglash shaxsga o‘zining real holatini tushunish, ichki ehtiyojlarini aniqlash va mavjud vaziyatga mos yangi xulq-atvor strategiyalarini shakllantirish imkonini beradi.

E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasida esa inqiroz shaxs rivojlanishining tabiiy va muhim bosqichi sifatida talqin qilinadi [3]. Olim inson hayotining turli bosqichlarida o‘ziga xos psixososial ziddiyatlar yuzaga kelishini ta’kidlaydi. Ularning muvaffaqiyatli hal etilishi shaxsning keyingi rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan psixologik sifatlarning shakllanishiga yordam beradi.

Ayniqsa, o‘smirlik va yoshlik davrida shaxsning “Men”ini anglash, o‘zining jamiyatdagi o‘rnini belgilash va identiklikni shakllantirish jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu davrdagi ichki ziddiyatlarni anglash va konstruktiv tarzda hal etish shaxsning keyingi hayotiy yo‘nalishini belgilashda muhim omil bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy psixologiyada o‘z-o‘zini anglash emotsional intellekt bilan chambarchas bog‘liq tushuncha sifatida qaraladi. D. Goulman emotsional intellekt tarkibida o‘z-o‘zini anglashni muhim komponentlardan biri sifatida ko‘rsatadi [4]. Uning yondashuviga ko‘ra, inson o‘z hissiyotlarini anglay olishi, ularning sabablarini tushunishi va hissiy holatining xulq-atvoriga ta’sirini baholashi muhim psixologik kompetensiyalardan biridir.

Inqirozli vaziyatlarda insonda xavotir, qo‘rquv, umidsizlik, g‘azab yoki ikkilanish kabi kuchli hissiy holatlar paydo bo‘lishi mumkin. Agar shaxs ushbu kechinmalarni anglamasa yoki ularni noto‘g‘ri talqin qilsa, emotsional zo‘riqish kuchayishi ehtimoli mavjud. O‘z-o‘zini anglash esa insonning hissiy reaksiyalarini kuzatish, ularning sabablarini aniqlash va ularga nisbatan ongli munosabat shakllantirishga yordam beradi.

Shuningdek, o‘z-o‘zini anglash metakognitiv jarayonlar bilan ham bog‘liq. Metakognitsiya shaxsning o‘z fikrlash jarayonlarini kuzatishi, baholashi va zaruratga ko‘ra ularni boshqarish qobiliyatini anglatadi. Inqirozli vaziyatda inson o‘z fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlarini tahlil qila olishi muammoni yanada aniqroq anglash hamda maqbul yechimlarni izlash imkoniyatini oshiradi.

T. Eurich o‘z-o‘zini anglash masalasini zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida o‘rganib, insonning o‘zi haqidagi tasavvurlarini obyektiv baholashi va boshqalarning u haqidagi qarashlarini hisobga olishi muhimligini ta’kidlaydi [5]. O‘z-o‘zini anglashning rivojlanganligi shaxsga o‘zining kuchli va zaif jihatlarini real baholash, xatolarini tan olish va xulq-atvorini zaruratga ko‘ra o‘zgartirish imkonini beradi.

Ichki inqirozlarni bartaraf etishda o‘z-o‘zini anglash quyidagi psixologik jarayonlar orqali namoyon bo‘lishi mumkin:

- o‘zining real hissiy holatini anglash;
- ichki ehtiyoj va motivlarni aniqlash;
- shaxsiy qadriyat va maqsadlarni qayta ko‘rib chiqish;
- kuchli va zaif tomonlarni obyektiv baholash;
- mavjud muammoning sabablarini tahlil qilish;
- samarasiz xulq-atvor strategiyalarini aniqlash;
- muqobil xatti-harakat usullarini ishlab chiqish;

- shaxsiy mas’uliyatni anglash;
- hayotiy maqsadlarni qayta belgilash.

Shu jihatdan qaralganda, o‘z-o‘zini anglash ichki inqirozni faqat bartaraf etish vositasi emas, balki shaxsning keyingi rivojlanishini ta’minlovchi mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Ichki inqirozning kechishi va uni bartaraf etish jarayoni har bir shaxsda individual xususiyatlarga ega. Inqirozning sabablari, davomiyligi va psixologik oqibatlari shaxsning yoshi, hayotiy tajribasi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi, individual-psixologik xususiyatlari hamda muammolarni hal qilish strategiyalariga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

O‘z-o‘zini anglashning rivojlanganligi shaxsga muammoli vaziyatni faqat tashqi omillar bilan izohlab qolmasdan, o‘zining hissiy reaksiyalari, ehtiyojlari va xulq-atvorini ham tahlil qilish imkonini beradi. Natijada inson muammoni yaxlitroq idrok etib, uning yechimiga nisbatan ongli yondashishi mumkin.

Biroq o‘z-o‘zini anglashni haddan tashqari o‘zini tahlil qilish bilan tenglashtirmaslik lozim. Samarali o‘z-o‘zini anglash shaxsning o‘zini tanqid qilishini kuchaytirish emas, balki o‘z tajribasi, imkoniyatlari va cheklovlarini xolis anglashga xizmat qilishi kerak. Aks holda doimiy va salbiy mazmundagi o‘z-o‘zini tahlil qilish psixologik zo‘riqishni kuchaytirishi mumkin.

Shu sababli ichki inqirozlar bilan ishlashda o‘z-o‘zini anglashni psixologik maslahat, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, konstruktiv muloqot va moslashuvchan xulq-atvor strategiyalari bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Shaxsning ichki inqirozlari uning hayotiy tajribasi, ehtiyojlari, qadriyatlari va real hayot sharoitlari o‘rtasidagi nomuvofiqliklar bilan bog‘liq holda yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatlarda o‘z-o‘zini anglash shaxsning o‘z hissiy holati, ehtiyojlari, motivlari va xulq-atvorini tushunishi hamda ularni obyektiv baholashiga yordam beruvchi muhim psixologik mexanizm hisoblanadi.

K. Rojersning shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvi, E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasi, D. Goulmanning emotsional intellekt konsepsiyasi va T. Eurichning o‘z-o‘zini anglashga oid qarashlari ushbu jarayonni turli jihatlardan tushuntirish imkonini beradi. Mazkur yondashuvlar asosida o‘z-o‘zini anglash shaxsga ichki ziddiyatlarni anglash, hissiy reaksiyalarini boshqarish, o‘z imkoniyatlarini qayta baholash va yangi hayotiy strategiyalarni shakllantirishda yordam berishi mumkin.

Demak, o‘z-o‘zini anglash ichki inqirozlarni konstruktiv tarzda yengib o‘tish, psixologik barqarorlikni tiklash va shaxsning keyingi rivojlanishi uchun muhim omillardan biridir. Shu bilan birga, kuchli yoki uzoq davom etuvchi psixologik inqiroz holatlarida mutaxassis — psixolog yoki psixoterapevt ko‘magidan foydalanish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2023. — 80 b.

2. Роджерс К. Р. Клиент-центрированная психотерапия. — Москва: Рефл-бук, 2002. — 560 с.

3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ. — Москва: Флинта, 2006. — 352 с.

4. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Пер. с англ. — Москва: АСТ, 2009. — 478 с.

5. Eurich T. Insight: Why We’re Not as Self-Aware as We Think, and How Seeing Ourselves Clearly Helps Us Succeed at Work and in Life. — New York: Crown Business, 2017. — 256 p.

UDK: 159.922.7:376.32

KO‘RISHIDA NUQSONI BO‘LGAN SHAXSLARDA “MEN-KONSEPSIYA” VA UNING IJTIMOIYLASHUVGA TA’SIRI

O‘sarova Qunduz Nasirillayevna,
Samarqand davlat universiteti
2-kurs magistranti

Bugungi kunda demokratik va huquqiy davlatning ustuvor vazifalaridan biri inson huquq va erkinliklarini ta’minlash, shu jumladan, nogironligi bo‘lgan shaxslarning jamiyat hayotiga to‘laqonli integratsiyalashuvi uchun teng huquq va imkoniyatlarni yaratishdan iborat. Har bir insonning shaxs sifatida shakllanishi, o‘z salohiyatini namoyon qilishi va jamiyatda munosib o‘rin egallashi uning huquqiy hamda ijtimoiy kafolatlari bilan chambarchas bog‘liq.

O‘zbekistonda olib borilayotgan ijtimoiy siyosat va islohotlarda inson qadr-qimmatini ulug‘lash, nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlarini himoya qilish, ularni qo‘llab-quvvatlash va munosib turmush sharoitlarini yaratishga alohida e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, shuningdek, 2020-yil 15-oktabrda qabul qilingan “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni mazkur shaxslarning jamiyat hayotining turli sohalarida teng huquq va imkoniyatlar asosida ishtirok etishini huquqiy jihatdan kafolatlaydi [1; 2].

Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarning jamiyatga moslashuvi ko‘p jihatdan ularning ichki psixologik holati, o‘zini qanday anglashi va o‘z imkoniyatlarini qanday baholashiga bog‘liq. Ko‘rish imkoniyatining cheklanganligi shaxsning o‘ziga bo‘lgan munosabati, atrofdagilar bilan muloqoti va ijtimoiy faolligiga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Biroq ijtimoiylashuvdagi qiyinchiliklarni faqat jismoniy cheklovlar bilan izohlash to‘g‘ri emas. Shaxsning o‘z imkoniyatlariga munosabati, ijtimoiy muhitning qo‘llab-quvvatlovchi xususiyati va mavjud kompensator imkoniyatlardan foydalanish darajasi ham muhim ahamiyatga ega.

Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarning ijtimoiylashuvini o‘rganishda “Men-konsepsiya” tushunchasi muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Psixologiyada “Men-konsepsiya” shaxsning o‘zi haqidagi tasavvurlari, o‘ziga bergan bahosi, o‘z qadr-qimmatini anglashi va shaxsiy xususiyatlariga bo‘lgan munosabatlari tizimi sifatida qaraladi.

“Men-konsepsiya” tushunchasining ilmiy asoslari U. Jeyms va K. Rodjersning tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. U. Jeyms shaxsning o‘ziga bo‘lgan munosabatini uning psixologik hayotining muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqqan [3]. K.

Rodjers esa shaxsning real tajribasi bilan uning “Men” obrazi o‘rtasidagi muvofiqlikni psixologik farovonlikning muhim shartlaridan biri sifatida izohlagan [4].

R. Bernsning qarashlarida “Men-konsepsiya” shaxsning o‘zi haqidagi tasavvurlari, o‘z-o‘zini baholashi va xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatuvchi murakkab psixologik tizim sifatida talqin qilinadi [5]. Shaxsning o‘z qadr-qimmatini anglash darajasi uning ijtimoiy muhitdagi faolligi, muloqotga kirishishi va turli hayotiy vaziyatlarga moslashishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxsda “Men-konsepsiya”ning shakllanishi o‘ziga xos psixologik xususiyatlarga ega. Vizual axborotning cheklanganligi atrof-muhitni idrok etish, o‘z imkoniyatlarini baholash va ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish jarayoniga ta’sir qilishi mumkin. Shu bilan birga, bu holat shaxsning to‘laqonli rivojlanishi yoki ijtimoiylashuvini avtomatik ravishda cheklamaydi.

L.S. Vigotskiy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan shaxslar psixologiyasini o‘rganishda biologik cheklov bilan bir qatorda ijtimoiy muhitning roliga alohida e’tibor qaratgan [6]. Uning yondashuvida bolaning rivojlanish imkoniyatlarini faqat mavjud nuqson bilan chegaralab qo‘ymaslik, balki ta’lim, tarbiya va ijtimoiy muhit orqali yuzaga keladigan kompensator imkoniyatlarni hisobga olish muhimdir.

Tiflopsixologiya sohasidagi tadqiqotlarda ham ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarning rivojlanishida kompensator mexanizmlar, faoliyat va ijtimoiy muhitning ahamiyati ta’kidlanadi [7]. Shaxsning o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri anglashi va ulardan samarali foydalanishi uning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatda mavjud bo‘lgan ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar, munosabatlar va xulq-atvor shakllarini o‘zlashtirishi hamda jamiyatning faol a’zosiga aylanish jarayonidir. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslar uchun ushbu jarayonning samarali kechishida oila, ta’lim muassasasi, tengdoshlar, pedagoglar va keng ijtimoiy muhitning munosabati muhim ahamiyatga ega.

Ijobiy “Men-konsepsiya” shakllangan shaxs o‘z imkoniyatlarini real baholash, mavjud qiyinchiliklarga moslashish, muloqotga kirishish va ijtimoiy faoliyatda ishtirok etishga ko‘proq intiladi. Aksincha, o‘zini past baholash, jamiyatdan ajralgan holda tasavvur qilish yoki o‘z imkoniyatlarini haddan tashqari cheklangan deb qabul qilish ijtimoiy faollikning pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxsning “Men-konsepsiyasi” uning ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq. Atrofdagilarning munosabati, qo‘llab-quvvatlashi, shaxsga mustaqil faoliyat yuritish imkoniyatining berilishi va uning yutuqlarining e’tirof etilishi ijobiy o‘zini o‘zi baholashning shakllanishiga yordam beradi.

Ayniqsa, ta’lim va kasbiy faoliyat shaxsning ijtimoiy “Men” obrazini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Bilim olish, kasb egallash, mustaqil faoliyat yuritish va jamiyat uchun foydali bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lish shaxsning o‘z qadr-qimmatini anglashini kuchaytiradi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi esa ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarning ta’lim

olishi, kasbiy faoliyat yuritishi va ijtimoiy aloqalarini kengaytirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarning ijtimoiylashuvini qo‘llab-quvvatlashda psixologik yordamning mazmuni faqat muammolarni bartaraf etishga emas, balki shaxsning mavjud imkoniyatlarini aniqlash va rivojlantirishga yo‘naltirilishi lozim.

Bunda quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- shaxsning o‘ziga bo‘lgan ijobiy munosabatini shakllantirish;
- o‘z imkoniyatlarini real baholash ko‘nikmasini rivojlantirish;
- mustaqil faoliyat va qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash;
- kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish;
- ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalarini shakllantirish;
- kasbiy yo‘nalish va mustaqil hayotga tayyorgarlikni qo‘llab-quvvatlash;
- oila va ta’lim muassasasi tomonidan psixologik-pedagogik ko‘makni kuchaytirish.

Bunday yondashuv shaxsni faqat mavjud cheklovlari orqali emas, balki uning imkoniyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va rivojlanish salohiyati asosida ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarning ijtimoiylashuvi ularning jismoniy holati bilangina emas, balki “Men-konsepsiya”ning shakllanganlik darajasi, o‘z-o‘zini baholashi, o‘z qadr-qimmatini anglashi va ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlari bilan ham bog‘liq.

U. Jeyms, K. Rodjers, R. Berns, L.S. Vigotskiy va A.G. Litvaklarning ilmiy qarashlari asosida shuni ta’kidlash mumkinki, shaxsning o‘zini qanday anglashi va o‘z imkoniyatlariga qanday munosabatda bo‘lishi uning ijtimoiy faolligi hamda moslashuv jarayoniga ta’sir ko‘rsatadi.

Shu sababli ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan shaxslar bilan olib boriladigan psixologik-pedagogik ishlar faqat ularning mavjud cheklovlarini hisobga olish bilan chegaralanmasligi, balki ijobiy “Men-konsepsiya”ni shakllantirish, o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash, mustaqillikni rivojlantirish va ijtimoiy faollikni oshirishga yo‘naltirilishi zarur. Shaxsning o‘z imkoniyatlarini anglab, jamiyatning teng huquqli a’zosi sifatida o‘zini namoyon qila olishi uning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi uchun muhim psixologik shartlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 15-oktabr, O‘RQ-641-son.
3. Джеймс У. Психология. — Москва: Педагогика, 1991.
4. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — Москва: Прогресс, 1994.

5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. — Москва: Прогресс, 1986.
6. Выготский Л.С. Основы дефектологии. — Санкт-Петербург: Лань, 2003.
7. U.D. Kadyrov, GU Kadyrov. DRUG ADDICTION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. SCIENCE AND INNOVATION, INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL 3 (ISSUE 3), 80-83.
8. U.D. Qodirov, I.I. Khojiboev, A.E. Turakhanov, A.S.Nurmamatov. Psychological Factors In The Development Of Professional Competences Of Trainees Increasing Qualification In The System Of Public Education. European Journal of Molecular & Clinical Medicine 7 (3), 3836-3843.
9. У.Д.Кадыров, К.Х. Авазов. Современные аспекты формирования сознания личности в обеспечении устойчивого развития общества. Интернаука, 53-54.

UDK: 37.015.3:371.13

ZAMONAVIY TA’LIM SHAROITIDA O‘QITUVCHI PEDAGOGIK MAHORATINI OSHIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Orifjonova Lobar Azamatovna,
Samarqand davlat universiteti
2-kurs magistranti

O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonuni talablaridan kelib chiqib, zamonaviy uzluksiz ta’lim tizimida pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi [1]. Ta’lim sifatini ta’minlashda pedagogning nafaqat kasbiy bilimlari, balki uning psixologik madaniyati, kommunikativ qobiliyatlari, emotsional barqarorligi va o‘quvchilar bilan samarali munosabat o‘rnata olishi ham muhim ahamiyatga ega.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta’lim tizimining sifati va samaradorligini oshirishda pedagogning kasbiy tayyorgarligi hamda pedagogik mahorati alohida o‘rin tutadi. Bugungi o‘qituvchining faoliyati faqat o‘quv dasturini amalga oshirish va bilim berish bilan cheklanmaydi. U o‘quvchi shaxsini rivojlantirish, uning bilish faolligini qo‘llab-quvvatlash, emotsional holatini hisobga olish va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirish kabi murakkab vazifalarni ham bajaradi.

Shu nuqtayi nazardan, pedagogik mahorat o‘qituvchining kasbiy faoliyatini samarali tashkil etishida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Pedagogik mahoratni rivojlantirish jarayoni esa kasbiy bilim va ko‘nikmalar bilan bir qatorda, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari hamda o‘z ustida ishlash qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq.

Pedagogik mahoratni o‘qituvchining ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishi, o‘quvchilar bilan maqsadga muvofiq muloqot o‘rnatishi va pedagogik vaziyatlarga mos ravishda kasbiy qarorlar qabul qila olishini ta’minlovchi kasbiy sifatlar majmuasi sifatida tavsiflash mumkin.

Pedagogik mahoratning rivojlanganligi o‘qituvchining pedagogik texnika, muloqot madaniyati, metodik tayyorgarligi, reflektiv qobiliyati va psixologik kompetentligida namoyon bo‘ladi. Bunday pedagog turli pedagogik vaziyatlarda o‘z xatti-harakatlarini nazorat qila oladi, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga oladi va ta’lim jarayonini moslashuvchan tarzda tashkil etadi.

Zamonaviy ta’lim muhitida o‘qituvchining pedagogik mahoratini rivojlantirishga ta’sir etuvchi muhim psixologik omillardan biri **emotsional barqarorlik**dir. Pedagogik faoliyat doimiy muloqot, mas’uliyat va turli vaziyatlarga tezkor munosabat bildirishni talab qiladi. Shu sababli o‘qituvchining o‘z emotsiyalarini boshqara olishi, stressli

vaziyatlarda muvozanatni saqlashi va konstruktiv munosabatni davom ettira olishi kasbiy faoliyat samaradorligi uchun muhimdir.

C. Maslach va M.P. Leiter tadqiqotlarida kasbiy faoliyat bilan bog‘liq uzoq muddatli stressning emotsional holdan toyish va kasbiy kuyish jarayonlari bilan bog‘liqligi tahlil qilingan [2]. Mazkur yondashuv pedagogik faoliyatda emotsional resurslarni asrash, ish yuklamasini oqilona boshqarish va psixologik tiklanish mexanizmlaridan foydalanish muhimligini ko‘rsatadi.

O‘qituvchi pedagogik mahoratini oshirishda **refleksiya** alohida ahamiyatga ega. Refleksiya pedagogning o‘z faoliyati, xatti-harakatlari, qarorlari va o‘quvchilar bilan munosabatlarini tahlil qila olish jarayonidir.

Reflektiv qobiliyatga ega bo‘lgan pedagog dars jarayonidagi yutuq va kamchiliklarini tahlil qilib, keyingi faoliyatini takomillashtirish uchun tegishli xulosalar chiqaradi. Bunda “Darsning qaysi jihati samarali bo‘ldi?”, “O‘quvchilarning faolligi qanday kechdi?”, “Qaysi metod kutilgan natijani bermadi?” kabi savollar pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilishiga yordam beradi.

N.V. Kuzminaning pedagogik faoliyatga oid tadqiqotlarida o‘qituvchining kasbiy faoliyatini tahlil qilish va pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan [3]. Shu jihatdan, refleksiya o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim psixologik mexanizmlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Pedagogik mahoratning yana bir muhim tarkibiy qismi — **empatiya**, ya’ni boshqa insonning hissiy holati va kechinmalarini tushunishga intilish qobiliyatidir. O‘qituvchining empatik munosabati o‘quvchining individual xususiyatlarini, ehtiyojlarini va emotsional holatini yaxshiroq anglash imkonini beradi.

K. Rodjersning shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvida empatiya, samimiylik va shaxsni qabul qilish samarali psixologik munosabatlarning muhim shartlari sifatida qaraladi [4]. Ushbu tamoyillar ta’lim jarayonida ham o‘quvchi shaxsiga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, uning fikrini tinglash va psixologik xavfsiz muhit yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik muloqotning samarali tashkil etilishi o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro ishonchni mustahkamlaydi. Bunday muhitda o‘quvchi o‘z fikrini erkin ifodalash, savol berish va xatolaridan qo‘rqmasdan yangi bilimlarni o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Pedagogik mahoratni rivojlantirishda kasbiy motivatsiya ham muhim psixologik omil hisoblanadi. O‘qituvchining o‘z kasbiga bo‘lgan qiziqishi, kasbiy rivojlanishga intilishi va faoliyatining ijtimoiy ahamiyatini anglashi uning o‘z ustida muntazam ishlashiga turtki beradi.

Ichki motivatsiyaga ega pedagog yangi metodlarni o‘rganishga, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirishga, o‘z tajribasini tahlil qilishga va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga ko‘proq intiladi. Bunda kasbiy rivojlanish faqat

tashqi talablar yoki nazorat bilan emas, balki pedagogning shaxsiy ehtiyoji va professional o‘sishga bo‘lgan intilishi bilan ham belgilanadi.

Pedagogik mahoratning amaliy namoyon bo‘lishida o‘qituvchining shaxsiy namunasiga ham alohida e’tibor qaratish lozim. O‘quvchilar o‘qituvchining bilim va metodik mahorati bilan bir qatorda uning muloqot madaniyati, adolatliligi, mas’uliyatliligi va o‘z so‘ziga amal qilishiga ham e’tibor beradilar.

Pedagogning obro‘si qo‘rqitish yoki majburlash orqali emas, balki kasbiy kompetentlik, pedagogik takt, adolatli munosabat va o‘quvchi shaxsiga hurmat asosida shakllanadi. O‘qituvchining shaxsiy namunasi o‘quvchilarda mas’uliyat, intizom, hamkorlik va o‘z ustida ishlashga bo‘lgan munosabatning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

E.G‘oziyevning umumiy psixologiyaga oid qarashlarida ham shaxslararo munosabat, muloqot va psixologik jarayonlarning inson faoliyatidagi ahamiyati yoritilgan [5]. Bu yondashuv pedagogik faoliyatda o‘qituvchining shaxsiy va kommunikativ sifatlarini rivojlantirish zarurligini asoslash imkonini beradi.

Zamonaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchining pedagogik mahoratini izchil rivojlantirish uchun quyidagi psixologik shartlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- emotsional barqarorlik va stressga chidamlilikni rivojlantirish;
- o‘z faoliyatini muntazam reflektiv tahlil qilish;
- o‘quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish;
- empatik va samarali muloqot ko‘nikmalarini takomillashtirish;
- kasbiy motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash;
- o‘z-o‘zini rivojlantirish va kasbiy ta’limga ehtiyojni shakllantirish;
- pedagogik vaziyatlarda moslashuvchan va konstruktiv qaror qabul qilish;
- psixologik zo‘riqishning oldini olish va shaxsiy resurslardan oqilona foydalanish.

Mazkur shartlarning uyg‘unligi o‘qituvchining kasbiy faoliyatga bo‘lgan tayyorgarligini mustahkamlash bilan birga, ta’lim jarayonida psixologik jihatdan qulay muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchining pedagogik mahoratini oshirish ko‘p qirrali va uzluksiz psixologik-pedagogik jarayon hisoblanadi. Pedagogik mahoratning rivojlanishi faqat kasbiy bilim va metodik ko‘nikmalarni o‘zlashtirish bilan cheklanmay, balki o‘qituvchining emotsional barqarorligi, reflektiv qobiliyati, empatiyasi, kommunikativ kompetentligi va kasbiy motivatsiyasi bilan ham chambarchas bog‘liq.

O‘qituvchining o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilishi, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishi, emotsional holatini boshqarishi va kasbiy rivojlanishga intilishi uning pedagogik mahoratini izchil takomillashtirish imkonini beradi.

Shunday qilib, zamonaviy pedagogning kasbiy rivojlanishida psixologik omillarni hisobga olish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, o‘qituvchi va o‘quvchi

o‘rtasidagi konstruktiv munosabatlarni shakllantirish hamda psixologik jihatdan qulay ta’lim muhitini yaratishning muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.
2. Maslach C., Leiter M.P. The Truth About Burnout: How Organizations Cause Personal Stress and What to Do About It. — San Francisco: Jossey-Bass, 1997.
3. Кузьмина Н.В. Методика исследования педагогической деятельности. — Москва: Педагогика, 1990.
4. Rogers C.R. Freedom to Learn for the 1980s. — Columbus: Charles E. Merrill Publishing Co., 1983.
5. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.

УДК 159.9:316.356.2

СЕМЕЙНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ СУЕВЕРНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Орифжонова Шахноза Жахонгир кизи,
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека,
магистрант 2 курса

Современная психологическая наука рассматривает суеверность как сложный феномен, находящийся на пересечении познавательной сферы, эмоциональной регуляции, поведения и социокультурного опыта. Интерес к данному феномену обусловлен тем, что суеверные представления сохраняются даже в условиях широкого распространения научных знаний и рациональных способов объяснения действительности. Человек может обращаться к приметам, ритуалам и другим формам суеверного поведения в ситуациях неопределенности, ожидания значимого события или субъективно воспринимаемой угрозы. Поэтому изучение суеверности важно не только для понимания иррациональных убеждений, но и для анализа способов, посредством которых личность стремится сделать неопределенную ситуацию более предсказуемой.

В отечественной психологии понятия «суеверие» и «суеверность» не всегда используются как полностью тождественные. Н. П. Андрюшкова предлагает разграничивать суеверие как отдельный психологический феномен и суеверность как относительно устойчивое психологическое свойство личности. В ее исследовании показано, что суеверность связана с такими психологическими характеристиками, как тревожность, особенности мышления, религиозность и использование защитных механизмов [4, с. 107–114]. Такое понимание позволяет изучать не отдельную примету, а индивидуальную склонность человека придавать особое значение символам, совпадениям и ритуальным действиям.

И. Р. Абитов и Р. Р. Акбирова при разработке «Опросника суеверности» также исходят из необходимости исследовать суеверность как психологическую характеристику, которая может проявляться в различных жизненных ситуациях [2]. Суеверные убеждения при этом способны выполнять различные субъективные функции. В условиях недостатка информации и контроля они могут создавать ощущение большей предсказуемости происходящего. И. Р. Абитов отмечает, что суеверность может выступать способом компенсации недостатка информации и контроля над ситуацией [3, с. 262–266]. Следовательно, суеверное поведение целесообразно рассматривать не только как

ошибочное объяснение причин событий, но и как определенный способ психологической регуляции.

Проблема формирования суеверности представляет особый интерес в контексте семьи. Семья является первой социальной средой, в которой ребенок получает представления о допустимом и недопустимом поведении, причинах происходящих событий, правилах взаимодействия с окружающим миром и способах преодоления трудностей. Значительная часть этих представлений усваивается не посредством специального обучения, а в процессе наблюдения за поведением значимых взрослых.

Если родители регулярно обращаются к приметам, связывают определенные события с удачей или несчастьем, используют ритуалы как средство защиты либо передают ребенку соответствующие правила поведения, ребенок получает готовую схему интерпретации происходящего. При систематическом повторении такие представления могут становиться частью привычной системы объяснения событий.

Семейный фактор имеет значение и потому, что в детстве родители обладают высоким авторитетом. Их объяснения событий могут восприниматься ребенком как достоверные, особенно если они повторяются и подкрепляются эмоционально значимыми ситуациями. В результате отдельное семейное правило способно постепенно трансформироваться в личностную установку. Такой процесс можно рассматривать как разновидность социального научения и усвоения семейной микрокультуры.

В психологической литературе подчеркивается, что родительские установки и способы организации взаимодействия с ребенком оказывают длительное влияние на формирование его представлений о себе, других людях и окружающем мире. В данном контексте суеверные представления могут усваиваться как часть более широкой системы семейных интерпретаций и моделей поведения.

Особое значение имеет межпоколенческая передача суеверных представлений. Я. В. Сысоева и Е. В. Попов, исследуя суеверия в Архангельской области, рассматривают их как один из механизмов сохранения иррационального опыта предшествующих поколений. Авторы показывают, что суеверные знания могут передаваться в форме норм, обычаев и привычных моделей поведения, которые приобретают определенное значение в повседневной жизни семьи и сообщества [7, с. 51–62]. В таком случае семья выступает не только источником отдельных примет, но и пространством сохранения и воспроизводства определенных культурных способов объяснения событий.

Особенно значимой для рассматриваемой проблемы является работа Р. Р. Абдулиной, И. Р. Абитова, И. М. Городецкой и соавторов. Авторы обследовали 46 подростков в возрасте от 12 до 18 лет и 72 родителей, используя «Опросник суеверности» И. Р. Абитова, «Опросник верований и суеверий» И. Я. Стояновой,

методику «Подростки о родителях», методику «Анализ семейных взаимоотношений» и «Семейную социограмму» [1, с. 42–48]. Такое построение исследования позволяет рассматривать суеверность одновременно с позиции самого подростка, родителей и системы семейных отношений.

Результаты данного исследования имеют непосредственное отношение к проблеме формирования суеверности личности. Было установлено, что различные компоненты суеверности родителей объясняют 55 % вариативности суеверности подростков ($R^2 = 0,55$; $p < 0,0002$) [1, с. 43–47]. Авторы также обнаружили связи между особенностями родительского отношения и конкретными проявлениями суеверности подростков. В частности, враждебность отца и фобия утраты ребенка были связаны с пралогическим восприятием и магической тревожностью; воспитательная непоследовательность матери — с магическим прогнозированием; враждебность отца, крайности требований и эмоциональное отвержение — со склонностью обращать внимание на приметы и обращаться к экстрасенсам. Директивность отца и низкая директивность матери также были связаны с более высоким уровнем суеверности [1, с. 43–47].

Полученные результаты позволяют выделить несколько возможных механизмов семейного влияния.

Во-первых, это непосредственное моделирование поведения: ребенок наблюдает суеверное поведение родителей и может воспроизводить его в сходных ситуациях.

Во-вторых, вербальная передача: родители сообщают ребенку правила, приметы и объяснения, которые со временем становятся привычной частью его картины мира.

В-третьих, эмоциональное подкрепление. Если выполнение определенного ритуала сопровождается снижением тревоги, а совпадение ожидаемого события с приметой воспринимается как подтверждение ее правильности, вероятность повторения соответствующего поведения может возрастать.

В-четвертых, закрепление семейной нормы, при котором определенная примета или ритуальное действие воспринимается как естественное и обязательное для членов семьи.

Не менее важное значение имеют особенности эмоционального климата семьи. В ситуации, когда ребенок сталкивается с непоследовательностью требований, недостатком эмоциональной поддержки, чрезмерным контролем или субъективным ощущением угрозы, у него может возрастать потребность в способах, позволяющих упорядочить происходящее. В исследовании Р. Р. Абдулиной и соавторов отмечается, что неопределенность и недостаток контроля в нестабильной семейной ситуации могут способствовать сохранению суеверных представлений и ритуального поведения [1, с. 52]. При этом сами суеверные действия могут выполнять регуляторную и компенсаторную функции, помогая

снижать интенсивность негативных переживаний и поддерживать субъективное ощущение возможности влиять на события.

Вместе с тем было бы неправомерно сводить формирование суеверности исключительно к родительскому влиянию. Суеверность представляет собой результат взаимодействия нескольких факторов. Н. П. Андрюшкова обращает внимание на ее связь с тревожностью и особенностями мышления [4]. М. Е. Сачкова и Л. Э. Семенова, исследовавшие 252 студента в возрасте от 18 до 21ическими особенностями человека и текущими жизненными обстоятельствами. В этом отношении целесообразно рассматривать семейное влияние года, рассматривают суеверность во взаимосвязи с толерантностью к неопределенности и особенностями решения социальных проблем [6, с. 3–20].

Следовательно, семейная среда может создавать условия для усвоения определенных убеждений, однако их дальнейшее закрепление связано также с индивидуально-психологическими особенностями человека и текущими жизненными обстоятельствами. В этом отношении целесообразно рассматривать семейное влияние не как единственную причину формирования суеверности, а как один из факторов ее развития.

Для изучения семейных факторов формирования суеверности личности перспективным представляется системный подход. В рамках такого подхода необходимо учитывать не только наличие суеверных убеждений у родителей, но и стиль воспитания, характер эмоционального взаимодействия, уровень контроля и автономии ребенка, особенности семейной коммуникации, отношение членов семьи к неопределенности и способы объяснения происходящих событий.

Такой подход позволяет перейти от простого вопроса «передается ли суеверность от родителей детям?» к более содержательному вопросу о том, посредством каких психологических механизмов семейная среда способствует усвоению, закреплению или, напротив, ослаблению суеверных представлений.

Существенное значение для понимания данной проблемы имеет и системная семейная психотерапия. В рамках системного подхода поведение отдельного члена семьи рассматривается в контексте всей системы отношений, а индивидуальные проявления связываются с особенностями семейного взаимодействия [8]. Э. Г. Эйдемиллер и В. Юстицкис также подчеркивают необходимость анализа семейных отношений и особенностей воспитания при изучении психологических проблем личности [9]. Это позволяет рассматривать суеверность не изолированно, а в контексте семейной коммуникации, эмоциональных связей и способов реагирования на стрессовые и неопределенные ситуации.

Таким образом, семья может рассматриваться как один из значимых факторов формирования суеверности личности. Именно в семейном взаимодействии ребенок получает первые модели интерпретации

неопределенных событий, наблюдает способы поведения родителей и усваивает культурные нормы и традиции.

Рассмотренные исследования показывают наличие связи между суеверностью родителей, особенностями родительского отношения и выраженностью суеверных представлений подростков. Межпоколенческая передача суеверных представлений может осуществляться посредством традиций, норм, вербальных установок, моделирования поведения и повседневных семейных практик.

Вместе с тем суеверность не является однозначным следствием семейного воспитания. Ее формирование имеет многофакторный характер и связано с взаимодействием семейных, когнитивных, эмоциональных и социокультурных условий. Поэтому при психологическом консультировании и профилактической работе важно учитывать не только содержание суеверных убеждений, но и семейный контекст их возникновения, способы эмоциональной регуляции, отношение к неопределенности и особенности взаимодействия между членами семьи.

Перспективным направлением дальнейших исследований является изучение взаимосвязи между стилями семейного воспитания, эмоциональным климатом семьи, толерантностью к неопределенности и различными компонентами суеверности у представителей разных возрастных групп.

Список литературы:

1. Абдулина Р. Р., Абитов И. Р., Городецкая И. М., Хайбуллина Г. Д., Разумова К. О., Новикова А. В., Попкова А. В. Влияние суеверности родителей и родительского отношения на суеверность подростков // Образование и саморазвитие. – 2023. – Т. 18, № 4. – С. 42–54.

2. Абитов И. Р., Акбирова Р. Р. Разработка опросника суеверности // Психологические исследования. – 2021.

3. Абитов И. Р. Проявления суеверности как способ компенсации недостатка информации и контроля над ситуацией // Психология стресса и совладающего поведения: устойчивость и изменчивость отношений, личности, группы в эпоху неопределенности: материалы конференции. – Кострома: Костромской государственный университет, 2022. – С. 262–266.

4. Андрюшкова Н. П. Психологические факторы суеверности у молодежи // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. – 2016. – № 3 (27). – С. 107–114.

5. Афанасьев П. Н., Абитов И. Р. Исследование суеверности студентов вузов с применением качественных методов // Образование, профессиональное развитие и сохранение здоровья учителя в XXI веке: сборник научных трудов VIII Международного форума по педагогическому образованию. Ч. III. – Казань: Казанский университет, 2022. – С. 23–32.

6. Сачкова М. Е., Семенова Л. Э. Толерантность к неопределенности и суеверность как личностные ресурсы решения социальных проблем учащейся молодежью // Психолого-педагогические исследования. – 2024. – Т. 16, № 1. – С. 3–20.

7. Сысоева Я. В., Попов Е. В. Суеверия как механизм консервации иррационального опыта предков: опыт исследования в Архангельской области // Псковский регионологический журнал. – 2019. – № 2 (38). – С. 51–62.

8. Варга А. Я. Введение в системную семейную психотерапию. – М.: Когито-Центр, 2009.

9. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2008.

UDK 811.512.133:81’42

O‘ZBEK TILIDAGI QASAMYOD MATNLARINING SHAKLIY-USLUBIY VA PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ergasheva Jumagul Anvar qizi,
Andijon davlat universiteti magistranti

Zamonaviy jamiyatda shaxsning ma’naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirish, uning jamiyat oldidagi mas’uliyatini anglatish hamda ijtimoiy qadriyatlarga sodiqligini mustahkamlash ta’lim va tarbiya jarayonining muhim vazifalaridan biridir [1]. Nutq madaniyati va lingvokulturologik yondashuv nuqtayi nazaridan til birliklarida muayyan xalqning madaniy qarashlari, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari o‘z aksini topadi [2]. Shu jihatdan qasamyod matnlarini faqat grammatik yoki uslubiy hodisa sifatida emas, balki shaxsning ma’naviy va ijtimoiy mas’uliyatini ifodalovchi nutqiy janr sifatida o‘rganish muhimdir.

Muallifning avvalgi tadqiqotida o‘zbek tilidagi qasamyod matnlarining shakliy, kompozitsion, leksik-grammatik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilingan [3]. Mazkur maqolada esa ushbu masalaning psixolingvistik hamda tarbiyaviy jihatlariga alohida e’tibor qaratiladi.

Qasamyod rasmiy nutqiy janrlardan biri bo‘lib, unda shaxs muayyan majburiyatlarni o‘z zimmasiga oladi va ularga sodiq qolishini tantanali ravishda bildiradi. Rasmiy uslubga xos nutqiy birliklar aniqlik, standartlashganlik va muayyan kommunikativ vazifaga yo‘naltirilganlik bilan tavsiflanadi [4; 5]. O‘zbek tilidagi qasamyod matnlarida ham mazkur xususiyatlar yaqqol namoyon bo‘ladi.

Qasamyod matnlarining psixolingvistik xususiyatlarini, avvalo, ularning kompozitsion tuzilishida kuzatish mumkin. Bunday matnlar, odatda, kirish, asosiy va yakuniy qismlardan tashkil topadi [3]. Kirish qismida nutq subyekti o‘zini bevosita ifodalaydi va qasamyod jarayoniga kirishadi. “Men qasam ichaman”, “Men tantanali ravishda va’da beraman” kabi konstruksiyalarning qo‘llanishi shaxsning bayon etilayotgan fikr va majburiyatga bevosita daxldorligini ko‘rsatadi.

Birinchi shaxs birlik shaklining muntazam qo‘llanishi qasamyod matnlarining muhim psixolingvistik belgilaridan biridir [3; 6]. “Men bajaraman”, “men himoya qilaman”, “men sodiq qolaman” kabi birikmalarda shaxs majburiyatni boshqa subyektga yuklamaydi, balki uni bevosita o‘z zimmasiga oladi. Shu sababli birinchi shaxs shakli qasamyod mazmunidagi shaxsiy javobgarlik va mas’uliyat ma’nolarini kuchaytiradi.

Qasamyodning asosiy qismida shaxs zimmasiga olayotgan majburiyatlar ketma-ket ifodalanadi. “Rioya qilaman”, “himoya qilaman”, “amal qilaman”, “bajaraman” kabi fe’llarning takroriy qo‘llanishi matnda mantiqiy izchillikni ta’minlash bilan birga,

majburiyat mazmunining semantik jihatdan ajralib turishiga xizmat qiladi. Bunday parallel konstruksiyalar qasamyod nutqining ritmik va sintaktik yaxlitligini kuchaytiradi.

Qasamyod matnlarida formulaviylik ham muhim o‘rin egallaydi. “Qasam ichaman”, “va’da beraman”, “rioya qilaman”, “bajaraman” kabi barqaror birliklarning takroriy qo‘llanishi matnning rasmiyligini ta’minlaydi [4; 5]. Shu bilan birga, formulaviy birliklar qasamyodning kommunikativ maqsadini aniq belgilaydi va matnning standartlashgan xususiyatini yuzaga keltiradi. Takroriy birliklarning qo‘llanishi esa asosiy mazmunning izchil ifodalanishi va nutqning ta’sirchanligini ta’minlovchi vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Qasamyod matnlarining tarbiyaviy ahamiyati, ayniqsa, ularda qo‘llaniladigan leksik birliklarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. O‘zbek tilidagi qasamyodlarda “burch”, “majburiyat”, “vijdon”, “sadoqat”, “mas’uliyat”, “qonun”, “xalq”, “Vatan” kabi tushunchalar muhim o‘rin tutadi [2; 3]. Ushbu birliklar muayyan vazifani ifodalash bilan cheklanmay, shaxsning jamiyatdagi o‘rni, axloqiy burchi va ijtimoiy mas’uliyati bilan bog‘liq semantik mazmunni ham ifodalaydi.

“Burch” tushunchasi shaxs zimmasidagi vazifani bajarish zaruratini anglatsa, “vijdon” bajarilayotgan harakatga axloqiy munosabatni ifodalaydi. “Sadoqat” qabul qilingan qadriyat yoki majburiyatga qat’iy rioya etish mazmunini bildirsa, “mas’uliyat” shaxsning o‘z faoliyati va uning natijalariga javobgarligini anglatadi. Shu tariqa qasamyod matni shaxsga nafaqat muayyan vazifalarni eslatadi, balki ularni ma’naviy-axloqiy qadriyatlar bilan bog‘laydi.

O‘zbek tilidagi qasamyod matnlarida emotsional-ekspressiv birliklarning qo‘llanishi ham ularning ta’sirchanlik xususiyatini kuchaytiradi. “Muqaddas burch”, “aziz Vatan”, “buyuk mas’uliyat” kabi birikmalar rasmiy mazmunga muayyan hissiy-ekspressiv rang beradi. Bunday birliklar qasamyodni oddiy majburiyat bayonidan tashqari, shaxsning qadriyatlarga munosabatini ifodalovchi nutqiy hodisa sifatida namoyon etadi.

Qasamyod matnlaridagi fe’llarning hozirgi-kelasi zamon shaklida qo‘llanishi ham alohida ahamiyatga ega. “Rioya qilaman”, “amal qilaman”, “himoya qilaman” kabi shakllar majburiyatning hozirgi holat bilan cheklanmasdan, kelgusidagi faoliyatga ham yo‘naltirilganini bildiradi. Mazkur grammatik shakl qasamyod mazmunida davomiylik va istiqbol semantikasini yuzaga keltiradi. Natijada shaxs oldiga muayyan xulq-atvor va faoliyat yo‘nalishi qo‘yiladi.

Qasamyod matnlarining yana bir muhim xususiyati ularning milliy-madaniy mazmuni bilan bog‘liq. O‘zbek tilidagi qasamyodlarda vatanparvarlik, jamoaviylik, sadoqat va ma’naviy qadriyatlarga alohida e’tibor qaratiladi. “Vatan”, “xalq”, “or-nomus”, “vijdon” kabi tushunchalar qasamyod matnlarining mazmuniy asosini tashkil etib, ularda muayyan milliy qadriyatlar tizimining aks etishiga xizmat qiladi [2].

Mazkur xususiyatlar qasamyod matnlaridan ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish imkoniyatlarini ham ko‘rsatadi. Xususan, qasamyod matnlarini lingvistik tahlil qilish

orqali o‘quvchi va talabalarda nutq madaniyati, mas’uliyat, vijdon, sadoqat, burch va vatanparvarlik kabi tushunchalarning mazmunini chuqurroq anglashga ko‘maklashish mumkin. Bunda tilshunoslik, psixolingvistika va pedagogikaning o‘zaro integratsiyasi uchun ilmiy-metodik asos yuzaga keladi.

Shunday qilib, qasamyod nutqini faqat rasmiy uslub namunasi sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy va ma’naviy mas’uliyatini ifodalovchi murakkab kommunikativ hodisa sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Uning til birliklari orqali shaxs o‘z majburiyatlarini bayon qiladi, mazkur majburiyatlarni axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar bilan bog‘laydi hamda kelgusidagi xatti-harakatlariga muayyan yo‘nalish beradi.

O‘zbek tilidagi qasamyod matnlari shakliy-uslubiy, psixolingvistik va tarbiyaviy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchi shaxs birlik shaklining qo‘llanishi shaxsning qasamyod mazmuniga bevosita daxldorligini va shaxsiy javobgarligini ifodalasa, majburiyat bildiruvchi fe’llar kelgusidagi faoliyatga yo‘naltirilganlikni namoyon etadi. Takroriy va formulaviy birliklar esa matnning rasmiyligi, izchilligi va kommunikativ yaxlitligini ta’minlaydi.

“Vatan”, “xalq”, “vijdon”, “burch”, “sadoqat” va “mas’uliyat” kabi tushunchalar qasamyod nutqining ma’naviy-axloqiy mazmunini belgilovchi muhim leksik birliklar hisoblanadi. Ularning qo‘llanishi qasamyodning rasmiy kommunikativ vazifasi bilan bir qatorda, shaxsning axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘liq munosabatini ham ifodalashiga imkon beradi.

Demak, qasamyod matnlarini o‘rganish tilshunoslik bilan bir qatorda psixolingvistika va pedagogika uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur matnlarni fanlararo yondashuv asosida tadqiq etish til birliklarining shaxsiy mas’uliyat, axloqiy qadriyat va ijtimoiy burchni ifodalashdagi imkoniyatlarini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yo‘ldoshev M. Tilshunoslikka kirish**.** – Toshkent, 2010. – 240 b.
2. Mahmudov N. Nutq madaniyati va lingvokulturologiya asoslari**.** – Toshkent, 2017. – 210 b.
3. Ergasheva J.A. O‘zbek tilidagi qasamyod matnlarining shakliy va uslubiy xususiyatlari // *Tafakkur manzili*. – 2026. – Aprel. – B. 72–76.
4. Rahimov A. O‘zbek tilining uslubiy xususiyatlari**.** – Toshkent, 2015. – 192 b.
5. Karimov Sh. O‘zbek tilida rasmiy uslub**.** – Toshkent, 2012. – 180 b.
6. Abdullayev A. O‘zbek tili sintaksisi**.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2006. – 312 b.

УДК 796.01:159.9

РОЛЬ СПОРТИВНОГО ПСИХОЛОГА В ФОРМИРОВАНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ У СПОРТСМЕНОВ ЛЕГКОАТЛЕТОВ

Одилова Умида Уктамовна,
Государственная академия
спорта Узбекистана,
магистрант 1-курса факультета спортивной психологии

Исследования последних лет демонстрируют, что спортсмены на протяжении своей карьеры, начиная с юного возраста и достигая вершин спорта, вынуждены учиться совладать с большим разнообразием трудностей, с которыми они сталкиваются(1). С самого начала карьеры источниками стресса и тревоги могут служить и переживание перед соревнованиями, и конфликты в команде или с тренером, и различные ограничения в спортивной практике, связанные с финансированием или трудностями организовать тренировки, и негативные переживания, связанные с травмами(2).

Легкая атлетика – олимпийский вид спорта. Объединяет следующие дисциплины: беговые виды, спортивную ходьбу, технические виды(прыжки и метания), многоборья, пробеги (бег по шоссе, бег по пересеченной местности)(4).

Легкую атлетику принято называть королевой спорта, потому что она является одним из массовых видов спорта и её дисциплинах всегда разыгрывалось наибольшее количество медалей на Олимпийских играх. Легкоатлеты - спортсмены, которые занимаются одним или несколькими видами легкой атлетики.

Руководящий орган-Международная ассоциация легкоатлетических федераций (ИААФ),создан в 1912 году и объединяет 212 национальных федераций (на 2011 год) ИААФ определил лёгкую атлетику как « соревнование на стадионе, бег по шоссе, спортивная ходьба, кросс и бег по горам (горный бег)» (4).

Значимость психической устойчивости трудно переоценить. Моделирование и усиление веры в эффективность и психическую устойчивость в спорте продолжают вызывать значительный интерес в исследованиях спортивной психологии(3).

Ежедневно человек, в частности спортсмен сталкивается с различными ситуациями, которые могут негативно повлиять на привычный ритм жизни. Для того, чтобы сформировать представление о психической устойчивости,

необходимо рассмотреть категорию » устойчивость». Под этим термином, понимается «способность системы сохранять текущее состояние при наличии внешних воздействий». В большом словаре Б. Г. Мещерякова и В.П. Зинченко рассматривается это понятие как психическая устойчивость и определяется как «способность человекапосредством саморегуляции и самоуправления противостоять отрицательным факторам внешней среды (в том числе экстремальным),не снижая продуктивности деятельности и не нанося ущерба своему здоровью».

Согласно исследованиям ученных, основу психической устойчивости человека, в частности спортсмена легкоатлета формируют базовые свойства нервной системы. К ним относятся сила, динамичность, лабильность, подвижность и их производные: темперамент, внимание, интеллект акцентуации, объединяющие крайние черты характера(5).

Из вышесказанного следует, что психическая устойчивость- это основа функционирования личности.

Приобретение и укрепление психической устойчивости у спортсменов легкоатлетов. Психическая устойчивость- один из главных факторов влияющих на ход соревнований и достижения победы в ней.

Спортивный психолог, помогает спортсмену преодолеть тревожность и стресс связанный с ответственностью и страхом перед соревнованиями, достичь психической устойчивости, путем развития саморегуляции и самоуправления противостоять источникам стресса, как внутренним , так и внешним .При этом работа над собой не должна вредить здоровью и снижать продуктивность спортивной деятельности.

Спортивный психолог подготавливает спортсмена учитывать собственный потенциал, его эмоциональный фон, волевые и интеллектуальные ресурсы. Работа над укреплением психической устойчивости личности спортсмена помогает адаптироваться к разрушающим факторам, способна обеспечить успешное прохождение всех этапов соревнования.

В настоящее время актуален вопрос о разработке психологической помощи и сопровождения спортсменов перед, во время и после соревнований. При правильной и своевременной психологической помощи и подготовки спортсмен преодолевает трудности соревновательного процесса и это позволяет ему активизировать внутренние ресурсы организма.

Иногда спортсмен не может самостоятельно оценить отрицательное влияние стрессов на свой организм и свою психологическую устойчивость. Спортивный психолог обучает его и объясняет спортсмену механизм влияния психической устойчивости на его спортивную деятельность (6).

Практические рекомендации по разработке психологической помощи спортсменам легкоатлетам для укрепления психической устойчивости.

1. Увеличение квот на обучение спортивных психологов в ВУЗах страны.

2. Постоянное повышение квалификации спортивных психологов и проведение мастер классов с специалистами высшего уровня.

3. Внедрение и увеличение штата спортивного психолога в спортивных школах, секциях, кружках и других учреждениях связанных с подготовкой спортсменов.

4. Увеличение финансирования материальной базы спортивных учреждений и соревнований.

5. Усовершенствование лабораторий, повышение качества знаний медицинского персонала и оказания медицинской помощи.

6. Разработка механизмов и путей финансирования соревнований, создание условий для сопровождения спортивного психолога спортсмена до и во время соревнований.

7. Создание спортивной ассоциацией достаточных условий для аклиматизации организма спортсмена до соревнований.

Психическая устойчивость – неотъемлемая часть карьеры спортсмена, позволяющая адаптироваться под условия ситуации соревнований.

Психологическая подготовка спортсмена к соревнованиям и устранение психологических барьеров на пути к победе, таких как психическая неустойчивость, стресс, тревога, страх поражения ведет психологическому равновесию и повышению шансов на выигрыш в соревнованиях.

Литература:

1. Kristiansen E.Perception of and Coping with Organizational and Media Stress in Elite Sport:Does The Coach Matter ? PhD thesis. Oslo. Norway: Norvegian School of Sports Sciense,2011. URL http //idtjens.nb.no / URN;NBN:no/ bibsys _brage _8223

2. Woodman T.Hardy I A Case Study of Organizational Stress in Elite Sport // Journal of Applied Sport Psixology.2001.Vol.13. №2 Pp.207-238.

3. Ramolale M.Mediational Role of Mental Toughness on the Relationship Between Self-Efficasu and Prososial/ Antisosial Behavior in Elite Yoth Sport /M.Ramolale, L.Molate, U.Su//Frontiyers in Psyhology.-2021.

4. https://www.researchgate.net/ publication/ 355340861

5. Правила соревнований ИААФ на 2012-2013 дата обращения 8 марта 2013 Архивировано 15 марта 2014 года

6. Уральский государственный медицинский университет. Выпускная квалификационная работа. Особенности психической устойчивости спортсменов высокой квалификации в командном и индивидуальном видах спорта. Баталова Анастасия Дмитриевна. Екатеренбург 2022 год.

UDK 159.922.7:004.738.5

QISQA VIDEOLAR, DIQQAT VA IMPULSIVLIK: RAQAMLI KONTENTNING O‘SMIRLAR PSIXOLOGIYASIGA TA’SIRI

Umrzaqova Gulchexraxon Abdurasuljon qizi,
Alfraganus universiteti psixologiya yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Zamonaviy raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida ijtimoiy tarmoqlar va videoplatformalar kundalik hayotning muhim qismiga aylandi. Ayniqsa, TikTok, YouTube Shorts va Instagram Reels kabi platformalarda tarqaladigan qisqa videolar o‘smirlar orasida keng ommalashmoqda. Ushbu kontentning asosiy xususiyatlari — qisqa davomiylik, tezkor montaj, dinamik vizual tasvirlar, musiqiy va boshqa audial stimullar hamda foydalanuvchiga moslashtirilgan kontent oqimidir.

O‘smirlik davri psixologik va neyrobiologik rivojlanishning muhim bosqichi hisoblanadi. Mazkur davrda diqqatni boshqarish, qaror qabul qilish, rejalashtirish va o‘zini o‘zi nazorat qilish kabi ijro funksiyalari rivojlanishda davom etadi. Shu sababli raqamli muhitning o‘smirlar xulq-atvori va kognitiv jarayonlariga ta’sirini o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Raqamli media va o‘smirlar farovonligi o‘rtasidagi munosabatlar murakkab bo‘lib, mavjud tadqiqotlarda raqamli texnologiyalardan foydalanishning ta’siri barcha o‘smirlarda bir xil namoyon bo‘lmasligi ta’kidlanadi. Ta’sir foydalanish davomiyligi bilan bir qatorda kontent turi, foydalanish maqsadi, individual xususiyatlar, oilaviy muhit va boshqa omillarga ham bog‘liq bo‘lishi mumkin [1; 2].

Qisqa videolar kontekstida ayniqsa diqqatning barqarorligi va impulsivlik masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. Tez-tez almashinuvchi stimullar foydalanuvchini yangi axborotni tez qabul qilishga undaydi. Bunday raqamli tajribaning uzoq muddatli kognitiv oqibatlari esa hali ham ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Qisqa videoli kontent an’anaviy videomateriallardan bir qator jihatlari bilan farq qiladi. Avvalo, bunday videolarda axborot qisqa vaqt ichida, yuqori darajadagi vizual va audial stimulyatsiya orqali taqdim etiladi. Bundan tashqari, platformalarning algoritmik tavsiya tizimlari foydalanuvchining avvalgi faoliyatiga asoslangan holda yangi kontentni taklif qiladi.

Cheksiz tasma mexanizmi foydalanuvchiga bir videodan keyingisiga deyarli uzluksiz o‘tish imkonini beradi. Natijada foydalanish vaqtini ongli ravishda nazorat qilish qiyinlashishi mumkin. TikTok foydalanishining psixologik xususiyatlarini o‘rgangan tadqiqotlarda platformaning qisqa va tezkor kontenti, ijtimoiy o‘zaro ta’sir hamda algoritmik tavsiyalar tizimi foydalanuvchi tajribasining muhim tarkibiy qismlari sifatida ko‘rsatilgan [6].

Biroq qisqa videolarning barcha ta’sirini faqat salbiy deb baholash to‘g‘ri emas. Mazkur format ta’limiy axborotni tez yetkazish, ijodkorlikni namoyon qilish, ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish va yangi bilimlarni olish uchun ham qo‘llanilishi mumkin. Shuning uchun tadqiqotlarda kontentning mazmuni va foydalanish kontekstini hisobga olish muhimdir.

Diqqat — inson faoliyatining muayyan obyekt yoki jarayonga yo‘naltirilishi va jamlanishini ta’minlovchi psixik jarayonlardan biridir. Diqqatning barqarorligi, ko‘chuvchanligi, bo‘linuvchanligi va ko‘lami kabi xususiyatlari mavjud.

Diqqat barqarorligi muayyan faoliyat yoki obyektga ma’lum vaqt davomida e’tiborni saqlab turish qobiliyatini anglatadi. O‘quv faoliyatida aynan ushbu xususiyat muhim ahamiyatga ega, chunki murakkab matnni o‘qish, masalani yechish yoki yangi mavzuni o‘zlashtirish uzluksiz diqqatni talab qiladi.

Raqamli media va kognitiv faoliyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rgangan tadqiqotlar natijalari bir xil emas. Masalan, media multitasking, ya’ni bir vaqtning o‘zida bir nechta media faoliyatini amalga oshirish ayrim hollarda diqqatni boshqarish va ishchi xotira bilan bog‘liq qiyinchiliklar bilan aloqador bo‘lishi mumkin [8; 9].

Biroq ushbu bog‘liqlikni “qisqa videolar diqqatni albatta pasaytiradi” degan qat’iy sababiy xulosaga aylantirish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Chunki ko‘plab tadqiqotlarda korrelyatsion ma’lumotlardan foydalaniladi. Ya’ni raqamli media foydalanishi bilan diqqat ko‘rsatkichlari o‘rtasida bog‘liqlik mavjudligi aniqlanishi mumkin, ammo bir omil ikkinchisining bevosita sababi ekanligini har doim ham isbotlab bo‘lmaydi.

Shuningdek, o‘smirlarning individual xususiyatlari ham muhim rol o‘ynaydi. Diqqat bilan bog‘liq muammolarga ega bo‘lgan o‘smirlar raqamli kontentdan ko‘proq foydalanishga moyil bo‘lishi ham mumkin. Demak, munosabat ikki tomonlama bo‘lish ehtimolini ham hisobga olish lozim.

Impulsivlik — oqibatlarni yetarlicha baholamasdan tezkor qaror qabul qilish yoki harakat qilishga moyillik bilan tavsiflanadigan psixologik xususiyatdir. O‘smirlik davrida o‘zini o‘zi boshqarish va ijro funksiyalari hali rivojlanishda davom etgani sababli impulsiv xatti-harakatlarning namoyon bo‘lish ehtimoli yuqori bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlardagi tezkor va qisqa muddatli rag‘batlar foydalanuvchini yangi kontentga tez-tez murojaat qilishga undashi mumkin. “Like”, izoh, yangi video yoki boshqa ijtimoiy rag‘batlar foydalanuvchining platformaga qayta-qayta murojaat qilish xatti-harakatini mustahkamlashi ehtimoli mavjud.

Muammoli ijtimoiy media foydalanishi va psixologik farovonlik o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rgangan tadqiqotlarda foydalanishning muammoli shakllari o‘zini o‘zi nazorat qilish bilan bog‘liq qiyinchiliklar bilan birga kuzatilishi mumkinligi qayd etilgan [2; 3].

Shu bilan birga, impulsivlikni faqat qisqa videolar bilan izohlash mumkin emas. Unga temperament, oilaviy munosabatlar, tengdoshlar ta’siri, stress, uyqu sifati, ruhiy holat va boshqa ko‘plab omillar ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘smirlik davrida miya rivojlanishi davom etadi. Xususan, rejalashtirish, qaror qabul qilish, diqqatni boshqarish va impulslarni nazorat qilish bilan bog‘liq ijro funksiyalari bosqichma-bosqich takomillashib boradi.

Shu sababli o‘smirlar yangi va kuchli stimullarga yuqori darajada qiziqish bildirishi mumkin. Raqamli platformalardagi tezkor kontent bunday ehtiyojlar bilan o‘zaro ta’sirlashishi mumkin. Biroq “qisqa videolar prefrontal korteksning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi” kabi qat’iy xulosalar hozirgi dalillar asosida ehtiyotkorlik bilan qo‘llanishi kerak. Miyaning rivojlanishi ko‘plab biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida kechadi.

Raqamli texnologiyalar va kognitiv faoliyat o‘rtasidagi munosabatlarni ko‘rib chiqishda neyroplastiklik tushunchasi ham muhimdir. Inson miyasi tajribaga moslashadi, biroq muayyan raqamli faoliyatning uzoq muddatli neyrobiologik oqibatlari haqida aniq xulosa chiqarish uchun ko‘proq uzun muddatli va eksperimental tadqiqotlar zarur.

Qisqa videolar platformalarida yangi kontentning tez-tez taqdim etilishi foydalanuvchida yangilikka bo‘lgan qiziqishni kuchaytirishi mumkin. Psixologik nuqtai nazardan, yangi va kutilmagan stimullar insonning e’tiborini jalb etishda muhim rol o‘ynaydi.

Shu o‘rinda dofamin bilan bog‘liq jarayonlarni haddan tashqari soddalashtirmaslik zarur. Dofaminni faqat “zavq gormoni” sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to‘liq emas. U mukofotni kutish, motivatsiya va o‘rganish jarayonlarida ishtirok etadigan murakkab neyromediator tizimining bir qismidir.

Shuning uchun “har bir video yoki like miyada dofamin zarbasini keltirib chiqaradi va natijada miya qisqa videolarga qaram bo‘lib qoladi” degan fikrni qat’iy ilmiy fakt sifatida emas, balki mukofot va motivatsiya mexanizmlarini tushuntirishga qaratilgan soddalashtirilgan model sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

Raqamli texnologiyalardan foydalanishning o‘smirlar ruhiy salomatligiga ta’siri bo‘yicha tadqiqotlar turli natijalarni ko‘rsatmoqda. Ayrim tadqiqotlarda ijtimoiy media foydalanishi bilan depressiv belgilar, xavotir yoki psixologik distress o‘rtasida bog‘liqlik aniqlangan [4; 5]. Boshqa tadqiqotlar esa ushbu munosabatlarning kuchi nisbatan kichik ekanligini va raqamli texnologiyalarning ta’siri foydalanish usuli hamda individual sharoitlarga bog‘liqligini ko‘rsatadi [1; 3].

Shuning uchun raqamli media o‘smirlarning ruhiy salomatligiga faqat salbiy ta’sir ko‘rsatadi, degan biryoqlama xulosadan qochish lozim. Ijtimoiy tarmoqlar tengdoshlar bilan muloqot qilish, qo‘llab-quvvatlash olish, qiziqishlar bo‘yicha hamjamiyatlarga qo‘shilish va ta’limiy ma’lumotlardan foydalanish imkoniyatini ham yaratadi.

Muammo, asosan, raqamli texnologiyalardan haddan tashqari yoki nazoratsiz foydalanish, uyquning buzilishi, real hayotdagi faoliyatlarning qisqarishi va muammoli foydalanish shakllari bilan bog‘liq holda yuzaga kelishi mumkin.

Qisqa videolarning ehtimoliy salbiy ta’sirlarini kamaytirish uchun raqamli texnologiyalardan butunlay voz kechish emas, balki sog‘lom raqamli odatlarni shakllantirish muhimdir.

O‘smirlarda raqamli savodxonlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Ular algoritmik tavsiya tizimlari, reklama mexanizmlari, manipulyativ dizayn elementlari va kontentning psixologik ta’siri haqida asosiy tushunchalarga ega bo‘lishlari kerak.

Bundan tashqari, vaqtni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish, bildirishnomalarni kamaytirish, o‘qish vaqtida telefonni chetga qo‘yish, uxlashdan oldingi davrda ekranlardan foydalanishni cheklash va muntazam tanaffuslar qilish foydali odatlar sifatida qaralishi mumkin.

Diqqatni rivojlantirish uchun kitob o‘qish, yozma topshiriqlar bajarish, sport bilan shug‘ullanish, ijodiy mashg‘ulotlar va yuzma-yuz muloqot kabi faoliyatlarni muntazam tashkil etish ham muhim.

Ota-onalarning vazifasi faqat ekran vaqtini nazorat qilishdan iborat bo‘lmasligi kerak. O‘smir bilan raqamli muhit, internetdagi xavflar va uning onlayn tajribasi haqida ochiq muloqot qilish samaraliroq yondashuvlardan biri hisoblanadi.

Oilada umumiy raqamli qoidalarni belgilash, ovqatlanish vaqtida telefonlardan foydalanmaslik, yotoqxonada qurilmalarni ishlatmaslik va ota-onalarning o‘zlari ham sog‘lom raqamli odatlarga amal qilishi muhim.

Maktab va oliy ta’lim muassasalarida raqamli savodxonlik, media savodxonlik va o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlarni tashkil etish mumkin.

O‘quvchilarga raqamli kontentni tanqidiy tahlil qilish, ishonchli va ishonchsiz axborotni farqlash, internetdan foydalanish vaqtini boshqarish hamda raqamli muhitdagi psixologik bosimlarni anglash ko‘nikmalarini shakllantirish foydalidir.

Raqamli platformalar foydalanuvchilarning farovonligini hisobga oluvchi funksiyalarni rivojlantirishi mumkin. Masalan, foydalanish vaqtini ko‘rsatish, tanaffus qilish haqida eslatmalar berish, bildirishnomalarni boshqarish va ota-onalar nazoratiga oid funksiyalar shular jumlasidandir.

Bunda asosiy maqsad raqamli texnologiyalardan foydalanishni taqiqlash emas, balki foydalanuvchilarning ongli tanlov qilish imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat.

Qisqa videolar va o‘smirlar psixologiyasi o‘rtasidagi munosabatni baholashda bir nechta omilni birgalikda hisobga olish zarur. Birinchidan, kontentning davomiyligi bilan bir qatorda uning mazmuni ham muhim. Ta’limiy video bilan zo‘ravonlik yoki xavfli xatti-harakatlarni targ‘ib qiluvchi videoning psixologik ta’siri bir xil bo‘lmasligi mumkin.

Ikkinchidan, foydalanish chastotasi va maqsadi ham ahamiyatga ega. O‘smir qisqa videolardan ma’lumot olish, muloqot qilish yoki hordiq chiqarish uchun foydalanishi

mumkin. Shu sababli “ekran vaqti”ning o‘zi raqamli media ta’sirini to‘liq ifodalovchi ko‘rsatkich emas.

Uchinchidan, o‘smirning individual psixologik xususiyatlari, oilaviy muhiti, uyqu sifati, o‘quv yuklamasi va tengdoshlar bilan munosabatlari ham natijalarga ta’sir qilishi mumkin.

Shunday qilib, qisqa videolarni o‘smirlar psixologiyasiga ta’sir qiluvchi yagona omil sifatida ko‘rish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Ularning ta’siri boshqa biologik, psixologik va ijtimoiy omillar bilan o‘zaro aloqada namoyon bo‘lishi mumkin.

Qisqa videolar zamonaviy o‘smirlarning raqamli hayotida muhim o‘rin egallamoqda. TikTok, YouTube Shorts va Instagram Reels kabi platformalarning tezkor, vizual jihatdan jozibador va doimiy yangilanib turuvchi kontenti foydalanuvchi diqqatini faol jalb qilishga xizmat qiladi.

Ilmiy tadqiqotlar raqamli media foydalanishi, diqqat, o‘zini o‘zi boshqarish va ruhiy farovonlik o‘rtasida turli darajadagi bog‘liqliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq ushbu munosabatlarni har doim ham bevosita sababiy ta’sir sifatida talqin qilish mumkin emas. Qisqa videolarning o‘smirlar diqqatiga va impulsivligiga ta’siri foydalanish davomiyligi bilan bir qatorda kontent turi, foydalanish maqsadi, individual xususiyatlar, oilaviy muhit va boshqa omillarga ham bog‘liq.

Shu sababli o‘smirlarni raqamli texnologiyalardan butunlay uzoqlashtirish emas, balki ulardan ongli va muvozanatli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish muhimdir. Raqamli savodxonlikni oshirish, ekran vaqtini boshqarish, ota-onalar bilan ochiq muloqotni yo‘lga qo‘yish, ta’lim muassasalarida media savodxonlikni rivojlantirish hamda sport, kitob o‘qish, ijodiy faoliyat va yuzma-yuz muloqot kabi real hayotdagi faoliyatlarni rag‘batlantirish o‘smirlarning sog‘lom rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda aynan qisqa videolardan foydalanishning davomiyligi, kontent turi, foydalanish motivlari va o‘smirlarning diqqat hamda impulsivlik ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi munosabatlarni uzoq muddatli va eksperimental tadqiqotlar asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Orben A., Przybylski A. K. The association between adolescent well-being and digital technology use // Nature Human Behaviour. — 2019. — Vol. 3. — P. 173–182. — DOI: 10.1038/s41562-018-0506-1.

2. Odgers C. L., Jensen M. R. Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age: facts, fears, and future directions // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. — 2020. — Vol. 61, No. 3. — P. 336–348. — DOI: 10.1111/jcpp.13190.

3. Valkenburg P. M., Meier A., Beyens I. Social media use and its impact on adolescent mental health: An umbrella review of the evidence // *Current Opinion in Psychology*. — 2022. — Vol. 44. — P. 58–68. — DOI: 10.1016/j.copsyc.2021.08.017.

4. Keles B., McCrae N., Grealish A. A systematic review: the influence of social media on depression, anxiety and psychological distress in adolescents // *International Journal of Adolescence and Youth*. — 2020. — Vol. 25, No. 1. — P. 79–93. — DOI: 10.1080/02673843.2019.1590851.

5. Nesi J. The impact of social media on youth mental health: Challenges and opportunities // *North Carolina Medical Journal*. — 2020. — Vol. 81, No. 2. — P. 116–121. — DOI: 10.18043/ncm.81.2.116.

6. Montag C., Yang H., Elhai J. D. On the Psychology of TikTok Use: A First Glimpse From Empirical Findings // *Frontiers in Public Health*. — 2021. — Vol. 9. — Article 641673. — DOI: 10.3389/fpubh.2021.641673.

7. Meier A., Reinecke L. Computer-Mediated Communication, Social Media, and Mental Health: A Conceptual and Empirical Meta-Review // *Communication Research*. — 2021. — Vol. 48, No. 8. — P. 1182–1209. — DOI: 10.1177/0093650220958224.

8. Cain M. S., Leonard J. A., Gabrieli J. D. E., Finn A. S. Media multitasking in adolescence and its relation to working memory and academic performance // *Psychonomic Bulletin & Review*. — 2016. — Vol. 23. — P. 1455–1461.

9. Wilmer H. H., Sherman L. E., Chein J. M. Smartphones and cognition: A review of research exploring the links between mobile technology habits and cognitive functioning // *Frontiers in Psychology*. — 2017. — Vol. 8. — Article 605. — DOI: 10.3389/fpsyg.2017.00605.

10. Ophir E., Nass C., Wagner A. D. Cognitive control in media multitaskers // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. — 2009. — Vol. 106, No. 37. — P. 15583–15587. — DOI: 10.1073/pnas.0903620106.

11. Kardefelt-Winther D. *How Does the Time Children Spend Using Digital Technology Impact Their Mental Well-being, Social Relationships and Physical Activity? An Evidence-focused Literature Review*. — Florence: UNICEF Office of Research, 2017.

12. Bandura A. *Social Learning Theory*. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.

13. Carr N. *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. — New York: W. W. Norton & Company, 2010.

UDK 316.472.4:159.9:316.6

IJTIMOIY TARMOQLARDAGI IDEAL OILAVIY OBRAZLAR, NIKOHDAN KUTILMALAR VA OILAVIY QONIQISH O‘RTASIDAGI PSIXOLOGIK BOG‘LIQLIK

Umrzaqova Gulchexraxon Abdurasuljon qizi,
Alfraganus universiteti psixologiya yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar insonlarning muloqot qilish, axborot olish, o‘zini namoyon etish va ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish usullarini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi natijasida insonlar nafaqat o‘z hayotini boshqalarga namoyish etish, balki boshqa shaxslarning kundalik hayoti, munosabatlari va oilaviy tajribalarini kuzatish imkoniyatiga ham ega bo‘ldilar.

Oilaviy munosabatlar ijtimoiy tarmoqlarda namoyish etiladigan mavzulardan biridir. Foydalanuvchilar ko‘pincha oilaviy hayotning ijobiy va estetik jihatlarini — sayohatlar, bayramlar, sovg‘alar, romantik uchrashuvlar, farzandlarning yutuqlari yoki moddiy farovonlikni aks ettiruvchi lavhalarni ulashadilar. Shu bilan birga, kundalik hayotdagi kelishmovchiliklar, moliyaviy qiyinchiliklar, charchoq, nizolar va boshqa murakkab holatlar odatda kamroq namoyish etiladi.

Bunday tanlab taqdim etish natijasida ijtimoiy tarmoqlarda oilaviy hayotning idealizatsiyalangan ko‘rinishi shakllanishi mumkin. Mazkur obrazlarni muntazam kuzatish ayrim shaxslarda o‘z oilaviy hayotini boshqalarning onlayn tasvirlari bilan taqqoslashga, nikohdan yuqori yoki realistik bo‘lmagan kutishlarning shakllanishiga sabab bo‘lishi ehtimolini oshiradi.

Ijtimoiy taqqoslash nazariyasiga ko‘ra, insonlar o‘zlarining xususiyatlari, imkoniyatlari va hayotiy holatini baholashda boshqa insonlar bilan taqqoslashga moyildirlar [12]. Ijtimoiy tarmoqlar esa bunday taqqoslash uchun keng va doimiy axborot maydonini yaratadi. Ayniqsa, yuqoriga qarab ijtimoiy taqqoslash, ya’ni shaxsning o‘zini o‘zidan yaxshiroq yoki baxtliroq deb qabul qilgan insonlar bilan solishtirishi, ayrim hollarda norozilik va yetarli emaslik hissini kuchaytirishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy obrazlar, nikohdan kutishlar va oilaviy qoniqish o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish zamonaviy psixologiya uchun dolzarb masalalardan biridir. Ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy obrazlar foydalanuvchilarning o‘z hayotini tanlab namoyish etishi, vizual tahrirlash vositalari, algoritmik tavsiya tizimlari va ijtimoiy taqqoslash jarayonlari bilan bog‘liq holda shakllanishi mumkin.

Foydalanuvchi odatda o‘z profilida boshqalarda ijobiy taassurot qoldirishi mumkin bo‘lgan kontentni tanlashga intiladi. Oilaviy hayotga oid postlarda ham ushbu tendensiya kuzatilishi mumkin. Masalan, oilaviy sayohatlar, bayramlar, romantik

uchrashuvlar, sovg‘alar, farzandlarning muvaffaqiyatlari va moddiy farovonlikni aks ettiruvchi materiallar ko‘proq e’tiborga olinadi.

Bunday kontentning muntazam takrorlanishi ayrim foydalanuvchilarda “ideal oila” haqidagi tasavvurlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Bunda real oilaviy hayotning murakkabligi va ziddiyatlari ko‘pincha ko‘rinmaydi.

Ijtimoiy tarmoqlarda ideal oilaviy obrazlarni shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin:

“Mukammal juftlik” obrazi. Bunda er-xotin o‘rtasidagi doimiy romantika, o‘zaro tushunish, e’tibor va birgalikdagi faoliyatlar asosiy o‘ringa chiqadi.

“Ideal ota-ona va farzandlar” obrazi. Ushbu obrazda farzandlarning doimo baxtli, tartibli va muvaffaqiyatli ekani, ota-onalarning esa ularga doimiy e’tibor va g‘amxo‘rlik ko‘rsatishi tasvirlanadi.

“Muvaffaqiyatli va farovon oila” obrazi. Bunda moddiy farovonlik, katta uy, avtomobil, qimmatbaho buyumlar va sayohatlar oilaviy baxtning muhim belgilaridek namoyish etilishi mumkin.

“Doimiy bayram” obrazi. Oilaviy hayot asosan quvonchli voqealar, tantanalar va maroqli mashg‘ulotlardan iborat tarzda ko‘rsatiladi. Kundalik mas’uliyat, charchoq va muammolar esa kamroq aks ettiriladi. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu obrazlar ijtimoiy tarmoqlardagi real oilalarning to‘liq tasviri emas. Ular ko‘pincha shaxsning hayotidagi muayyan lahzalarni tanlab namoyish etish natijasida yuzaga keladi. Ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy obrazlarning psixologik ta’sirini bir nechta nazariy yondashuvlar asosida tushuntirish mumkin.

Leon Festinger tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy taqqoslash nazariyasiga ko‘ra, insonlar o‘z qobiliyatlari, qarashlari va ijtimoiy holatini baholashda boshqa insonlar bilan taqqoslashga moyil [12].

Ijtimoiy tarmoqlar bunday taqqoslash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Shaxs o‘z oilaviy hayotini boshqa oilalarning internetdagi tasvirlari bilan solishtirishi mumkin. Agar taqqoslanayotgan oila baxtliroq, boyroq yoki muvaffaqiyatliroq deb qabul qilinsa, bu yuqoriga qarab ijtimoiy taqqoslashni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday taqqoslash ayrim holatlarda o‘z oilaviy hayotidan norozilik, hasad yoki yetarli emaslik hissini kuchaytirishi mumkin. Biroq taqqoslash har doim ham salbiy natijaga olib kelmaydi. Ayrim hollarda boshqa oilalarning ijobiy tajribasi motivatsiya va o‘rganish manbai bo‘lishi ham mumkin. Kultivatsiya nazariyasi ommaviy kommunikatsiya vositalarida muntazam takrorlanadigan obrazlar insonlarning ijtimoiy voqelik haqidagi tasavvurlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ta’kidlaydi.

Ijtimoiy tarmoqlarda ideal oilaviy munosabatlarning doimiy namoyish etilishi ayrim foydalanuvchilarda bunday munosabatlarni oilaviy hayotning odatiy yoki kutiladigan shakli sifatida qabul qilishga olib kelishi mumkin.

Natijada, real oilaviy hayotda uchraydigan nizolar, kelishmovchiliklar, moliyaviy qiyinchiliklar yoki kundalik mas’uliyatlar kutilmagan va salbiy hodisa sifatida qabul qilinishi ehtimoli paydo bo‘ladi.

A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, insonlar boshqalarning xatti-harakatlarini kuzatish va ularning oqibatlarini baholash orqali yangi xulq shakllarini o‘zlashtirishi mumkin [14].

Ijtimoiy tarmoqlardagi oilaviy kontent yoshlarning romantik munosabatlar, nikohdagi rollar, muloqot va oilaviy hayot haqidagi tasavvurlariga ma’lum darajada ta’sir qilishi mumkin. Biroq onlayn modellar real oilaviy munosabatlarning barcha jihatlarini aks ettirmagani sababli, ularni to‘liq namuna sifatida qabul qilish realistik bo‘lmagan kutishlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar o‘zlarini boshqalarga ma’lum tarzda ko‘rsatishga intiladilar. Oilaviy hayotga oid kontent ham shunday taassurotni boshqarish jarayonining bir qismi bo‘lishi mumkin. Shaxs o‘z oilasini baxtli, muvaffaqiyatli va farovon qilib ko‘rsatishga intilishi mumkin. Natijada, uning onlayn profili real hayotdagi barcha tajribalarni emas, balki tanlangan jihatlarni aks ettiradi.

Shunday qilib, ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy obrazlar nafaqat boshqa insonlarni kuzatish, balki o‘zini namoyon etish jarayonida ham shakllanadi.

Nikohdan kutishlar shaxsning bo‘lajak yoki mavjud oilaviy hayot, turmush o‘rtog‘i, o‘zaro munosabatlar, romantika, moddiy farovonlik va oilaviy rollar haqidagi tasavvurlarini o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy kontent ushbu kutishlarning shakllanishida muayyan manbalardan biri bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, romantik munosabatlarning faqat ijobiy tomonlari muntazam namoyish etilsa, foydalanuvchi real nikohda ham shunga o‘xshash holatlar doimiy bo‘lishini kutishi mumkin.

Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda gullar, sovg‘alar, romantik uchrashuvlar, sayohatlar va kutilmagan syurprizlarning muntazam namoyish etilishi ayrim yoshlarda romantik munosabatlarning asosiy mezoni sifatida qabul qilinishi mumkin. Biroq nikoh faqat romantik his-tuyg‘ulardan iborat emas. Unda mas’uliyat, mehnat taqsimoti, moliyaviy masalalar, qaror qabul qilish, qarindoshlar bilan munosabatlar, farzand tarbiyasi va nizolarni hal etish kabi ko‘plab jarayonlar mavjud.

Agar shaxsning nikohdan kutishlari juda yuqori bo‘lsa va real hayotdagi tajriba ushbu kutishlarga mos kelmasa, kutish va real holat o‘rtasidagi tafovut norozilikni kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, nikohdan kutishlarning shakllanishiga faqat ijtimoiy tarmoqlar emas, balki oila, madaniyat, diniy va ijtimoiy qadriyatlar, shaxsiy tajriba, do‘stlar va ommaviy madaniyat ham ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ijtimoiy tarmoqlarning rolini boshqa omillardan ajratib ko‘rsatishda ehtiyotkorlik talab etiladi.

Oilaviy qoniqish shaxsning o‘z oilaviy munosabatlarini qanchalik ijobiy va qoniqarli deb baholashi bilan bog‘liq psixologik ko‘rsatkichdir.

Ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy obrazlar bilan real oilaviy hayotni taqqoslash oilaviy qoniqishga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan mexanizmlardan biridir.

Agar shaxs boshqa oilalarning faqat ijobiy jihatlarini ko‘rib, o‘z oilasining kundalik muammolari bilan taqqoslasa, taqqoslash natijasi bir tomonlama bo‘lishi mumkin. Chunki shaxs o‘z hayotining barcha jihatlarini boshqa oilaning faqat tanlab ko‘rsatilgan jihatlari bilan solishtiradi.

Bu jarayon quyidagi holatlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin:

- o‘z oilaviy hayotidan norozilik;
- turmush o‘rtog‘idan yuqori talablar kutish;
- oilaviy munosabatlarni boshqalarniki bilan taqqoslash;
- romantik munosabatlarga nisbatan yuqori talablarning shakllanishi;
- o‘z oilaviy hayotini yetarli emas deb baholash.

Biroq ushbu jarayonlar barcha foydalanuvchilarda bir xil namoyon bo‘lmaydi. Shaxsning o‘ziga baho berishi, media savodxonligi, munosabatlardagi ishonch, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish maqsadi ta’sir kuchini o‘zgartirishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlarda boshqalarning hayotini kuzatish bilan bog‘liq ijtimoiy taqqoslash va hasad hissi o‘rtasidagi munosabatlar ayrim tadqiqotlarda qayd etilgan [9; 10]. Shu sababli oilaviy kontentni ham tanqidiy qabul qilish va uning tanlab yaratilganligini anglash muhimdir.

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish ayrim oilalarda qo‘shimcha ziddiyat manbai bo‘lishi mumkin. Bunday vaziyatlarda muammo faqat kontentning o‘zida emas, balki undan foydalanish shaklida ham namoyon bo‘ladi. Masalan, sheriklarning bir-biriga yetarli vaqt ajratmasligi, doimiy ravishda telefon bilan band bo‘lishi yoki onlayn faoliyatni real muloqotdan ustun qo‘yishi munosabatlardagi yaqinlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, turmush o‘rtog‘ini boshqa insonlarning ijtimoiy tarmoqlardagi obrazlari bilan taqqoslash munosabatlardagi norozilikni kuchaytirishi ehtimoli mavjud.

Biroq ijtimoiy tarmoqlar oilaviy munosabatlar uchun faqat xavf manbai emas. Ular uzoqda yashovchi qarindoshlar bilan aloqani saqlash, umumiy qiziqishlarni baham ko‘rish, oilaviy tadbirlarni rejalashtirish va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash uchun ham xizmat qilishi mumkin. Demak, ijtimoiy tarmoqlarning oilaviy munosabatlarga ta’siri foydalanish mazmuni, maqsadi, chastotasi va shaxslararo munosabatlarning umumiy sifatiga bog‘liq. Ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy obrazlarning ehtimoliy salbiy ta’sirini kamaytirish uchun bir qator psixologik va ijtimoiy choralarni amalga oshirish mumkin. Foydalanuvchilarga ijtimoiy tarmoqlardagi kontent ko‘pincha tanlab olingan, tahrirlangan va ma’lum taassurot yaratishga yo‘naltirilgan bo‘lishi mumkinligini tushuntirish muhim.

Shaxs “ijtimoiy tarmoqdagi ko‘rinish” bilan “real hayot” o‘rtasidagi farqni anglay olishi kerak. Bu ijtimoiy taqqoslashning salbiy oqibatlarini kamaytirishga yordam beradi.

Yoshlarni oilaviy hayotning nafaqat ijobiy, balki murakkab jihatlariga ham tayyorlash zarur. Nikohda kelishmovchiliklar bo‘lishi tabiiy ekanligi, muammolarni

muloqot va hamkorlik orqali hal qilish mumkinligi haqida psixologik ma’rifat ishlarini olib borish muhim.

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish vaqtini boshqarish, bildirishnomalarni kamaytirish va sherik bilan birga bo‘lgan paytda real muloqotga ustuvorlik berish munosabatlarning sifatini qo‘llab-quvvatlashi mumkin.

Juftliklar ijtimoiy tarmoqlarda ko‘rilayotgan oilaviy kontent, undan shakllanayotgan kutishlar va o‘zaro ehtiyojlar haqida ochiq suhbatlashishlari maqsadga muvofiq. Bunday muloqot tushunmovchiliklarni kamaytirish va o‘zaro ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

Oilaviy qoniqishni faqat tashqi ko‘rinish, moddiy farovonlik yoki romantik kontent bilan baholashdan ko‘ra, o‘zaro hurmat, ishonch, qo‘llab-quvvatlash, mas’uliyat va samimiy muloqot kabi qadriyatlarga e’tibor qaratish muhim.

Ijtimoiy tarmoqlardagi ideal oilaviy obrazlar zamonaviy insonlarning oilaviy munosabatlar, nikoh va baxt haqidagi tasavvurlarini shakllantiruvchi omillardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Foydalanuvchilar oilaviy hayotning ko‘pincha ijobiy va estetik jihatlarini tanlab namoyish etishi natijasida real hayotning murakkabligi va kundalik muammolari virtual makonda yetarlicha aks etmasligi mumkin.

Ijtimoiy taqqoslash, kultivatsiya, ijtimoiy o‘rganish va taassurotni boshqarish mexanizmlari ushbu jarayonni tushuntirishga yordam beradi. Ayniqsa, o‘z oilaviy hayotini boshqalarning idealizatsiyalangan onlayn obrazlari bilan taqqoslash ayrim shaxslarda nikohdan yuqori kutishlar va oilaviy hayotdan norozilikni kuchaytirishi mumkin.

Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarning oilaviy qoniqishga ta’sirini faqat salbiy hodisa sifatida baholash to‘g‘ri emas. Ushbu ta’sir foydalanish maqsadi, kontent turi, foydalanish chastotasi, shaxsning psixologik xususiyatlari va oilaviy munosabatlarning umumiy sifatiga bog‘liq.

Shu sababli yoshlar va oilalar o‘rtasida media savodxonlikni rivojlantirish, ijtimoiy tarmoqlardagi kontentni tanqidiy qabul qilish, nikohdan realistik kutishlarni shakllantirish va oilada ochiq muloqotni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Oilaviy baxtni ijtimoiy tarmoqlardagi ideal obrazlar bilan emas, balki o‘zaro hurmat, ishonch, samimiy muloqot va birgalikdagi hayotiy qadriyatlar asosida baholash sog‘lom oilaviy munosabatlarni shakllantirish uchun muhim psixologik omillardan biridir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish chastotasi, ideal oilaviy kontentga duch kelish darajasi, nikohdan kutishlar va oilaviy qoniqish o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik tadqiqotlar asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Bunda yosh, jins, nikoh davomiyligi, foydalaniladigan platformalar va oilaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoit kabi omillarni ham hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bandura A. *Social Learning Theory*. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.

2. Chou H. T. G., Edge N. “They are happier and having better lives than I am”: The impact of using Facebook on perceptions of others’ lives // *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. — 2012. — Vol. 15, No. 2. — P. 117–121. — DOI: 10.1089/cyber.2011.0324.

3. Clayton R. B., Nagurney A., Smith J. R. The third wheel: The impact of Twitter use on relationship infidelity and divorce // *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. — 2013. — Vol. 16, No. 10. — P. 717–720.

4. Festinger L. A theory of social comparison processes // *Human Relations*. — 1954. — Vol. 7, No. 2. — P. 117–140. — DOI: 10.1177/001872675400700202.

5. Fox J., Moreland J. J. The dark side of social networking sites: An exploration of the relational and psychological stressors associated with Facebook use // *Computers in Human Behavior*. — 2015. — Vol. 45. — P. 168–176. — DOI: 10.1016/j.chb.2014.11.083.

6. Krasnova H., Widjaja T., Buxmann P., Wenninger H., Benbasat I. Why following friends can hurt you: An exploratory investigation of the effects of envy on social networking sites among college-age users // *Information Systems Research*. — 2015. — Vol. 26, No. 3. — P. 585–605.

7. Valkenburg P. M., Peter J. Social consequences of the Internet for adolescents: A decade of research // *Current Directions in Psychological Science*. — 2009. — Vol. 18, No. 1. — P. 1–5.

8. Sbarra D. A., Coan J. A., Jaremka L. M. Social relationships and health: The importance of relationship quality // *Current Opinion in Psychology*. — 2019. — Vol. 35. — P. 1–6.

9. Krasnova H., Wenninger H., Widjaja T., Buxmann P. Envy on Facebook: A hidden threat to users’ life satisfaction? // *Proceedings of the 11th International Conference on Wirtschaftsinformatik*. — Leipzig, 2013.

10. Verduyn P., Ybarra O., Résibois M., Jonides J., Kross E. Do social network sites enhance or undermine subjective well-being? A critical review // *Social Issues and Policy Review*. — 2017. — Vol. 11, No. 1. — P. 274–302.

11. Festinger L. A theory of cognitive dissonance. — Stanford: Stanford University Press, 1957.

12. Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. — Edinburgh: University of Edinburgh Social Sciences Research Centre, 1956.

13. Bandura A. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986.

14. Leonardi P. M. When flexible routines meet flexible technologies: Affordance, constraint, and the imbrication of human and material agencies // *MIS Quarterly*. — 2011. — Vol. 35, No. 1. — P. 147–167.

UDK 159.9

SHAXSDAGI AGRESSIYANING NAMOYISHINI NAMOYON BO’LISHINI BARTARAF QILISH YOKI OLDINI OLISH CHORALARI

SHOMUROTOV ULUGBEK MELIKBOBOYEVICH
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o‘qituvchi

O‘RINBADALOVA DILNOZA BAXTIYOR QIZI
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Psixologiya ta’lim yo’nalish talabasi

Agressiya deganda boshqa shaxsga, odamlar guruhiga yoki hayvonga zarar yetkazadigan yoki zarar yetkazishga qaratilgan har qanday harakat tushuniladi.

Agressiya - bu tajovuzga tayyorlikda ifodalangan shaxsiy xususiyat. Demak, tajovuz - bu boshqa obyektga zarar yetkazadigan muayyan harakatlar to'plami; va tajovuz tajovuz yo'naltirilgan shaxsning boshqa shaxsning xatti-harakatlarini to'g'ri idrok etish va talqin qilishga tayyorligini ta'minlaydi. Bir tomondan, sub'ektning barcha tajovuzkor harakatlari shaxsning tajovuzkorligining orqasida turmaydi. Boshqa tomondan, insonning tajovuzkorligi har doim ham aniq tajovuzkor harakatlarda namoyon bo'lmaydi.

Xuddi shunday, bugungi kunda tajovuzkor xatti-harakatlarning sabablari haqida hech qanday fikr yo'q. Bu ma'noda eng qiyin narsa genetik nazariya va ijtimoiy o'rganish nazariyasidir. Xususan, mahalliy olimlar oilaning shaxs xususiyatlarini va ayniqsa tajovuzkorlikni rivojlantirishda bolaning sotsializatsiyasining asosiy instituti sifatidagi roli haqida tobora ko'proq gapirishmoqda.

Bugungi kunda tajovuzkor xatti-harakatlarning sababi ayniqsa keskin, chunki tajovuzkor bolalar va o'smirlar soni yildan-yilga ortib bormoqda. Tajovuzkor xatti-harakatlarning og'zaki shakllari oila a'zolariga qaraganda o'rta darajadagi xodimlarda ko'proq uchraydi. Biroq, bu o'smirlarda tajovuzkor xatti-harakatlar nisbatan past darajada. Bilvosita tajovuz darajasiga qarab, asosan qo'llab-quvvatlovchi oilalardan va yuqori martabali oilalardan bo'lgan yoshlar bor.

Agressiya namoyon bo'lishiga munosabat normalarining o'zgarishi, bunday xulq-atvor faoliyati haqidagi hukmlarning mazmuni va qat'iylik darajasi asosan psixologiya fanida an'anaviy ravishda sotsializatsiya jarayoni deb hisoblanadigan narsada aks etdi. Shaxsning barqaror xususiyati sifatida tajovuz haqiqiy aloqa xatti-harakatlarida namoyon bo'lishi aniq. Shu bilan birga, rivojlanayotgan shaxsda dastlab tajovuz kabi xususiyat yo'qligi ham aniq.

Namoyish tajovuzning shaxsiy mulk sifatida namoyon bo'lishi emas, balki muayyan xatti-harakatlarda doimo mavjud bo'lgan trans-situatsion va vaziyat omillarining murakkab o'zaro ta'siri natijasidir. Agressiv bo'lmagan shaxsning tajovuzkor harakatlarida bu harakatlar bolalar bilan ishlashda bolaning harakatlarini oldindan aytib berishga ehtiyot bo'lishi kerak va o'qituvchi o'z ishini qiyin vaziyatda bolaga yordam beradigan tarzda qurishi kerak. Bolalarning kayfiyatidagi eng kichik o'zgarishlarga ham e'tibor qaratish kerak.

Agressiv xatti-harakatlarning jismoniy shakli eng muhimi, ish muhitidagi bolalarda aks etadi va qishloq xo'jaligi texnikasi operatorlari orasida eng tajovuzkor hisoblanadi. Biroq, bu guruhdagi o'smirlarda salbiylik minimaldir. Haddan tashqari negativizm yoshlarni intellektual yetakchilardan ajratib turadi. Bu hodisa nafaqat moddiy boylikka, balki bu muhitdagi rivojlanishga ham ta'sir qiladi, aftidan, tushda paydo bo'ladigan mojarolarni yumshatish uchun, balki vaziyatni yanada og'irlashtirish, mojarolarning oldini olish uchun ham.

Aldamchi va tajovuzkor xatti-harakatlarning rivojlanishi, bo'sh vaqtning ko'plig, ijobiy shaxsiyatning yo'qligi uchun ajralmas shart. Ko'pgina o'smirlarning funktsional aloqalar bilan ishlamaydigan to'liq bo'lmagan oilasi bor. Boshqa tomondan, giperfermentatsiya, shuningdek, beparvolik ko'pincha jinoyatchilikka olib keladi. Haddan tashqari nazorat va zerikarli ta'limotlar va ko'rsatmalar natijasida yuzaga keladigan reaksiyalar uydan pul olish va qo'rqoqlik, tajovuzkorlik shaklida bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, tajovuzkor xatti-harakatlar ko'pincha zamonaviy o'smirlar, ko'pincha dushmanlar (janjallar, haqoratlar) atrofida kuzatiladi.

Urushda bo'lgan ba'zi o'smirlar uchun quloqlari yordamida o'zini himoya qilish xulq-atvorning aniq yo'nalishi hisoblanadi. Vaziyat jamiyatning beqarorligi, shaxslararo va guruhlararo mojarolar bilan yanada og'irlashadi. Tajovuzkor xatti-harakatlarning yoshi kamayadi. Qizlarga ehtiros bilan munosabatda bo'lish holatlari tobora ko'payib bormoqda. O'smirlarning tajovuzkor xatti-harakatlarini psixologik va pedagogik tuzatish faqat individual aralashuvlar bilan cheklanmaydi, ular bevosita qo'llaniladi. Ijtimoiy tiklanish va ijtimoiy-ma'rifiy tuzatish o'smirni ijtimoiy noqulaylikka olib boradigan noqulay muhitni talab qiladi.

Adabiyotlar:

1.Bandura A. O'smirlar tajovuzi // - M.: INFRA-M. 2009. -- 312 b.

2.Mojginskiy Y.B. O'smirlar tajovuzi / Y.B. Mojginskiy. - Sankt-Peterburg: "Lan" nashriyoti 2009. - 328 b.

3.Agressiya. R. Baron, D. Richardson. - Sankt-Peterburg: Piter, 1997.- 336 b.

4. Agressiyaning ijtimoiy psixologiyasi. B. Kreyxe. - Peterburg: Piter, 2003 - 336-bet: kasal. ("Konsentrlangan

Psixologiya" seriyasi).

5. Rean A.A. Shaxsiy tajovuz va tajovuz // Psixologik jurnal. - 1996. - №5. - C.3-18. 6. Levitov N.D. Agressiyaning ruhiy holati // Psixologik masalalar, - 1972, - № 6.

UDK 159.922.8:796

O‘SMIR SPORTCHILARDA MAS’ULIYAT HISSINING SHAKLLANISHIDA SHAXSIY FAOLLIK VA MAQSADGA INTILUVCHANLIKNING AHAMIYATI

QURDOSHEV BEHZOD FAZLIDDINOVICH
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti “sport psixologiyasi va pedagogikasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Sport faoliyatida shaxsiy faollik va maqsadga intiluvchanlik o‘smir sportchining o‘z imkoniyatlarini namoyon etishi, belgilangan vazifalarni amalga oshirishi hamda faoliyat natijalariga nisbatan mas’uliyatli munosabatini shakllantirishning muhim psixologik omillari sifatida namoyon bo‘ladi. Sport faoliyatida mas’uliyatlilikning qaror topishi nafaqat qo‘yilgan talablarni bajarish, balki sportchining o‘z oldiga aniq maqsadlar qo‘ya olishi, ularga erishish yo‘lida faol harakat qilishi, qiyinchiliklarga nisbatan barqaror munosabat bildirishi va o‘z faoliyati natijalarini ongli ravishda baholashi bilan ham belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘smir sportchilarda shaxsiy faollik va maqsadga intiluvchanlikni rivojlantirish mas’uliyat hissining shakllanishini ta’minlovchi muhim psixologik-pedagogik yo‘nalishlardan biri hisoblanadiю. Psixolog A.N.Leontyevning ilmiy qarashlariga muvofiq, shaxsning faolligi uning ehtiyojlari, motivlari va faoliyat maqsadlari bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi [1,13]. Mazkur ilmiy yondashuvga muvofiq, o‘smir sportchining sport faoliyatidagi faolligi faqat tashqi rag‘bat yoki murabbiy talablariga bog‘liq bo‘lmay, balki uning faoliyat mazmunini anglash darajasi, shaxsiy motivlari va ko‘zlangan natijaga bo‘lgan munosabati bilan belgilanadi. Shu sababli o‘smir sportchilarda mas’uliyat hissini shakllantirish jarayonida ularning faoliyatga ongli munosabatini kuchaytirish, mustaqil tashabbus ko‘rsatishiga imkon yaratish va shaxsiy maqsadlarini belgilashiga ko‘maklashish muhim ahamiyat kasb etadi. B.F.Lomovning shaxs faolligi va individual xususiyatlar haqidagi qarashlari nuqtayi nazaridan, inson faoliyati uning shaxsiy imkoniyatlari, ehtiyojlari, motivlari hamda ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabati asosida namoyon bo‘ladi [2,34]. O‘smir sportchilarda bu holat mashg‘ulotlarda faol ishtirok etish, murabbiy tomonidan berilgan topshiriqlarni mustaqil bajarish, o‘z xatolarini tahlil qilish, sport natijalarini yaxshilashga intilish va jamoa oldidagi majburiyatlarini anglashda yaqqol ko‘rinadi. Demak, shaxsiy faollikning yuqori darajada namoyon bo‘lishi sportchining o‘z faoliyati natijalariga nisbatan mas’uliyatli munosabatini kuchaytiruvchi psixologik shartlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

O‘smirlik davrida maqsadga intiluvchanlikning rivojlanishi ham alohida psixologik ahamiyatga ega. J.V.Atkinson tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini

belgilashga oid yondashuvda insonning ichki motivatsiyasi, mustaqilligi va o‘z faoliyatini tanlash imkoniyati faol ishtirokning muhim manbalari sifatida qaraladi [3,56]. Mazkur yondashuv sport faoliyatiga tatbiq etilganda, o‘smir sportchining mashg‘ulot va musobaqalardagi faolligi faqat tashqi rag‘batlantirishga emas, balki uning sport faoliyatiga bo‘lgan ichki qiziqishi va shaxsiy maqsadlari bilan ham belgilanadi. Ichki motivatsiyaning mavjudligi sportchining belgilangan vazifalarni muntazam bajarishi, mashg‘ulotlarga mas’uliyat bilan yondashishi va qiyinchiliklarga duch kelganda faoliyatini davom ettirishiga yordam beradi. Maqsadga intiluvchanlik sport faoliyatida uzoq muddatli natijaga yo‘naltirilgan xatti-harakatlarni tashkil etish bilan ham bog‘liqdir. Mazkur nuqtayi nazardan, o‘smir sportchining maqsad sari intilishi uning faqat g‘alabaga bo‘lgan xohishini emas, balki faoliyat jarayonidagi mas’uliyatini ham belgilaydi. Bunda sportchi o‘z oldiga qo‘yilgan vazifalarni bosqichma-bosqich amalga oshirish, yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengib o‘tish, faoliyat natijalarini tahlil qilish va zarur hollarda o‘z harakatlarini qayta tashkil etishga intiladi. Psixolog A.V.Radionovga ko‘ra, o‘smir sportchilarda shaxsiy faollikning namoyon bo‘lishiga sport faoliyatining mazmuni, murabbiy bilan munosabatlar, jamoadagi psixologik muhit, sportchining o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi va erishishni ko‘zlagan maqsadlarining aniqligi ta’sir ko‘rsatadi [4,80]. Ayniqsa, o‘smirlik davrida mustaqil fikrlash va o‘z faoliyatini o‘zi tashkil etishga bo‘lgan ehtiyojning ortishi sportchining tashabbuskorligini rivojlantirish uchun muhim sharoit yaratadi. Bunday sharoitda murabbiyning vazifasi faqat nazorat qilish bilan chegaralanmay, balki sportchining mustaqil faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, uning shaxsiy maqsadlarini aniqlash va erishilgan natijalarni tahlil qilishga yo‘naltirishdan iborat bo‘ladi.

Olimlardan E.N.Gogunovga ko‘ra, sport faoliyatida maqsadga erishish jarayoni doimo turli obyektiv va subyektiv qiyinchiliklar bilan kechadi. Subyektiv qiyinchiliklar sportchining o‘z imkoniyatlariga ishonchsizligi, motivatsiyaning pasayishi, charchoq va natijadan qoniqmaslik kabi holatlarda namoyon bo‘lishi mumkin[5,98]. Obyektiv qiyinchiliklar esa mashg‘ulotlarning yuqori yuklamasi, musobaqalarning ko‘pligi, raqobatning kuchayishi, sport rejimiga rioya qilish zaruriyati va boshqa tashqi shart-sharoitlar bilan bog‘liq. Mazkur holatlarda shaxsiy faollik va maqsadga intiluvchanlik sportchining faoliyatni davom ettirishi, muammoni hal etishning maqbul yo‘lini izlash va o‘z zimmasidagi vazifalarni bajarishiga yordam beruvchi psixologik resurs sifatida namoyon bo‘ladi. O‘smir sportchilarning shaxsiy faolligi jamoaviy munosabatlar ta’sirida ham shakllanadi. Jamoadoshlarning fikri, sportdagi o‘zaro raqobat, guruhdagi mavqe va murabbiy tomonidan beriladigan baho o‘smirning o‘z faoliyatiga bo‘lgan munosabatini o‘zgartirishi mumkin. Shu orqali o‘smir sportchi o‘z imkoniyatlarini boshqa sportchilar faoliyati bilan taqqoslaydi, mavjud kamchiliklarini anglaydi va natijalarini yaxshilashga intiladi. Mazkur jarayon maqsadga yo‘nalgan faollikni kuchaytirib, sportchining o‘z faoliyati va uning natijalariga nisbatan shaxsiy javobgarligini oshirishi mumkin. Umuman olganda, o‘smir sportchilarda mas’uliyat hissining shakllanishida shaxsiy faollik va maqsadga intiluvchanlik o‘zaro bog‘liq

psixologik xususiyatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Shaxsiy faollik sportchining maqsad sari amaliy harakatlarini ta’minlasa, maqsadga intiluvchanlik ushbu harakatlarning yo‘nalishi va izchilligini belgilaydi. Ularning uyg‘unligi o‘smir sportchining mashg‘ulot va musobaqa jarayonida mustaqil qaror qabul qilishi, vazifalarni o‘z vaqtida bajarishi, qiyinchiliklarga bardosh berishi va o‘z faoliyati natijalariga nisbatan mas’uliyatli munosabatda bo‘lishi uchun psixologik asos yaratadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o‘smir sportchilarda mas’uliyat hissining namoyon bo‘lishida shaxsiy faollik va maqsadga intiluvchanlikning o‘zaro aloqadorligini o‘z tasdig’ini topdi. Tadqiqot natijalari sportchining o‘z faoliyatida qanchalik faol ishtirok etishi va belgilangan maqsadga erishishga qanchalik izchil intilishi uning mas’uliyatli xulq-atvorini shakllantirish bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Qolaversa, o‘smir sportchilar bilan psixologik-pedagogik ishlarni tashkil etishda ularning mustaqil faolligini rag‘batlantirish, shaxsiy maqsadlarini aniqlashtirish, faoliyat natijalarini mustaqil baholash va qiyinchiliklarni yengib o‘tish strategiyalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish lozimligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ильин Е.П. Психология спорта. - СПб.: Питер, 2012. - 352 с.
2. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. - 2000. - Vol. 55. - No. 1. - P. 68–78.
3. Atkinson J.W. An Introduction to Motivation. - Princeton, N.J.: Van Nostrand, 1964. - 335 p.
4. Родионов А.В. Психология физического воспитания и спорта: учебник. - М.: Академический проект, 2004. - 576 с.
5. Гогунов Е.Н., Мартьянов Б.И. Психология физического воспитания и спорта: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. - М.: Академия, 2000. - 288 с.

UDK 159.9:796

SPORTCHILARDA QAROR QABUL QILISH JARAYONLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

SAFOYEV HASAN AMINOVICH,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Zamonaviy sport taraqqiyoti sportchilardan nafaqat yuqori darajadagi jismoniy va texnik tayyorgarlikni, balki murakkab vaziyatlarda tezkor va samarali qaror qabul qilish qobiliyatini ham talab etmoqda. Ayniqsa, jamoaviy sport turlarida musobaqa natijasi ko‘pincha sportchilarning bir-biri bilan hamkorligi, o‘zaro tushunishi va umumiy maqsad yo‘lida muvofiqlashtirilgan harakatlariga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli sportchilarda qaror qabul qilish jarayonlarini ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan o‘rganish dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy psixologiyada qaror qabul qilish shaxsning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan murakkab psixologik jarayon sifatida talqin qilinadi. Sport jamoalari esa o‘ziga xos kichik ijtimoiy guruh bo‘lib, unda qaror qabul qilish jarayonlari guruh me’yorlari, jamoa qadriyatlari, liderlik va kommunikativ munosabatlar ta’sirida shakllanadi. Sportchilar faoliyatini o‘rganishda ushbu omillarni hisobga olish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega.

Sportchilarda qaror qabul qilish jarayoni vaziyatni idrok etish, mavjud axborotni qayta ishlash, muqobil variantlarni baholash va eng maqbul harakatni tanlash bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Biroq jamoaviy sport turlarida mazkur jarayon faqat individual tafakkur bilan cheklanmaydi. Sportchining qarori ko‘pincha jamoa a’zolarining harakati, guruh ichidagi munosabatlar va umumiy strategik maqsadlar bilan belgilanadi. Ijtimoiy psixologik yondashuvga ko‘ra, sport jamoasidagi guruhiy jipslik qaror qabul qilish samaradorligining muhim omillaridan biridir. Guruhiy jipslikning yuqori darajada shakllanishi sportchilar o‘rtasidagi ishonchni kuchaytiradi, kommunikativ to‘siqlarni kamaytiradi hamda murakkab vaziyatlarda tezkor va muvofiqlashtirilgan harakat qilish imkoniyatini yaratadi. Jamoa a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro ishonch qaror qabul qilishda noaniqlikni kamaytiruvchi muhim psixologik omil hisoblanadi.

Sport jamoalarida kommunikatsiya jarayoni ham alohida ahamiyat kasb etadi. Musobaqa davomida sportchilar qisqa vaqt ichida axborot almashadilar, vaziyatni baholaydilar va birgalikdagi harakatlar bo‘yicha qaror qabul qiladilar. Samarali kommunikatsiya jamoaviy faoliyat natijadorligini oshirsa, kommunikativ uzilishlar yoki noto‘g‘ri axborot almashinuvi qarorlarning sifati pasayishiga olib kelishi mumkin. Qaror qabul qilish jarayonida liderlikning o‘rni ham muhimdir. Jamoada rasmiy yoki norasmiy liderlarning mavjudligi sportchilarning harakatlarini muvofiqlashtirishga, jamoa a’zolarini umumiy maqsad sari yo‘naltirishga hamda murakkab vaziyatlarda

psixologik barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Liderning ijtimoiy-psixologik ta’siri sportchilarning qarorlariga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Etnopsixologik nuqtai nazardan qaralganda, sportchilarning qaror qabul qilish xususiyatlari muayyan xalqning madaniyati, qadriyatlari va ijtimoiy tajribasi bilan ham bog‘liqdir. Milliy mentalitet, jamoaviylikka munosabat, o‘zaro hurmat va mas’uliyat hissi kabi omillar sportchilarning jamoa bilan o‘zaro munosabatlarida hamda qaror qabul qilish uslublarida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan etnomadaniy qadriyatlar sport jamoalarida ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantiruvchi omillardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Shuningdek, sportchilarda ijtimoiy identifikatsiya jarayonining rivojlanganligi ham qaror qabul qilish samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Sportchi o‘zini jamoaning muhim a’zosi sifatida anglagan sari uning mas’uliyat hissi ortadi, jamoa manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo‘yishga intilishi kuchayadi. Natijada guruhiy qarorlar sifati va sport faoliyati samaradorligi oshadi.

Sportchilarda qaror qabul qilish jarayonlari individual psixologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy-psixologik va etnopsixologik omillar ta’sirida shakllanadi. Jamoa ichidagi ijtimoiy munosabatlar, guruhiy jipslik, kommunikatsiya, liderlik, o‘zaro ishonch va ijtimoiy identifikatsiya sportchilarning qaror qabul qilish samaradorligini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi. Etnomadaniy qadriyatlar esa ushbu jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini shakllantiradi. Shu bois sportchilarni tayyorlash jarayonida ijtimoiy-psixologik treninglar, jamoaviy hamkorlikni rivojlantirish va etnopsixologik omillarni hisobga olish sport faoliyati samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2022.
2. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – Москва: Аспект Пресс, 2021.
3. Шоумаров Ғ.Б. Ижтимоий психология. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020.
4. Донцов А.И. Психология группы. – Москва: Юрайт, 2021.
5. Carron A.V., Eys M.A. Group Dynamics in Sport. – Morgantown, 2022.
6. Weinberg R.S., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. – Human Kinetics, 2023.

UDK 159.9:004

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA PSIXOLOGIK XIZMAT KO‘RSATISHNING INNOVATSION USULLARI VA PSIXODIAGNOSTIK INTERFAOL TEXNOLOGIYALAR.

SOBIROVA LOBAR RAHIMOVNA
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
“Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari”
kafedrasi o‘qituvchisi.

Bugungi kunda ta’lim tizimini raqamlashtirish jarayoni nafaqat o‘quv mazmuni va metodikasiga, balki ta’lim muassasalaridagi psixologik xizmat faoliyatiga ham chuqur ta’sir ko‘rsatmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish borasida qabul qilingan qaror ham innovatsion psixologik metodika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini amaliyotga tatbiq etishni ustuvor vazifa sifatida belgilagan [5]. Zamonaviy raqamli avlod (Gen Z va Gen Alpha) o‘quvchilarining psixologik ehtiyojlari, ularning axborotni qabul qilish va ijtimoiy muloqot uslublari an’anaviy diagnostika va korreksiya usullaridan farq qiladi, bu esa amaliy psixologiya xizmatini yangi vositalar bilan boyitishni taqozo etadi.

Shu bilan birga, maktab psixologlari faoliyatidagi tashkiliy va uslubiy muammolar — jumladan, foydalaniladigan diagnostik vositalarning zamon talablariga to‘liq javob bermasligi va psixologning maktab jamoasidagi mavqeyi bilan bog‘liq masalalar — psixologik xizmatni raqamli vositalar hisobiga modernizatsiya qilish zaruratini yanada dolzarblashtiradi [6].

Tadqiqotning maqsadi — raqamli ta’lim muhitida psixologik xizmat ko‘rsatishning innovatsion vositalarini, xususan interfaol psixodiagnostik texnologiyalar va sun’iy intellektga asoslangan monitoring tizimlarini tahlil qilish, ularning samaradorligini baholash hamda O‘zbekiston ta’lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

— raqamli psixodiagnostikaning nazariy asoslarini yoritish;

— xalqaro tajribadagi innovatsion platformalarni tahlil qilish;

— an’anaviy va raqamli diagnostika usullarining qiyosiy samaradorligini aniqlash;

— kiberbulling profilaktikasida sun’iy intellekt imkoniyatlarini ko‘rib chiqish;

— amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

So‘nggi yillarda psixologik xizmatni raqamlashtirish mavzusi xorijiy tadqiqotchilar e’tiborini tobora ko‘proq jalb etmoqda. Qozog‘istonlik tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan "I-psychodiagnostics.kz" SMART platformasi loyihasi doirasida ta’lim muassasalarida bolalarni psixologik-pedagogik diagnostika qilishning raqamli tizimi yaratilib, u psixologik xabga integratsiya qilingan holda sinovdan o‘tkazilmoqda [1]. Rossiyalik olimlar universitet ta’lim muhitida LMS Moodle platformasi negizida kognitiv testlar batareyasidan foydalangan holda psixodiagnostik makon qurish texnologiyasini ishlab chiqqan, bu yondashuv o‘lchovlarni vaqt bo‘yicha taqsimlash va natijalarni real vaqt rejimida qayta ishlash imkonini bergan [2]. Belarusiyalik tadqiqotchilar esa masofaviy o‘qitish sharoitida o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni raqamli psixodiagnostika vositasida baholash bo‘yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqqan [3]. Yevropa Ittifoqi doirasida amalga oshirilayotgan "AI@Mediators" loyihasi sun’iy intellekt yordamida kiberbullingni erta aniqlash va profilaktika qilishga qaratilgan bo‘lib, u ta’lim muassasalarida psixologik xavfsizlikni ta’minlashning yangi bosqichini ifodalaydi [4].

Milliy miqyosda esa maktab psixologi faoliyatining zamonaviy yo‘nalishlari, jumladan diagnostik, profilaktik va rivojlantiruvchi ishning axborot texnologiyalari bilan boyitilishi masalalari o‘rganilgan [6], biroq raqamli interfaol vositalarning aniq samaradorlik ko‘rsatkichlari va ularni ta’lim muassasalari amaliyotiga tizimli joriy etish mexanizmlari hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu bo‘shliq mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Metodologiya: Tadqiqot qiyosiy-tahliliy, so‘rovnoma, interfaol ekspress-diagnostika hamda matematik-statistik metodlar asosida olib borildi. [Tadqiqot bazasi va tanlanma hajmi — o‘z tadqiqotingiz ma’lumotlari bilan to‘ldiring: masalan, N nafar o‘quvchi va M nafar amaliyotchi psixolog] ishtirokida raqamli psixodiagnostik vositalar (masalan, Google Forms, Kahoot, ixtisoslashtirilgan psixologik botlar va platformalar) sinovdan o‘tkazildi. Ma’lumotlarni yig‘ish uchun standartlashtirilgan so‘rovnoma va tuzilgan kuzatuv varaqalaridan, natijalarni qayta ishlash uchun tavsiflovchi statistika usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot davomida to‘plangan dastlabki kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, interfaol raqamli vositalardan foydalanish o‘quvchilarning so‘rovnoma va testlarga jalb qilinish darajasini sezilarli oshiradi, natijalarni qayta ishlash muddatini esa bir necha barobar qisqartiradi [1, 2]. Bundan tashqari, sun’iy intellektga asoslangan monitoring tizimlari yordamida kiberbulling holatlari va o‘quvchilarning emotsional zo‘riqish alomatlarini erta bosqichda aniqlash imkoniyati kengaymoqda [4].

Olingan natijalar raqamli psixologik xizmatning bir qator afzalliklarini ko‘rsatadi: vaqtni tejash, ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, o‘quvchi bilan doimiy aloqani saqlash hamda anonim murojaat imkoniyati orqali nozik mavzularda (kiberbulling, oilaviy nizolar, ruhiy tushkunlik alomatlari) ochiqroq muloqotga erishish. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, raqamli psixodiagnostik platformalarni

LMS tizimlariga integratsiya qilish o‘lchovlarni tabiiy o‘quv jarayoniga singdirish, shu orqali o‘quvchilarda stress darajasini kamaytirish imkonini beradi [2].

Shu bilan birga, raqamli vositalarni joriy etishda bir qator xavf va cheklovlarni ham hisobga olish zarur: shaxsiy ma’lumotlar konfidentsialligini ta’minlash, psixolog kadrlarning raqamli savodxonligi yetarli emasligi, shuningdek ba’zi hududlardagi ta’lim muassasalarida internet infratuzilmasining nomutanosibligi. Sun’iy intellektga asoslangan tizimlarning xulosalari yakuniy qaror emas, balki malakali psixolog uchun qo‘shimcha diagnostik ma’lumot manbai sifatida qaralishi lozimligi alohida ta’kidlanadi — bu inson omilining psixologik xizmatdagi markaziy o‘rnini saqlab qolish zarurligini bildiradi.

Ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni raqamlashtirish an’anaviy metodlarni rad etish emas, balki ularni zamonaviy interfaol vositalar bilan boyitish jarayonidir. Interfaol psixodiagnostik platformalar va sun’iy intellektga asoslangan monitoring tizimlari psixolog faoliyatining aniqligi, tezkorligi va qamrovini sezilarli darajada oshiradi, ayniqsa kiberbulling va emotsional zo‘riqishni erta aniqlashda yuqori samaradorlik namoyon etadi.

1. Ta’lim muassasalarida yagona raqamli psixologik monitoring platformasini bosqichma-bosqich joriy etish.
2. Psixolog kadrlarning raqamli savodxonligini va interfaol diagnostika vositalaridan foydalanish ko‘nikmalarini muntazam oshirib borish.
3. Raqamli psixodiagnostik vositalarni mahalliy yosh xususiyatlariga moslashtirilgan holda ishlab chiqish va validatsiyadan o‘tkazish.
4. Shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlovchi me’yoriy-huquqiy va texnik mexanizmlarni takomillashtirish.
5. Sun’iy intellekt tizimlari xulosalarini yakuniy emas, balki yordamchi vosita sifatida qo‘llash tamoyilini mustahkamlash.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Alimbaeva, S.K., Smatova, K.B., Sabralieva, Zh.T. (2024). Integration of the Psychological Hub into the Digital Psychodiagnostics Platform. Bulletin of Abai KazNPU, Series of Psychology.
2. Balanev, D.Yu., Shamakov, V.A. (2025). The Technology of Building a Psychodiagnostic Space in the University’s Digital Educational Environment. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 510, 153–161. https://doi.org/10.17223/15617793/510/16
3. Shlykova, T.Yu., Baraeva, Ye.I., Yeryomenko, D., Galetski, A.V. (2023). Tsifrovaya psixodiagnostika distantsionnogo vzaimodeystviya prepodavatelya i studentov v uchebnom protsesse. Minsk: RIVSh.
4. Universidad de Alicante va boshq. (2023–2026). AI@Mediators: Artificial Intelligence and Digital Educational Tools for the Prevention of Cyber-Bullying [Erasmus+ K2 loyihasi]. https://aimediatorsproject.eu/

5. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. (2018). Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘quvchilarni psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish to‘g‘risida.

6. Xo‘jamurotov, E.S. (2026). Maktab psixologining ta’lim tizimidagi o‘rni va o‘quvchilar shaxsini rivojlantirishdagi ahamiyati. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 6(5), 553–556.